

รวมบทความวิชาการ

สิทธิมนุษยชนไทยในสถานการณ์สากล

โดย

เสน่ห์ จามริก และ คณะ
ผู้ประสานงานชุดโครงการวิจัยฯ

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา 4 ภาค

วันที่ 15-16 มีนาคม 2545

ณ สำนักกลางนักเรียนคริสเตียน กรุงเทพฯ

จัดโดย

สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา-อีสาน
สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

สารบัญ

➤	สรุปผลงานวิจัย "ชุดโครงการวิจัยสิทธิมนุษยชนไทยในสถานการณ์สากล"	1
➤	เศรษฐกิจเสรี การปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจ กับผลกระทบทางเศรษฐกิจและสังคมในประเทศไทย	9
➤	นโยบายการพัฒนาของรัฐกับการละเมิดสิทธิชุมชนชนบท	31
➤	เอเชียวิถีกับสิทธิมนุษยชนไทยบนรากฐานวัฒนธรรม	39
➤	สิทธิมนุษยชนในประวัติความคิดของสังคมไทย	49
➤	สิทธิมนุษยชนในมุมมองนิติศาสตร์ไทย	68
➤	การปฏิรูปสื่ออิเล็กทรอนิกส์กับสิทธิมนุษยชนในสังคมไทย	79
➤	กฎหมายสิทธิมนุษยชนกับเทคโนโลยีชีวภาพ	87
➤	สิทธิเกษตรกรในประเทศไทย : กระบวนการเรียนรู้กับระบบเกษตรกรรม	100
➤	สิทธิชุมชนและสิทธิเกษตรกรในทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น	116
➤	กระบวนการทัศน์สิทธิชุมชน กับขบวนการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชน	131
➤	จารีตและกฎหมายล้านนาวาด้วยสิทธิชุมชน	140
➤	สิทธิชุมชนดั้งเดิมล้านนา : หลักจารีตประเพณีและสิทธิหน้าหมู่	152
➤	จารีตประเพณีของชาวเขากับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ	173
➤	สิทธิชุมชนอีสาน : ระบบความคิดและการดำรงอยู่	194
➤	สิทธิชุมชนท้องถิ่น : ศักยภาพชุมชนท้องถิ่นภาคใต้	203

สรุปผลงานวิจัยชุดโครงการ “สิทธิมนุษยชนไทยในสถานการณ์สากล”

งานวิจัยชุดโครงการนี้ประกอบด้วย 10 โครงการย่อย อยู่ในช่วงทยอยส่งรายงานขั้นสุดท้าย โดยคาดว่าจะครบทั้งหมดภายในเดือนกุมภาพันธ์ 2545 นี้ หลังจากที่ได้ขยายเวลามาจากกำหนดเวลาเดิม เนื่องจากคณะวิจัยหลายโครงการย่อยด้วยกันต่างตระหนักในความสำคัญที่จะต้องประสานประเด็นวิเคราะห์ร่วมกัน และเปิดเวทีเสวนาเพิ่มเติมเฉพาะกลุ่มเพื่อปรับปรุงผลงานวิจัยให้มีความสมบูรณ์ขึ้น ในส่วนของผู้ประสานงานกลางเองก็มีภาระหน้าที่ติดตามและประมวลผลงานวิจัยโครงการย่อยเหล่านี้เพื่อทำการสังเคราะห์ประกอบเป็นอีกส่วนหนึ่งของรายงานผลการวิจัยขั้นสุดท้าย

สำหรับในขั้นนี้ อาจสรุปการดำเนินงานวิจัยเป็นลำดับมาตั้งแต่หลักความคิด โจทย์และกระบวนการวิจัย และผลการศึกษาวิเคราะห์ได้ดังนี้

เหตุผลที่มาของโครงการฯ

โจทย์หลักเบื้องต้นของความคิดอ่านเสนอชุดโครงการนี้ ซึ่งความจริงแล้วควรจะเป็นโจทย์ร่วมของการศึกษาวิจัยทางสังคมศาสตร์โดยทั่วไป ก็คือ บริบทของโครงสร้างและกระบวนการสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไป โดยเฉพาะหลังการล่มสลายของจักรวรรดิคอมมิวนิสต์และการสิ้นสุดของสงครามเย็นในช่วง 15 ปีเศษที่ผ่านมา บริบทเศรษฐกิจการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างสำคัญนี้ ส่งผลกระทบถึงการเปลี่ยนแปลงทั้งระดับโลก ระดับรัฐ และระดับท้องถิ่น คือ :

(1) เป็นการเปลี่ยนแปลงของระบบโลกจากโครงสร้าง 2 ขั้ว ดุลอำนาจซึ่งกันและกันระหว่างค่ายทุนอุตสาหกรรมนิยม กับค่ายสังคมนิยม สู่ระบบศูนย์อำนาจเดี่ยวภายใต้กระแสวัฒนธรรมทุนอุตสาหกรรมนิยม เป็นแรงกระตุ้นการขยายตัวเติบโตของบรรดาประชาชาติ และทรงพลังอิทธิพล อย่างสูงต่อการกำหนดแนวนโยบายเศรษฐกิจการเมืองของรัฐ จนเกิดเป็นสูตรสำเร็จของสถาบันเศรษฐกิจการเงินระหว่างประเทศอย่างเช่น ไอเอ็มเอฟ ธนาคารโลก และองค์การการค้าโลก ที่นำไปบังคับใช้กับประเทศกำลังพัฒนาทั้งหลายทั่วโลก รวมทั้งไทย คือการเปิดเสรี การยกเลิกระเบียบการควบคุมของรัฐ และการแปรรูปรัฐวิสาหกิจให้เป็นของเอกชน

(2) แนวนโยบายประชาชาติดังกล่าว นอกเหนือไปจากการแผ่ขยายพลังอำนาจทุน เทคโนโลยี และการค้า การตลาดออกไปทั่วโลกแล้ว ยังส่งผลกระทบโดยตรงต่อชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชนท้องถิ่นชนบท ด้วยเหตุที่เป็นนโยบายที่มุ่งตรงต่อการจัดการฐานทรัพยากรท้องถิ่น ไม่ว่าจะเป็นในเรื่องที่ดิน น้ำ ป่า อันประกอบเป็นฐานต้นทุน

ชีวิตของชุมชนท้องถิ่น ในประการสำคัญ ฐานทรัพยากรธรรมชาติของไทย นับเป็นส่วนหนึ่งของฐานทรัพยากรเขตร้อนอันทรงคุณค่าของโลก จึงเป็นพื้นฐานสำคัญของวัฒนธรรมการเรียนรู้และพัฒนาเพื่อการพึ่งตนเองและความยั่งยืน ปฏิบัติการต่อกระแสนาจักรอบงำข้ามชาติ จึงไม่ใช่เป็นไปเพียงเพื่อความอยู่รอด หากโดยสาระเป็นการตอบโต้ของกระแสวัฒนธรรมสิทธิมนุษยชนอันแนบเนื้ออยู่ในวิถีชีวิตและภูมิปัญญาของชุมชนท้องถิ่นนั้นเอง ขบวนการสังคมประท้วงต่อต้านโลกาภิวัตน์ โดยรวมแล้วเป็นเครื่องสะท้อนถึงปรากฏการณ์กระแสวัฒนธรรมทางเลือกจากกระแสวัฒนธรรมอำนาจครอบงำข้ามชาติดังกล่าว

(3) โดยพื้นฐานของการขยายตัวเติบโตของทั้งภาคประชาสังคมและภาควิชาการปัญญาชนในช่วงยี่สิบปีเศษที่ผ่านมา มีส่วนสะท้อนอย่างสำคัญยังผลให้กระแสวัฒนธรรมสิทธิมนุษยชนในจินตนาการของชุมชนท้องถิ่นได้เข้ามารวมอยู่ในขอบข่ายของหลักการสิทธิเสรีภาพภายใต้รัฐธรรมนูญ “ฉบับปฏิรูปการเมือง” พ.ศ.2540 ในปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง มาตรา 46, 56, 59 ซึ่งให้การยืนยันรับรองถึงสิทธิชุมชนท้องถิ่น ทั้งในเรื่องของบูรณาภาพของฐานทรัพยากรธรรมชาติและในเรื่องจารีตประเพณี ภูมิปัญญา และศิลปวัฒนธรรมของท้องถิ่น ซึ่งต่างเกี่ยวข้องเป็นเหตุเป็นผลซึ่งกันและกัน

โจทย์การวิจัย

จุดมุ่งหมายหลักของชุดโครงการวิจัยฯ นี้ เป็นความพยายามทำความเข้าใจกับโครงสร้างและกระบวนการสัมพันธ์เชื่อมโยงข้ามชาติที่วุ่นวาย เพื่อประเมินศักยภาพและแสวงงู่ทางคุ้มครองและส่งเสริมสิทธิชุมชนอันเป็นพัฒนาการที่เกิดขึ้นใหม่ภายใต้กระแสโลกาภิวัตน์ และในที่สุด เพื่อแสวงแนวทางปฏิรูปเชิงนโยบายสาธารณะเป็นทางเลือกจากนโยบายและยุทธศาสตร์การพัฒนาในแบบฉบับที่ยึดถือเอาเป้าหมายและวัฒนธรรมทุนอุตสาหกรรมนิยมเป็นที่ตั้ง เข้าสู่แนวนโยบายการพัฒนาตามหลักการวัฒนธรรมสิทธิ (Right-based development) ซึ่งสหประชาชาติกำลังเผยแพร่และผลักดันอยู่ในเวลานี้

บนพื้นฐานของบริบทเศรษฐกิจการเมืองโลกที่เปลี่ยนแปลงและจุดมุ่งหมายของการศึกษาวิจัยดังกล่าวมานี้ จึงมี 3 คำถามหลัก ๆ ซึ่งประกอบเป็นโจทย์การวิจัยของชุดโครงการฯ โดยรวม คือ :

- (1) ปัญหาการละเมิดสิทธิชุมชนมีสมมูลฐานที่มาจากอะไร และอย่างไร
- (2) สถานะความเป็นจริงของศักยภาพสิทธิชุมชนไทยมีที่ไปที่มาที่ไปเชิงประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมอย่างไร และจะมีแนวทางส่งเสริมพัฒนาอย่างไรให้เป็นที่ยอมรับรับรองของสังคมในวงกว้าง
- (3) จะส่งเสริมพัฒนาการการเรียนรู้ของสังคม (Social learning) อย่างไร เพื่อส่งเสริมวัฒนธรรมและกระบวนการกำหนดนโยบายสาธารณะที่มีส่วนร่วมมาจากภาคสังคมและชุมชนระดับรากหญ้า ไม่ใช่จำกัดเฉพาะแต่ในแวดวงของผู้ทรงอำนาจและผู้เชี่ยวชาญจากเบื้องบนอย่างเช่นที่เป็นอยู่ ทั้งนี้ทั้งนั้น เพื่อให้ระบบและกระบวนการกำหนดนโยบายการพัฒนาประเทศตั้งอยู่บนหลักการวัฒนธรรมสิทธิยิ่ง ๆ ขึ้นตามลำดับ

รวมความแล้ว โจทย์หลักของการศึกษาวิจัย ก็คือ เรื่องของสิทธิชุมชนเป็นแกนกลาง การจับเอาเรื่องสิทธิชุมชนขึ้นมาเป็นประเด็นหลัก ไม่ได้หมายความว่า เป็นการละเลยปัญหาสิทธิมนุษยชนด้านอื่น ๆ โดยแท้จริงแล้ว ในสถานการณ์สากลของกระแสข้ามชาติ ปัญหาการละเมิดสิทธิชุมชนท้องถิ่นอันเป็นผลสืบเนื่องมาจากนโยบาย มาตรการ และโครงการพัฒนามักจะมีแนวโน้มนำไปสู่ปัญหาการละเมิดสิทธิส่วนบุคคลและการเมือง รวมทั้งสิทธิเศรษฐกิจสังคมอื่น ๆ ที่ตามมา ดังปรากฏเป็นข่าวให้เห็นกันอยู่เนือง ๆ ถ้าจะเปรียบเทียบกับ

สรุปงานวิจัยชุดโครงการสิทธิมนุษยชนไทยในสถานการณ์สากล

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ๔ ภาค

วันที่ ๑๕-๑๖ มีนาคม ๒๕๔๕

ในบริบทเศรษฐกิจการเมืองช่วงก่อนหน้านี้นี้แล้ว ปัญหาสิทธิมนุษยชนจะดูเป็นประเด็นปัญหาระหว่างรัฐกับราษฎรเป็นหลักใหญ่ แต่มาในบริบทกระแสชาตินิยม ภาพของบรรษัทธุรกิจเอกชนข้ามชาติและสถาบันเศรษฐกิจการเงินระหว่างประเทศที่เอ่ยนามข้างต้น ได้ปรากฏให้เห็นเด่นชัด หลักการแนวทางและมาตรการแก้ไขเยียวยาและคลี่คลายปัญหาจึงย่อมมีเนื้อหาสาระและขอบข่ายที่กว้างขวางและซับซ้อนขึ้น รวมทั้งความหมายและกระบวนการกำหนดนโยบายสาธารณะดังกล่าว

ในแง่หนึ่งที่สำคัญ ประเด็นปัญหาสิทธิมนุษยชนมีความหมายในเชิงพัฒนาการสิทธิมนุษยชนของโลก ซึ่งประชาคมวิชาการและปัญญาชนจำเป็นต้องติดตามและประเมินสถานะวิชาการและวัฒนธรรมการเรียนรู้ โดยเฉพาะในแวดวงสังคมศาสตร์ ดังที่โครงการองค์การยูเนสโกแห่งสหประชาชาติมีส่วนริเริ่มในการปรับเปลี่ยนหลักคิด และวิธีคิดการศึกษาวิจัยจากที่เคยยึดถือเอาแบบแผนทุน อุตสาหกรรมนิยม และอัตราการขยายตัวเติบโตทางเศรษฐกิจ (ในความหมายแคบๆ) เป็นสรณะ มาสู่หลักคิดและวิธีคิดที่ยึดถือคุณค่ามนุษย์เป็นแก่นสาร เพื่อเสริมสร้างนโยบายการพัฒนาที่มนุษย์และประชาชนเป็นศูนย์กลาง (Human/People-centred development)

โดยนัยนี้ โจทย์หลักของชุดโครงการวิจัยนี้ ในตัวเองจึงเท่ากับเป็นงานศึกษาวิจัยเพื่อทบทวนองค์ความรู้ และวัฒนธรรมการเรียนรู้ใหม่ และร่วมเป็นส่วนหนึ่งในกระแสวิชาการระดับสากล โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องของสิทธิมนุษยชนจากเดิม ซึ่งจำกัดอยู่ภายใต้วัฒนธรรมเดียวจากโลกตะวันตกไปสู่เวทีปฏิสัมพันธ์ทางความคิดในท่ามกลางความแตกต่างหลากหลายทางวัฒนธรรมของโลก

พัฒนาการสิทธิมนุษยชนและองค์ความรู้สากลที่กล่าวมา อาจแสดงให้เห็นเป็นแผนภาพได้ตามที่แนบ

โครงสร้างและกระบวนการงานวิจัย

บนพื้นฐานของหลักคิดและจุดประสงค์ในการศึกษาวิจัยตามที่กล่าวมาแต่ต้น ชุดโครงการวิจัย “สิทธิมนุษยชนไทยในสถานการณ์สากล” จึงได้จำแนกประเด็นออกไปรวม 10 หัวข้อใหญ่ๆ ซึ่งครอบคลุมประเด็นปัญหาและปัจจัยที่เกี่ยวข้องอย่างรอบด้านพอสมควรในสถานการณ์โลกปัจจุบัน (ตามเอกสารแสดงรายชื่อหัวข้อและคณะผู้วิจัยที่แนบ) โครงการวิจัยที่จำแนกแยกย่อยเหล่านี้ ว่ากันโดยขอบข่ายเนื้อหาสาระแล้ว ย่อมมีความแตกต่างหลากหลายกันออกไปโดยธรรมชาติ และโดยที่หลายๆ หัวข้อเป็นเรื่องค่อนข้างใหม่ จึงปล่อยให้ใช้อยู่ของนักวิจัย ที่จะตีความหมายขอบข่ายของตนเอง แต่ในขณะเดียวกัน ก็เปิดเวทีระดมความคิดร่วมกันตั้งแต่แรกเริ่มให้เป็นที่น่าสนใจว่า เป็นภารกิจของทั้ง 10 โครงการย่อยที่ต่างจะต้องมุ่งพยายามคิดค้นตอบสนองโจทย์วิจัยร่วมกันตามหลักคิดและจุดมุ่งหมายโดยรวมของชุดโครงการฯ ด้วยเหตุนี้ คณะวิจัยจึงเห็นพ้องต้องกันกำหนดโครงสร้างและกระบวนการดำเนินงานศึกษาวิจัยไว้ให้สามารถประสานสัมพันธ์เชื่อมโยงเป็นเหตุเป็นผลซึ่งกันและกัน ดังที่อาจแสดงเป็นแผนภาพที่แนบ

จากแง่มุมของบทบาทหน้าที่ 10 โครงการย่อยที่วางไว้ จัดแบ่งออกเป็น 3 กลุ่มหลักๆ เพื่อทำหน้าที่ทำความเข้าใจความชัดเจนในประเด็นต่างๆ ซึ่งก็สอดคล้องกับ 3 คำถามหลักดังกล่าวข้างต้น กล่าวคือ

(1) กลุ่มโครงการย่อยหมายเลข (1) (2) (6) และ (7) โดยทำหน้าที่ทำความเข้าใจถึงสมมุติฐานที่มาของปัญหาการล่วงละเมิดสิทธิมนุษยชนทั้งในระดับโลกและระดับรัฐ ซึ่งเกี่ยวโยงกัน และในการนี้ ปัจจัยที่มีความสำคัญและความจำเป็นต้องนำมาอยู่ในขอบข่ายการศึกษาวิเคราะห์ด้วยก็คือ เรื่องของพัฒนาการทางเทคโนโลยี
สรุปงานวิจัยชุดโครงการสิทธิมนุษยชนไทยในสถานการณ์สากล
เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิมนุษยชนศึกษา ๔ ภาค
วันที่ ๑๕-๑๖ มีนาคม ๒๕๕๕

โดยเฉพาะด้านชีวภาพ และด้านข้อมูลข่าวสาร อันเป็นอาวุธสำคัญในเวทีการช่วงชิงครอบครองอำนาจและผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจการเมืองในยุคปัจจุบันและอนาคต

(2) กลุ่มโครงการย่อยหมายเลข (8) (9) และ (10) ประกอบเป็นกลุ่มเป้าหมายคือ คน – กลุ่มชน – ชุมชน และฐานทรัพยากรธรรมชาติ ที่ตกอยู่ภายใต้สถานการณ์การละเมิดสิทธิโดยตรง ถือได้ว่าเป็นแกนกลางของชุดโครงการวิจัยโดยรวม และเพราะฉะนั้นจึงให้ความสำคัญโดยเฉพาะกับกระบวนการศึกษาจากภายในชุมชนโดยตรง เพื่อทำความเข้าใจในวิถีชีวิต แบบแผนวัฒนธรรม และวิถีคิด รวมทั้งทักษะที่ต่อกระแสเศรษฐกิจการเมืองจากภายนอก

(3) กลุ่มโครงการย่อยหมายเลข (3) (4) และ (5) ทำหน้าที่ทบทวนตรวจสอบและประเมินถึงรากฐานภูมิปัญญาและเกณฑ์คุณค่าสร้างสรรค์ต่อการส่งเสริมสิทธิมนุษยชน อันมีมาในประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และสถาบันสังคมการเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งรัฐธรรมนูญฉบับ “ปฏิรูปการเมือง” ปัจจุบัน ซึ่งบรรจุบทบัญญัติเรื่องสิทธิชุมชน อันเป็นหลักการใหม่ ที่จะต้องได้รับการศึกษาวิเคราะห์ทำความเข้าใจและพัฒนาส่งเสริมอย่างเป็นระบบและรูปธรรมกันไป

จากนั้น เพื่อเอื้ออำนวยให้โครงการย่อยต่างๆสามารถสนองตอบโจทย์หลักร่วมกัน ในขณะเดียวกันกับที่ต้องรับผิดชอบศึกษาวิจัยในส่วนของตน ซึ่งย่อมมีความหมายความสำคัญอยู่ในตัวเองต่อการเรียนรู้ คณะวิจัยจึงร่วมกันวางแผนจัดการให้มีการประสานสัมพันธ์เรียนรู้ร่วมกันตั้งแต่เริ่มแรก ซึ่งอาจแยกแยะออกเป็น 3 ส่วนใหญ่ๆ ตามขั้นตอนของกระบวนการดำเนินงานวิจัย และทั้งยังตามมาด้วยการริเริ่มประสานงานภายในกลุ่มโครงการย่อยกันเอง ดังนี้

(1) ขั้นตอนแรกทีเดียว เป็นการนำเอาผลงานสำรวจวรรณกรรมเบื้องต้นของแต่ละโครงการย่อยมาเสวนาร่วมกัน เพื่อแสวงหาความชัดเจนอย่างเป็นรูปธรรมในระดับความคิดเชิงทฤษฎีพร้อมทั้งวางแผนการสำรวจวิจัยภาคสนามซึ่งกำหนดขึ้นโดยเฉพาะสำหรับโครงการย่อย (2) และ (8) (9) (10) แต่ก็ให้เป็นที่เข้าใจร่วมกันว่าทุกโครงการย่อยต่างมีพันธะภาระที่จะต้องได้อ่าน และรับฟังความคิดและผลงานซึ่งกันและกัน เพื่อให้สามารถผนวกความคิดอ่านและข้อมูลอันหลากหลายและรอบด้านขึ้น เข้าสู่กระบวนการศึกษาคิดค้นและวิเคราะห์ในส่วนของตนเองต่อไป รวมทั้งเพื่อให้ทุกๆ โครงการย่อยได้มีส่วนเกื้อกูลส่งเสริมให้การเรียนรู้ในเรื่องสิทธิมนุษยชนในทิศทางที่เป็นบูรณาการความหมายขอบข่ายของสิทธิมนุษยชนอย่างเป็นองค์รวมและสากลขึ้น

(2) ช่วงกลางของงานวิจัย กระบวนการเปิดเวทีเสวนาระดับภาค ทั้งภาคเหนือ อีสาน และใต้ตามแผนงานวิจัยภาคสนามที่กำหนดไว้ รวมทั้งภาคกลางและตะวันออกที่จัดเพิ่มขึ้นเป็นพิเศษตามคำเรียกร้องของกลุ่มผู้สนใจในเรื่องของสิทธิชุมชน เป็นการเปิดโอกาสช่องทางให้ทุกโครงการย่อยได้เข้ามามีส่วนร่วมเรียนรู้ แลกเปลี่ยนข้อมูล และความคิด

(3) ช่วงปลายของงานวิจัย จากความพยายามรับรู้เรียนรู้ซึ่งกันและกัน จึงได้มีการปรับกระบวนการทำงานของหลายๆ โครงการย่อย โดยเข้ามาประสานงานร่วมคิดร่วมวิเคราะห์และเชื่อมโยงงานวิจัยเข้าด้วยกันอย่างเข้มข้นขึ้นตามลำดับ โดยเฉพาะในประเด็นส่วนที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์ต่อชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชนท้องถิ่นและปัญหาบูรณาการของฐานทรัพยากรธรรมชาติอันเป็นเกณฑ์หลักของชุดโครงการวิจัยโดยรวม

(4) ผลที่ตามมาจากการปรับกระบวนการทำงานก็คือ เกิดการริเริ่มของคณะวิจัยโครงการย่อยต่างๆ ที่จะเชื่อมโยงประเด็นและกรณีศึกษาภาคสนามเข้าด้วยกัน และในที่สุด ร่วมกันตั้งโจทย์และประเด็นข้อมูลใหม่ๆ เพื่อช่วยให้ภาพสถานการณ์ปัญหาสิทธิมนุษยชนเป็นที่ชัดเจนขึ้น ผลที่ตามมาอีกประการหนึ่ง คือ เป็นแรงกระตุ้นให้ได้มีการเพิ่มกิจกรรมวิจัยลงพื้นที่ครอบคลุมทั้ง 5 ภาค ดังกล่าว พร้อมทั้งเปิดเวทีเสวนากลุ่มโครงการย่อยเพิ่มเติมขึ้นอีกหลายต่อหลายครั้งด้วยกัน ดังแสดงไว้ในตารางสรุปแผนงานที่แนบมาด้วยเช่นกัน

ทั้งหมดเป็นความพยายามเพื่อเอื้ออำนวยให้คณะวิจัยโครงการย่อยจากต่างสาขาวิชาการได้มีปฏิสัมพันธ์เชิงสร้างสรรค์งานวิจัยต่อกัน และในขณะเดียวกันร่วมกันเสริมสร้างวัฒนธรรมวิชาการที่จะรองรับสถานการณ์ปัญหาใหม่ๆ ที่จะตามมาในโลกของการเปลี่ยนแปลง

ผลการวิจัย

ประมวลจากรายงานความก้าวหน้าและการนำเสนอรายงานโครงการย่อยในการสัมมนา “เวทีวิชาการสาธารณะ: เปิดศักราชสิทธิชุมชน” เมื่อเดือนมีนาคม 2544 อาจสรุปเชิงสังเคราะห์ผลการวิจัยเบื้องต้นดังนี้:

(1) ชี้ให้เห็นถึงเนื้อแท้ของระเบียบโลกที่เรียกว่า เศรษฐกิจตลาดเสรี อันมีมาเป็นมาตั้งแต่ยุคอาณานิคมผ่านยุค “พัฒนา” หลังสงครามโลกครั้งที่สอง จนถึงยุคเศรษฐกิจการเงินข้ามชาติในปัจจุบัน ภายใต้กระแสโลกนี้เองที่รัฐไทยต้องถูกไลดรอนอริปไตยในการกำหนดนโยบาย ชีวิตเศรษฐกิจการเมืองต้องตกในอยู่สถานะถูกรอรับทั้งในด้านสัญญาที่ไม่เท่าเทียมและเป็นธรรม ในด้านการศึกษาปัญญาความคิดของชนชั้นนำสมัยใหม่ และในด้านการลงทุนจากต่างประเทศ การเข้าสู่ยุคการเปลี่ยนแปลงให้ทันสมัย อาจเป็นแรงกระตุ้นให้ประชาชนคนไทยเกิดความตื่นตัวได้มาซึ่งสิทธิส่วนบุคคลและสิทธิการเมือง แต่ก็ต้องถูกไลดรอนบนทอนสิทธิในด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม รุนแรงยิ่งๆ ขึ้นตามลำดับ จนในที่สุด กระบวนการเศรษฐกิจเสรี ก็แผ่ขยายขอบข่ายการครอบงำลงไปถึงฐานทรัพยากรท้องถิ่น อันเป็นฐานต้นทุนการดำรงชีวิตของชุมชนทั้งหมดทั่วประเทศ

ปรากฏการณ์ตื่นตัวและก่อตัวของกระแสสิทธิชุมชนจึงมีความหมาย ความสำคัญต่อการจัดวัฒนธรรมอำนาจนิยมที่ยังคงสืบทอดอยู่ในสังคมการเมืองไทย และในขณะเดียวกันก็เป็นกระแสนตอบโต้ความพยายามครอบงำอริปไตยของชาติจากพลังอำนาจข้ามชาติทั้งภายในและภายนอก

(2) ควบคู่ไปกับการครอบงำในด้านทุนและตลาด เครื่องมือปัจจัยสำคัญยิ่งในโครงสร้างอำนาจและกระบวนการข้ามชาติ ก็คือ เทคโนโลยี ทั้งในด้านสื่อ ข้อมูลข่าวสาร ซึ่งถูกบริหารใช้เป็นแรงหนุนการผูกขาดทางเศรษฐกิจและตลาด และเทคโนโลยีในด้านชีวภาพ ซึ่งถูกใช้เป็นเครื่องมือฉกฉวยทรัพยากรพันธุกรรมและภูมิปัญญาชุมชนท้องถิ่นภายใต้ระบบกฎหมายสิทธิในทรัพย์สินทางปัญญา ทั้งหมดนี้ชี้ให้เห็นเชิงประจักษ์ถึงสถานการณ์สากลของปัญหาการเผชิญหน้าระหว่างโลกาภิวัตน์ทางวัฒนธรรมและกระแสวัฒนธรรมชุมชนอันหลากหลาย รวมทั้งปัญหานโยบายและมาตรการทางกฎหมาย ตลอดจนกระบวนการทัศน์หรือหลักวิธีคิดทางนิติศาสตร์ของไทย เพื่อปกป้องการละเมิดไลดรอนสิทธิชุมชน ตลอดจนส่งเสริมสิทธิชุมชนให้พัฒนายิ่งๆ ขึ้นเป็นลำดับ

ข้อพึงสังเกตและบันทึกไว้ก็คือว่า สิทธิชุมชนท้องถิ่นที่ว่านี้ มิใช่เป็นเพียงปรากฏการณ์เฉพาะแต่ในสังคมการเมืองไทยเท่านั้น หากยังเป็นกระแสที่เกิดขึ้นในทุกภูมิภาคของโลก นับเป็นอีกมิติหนึ่งของสถานการณ์โลกาภิวัตน์จากฐานล่างคู่ขนานไปกับโลกาภิวัตน์จากเบื้องบน

สรุปงานวิจัยชุดโครงการสิทธิมนุษยชนไทยในสถานการณ์สากล

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิมนุษยชนศึกษา ๔ ภาค

วันที่ ๑๕-๑๖ มีนาคม ๒๕๔๔

(3) โดยตระกะของสถานการณ์สากลแล้ว ภาพการวิเคราะห์ถึงโครงสร้างและกระบวนการข้ามชาติ รวมทั้งการครอบงำนโยบายการพัฒนาของรัฐ ได้เข้ามาเป็นกรอบการศึกษาเชิงประจักษ์ถึงเรื่องของสิทธิชุมชนอันเป็นแกนกลางของชุดวิจัย ฯ เป็นการเสริมสร้างความรู้ความเข้าใจสิทธิชุมชนจากชีวิตจริงตามบริบทวัฒนธรรมและฐานทรัพยากรธรรมชาติอันหลากหลาย และเมื่อนำมาสังเคราะห์โดยรวมแล้ว ก็จะประจักษ์เห็นความหมายและขอบข่ายอันกว้างขวางซับซ้อนของสิทธิชุมชนท้องถิ่น รวมไปถึงสิทธิในที่ดิน สิทธิในทรัพยากรพันธุกรรม สิทธิที่จะเรียนรู้และเลือกวิถีการเกษตรที่เหมาะสมและยั่งยืน สิทธิในทรัพยากรป่า และสิทธิในภูมิปัญญาอันเป็นรากฐานสำคัญของกระบวนการต่อสู้ในเรื่องสิทธิทรัพยากรในทางปัญญาในเวทีโลก ตลอดจนเป็นพื้นฐานของเศรษฐกิจจริงต่อแนวทางการพัฒนาอย่างอิสระเสรี และพึ่งพาตนเองอย่างยั่งยืนต่อไป

อนึ่ง การศึกษาวิเคราะห์เรื่องสิทธิชุมชน ยังครอบคลุมไปถึงสถานะและกระบวนการเคลื่อนไหวทางด้านกฎหมายทั้งภายในและระดับนานาชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านองค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติ ซึ่งให้การยอมรับถึงบทบาทการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในการอนุรักษ์และพัฒนาพันธุกรรมพืช หลักการเรื่องสิทธิเกษตรกรในองค์ความรู้ร่วมอันเป็นวัฒนธรรมประเพณีของชุมชนท้องถิ่น ตลอดจนเรื่องของบทบาทหน้าที่ของเกษตรกรในการสร้างความมั่นคงทางอาหารและสภาพแวดล้อม

(4) ผลการวิเคราะห์ทางด้านนิติศาสตร์ ชี้ให้เห็นถึงรากฐานความเป็นตัวตนดั้งเดิมของชุมชนท้องถิ่น ซึ่งเสื่อมสลายลงไปจากการเกิดขึ้นของรัฐชาติ ยังผลให้รัฐและสังคมสมัยใหม่ให้ความสำคัญและความชอบธรรมเฉพาะต่อกฎหมายลายลักษณ์อักษร และละเลยมองข้ามความสำคัญของจารีตประเพณีท้องถิ่นอันเป็นระเบียบสังคมระดับชุมชน ครั้นมาถึงยุคของปัญหาการขัดแย้งแก่งแย่งทรัพยากรธรรมชาติในปัจจุบัน สิทธิชุมชนอันเป็นสิทธิขั้นพื้นฐานในวิถีชีวิตของประชาชนจึงสมควรและจำเป็นต้องได้รับการรื้อฟื้นและส่งเสริมให้เข้มแข็งขึ้นใหม่ มิฉะนั้นแล้ว ระบบนิติศาสตร์ก็จะต้องตกเป็นทั้งจำเลยที่ละเมิดสิทธิของชุมชนเสียเอง ในขณะเดียวกันกับที่ถูกคาดหวังให้เป็นกลไกแก้เงื่อนไขความขัดแย้งในสังคมไทย ซึ่งนับวันจะยิ่งทวีความรุนแรงขึ้นโดยลำดับ

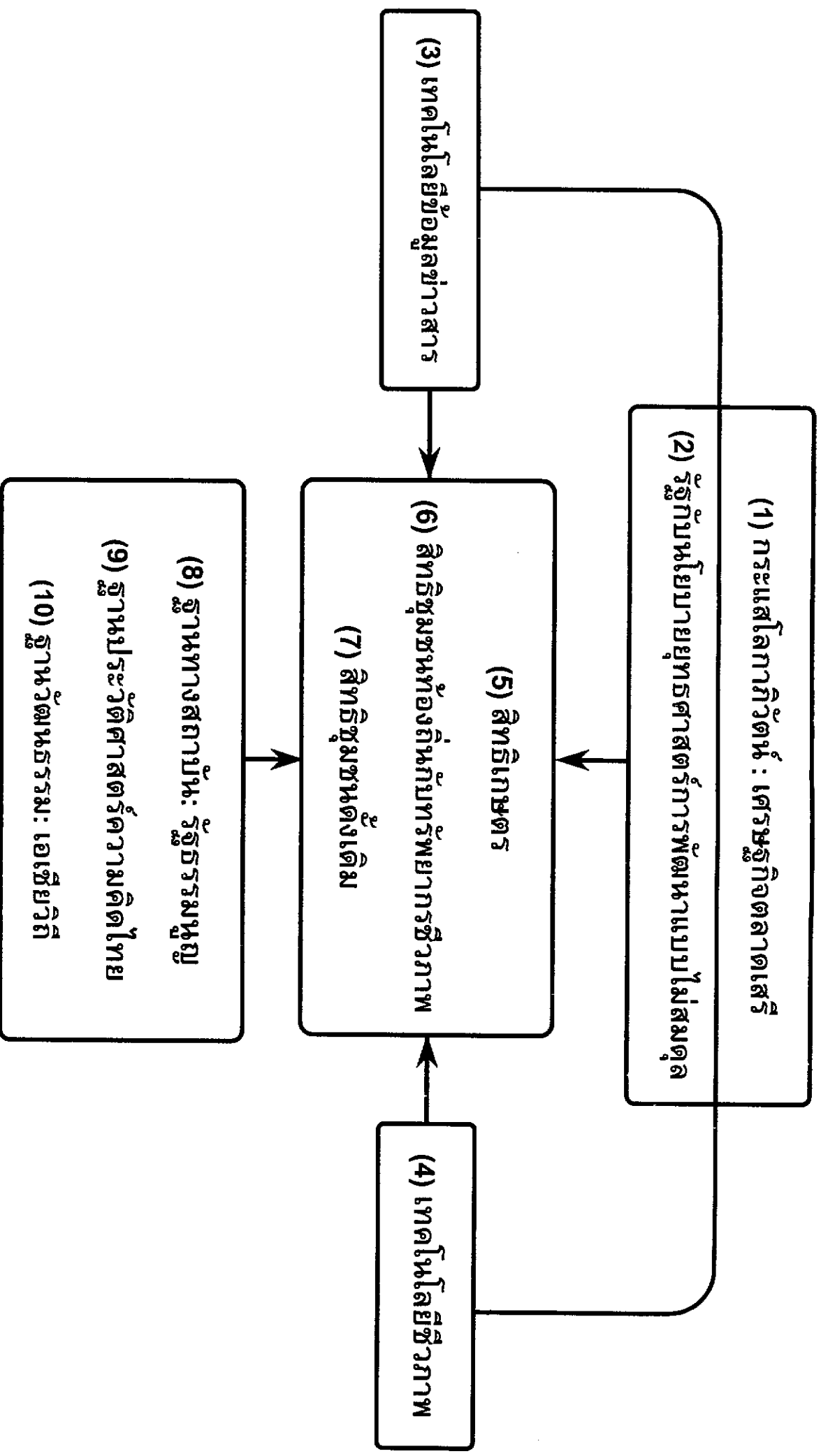
(5) ผลการวิเคราะห์ถึงธรรมชาติความเป็นจริงของสิทธิมนุษยชนโดยรวมในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมการอยู่ร่วมกันของมนุษย์ ซึ่งชี้ให้เห็นว่า เรื่องของสิทธินั้นไม่ได้เกิดขึ้นมาเพียงเพราะการอุปถัมภ์รับรองทางกฎหมายของรัฐเท่านั้น หากโดยแท้จริงเป็นผลสืบเนื่องมาจากการเกิดกลุ่ม เกิดการรวมตัวของกลุ่มชนเป็นชุมชนที่มีอัตลักษณ์ หรือสำนึกความเป็นตัวตนร่วมกัน และในที่สุดมีพลังความสามารถเพียงพอที่จะจัดตั้งระบบสิทธินั้นให้เป็นจริงเป็นที่ยอมรับนับถือของสังคมในวงกว้างได้ ผลงานวิเคราะห์ในข้อนี้ นับเป็นกุญแจสำคัญต่อเป้าหมายและนโยบายการส่งเสริมพัฒนาสิทธิมนุษยชน ซึ่งจำเป็นต้องคำนึงถึงกระบวนการเรียนรู้ทางสังคม (Social learning) ควบคู่ไปด้วยกันกับนโยบายและมาตรการทางตัวบทกฎหมาย

ชุดโครงการวิจัย “สิทธิมนุษยชนไทยในสถานการณ์สากล” มีจุดประสงค์หลักเพื่อทบทวนและแสวงองค์ความรู้ใหม่ในบริบทของระเบียบโลกที่เปลี่ยนแปลงไป แต่ผลการวิเคราะห์วิจัยเบื้องต้นดังกล่าวนี้ นับเป็นกุญแจสำคัญในการเปิดประเด็นสำหรับโครงการวิจัยขั้นต่อไป อย่างน้อย 3 ประการ คือ

(1) งานวิจัยระดับหลักวิธีคิดทางนิติศาสตร์ หลักการ และแนวทางการปฏิรูปกฎหมาย เพื่อตอบปัญหาความลักลั่นขัดแย้งที่เป็นอยู่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกี่ยวกับฐานทรัพยากรธรรมชาติและวิถีชีวิตชุมชนท้องถิ่น

(2) กระบวนการพัฒนาศักยภาพแห่งสิทธิในจารีตประเพณีชุมชนท้องถิ่นเข้าสู่สถานะของระบบสิทธิส่วนหนึ่งในโลกของการเปลี่ยนแปลง และ

(3) กระบวนการนโยบายสาธารณะบนหลักการสิทธิเสรีภาพตามนโยบายแห่งเจตนารมณ์รัฐธรรมนูญฉบับปฏิรูปการเมือง พ.ศ. 2540

โครงสร้างและกระบวนการงานวิจัย

เศรษฐกิจเสรี การปรับโครงสร้าง ทางเศรษฐกิจกับผลกระทบ ทางเศรษฐกิจและสังคมในประเทศไทย

การศึกษาในบทแรกและบทที่สอง จะเริ่มต้นจากการศึกษาทบทวนแนวคิด พัฒนาการและการขยายตัวของสิทธิมนุษยชน สิทธิทางเศรษฐกิจและสังคม และเศรษฐกิจเสรีในกระแสโลกาภิวัตน์ ที่ทั้งสิทธิมนุษยชนและเศรษฐกิจเสรีเป็นกระแสที่ขยายตัวไปอย่างรวดเร็วและกว้างขวาง ในบทที่สาม จะมุ่งเน้นการเข้าสู่วงจรเศรษฐกิจเสรีของประเทศไทย นับแต่มีการลงนามในสัญญาเบาริ่ง เมื่อปี 2398 นับแต่นั้น การผูกขาดทางเศรษฐกิจโดยราชสำนักก็ถูกทำลาย ในขณะที่เอกชนที่เข้ามามีบทบาทในเศรษฐกิจไทยมากขึ้นด้วยการส่งเสริมของรัฐตามแนวทางเศรษฐกิจเสรี เมื่อรัฐบาลไทยนำแผนเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติมาใช้ตั้งแต่ปี 2501 การขยายตัวของเศรษฐกิจเสรี (ทุนนิยม) ในประเทศไทยขยายตัวเข้าไปในทุกส่วนของสังคม ทั้งในลักษณะวิวัฒนาการและเร่งจังหวะ และความเข้มข้นมากขึ้นในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 5 การศึกษากรณีการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตและปัญหาของชนกลุ่มทะเลสาบสงขลา และภาคตะวันออก ซึ่งมีการพัฒนาอุตสาหกรรมอย่างเข้มข้น ที่ปรากฏในบทที่สี่ ชี้ให้เห็นถึงจังหวะก้าวทั้งของเศรษฐกิจเสรีและวิถีชีวิตของประชาชนภายใต้เศรษฐกิจเสรีที่เริ่มเห็นปัญหาชัดเจนขึ้น

ในขณะที่เศรษฐกิจเสรีพัฒนาไปอย่างกว้างขวาง และเศรษฐกิจไทยเข้าไปเชื่อมโยงกับเศรษฐกิจโลกอย่างแนบแน่นนั้น ความเร่งรีบเข้าสู่ขบวนการเศรษฐกิจเสรี โดยเฉพาะนับแต่ทศวรรษที่ 2530 เป็นต้นมา เมื่อมีการเปิดวิเทศธนกิจโดยไม่มีความพร้อม ทั้งในแง่สถาบันและการจัดการ ส่งผลให้ประเทศไทยต้องประสบกับวิกฤตทางเศรษฐกิจการเงินอย่างรุนแรง จนต้องขอความช่วยเหลือจากกองทุนการเงินระหว่างประเทศและสถาบันการเงินระหว่างประเทศอื่นๆ ภายใต้เงื่อนไขของการปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจนี้เองที่บทที่ห้าและบทที่หกพยายามศึกษาวิเคราะห์การปฏิบัติตามเงื่อนไข และผลกระทบต่อสิทธิทางเศรษฐกิจและสังคมของคนไทยที่เกิดจากการปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจ การศึกษาในบทนี้จะชี้ให้เห็นว่าภาวะการณ์ที่เกิดขึ้นในประเทศไทยไม่ได้เป็นกรณีโดดเดี่ยว แต่เป็นประสบการณ์ที่หลายประเทศที่รับนโยบายเศรษฐกิจเสรี และภายใต้เงื่อนไขการปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจผ่านมาแล้ว

ในบทที่เจ็ด การศึกษาเน้นที่การวิเคราะห์สถานการณ์และอนาคตของสิทธิทางเศรษฐกิจและสังคม ในขณะที่แรงผลักดันการเปิดเสรี โดยเฉพาะในการลงทุนและการค้าเป็นไปอย่างเข้มข้น ภายใต้กฎกติกาโลกใหม่ทางเศรษฐกิจที่ประเทศไทยเป็นส่วนหนึ่งด้วย เพื่อไปสู่บทสรุปในบทที่แปดว่า ในสถานการณ์ที่ดูเหมือนเศรษฐกิจเสรีและสิทธิมนุษยชน โดยเฉพาะสิทธิทางเศรษฐกิจและสังคมเป็นเส้นขนานนี้ ประเทศไทยจะมีทางออกอย่างไร

ในส่วนที่ว่าด้วยการขยายตัวของแนวความคิดสิทธิมนุษยชนและเศรษฐกิจเสรีในระดับสากล การศึกษาเน้นที่การก่อตัวของแนวความคิดสิทธิมนุษยชนและเศรษฐกิจเสรีในตะวันตกเป็นหลัก แม้แนวความคิดสิทธิมนุษยชนจะพัฒนามาจากสิทธิธรรมชาติ แต่ความหมายของสิทธิธรรมชาติ (Natural rights) กลับถูกนำมาใช้อย่างกว้างขวางในงานของนักคิดยุคแสงสว่างในยุโรป โดยเฉพาะ โดย Thomas Hobbes, John Locke, Jean-Jacques Rousseau, Emmanuel Kant และ Thomas Paine พร้อมๆ กับการก่อตัวของรัฐ-ชาติ นักคิดเหล่านี้เริ่มพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับปัจเจก สิทธิของปัจเจกที่จะได้รับการคุ้มครองอย่างเหมาะสมจากรัฐ แนวคิดสัญญาประชาคมบนพื้นฐานของลัทธิธรรมชาติที่ว่า มนุษย์ถูกสร้างขึ้นเท่าเทียมกันและได้รับสิทธิที่ไม่อาจลดคุณค่าได้จากผู้สร้าง ในบรรดาสิทธิเหล่านั้น มีสิทธิในชีวิต เสรีภาพ สิทธิในทรัพย์สิน และสิทธิที่จะมีชีวิตอยู่อย่างมีความสุขก็ขยายไปทั่วตะวันตก พร้อมๆ กับแนวความคิดเรื่องสิทธิของประชาชนที่จะเลือกรัฐบาลที่ต้องการ

แต่ก้าวสำคัญของการขยายตัวของแนวความคิดสิทธิมนุษยชนคือ การประกาศอิสรภาพของอเมริกา และการปฏิวัติฝรั่งเศส และคำประกาศสิทธิของมนุษย์และสิทธิพลเมืองของฝรั่งเศส ในศตวรรษที่ 18 การแผ่ขยายของแนวความคิดนี้เกิดขึ้นโดยมีกระแสด้านตามมา และกระแสด้านกระแสแรกคือ กระแสเรียกร้องสิทธิสตรี ความเท่าเทียมกันระหว่างเพศ หลังจากนั้น สิทธิมนุษยชนเสรีนิยมของกลุ่มนักคิดเสรีนิยมก็ถูกกลุ่มนักคิดสังคมนิยมท้าทาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในศตวรรษที่ 19 เมื่อผลของการปฏิวัติอุตสาหกรรมในยุโรปเริ่มส่งผลกระทบต่อชนชั้นแรงงาน เด็ก สตรี และความทุกข์ยากเกิดขึ้นทั่วยุโรป นักคิดเหล่านี้ได้แก่ Pierre-Joseph Proudhon, Karl Marx, Friedrich Engels นักคิดสังคมนิยมกลุ่มนี้มองว่า สิทธิในการแสวงหาทรัพย์สินโดยไม่มียึดจำกัดก่อให้เกิดประโยชน์กับเพียงผู้มีโอกาสและอภิสิทธิ์อยู่แล้ว จุดยืนที่ชัดเจนในเรื่องสิทธิมนุษยชน อยู่ที่สิทธิของแรงงาน สิทธิในสวัสดิการสังคม และโจมตีสิทธิในทรัพย์สิน

หากพิจารณาในแง่พัฒนาการของแนวความคิดสิทธิมนุษยชน (ที่มีการแบ่งกันเพื่อความสะดวกเป็นหลัก) จะเห็นว่า แนวคิดสิทธิมนุษยชนเสรีนิยมให้ความสำคัญกับสิทธิทางการเมืองและสิทธิพลเมือง แต่ผลที่เกิดจากการปฏิวัติอุตสาหกรรมทำให้แนวคิดสิทธิทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมโดดเด่นขึ้น แนวคิดสิทธิมนุษยชนทั้งสองกระแสนี้ขยายตัวอย่างรวดเร็วหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ซึ่งตามมาด้วยความพยายามในการจัดระเบียบโลกใหม่ แนวคิดเสรีภาพ 4 ประการของประธานาธิบดี Roosevelt แห่งสหรัฐอเมริกา คือ เสรีภาพในการแสดงออก เสรีภาพในการนับถือศาสนา เสรีภาพจากความต้องการ และเสรีภาพจากความกลัว สะท้อนแนวคิดสิทธิมนุษยชนทั้งสองกระแสของนักคิดในศตวรรษที่ 17-19 เป็นอย่างดี และเป็นพื้นฐานสำคัญของระบบสิทธิมนุษยชนของสหประชาชาติ และมีอิทธิพลอย่างสูงต่อการวางมาตรฐานสากลในบรรดาสมาชิกสหประชาชาติทั่วโลก

ปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน ปี 1948 ซึ่งครอบคลุมทั้งสิทธิทางการเมืองและสิทธิพลเมือง และสิทธิทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม ได้รับการรับรองอย่างกว้างขวางโดยสมาชิกสหประชาชาติ และได้รับการ

รับรองในทางกฎหมาย โดยกติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิทางการเมืองและสิทธิพลเมือง และกติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม ในปี 1966 หลังจากนั้น กฎหมายระหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิมนุษยชน อีกหลายฉบับก็มีผลบังคับใช้ ไม่ว่าจะเป็น อนุสัญญาว่าด้วยสิทธิเด็ก อนุสัญญาว่าด้วยการจัดการเลือกปฏิบัติต่อสตรีทุกรูปแบบ อนุสัญญาว่าด้วยการจัดการที่ดก้นทางเชื้อชาติ อนุสัญญาว่าด้วยการจัดการเลือกปฏิบัติและการทารุณกรรม เป็นต้น

แต่แนวความคิดสิทธิมนุษยชนที่แผ่ขยายไปทั่วโลกหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ก็เริ่มถูกท้าทายในหลายประเด็น โดยเฉพาะจากผู้นำในกลุ่มประเทศกำลังพัฒนา ไม่ว่าจะเป็นเรื่องความเป็นสากลของสิทธิมนุษยชน กับลักษณะเฉพาะทางวัฒนธรรมและการพัฒนาของสังคม (Universality v.s. Cultural relativism) สิทธิในการแทรกแซงและอำนาจอธิปไตย การให้ความสำคัญกับประเภทของสิทธิมนุษยชน ระหว่างสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง กับสิทธิทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม และความขัดแย้งระหว่างสิทธิของปัจเจกและสิทธิของกลุ่ม กับสิทธิของปัจเจกและหน้าที่พลเมืองในสังคม แต่แม้แนวความคิดสิทธิมนุษยชนจะถูกท้าทาย แต่ดูเหมือนได้ขยายไปทั่วโลกด้วยเครื่องมือทางกฎหมายระหว่างประเทศ และสิทธิมนุษยชนก็กลายเป็นคำที่ใช้กันอย่างกว้างขวาง แม้ภาษาสิทธิมนุษยชนอาจไม่เหมือนกันเสียทีเดียว

ในขณะที่กระแสสิทธิมนุษยชนแผ่ขยายไปทั่วโลก เศรษฐกิจเสรีก็แผ่ขยายอิทธิพลครอบงำไปทั่วโลกเช่นเดียวกัน โลกาภิวัตน์ซึ่งมองได้ทั้งเป็นเหตุและผลของเศรษฐกิจเสรีกลายเป็นกระแสครอบงำโลกภายในเวลาไม่นาน

หากนักคิดสิทธิมนุษยชนเสรีนิยม เน้นที่ความสัมพันธ์ของรัฐกับปัจเจก ในฐานะที่รัฐต้องเคารพสิทธิของมนุษย์ และต้องประกันเสรีภาพทางการเมือง (และสิทธิพลเมือง) นักคิดทางเศรษฐศาสตร์ก็ขยายแนวความคิดสิทธิในทรัพย์สินไปสู่เสรีภาพทางเศรษฐกิจ นักคิดกลุ่มนี้ซึ่งได้แก่ Adam Smith, David Ricardo, Jean-Baptiste Say และ John-Stuart Mill ได้เสนอทฤษฎีมือที่มองไม่เห็น (Invisible hand) ทฤษฎีการแบ่งงานกันทำในสังคมและระหว่างประเทศ การไม่แทรกแซงการผลิตโดยรัฐ และการแข่งขันเสรีและยุติธรรมตามกลไกตลาด แนวคิดเสรีนิยมทางเศรษฐกิจ ซึ่งเน้นการปล่อยให้ปัจเจกกระทำอย่างเสรี (Laissez-faire) ขยายไปพร้อมๆ กับการขยายอำนาจทางการเมือง โดยอำนาจทางอาวุธเพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของจักรวรรดินิยมตะวันตก โดยเฉพาะจักรวรรดินิยมในยุโรป

แนวความคิดของกลุ่มนักคิดเศรษฐกิจเสรีนิยม ซึ่งพัฒนามาตั้งแต่ศตวรรษที่ 18 ได้รับการสืบทอดและขยายต่อเป็นแนวความคิดเสรีนิยมใหม่ โดยนักคิดเศรษฐศาสตร์รุ่นใหม่ โดยเฉพาะสำนักชิคาโก นักเศรษฐศาสตร์กลุ่มนี้มุ่งเน้นการให้เสรีในทุกด้าน ไม่ว่าจะเป็นเสรีด้านการค้า การเงิน และทุน โดยรัฐจะต้องไม่เข้าไปแทรกแซงหรือควบคุม เพราะจะทำให้ตลาดบิดผัน พื้นฐานของลัทธิเสรีนิยมใหม่อยู่ที่เสรีภาพในการสะสมทรัพย์สินของปัจเจกโดยไม่จำกัด ผลประโยชน์ส่วนบุคคล การแข่งขันเสรี ความเชี่ยวชาญเฉพาะด้าน การแบ่งงานกันทำ และการใช้ทุนและเครื่องจักรสูง

การแผ่ขยายของลัทธิพาณิชย์นิยม (Mercantilism) ในศตวรรษที่ 17 และ 18 ตามด้วยลัทธิจักรวรรดินิยมพัฒนาและขยายตัวไปเป็นเศรษฐกิจเสรีนิยม ซึ่งในยุคนั้นความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจระหว่างประเทศถูกเรียกว่าเป็นความสัมพันธ์ทางการค้าระหว่างประเทศแบบอาณานิคม (Colonial Pattern International Trade) คือ ประเทศ

เศรษฐกิจเสรี การปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจ

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิมนุษยชนศึกษา ๔ ภาค

วันที่ ๑๔ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๔

อาณานิคมเป็นแหล่งวัตถุดิบและทรัพยากรธรรมชาติ และเป็นตลาดสินค้าให้กับเมืองแม่ที่เป็นแหล่งผลิตสินค้าอุตสาหกรรม

หลังสงครามโลกครั้งที่สอง ประเทศต่างๆ ในเอเชีย แอฟริกา และละตินอเมริกาเริ่มทยอยได้เอกราช และในขณะที่ยังคงการสหประชาชาติกำลังส่งเสริมแนวคิดสิทธิมนุษยชนไปทั่วโลก สถาบันทางเศรษฐกิจก็ได้รับการจัดตั้งขึ้นเช่นเดียวกัน คือ Bretton Woods ภายใต้ Bretton Woods สถาบันการเงินระหว่างประเทศคือ ธนาคารโลกและกองทุนการเงินระหว่างประเทศได้รับการจัดตั้งขึ้น ตามมาด้วยสถาบันทางการเงินและสถาบันเศรษฐกิจอื่นๆ เพื่อทำหน้าที่ส่งเสริมเศรษฐกิจเสรี และดูแลสถานการณ์ทางเศรษฐกิจของโลก สถาบันการเงินระหว่างประเทศเหล่านี้ทำหน้าที่โดยผ่านโครงการความช่วยเหลือ ในรูปเงินกู้ ความช่วยเหลือทางวิชาการและคำแนะนำ แรงผลักดันระบบเสรีนิยมใหม่โดยการเปิดเสรีทางการค้า และลดบทบาทของรัฐบาลในทางเศรษฐกิจ การเปิดเสรีในการลงทุนระหว่างประเทศได้ผลเกินคาด โดยผ่านเครื่องมือที่เรียกว่า การปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจ ซึ่งสถาบันการเงินระหว่างประเทศใช้เป็นเครื่องมือในการปรับแนวทางการพัฒนาในประเทศกำลังพัฒนา และประเทศที่เศรษฐกิจอยู่ในช่วงเปลี่ยนผ่าน

การปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจมีข้อตกลงเงินกู้ซึ่งระบุเงื่อนไขไว้ชัดเจน เป็นเหมือนข้อบังคับของสถาบันการเงินระหว่างประเทศ ในขณะเดียวกัน เครื่องมือของเศรษฐกิจเสรี ซึ่งเป็นเครื่องมือทางกฎหมายก็ค่อยๆ พัฒนาขึ้นจากการเจรจาต่อรองต่างๆ จนถึงการเจรจาอุรุกวัย (Uruguay) ความตกลงว่าด้วยภาษีศุลกากรและการค้า (GATT) ซึ่งเป็นกรอบทางกฎหมายเพื่อใช้กำกับการค้าระหว่างประเทศ การขจัดสิ่งกีดขวางทางการค้า และการเปิดตลาด รวมถึงการคุ้มครองสิทธิในทรัพย์สินทางปัญญาเกี่ยวกับการค้าก็ได้รับการบรรจุในข้อตกลงในการเจรจาอุรุกวัย ข้อตกลงเหล่านี้มีองค์กร ซึ่งเป็นองค์กรนิติบุคคล (และมีอำนาจมากกว่าองค์การสหประชาชาติ ที่เน้นบทบาทป้องกันปรามและส่งเสริม) คือ องค์การการค้าโลก (WTO) ซึ่งได้รับการจัดตั้งขึ้นในปี 1995 เป็นองค์กรตรวจสอบและควบคุมการปฏิบัติตามข้อตกลงของประเทศสมาชิก

ทั้งสถาบันการเงินระหว่างประเทศ (ซึ่งสหรัฐอเมริกามีอิทธิพลอย่างสูง) และองค์การการค้าโลก และกรอบข้อตกลงระหว่างประเทศที่ใช้ในทางเศรษฐกิจ (เช่น GATT) ล้วนเป็นหัวหอกสำคัญให้การขยายตัวอย่างไม่มีขีดจำกัดของบรรษัทข้ามชาติ ที่เริ่มพัฒนาขึ้นมาในช่วงการแสวงหาอาณานิคมของจักรวรรดินิยม และเริ่มแผ่ขยายอย่างเข้มข้นในช่วงทศวรรษที่ 1980 อันเป็นจุดเริ่มต้นของกระแสโลกาภิวัตน์ ที่มีเทคโนโลยี การสื่อสารคมนาคมเป็นเครื่องมือสำคัญ

หากพิจารณา 2 กระแสแนวความคิด คือ สิทธิมนุษยชน และเศรษฐกิจเสรีทุนนิยม จะเห็นว่าการพัฒนาไปพร้อมๆ กัน ในขณะที่สิทธิทางการเมืองและสิทธิพลเมืองถูกท้าทายในกลุ่มประเทศกำลังพัฒนา (บางประเทศ) การขยายตัวของเศรษฐกิจเสรีทุนนิยมและบทบาทของบรรษัทข้ามชาติที่กำลังคุกคามสิทธิทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมของประเทศกำลังพัฒนา การต่อต้านกระแสเรียกร้องสิทธิในการพัฒนาและสิทธิในการกำหนดอนาคตตนเองก็มากขึ้น เมื่อพบว่าเศรษฐกิจเสรีทำลายสิทธิในการพัฒนาตนเองของประชาชนขึ้นทุกวัน โดยเฉพาะสิทธิทางเศรษฐกิจและสังคม ซึ่งเป็นสิทธิมนุษยชนที่ไม่อาจแบ่งแยกได้จากสิทธิทางการเมืองและสิทธิพลเมือง ความเชื่อมโยงของสิทธิดังกล่าวคือ สิทธิทางสังคมเป็นสิทธิที่ประกันมาตรฐานความเป็นอยู่ที่ดีของมนุษย์ การที่จะมีสิทธิดังกล่าวได้ ทุกคนจะต้องมีสิทธิที่จะมีสิ่งจำเป็นพื้นฐานของชีวิต คือ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย การรักษาพยาบาล ฯลฯ สิทธิดังกล่าวนี้จะ

ต้องควบคู่ไปกับสิทธิของแต่ละครอบครัวที่จะได้รับการคุ้มครองและช่วยเหลือจากรัฐ และเพื่อประกันความเป็นอยู่ที่ดี ทุกคนจะต้องมีสิทธิในการทำงาน สิทธิที่จะได้รับการประกันทางสังคม และสิทธิในทรัพย์สิน ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญของสิทธิทางเศรษฐกิจ

อย่างไรก็ตาม ในกระแสโลกาภิวัตน์และเศรษฐกิจเสรี สิทธิทางเศรษฐกิจและสังคมถูกคุกคามอย่างรุนแรง โดยเฉพาะในประเทศกำลังพัฒนา สิทธิในทรัพย์สินที่เป็นส่วนหนึ่งของสิทธิมนุษยชน เพื่อประกันความเป็นอยู่ที่ดี ถูกแปลงไปเป็นสิทธิในทรัพย์สินทางปัญญา (เพื่อการค้า) และเสรีภาพในการสะสมทรัพย์สินโดยไม่มีข้อจำกัดในยุคของการเปิดเสรีทางการค้าและการลงทุนระหว่างประเทศ ในขณะเดียวกัน การกำหนดอนาคตตนเอง ซึ่งหมายถึง การกำหนดสถานะทางเศรษฐกิจ สังคม (และวัฒนธรรม) โดยเฉพาะในสิทธิในการจัดการและเป็นเจ้าของทรัพยากรธรรมชาติของประชาชนส่วนใหญ่ถูกท้าทาย สิ่งจำเป็นในการยังชีพถูกแย่งชิง และสิทธิในการพัฒนา ซึ่งมีองค์ประกอบพื้นฐานที่การมีส่วนร่วม บริบทของความจำเป็นพื้นฐาน และความจำเป็นทางสังคม เพื่อความเป็นอยู่ที่ดีของคนในสังคม และหน้าที่ของรัฐที่จะมีนโยบายและมาตรการเพื่อส่งเสริมสิทธิในการพัฒนาจะไร้ความหมาย

สิทธิทางเศรษฐกิจและสังคมในกระแสโลกาภิวัตน์ในสังคมโลกที่ไร้พรมแดนในทุกมิติ และในระเบียบโลกที่วางขึ้นใหม่ (ในทุกมิติเช่นกัน) โดยชุมชนและชนชาติ รัฐ-ชาติถูกผูกมัดไว้ด้วยกัน ได้รับผลกระทบอย่างสูงในกระบวนการที่ทำให้ทุกประเทศเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจโลก การปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจถูกนำมาใช้เป็นเครื่องมืออย่างแพร่หลาย และถูกขับเคลื่อนไปอย่างเข้มข้น ในระเบียบโลกใหม่และภายใต้อำนาจของการปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจ ความสามารถและอำนาจของรัฐในการวางระเบียบกฎเกณฑ์ภายในมีน้อยลง ในขณะที่ตัวละครหรือฐานกำลังอื่นๆ เช่น สถาบันการเงินระหว่างประเทศ บรรษัทข้ามชาติ กลุ่ม G-7(+1) ฯลฯ กลับมีบทบาทมากขึ้น

ในกระแสโลกาภิวัตน์ที่เศรษฐกิจเสรีได้ขยายตัวไปทุกหนแห่ง ประเทศกำลังพัฒนาอยู่ในภาวะที่ถูกกดดันอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน 4 ทศวรรษหลังเอกราชของประเทศโลกที่สาม (ส่วนใหญ่) ปรากฏว่าช่องว่างระหว่างประเทศยากจนกับประเทศร่ำรวยกว้างขึ้นอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน ทฤษฎีการกระจายความมั่งคั่งสู่เบื้องล่าง (trickle down) จะได้ผลในประเทศกำลังพัฒนาเพียงไม่กี่ประเทศ การเปิดเสรีทางการค้า การเงิน และการลงทุน ในความสามารถทางการแข่งขันที่ไม่เท่าเทียมกัน ทำให้เศรษฐกิจของประชาชน โดยเฉพาะเกษตรกรในประเทศกำลังพัฒนาที่เคยมีโอกาสในการพัฒนาตนเองและพึ่งพาตนเองได้ถูกกลืนเข้าไปในระบบตลาดโลก ผลก็คือการล่มสลาย (ของชุมชน) คนด้อยโอกาสและอ่อนแอในสังคมถูกจัดไปอยู่ชายขอบ ในประเทศโลกที่สาม ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นคือการขยายตัวทางเศรษฐกิจ โดยปราศจากการพัฒนา

ยุทธศาสตร์การพัฒนาที่เน้นการเติบโตจากการ (พัฒนาอุตสาหกรรมเพื่อทดแทนการนำเข้า และ) พัฒนาอุตสาหกรรมเพื่อส่งออกได้รับการส่งเสริมอย่างเข้มแข็งจากสถาบัน Bretton Woods และประเทศผู้ให้ (ความช่วยเหลือ) อื่นๆ มาตั้งแต่ทศวรรษที่ 1950 ผลกระทบของแนวทางพัฒนาดังกล่าวกับการปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจและการเปิดเสรี ที่ชัดเจนก็คือ บทบาทของรัฐในการพัฒนาประเทศ รัฐบาลไม่อาจเป็นกำแพงกันกระแสเศรษฐกิจโลกได้อีกต่อไป แต่กำลังเล่นบทบาทในการอำนวยความสะดวกให้ประเทศเข้าเป็นส่วนหนึ่งของโลกาภิวัตน์และเศรษฐกิจเสรีของโลก ผู้นำของประเทศต่างๆ ตกอยู่ภายใต้อำนาจของสถาบันซึ่งรัฐไม่อาจควบคุมได้

การปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจ ซึ่งมีมาตรการลดค่าเงิน การเพิ่มอัตราดอกเบี้ย การลดรายจ่าย สาธารณะ การขายกิจการให้เอกชน การเปิดเสรีทางการค้า การลดบทบาทของรัฐ และการเพิ่มรายได้ด้วยการส่งออก ล้วนส่งผลกระทบต่อสิทธิทางเศรษฐกิจและสังคมทั้งสิ้น ข้อเท็จจริงที่น่าเสนอโดยองค์การระหว่างประเทศ หรือที่ปรึกษา พิเศษขององค์การระหว่างประเทศ หรือแม้แต่สถาบันการเงินระหว่างประเทศเอง ต่างมีข้อสรุปตรงกันว่า การปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจนำมาซึ่งการเพิ่มขึ้นของการว่างงาน การเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของความยากจน ค่าจ้างที่ตกต่ำ การ ลดการจัดสรรงบประมาณให้กับบริการทางสังคมมีผลต่อการศึกษาและสาธารณสุขของคนจน และมีผลกระทบต่อสิทธิที่ จะมีอาหารเพียงพอ สิทธิในการศึกษา การมีที่อยู่อาศัย ในสภาพอนามัยที่ดี มีการกดขี่แรงงานและสภาวะตกต่ำของ แรงงาน ความแตกต่างและช่องว่างทางรายได้มีมากขึ้น มีการทำลายความสามารถในการผลิตของท้องถิ่น ภาวะหนี้สิน ที่เพิ่มขึ้น การใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างไม่ยั่งยืนเนื่องจากหนี้สิน และความขัดแย้งที่นับวันจะรุนแรงระหว่างรัฐกับ สังคม

ผลกระทบดังกล่าวก่อให้เกิดกระแสต้านเศรษฐกิจเสรี โดยเฉพาะในประเทศกำลังพัฒนามากขึ้น กระแสต้านมี 2 แนวทาง แนวทางแรก คือ แนวทางการปฏิรูป ที่เรียกร้องให้ผ่อนคลายเงื่อนไขของนโยบายการปรับ โครงสร้าง เพื่อให้สอดคล้องกับความจำเป็นในแต่ละสังคม (ประเทศกำลังพัฒนา) แนวทางนี้ได้รับการสนับสนุนจากองค์ การระหว่างประเทศ เช่น UNICEF ส่วนอีกแนวทางหนึ่ง โดยกลุ่มเปลี่ยนแปลง ซึ่งประกอบด้วยนักวิชาการในประเทศ กำลังพัฒนา เช่น Walden Bello, Michel Chossudovsky, Martin Khor ฯลฯ กลุ่มนี้เห็นว่า นโยบายทำให้ทุกประเทศ เป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจโลก โดยการปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจเพื่อให้เป็นเศรษฐกิจเสรีเป็นนโยบายครอบจักรวาล ไม่อาจทำให้สิทธิทางเศรษฐกิจและสังคมของคนส่วนใหญ่ของประเทศหรือของรัฐเกิดขึ้นได้ กลุ่มเปลี่ยนแปลงมองว่า การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคมจะต้องอยู่บนฐานของการพึ่งตนเอง การเคารพธรรมชาติ ความหลากหลายของชุมชนท้องถิ่น และเทคโนโลยีที่เหมาะสม ดูเหมือนสถาบันการเงินระหว่างประเทศจะไม่สนใจแนวคิดของกลุ่มเปลี่ยนแปลง เลย

นอกจากการปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจ และข้อตกลงที่มีผลบังคับแล้ว เช่น ข้อตกลงว่าด้วยทรัพย์สินทางปัญญาเกี่ยวกับการค้า ข้อตกลงว่าด้วยการเกษตร และข้อตกลงว่าด้วยการค้าบริการ องค์การการค้าโลกและ ประเทศที่พัฒนาแล้ว ประเทศที่พัฒนาแล้วและองค์การการค้าโลกกำลังผลักดันกฎเกณฑ์ใหม่ที่จะมีผลกระทบอย่างรุนแรงต่อสิทธิทางเศรษฐกิจและสังคมในประเทศกำลังพัฒนา นั่นคือ ข้อตกลงพหุภาคีว่าด้วยการลงทุน ซึ่งจะทำให้มีการ เปิดประเทศต่อการลงทุนของบรรษัทข้ามชาติ และการแผ่ขยายอำนาจของบรรษัทข้ามชาติอย่างไม่มีข้อจำกัดอย่างแท้จริง

ดูเหมือนผลกระทบที่รุนแรงที่สุดที่พบในการศึกษาในส่วนนี้ คือ ในสถานการณ์ปัจจุบันรัฐบาลไร้ประสิทธิภาพ เพราะเศรษฐกิจกลายเป็นเศรษฐกิจโลก แต่รัฐบาลเป็นรัฐบาลแห่งชาติ โลกาภิวัตน์และสถาบันการเงินระหว่างประเทศทำหน้าที่ไกลเกินกว่าจะเรียกร้องให้รับผิดชอบต่อสาธารณชนได้ รัฐบาลมีปัญหาที่จะจัดการกับบรรษัทข้ามชาติที่มีพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสม ส่วนประชาชนก็ถูกลดอำนาจมาให้มีเพียงทางเลือกในการบริโภคสินค้าที่บรรษัทข้ามชาตินำมาเสนอ

ภาพรวมของการศึกษาในระดับสากลในส่วนที่เกี่ยวกับสิทธิมนุษยชนและเศรษฐกิจเสรี รวมทั้งการปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจถูกนำมาใช้เป็นฐานในการศึกษากรณีของประเทศไทย โดยเริ่มต้นศึกษาความเชื่อมโยงระหว่างระบบเศรษฐกิจเสรีระดับโลก และการเข้าสู่เศรษฐกิจเสรีของประเทศไทย ซึ่งเริ่มตั้งแต่การลงนามในสนธิสัญญาเบาริง ระหว่างราชอาณาจักรสยามกับประเทศสหราชอาณาจักร ในปี 1855 (กับอีก 12 ประเทศในเวลาต่อมา) สัญญาฉบับนี้ “ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขนานใหญ่แก่จักรกลทางการคลังของรัฐบาลไทย เนื่องจากเอกสิทธิ์และสิทธิผูกขาดหาผลประโยชน์ ซึ่งตกอยู่ในมือของพระเจ้าแผ่นดิน เจ้านาย และขุนนางผู้ใหญ่ถูกเพิกถอนเสียมากมาย” ตามที่ Sir John Bowring ได้พูดไว้ เพราะเป็นสัญญาประกันการส่งเสริมบทบาทและกิจกรรมทางการค้าให้กับอังกฤษ (และประเทศคู่สัญญาอื่นๆ) ไม่ว่าจะเป็นด้วยสิทธิสภาพนอกอาณาเขต การจำกัดอัตราภาษี การยกเลิกสิทธิพิเศษแก่ชนชาติอื่น และการค้าฝิ่น

หากมีส่วนจริงที่พบว่า สนธิสัญญาเบาริงมีส่วนทำให้คนไทยมีสิทธิเสรีภาพมากขึ้น แต่สัญญาดังกล่าวมีผลทำให้เศรษฐกิจของประเทศถูกรอบงำ โดยนอกจากจะเป็นการครอบงำโดยสัญญาที่ไม่เท่าเทียมแล้ว ยังถูกรอบงำด้วยการยึดกุมองค์กรที่มีหน้าที่กำหนดนโยบายด้วย ที่ปรึกษาและหัวหน้าส่วนราชการที่สำคัญ เช่น กรมป่าไม้ ก็ถูกรอบงำโดยคนต่างชาติ (อังกฤษ) และการถูกรอบงำโดยการลงทุนระหว่างประเทศและบรรษัทนานาชาติที่เข้ามาในรูปของ International Trading Company หรือบริษัทการค้าระหว่างประเทศที่เข้ามาทำกิจการในสาขาที่เกี่ยวข้องกับการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติแทบทั้งสิ้น โดยไม่ได้มีการกระจายผลประโยชน์ให้กับประชาชนทั่วไป

เศรษฐกิจเสรีทุนนิยมที่พัฒนาไปหลังสนธิสัญญาเบาริงชะลอตัวลง ในช่วงเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลก และตามมาด้วยการพัฒนาเศรษฐกิจชาตินิยม และการพัฒนาทุนนิยมโดยรัฐในช่วง 1932-1947 แต่หลังจากการขึ้นสู่อำนาจของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ จากการทำรัฐประหารในปี 1959 นายกรัฐมนตรีคนใหม่ก็สานต่อแนวโน้มเศรษฐกิจเสรีที่เริ่มมาแต่สมัยจอมพลป. พิบูลสงคราม (ด้วยอิทธิพลของสหรัฐอเมริกา) ในทันที

นับว่าคำแนะนำและความช่วยเหลือจากสหรัฐอเมริกา และธนาคารโลกมีบทบาทอย่างสูงต่อการกำหนดแนวทางพัฒนาของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ แนวทางดังกล่าวเห็นได้ชัดเจนในแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับแรก ที่ประกาศใช้เมื่อปี 1961 การพัฒนาแบบมีแผนถูกนำมาใช้ในการพัฒนาเศรษฐกิจไทยจนถึงปัจจุบัน โดยในแต่ละฉบับได้เน้นย้ำการใช้ระบบเศรษฐกิจแบบเสรีในการพัฒนาเศรษฐกิจไทยตลอดมา

พร้อมๆ กับแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้จัดตั้งหน่วยงานต่างๆ ขึ้น เพื่อปฏิบัติการให้เป็นไปตามแผน ที่สำคัญได้แก่ สภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ คณะกรรมการส่งเสริมการลงทุน สำนักงานประมาณ กรมวิเทศสหการ โดยทั้งหมดอยู่ภายใต้การควบคุมของสำนักนายกรัฐมนตรี ซึ่งมีนายกรัฐมนตรีรับผิดชอบโดยตรง

นับแต่ทศวรรษที่ 1950 เศรษฐกิจของไทยเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว และได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจโลกอย่างแนบแน่น การพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศไทยก็เช่นเดียวกับประเทศกำลังพัฒนาอื่นๆ ซึ่งนำเอาตัวแบบการพัฒนาที่สถาบันการเงินระหว่างประเทศเสนอ เริ่มต้นจากการพัฒนาอุตสาหกรรมเพื่อทดแทนการนำเข้า และเมื่อการพัฒนาดังกล่าวถึงขีดจำกัดในปลายทศวรรษที่ 1980 รัฐบาลไทยก็นำแนวทางการพัฒนาอุตสาหกรรมเพื่อ

การส่งออกมาใช้ ในการพัฒนาดังกล่าว รัฐบาลมีนโยบายส่งเสริมอย่างเป็นรูปธรรม นับแต่การแก้ไขพ.ร.บ.ส่งเสริมการลงทุน ซึ่งมีมาตรการจูงใจนักลงทุนทั้งภายในและต่างประเทศ ด้วยสิทธิพิเศษ เช่น ด้านภาษี และมาตรการปกป้องคุ้มครองอุตสาหกรรม การทุ่มงบประมาณในการก่อสร้างโครงสร้างพื้นฐาน (โดยความช่วยเหลือในรูปแบบเงินกู้จากธนาคารโลก สหรัฐอเมริกา และญี่ปุ่น เป็นหลัก) และมาตรการอื่นๆ เช่น การเปิดเสรีทางการค้า การเปิดเสรีทางการเงิน เป็นต้น

การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจค่อยๆ เกิดขึ้น และมีการเปลี่ยนแปลงอย่างเข้มข้น นับแต่การประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 5 เป็นต้นมา ผลก็คือ

- จากการที่รัฐส่งเสริมธุรกิจขนาดใหญ่ เพื่อเร่งรัดการขยายตัวของพืชไร่เพื่อการส่งออก และเร่งรัดการขนถ่ายส่วนเกินจากภาคเกษตรสู่เมืองเพื่อนำมาสร้างเศรษฐกิจอุตสาหกรรม ยิ่งทำให้ทรัพยากรถูกทำลายมากขึ้น และภาคเมืองขยายขึ้นอย่างรวดเร็ว การขยายพื้นที่การเกษตรเป็นไปได้อย่างรวดเร็ว นอกจากด้วยนโยบายของรัฐแล้ว ยังมีสิ่งหนุนช่วยคือถนนหนทางที่สหรัฐอเมริกาและธนาคารโลกมีส่วนลงทุนให้ในช่วงทศวรรษที่ 1950-1960
- การส่งเสริมธุรกิจการเกษตรขนาดใหญ่ โดยเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับอุตสาหกรรมและการส่งออก ทำให้เกษตรกรรายย่อยหรือที่ไม่มีโอกาสในการพัฒนาการเกษตรด้วยตนเองไม่ได้รับความช่วยเหลือ การลงทุนของภาครัฐในด้านการเกษตรมีน้อยมาก
- ความสำคัญของภาคเกษตรไทยที่สร้างมวลรวมประชาชาติลดลงอย่างเห็นได้ชัดและถูกแทนที่ด้วยการส่งออกสินค้าอุตสาหกรรม
- อุตสาหกรรมที่เติบโตอย่างรวดเร็ว เป็นการเติบโตของอุตสาหกรรมที่ผลิตสินค้าสำเร็จรูปเพื่อทดแทนการนำเข้า หรือไม่ใช่เป็นอุตสาหกรรมที่ไม่ได้นำโดยสาขาหัตถกรรม อุตสาหกรรมใหม่ ๆ ที่เพิ่งเกิดขึ้น ไม่ว่าจะเป็นปิโตรเคมี แผงวงจรไฟฟ้า ยังต้องพึ่งพาวัตถุดิบและเทคโนโลยีจากต่างชาติอยู่สูง บรรษัทต่างชาติในรูปของบริษัทข้ามชาติ หรือร่วมทุนต่างประเทศเข้ามามีอิทธิพลครอบงำการผลิตทั้งภาคอุตสาหกรรม เกษตรกรรม รวมถึงภาคบริการมากขึ้นจนกลายเป็นผู้กำหนดเศรษฐกิจภายในไป
- ความสัมพันธ์เชิงพึ่งพาของเศรษฐกิจไทย และการที่เศรษฐกิจไทยกลายเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจโลก หมายความว่า การเติบโตและการขยายตัวของเศรษฐกิจไทยต้องขึ้นอยู่กับเศรษฐกิจโลกด้วย การเปลี่ยนแปลงทางด้านการผลิต การตลาด และการเงินของประเทศทุนนิยมใหญ่ ๆ เช่น สหรัฐอเมริกา ยุโรป และญี่ปุ่น ย่อมส่งผลกระทบต่อระบบเศรษฐกิจไทยอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ สภาวะการณ์ตั้งแต่ทศวรรษที่ 1990 เป็นต้นมาเป็นปัจจัยหยวนได้อย่างดี
- การเติบโตและการขยายตัวของเศรษฐกิจไทยโดยเฉพาะภาคอุตสาหกรรมเกิดขึ้นได้อย่างรวดเร็วก็ด้วยแรงงานราคาถูก โดยที่รัฐบาลไม่ได้ลงทุนพัฒนา รัฐบาลและสังคมไทย ได้ประโยชน์จากแรงงานราคาถูก แต่ตอบแทนให้คนกลุ่มนี้ต่ำมาก ไม่ว่าจะเป็นเรื่องค่าจ้าง สวัสดิการ และการคุ้มครองหรือดูแลสุขภาพการทำงาน โดยเฉพาะเมื่ออุตสาหกรรม ขยายตัว
- การพัฒนาอุตสาหกรรมอย่างเร่งรัดมิได้กระจายประโยชน์ไปยังคนส่วนใหญ่ ยิ่งไปกว่านั้น การพัฒนาอุตสาหกรรมเพื่อการส่งออกผลักดันให้ประเทศไทยเข้าไปในกิจการรับช่วงการผลิต โดยผลผลิตทั้งหมดจะถูกส่งไปยังบริษัทแม่ ซึ่งการลงทุนลักษณะนี้ก่อให้เกิดการค้าภายในเครื่องของบริษัท (ข้ามชาติ) โดยมีการโอนกำไร

กลับบริษัทแม่ผ่านการตั้งราคาโอน ซึ่งทางบริษัทกำหนดได้เอง และการลงทุนลักษณะนี้ก่อให้เกิดปัญหาแรงงานสัมพันธ์ และกระทบสิทธิของคนงานเป็นอย่างสูง

เมื่อพิจารณาการเข้าสู่วงจรเศรษฐกิจเสรีของประเทศไทย นับแต่การประกาศแผนพัฒนาเศรษฐกิจ (และสังคม)แห่งชาติฉบับที่ 1 จนถึงฉบับที่ 7 (ฉบับที่ 8 มีอันต้องปรับแก้ให้เป็นไปตามเงื่อนไขของกองทุนการเงินระหว่างประเทศ) ก็จะพบลักษณะหลายอย่างที่เศรษฐกิจไทยอยู่ในลักษณะถูกรอรับ ใกล้เคียงกับในยุคสนธิสัญญาเบาริ่ง คือ

- การครอบงำโดยสัญญาที่ไม่เท่าเทียมและเป็นธรรม การตกอยู่ภายใต้เงื่อนไขของกองทุนการเงินระหว่างประเทศทั้งสองครั้ง และการรับข้อตกลง GATT โดยประเทศไทยไม่มีความพร้อมเพียงพอ นั้น ทำให้รัฐบาลอำนาจการตัดสินใจอย่างมีอิสระและไม่เป็นประโยชน์กับประชาชนเท่าที่ควร
- การครอบงำโดยอิทธิพลครอบงำสถาบัน หากในช่วงก่อนชาวต่างชาติเข้ายึดกุมสถาบันโดยตรง ในปัจจุบันนี้การครอบงำกระทำการหลอหลอมทางการศึกษา และการมีอิทธิพลเหนือกว่าในฐานะเจ้าของทุน หน่วยงานของรัฐจำนวนมากอยู่ภายใต้การครอบงำในลักษณะนี้
- การครอบงำโดยการลงทุนจากต่างประเทศ รายงานทางสถิติของสำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมการลงทุน เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ 2001 ระบุว่าประมาณ 71 % ของการลงทุนในประเทศไทยในช่วงปี 2000 มาจากทุนต่างประเทศ หรือร่วมทุนกับต่างประเทศ กิจกรรมสำคัญ ๆ เช่น น้ำมัน สิ่งทอ รถยนต์ ล้วนอยู่ในมือของต่างประเทศ หรือต่างประเทศมีอำนาจตัดสินใจ

ในช่วงแห่งการพัฒนาที่ผ่านมา รัฐไทยสูญเสียอำนาจในการตัดสินใจในการกำหนดแนวทางการพัฒนาขึ้นทุกที ในขณะเดียวกัน ประชาชนซึ่งทรัพยากรถูกแย่งชิงก็มีการจัดตั้งมากขึ้น กระแสปกป้องทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ ป่า จากอำนาจทางธุรกิจและอำนาจทางการเมืองมีมากขึ้น และความขัดแย้งก็เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ การปะทะกันระหว่างกลุ่มผู้คัดค้านและกลุ่มผู้สนับสนุนโครงการพัฒนาของรัฐ และโครงการลงทุนที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากรธรรมชาติ หรือแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ประมงพื้นบ้าน กับประมงพาณิชย์ นาข้าวกับนาถั่ว ฯลฯ และการปะทะระหว่างอำนาจรัฐกับชุมชนชนบทเป็นประจักษ์พยานของความขัดแย้งที่เกิดจากการละเมิดสิทธิทางเศรษฐกิจและสังคมในสังคมไทยเป็นอย่างดี ประจักษ์พยานของข้อสรุปนี้คือ กรณีศึกษาโครงการพัฒนาชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก (มาบตาพุด และแหลมฉบัง) กลุ่มทะเลสาบสงขลา

กรณีศึกษาบริเวณทะเลสาบสงขลาเน้นที่ 3 ชุมชน คือ ชุมชนระโนด ชุมชนบางโหนด และชุมชนทะเลน้อย

ที่ชุมชนทะเลน้อย "เมื่อ พ.ศ. 2498 รัฐมีโครงการปิดป่ากระวะ ซึ่งเป็นส่วนที่เชื่อมต่อระหว่างทะเลหลวงกับอ่าวไทย เพื่อให้คนระโนดมีน้ำจืดทำนาได้ตลอดปี การผลิตข้าวทั้งเพื่อการบริโภคภายในและการส่งออกมีมากขึ้น ชาวบ้านโดยทั่วไปไม่ทราบว่าการปิดป่ากระวะและเพื่ออะไร ไม่มีการหักทวงหรือตั้งคำถามจนเวลาผ่านไปกว่า 20 ปี ประชาชนที่อาศัยบริเวณทะเลน้อยเริ่มรู้สึกว่ทะเลตื้นเขิน สัตว์น้ำมีน้อยลง ผักตบชวาเพิ่มมากขึ้น การทำนาซึ่งเคยได้ผลดีก็ประสบปัญหาน้ำท่วม เนื่องจากไม่มีการระบายน้ำออก ความเป็นอยู่เริ่มแร้นแค้น จนปัจจุบันชาวบ้านต้องไปทำมาหากินนอกชุมชน เช่น ไปจับปลาในเขื่อนรัชชประภา (เขื่อนลำนาน) ที่สุราษฎร์ธานี หรือไปเป็นแรงงาน จนเมื่อปี 2536 ก็มีการเรียกร้องให้เปิดป่ากระวะเมื่อประชาชนไม่อาจยอมรับผลกระทบได้อีกต่อไป ประกอบกับได้ทราบว่ามีโครงการเศรษฐกิจเสรี การปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจ

การสร้างเขื่อนกั้นน้ำเค็มบริเวณเกาะใหญ่กับแหลมจองถนน แต่การเรียกร้องให้เปิดปากกระวะไม่ได้รับการสนองตอบ และทำให้ชาวบ้านบริเวณทะเลน้อย มีความขัดแย้งกับชาวบ้านในอำเภอระโนด ซึ่งได้ประโยชน์จากการปิดปากกระวะ เนื่องจากมีน้ำจืดทำนาตลอดปี”

ที่ตะเครียะ อำเภอระโนด “ชาวระโนดมีการทำนาอย่างกว้างขวางและเป็นการทำนาเพื่อขาย ดังได้กล่าวไปแล้ว ระบบชลประทานทำให้ชาวระโนดทำนาได้ตลอดปีแทนการปลูกเพียงปีละครั้ง และที่ระโนดนี้เองที่มีการใช้รถไถเดินตามเป็นแห่งแรกในจังหวัดสงขลา (หรืออาจในภาคใต้) เมื่อปี 2505 ปุ๋ยเคมีถูกนำมาใช้เพื่อเพิ่มผลผลิต

การทำนาตลอดปี การนำปุ๋ยเคมีมาใช้ ทำให้ปลาซึ่งเคยหาได้ในนาหายไป น้ำเสียจากปุ๋ยเคมีในท้องนาไหลลงลำคลองหนองบึงสู่ทะเลสาบสงขลา ข้าวซึ่งผลิตได้มากไม่มีที่เก็บ ทำให้เกิดการสูญเสียในระหว่างที่รอขาย ราคาข้าวตกต่ำไม่คุ้มกับต้นทุนที่ต้องลงไป ชาวนาอำเภอระโนดเริ่มเป็นหนี้เมื่อค่าใช้จ่ายมีมากขึ้นไม่ว่าจะเป็นค่าบริการสาธารณะ (ไฟฟ้า ประปา ฯลฯ) ค่าเล่าเรียนของบุตรหลาน จำนวนหนึ่งต้องออกไปทำงานในโรงงานในหาดใหญ่หรือสงขลา แต่พบว่าไม่อาจทนต่อสภาพการทำงานที่ไม่เหมาะสมได้ หักลดกรรมสิทธิ์บ้าน เช่น การสานตะกร้า กระดัง หายไปเพราะมีตะกร้าพลาสติกจากโรงงานเข้ามาตีตลาด และไม่มีความต้องการใช้กระดังอีกต่อไป นอกจากนั้น ชาวระโนดจำนวนหนึ่งเริ่มหันไปทำอาชีพใหม่ คือ การเลี้ยงกุ้ง ซึ่งต้องมีการนำน้ำเค็มมาใช้ ความขัดแย้งระหว่างชาวนากุ้งซึ่งต้องใช้น้ำเค็มและสารเคมีบางอย่างกับชาวนาข้าวที่ต้องใช้น้ำจืดและสารเคมีอีกอย่างเกิดขึ้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้”

“บางโหนดเป็นชุมชนหนึ่งในอำเภอหาดใหญ่ และกำลังเป็นที่ตั้งของบ่อบำบัดน้ำเสียที่มาจากครัวเรือนและอุตสาหกรรมในบริเวณอำเภอหาดใหญ่ ชุมชนนี้ตั้งอยู่ริมทะเลสาบสงขลา และเคยมีอาชีพทำนา ทำการประมงกับการผลิตกระเบื้อง และการตัดฟันจากโกงกางเป็นหลัก

นอกจากเป็นที่รองรับน้ำเสียและคลองอยู่ตะเภาซึ่งเป็นสายน้ำหลักของหมู่บ้านน้ำเสียจากผลกระทบของการปล่อยน้ำเสียจากภาคอุตสาหกรรมซึ่งกระจุกตัวอยู่ในหาดใหญ่แล้ว ชาวบ้านบางโหนดยังได้รับผลกระทบจากการทำนาของบางส่วนในชุมชน การทำกระเบื้องซึ่งเคยเป็นอาชีพเสริมเหลือทำในครัวเรือนอยู่เพียงแห่งเดียว เนื่องจากไม่อาจแข่งขันกับกระเบื้องอุตสาหกรรมที่ผลิตเร็ว และใช้ง่ายกว่า ป่าโกงกางไม่เหลือให้ตัด และการทำประมงทำได้น้อยมาก เนื่องจากน้ำในทะเลสาบสงขลาในส่วนนี้เน่าเสียและมีการทำการประมงแบบทำลายสัตว์น้ำเกิดขึ้น เมื่อการทำมาหากินแบบดั้งเดิมไม่อาจทำได้ดังในอดีต ชาวบ้านจำนวนหนึ่งโดยเฉพาะหนุ่มสาวก็เดินทางเข้าโรงงาน แต่แล้วก็พบว่าสภาพในโรงงานและสภาพการทำงานเลวร้ายกว่าที่คาด หนุ่มสาวจำนวนหนึ่งจึงกลับหมู่บ้าน และยืนยันว่าจะไม่เข้าไปทำงานในโรงงานอีก แต่ประเด็นในขณะนี้คือ จะฟื้นฟูบางโหนดอย่างไรให้คนเหล่านี้อยู่ได้”

กรณีภาคตะวันออก เป็นการศึกษาภาพรวมโดยเน้นไปที่ผลกระทบของการพัฒนาอุตสาหกรรม โดยเสนอใน 3 จังหวัดชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก คือ ชลบุรี ระยอง และฉะเชิงเทรา ภายใต้โครงการพัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันออก ที่เริ่มต้นในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 5 ดูเหมือนผลกระทบที่เห็นชัดเจนคือผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อมซึ่งยากแก่การแก้ไขและเกินกว่าที่จะฟื้นฟูได้ ภาพดังกล่าวนี้สะท้อนถึงความเป็นมาของโครงการพัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกที่ได้รับการพัฒนาขึ้นโดยไม่ได้ฟังเสียงคัดค้านในแง่ของผลทางเศรษฐกิจกับทั้งไม่มีความชัดเจนในการศึกษาผลกระทบที่จะเกิดขึ้นกับวิถีชีวิตและสิ่งแวดล้อมในพื้นที่ ความต้องการของรัฐบาล

เศรษฐกิจเสรี การปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจ

18

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ๔ ภาค

วันที่ ๑๔ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๔

ไทยในขณะนั้น คือการพัฒนาให้ประเทศไทยเป็นประเทศอุตสาหกรรม และต่างชาติที่ยินดีให้การสนับสนุนคือญี่ปุ่น ทั้งจากรัฐบาลและภาคเอกชน

โครงการพัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกขยายไปอย่างรวดเร็ว นิคมอุตสาหกรรมและอุตสาหกรรม โดยเฉพาะอุตสาหกรรมหนักอย่างปิโตรเคมีและอุตสาหกรรมต่อเนื่องได้รับการสนับสนุนเป็นพิเศษ โดยเฉพาะที่ มาบตาพุดและแหลมฉบัง และเช่นเดียวกับชาวลุ่มทะเลสาบสงขลา ประชาชนภาคตะวันออกเริ่มรู้สึกว่สิ่งแวดล้อมและชุมชนเปลี่ยนไป และเริ่มต่อสู้เรียกร้องต่อต้านการพัฒนาและโครงการใหม่ ๆ ที่จะเกิดขึ้นและจะมีผลกระทบถึงชีวิตชุมชนและสิ่งแวดล้อม โครงการที่เป็นปัญหารุนแรงในขณะที่ยังทำการศึกษาวิจัยคือ โครงการจัดสร้างนิคมอุตสาหกรรมไทย-สิงคโปร์ 21 ที่อำเภอปลวกแดง จังหวัดระยอง ซึ่งรัฐและเอกชนตั้งต้นที่จะจัดสร้าง ท่ามกลางเสียงคัดค้านของชาวปลวกแดงส่วนหนึ่ง ในขณะที่ส่วนที่เหลือให้การสนับสนุน

กรณีของภาคใต้ในชุมชน 3 ชุมชนในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาและกรณีโครงการพัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกชี้ให้เห็นว่า การพัฒนาล้วนเป็นผลจากการที่รัฐพยายามตอบรับกับเศรษฐกิจโลกแทบทั้งสิ้น การผลิตเพื่อสนองตอบต่อความต้องการของตลาดโลก ไม่ว่าจะเป็นตึก ข้าว ยางพารา สัตว์น้ำ อุตสาหกรรมส่งออกต่างๆ ส่งผลกระทบต่อชุมชนในหลายแง่มุม ไม่ว่าจะเป็นสิ่งแวดล้อม และภาวะเศรษฐกิจของชุมชนเอง

หากมองภาพตั้งแต่ระดับชาติถึงระดับชุมชนที่เชื่อมโยงกับระบบเศรษฐกิจเสรีในระดับโลกซึ่งเกิดขึ้นในสังคมไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่มีความเข้มข้นขึ้นหลังสงครามโลกครั้งที่สอง จากการวิเคราะห์ในแง่มุมของนโยบายการพัฒนา รัฐสรรค์ ธารพรพันธุ์ เห็นว่าการกำหนดนโยบายการพัฒนาตามแบบอย่างตะวันตกขึ้นมา ซึ่งเป็นการพัฒนาอุตสาหกรรมเพื่อสร้างความทันสมัยนั้น เป็นการพัฒนาทางเศรษฐกิจที่มีอคติในหลายส่วน คือ

1.ให้ความสำคัญกับภาคอุตสาหกรรมและต่อมาภาคบริการมากกว่าภาคเกษตรกรรมทั้ง ๆ ที่ประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศยังทำการเกษตร

2.อคติระหว่างเมืองกับชนบททำให้เกิดช่องว่างอย่างสูง

3.อคติระหว่างภูมิภาคแต่ละภูมิภาคได้รับการพัฒนาไม่เท่าเทียมกัน

นอกจากอคติแล้วสิ่งที่เห็นชัดในกรณีศึกษา คือ

1. ประชาชนไม่ได้รับรู้ข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับโครงการพัฒนาของรัฐ

2. ประชาชนไม่มีส่วนร่วม แต่ดูเหมือนกลุ่มทุนและการค้ามีอิทธิพลในการกำหนดนโยบายพัฒนาประเทศสูงมาก

3.ไม่มีความโปร่งใส เพราะนโยบายเอื้อผลประโยชน์ให้กับกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง อำนาจของคณะกรรมการส่งเสริมการลงทุนในการให้สิทธิพิเศษแก่นักลงทุนเป็นตัวบ่งชี้ในเรื่องนี้ได้

4.ไม่มีความรับผิดชอบ (accountability) ในกรณีที่เกิดผลอันไม่พึงปรารถนา เช่นผลจากโรงงานอุตสาหกรรม หรือวิกฤติการเงินที่เกิดขึ้นไม่มีผู้รับผิดชอบ ในขณะที่ประชาชนต้องเป็นผู้รับผล และผลนี้เห็นได้ชัดในกรณีศึกษาทั้งสองกรณี

นับแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฉบับที่ 5 เศรษฐกิจไทยขยายตัวอย่างรวดเร็ว และได้เข้าไปเชื่อมโยงกับเศรษฐกิจโลกมากขึ้น เมื่อมีการเปิดเสรีทางการเงินกลางทศวรรษที่ 2530 การเปิดเสรีทางการเงินโดยไม่ได้มีความพร้อมทั้งในแง่เศรษฐกิจและการบริหารรองรับ ก็ส่งผลถึงการหลั่งไหลเข้ามาของเงินทุนจนยากที่รัฐจะควบคุมได้ การศึกษาในส่วนที่เกี่ยวกับวิกฤตเศรษฐกิจ การปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจและผลกระทบต่อสิทธิทางเศรษฐกิจและสังคม เริ่มต้นจากการพิจารณาวิกฤตเศรษฐกิจและการที่รัฐบาลไทยต้องปฏิบัติตามเงื่อนไขของสถาบันการเงินระหว่างประเทศ และผลที่เกิดกับสิทธิใน 3 ด้าน คือ การศึกษา สาธารณสุข และการทำงาน

เอกสารและข้อมูลหลายส่วนที่พยายามประเมินถึงสาเหตุการเกิดวิกฤตเศรษฐกิจในประเทศไทยเมื่อกลางปี 2540 ชี้ตรงกันว่า ในรอบ 20 ปีที่ผ่านมา (ก่อนเกิดวิกฤตปี 2540) เศรษฐกิจไทยเติบโตอย่างรวดเร็วและน่าประทับใจในทุก ๆ ด้าน ถึงขนาดที่นิตยสาร The Economist ได้คาดการณ์ว่า ประเทศไทยจะได้ระดับขึ้นเป็นประเทศที่มีระบบเศรษฐกิจใหญ่เป็นอันดับ 8 ของโลกได้ในปี 2020 (มติชน 31 มกราคม 2541 หน้า 19) เครื่องชี้วัดทางเศรษฐกิจมหภาคต่าง ๆ ล้วนชี้ว่าเพียง 18 เดือนก่อนภาวะวิกฤต ปัจจัยพื้นฐานทางเศรษฐกิจจะดับมหภาคของไทยมั่นคงมาก และไม่ได้ส่อเค้าว่าจะเกิดวิกฤตและเงินบาทจะถูกโจมตี (Rakshit, 1997) แต่แล้ววิกฤตเศรษฐกิจก็เกิดขึ้น

เมื่อย้อนกลับไป เราจะพบว่าแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 6 (2530-2534) ระบุถึงแผนที่จะทำให้ประเทศไทยเป็นศูนย์กลางการเงินของภูมิภาค โดยลดการจำกัดขอบเขตการทำธุรกิจ ผ่อนคลายระเบียบกฎเกณฑ์ต่าง ๆ และที่สำคัญที่สุดคือการผ่อนคลายการควบคุมปรวิวรรตเงินตรา ทั้งด้านธุรกิจเงินสพัดและเงินทุน เพื่อเอื้อให้เงินทุนไหลเข้าออกได้โดยสะดวกยิ่งขึ้น และสร้างความมั่นใจให้แก่ผู้ลงทุนจากต่างประเทศ (รายงาน ศปร. หน้า 11) และในปี 2536 กระทรวงการคลังก็ได้ประกาศอนุญาตให้จัดตั้งวิเทศธนกิจ (Bangkok International Banking Facility – BIBF) ขึ้น

มาตรการเหล่านี้ รวมถึงการกำหนดอัตราแลกเปลี่ยนที่ค่อนข้างคงที่ ทำให้มีเงินทุนจากต่างประเทศหลั่งไหลเข้าสู่ประเทศไทยเป็นจำนวนมากตั้งแต่ปี 2533 ส่งผลให้เศรษฐกิจและการลงทุนในประเทศขยายตัวอย่างรวดเร็ว จนต้องอาศัยการกู้เงินจากต่างประเทศเข้ามาเสริมความต้องการเงินทุนภายใน อย่างไรก็ตาม ในจำนวนเงินทุนที่หลั่งไหลเข้ามานั้น มีเพียงส่วนน้อยที่เป็นการลงทุนโดยตรงโดยนักลงทุนต่างประเทศ (Foreign Direct Investment) ขณะที่ส่วนใหญ่หรือเกือบทั้งหมดเป็นการลงทุนในการให้สินเชื่อระยะสั้น

ในช่วงนี้เอง ธนาคารพาณิชย์และสถาบันการเงินได้ระดมกู้เงินจากต่างประเทศเข้ามาเป็นจำนวนมากเพื่อปล่อยกู้ในประเทศ เป็นการแสวงกำไรจากส่วนต่างระหว่างอัตราดอกเบี้ยในและนอกประเทศและนโยบายอัตราแลกเปลี่ยนคงที่ ทำให้การปล่อยเงินกู้ให้ภาคเอกชนในประเทศพุ่งสูงขึ้นอย่างมาก โดยเฉพาะการปล่อยกู้ให้ภาคอสังหาริมทรัพย์ ขณะเดียวกันภาระหนี้ต่างประเทศของไทยเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง และในปี 2540 ประเทศไทยก็มีหนี้ที่กู้จากต่างประเทศรวมถึงกว่า 97,000 ล้านดอลลาร์สหรัฐ โดยประมาณ 80% เป็นหนี้ของภาคเอกชน และจำนวนมากเป็นหนี้ระยะสั้นที่ต้องชำระคืนภายในสิ้นปีเดียวกัน

มีการประเมินว่าในช่วงเวลาดังกล่าว การลงทุนเกี่ยวกับที่ดินมีปริมาณถึง 50% ของการลงทุนทั้งหมด ราคาที่ดินและหุ้นพุ่งสูงเกินจริง มีการกู้เงินจากสถาบันการเงินมาลงทุนเพื่อการเก็งกำไร แทนที่จะลงทุนในภาคเศรษฐกิจเสรี การปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจ

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ๔ ภาค

วันที่ ๑๔ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๔

การผลิตที่แท้จริง แต่แล้วในช่วงปี 2539-2540 ความผันผวนในตลาดเก็งกำไรก็ทำให้ราคาที่ดินที่ใช้ค่าประกันเงินกู้ตกลง ธุรกิจอสังหาริมทรัพย์เริ่มซบเซา สถาบันการเงินผู้ให้กู้จึงประสบกับวิกฤตภาวะหนี้เสีย นักลงทุนต่างชาติเริ่มขาดความเชื่อมั่น การโจมตีค่าเงินบาทเริ่มขึ้น ตามด้วยกระบวนการขนเงินกลับต่างประเทศนับแต่ครั้งหลังของปี 2539 ขณะที่ความสามารถในการหารายได้เข้าประเทศกลับลดลง เนื่องจากอัตราแลกเปลี่ยนตายตัวและอัตราเงินเฟ้อในประเทศ ทำให้การส่งออกที่เคยขยายตัวในอัตราสูงอย่างต่อเนื่องกลับชะลอตัวลง

ในภาวะดังกล่าว ธนาคารแห่งประเทศไทยตัดสินใจแก้ปัญหาค่าเงินบาทถูกโจมตีด้วยการทุ่มเงินทุนสำรองระหว่างประเทศเข้าซื้อเงินบาท และทำธุรกรรมซื้อขาย (buy-sell swap) เริ่มตั้งแต่เดือนกรกฎาคม 2539 กระทั่งกลางปี 2540 การโจมตีค่าเงินบาทรุนแรงถึงขีดสุด จนในที่สุดธนาคารแห่งประเทศไทยและกระทรวงการคลังต้องตัดสินใจเปลี่ยนระบบอัตราแลกเปลี่ยนมาเป็นระบบ managed float และประกาศให้ค่าเงินบาทลอยตัวเมื่อวันที่ 2 กรกฎาคม 2540

ระหว่างนั้น ปริมาณทุนสำรองระหว่างประเทศของไทยก็ลดลงอย่างรวดเร็ว จาก 38.7 พันล้านเหรียญสหรัฐ ณ สิ้นปี 2539 (รายงาน คปร. หน้า 66-67) เหลือ 2.8 พันล้านเหรียญในตอนกลางปี 2540 (รายงาน คปร. หน้า 101) และเพียง 800 ล้านดอลลาร์ ในตอนที่รัฐบาลตัดสินใจขอความช่วยเหลือจากกองทุนการเงินระหว่างประเทศ (คำกล่าวหาของ นายชวน หลีกภัย นายกรัฐมนตรี ในการประชุมระดับผู้นำเศรษฐกิจเอเชีย)

อย่างไรก็ตาม การอธิบายถึงที่มาที่ไปของวิกฤตเศรษฐกิจข้างต้นเป็นการอธิบายจากแง่มุมเศรษฐศาสตร์ ซึ่งลิดิต ธีระเวคิน เห็นว่าให้ภาพไม่ครบถ้วน เขาเสนอให้มองปัจจัยอื่น ๆ อย่างรอบด้าน ได้แก่ระบบธุรกิจการเมืองและการมุ่งแสวงหาผลประโยชน์ของผู้ดำรงตำแหน่งทางการเมือง การประพฤตินิยมของนักการเมือง นายธนาคาร และผู้เกี่ยวข้องอื่นๆ ข้อบกพร่องของระบบราชการและนักธุรกิจขาดคุณธรรม การขาดความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี และการลงทุนที่ไม่มีประสิทธิภาพและไม่ก่อให้เกิดการผลิตอย่างแท้จริง นอกจากนั้น เขายังตั้งคำถามถึงความสามารถและภูมิปัญญาของนักเศรษฐศาสตร์ไทย โดยเฉพาะในประเด็นการถูกครอบงำทางปัญญาโดยมหาอำนาจตะวันตก (มติชน 4 สิงหาคม 2541)

เดือนสิงหาคม 2540 รัฐบาลพลเอกชวลิต ยงใจยุทธ ได้ตัดสินใจขอความช่วยเหลือทางวิชาการและการเงินจากกองทุนการเงินระหว่างประเทศ (IMF) ในครั้งนั้น ประเทศไทยได้รับอนุมัติวงเงินกู้จำนวนประมาณ 4 พันล้านเหรียญสหรัฐ ระยะเวลาเบิกถอน 34 เดือน นอกจากนั้น ประเทศไทยยังได้ขอกู้เงินจากรัฐบาลญี่ปุ่น ธนาคารโลก ธนาคารพัฒนาเอเชีย และธนาคารกลางของประเทศต่าง ๆ ได้แก่ ออสเตรเลีย จีน ฮังการี มาเลเซีย สิงคโปร์ อินโดนีเซีย สาธารณรัฐเกาหลี และบรูไน รวมเงินกู้เพื่อฟื้นฟูเศรษฐกิจไทยภายใต้โครงการของ IMF เป็นเงินทั้งสิ้น 17,200 ล้านดอลลาร์สหรัฐ

เงินกู้ข้างต้นนั้นไม่ใช่เงินให้เปล่า รัฐบาลไทยต้องตกลงยอมรับพันธกรณีที่ปฏิบัติตามแผนฟื้นฟูเศรษฐกิจที่ร่วมกันพิจารณากับ IMF ทั้งนี้เพื่อการฟื้นฟูเศรษฐกิจและประกันความสามารถในการชำระหนี้ของไทย โดยมีมาตรการที่สำคัญ 6 ประการ คือ 1) การปฏิรูประบบสถาบันการเงินภายในประเทศ 2) การปฏิรูปด้านการคลังเพื่อให้เกิดดุลยภาพ 3) การปรับปรุงมาตรการทางภาษี เช่น การเพิ่มอัตราภาษีมูลค่าเพิ่มและภาษีสรรพสามิต 4) การ

เศรษฐกิจเสรี การปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจ

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิมนุษยชนศึกษา ๔ ภาค

วันที่ ๑๕ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๔

รักษาระดับรายจ่ายของรัฐให้สอดคล้องกับความสามารถในการจัดหารายได้ และปล่อยให้ราคาสาธารณูปโภคลอยตัวตามต้นทุนที่แท้จริง 5) การคงระบบอัตราแลกเปลี่ยนแบบ managed float และ 6) การรักษาความเข้มงวดในนโยบายการเงินอีกระยะหนึ่ง

อย่างไรก็ตาม การกำหนดเงื่อนไขต่าง ๆ เช่นนี้ ย่อมหมายถึงว่าพื้นฐานและทิศทางการพัฒนาเศรษฐกิจของไทยถูกกำหนดใหม่อย่างเป็นทางการและเป็นลายลักษณ์อักษร เป็นไปได้ยากที่รัฐบาลไทยจะตัดสินใจเป็นอย่างอื่น และการดำเนินการตามเงื่อนไขเหล่านี้จะทำให้โครงสร้างเศรษฐกิจของไทยเข้าไปผูกพันกับเศรษฐกิจโลกมากขึ้น ทำให้เศรษฐกิจเสรีทุนนิยมได้รับการพัฒนากว้างขวางยิ่งไปกว่าเดิม ซึ่งปรากฏการณ์เช่นนี้ ในหลายส่วนจะมีผลกระทบต่อสิทธิทางเศรษฐกิจและสังคมของประชาชนอย่างเลี่ยงไม่ได้

ก่อนที่จะอภิปรายถึงผลกระทบต่อสิทธิทางเศรษฐกิจและสังคมของประชาชนในส่วนต่อไป รายงานวิจัยฉบับนี้ได้สรุปภาพการปฏิบัติตามเงื่อนไขของ IMF ดังปรากฏในหนังสือแสดงเจตจำนงฯ ทั้ง 8 ฉบับ ของรัฐบาลไทย โดยเฉพาะในแนวทางการดำเนินนโยบายการคลังและการเงิน การแก้ไขปัญหาและปฏิรูประบบสถาบันการเงิน การปฏิรูปกฎหมาย และการแปรรูปรัฐวิสาหกิจ ดังนี้

1) แนวทางการดำเนินนโยบายการคลังและการเงิน

IMF ได้กำหนดเกณฑ์ปฏิบัติในนโยบายการคลังไว้อย่างเข้มงวด กล่าวคือ รัฐบาลต้องจัดงบประมาณให้เกินดุล 1% ของผลิตภัณฑ์มวลรวมภายในประเทศ เพื่อรักษาระดับรายจ่ายของรัฐให้สอดคล้องกับความสามารถในการจัดหารายได้ เพื่อให้บรรลุผลดังกล่าว รัฐบาลต้องดำเนินมาตรการทั้งเพื่อเพิ่มรายได้ โดยการขึ้นภาษีสรรพสามิต และภาษีศุลกากรบางรายการ เพิ่มอัตราภาษีมูลค่าเพิ่มจาก 7 % เป็น 10 % ขณะเดียวกันก็ปรับลดงบประมาณรายจ่ายประจำปี และแม้ในเงื่อนไขที่รัฐบาลทำกับ IMF ในเบื้องต้นจะระบุว่า รัฐไม่ควรจัดงบประมาณด้านการศึกษา สาธารณสุข และการลงทุนในโครงการพื้นฐานและสวัสดิการสังคม แต่ในข้อเท็จจริงที่ปรากฏในหนังสือแสดงเจตจำนงฯ ฉบับที่ 2 รัฐบาลจัดงบประมาณสำหรับการให้บริการชุมชนและสังคมไปถึง 28% แต่แล้วความรุนแรงของวิกฤตการเงินกลับทำให้การจัดเก็บรายได้ของรัฐต่ำกว่าเป้าหมาย และไม่สามารถจัดงบประมาณเกินดุลหรือสมดุลตามเงื่อนไขได้ รัฐจึงต้องหาทางชดเชยการขาดดุลด้วยการระดมเงินจากต่างประเทศและในประเทศ

ประเด็นที่น่าสังเกตคือ การขาดดุลและรายจ่ายที่เพิ่มสูงขึ้นนี้ ส่วนหนึ่งเกิดจากความพยายามของรัฐบาลในการฟื้นฟูและพัฒนากระบวนสถาบันการเงิน ด้วยการเข้าไปค้ำประกันกองทุนฟื้นฟู โดยการออกพันธบัตรระยะสั้นและระยะยาว และการบรรจุดอกเบี้ยจากหนี้ของกองทุนฟื้นฟู ไว้ในงบประมาณแผ่นดินตั้งแต่ปี 2542 เป็นต้นมา จึงเท่ากับว่ารัฐบาลต้องนำงบประมาณที่ได้จากภาษีอากรของประชาชนไปใช้เพื่ออัมสถาบันการเงิน

ข้อสังเกตอีกประการหนึ่งคือ หลังจากที่มีการจัดงบประมาณรายจ่ายด้านสังคมในปี 2541 แล้ว ในปีต่อ ๆ มา รัฐบาลกลับจำเป็นต้องเพิ่มงบประมาณสำหรับการดำเนินมาตรการเพื่อลดผลกระทบด้านสังคมจากวิกฤตเศรษฐกิจ ซึ่งมีความรุนแรงกว่าที่คาดไว้ งบประมาณในส่วนนี้ได้จากการกู้เงินจากสถาบันการเงินระหว่างประเทศ 3 แหล่งใหญ่ คือ ธนาคารโลก ธนาคารพัฒนาแห่งเอเชีย และกองทุนความร่วมมือทางเศรษฐกิจโพ้นทะเล

ในด้านการเงิน รัฐบาลไทยต้องยอมรับที่จะดำเนินนโยบายเข้มงวดทางการเงิน เช่น ควบคุมดุลบัญชีเดินสะพัดให้ขาดดุลไม่เกิน 5 % ของผลิตภัณฑ์มวลรวมในประเทศ และลดลงจนถึงระดับที่มีเสถียรภาพ (ประมาณ 3%) ต้องบริหารกองทุนสำรองระหว่างประเทศให้มีประสิทธิภาพ ต้องควบคุมเงินเพื่อไม่ให้ไม่เกิน 5 % และต้องสร้างเสถียรภาพในตลาดเงินตราต่างประเทศด้วยการปล่อยให้อัตราแลกเปลี่ยนปรับตัวตามภาวะตลาดและจำกัดการแทรกแซงอัตราแลกเปลี่ยน แต่วิกฤตเศรษฐกิจที่ทวีความรุนแรงขึ้นในช่วงปี 2541-2542 ทำให้รัฐบาลไม่อาจทำตามเงื่อนไขได้ทั้งหมด และต้องเจรจากับ IMF เป็นระยะ เพื่อขอปรับตัวเลขภาพรวมเศรษฐกิจให้สอดคล้องกับสภาพการณ์ที่แท้จริง

2) การแก้ไขปัญหาและปฏิรูประบบสถาบันการเงิน

มาตรการอีกอย่างหนึ่งที่ IMF ให้ความสนใจเป็นพิเศษ คือ การแก้ไขปัญหาและการปฏิรูประบบสถาบันการเงิน ภายในปี 2540 ซึ่งเป็นช่วงต้นของวิกฤตเศรษฐกิจ รัฐบาลได้สั่งปิดสถาบันการเงินอย่างถาวรไปถึง 56 แห่ง และรัฐยังต้องทุ่มงบประมาณเพื่อช่วยเหลือสถาบันการเงินเหล่านี้คิดเป็นมูลค่ากว่า 1 ล้านล้านบาท

เดือนตุลาคม 2540 หลังจากที่ถูกเร่งรัดจากทั้ง IMF และธนาคารโลก รัฐบาลก็ได้ประกาศมาตรการแก้ไขปัญหาบริษัทเงินทุนที่สำคัญได้แก่ การจัดตั้งองค์กรเพื่อปฏิรูประบบสถาบันการเงิน (ปรส.) และบรรษัทบริหารสินทรัพย์สถาบันการเงิน (บปส.) การควบรวมกิจการของบริษัทเงินทุนเพื่อยกระดับเป็นธนาคารพาณิชย์ การจำกัดภาระที่รัฐจะต้องเข้าไปแบกรับแทนสถาบันการเงินให้น้อยที่สุด การกำหนดให้สถาบันการเงินเพิ่มทุนเพื่อรองรับสินทรัพย์เสี่ยง การอนุญาตให้นักลงทุนต่างประเทศเข้าร่วมทุนในสถาบันการเงินในฐานะผู้ถือหุ้นใหญ่ได้เป็นเวลา 10 ปี การกำกับดูแลแผนการดำเนินงานและระบบการบริหารสถาบันการเงินให้มีประสิทธิภาพ

ประเด็นที่น่าสนใจเกี่ยวกับมาตรการเหล่านี้คือ ประการแรก กรณีของสถาบันการเงินที่ถูกสั่งปิดกิจการชี้ให้เห็นปัญหาสำคัญของระบบเศรษฐกิจไทย กล่าวคือ ที่ผ่านมารัฐมักให้ความสำคัญและมุ่งสนับสนุนผู้ประกอบการรายใหญ่มากกว่า เห็นได้จากการที่ผู้ถือหุ้นรายสำคัญของบริษัทที่ถูกปิดกิจการไปนั้น หากมิได้มาจากระบบธนาคารก็มาจากตระกูลใหญ่ในวงการธุรกิจเพียงไม่กี่ตระกูล ซึ่งล้วนเติบโตมาโดยอาศัยระบบสัมปทานที่ได้รับการอุปถัมภ์จากการเมือง ในลักษณะของการผูกขาดโดยการโอบอุ้มจากรัฐ การแก้ปัญหาสถาบันการเงินและการปฏิรูปสถาบันการเงินจึงทำได้ยากและขาดความโปร่งใส เห็นได้จากการที่รัฐบาลพยายามล้มสถาบันการเงินเหล่านี้จนปัญหาลูกกลามและเกิดความเสียหายมหาศาล

ประการที่สอง แม้รัฐจะมีนโยบายจำกัดบทบาทและภาระของรัฐที่จะต้องช่วยเหลือสถาบันการเงินให้น้อยที่สุด แต่รัฐก็ยังเข้าแทรกแซงโดยการเข้าถือหุ้นธนาคารพาณิชย์และสถาบันการเงินหลายแห่ง ที่มีปัญหาวิกฤตรุนแรง โดยอ้างเหตุผลเพื่อรักษาความเชื่อมั่นในระบบสถาบันการเงิน การตัดสินใจดำเนินมาตรการดังกล่าว เท่ากับเป็นการถ่ายโอนภาระของสถาบันการเงินเหล่านั้นมายังประชาชนทั้งประเทศ ขณะเดียวกัน ธนาคารขนาดใหญ่ซึ่งไม่ต้องการให้รัฐเข้าแทรกแซง (ยึด) และมีอนาคตทางธุรกิจที่ดีกว่า ก็ได้หาทางเพิ่มทุนโดยการขายหุ้นให้นักลงทุนหรือสถาบันการเงินต่างชาติ ซึ่งมาตรการเช่นนี้ก็ดูจะสอดคล้องกับทิศทาง的开เสรี (Liberalisation)ทางการเงิน ที่สถาบันการเงินระหว่างประเทศต่าง ๆ ให้การสนับสนุนและเรียกร้องอยู่

3) การปฏิรูปกฎหมาย

ภายใต้กรอบการฟื้นฟูเศรษฐกิจ รัฐได้ขยายขอบเขตการปฏิรูปกฎหมาย ให้รวมถึงการแก้ไขและตรากฎหมายใหม่ทั้งหมดเรียกว่ากฎหมายฟื้นฟูเศรษฐกิจ 11 ฉบับ ซึ่งสามารถแบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม คือ

กลุ่มแรก เป็นกฎหมายเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพในการแก้ไขกรณีพิพาทเกี่ยวกับการเงินและการบริหารจัดการหนี้สินธุรกิจ รวม 5 ฉบับ ได้แก่ พ.ร.บ. ล้มละลาย (พ.ศ. 2483) แก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. 2542 พ.ร.บ. จัดตั้งศาลล้มละลายฯ และพ.ร.บ. แก้ไขเพิ่มเติมประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่งอีก 3 ฉบับ

กฎหมายทั้ง 5 ฉบับ มีเป้าหมายปรับปรุงประสิทธิภาพในการจัดการหนี้สินและเร่งกระบวนการทางศาลให้เป็นไปอย่างรวดเร็ว ซึ่งในแง่หนึ่งนับว่าเป็นประโยชน์กับทั้งลูกหนี้และเจ้าหนี้ เพราะสามารถช่วยบรรเทาปัญหาความล่าช้าในกระบวนการยึดทรัพย์บังคับคดีในรายที่ลูกหนี้ไม่อาจฟื้นฟูกิจการได้อย่างแน่นอน ทำให้เจ้าหนี้ได้รับประโยชน์ ขณะเดียวกันก็ช่วยให้ลูกหนี้บางรายได้รับโอกาสฟื้นฟูกิจการโดยไม่ต้องผ่านกระบวนการศาล ซึ่งมักกินเวลานานมากและมีค่าใช้จ่ายสูง และยังช่วยลดการฟ้องล้มละลายลงได้

ถึงแม้ว่ากฎหมายในกลุ่มนี้จะไม่มีข้อความใด ๆ เกี่ยวกับต่างชาติ และผู้นำรัฐบาลสมัยนั้นได้ปฏิเสธว่าการปรับปรุงกฎหมายเหล่านี้ไม่ได้เป็นคำสั่งจากกองทุนการเงินระหว่างประเทศ แต่ก็ต้องถือว่าการต้องยอมรับเงื่อนไขของกองทุนการเงินฯ เป็นตัวเร่งกระบวนการแก้ไขและออกกฎหมายเหล่านี้ และเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการปรับโครงสร้างภาคการเงินและธุรกิจเอกชน เพราะก่อนหน้านี้ ได้มีการเรียกร้องให้มีการแก้ไขกฎหมายดังกล่าวมานาน แต่ไม่มีการดำเนินการอย่างจริงจังจนกระทั่งมีแรงกระตุ้นจากกองทุนการเงินฯ

อย่างไรก็ตาม ประเทศไทยยังต้องเผชิญกับข้อจำกัดอื่น ได้แก่ การขาดนักกฎหมาย ผู้พิพากษา และเจ้าหน้าที่ที่มีความเชี่ยวชาญในข้อกฎหมายที่ละเอียดอ่อนและซับซ้อนเหล่านี้ อาจทำให้ผลดำเนินงานของข้อกฎหมายไม่ตกถึงผู้ที่ควรได้รับโอกาสในการฟื้นฟูในทางเศรษฐกิจอย่างแท้จริง

กลุ่มที่สอง เป็นกฎหมายเกี่ยวกับการเปิดเสรีการลงทุนทั้งในประเทศและจากต่างประเทศในภาคเศรษฐกิจที่สำคัญ ทั้งหมด 5 ฉบับ ได้แก่ พ.ร.บ. การประกอบธุรกิจของคนต่างด้าว พ.ร.บ. แก้ไขเพิ่มเติมประมวลกฎหมายที่ดิน พ.ร.บ. อาคารชุด พ.ร.บ. การเช่าอสังหาริมทรัพย์ที่กำหนดให้เป็นทรัพย์สิน และ พ.ร.บ. ทุนรัฐวิสาหกิจ (เพื่ออำนวยความสะดวกการแปรรูปรัฐวิสาหกิจ)

ในการแก้ไขและการตรากฎหมายใหม่ในกลุ่มที่สองนี้ รัฐบาลได้รับทั้งคำวิพากษ์วิจารณ์และการคัดค้านอย่างหนัก ด้วยเหตุผลว่าเป็นการ “ออกกฎหมายเพื่อเอื้อประโยชน์ให้คนต่างชาติเข้ามาอุปถัมภ์ธุรกิจของคนไทยได้สะดวกมากขึ้น” กล่าวโดยสรุป เนื้อหาของ พ.ร.บ. เหล่านี้ มุ่งที่จะขยายขอบเขตให้นักลงทุนต่างชาติ (ที่มีทุนทรัพย์มากพอ) สามารถประกอบธุรกิจ และครองกรรมสิทธิ์ในอสังหาริมทรัพย์ได้อย่างกว้างขวางอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน ทั้งนี้โดยการระบุอย่างตรงไปตรงมา การสอดแทรกเนื้อหาที่เป็นข้อยกเว้นต่าง ๆ หรือการให้อำนาจการอนุมัติอย่างกว้างขวางแก่นักการเมืองและข้าราชการ ตัวอย่างเช่น ใน พ.ร.บ. การประกอบธุรกิจฯ แม้จะยังคงบัญญัติห้ามคนเศรษฐกิจเสรี การปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจฯ

ต่างตัวประกอบบางอาชีพด้วยเหตุผลต่าง ๆ ตามประกาศคณะปฏิวัติเดิม แต่ก็ได้มีการแทรกข้อยกเว้นต่าง ๆ เช่น การให้รัฐมนตรี/อธิบดีมีอำนาจอนุญาตให้คนต่างตัวประกอบอาชีพต้องห้ามได้ หรือใน พ.ร.บ. แก้ไขเพิ่มเติมประมวลกฎหมายที่ดิน ที่อนุญาตให้นักลงทุนต่างตัวสามารถเช่าที่ดินขนาดใหญ่เพื่อการพาณิชย์กรรมและอุตสาหกรรมได้เป็นเวลานานถึง 100 ปี และโดยไม่มีการจำกัดเขตที่ตั้งของที่ดินเพื่อกิจการดังกล่าว

การขยายสิทธิและโอกาสให้กับนักลงทุนต่างชาติเช่นนี้ มิได้ปรากฏเฉพาะใน พ.ร.บ. ประกอบธุรกิจคนต่างตัวเท่านั้น แต่ยังปรากฏในกฎหมายและมาตรการอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการลงทุนของต่างชาติอีกหลายฉบับ ดังใน 25 มาตรการกระตุ้นเศรษฐกิจที่รัฐบาลนายชวน หลีกภัย เสนอเมื่อเดือนสิงหาคม 2541 ที่รวมถึงการขยายเวลาการให้สิทธิประโยชน์ด้านภาษีอากรแก่นักลงทุนที่ได้รับการส่งเสริมการลงทุนผ่าน BOI การเปิดตลาดการลงทุนโดยตรงจากต่างประเทศผ่านการแปรรูปรัฐวิสาหกิจ และการพิจารณาการผ่อนปรนให้สัญชาติไทยแก่นักลงทุนต่างชาติที่นำเงินเข้ามาลงทุนในประเทศไทย

เมื่อพิจารณาเพียงผิวเผิน ดูเหมือนว่ากฎหมายและมาตรการเหล่านี้เป็นการวางเงื่อนไขให้มีการแข่งขันตามหลักการของเศรษฐกิจเสรี และตามที่สถาบันการเงินระหว่างประเทศเรียกร้อง แต่ในทางข้อเท็จจริง การเปิดเสรีเช่นนี้กลับมิได้นำไปสู่การแข่งขันที่เป็นธรรมอย่างแท้จริง เพราะไม่ได้อยู่บนพื้นฐานของศักยภาพที่เท่าเทียมกัน และในบางกรณียังเป็นการเลือกปฏิบัติเมื่อคำนึงถึงว่ายังมีคนอีกนับแสนที่อยู่ในประเทศไทยมานานหรือเกิดในประเทศไทย แต่ยังไม่ได้สัญชาติไทย เพียงเพราะเขาเหล่านั้นเป็นคนจน ขณะที่นักลงทุนต่างชาติที่นำเงินเข้ามาลงทุนกลับได้รับการผ่อนปรนให้ได้สัญชาติไทยโดยง่าย

สำหรับการออก พ.ร.บ. ทุนรัฐวิสาหกิจนั้น เป็นเรื่องที่รัฐบาลไทยจำเป็นต้องทำตามเงื่อนไขที่ปรากฏในหนังสือแสดงเจตจำนงฯ ซึ่งระบุเรื่องนี้ไว้ตั้งแต่ฉบับแรกถึงฉบับสุดท้าย หลักการสำคัญของกฎหมายฉบับนี้คือ การให้อำนาจรัฐบาลในการเปลี่ยนสภาพรัฐวิสาหกิจมาเป็นบริษัทเอกชน (จำกัดหรือมหาชน) ซึ่งรายละเอียดมากกว่านี้จะกล่าวถึงหัวข้อการแปรรูปรัฐวิสาหกิจ

นอกจากกฎหมายทั้ง 10 ฉบับที่กล่าวมา รัฐบาลยังได้ผลักดัน พ.ร.บ. แก้ไขเพิ่มเติมกฎหมายว่าด้วยการประกันสังคม ให้เป็นส่วนหนึ่งของการปฏิรูปกฎหมายเศรษฐกิจตามเงื่อนไขของ IMF ที่ต้องการให้มีมาตรการด้านสังคมเพื่อรองรับผลกระทบจากวิกฤตเศรษฐกิจ กฎหมายฉบับนี้มุ่งขยายเวลาสิทธิประโยชน์ของลูกจ้างที่ว่างงานและที่ไม่ประกันตน และกำหนดอัตราส่วนวงเงินสมทบในกรณีว่างงาน

4) การแปรรูปรัฐวิสาหกิจ

การแปรรูปรัฐวิสาหกิจ ให้เป็นเอกชนหรือ privatisation เป็นเงื่อนไขของ IMF ที่รัฐบาลไทยให้ความสำคัญอย่างยิ่ง และปรากฏอยู่ในหนังสือแสดงเจตจำนงทั้ง 8 ฉบับ โดยมีการออก พ.ร.บ. ทุนรัฐวิสาหกิจมารองรับกระบวนการแปรรูปดังกล่าว

มีผู้วิเคราะห์ว่ากฎหมายทุนรัฐวิสาหกิจเป็นเครื่องมือสำคัญที่ช่วยให้รัฐบาลสามารถลดขั้นตอนและเวลาในกระบวนการแปรรูปรัฐวิสาหกิจต่าง ๆ ลงได้ รวมถึงอาจหลีกเลี่ยงกระบวนการตรวจสอบทางนิติบัญญัติ และการพิจารณาพิจารณาในการกำหนดโครงการและการดำเนินงานในอนาคต และยังส่งผลให้มีการแปรรูปรัฐวิสาหกิจได้ง่ายและรวดเร็ว เพื่อสนองตอบความจำเป็นของรัฐบาลที่ต้องการนำรายได้จากการแปรรูปรัฐวิสาหกิจถึง 50% มาช่วยเหลือกองทุนฟื้นฟูและพัฒนากระบวนการเงิน ซึ่งประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศไม่ได้รับประโยชน์ด้วย และไม่ได้เป็นการแก้ปัญหาหนี้สาธารณะอย่างแท้จริง

นโยบายการแปรรูปรัฐวิสาหกิจไม่ใช่นโยบายใหม่ แต่เป็นนโยบายสำคัญประการหนึ่งที่ปรากฏอยู่ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติตั้งแต่ฉบับแรก แต่เนื่องจากการแปรรูปรัฐวิสาหกิจเป็นเรื่องละเอียดอ่อน มีผลกระทบต่อประชาชน/พนักงาน ซึ่งเป็นฐานเสียงของรัฐบาลที่มาจากการเลือกตั้ง การดำเนินการที่ผ่านมาจึงเป็นแบบค่อยเป็นค่อยไปและไม่ต่อเนื่อง ขึ้นอยู่กับนโยบายของรัฐบาลในแต่ละขณะ อย่างไรก็ตาม เมื่อรัฐบาลต้องรับพันธกรณีตามเงื่อนไขกองทุนการเงินฯ จึงมีการเร่งรัดการแปรรูปรัฐวิสาหกิจ

อย่างไรก็ตาม การออก พ.ร.บ. ทุนรัฐวิสาหกิจมาบังคับใช้ โดยยังไม่มีแนวทางหรือโครงสร้างการดำเนินการ และหลักเกณฑ์การกำกับดูแลด้านการตลาด การแข่งขัน รวมถึงการคุ้มครองผู้บริโภค จึงอาจนำมาสู่การผูกขาดโดยผู้ประกอบการที่มีทุนมากและเทคโนโลยีสูง ซึ่งส่วนใหญ่เป็นบริษัทข้ามชาติ ซึ่งจะส่งผลด้านลบต่อผู้บริโภค โดยเฉพาะเมื่อกิจการของรัฐวิสาหกิจส่วนใหญ่เกี่ยวข้องกับระบบสาธารณูปโภคขั้นพื้นฐานที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต และในโครงสร้างของคณะกรรมการพิจารณาเรื่องการแปรรูปรัฐวิสาหกิจนั้น ไม่มีตัวแทนของผู้บริโภคหรือภาคประชาชนรวมอยู่ด้วย

ในส่วนของสิทธิทางเศรษฐกิจและสังคมภายใต้วิกฤตและการปรับโครงสร้าง เป็นการศึกษาภาพสิทธิทางเศรษฐกิจและสังคมที่สำคัญใน 3 ส่วน คือ สิทธิทางการศึกษา การสาธารณสุข และการมีงานทำ เพราะเป็นฐานสำคัญของสิทธิทางเศรษฐกิจและสังคมซึ่งจะนำไปสู่การเข้าถึงสิทธิด้านอื่น ๆ ต่อไป

หนึ่งปีหลังจากรัฐบาลไทยตัดสินใจเข้าร่วมโครงการปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจของ IMF เศรษฐกิจไทยอยู่ในภาวะหดตัวรุนแรงกว่าที่คาดการณ์ไว้ และการที่ IMF ยอมยืดหยุ่นให้รัฐบาลไทยจัดงบประมาณขาดดุลได้ตามที่ปรากฏในหนังสือแสดงเจตจำนงฯ ฉบับต่อ ๆ มานั้น เท่ากับเป็นการยอมรับว่า มาตรการที่ IMF กำหนดให้ประเทศไทยในการแก้ไขปัญหาวิกฤตเศรษฐกิจใช้ไม่ได้ผลคือ เห็นได้จากที่ในช่วงปี 2541 เศรษฐกิจไทยยังไม่ฟื้นตัวสถานการณ์เศรษฐกิจในปี 2542 เริ่มทรงตัว และดัชนีชี้วัดทางเศรษฐกิจบางตัวเริ่มดีขึ้น แต่ก็ยังไม่สะท้อนภาพความเป็นจริงทั้งหมด

สิทธิด้านการศึกษา ข้อมูลจาก *โครงการช่วยเหลือนักเรียนที่ได้รับผลกระทบจากภาวะวิกฤต (2541)* ระบุว่าในช่วงก่อนเกิดวิกฤต ประเทศไทยมีเด็กออกจากระบบโรงเรียนในระดับการศึกษาต่าง ๆ ในอัตราที่สูงอยู่แล้ว แต่สถานการณ์ก็ยิ่งย่ำแย่ลงในช่วงเศรษฐกิจตกต่ำ เห็นได้จากจำนวนเด็กที่เข้าเรียนในทุกๆ ระดับ ในปี 2541 มียอดต่ำกว่าเป้าที่วางไว้ถึง 5 แสนคน ทั้งที่ก่อนหน้านี้ในปี 2540 มีจำนวนรับนักเรียนต่ำกว่าเป้าที่ตั้งไว้เพียงประมาณ 2 แสนคน ขณะที่ยอดรวมของนักเรียนทุกระดับในปี 2541 ก็ลดลงจากเดิมถึงร้อยละ 3.2 ทั้งที่ในปีที่ผ่านมา ๆ มาเคยมีเศรษฐกิจเสรี การปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจ

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ๔ ภาค
วันที่ ๑๕ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๕

ยอดรวมจำนวนนักเรียนเพิ่มขึ้นจากเดิมทุกปี ทั้งนี้เป็นเพราะในช่วงหลังเกิดวิกฤตเศรษฐกิจมีนักเรียนรายใหม่เข้าเรียน ลดลง และมีนักเรียนออกจากโรงเรียนเพิ่มมากขึ้นตาม

วิกฤตเศรษฐกิจยังทำให้รัฐบาลต้องตัดค่าใช้จ่ายทางด้านสังคมลง ปีงบประมาณ 2540 เป็นปีที่ประเทศไทยมีการจัดสรรงบประมาณการศึกษาสูงที่สุดเท่าที่เคยมีมา คือร้อยละ 3.86 ของผลิตภัณฑ์มวลรวมในประเทศ โดยมีอัตราเพิ่มจากปีงบประมาณก่อนหน้านั้นถึงร้อยละ 21.68 ที่เป็นเช่นนี้เพราะงบประมาณปีดังกล่าวได้รับการพิจารณาอนุมัติของสภาหอการค้าแห่งประเทศไทยและสภาอุตสาหกรรมแห่งประเทศไทยได้ตั้งให้รัฐบาลและรัฐสภาหันมาให้ความสำคัญกับการศึกษามากขึ้น แต่เพียงในปีถัดมา คือปี 2541 งบประมาณการศึกษาก็ถูกปรับลดลงตามภาวะเศรษฐกิจที่ตกต่ำ โดยยอดรวมงบประมาณถูกตัดลดจากปีก่อนถึงเกือบ 2 หมื่นล้านบาท นับเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ที่งบประมาณด้านการศึกษามีอัตราลดลง (วิทยากร 2541)

ในช่วงต้นของวิกฤตเศรษฐกิจ ผลการศึกษาชิ้นหนึ่งของกองทุนเพื่อเด็กแห่งสหประชาชาติ (UNICEF) คาดการณ์ว่า ในปี 2541 คนจำนวนกว่า 3 ล้านคนในประเทศไทยต้องออกจากงาน ในขณะที่จำนวนคนทำงานได้ค่าตอบแทนต่ำกว่าค่าแรงขั้นต่ำจะเพิ่มขึ้นถึง 2.1 ล้านคน และหากตั้งข้อสมมุติฐานว่า คนงานแต่ละคนจะต้องส่งลูกเรียนหนังสือ 1 คน ก็คาดว่าจะมีเด็กไทยถึง 5.1 ล้านคน ที่เสี่ยงที่จะออกจากโรงเรียนกลางคัน ปัญหาดังกล่าวนี้เกิดจากการที่ประเทศไทยไม่มีเครือข่ายคุ้มครองทางสังคม (Social safety nets)

สถิติด้านสุขภาพ งบประมาณประจำปีของกระทรวงสาธารณสุขที่เคยเพิ่มสูงขึ้นทุกปีในช่วงเศรษฐกิจเฟื่องฟูนั้น กลับถูกตัดลดลงทั้งในแง่จำนวนเงินและสัดส่วนต้องงบประมาณแผ่นดิน โดยเริ่มเห็นผลกระทบในช่วงปีงบประมาณ 2542 ซึ่งงบประมาณของกระทรวงสาธารณสุขเมื่อเทียบกับปี 2540 ได้ถูกตัดลงประมาณ 2.1 หมื่นล้านบาท สัดส่วนงบประมาณของกระทรวงฯ ต้องงบประมาณแผ่นดินก็ถูกปรับลดลง จากปี 2540 ที่เคยได้คิดเป็นร้อยละ 7.0 และใน ปี 2541 ร้อยละ 7.5 กลับลดลงเหลือร้อยละ 6.9 ในปี 2542

การลดงบประมาณด้านสาธารณสุขมีผลกระทบโดยตรงต่อคนยากจน โดยเฉพาะผู้ที่ต้องพึ่งพาบริการจากสถานพยาบาลของรัฐ เพราะขณะที่งบประมาณถูกตัดทอนลง ภาระการให้บริการของสถานบริการของรัฐกลับเพิ่มสูงขึ้น เนื่องจากประชาชนหันมาพึ่งบริการของรัฐซึ่งมีราคาถูกกว่าสถานบริการเอกชนหลายเท่าตัว นี่อาจเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้คุณภาพบริการสาธารณสุขของรัฐด้อยคุณภาพลงหลังเกิดวิกฤตเศรษฐกิจ

ขณะเดียวกันครัวเรือนจำนวนมากจึงต้องลดภาระค่าใช้จ่ายด้านสุขภาพและการรักษาโรคลง เห็นได้จากสัดส่วนค่าใช้จ่ายด้านการรักษาพยาบาลของครัวเรือนที่ลดลงจากร้อยละ 3.4 ของรายจ่ายครัวเรือน ในปี 2535 เหลือเพียงร้อยละ 2.8 ในปี 2541 (เครื่องชี้ภาวะเศรษฐกิจ โดยสำนักงานสถิติแห่งชาติ 2542) ซึ่งสวนทางกับค่าครองชีพ ค่ารักษาพยาบาล และค่ายาที่เพิ่มสูงขึ้น ในสถานการณ์เช่นนี้ คาดได้ว่าสมาชิกในครอบครัวจะต้องเป็นผู้แบกรับภาระการดูแลผู้ป่วยและการรักษาพยาบาลเบื้องต้นเพิ่มมากขึ้น

ในส่วนของคุณภาพชีวิตประชากร ปรากฏว่าหลังจากเกิดวิกฤตเศรษฐกิจ จำนวนเด็กที่มีน้ำหนักต่ำกว่าเกณฑ์ ซึ่งเคยมีแนวโน้มลดลงมาโดยตลอดในช่วงก่อนเกิดวิกฤตเศรษฐกิจ ก็กลับมีจำนวนเพิ่มมากขึ้นอีกครั้งใน

ช่วงปี 2540 และ 2541 (ปรีดา อ่างแล้ว และ Ammar 2000) ปรากฏการดังกล่าวสะท้อนภาวะทุพโภชนาการอันเป็นผล ส่วนหนึ่งจากวิกฤตเศรษฐกิจ ขณะเดียวกัน วิกฤตเศรษฐกิจก็ได้ส่งผลให้มีจำนวนทารกและเด็กที่ถูกพ่อแม่ทอดทิ้งเพิ่ม มากขึ้นอย่างชัดเจนในปี 2541 ทั้งทารกแรกเกิดที่ถูกทิ้งไว้ที่โรงพยาบาลหลังคลอด และเด็กที่ถูกนำตัวไปฝากไว้ที่ สถานเลี้ยงเด็กกำพร้า (UNICEF & others 2000) นับเป็นการดิ่งลงอีกครั้งของแนวโน้มหลายประการที่เคยพัฒนาดีขึ้น ในช่วงก่อนวิกฤต

สิทธิในการทำงาน ในวิกฤตเศรษฐกิจและการปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจ แรงงานเป็นกลุ่มแรกๆ ที่ได้รับผลกระทบ สถานะการถูกเลิกจ้างหรือการว่างงาน ซึ่งเป็นผลโดยตรงของวิกฤตเศรษฐกิจและการปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจ มีการคาดการณ์ว่าคาดการณ์ว่าในปี 2543 อาจมีผู้ว่างงานถึง 2.68 ล้านคน แม้ว่ารัฐบาลได้จัดทำโครงการบรรเทาปัญหาการว่างงานต่าง ๆ แต่ก็พบปัญหาว่าโครงการเหล่านั้นมักยังไม่เข้าถึงกลุ่มผู้ถูกเลิกจ้างตกงานอย่างทั่วถึงเพียงพอ (คณะทำงานวาระประชาชนฯ 2543 ข)

นอกจากวิกฤตเศรษฐกิจจะทำให้เกิดปัญหาการว่างงานอย่างรุนแรงแล้ว ยังมีปัญหาอื่น ๆ ตามมาอีกมาก ไม่ว่าจะเป็นปัญหาลูกจ้างถูกลดค่าจ้างหรือไม่ได้รับการขึ้นค่าจ้าง การที่นายจ้างเปลี่ยนระบบการจ้างงานจากการจ้างประจำมาเป็นการจ้างชั่วคราวเพื่อลดภาระด้านสวัสดิการและสามารถปลดคนงานออกได้ง่าย

ข้อที่พึงตระหนักอีกประการหนึ่ง คือ ในภาวะวิกฤตเศรษฐกิจและการปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจ แรงงานที่ได้รับผลกระทบอย่างสูงคือแรงงานหญิง เด็ก และแรงงานต่างด้าว วิกฤตเศรษฐกิจเป็นเงื่อนไขที่ดีสำหรับนักลงทุนที่จะเปลี่ยนกระบวนการผลิตของภาคอุตสาหกรรม โดยการผลักแรงงานซึ่งส่วนใหญ่เป็นหญิงออกจากภาคอุตสาหกรรม และย้ายเข้าสู่ภาคแรงงานนอกระบบ ซึ่งช่วยนายจ้างลดต้นทุนการผลิตและสวัสดิการแรงงานได้มาก ทั้งยังเพิ่มและลดจำนวนคนงานได้ง่ายตามความต้องการของตลาดในแต่ละช่วง

สำหรับแรงงานเด็กในช่วงวิกฤตเศรษฐกิจ โดยเฉพาะในปี 2541 และ 2542 แม้จำนวนแรงงานเด็กจะไม่เพิ่มขึ้นในทันทีทันใด แต่ก็ไม่ได้ลดต่ำลงเรื่อย ๆ อย่างเคยที่เป็นมาในปีก่อน ๆ นอกจากนี้ ในปี 2541 จำนวนประชากรอายุ 13-17 ปีที่แจ้งว่ากำลังหางานทำได้เพิ่มมากขึ้นอย่างเห็นได้ชัด ซึ่งอาจหมายความว่า จำนวนตัวเลขแรงงานเด็กที่ไม่ได้เพิ่มขึ้นนั้น ไม่ได้เป็นเพราะเด็กไม่ได้รับผลกระทบจากวิกฤตเศรษฐกิจ แต่เป็นเพราะเด็กกลุ่มดังกล่าวยังหางานทำไม่ได้ จึงยังไม่ถูกนับรวมเป็นแรงงานเด็ก (UNICEF & Others 2000)

ส่วนแรงงานอพยพชาวต่างด้าวที่เข้ามาขายแรงงานราคาถูกในประเทศไทยนั้น เคยช่วยให้ผู้ประกอบการในไทยสามารถประหยัดเงินได้ถึงปีละนับหมื่นล้านบาท แต่เมื่อเกิดวิกฤตเศรษฐกิจในช่วงแรก รัฐบาลไทยก็ได้พลิกนโยบายต่อแรงงานต่างด้าว โดยมีการเร่งกวาดล้าง จับกุม และผลักดันแรงงานต่างด้าวผิดกฎหมายกลับประเทศ ด้วยหวังจะชักจูงแรงงานไทยให้เข้าไปทำงานทดแทนแรงงานต่างด้าวที่ถูกกวาดล้างไป แต่มาตรการเช่นนี้ประสบความล้มเหลว เพราะสภาพการณ์จ้างงานที่ย่ำแย่ทำให้คนไทยจำนวนคนไทยที่เข้าทำงานทดแทนแรงงานต่างด้าวไม่เป็นไปตามที่ตั้งเป้าไว้ ขณะนี้รัฐจึงต้องกลับมาใช้นโยบายผ่อนผันให้แรงงานต่างชาติทำงานได้เช่นเดิม

ในท่ามกลางวิกฤตการณ์ด้านต่าง ๆ เหล่านี้ รัฐบาลตระหนักถึงความจำเป็นที่จะต้องมีการลดผลกระทบทางสังคม ดังที่หนังสือแสดงเจตจำนงฯ ฉบับที่ 1 ระบุว่า รัฐบาลจะต้องพยายามบรรเทาผลกระทบต่อผู้มีรายได้น้อย พร้อมทั้งเสนอมาตรการช่วยเหลือต่าง ๆ เช่น การคุมราคาสินค้า การดูแลมิให้มีการตัดงบประมาณรายจ่ายกระทบงบประมาณการศึกษาและสาธารณสุข การฝึกอบรมแรงงาน และการขยายการศึกษาขั้นมัธยมศึกษาและวิชาชีพ ฯลฯ เป็นต้น แต่ในความเป็นจริง การปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจได้ส่งผลกระทบต่อเศรษฐกิจรุนแรงกว่าที่รัฐบาลและสถาบันการเงินระหว่างประเทศคาดการณ์ไว้ หนังสือแสดงเจตจำนงฯ ฉบับที่ 3 และฉบับต่อ ๆ มา จึงปรากฏแผนรองรับด้านสังคม เรียกว่า โครงการความช่วยเหลือเพื่อลดผลกระทบทางลบต่อสังคมและเพิ่มโอกาสทางการศึกษาโดยการสนับสนุนด้านการเงินจากธนาคารโลก ธนาคารพัฒนาเอเชีย และ กองทุนความร่วมมือทางเศรษฐกิจโพ้นทะเล ซึ่งรายงานศึกษาได้วิเคราะห์ไว้ในส่วนสุดท้ายของบท

หากพิจารณาความเข้มข้นและกว้างขวางของการขยายตัวของเศรษฐกิจเสรี ศึกษาความพยายามของประเทศอุตสาหกรรมที่ผลักดันให้มีการเปิดเสรีทั้งในการลงทุน การค้า และการเงิน โดยพยายามผลักดันข้อตกลงระหว่างประเทศหลายฉบับไม่ว่า Multilateral Agreement on Investment (Mai) และ TRIPS (Agreement on Trade-related Aspects of Intellectual Property Rights, Including Trade in Counterfeit Goods) จะเห็นว่าข้อตกลงเหล่านี้ทำให้ต่างประเทศโดยเฉพาะประเทศที่มีทุน สามารถเข้าไปเกาะกุมเศรษฐกิจของประเทศที่มีเศรษฐกิจอ่อนแอกว่าอย่างไม่มีข้อจำกัด ภายใต้หลักการการเปิดเสรีที่ไม่มีขอบเขต และรัฐต้องสูญเสียอำนาจในการจัดการกับเศรษฐกิจในประเทศให้กับบริษัทต่างชาติ ไม่ได้เป็นผลดีกับสิทธิมนุษยชนโดยเฉพาะสิทธิทางเศรษฐกิจและสังคม และเมื่อศึกษาเปรียบเทียบข้อตกลงดังกล่าว จะพบว่ามาตรการในข้อตกลงสวนทางหรือเป็นเส้นขนานกับกฎหมายระหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิมนุษยชน โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวกับสิทธิทางเศรษฐกิจและสังคมทีเดียว

อนาคตของสิทธิทางเศรษฐกิจและสังคมขึ้นอยู่กับเงื่อนไขหลายประการ หากพิจารณาแล้วเราจะพบว่า

- กลไกตลาดเป็นกลไกที่ประเทศไทยไม่อาจหลุดพ้นได้ในภาวะปัจจุบัน แต่หากจะให้ระบบเศรษฐกิจทั้งมหภาคและจุลภาคทำหน้าที่อย่างมีประสิทธิภาพ รัฐบาลต้องเข้มแข็ง และสละให้หลุดพ้นจากกรอบที่เป็นอยู่ เงื่อนไขในการเข้าสู่กลไกตลาดโลก รัฐจะต้องคำนึงถึงปัจจัยที่ Daly และ Cobb เสนอคือ การแข่งขันที่เป็นธรรม ทุนทางศีลธรรม สินค้าสาธารณะ การคิดราคาเต็มต้นทุน การกระจายที่เป็นธรรมและความยั่งยืนทางนิเวศ
- ในระดับระหว่างประเทศ การต่อสู้เพื่อรักษาสิทธิทางเศรษฐกิจและสังคมของประชาชนและของรัฐ ซึ่งมีองค์ประกอบสำคัญที่สิทธิในการพัฒนาและสิทธิในการกำหนดอนาคตตนเอง ไม่อาจกระทำอย่างโดดเดี่ยวได้ พลังของตลาดเสรีและสถาบันระดับสากลทั้งหลาย รวมถึงบริษัทข้ามชาติมีพลังเกินกว่าจะต่อสู้ได้ การรวมพลังกับประเทศอื่น ๆ เป็นสิ่งจำเป็นทั้งในระดับภูมิภาคและระดับสากล
- ในประเทศไทย ประชาชนผู้ได้รับผลจากเศรษฐกิจเสรีและการปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจจะต้องรวมพลังกันเช่นเดียวกันทั้งระดับภายในและระดับภายนอก แต่ข้อเรียกร้องต้องปฏิบัติได้

ดังนั้น ข้อเสนอในเชิงนโยบายของรายงานฉบับนี้ก็คือ

- การทบทวนนโยบายการพัฒนาของรัฐที่ต้องหันมาเสริมสร้างศักยภาพของประชาชน และต้นทุนภายในประเทศให้มากขึ้น

เศรษฐกิจเสรี การปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจฯ

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ๔ ภาค

วันที่ ๑๕ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๔

- แม้ Adam Smith จะสนับสนุนเศรษฐกิจเสรี แต่เขาไม่ได้มุ่งหวังให้มีการสะสมทุนจนกลายเป็นการผูกขาด เศรษฐกิจเสรีที่น่าจะให้ประโยชน์กับทุกคน คือเศรษฐกิจเสรี ที่กิจการรายย่อยของคนเล็กคนน้อยมีโอกาสเติบโต การยกเลิกสิทธิพิเศษที่ให้กับนักลงทุนรายใหญ่ และหันมาสนับสนุนกิจการขนาดกลางและขนาดเล็กจะทำให้การจัดสรรทรัพยากรและประโยชน์นั้นไปได้อย่างมีประสิทธิภาพและเป็นธรรมมากขึ้น

- รัฐมีนโยบายกระจายอำนาจอยู่แล้ว การกระจายอำนาจในการพัฒนาและการดำเนินการตามบทบาทนิติแห่งรัฐธรรมนูญที่ให้อำนาจกับชุมชนอย่างเหมาะสมน่าจะเป็นหนทางในการแก้ไขปัญหาความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในปัจจุบันในหลายจุดได้

- สนับสนุนเศรษฐกิจชุมชนและการสร้างเครือข่ายระหว่างชุมชน โดยเน้นให้ชุมชนบริหารเศรษฐกิจและระบบประกันสังคมในชุมชนเอง

- ทบทวนบทบาทของหน่วยของรัฐ โดยเฉพาะหน่วยงานด้านการวางแผน เช่น สำนักงานคณะกรรมการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมการลงทุน กระทรวงอุตสาหกรรม การวางแผนเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติในอนาคตอาจไม่จำเป็น แต่ควรให้ประชาชนเสนอแผนการพัฒนาด้านเองบนหลักการพึ่งตนเอง

- การจัดการทรัพยากรนับวันจะมีความสำคัญมากขึ้น การให้โอกาสชุมชนจัดการทรัพยากรน่าจะเป็นหนทางที่เหมาะสม

- เร่งแก้ปัญหาการไร้ที่ทำกิน ปรับโครงสร้างการถือครองที่ดิน ภาษีที่ดิน เพื่อลดการกระจุกตัวของที่ดินในมือของผู้ไม่ได้ใช้ประโยชน์

สิทธิทางเศรษฐกิจและสังคมจะไม่อาจบรรลุเป้าหมายได้หากประชาชนและรัฐไม่มีสิทธิในการควบคุมชีวิตและเศรษฐกิจของตนเอง

นโยบายการพัฒนาของรัฐ กับการละเมิดสิทธิชุมชนชนบท

1. ประเด็นถกเถียงเกี่ยวกับแนวคิดสิทธิมนุษยชนของสังคมไทยในบริบท สากล

พัฒนาการแนวคิดสิทธิมนุษยชนตะวันตก ประกอบด้วยฐานคิดเรื่อง 1) สิทธิของพลเมืองและสิทธิทางการเมือง อันเป็นกลุ่มสิทธิที่ตั้งอยู่บนรากฐานความคิดปัจเจกนิยม เสรีนิยม 2) สิทธิทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม บนพื้นฐานของอุดมการณ์แบบเสมอภาคนิยม และ 3) สิทธิในการพัฒนา สิทธิในการมีสันติภาพ สิทธิในสิ่งแวดล้อมที่บริสุทธิ์ หรือสิทธิในทรัพยากรธรรมชาติอันเป็นมรดกร่วมของมนุษยชาติ หรือเรียกรวมๆ ในนามสิทธิของประชาชน (People's Rights) (จรัญ โฆษณานันท์, 2538)¹

อย่างไรก็ตาม แนวคิดสิทธิมนุษยชนเหล่านี้ยังวางอยู่บนพื้นฐานของปัจเจกนิยม ที่เชิดชูความสำคัญของปัจเจกเหนือสังคม อีกทั้งสภาวะสิทธิจะถูกรับรองได้เมื่อมีกฎหมายมารองรับเท่านั้น มองปัญหาสิทธิมนุษยชนบนฐานของการเข้าถึงทรัพยากรของสังคม เช่น ปัญหาเรื่องปัจจัยการผลิต ราคาพืชผล การถือครองที่ดิน ปัญหาค่าจ้างแรงงาน ฯลฯ

แนวคิดเหล่านี้เมื่อได้นำมาศึกษาปัญหาการละเมิดสิทธิประชาชนในสังคมไทยปัจจุบันแล้ว ผู้วิจัยพบว่า จะไม่สามารถอธิบายได้อย่างครอบคลุมมิติปัญหาการละเมิดสิทธิมนุษยชน มีข้อจำกัดในการอธิบายสภาพปัญหา เพราะปัญหาการละเมิดสิทธิมนุษยชนเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับทิศทางการพัฒนาประเทศในยุคโลกาภิวัตน์ นโยบายและโครงการพัฒนาของรัฐที่เกิดขึ้นภายใต้การพัฒนาอุตสาหกรรมส่งออกนำการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ โดยร่วมกับกลุ่มทุนแย่งชิงฐานทรัพยากรจากท้องถิ่น และก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ชุมชนท้องถิ่นต่างๆ การละเมิดสิทธิจึงไม่ใช่เป็นเรื่องของปัจเจกบุคคล แต่เป็นบุคคลภายใต้ชุมชน ซึ่งมีวิถีชีวิตวัฒนธรรมบนฐานของชุมชนเดียวกัน สภาพดำรงชีพที่พึ่งพิงอยู่กับฐานทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า ของชุมชน

ปัญหาสิทธิมนุษยชนไทยในบริบทสากลเกี่ยวกันโดยตรงกับปัญหาประชาธิปไตยแบบตัวแทน ในขณะที่ระบบการเมืองปกติคือ ประชาธิปไตยแบบตัวแทน ไม่สามารถตอบสนองการเข้าถึงทรัพยากรของสังคมและการปกป้องวิถีชีวิตปกติของชุมชนท้องถิ่น เพราะระบบการเมืองปกติทำให้ชุมชนท้องถิ่นถูกกันออกไปจากกระบวนการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ การมีส่วนร่วมที่อาศัยช่องทางสำคัญผ่านกระบวนการเลือกตั้งเป็นเพียงมายาภาพ ประชาธิปไตยแบบตัวแทนของสังคมไทยจึงมีข้อจำกัดไม่สามารถรองรับการมีส่วนร่วมท่ามกลางความขัดแย้งที่เกิดขึ้นระหว่างรัฐ/ภาคธุรกิจ กับชุมชนท้องถิ่น หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ระบบการเมืองปกติได้กลายเป็นกลไกสำคัญที่ภาครัฐและภาคธุรกิจสามารถใช้เป็นช่องทางสำคัญเพื่อสร้างความชอบธรรมในการครอบครองและใช้ประโยชน์ทรัพยากรธรรมชาติ

ด้วยเหตุนี้เอง แนวคิดเรื่องสิทธิมนุษยชนที่เน้นความเป็นปัจเจก ต้องอาศัยกรอบกฎหมายมารับรอง แต่ไม่ได้ท้าทายกระบวนการพัฒนา ก็กลายเป็นปัญหาสำคัญที่ไม่สามารถนำไปใช้พิทักษ์สิทธิประชาชนได้เต็มที่ อีกทั้งยังกลายเป็นปัญหาเสียเองในบางครั้ง เพราะรัฐก็ใช้กฎหมายที่รวมศูนย์อำนาจ และอนุญาตให้ประชาชนมีสิทธิเชิงปัจเจกเป็นเครื่องมือคิดในการจำกัดสิทธิประชาชนโดยปริยาย ดังกรณีศึกษาทั้งราชินีไสล ชุมชนกะเหรี่ยงทุ่งใหญ่นเรศวร หรือชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา ที่มีปัญหาถูกละเมิดสิทธิในการทำมาหากิน สิทธิการจัดการทรัพยากร และวัฒนธรรม ประเพณี แต่รัฐกลับเพิกเฉยสิทธิดังกล่าว เนื่องจากไม่ถูกรับรองโดยกฎหมาย และไม่สามารถครอบคลุมสิทธิที่กว้างกว่าปัจเจกได้

ภาวะการณ์ดังกล่าวเป็นผลมาจากโครงสร้างความสัมพันธ์ทางอำนาจที่รวมศูนย์อยู่ที่รัฐ และกลุ่มทุน ขณะเดียวกันอำนาจดังกล่าวการอนุญาตให้เกิดสิทธิอย่างจำกัดโดยไม่กระทบต่อโครงสร้าง ดังเช่น กรณีชุมชนกะเหรี่ยงทุ่งใหญ่นเรศวรในอดีต ซึ่งรัฐรับรองสิทธิให้เป็นถึงเจ้าเมือง แต่สิทธิดังกล่าวก็มีได้เมื่อชุมชนกะเหรี่ยงทำหน้าที่ผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ที่สร้างประโยชน์เป็น “กันชน” พม่าให้แก่รัฐ แม้ทิศทางพัฒนาจะเปลี่ยนไป แต่แนวคิดของรัฐเป็นผู้ทรงสิทธิ ให้สิทธิ หรือจำกัดสิทธิของประชาชนก็ยังคงอยู่ ดังกรณีราชินีไสล หรือทะเลสาบสงขลา ที่สิทธิของประชาชนจะพึงมีได้ก็ภายใต้กรอบกฎหมาย หรือภายใต้การอนุญาตจากรัฐ

ปัญหาแนวคิดสิทธิอีกประการหนึ่งที่ส่งผลต่อการละเมิดสิทธิชุมชนหรือประชาชนเสียเอง ก็คือ สิทธิในการพัฒนา และสิทธิในทรัพยากร การผลักดันการพัฒนาเศรษฐกิจเสรี อุตสาหกรรม ก็ล้วนแต่อ้างเรื่องสิทธิในการพัฒนาที่รัฐเป็นผู้มอบให้แก่ประชาชน ซึ่งมาพร้อมกับสิทธิในทรัพยากรแบบปัจเจก วิชิตดังกล่าว ทำให้ชุมชนราชินีไสล ทุ่งใหญ่นเรศวร และชุมชนทะเลสาบสงขลาต้องเผชิญกับการพัฒนาที่ไม่ได้รับเชิญ ขณะเดียวกันที่ระบบกรรมสิทธิ์ทรัพยากรที่กำหนดขอบเขตกรรมสิทธิ์ของรัฐและปัจเจก ก็ทำให้พื้นที่ป่าทามของชุมชนราชินีไสล กลายเป็นพื้นที่ไม่มีเจ้าของ ผืนป่า พื้นที่ไร้มนุษย์ของกะเหรี่ยง กลายเป็นสิ่งที่รัฐยอมรับไม่ได้ หรือทรัพยากรในท้องทะเลสาบสงขลา ก็กลายเป็นพื้นที่เสรีที่ใครจะช่วงชิงอย่างไรก็ได้ ทั้งที่แต่เดิมชุมชนทั้ง 3 แห่ง ใช้ระบบสิทธิการจัดการร่วมกัน ระบบสิทธิในทรัพยากรจึงเป็นเครื่องมือทางอำนาจของรัฐและทุนในการแย่งชิง ผูกขาดฐานทรัพยากร อันส่งผลกระทบต่อชุมชนอย่างรุนแรง การต่อสู้เพื่อให้ได้สิทธิปัจเจกต่อทรัพยากร หรือสิทธิในเศรษฐกิจ การพัฒนา รายบุคคล จึงไม่สามารถตอบคำถามต่อสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นได้

จากปัญหาแนวคิดสิทธิมนุษยชนแนวปัจเจก ได้เกิดการเคลื่อนไหวพัฒนาแนวคิดสิทธิในประเทศโลกที่สาม ในแนวทางชุมชนนิยม ที่มองว่าบุคคลมีสถานะ หรือสิทธิได้เมื่ออยู่ในชุมชน และสังคม และสิทธิชุมชนหาใช่เข้าไปใช้ครอบงำปัจเจก แต่เป็นยุทธศาสตร์ถ่วงดุลกับอำนาจรัฐและทุน ซึ่งฐานปรัชญาดังกล่าวได้เป็นที่มาของข้อถกเถียงเรื่องสิทธิในรูปแบบต่าง ๆ

สิทธิชุมชน ได้ถือกำเนิดขึ้นมาจากฐานปรัชญาชุมชนนิยม อันเป็นนวัตกรรมทางสังคมจากภาคประชาชน ซึ่งแนวคิดดังกล่าวมีพลวัต มีการเคลื่อนไหวไปตามขบวนการต่อสู้ที่ประชาชนสร้างวัฒนธรรมสิทธิชุมชนขึ้นมาในบริบทเงื่อนไขที่แตกต่างกัน ซึ่งมีการศึกษาจากนักวิชาการหลากหลายสาขา ใน 2 ระดับสำคัญ คือ สิทธิชุมชนในฐานะอุดมการณ์การเคลื่อนไหวภาคประชาชน ภายใต้ความขัดแย้งเชิงโครงสร้าง ที่รัฐและทุนได้กันชุมชนออกไปสู่ชายขอบในเชิงอำนาจ แต่ก็ผนวกกลืนกลายวัฒนธรรมให้มาสู่กระแสหลัก อุดมการณ์สิทธิชุมชนจึงเกิดขึ้นเพื่อการปรับความสัมพันธ์ทางอำนาจกับรัฐ ทุน สังคม และชุมชน ให้เกิดความเท่าเทียม และทลายระบบการผูกขาดทั้งด้านนโยบาย ความรู้ การจัดการที่มีอยู่ ให้เกิดความหลากหลายทางสังคมและวัฒนธรรม ที่ชุมชนสามารถกำหนดตัวตน ตำแหน่งแห่งที่ทางสังคมได้อย่างมีศักดิ์ศรี สิทธิชุมชนในฐานะกระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมและวัฒนธรรมดังกล่าว จึงมีความหลากหลายตามเงื่อนไข บริบทของชุมชน เช่น สิทธิชุมชนต่อทรัพยากร วัฒนธรรม เศรษฐกิจ การปกครองตนเอง โดยชุมชนได้ใช้ยุทธศาสตร์หลายแบบ ทั้งการผลักดันเชิงนโยบายโดยตรง การต่อสู้ทางวาทกรรม การใช้อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ วัฒนธรรม เป็นตัวขยายพื้นที่ทางสังคม เพื่อปรับความสัมพันธ์ทางอำนาจ ดังนั้น สิทธิชุมชนในแนวคิดดังกล่าว จึงมีความสำคัญที่จะใช้ศึกษาทั้งรูปแบบการละเมิดสิทธิ กระบวนการนิยามสิทธิของชุมชน การใช้ยุทธศาสตร์สิทธิชุมชนในการต่อสู้

2. กระบวนการกำหนดนโยบาย ที่ส่งผลกระทบต่อสิทธิชุมชน

กระบวนการกำหนดนโยบายของรัฐมีที่มาจากการต่อรอง ผลักดันของกลุ่มอำนาจต่าง ๆ ในแต่ละช่วง กลุ่มอำนาจได้แก่ ฝ่ายการเมือง ระบบราชการ กลุ่มทุนชาติ ทุนข้ามชาติ และองค์กรระหว่างประเทศ ในบางครั้งมีภาคประชาชนสอดแทรกเข้ามาบ้าง แต่ทั้งหมดล้วนดำเนินไปตามกระบวนการพัฒนาแนวเศรษฐกิจเสรี ควบคุมไปกับระบบอำนาจนิยมของรัฐ ในยุคสมัยเริ่มต้นการพัฒนาเพื่อความทันสมัย องค์กรข้ามชาติ เช่น ธนาคารโลก ประเทศมหาอำนาจมีบทบาทสูงในการกำหนดกรอบ ทิศทางการพัฒนา ขณะเดียวกันรัฐเองที่มีรากฐานจากระบบราชการอันเข้มแข็งมาตั้งแต่การปฏิรูปการปกครองสมัยรัชกาลที่ 5 และสืบทอดมาถึงสมัยเผด็จการทหารในช่วงจอมพลป.พิบูลสงคราม และจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ รัฐบาลการมีบทบาทในการเลือกสรรแนวทางการพัฒนาที่สร้างประโยชน์ให้ตนเอง ภายใต้กรอบการพัฒนาดังกล่าวรัฐได้สนับสนุนให้เกิดกลุ่มทุนทั้งในระดับท้องถิ่นและระดับชาติ ที่เติบโตมาจากการบริโภครูปการทรัพยากรของประชาชน โดยเปิดช่องทางให้กลุ่มทุนเข้ามามีบทบาทกำหนดนโยบายผ่านกลไก เช่น คณะกรรมการร่วมรัฐเอกชน (กรอ.) การจัดทำแผนพัฒนาเศรษฐกิจในแต่ละภูมิภาค ไปจนถึงการจัดการแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

พลังของประเทศมหาอำนาจ ระบบราชการ และกลุ่มทุนจึงเป็นพลังหลัก 3 กลุ่ม ในการต่อสู้ ต่อรอง ผลักดันนโยบายการพัฒนา โดยช่วงเริ่มแรกรัฐบาลการมีบทบาทสูง เป็นผู้บุกเบิกการพัฒนา โดยกลุ่มทุนต้องแสวงหาการอุปถัมภ์จากรัฐ เช่น การเติบโตของนิคมอุตสาหกรรมภาคตะวันออก โครงการสามเหลี่ยมเศรษฐกิจภาคใต้ ที่เกิดจากการผลักดันของหน่วยงานรัฐ เช่น สภาพัฒนา จนต่อมาเมื่อกลุ่มทุนเติบโตขึ้นก็ได้มีบทบาทในการครอบงำทิศทางการพัฒนามากขึ้น ยิ่งในช่วงยุคการพัฒนาเศรษฐกิจส่งออก กลุ่มทุนได้มีบทบาทนำในการกำหนดทิศทาง แผนงานการพัฒนา กรณีโครงการพัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเลภาคตะวันตก เป็นตัวอย่างสะท้อนถึงแรงผลักดันของกลุ่มทุนในชาติ เชื่อมโยงกับทุนข้ามชาติ จนกลายเป็นกลุ่มอำนาจหลักในการกำหนดทิศทางการนโยบายประเทศ กับกลไกรัฐได้ ภายใต้โครงสร้างความสัมพันธ์ทางอำนาจดังกล่าว พื้นที่ของประชาชน โดยเฉพาะคนชนบทมีน้อยมาก ปัญหาการละเมิดสิทธิจึงเป็นไปอย่างรุนแรง

แม้ภายหลังภาคประชาชนจะมีบทบาทในการผลักดันนโยบายได้มากขึ้น ทั้งจากการกำหนดแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 8 และรัฐธรรมนูญ แต่ในโครงสร้างอำนาจที่เป็นอยู่ระบบราชการ และกลุ่มทุนมีพลังมากที่สุดต่อการผลักดันให้นโยบายเป็นผลปฏิบัติออกมา นโยบายหลายด้านที่น่าจะมีส่วนเสริมสร้างสิทธิชุมชน จึงไม่ได้รับการปฏิบัติอย่างจริงจัง ดังความล้มเหลวการทำประชาพิจารณ์กรณีท่อก๊าซไทย-มาเลเซีย การละเมิดสิทธิชุมชนกะเหรี่ยงทุ่งใหญ่น้อย ทั้งที่มีรัฐธรรมนูญรับรองสิทธิ หรือความไร้ประสิทธิภาพของกระบวนการศึกษาและพิจารณาผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อมกรณีราษีไศล

อย่างไรก็ตาม นโยบายของรัฐจะสามารถละเมิดสิทธิประชาชนอย่างชอบธรรมได้ก็ต่อเมื่อมีวาทกรรม องค์ความรู้รองรับ บทบาทสถาบันวิชาการที่ผลิต “ความรู้” “ความจริง” รองรับความชอบธรรมนโยบายเหล่านี้ ก็มีส่วนสำคัญต่อการละเมิดสิทธิชุมชน กรณีฝ่ายราษีไศลรู้อาศัยความรู้เชิงเศรษฐศาสตร์ วิศวกรรมศาสตร์ วนศาสตร์ และนิติศาสตร์ ที่ไม่เห็นการใช้ประโยชน์และไม่ยอมรับกรรมสิทธิ์ของชาวชุมชนบริเวณป่าทาม กรณีชุมชนกะเหรี่ยงทุ่งใหญ่น้อยเรศวร สถาบันวิชาการป่าไม้ปฏิเสธความสำคัญของระบบไร่หมุนเวียน และภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน ทว่าสำหรับแต่ “ความรู้เชิงวิชาการ” ประการเดียวไม่สามารถผลักดันให้การละเมิดสิทธิชุมชนเกิดขึ้นได้ หากไม่วางอยู่บนโครงสร้าง/ความสัมพันธ์ทางอำนาจ เศรษฐกิจ และสังคมวัฒนธรรมที่เป็นจริง เพราะความรู้เชิงวิชาการเหล่านี้ไม่ได้มีฉันทามติในตัวเอง หากแต่เต็มไปด้วยความขัดแย้งแตกต่าง

หัวใจสำคัญของการละเมิดสิทธิอยู่ที่กลไกราชการ แม้หน่วยราชการต่างๆ จะมีเป้าหมายการทำงานที่แตกต่าง ชับซ้อน รวมทั้งบางครั้งขัดแย้งกัน แต่ทั้งหมดกลับส่งผลเดือดร้อนต่อชุมชนท้องถิ่นด้วยกันทั้งสิ้น เพราะต่างก็ไม่มีพื้นที่ให้แก่ชุมชนท้องถิ่น หรือการมีส่วนร่วมจากประชาชนอย่างเท่าเทียม กรณีราษีไศล กรมพัฒนาและส่งเสริมการพลังงาน ก็มีแนวทางที่แตกต่างจากสำนักนโยบายแผนสิ่งแวดล้อม กรณีปัญหาชุมชนชายแดนตะวันตก หน่วยงานทหาร มุ่งเน้นนโยบายความมั่นคง ควบคุม จัดระเบียบแนวชายแดน ขณะที่กรมป่าไม้ก็มุ่งแสวงหาอำนาจจากการครอบครองพื้นที่ป่าโดยกฎหมาย กรมทรัพยากรธรณี ก็สนใจแต่สนับสนุนเอกชนทำเหมืองแร่ ส่วนหน่วยงานพัฒนา ก็ดำเนินการ “พัฒนา” ภายใต้โมทัศน์ความทันสมัย เพื่อปรับเปลี่ยน ลดล้างระบบวัฒนธรรมต่างๆ ที่ขัดขวางการพัฒนาตามตัวแบบของรัฐ ขณะเดียวกัน กลุ่มทุนท้องถิ่น และทุนชาติ ก็อาศัยการเปิดช่องของรัฐ เข้าไปแสวงหาทรัพยากร จนหลายครั้งเกิดความขัดแย้งกับชุมชน และหน่วยราชการเอง ท้ายที่สุดเมื่อผนวกกันแล้วกลับกลายเป็นพลังที่ทำลายศักยภาพชุมชนท้องถิ่นในการพัฒนาตนเอง

3. รากเหง้าแห่งการละเมิดสิทธิ

3.1 กระบวนทัศน์การพัฒนา

อาณาภาพของกระบวนการโลกาภิวัตน์มิได้มีผลต่อการทำลายรัฐชาติลงเท่านั้น แต่ยังทำลายอัตลักษณ์ (identity) ของกลุ่มชนในสังคมให้อยู่ในสภาวะเป็นฝ่ายถูกกระทำ ถูกยึดเยียด และถูกตีความด้วยการมองโลกในวัฒนธรรมแบบเดียวกับประเทศมหาอำนาจ “ลัทธิพัฒนานิยม” (Developmentalism) ได้ถูกสร้างขึ้นเพื่อการครอบงำทางวัฒนธรรม อุดมการณ์ ความเชื่อ ค่านิยมของคนในสังคมให้ยึดติดกับการพึ่งพาทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม และถูกหล่อหลอมให้มีกระบวนการทางวัฒนธรรมที่เลียนแบบการพัฒนา “ลัทธิบริโภคนิยม” (Consumerism) ขณะเดียวกันก็วิ่งไล่ตามกระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจเสรีและเทคโนโลยี

ลัทธิพัฒนานิยม และลัทธิบริโภคนิยม จึงเป็นเครื่องมือของกระบวนการโลกาภิวัตน์ที่สร้างมายาคติในเชิงอำนาจของ “วาทกรรม (Discourse)” โดยการใช้สถาบันทางสังคมภายในรัฐชาติและระดับโลก รวมทั้งสถาบันทาง

เศรษฐกิจ (กลไกตลาดและเทคโนโลยี) ที่ทรงอำนาจกำหนดแนวความคิด ความรู้ และข้อมูลข่าวสาร ด้วยการสร้างความจริงและอัตลักษณ์ขึ้นมาใหม่ เพื่อสร้างความเป็นอื่นให้กับ “ความเป็นชุมชนท้องถิ่น (Localization)” ซึ่งมีกระบวนการวัฒนธรรมที่แตกต่างไปจากวัฒนธรรมกระแสหลัก โดยทำให้เป็นเรื่องที่ล้าสมัย ไม่เท่าทันโลกของยุคเทคโนโลยี ซึ่งสามารถสยบพลังปัญญาและลดเรี่ยวแรงของผู้คนทั้งหลาย

ดังนั้นการพัฒนาในฐานะที่เป็นวาทกรรมแสดงให้เห็นว่า การพัฒนามิใช่เรื่องของความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ หรือการพัฒนาอุตสาหกรรมแต่เพียงอย่างเดียว แต่เต็มไปด้วยเรื่องราวของการควบคุม การจัดระเบียบ การใช้อำนาจและความรุนแรงในรูปแบบต่างๆ เช่น การทำให้ประเทศยากจนทั้งหลายกลายสภาพเป็นประเทศด้อยพัฒนา และการทำให้คนในประเทศเหล่านี้กลายสภาพเป็น “คนยากจน” (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2542: 29)”

3.2 ความขัดแย้งเชิงองค์ความรู้กระแสหลัก กับองค์ความรู้พื้นบ้าน

ชุดองค์ความรู้กระแสหลักที่มีปัญหากับสิทธิชุมชน ประกอบด้วยองค์ความรู้ด้านการพัฒนา เศรษฐศาสตร์ กฎหมาย และวาทศาสตร์ ซึ่งทั้งหมดนี้มาจากประเทศตะวันตก สถาบันวิชาการและหน่วยราชการผู้ผลิตและใช้ความรู้ ดังเช่น คณะวาทศาสตร์ บริษัทที่ปรึกษา หน่วยราชการ สถาปนิก สถาบันวิจัยฯ และอื่น ๆ เป็นกลไกในการผลิต “ความรู้” สร้าง “ความจริง” องค์ความรู้เหล่านี้แม้จะไม่เป็นเอกภาพสมบูรณ์แบบ แต่สถาบันอำนาจเช่นรัฐ กับบริหารจัดการความรู้เหล่านี้ภายใต้นโยบายการพัฒนาทุนนิยม เมื่อเป็นเช่นนี้ ป่าบุ่งป่าทาม ราชสีไศล พื้นที่ทะเลสาบสงขลา และระบบไร่หมุนเวียน ต่างก็มีสภาพเป็น ระบบนิเวศที่ไม่มีคุณค่า ไม่พึงประสงค์ ในยามที่รัฐต้องการพัฒนาเหนือพื้นที่เหล่านี้

ในขณะเดียวกัน ชุมชนท้องถิ่นที่เติบโตมากับระบบนิเวศท้องถิ่นต่างก็มีชุดความรู้พื้นบ้านของตนเอง ชุมชนกะเหรี่ยงสามารถแบ่งประเภทป่าได้ถึง 41 ป่า ขณะที่ชุมชนประมงพื้นบ้านทะเลสาบสงขลา ก็มีภูมิรู้อันลึกซึ้งต่อวงจรชีวิตปลาและทรัพยากรที่เกี่ยวข้อง เหมือนกับชุมชนราชสีไศลที่มีฐานความรู้ต่อป่าบุ่งป่าทาม แท้ที่จริงแล้วฐานความรู้ท้องถิ่นเหล่านี้ล้วนถูกสรรค์สร้างจากชุมชน เพื่อชุมชน และเป็นองค์ประกอบสำคัญของสิทธิชุมชน แต่รัฐกลับปฏิเสธฐานความรู้เหล่านี้ว่าไม่มีสถานะเป็นความรู้อีกประเภทหนึ่ง รัฐยังได้ดำเนินการครอบงำความรู้ อันส่งผลให้ชุมชนท้องถิ่นต้องสูญเสียภูมิปัญญาดั้งเดิม และลดทอนอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชุมชน

3.3 นโยบาย กฎหมาย ที่ให้อำนาจแก่รัฐและทุน ผ่านระบบกรรมสิทธิ์ทั้งกรรมสิทธิ์ของรัฐและเอกชนต่อการครอบครองทรัพยากร ขัดแย้งกับระบบสิทธิชุมชน

จากกระบวนการพัฒนาแบบทุนนิยมเสรี จนมาสู่การกำหนดนโยบายที่เกิดจากการต่อรองของกลุ่มพลังต่างๆ ในสังคม ขาดการมีส่วนร่วมจากภาคประชาชน นโยบาย กฎหมายที่ออกมาจึงเป็นไปเพื่อผลประโยชน์ของกลุ่มอำนาจต่าง ๆ ที่มาจากการแย่งชิงฐานทรัพยากรจากท้องถิ่น

ลักษณะของนโยบายและกฎหมายที่เป็นต้นเหตุของการละเมิดสิทธิชุมชน ได้แก่

- รองรับเฉพาะระบบกรรมสิทธิ์ของรัฐและปัจเจกที่มีต่อทรัพย์สินและทรัพยากร อันเป็นระบบกรรมสิทธิ์แบบเบ็ดเสร็จ แต่ปฏิเสธระบบสิทธิการจัดการร่วมของชุมชน อันเป็นระบบสิทธิที่พัฒนาการจากจารีตประเพณี วัฒนธรรม และประสบการณ์แก้ไขปัญหาเพื่อความอยู่รอดร่วมกันของชุมชน
- กฎหมายของรัฐมีลักษณะจำกัดครอบงำตัว มาตรฐานเดียว ซึ่งมีที่มาจากฐานคิดแบบอุตสาหกรรมนิยม โดยมีระบบนิติบัญญัติ และสถาบันวิชาการกฎหมาย เป็นผู้ผลิต รัฐใช้กฎหมายเป็นเครื่องมือในการควบคุม จัดการ จัดระเบียบทรัพยากร และประชาชน เช่น กฎหมายป่าไม้ กฎหมายชลประทาน และอื่นๆ

ด้วยระบบมาตรฐานเชิงเดี่ยว ลดทอนความซับซ้อนของสภาพพื้นที่ ชุมชน ทำให้กฎหมายกลายเป็นกลไกสำคัญของการละเมิดสิทธิชุมชน

3.4 กลไกการปฏิบัติการของรัฐ ที่รวมศูนย์อำนาจ ขาดการมีส่วนร่วมของประชาชน

นโยบาย กฎหมาย มีฐานะเป็นกรอบชี้แนะ แต่เครือข่ายกลไกอำนาจรัฐที่รวมศูนย์อำนาจ ผูกขาดการตัดสินใจ และพยายามรักษาอำนาจโดยปิดกั้นการมีส่วนร่วมของประชาชน เป็นตัวจักรสำคัญของการละเมิดสิทธิ แต่ความรุนแรงในการละเมิดสิทธิจะขึ้นอยู่กับอำนาจของหน่วยราชการนั้นๆ และรูปแบบความสัมพันธ์ของหน่วยงานที่มีต่อประชาชน กรณีชุมชนกะเหรี่ยงทุ่งใหญ่นเรศวรป่าไม้เองที่มีอำนาจในการควบคุมเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าก็ถือเป็นองค์กรหลักในการควบคุม จัดระเบียบในพื้นที่ จึงมีปัญหาความขัดแย้งกับชาวบ้านเรื่องการจัดการทรัพยากรมากที่สุด แต่ขณะเดียวกันเจ้าหน้าที่ป่าไม้ระดับล่างที่ทำงานกับชาวบ้านอย่างใกล้ชิด และบางส่วนเป็นลูกหลานชาวบ้านก็ทำให้สภาพความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านกับกรมป่าไม้ เป็นความขัดแย้งในระดับนโยบาย หรือขัดแย้งกับหน่วยเหนือ หน่วยงานทหารอันเป็นองค์กรที่มีอำนาจสูงได้เข้ามาจัดระเบียบขยายแดน และขยายภารกิจเรื่องการอนุรักษ์ป่า อันเป็นการขยายความขัดแย้งให้รุนแรงยิ่งขึ้น และหน่วยงานทหารเองก็มีวัฒนธรรมรวมศูนย์อำนาจที่ไม่สนใจการมีส่วนร่วมของประชาชน ไม่มีองค์กรในพื้นที่ ไม่มีความสัมพันธ์กับชาวบ้านโดยตรง จึงทำให้เกิดช่องว่างสูง ขณะที่หน่วยงานอื่นๆ ที่ทำงานพัฒนา เช่น อ่างทอง สงเคราะห์ชาวเขา ไม่ได้มีอำนาจในการควบคุม กีดกันชาวบ้านเท่าใดนัก ความขัดแย้งกับหน่วยงานเหล่านี้ในทางตรงจึงไม่เด่นชัด แต่จะเป็นความขัดแย้งจากกระบวนการกลืนกลายทางวัฒนธรรม ชาวบ้านใช้วิธีการต่อสู้โดยการเดินขบวน ดื้อแพ่ง

นอกจากกลไกรัฐที่มาจากส่วนกลาง แม้แต่องค์กรปกครองท้องถิ่น ผู้นำทางการเมือง ก็ถูกผนวกเป็นส่วนหนึ่งของกลไกรัฐไปด้วย แม้จะมีการให้ผู้นำทางการเมืองของชาวบ้านเข้าไปสะท้อนปัญหา และเสนอเรื่องราวของชาวบ้าน แต่ก็ไม่ได้สนใจการมีส่วนร่วมของชุมชนอย่างแท้จริงไม่ กรณีเขื่อนราษีไศล การเคลื่อนไหวกว้างขวางของชาวบ้านก็มักจะถูกต่อต้านจากฝ่ายผู้นำทางการเมืองอยู่ตลอด โดยกีดกันผู้นำหมู่บ้านมักจะนำลูกบ้านจำนวนมากเดินทางมาคัดค้านการดำเนินการต่างๆ ของชาวชุมชน หรือเมื่อมีการนัดหมายจ่ายเงินค่าชดเชยให้กับชุมชนตามมติคณะรัฐมนตรี ปรากฏว่ากีดกันผู้นำหมู่บ้านได้นำชาวชุมชนที่ได้รับผลกระทบอีกกลุ่มมาคัดค้านการจ่ายเงิน ยิ่งไปกว่านี้ กีดกันผู้นำหมู่บ้านยังมักจะเกณฑ์ลูกบ้านของตนจำนวนมากไปยังศาลากลางจังหวัดเพื่อเคลื่อนไหวต่อต้านกลุ่มต่างๆ ที่สนับสนุนช่วยเหลือชาวชุมชนในการเรียกร้องค่าชดเชย กรณีความขัดแย้งเรื่องท่อก๊าซไทย-มาเลเซียก็หาได้มีความแตกต่างกัน

ระบบราชการอันเป็นความสัมพันธ์ทางอำนาจแบบปิดกั้นและไม่เท่าเทียมจึงเป็นอุปสรรคต่อการเคลื่อนไหวเรียกร้องการมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่น ซึ่งระบบดังกล่าวก็เกิดขึ้นและดำเนินไปภายใต้กระบวนการกำหนดนโยบาย กฎหมาย การบังคับใช้ ทั้งหมดยกมาสู่โครงสร้างความสัมพันธ์ทางอำนาจที่ไม่เท่าเทียมในการเข้าถึงทรัพยากร โดยชุมชนท้องถิ่นไม่ว่าจะเป็นกลุ่มไหนๆ ก็สามารถกลายเป็นกลุ่มชายขอบที่ถูกปิดกั้น กีดกันจากฐานทรัพยากรได้ หากขัดขวางต่อการพัฒนาของรัฐและทุน

4. แนวทางการเคลื่อนไหวต่อสู้เรื่องสิทธิชุมชน

ฐานคิดสิทธิชุมชนทั้งกรณีกะเหรี่ยงทุ่งใหญ่นเรศวร เขื่อนราษีไศล และชุมชนทะเลสาบสงขลาก่อตัวขึ้นมาอย่างชัดเจนในบริบทการเปลี่ยนแปลงทางนโยบายด้านการพัฒนา และการจัดการทรัพยากรที่ส่งผลกระทบต่อชุมชน สิทธิต่อการทำมาหากิน การจัดการทรัพยากรตามประเพณี สิทธิต่อถิ่นฐานบรรพชน ถูกใช้เพื่อตอบโต้กับการนโยบาย กล

ไกรฐ ที่มุ่งกีดกันชุมชนจากฐานทรัพยากร สิทธิต่อวัฒนธรรม ประเพณี ก็มีความเชื่อมโยงกับการทำมาหากิน การจัด การทรัพยากร อีกทั้งยังเป็นแนวทางการต่อสู้กับกระแสการพัฒนาที่เข้ามาทับกลไกรฐ ทน

ชุมชนกะเหรี่ยงทุ่งใหญ่ ได้เคลื่อนไหวต่อสู้พิทักษ์สิทธิของตน โดยใช้ฐานทางประเพณี วัฒนธรรม โดย เชื่อมต่อกับองค์กรท้องถิ่น องค์กรพัฒนาเอกชน เครือข่ายกะเหรี่ยงตะวันตก ทั้งการต่อสู้เชิงวาทกรรม การปรับ ประยุกต์ ประเพณีพิธีกรรมเพื่อเสริมสร้างอัตลักษณ์ของชุมชน และการนิยามความหมายต่อพื้นที่ทุ่งใหญ่เสียใหม่ ผสานกับการหนุนช่วยขององค์กรต่างๆ ที่มีเป้าประสงค์หลากหลาย ทั้งการอนุรักษ์ป่าโดยชุมชนมีส่วนร่วม และการ สนับสนุนสิทธิชุมชนในเชิงวัฒนธรรม ประเพณี ความเป็นกะเหรี่ยงร่วมกัน ทั้งหมดนี้ได้ก่อตัวขึ้นมาเป็น ขบวนการ เคลื่อนไหวเพื่อสิทธิชุมชนกะเหรี่ยงเพื่อปกป้องทรัพยากรและวัฒนธรรม ซึ่งขยายขอบข่ายออกไปกว้างขวางยิ่งกว่า ทุ่งใหญ่ฯ

ชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา ได้รวมตัวกันต่อสู้พิทักษ์สิทธิของตนเอง โดยการรวมกลุ่มออมทรัพย์และกลุ่ม พัฒนาอาชีพ กลุ่มเพื่อฟื้นฟูทะเลสาบสงขลาเป็นกลุ่มที่มีบทบาทสำคัญต่อการตรวจสอบนโยบายการพัฒนาของรัฐที่ มีผลกระทบต่อทะเลสาบสงขลาโดยตรง เนื่องจากชาวประมงที่ใช้ทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาได้ ตระหนักเห็นถึงวิกฤตความเสื่อมโทรมของทรัพยากรในทะเลสาบสงขลา อันมีผลกระทบต่อปริมาณการจับสัตว์น้ำลด ลงอย่างเห็นได้ชัด จึงก่อให้เกิดคำถามถึงสาเหตุของความเสื่อมโทรมดังกล่าว และได้นำไปสู่การค้นหาคำตอบเพื่อ จัดการปัญหาร่วมกันระหว่างชาวประมงในชุมชน และชาวประมงรอบทะเลสาบสงขลา โดยมีองค์กรพัฒนาเอกชน ร่วมสนับสนุน

กรณีชุมชนราชไศล องค์กรพัฒนาเอกชนมีบทบาทประสานพูดคุยกับชาวชุมชนเหล่านี้จนเกิดการเคลื่อนไหว ดำเนินกิจกรรมต่างๆ ต่อมา โดยมีจุดเน้นอยู่ที่การเข้าไปมีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาเป็นสำคัญ จัดทำข้อเสนอ ให้ชาวชุมชนมีส่วนร่วมในการกำหนดระดับกักเก็บน้ำในแต่ละฤดูเพื่อชาวชุมชนจะยังสามารถพึ่งพิงป่าตามได้ นอก เหนือจากการเสนอว่าหากป่าตามถูกน้ำท่วมจริงก็ให้รัฐบาลจัดเงินกองทุนพัฒนาอาชีพให้ชาวบ้านบริหารจัดการเอง เพื่อจะได้สอดคล้องกับปัญหาและความต้องการ

5. ข้อสรุป เสนอแนะทางนโยบายและงานศึกษาวิจัย

การละเมิด “สิทธิชุมชน” จากนโยบายรัฐฐานแรงผลักดันของกลุ่มทุนชาติและทุนข้ามชาติ ไม่สามารถเข้า ใจหรือแก้ไขได้ด้วยแนวคิดสิทธิมนุษยชนของประเทศตะวันตกเพียงโดดๆ เพราะในขณะที่สิทธิมนุษยชนตะวันตก เช่น สิทธิเสรีภาพในเนื้อตัวร่างกายหรือทรัพย์สินสามารถเรียกร้องได้ผ่านการบังคับใช้กฎหมาย หรืออาศัยกฎหมาย ปกป้องคุ้มครองสิทธิเหล่านี้ สิทธิชุมชนในบริบทสังคมไทยไม่สามารถบรรลุแต่เพียงช่องทางกฎหมายได้ เพราะสิทธิ ดังกล่าวไม่เพียงแต่จะขัดแย้งหรือ “ผิดกฎหมาย” หากแม้แต่ความรู้กระแสหลักและความสัมพันธ์ด้านต่าง ๆ ทั้งที่ดำรง อยู่ในระบบบริหารอำนาจรัฐและที่เคลื่อนไหวในระดับพื้นที่ที่เชื่อมซ้อนกันขึ้นมา ต่างก็เป็นสาเหตุและเงื่อนไขที่เอื้อ ให้การละเมิดสิทธิชุมชนเป็นไปได้ทั้งสิ้น

การเรียกร้องสิทธิชุมชนจึงย่อมไม่ใช่การปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ระดับท้องถิ่นให้สอดคล้องหรือเป็นส่วน หนึ่งของโครงสร้าง/ความสัมพันธ์ที่ใหญ่กว่า หรือการให้โครงสร้าง/ความสัมพันธ์เหล่านี้ยอมรับการดำรงอยู่ของชุมชน โดยปราศจากการเปลี่ยนแปลงตัวเองและลักษณะความสัมพันธ์กับชุมชน หากแต่เป็นการสถาปนาหน่วย/ชุดความ สมพันธ์ระดับท้องถิ่นที่เท่าเทียมและเป็นธรรมขึ้น ควบลู่ไปกับการกำหนดหรือเปลี่ยนแปลงลักษณะความสัมพันธ์กับ

โครงสร้าง/ความสัมพันธ์อื่นที่ใหญ่กว่าเสียใหม่ ไม่ว่าจะเป็นรัฐ ทุน หรือตลาด อันจะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ของสังคมไทยโดยรวม และสามารถคลี่คลายปัญหาการละเมิดสิทธิชุมชน

การปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ทางอำนาจเพื่อรองรับสิทธิชุมชน จะต้องดำเนินการในหลายระดับ

1. ในเชิงโครงสร้างโดยการปรับระบบนโยบาย กฎหมายใหม่ ระบบยุติธรรม และอื่น ๆ ให้เกิดการกระจายอำนาจการจัดการทรัพยากร เศรษฐกิจ และสังคม สามารถรองรับความหลากหลายทางนิเวศ วัฒนธรรม ยอมรับสิทธิชุมชนตามประเพณีและวิถีของตนเองในทุกด้าน ตามหลักการมาตรา 46, 56, 79, 290 ในรัฐธรรมนูญ
2. การสร้าง “เวทีสาธารณะ” สร้างพื้นที่แห่งการแลกเปลี่ยนสื่อสารระหว่างชุมชนต่าง ๆ จะเป็นเครื่องมือสำคัญต่อการสร้างความเข้มแข็งของชุมชน และเชื่อมประสานกับกลุ่มประชาสังคมต่าง ๆ
3. การสร้างความรู้จากท้องถิ่น ทั้งในมิตินิเวศ วัฒนธรรม เศรษฐกิจ สังคมของชุมชน และสื่อสารความรู้เหล่านั้นสู่ชุมชน เป็นเครื่องมือหนึ่งที่ช่วยให้สิทธิชุมชนมีความเข้มแข็งขึ้น

โจทย์การศึกษาขั้นต่อไป ควรจะมองไปถึง กระบวนการพัฒนาสิทธิชุมชน จากระบบนิเวศศาสตร์ และการสร้างการหนุนช่วยระหว่างภาคประชาสังคมต่อชุมชนเพื่อปรับโครงสร้างความสัมพันธ์ทางอำนาจ เพื่อเป็นแนวทางการเสริมสร้างระบบ “สิทธิชุมชน” ให้เป็นระบบสถาบันที่เข้มแข็งในที่สุด

¹ จรัญ โฆษณานันท์. 2528. “กฎหมายกับสิทธิเสรีภาพในสังคมไทย : เส้นขนานจาก 2475”, กลุ่มประสานงานศาสนาเพื่อสังคม : กรุงเทพฯ.

² ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร 2542. “วาทกรรมการพัฒนา: อำนาจ ความรู้ ความจริง เอกลักษณะ และความเป็นอื่น” ศูนย์วิจัยและผลิตตำรา มหาวิทยาลัยเกริก สำนักพิมพ์เคสดีไทย, กรุงเทพฯ.

เอเชียวิถีกับสิทธิมนุษยชนไทย บนรากฐานวัฒนธรรม

ภาพรวมการวิจัย

งานศึกษาวิจัยเรื่อง “เอเชียวิถีกับสิทธิมนุษยชนไทยบนรากฐานวัฒนธรรม” นี้เกิดขึ้นจากบนฐานความจริงของสถานการณ์สิทธิมนุษยชนอย่างน้อย 2 ประการ คือ ประการแรก เป็นเพราะได้เกิดกระแสความคิดที่ว่า สิทธิมนุษยชนในเอเชียหรือสังคมตะวันออกนั้นไม่อาจดำเนินไปตามรูปรอยอย่างที่สังคมตะวันตกเป็น เนื่องจากสังคมทั้งสองมีพื้นฐานพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมทางการเมืองที่แตกต่างกัน สังคมเอเชียจึงควรมีการพัฒนาสิทธิมนุษยชนไปตามวิถีทางเป็นของตนเอง ในประการที่สอง ภายใต้การวิวาทะหรือแม้กระทั่งการต่อสู้เกี่ยวกับประเด็นสิทธิมนุษยชนจากที่ผ่านมา โดยเฉพาะในยุคโลกาภิวัตน์นี้ มีความสลับซับซ้อนเพิ่มมากขึ้นกว่าอดีต มีประเด็นปัญหาใหม่ๆ เกิดขึ้นอย่างมากมาย การแย่งชิงหรือตลอดจนการทำลายและเอารัดเอาเปรียบต่อฐานทรัพยากรของชนชั้นหนึ่งกับอีกชนชั้นหนึ่งหรือของประเทศหนึ่งกับอีกประเทศหนึ่ง หาได้แสดงออกในทางกายภาพดังเช่นที่ผ่านมามากต่อไป หากแต่ได้ก้าวล่วงไปถึงระดับโครงสร้างที่สลับซับซ้อนต่อการอธิบาย แต่แฝงความรุนแรงเอาไว้เท่าๆ กับหรือยิ่งกว่าการแสดงออกแบบอำนาจนิยมมากขึ้นเรื่อยๆ

ภายใต้ความจริงสองประการข้างต้นนี้ คณะผู้วิจัยเห็นร่วมกันในเบื้องต้นว่า วัฒนธรรมมีรากฐานที่มาเฉพาะตนจริง รากฐานนี้มีทั้งข้อดีและข้อเสียดำรงอยู่เป็นปกติ แต่ปัญหาที่สำคัญก็คือว่า รากฐานในส่วนที่ดีนั้นได้ถูกละเลยและ/หรือทำลายไปอย่างน่าเสียดาย การศึกษาถึงที่มาของรากฐานทางวัฒนธรรมดังกล่าวหากกระทำได้ จะเป็นการช่วยให้เข้าใจได้ไม่มากก็น้อยว่า อะไรคือปัจจัยที่ส่งเสริมหรือเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาสิทธิมนุษยชนในเอเชีย และสังคมไทยในฐานะสมาชิกของประชาคมเอเชียหรือสังคมตะวันออกนั้น เมื่อรับเอาวัฒนธรรมจากแหล่งอารยธรรมบางแหล่งแล้ว สังคมไทยมีการคลี่คลายขยายตัวในทางโลกทัศน์ตลอดจนแนวทางปฏิบัติเกี่ยวเรื่องสิทธิมนุษยชนอย่างไรบ้าง และสุดท้ายคือ ผลของการศึกษาที่ว่าจะช่วยให้มองเห็นประเด็นสิทธิมนุษยชนไทยไปในอนาคตได้อย่างไรบ้าง คำถามทำนองนี้จะถูกนำเสนอผ่านการศึกษาวิจัยภายใต้หัวข้อดังกล่าวข้างต้นโดยแบ่งเป็น 5 บทด้วยกัน ซึ่งจะได้อธิบายโดยสรุปเป็นบทๆ ต่อไป ดังนี้

บทที่ 1: รากฐานวัฒนธรรมตะวันออกที่ดำรงอยู่ในสังคมไทย

การศึกษาในบทที่ 1 นี้ได้เริ่มจากสมมติฐานที่ว่า สังคมไทยแม้จะมีความคิดความเชื่อในเรื่องผีสาปเทวดามาช้านานแล้วก็ตาม แต่กล่าวในแง่ความคิดที่มีอิทธิพลครอบคลุมอยู่เป็นระยะเวลายาวนานแล้ว นับว่าความคิดจากอารยธรรมอินเดียและจีนมีบทบาทและพัฒนาการที่ค่อนข้างสูงกว่าแนวคิดอื่นๆ ทั้งที่เป็นของไทยแต่เดิม (เช่น ความคิดความเชื่อเรื่องผีสาปเทวดา) และที่ไม่ใช่ของไทย (เช่น ความคิดจากศาสนาอิสลาม) เมื่อเป็นเช่นนี้ การศึกษาในที่นี้จึงเริ่มต้นด้วยการย้อนกลับไปถึงแหล่งกำเนิดความคิดดังกล่าวทั้งในอินเดียและในจีน ว่าแนวคิดของแต่ละแหล่งอารยธรรมนั้นมีภูมิหลังที่มาหรือสภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจการเมืองอย่างไร อะไรคือเนื้อหาสาระสำคัญของแต่ละแนวคิด พัฒนาการทางประวัติศาสตร์หลังจากเกิดแต่ละแนวคิดขึ้นแล้วเป็นไปอย่างไร และมีบทบาทอยู่ในสังคมไทยอย่างไร

ก.เอเชียวิถิจากกระแสอินเดีย

แม้อินเดียจะเป็นดินแดนที่ก่อให้เกิดแนวคิดทางสังคมอย่างหลากหลายมากมายก็ตาม แต่กระแสหลักก็คือ แนวคิดจากศาสนาพราหมณ์ พุทธ และจีน โดยมีอิสลามเป็นกระแสภายนอกที่เข้ามามีอิทธิพลในชั้นหลัง ในที่นี้จะขอกล่าวเฉพาะสองแนวความคิดแรกเท่านั้น

หนึ่ง : แนวคิดศาสนาพราหมณ์ พราหมณ์เป็นแนวคิดเชิงศาสนาที่เกิดขึ้นก่อนแนวคิดอื่นๆ แทบทั้งหมดในอินเดีย และมีพัฒนาการมาช้านาน สาระสำคัญของแนวคิดพราหมณ์ที่มีต่อกลไกทางสังคมเศรษฐกิจการเมืองก็คือ การให้คุณค่าแก่ดำรงอยู่ของสถาบันต่างๆ ทางสังคม โดยแต่ละสถาบันจะมีหน้าที่และความสัมพันธ์ระหว่างกันที่ชัดเจน ไม่ว่าจะเป็นทางการเมือง เศรษฐกิจ หรือวัฒนธรรม ด้วยเหตุนี้ พราหมณ์จึงแยกสังคมออกเป็น “วรรณะ” ต่างๆ จากสูงไปหาต่ำตามลำดับ 4 วรรณะอันได้แก่ พราหมณ์ กษัตริย์ แพศย์ และศูทร โดยแต่ละวรรณะเหล่านี้ยังได้แยกย่อยเป็นช่วงชั้นต่างๆ ออกไปอีก และจะทำหน้าที่ของตนตามสถาบันทางสังคมที่ตนสังกัดร่วมกันหรือแยกกัน อย่างค่อนข้างชัดเจน และทำให้สังคมสามารถดำรงตนอยู่ได้เพราะวรรณะมีความเป็นระบบที่ค่อนข้างแน่นอน ซึ่งเป็นข้อดีให้แก่การดำรงอยู่ของสถาบันทางสังคมต่างๆ ส่วนผู้ที่ไม่มีวรรณะสังกัดจะถูกถือเป็นชนชั้นที่ต่ำของสังคม และเรียกว่า “จัณฑาล” ด้วยเหตุนี้ หน้าที่ของจัณฑาลจึงมักจะเป็นงานชั้นต่ำไปด้วย จะต่ำแค่ไหนเพียงใดขึ้นอยู่กับช่วงชั้นของจัณฑาลแต่ละคนแต่ละครอบครัว อันเป็นช่วงชั้นที่มีการแบ่งไม่ต่างกับบรรดาผู้มีวรรณะสังกัดทั้งหลาย เช่น จัณฑาลที่ฟอกหนังจะมีฐานะสูงกว่าจัณฑาลที่ล้างส้วมซึ่งถือเป็นช่วงชั้นที่ต่ำที่สุด เป็นต้น

ปัญหาของแนวความคิดศาสนาพราหมณ์ที่มีระบบวรรณะเป็นแก่นสารสำคัญมาปรากฏเอาในช่วงพุทธกาล เมื่อมีการนำเอาแนวคิดนี้มาใช้อย่างผิดๆ ภาพรวมโดยทั่วไปก็คือ วรรณะที่เหนือกว่ามักจะใช้ความได้เปรียบจากหน้าที่ตามวรรณะที่ตนสังกัดมาเอาเปรียบผู้ที่อยู่ในวรรณะที่ต่ำชั้นกว่า ไม่เพียงเท่านั้นปัญหานี้ยังเกิดขึ้นแม้แต่ในวรรณะเดียวกันผ่านช่วงชั้นที่ต่างกันอีกด้วย ความเสื่อมถอยของระบบวรรณะในเวลานั้นได้นำมาซึ่งความแตกแยกให้แก่สังคมอินเดียอย่างลึกซึ้ง

ในด้านเศรษฐกิจการเมือง ความแตกแยกปรากฏในรูปของการที่อินเดียถูกแยกเป็นแคว้นแคว้นต่างๆ ที่มีลักษณะเป็นเสมือนนครรัฐที่อิสระต่อกัน และคอยที่จะทำสงครามต่อกันเพื่อครองความเป็นเจ้า ดังนั้น รัฐที่มีอิทธิพลจริงๆ จึงมีอยู่ไม่กี่รัฐ ทั้งนี้ โดยมีรัฐเล็ก รัฐน้อยขึ้นต่อรัฐใหญ่ที่มีอิทธิพลอีกชั้นหนึ่งคล้ายตั้งเมืองขึ้นหรือประเทศราช

ส่วนในด้านวัฒนธรรม ความแตกแยกปรากฏออกมาในรูปของการให้ความสำคัญกับการทำพิธีกรรมอันเกิดจากพื้นฐานความเชื่อที่มีต่อการดำรงอยู่จริงของเทพเจ้าในฐานะผู้ดลบันดาลให้แต่ละชีวิตเป็นไปตามลิขิตหรือ “พรหมลิขิต” ด้วยเหตุนี้ ผู้ที่สังกัดในวรรณคดีได้เปรียบทางเศรษฐกิจการเมืองจึงเชื่อว่า “พรหมลิขิต” ได้ทำให้ตนมีความอยู่ดีกินดี พิธีกรรมหรือการบูชาบุญจึงมีขนาดใหญ่จนดูฟุ้งเฟ้อฟุ่มเฟือย ส่วนผู้ที่สังกัดในวรรณคดีที่ด้อยกว่าหรือถูกเอาเปรียบในทางเศรษฐกิจการเมืองระหว่างวรรณคดีต่อวรรณคดีหรือระหว่างช่วงชั้นที่ต่างกันในวรรณคดีเดียวกัน ก็เชื่อว่า หากทำพิธีกรรมหรือบูชาบุญให้ดีที่สุดแล้ว “พรหมลิขิต” ก็จะช่วยให้ชีวิตของตนดีขึ้นในโลกนี้หรือโลกหน้าได้

การปรากฏขึ้นอย่างกว้างขวางของพิธีกรรมในอินเดียขณะนั้นแยกไม่ออกจากปัญหาเศรษฐกิจการเมืองในขณะนั้น และบนความเสื่อมถอยของสังคมเช่นนี้เอง ชาวอินเดียจำนวนไม่น้อยในขณะนั้นได้หันมาแสวงหาทางออกให้แก่สังคมของตนด้วยวิธีการต่างๆ เพื่อให้ได้พบกับสิ่งที่ตนเชื่อว่าเป็น “สัจธรรม” แต่ไม่ว่าจะด้วยวิธีไหน ทุกคนต่างล้วนต้องแสดงตนให้สังคมรอบข้างได้เห็นถึงความเป็นผู้สละแล้วซึ่งทางโลก นักแสวงหาเหล่านี้แทบทั้งหมดจึงปฏิบัติตนในรูปของ “สมณะ” หรือนักบวช โดยสถานะของการเป็นสมณะนี้จะได้รับการอุปถัมภ์ค้ำชูและยกย่องจาก “ฆราวาส” หรือผู้ที่ไม่ได้ครองตนเป็นนักบวชผ่านการให้หรือ “ถวาย” อาหารหรือปัจจัยที่สามารถทำให้ชีวิตของสมณะดำรงอยู่ได้ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ การภิกขาจารถือเป็นเรื่องปกติในสังคมอินเดียในขณะนั้น โดยไม่ได้จำกัดว่าเป็นกิจกรรมของศาสนาหรือนิกายหนึ่งใด

แต่อย่างไรก็ตาม ด้วยเหตุที่สมณะเป็นส่วนหนึ่งของผู้ประกอบพิธีกรรมอยู่ด้วย สมณะแต่ละรูปแต่ละศาสนานิกายจึงมีความเป็นอยู่ที่แตกต่างกันไปด้วย ทั้งนี้ไม่ใช่สมณะทั้งหมดที่ปฏิบัติตนเช่นนั้น เพราะมีไม่น้อยที่สละตนในทางโลกย์และปลีกวิเวกเพื่อมุ่งแสวงหาสัจธรรมด้วยวิธีการต่างๆ ซึ่งมีทั้งศึกษาหาความรู้ตามปกติไปจนถึงการทรมานตนด้วยรูปแบบอันหลากหลายด้วยเชื่อว่าเป็นหนทางหนึ่งที่จะนำตนไปพบสัจธรรมได้

จากพัฒนาการแนวความคิดของศาสนาพราหมณ์จากที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่า ด้วยข้อดีที่แนวความคิดนี้มุ่งให้ความสำคัญแก่การดำรงอยู่ของสถาบันทางสังคมอย่างเป็นระบบ ดังนั้น ไม่ว่าแนวความคิดนี้จะนำอินเดียไปสู่ความรุ่งเรืองหรือเสื่อมถอยอย่างไร ข้อดีที่ว่านี้ก็ดูเหมือนได้ฝังรากลึกกลงไปอยู่ในสำนึกของสังคมอินเดียอย่างยากที่จะเปลี่ยนแปลง ด้วยเหตุนี้ จึงไม่แปลกที่อินเดียยังเป็นสังคมที่มีอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์มาแม้จนทุกวันนี้

สอง : แนวคิดศาสนาพุทธ ในขณะที่สังคมอินเดียกำลังเสื่อมถอยด้วยเหตุดังที่กล่าวไปแล้วนั้น ศาสนาพุทธถือเป็นแนวคิดหนึ่งที่มีบทบาทสูงในการเข้าไปมีส่วนร่วมเพื่อช่วยแก้ไขปัญหาดังกล่าว ผู้นำของแนวคิดนี้มีภูมิหลังที่สังกัดวรรณะกษัตริย์แห่งศากยวงศ์ คือ เจ้าชายสิทธัตถะแห่งกรุงกบิลพัสดุ์ เวลานั้นโกศลและมคธจัดเป็นรัฐที่ทรงอิทธิพลสูงจากที่มีอยู่ไม่กี่รัฐ ศากยวงศ์แห่งกบิลพัสดุ์ขึ้นต่อรัฐโกศล ในขณะที่รัฐมคธเองกำลังเรืองอำนาจเหนือรัฐอื่นๆ ขึ้นมาทุกขณะ ภายใต้การแข่งขันกันในทางอำนาจเช่นนี้ สิ่งต่างๆ รัฐประสมเหมือนๆ กันก็คือ ปัญหาอันเกิดจากระบบวรรณะและความหลงใหลในพิธีกรรมของสังคมอินเดีย

ศากยวงศ์แม้จะไม่ใช่วังศ์กษัตริย์ที่ทรงอิทธิพล แต่ก็เป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไปว่า เป็นวงศ์ที่มีสติปัญญาสูงส่งเป็นที่ยอมรับกันในหมู่รัฐที่มีอำนาจเหนือกว่า เจ้าชายสิทธัตถะนับเป็นตัวอย่างในกรณีดังกล่าว ภายใต้สติปัญญาที่มีความรับรู้ไว เจ้าชายสิทธัตถะไม่เพียงจะได้ตั้งคำถามใหม่กับการเกิด แก่ เจ็บ และตายของมนุษย์ขึ้นมาเท่านั้น หากภายใต้ความเป็นจริงทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมในขณะนั้น เจ้าชายสิทธัตถะไม่ได้คิดเพียงว่าจะปลดปล่อยกบิลพัสดุ์จากร่มเงาของรัฐโกศลได้อย่างไรเท่านั้น หากยังคิดไปถึงไกลถึงกาลข้างหน้าเพื่อที่จะปลดปล่อยมนุษย์

ให้หลุดพ้นอีกด้วย ดังนั้น การสละตนเพื่อแสวงหาสัจธรรมในรูปของนักบวชหรือสมณะจึงเกิดขึ้น และหลังจากเวลาผ่านไปหลายปี เจ้าชายสิทธัตถะก็สามารถตรัสรู้สำเร็จเป็น “พระสัมมาสัมพุทธเจ้า” ผลก็คือว่า สัจธรรมของพระองค์ไม่ได้มุ่งแก้ปัญหาให้แก่มหาชนของกบิลพัสดุ์โดยตรง แต่ก็ไม่ได้เป็นประโยชน์ต่อความเรื่องอำนาจของรัฐมคธที่ให้การอุปถัมภ์ต่อศาสนาพุทธด้วยเช่นกัน (ผู้เป็นองค์ศาสนูปถัมภกก็คือ พระเจ้าพิมพิสาร) สัจธรรมของพระพุทธเจ้าแม้จะมีข้ออรรถธิบายได้มากมาย แต่กล่าวเฉพาะสาระสำคัญที่มุ่งไปสู่การแก้ปัญหาของสังคมอินเดียในขณะนั้นแล้วสรุปได้เป็น 2 ประการใหญ่ๆ คือ หนึ่ง การคัดค้านระบบวรรณะ และสอง การคัดค้านความคลั่งไคล้ในพิธีกรรม กล่าวในอีกแง่หนึ่งก็คือ การต่อต้านสาระสำคัญบางประการของศาสนาพราหมณ์อันทรงอิทธิพลอยู่ในสังคมอินเดียมาอย่างยาวนานนั่นเอง

ด้วยเหตุนี้ แนวคิดศาสนาพุทธจึงให้ความสำคัญกับหลักความเสมอภาคระหว่างเพื่อนมนุษย์ และความเสมอภาคเช่นนี้จะจริงได้ก็ย่อมหมายความว่า ผู้มีอำนาจตามระบบวรรณะจะต้องเปลี่ยนแปลงตนเองในระดับจิตวิญญาณให้ได้เสียก่อน แนวคิดศาสนาพุทธจึงไม่ได้มุ่งให้ความสำคัญกับการดำรงอยู่ของสถาบันทางสังคมต่างๆ ในฐานะกลไกในการเปลี่ยนแปลงแก้ไขสังคมให้ดีขึ้นอย่างเห็นเป็นด้านหลัก (ดังเช่นที่ศาสนาพราหมณ์เป็น) แต่มุ่งให้ความสำคัญกับการดำรงอยู่ของจิตวิญญาณที่ดำรงในฐานะกลไกที่จะทำให้มนุษย์เคารพศักดิ์ศรีซึ่งกันและกันได้ การที่พระพุทธเจ้าปฏิเสธคำเชื่อเชิงจิตวิญญาณจากกษัตริย์แห่งรัฐโกศลทั้งก่อนและหลังการตรัสรู้เพื่อให้พระองค์เข้ามามีส่วนร่วมในสถาบันทางการเมืองขณะนั้นนับเป็นตัวอย่างอันชัดเจนที่สะท้อนบทบาททางความคิดของพระพุทธเจ้า

จะเห็นได้ว่า แนวคิดศาสนาพุทธนั้นนอกจากจะเป็นเรื่องที่ปฏิบัติยากสำหรับสังคมอินเดียที่ศาสนาพราหมณ์มีอิทธิพลมาช้านาน และกลายเป็นแนวคิดที่เผชิญหน้ากับศาสนาที่มาจากโดยตลอด จนเมื่อเวลาผ่านไปอีกหลายร้อยปีท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจการเมืองภายในของสังคมอินเดียและการเข้ามารุกรานของรัฐอิสลามจากภายนอก ศาสนาพุทธก็ถึงกาลเสื่อมสลายลงในอินเดีย แต่กระนั้น หลักธรรมบางประการของแนวคิดนี้ก็ได้นำไปมีที่ทางอยู่ในศาสนาพราหมณ์เช่นเดียวกับหลักธรรมของแนวคิดอื่นๆ (เช่น ศาสนาฮินดู) จนกลายเป็นศาสนาฮินดูอันเป็น “ศาสนาของคนอินเดีย” ไม่ใช่ศาสนาพราหมณ์ดังที่มีความเข้าใจกันในปัจจุบัน

ข. เอเชียวินิจฉัยจากกระแสน้ำ

อารยธรรมจีนที่นำมาซึ่งแนวคิดต่างๆ เกิดขึ้นในลักษณะที่คล้ายกับอินเดีย กล่าวคือ เกิดขึ้นในช่วงที่สังคมจีนตกอยู่ในภาวะแตกแยกปั่นป่วน ซึ่งประวัติศาสตร์จีนได้แบ่งเวลาที่ว่านี้ออกเป็น 2 ยุคติดต่อกัน คือ ยุควสันตสารท (Spring and Autumn Era) กับยุครัฐศึก (Warring States Era) ทั้งสองยุคนี้กินเวลาอยู่ในสังคมจีนตั้งแต่ 722-221 ปีก่อน ค.ศ. (ประมาณ 500 ปี) สิ่งที่เหมือนกันของสองยุคนี้คือ ล้วนเป็นยุคที่อยู่ในภาวะสงคราม สิ่งที่แตกต่างกันคือ ยุควสันตสารท เป็นยุคที่จีนแตกเป็นเสี่ยงๆ โดยยังไม่มีใครสามารถสร้างหรือรักษารัฐของตนให้มั่นคงขึ้นมาได้ ในยุคจึงเปรียบการก่อเกิดของมนุษย์ได้กับการแตกใบของแมกไม้ฤดูใบไม้ผลิ (วสันต์) แล้วก็ถูกสงครามทำลายล้างจนสูญสิ้นร่างพุดจตุใบไม้ร่วง (สาร์ท) ในขณะที่ยุครัฐศึกนั้นเป็นยุคที่รัฐบางรัฐเริ่มสามารถตั้งตัวอยู่ได้โดยการรวบรวมเอารัฐเล็กอื่นๆ มาขึ้นต่อ และกลายเป็นรัฐใหญ่ๆ อยู่เพียง 7 รัฐ และทั้งเจ็ดรัฐนี้ก็ทำสงครามระหว่างกันเพื่อครองความเป็นเจ้าแต่เพียงผู้เดียว และในช่วงรอยต่อของทั้งสองยุคนี้เอง สังคมจีนได้ก่อเกิดบรรดานักคิดขึ้นอย่างมากมายเพื่อแสวงหาสัจธรรมมาแก้ปัญหาความเสื่อมโทรมของสังคมจีนขณะนั้น และในที่นี้จะกล่าวถึงเฉพาะ 2 แนวคิดที่อยู่ในกระแสของสังคมจีนมาจนถึงปัจจุบัน ดังนี้:

หนึ่ง แนวคิดลัทธิขงจื้อ ตอนที่พระพุทธเจ้าปรินิพพานนั้น ขงจื้อมีอายุได้ 8 ขวบในฐานะบุตรของขุนนาง

ตกอับคนหนึ่งซึ่งเสียชีวิตไปในขณะที่ขงจื๊ออายุได้ 3 ขวบ ชีวิตในวัยเด็กของขงจื๊อจึงค่อนข้างลำบากยากแค้น แต่เขาก็ได้รับการศึกษาตามสมควร ครั้นเติบโตขึ้นมาก็เข้ารับราชการอยู่ระยะหนึ่งจึงลาออกมาเป็นครู ขณะนั้นขงจื๊อมีอายุได้ 30 ปี ในช่วงที่เป็นครูนี้เองที่แนวคิดของเขาได้เกิดขึ้นอย่างเป็นระบบและเผยแพร่ด้วยการสั่งสอนลูกศิษย์ที่เข้ามาเรียนด้วยโดยไม่คิดในชนชั้นวรรณะดังที่ระบบการศึกษาในเวลานั้นกำลังเป็นอยู่ ขงจื๊อมีแนวคิดที่ให้ความสำคัญกับการทำหน้าที่ให้ถูกต้องตามฐานะที่แต่ละคนเป็น เช่น ครูต้องทำหน้าที่สอน พ่อแม่มีหน้าที่ในการเลี้ยงดูลูก หรือผู้ปกครองมีหน้าที่ในการบำบัดทุกข์บำรุงสุข เป็นต้น การละเลยหน้าที่ของตนคือบ่อเกิดของความเสื่อมถอยของสังคม ดังเช่นที่สังคมจีนในขณะนั้นกำลังเป็นอยู่

ชีวิตการเป็นครูของขงจื๊อได้ทำให้แนวคิดของเขาเป็นที่ขจรขยายไปทั่ว และในช่วงอายุเกือบจะ 40 ฤดูร้อนไปอีกหลายปี ขงจื๊อก็เข้าไปเป็นขุนนาง (นักการเมือง) ให้กับรัฐบาลรัฐด้วยหวังว่ากษัตริย์ของรัฐนั้นๆ จะยอมรับเอาแนวคิดของเขาไปปฏิบัติ แต่ขงจื๊อกลับพบกับความผิดหวังมาโดยตลอด และต้องกลับมาเป็นครูตามเดิม ในช่วงที่ขงจื๊อเข้าไปมีบทบาททางการเมืองนี้เอง ที่ชี้ให้เห็นว่า แม้แนวคิดของขงจื๊อจะประกอบด้วยหลักธรรมดั่งศาสนาทั่วไปก็ตาม แต่ในที่สุดแล้ว ขงจื๊อกลับให้ความสำคัญกับการดำรงอยู่ของสถาบันทางสังคม นอกจากนี้ ขงจื๊อยังให้ความสำคัญกับพิธีกรรมอีกด้วยในฐานะสัญลักษณ์ของระบบคุณธรรมหรือจริยธรรม (เช่น การแสดงความกตัญญูต่อบรรพชนผู้ล่วงลับในพิธีกรรมวันเซ็งเม้ง เป็นต้น)

ขงจื๊อเสียชีวิตในปี พ.ศ. 64 ขณะมีอายุได้ 73 ปี โดยแนวคิดของเขาไม่ได้ถูกนำมาปฏิบัติอย่างจริงจัง บางช่วงบางสมัยยังถือเป็นสิ่งผิดกฎหมายถึงขั้นประหารชีวิต ปรากฏว่าเมื่อมีการยอมรับโดยราชสำนักหลังจากที่จีนเข้าสู่ยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในอีกหลายร้อยปีต่อมา แนวคิดของขงจื๊อก็กลายเป็นบรรทัดฐานในเศรษฐกิจการเมืองจีนอย่างมั่นคง กระทั่งฝังแน่นอยู่ในสำนึกของสังคมจีนมาจนทุกวันนี้

สอง แนวคิดลัทธิเต๋า ผู้ให้กำเนิดลัทธิเต๋าคือ เหลาจื๊อ ประวัติของเขาค่อนข้างคลุมเครือพอๆ กับหลักธรรมของเขาเองใน “เต๋าทเด็กเก็ง” หรือที่เรียกกันสั้นๆ ว่า “เต๋า” โดยทั่วไปนักประวัติศาสตร์ยอมรับกันว่า เหลาจื๊อเกิดก่อนขงจื๊อประมาณ 20 ปีเศษ เช่นเดียวกับที่นักปรัชญายอมรับว่า หลักธรรมของเขาตรงกันข้ามกับขงจื๊อเกือบจะสิ้นเชิง ที่น่าสังเกตก็คือ การบรรลุซึ่งวิถี (หรือ “เต๋า” ซึ่งแปลตรงตัวได้ว่า วิถี หรือ หนทาง) ที่แท้นั้นก็คือ การปล่อยวางตัวตนให้อิสระสอดคล้องกับการดำรงอยู่ของธรรมชาติ ซึ่งจะทำเช่นนั้นได้ย่อมหมายความว่า มนุษย์จะต้องสลัดกิเลสของตน และอยู่ร่วมกันในสังคมด้วยความสมถะและเสมอภาค ด้วยเหตุนี้ เหลาจื๊อจึงไม่เห็นด้วยกับแนวคิดของขงจื๊อ โดยเฉพาะกับการให้ความสำคัญแก่การดำรงอยู่ของสถาบันทางสังคม ดังเขาเองได้วิจารณ์ขงจื๊อจากที่มีการพบปะสนทนากันในครั้งหนึ่ง ว่าไม่เห็นด้วยที่ขงจื๊อจะนำฐานะบัณฑิตของตนลงไปเกลือกกลั้วกับสถาบันทางการเมืองด้วยหวังว่าจะแก้ไขสิ่งต่างๆ ได้ และเนื่องจากเหลาจื๊อนั้นการใช้ชีวิตที่สมถะพอเพียง แนวคิดลัทธิเต๋าของเขาจึงปฏิเสธพิธีกรรมไปด้วย

ในเวลาที่ขงจื๊อเริ่มรุ่งเรืองนั้น เหลาจื๊อเป็นที่รู้จักกันในสังคมจีนมาก่อนแล้ว ซึ่งด้านหนึ่งคงเป็นเพราะตัวเขาอาวุโสกว่าขงจื๊อ แต่กระนั้น เหลาจื๊อก็ไม่ได้มีลูกศิษย์ดังเช่นที่ขงจื๊อมี เขาจึงไม่ได้ทิ้งแนวคิดอะไรของตนเอาไว้ นอกจาก “เต๋าทเด็กเก็ง” ซึ่งกล่าวกันว่า เขาเขียนขึ้นตามคำร้องขอของนายด่านตรงชายแดนจีนกับรัฐทางภาคตะวันตก เหลาจื๊อเขียนให้ตามคำร้องขอ หลังจากนั้นก็เดินทางออกนอกด่านไป สันนิษฐานกันว่า เหลาจื๊ออาจจะเดินทางเข้าไปยังอินเดีย ซึ่งเมื่อพิจารณาอายุของเขาแล้วจะเห็นได้ว่า เหลาจื๊อไม่เพียงจะมีชีวิตร่วมสมัยกับพระพุทธเจ้าเท่านั้น หากแม้แต่แนวคิดของเขาเองก็ยังคล้ายกับแนวคิดของพระพุทธเจ้าอีกด้วย

แนวคิดของจื๋อกับเหลาจื๋อเกิดร่วมสมัยเดียวกัน และไม่ได้ถูกชนชั้นปกครองนำมาใช้โดยทันทีในระหว่างนั้น ต่อเมื่อเวลาผ่านไปอีกหลายร้อยปีนั้นแล้ว จึงค่อยๆ ถูกนำมาใช้ เนื่องจากแนวคิดเต๋าของเหลาจื๋อไม่ได้ทิ้งอะไรไว้ มากไปกว่าที่กล่าวมา เมื่อมีการนำมาใช้ในเวลาต่อมาจึงง่ายต่อการถูกตีความและเปลี่ยนแปลง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การเข้ามามีอิทธิพลของไสยศาสตร์ในแนวคิดเต๋าซึ่งราชสำนักสร้างขึ้นมาโดยผ่านบรรดานักพรตเต๋ออีกชั้นหนึ่ง แนวคิดเต๋อจึงผิดแผกแตกต่างจากดั้งเดิมอย่างมากมาย ตรงกันข้ามกับแนวคิดเต๋า แนวคิดของจื๋อกลับเจอภาวะดังกล่าว น้อยมาก สาเหตุสำคัญเป็นเพราะสำนักศิษย์ของขงจื๋อที่มีอยู่มากมายได้ช่วยรวบรวมและเรียบเรียงหลักคำสอนเอาไว้ อย่างเป็นระบบ

อย่างไรก็ตาม ในระยะเวลาที่แนวคิดของจื๋อและเต๋อถูกนำมาใช้นั้น ทั้งสองแนวคิดมีฐานะอยู่ในกระแสหลัก และกระแสรองไม่เหมือนกัน บางสมัยแนวคิดเต๋อก็อยู่ในกระแสหลัก บางสมัยแนวคิดของจื๋อก็อยู่ในกระแสหลัก แต่โดยรวมแล้ว ด้วยหลักการคำสอนที่เป็นระบบระเบียบและสอดคล้องกับการนำมาใช้กับสถาบันทางการเมืองมากกว่าของ แนวคิดของจื๋อ แนวคิดนี้จึงอยู่ในกระแสหลักและมีอิทธิพลอยู่ในสังคมจีนมากกว่าและยาวนานกว่าแนวคิดเต๋อ ยิ่งใน สมัยราชวงศ์หมิง (ค.ศ.1368-1644) และราชวงศ์ชิง (ค.ศ.1644-1911) ด้วยแล้ว ได้มีการนำเอาแนวคิดของจื๋อมา พัฒนาเป็นความรู้ระดับสูงในระบบการศึกษา และมีความสำคัญต่อการเป็นขุนนางหรือชนชั้นปกครองอย่างสูงยิ่งต่อ เนื่องมาเป็นเวลาหลายร้อยปี แม้กระทั่งทุกวันนี้ที่สังคมจีนอยู่ภายใต้การปกครองของพรรคคอมมิวนิสต์จีนไปแล้วก็ตาม แต่อิทธิพลของแนวคิดของจื๋อก็ยังปรากฏร่องรอยฝังลึกให้เห็นอยู่

จากที่ได้กล่าวมาอย่างสังเขปถึงเอเชียวิถีทั้งจากอินเดียและจีนนี้ สิ่งที่เห็นในเบื้องต้นก็คือ

หนึ่ง แนวคิดของศาสนาพราหมณ์และลัทธิขงจื๋อมีความคล้ายคลึงกันตรงที่ให้ความสำคัญกับบทบาทของ สถาบันทางสังคมที่มีระบบชนชั้นวรรณะเป็นตัวกระทำหน้าที่หลักอันสำคัญ โดยมีพิธีกรรมเป็นฐานทางวัฒนธรรมที่ สำคัญให้แนวคิดได้รับการสืบทอดต่อไป ส่วนแนวคิดของศาสนาพุทธและลัทธิเต๋ามีความคล้ายคลึงกันตรงที่ให้ความสำคัญกับบทบาททางจิตวิญญาณที่ดั่งามของมนุษย์ อันจะนำมาซึ่งการอยู่ร่วมกันด้วยความเสมอภาคและเคารพ ศักดิ์ศรีต่อกัน ในแง่นี้ แนวคิดทั้งสองนี้จึงปฏิเสธพิธีกรรมเหมือนๆ กัน

สอง แนวคิดทั้งสี่ที่มาจากอินเดียและจีนนี้ต่างเกิดขึ้นเพื่อมุ่งที่จะแก้ปัญหาความแตกแยกเสื่อมถอยของ สังคมของตนทั้งสิ้น ความสำเร็จหรือความล้มเหลวขึ้นอยู่กับจุดอ่อนและจุดแข็งของแต่ละแนวคิดที่เป็นไปตามภาวะ เจื่อนไขในช่วงสมัยหนึ่งๆ

สาม จากพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ได้ชี้ให้เห็นว่า แนวคิดศาสนาพราหมณ์และลัทธิขงจื๋อมีอิทธิพลอยู่ใน กระแสหลักในสังคมอินเดียและจีนมาโดยตลอดตามลำดับ ในขณะที่แนวคิดศาสนาพุทธและลัทธิเต๋ออยู่ในกระแสรอง ในสังคมทั้งสองนั้น พัฒนาการนี้ได้ทำให้แนวคิดเหล่านี้ฝังรากลึกลงไปในส่วนิกทางการเมืองของสังคมทั้งสองใน ระดับที่ต่างกันแม้ในปัจจุบันนี้ และสำนึกนี้เองที่เป็นสาเหตุสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้การพัฒนาสิทธิมนุษยชน ประสบอุปสรรค ทั้งนี้ไม่ใช่อุปสรรคที่มาจากรัฐแต่เพียงฝ่ายเดียว หากส่วนหนึ่งยังมาจากสังคมนั้นๆ อีกด้วย

สี่ เมื่อแนวคิดเหล่านี้เข้ามามีบทบาทในสังคมไทยซึ่งมีพื้นฐานทางวัฒนธรรมบางประการเฉพาะตนดำรงอยู่ มาก่อน อิทธิพลของแนวคิดเหล่านี้จึงมีความแตกต่างไปจากที่ปรากฏในสังคมอินเดียและจีน โดยแนวคิดจากอารย ธรรมอินเดียได้เข้ามามีบทบาทตั้งแต่สมัยที่สุโขทัยและอยุธยา กำลังเรืองอำนาจ และมีบทบาทควบคู่กับแนวคิดจาก

อารยธรรมจีนในสมัยรัตนโกสินทร์จนถึงปัจจุบันภายใต้บทบาทของชาวจีนโพ้นทะเลที่มีบทบาททางเศรษฐกิจการเมืองเพิ่มขึ้นทุกขณะ แต่กระนั้นก็ยังคงกล่าวได้ว่า อิทธิพลของแนวคิดจากอารยธรรมอินเดียยังคงอยู่ในกระแสหลักของระบบสัมพันธภาพทางอำนาจที่เวลานั้น

บทที่ 2: รากฐานวัฒนธรรมไทยในกระแสพัฒนาการทางประวัติศาสตร์

วัฒนธรรมความคิดของ “สยามเก่า” มีพื้นฐานอยู่บนปรัชญาและโลกทัศน์เชิงนามธรรม ที่เน้นจิตวิญญาณ ความจริงเกี่ยวกับโลกหน้าหรือโลกภายหลังความตาย และอำนาจเหนือธรรมชาติ อันเกิดจากการผสมผสานของแนวคิดดั้งเดิมพื้นถิ่น กับแนวคิดทางปรัชญาศาสนาที่เข้ามาจากภายนอก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ฮินดู-พราหมณ์ และพุทธศาสนาเถรวาทลังกาวงศ์ พื้นฐานวัฒนธรรมความคิดดังกล่าวนี้เองที่รองรับระบบเศรษฐกิจแบบพอยังชีพ และระบบรัฐแบบจารีตวัฒนธรรมความคิด “สยามเก่า” มีพัฒนาการคลี่คลายมาตามลำดับ จนกระทั่งสิ้นสุดสมัยอยุธยา

กล่าวอีกนัยหนึ่ง ความเปลี่ยนแปลงในวัฒนธรรมไทยจาก “สยามเก่า” เป็น “สยามใหม่” โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมความคิดหรือโลกทัศน์ที่เกิดขึ้นในกลุ่มชนชั้นนำในสังคมไทย เป็นกระบวนการคลี่คลายของพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ที่เริ่มต้นพร้อมกับการสถาปนากรุงเทพฯ เป็นราชธานี เมื่อสองศตวรรษเศษๆ ที่ผ่านมา การเปลี่ยนแปลงนี้เป็นผลมาจากพลวัตภายในของสังคมไทยภายหลังการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่สองให้แก่องค์ทัพพม่า กล่าวคือ ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมภายในสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ การก่อกำเนิดของความคิดแบบกระฎุมพีที่ชาวจีนโพ้นทะเลมีบทบาทสูง และความขัดแย้งแก่งแย่งอำนาจทางการเมืองระหว่างกลุ่มต่างๆ ของชนชั้นนำไทยในเวลาต่อมา ได้นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ที่ให้ความสำคัญกับ “โลกนี้” มากขึ้น ไม่น้อยไปกว่า “โลกหน้า” หรือโลกของจิตวิญญาณ และเป็นโลกทัศน์ที่เน้นความจริงเชิงวัตถุและปรัชญาประสบการณ์นิยมและอรรถประโยชน์นิยม

ความเปลี่ยนแปลงในวัฒนธรรมความคิดหรือโลกทัศน์ของกลุ่มชนชั้นนำไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นสะท้อนให้เห็นได้ในอุดมการณ์พุทธศาสนาเถรวาทลังกาวงศ์ที่มีลักษณะวิพากษ์และอิงคัมภีร์พระไตรปิฎกมากขึ้น อุดมการณ์ทางศาสนาที่คลี่คลายไปนี้ยังได้กลายมาเป็นฐานอุดมการณ์ของรัฐ และพุทธกษัตริยานุภาพที่มีการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอีกด้วย นอกจากนี้ ความเปลี่ยนแปลงไปสู่ “สยามใหม่” ยังเห็นได้ในเนื้อหาวรรณกรรมทั้งทางศาสนาและทางโลกย์ที่ผลิตขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าว หรือแม้กระทั่งในความกระตือรือร้นของกลุ่มชนชั้นนำที่มีบทบาทในการค้าระหว่างประเทศ ฯลฯ

อย่างไรก็ดี ประสบการณ์ของการเผชิญหน้ากับวัฒนธรรมของโลกตะวันตกที่หลั่งไหลเข้าสู่สังคมไทยมากขึ้นตามลำดับ ตั้งแต่ครั้งหลังของพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นต้นมา พร้อมกับการเข้ามาของพ่อค้าชาวจีน นักเดินทาง ผู้แทนรัฐบาลตะวันตก หมอสอนศาสนา และสื่ออื่นๆ จากโลกตะวันตก และโดยเฉพาะอย่างยิ่งประสบการณ์ของการคุกคามจากมหาอำนาจจักรวรรดินิยมตะวันตกตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ก็ได้มีส่วนในการเร่งรัดความเปลี่ยนแปลงไปสู่ “สยามใหม่” ให้ทวีความเข้มข้นรวดเร็วมากขึ้น และในขณะเดียวกันก็ได้ทำให้กระบวนการเปลี่ยนแปลงเป็น “สยามใหม่” เป็นกระบวนการของการเลือกสรรเพื่อรักษาอัตลักษณ์ไทยไม่ให้ถูกกลืนหายไปกับกระแสของวัฒนธรรมตะวันตก

ในด้านหนึ่ง โลกทัศน์ที่เน้นความจริงเชิงวัตถุและปรัชญาประสบการณ์นิยมและอรรถประโยชน์นิยม ซึ่งก่อ

ตัวขึ้นในกลุ่มชนชั้นนำบางส่วนของสังคมไทยมาแล้วก่อนหน้านี้ ทำให้ความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีจากโลกตะวันตก ตลอดจนระบบเศรษฐกิจการผลิตเพื่อขายและระบบรัฐสมัยใหม่ เป็นที่ยอมรับได้ของกลุ่มชนชั้นนำไทย และกลายมาเป็นองค์ประกอบสำคัญของ “สยามใหม่” ในเวลาต่อมา แต่ในขณะเดียวกัน โดยเหตุที่ชนชั้นนำไทยได้ปรับเปลี่ยนวัฒนธรรมความคิดโดยผ่านการวิพากษ์อุดมการณ์พุทธศาสนาเถรวาทลังkawงศ์ และให้ความสำคัญแก่โลกทัศน์ของความจริงทางวัตถุและปรัชญาประสบการณ์นิยมมากขึ้น กระบวนการเปลี่ยนแปลงไปสู่ “สยามใหม่” ในด้านหนึ่งจึงเป็นการเลือกรับ “ความรู้” และ “ระบบ” บางอย่างของตะวันตก ในขณะที่ก็ยังคงรักษาอัตลักษณ์ดั้งเดิมบนพื้นฐานของศาสนาไว้

บทที่ 3: สิทธิในประเพณีไทย

ก่อนที่สังคมไทยจะเผชิญหน้ากับการเข้ามาของวัฒนธรรมต่อนั้น กล่าวได้ว่า สิทธิในประเพณีไทยเป็นสิทธิที่อิงกับ “สังคมฐานันดร” ที่มีการแบ่งคนออกเป็นชนชั้นต่าง ๆ ตามบทบาทและสถานภาพของสังคมการเมือง และมีลักษณะสำคัญในประการถัดมาคือ การเน้นอธิบาย “หน้าที่” ต่าง ๆ ของกลุ่มคนผู้มีอำนาจในสังคมการเมือง หรือในหน่วยการปกครองนั้น ๆ ตัวอย่างเช่น เน้นอธิบายหน้าที่ (duty) ของผู้ปกครอง อธิบายหน้าที่ของมูลนาย การย้าให้มี ความ “ตระหนักรู้” ในหน้าที่ของบิดามารดา และครูบาอาจารย์ (โดยไม่ได้อ้างอิงนามเกนในเชิงเปรียบเทียบถึง “หน้าที่” ของผู้ถูกปกครอง หน้าที่ของไพร่ หน้าที่ของบุตรธิดา หรือหน้าที่ของศิษย์ เป็นต้น) ซึ่งในด้านกลับก็คือ การสร้างให้เกิดความเข้าใจในทางปฏิบัติว่า กลุ่มผู้ถูกปกครอง หรือชนชั้นที่มีอำนาจ “น้อย” ในทางสังคมการเมืองของไทยนั้น มี “สิทธิ” หรือมี “เสรีภาพ” โดยไม่ใช่ว่าการอยู่เป็นอันมาก (แม้สังคมไทยจะไม่ได้ใช้ภาษาหรือคำว่า “สิทธิ” อย่างเข้มงวดหรือโดยเคร่งครัดก็ตาม)

ที่กล่าวมามีความแตกต่างจากสังคมตะวันตก ซึ่งเน้นการอธิบายถึง “หน้าที่” ของผู้ถูกปกครอง หรือบรรดาผู้มีอำนาจน้อยเป็นสำคัญ ฉะนั้น คำว่า ชนชั้น “อภิสิทธิ์” หรืออภิสิทธิ์ชน จึงเป็นคำที่กินใจ และสามารถใช้อธิบายผู้ปกครองได้อย่างมีพลัง เนื่องด้วยผู้ปกครองเป็นกลุ่มคนที่ได้รับประโยชน์แต่เพียงฝ่ายเดียว

ในทางตรงข้าม ในรากฐานวิธีคิดของวัฒนธรรมไทยนั้น การดำรงตนเป็นชนชั้นผู้ปกครองมีหน้าที่ที่ต้องปฏิบัติอยู่เป็นอันมาก แน่แน่นอนว่า กลุ่มชนชั้นดังกล่าวได้ประโยชน์จากแรงงาน ส่วย ฯลฯ ที่มาจากหยาดเหงื่อของไพร่ประเภทต่าง ๆ แต่ชนชั้นนำหรือชนชั้นผู้ปกครองก็มี “หน้าที่” ที่ต้องปฏิบัติ เช่น การทำบุญ และนำพาประชาชนให้หลุดพ้นจากวิภวสังสาร หรือการเวียนว่ายตายเกิด เป็นต้น ฉะนั้น การประณามว่าชนชั้นผู้ปกครองเป็นผู้ “เอาเปรียบ” ประชาชนเพียงฝ่ายเดียว จึงเป็นสิ่งที่ไม่สามารถจะคิดอย่างจริงจังได้ในรากฐานทางวัฒนธรรมของไทย

บทที่ 4: สิทธิมนุษยชนไทยบนรากฐานวัฒนธรรมหลังการปฏิวัติสยาม

2475

เมื่อสังคมไทยเปลี่ยนแปลงเข้าสู่สภาวะสมัยใหม่ในช่วงศตวรรษที่ผ่านมา นอกจากชนชั้นนำเดิมที่สืบทอดแนวคิดทางเศรษฐกิจการเมืองมาจากชนชั้นนำในยุคก่อนรัตนโกสินทร์แล้ว การเติบโตขึ้นมาของชาวจีนโพ้นทะเลตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์ยังได้เพิ่มทวีบทบาทของตนจากด้านเศรษฐกิจให้ค่อย ๆ เขยิบขึ้นมาในด้านการเมืองไม่น้อยแล้ว หลักการต่าง ๆ ระบบกฎหมาย ภาษา ตลอดจนวิถีการปฏิบัติแบบสมัยใหม่ในรูปการต่าง ๆ ก็ได้หลั่งไหลและมีการโอนย้ายนำมา “ปฏิบัติ” ในสังคมการเมืองไทย ตัวอย่างเช่น ประเทศไทยเริ่มมีกฎหมายรัฐธรรมนูญแบบใหม่ เมื่อปี

พ.ศ. 2475 มีการจัดตั้งระบบรัฐสภา มีการเลือกตั้ง มีการออกกฎหมายคุ้มครองแรงงาน กฎหมายครอบครัว ฯลฯ กระนั้นก็ตาม เป็นเรื่องที่น่าคิดและควรแก่การพิจารณาเป็นอย่างยิ่งว่า แนวคิดสมัยใหม่กับรากฐานดั้งเดิมของสังคมวัฒนธรรมไทยนั้นจะประสานเข้าด้วยกันในลักษณะใด

ข้อเสนอในการวิจัยนี้ก็คือ วิธีคิดและรากฐานวัฒนธรรมไทยเดิมน่าจะยังคงเป็นรากฐานที่ดำรงอยู่ ในขณะที่ ภาษา ระบบกฎหมาย กรอบภายนอกของสถาบัน ฯลฯ ได้มีการปรับเปลี่ยนไปแล้วตามกระแสการเปลี่ยนแปลงของสังคมการเมืองสมัยใหม่พร้อมกับบทบาทของชาวจีนโพ้นทะเล

กล่าวในอีกนัยหนึ่งก็คือ สิทธิมนุษยชนในสังคมการเมืองไทยได้มีการขยายตัวและพื้นที่กิจกรรม ทั้งในแง่ของเนื้อหาและปริมาณ แต่ความหมายที่ซ่อนลึกอยู่ในการปฏิบัติ ตลอดจนความรู้และความเข้าใจของคนไทยนั้น ยังคงอยู่ในกรอบของสังคมนั้นตร นั่นคือ สิทธิมนุษยชนของสังคมไทยสมัยใหม่ แม้จะมีการถ่ายทอดและรับหลักการตะวันตกเข้ามา แต่ก็มีการปรับเปลี่ยนไปในกรอบของสังคมนั้นตร ซึ่งมีความเชื่ออย่างหนักแน่นว่า ผู้คนในสังคมการเมืองไทยนั้น “ไม่มี” ความเสมอภาคในขั้นพื้นฐาน

ชนชั้นนำใหม่ ทั้งภาคราชการ ภาคธุรกิจ และภาคสังคม ล้วนมีความรู้และมีความเข้าใจเป็นอย่างดีถึงพลังของคนชั้นล่าง ซึ่งหากมีความจำเริญเติบโตขึ้นมาเมื่อใด ก็คงจะต้องเรียกร้องให้ฝ่ายของตน “มีสิทธิและมีเสียง” มากขึ้นตามลำดับ ปัญหาสำคัญในเชิงโครงสร้างมีอยู่ว่า ชนชั้นนำใหม่ (new elite) เหล่านี้ ซึ่งมีกำเนิดและพัฒนาการมาเป็นระยะๆ จะปรับ “ฐานคิด” ของตนออกไปได้อย่างไร ในเมื่อฝ่ายของตนยังครองตนด้วยความเชื่อมั่นว่า ฝ่ายของตนอยู่ในสถานภาพที่ “สูง” มากกว่าคนชั้นล่างเสมอมา

ลักษณะของการพัฒนาการของสังคมการเมืองไทย จึงเป็นไปในลักษณะที่ว่าชนชั้นนำใหม่จะขยายกิจกรรมและแบบแผนของการปฏิบัติ ตลอดจนมีการจัดสร้างสถาบันใหม่ๆ มีการตรากฎหมายใหม่ๆ ฯลฯ เพื่อรองรับจำนวนคน (ฝ่ายตน) ที่เพิ่มขึ้นเท่านั้น ในขณะที่แนวคิดเรื่อง “ฐานันดร” ต่างๆ มิได้มีการขจัดออกไปจากสังคมการเมืองไทย ดังนั้น สิทธิสมัยใหม่แบบต่างๆ ที่เกิดขึ้น เช่น สิทธิชุมชน สิทธิสื่อแพร่ สิทธิในทรัพย์สินทางปัญญา สิทธิของภรรยา สิทธิของเด็ก ฯลฯ จะมีการดำเนินการที่ดูจากภายนอกเป็นเรื่องใหม่ แต่ความเป็นจริงจะมีการปฏิบัติการ (practice) ที่ยืนยันถึงความต่างกันในฐานันดรของผู้คนในสังคมไทย

กระแสของการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ อาจจะอธิบายได้ในอีกทางหนึ่งว่า สิทธิมนุษยชนของสังคมไทยจัดอยู่ในพลังกระแสของแนวคิดอนุรักษนิยมและอนุรักษนิยมใหม่ (conservatism and neo-conservatism) ซึ่งมีพลังของพวกเขาเสริมหนุนให้อยู่แต่ในสภาพภายนอกในบางช่วงเวลาเท่านั้น

ความสรุป

จากที่ศึกษามาเกี่ยวกับสิ่งที่เรียกว่า “เอเชียวิถิ” นั้น พบว่า “เอเชียวิถิ” ไม่ใช่ปรากฏการณ์ใหม่ที่เพิ่งเกิดขึ้นเพื่ออธิบายตัวตนหรือเพียงเพื่อการปกป้องตนเองเมื่อมีการใช้อำนาจนิยมต่อราษฎรของตนโดยผู้นำการเมืองบางคนบางประเทศในเอเชียหรือสังคมตะวันออก เป็นอยู่แต่ว่า การอธิบายดังกล่าวยังไม่ได้เข้าถึงประเด็นรายละเอียดที่ชัดเจน จนเป็นเหตุที่นำไปสู่การวิวาทะเกี่ยวกับประเด็นสิทธิมนุษยชนดังที่เห็นและได้ยินในทุกวันนี้

สิ่งที่พบในประการต่อมาก็คือว่า สังคมเอเชียเฉพาะที่อินเดียและจีนนั้น มีฐานคิดที่เข้ามามีบทบาทเกี่ยว

ชองกับสัมพันธภาพทางการเมืองมาช้านาน และสังคมไทยได้รับเอาเข้ามาใช้ด้วยเวลาต่อเนื่องยาวนานหลายร้อยปี หรืออาจจะร่วมพันปีจากที่ผ่านมา ในกรณีอินเดียคือฐานคิดของศาสนาพราหมณ์และพุทธ ส่วนจีนคือฐานคิดของ ลัทธิขงจื้อและเต๋า (แนวคิดเต๋าไม่ปรากฏชัดเจนมากนักหรือน้อยอย่างยิ่ง) ฐานคิดจากทั้งสองแหล่งอารยธรรมดังกล่าวนี้มีทั้งที่คล้ายกันและต่างกัน แต่สาระสำคัญโดยรวมแล้วอาจกล่าวได้ว่า พราหมณ์และขงจื้อมีความคล้ายกันใน เรื่องของการให้ความสำคัญกับสถาบันทางการเมืองอย่างเป็นทางการเมืองอย่างเป็นทางการเป็นด้านหลัก ภายใต้หลักคิดที่เชื่อในความแตกต่างของ ฐานะทางสังคมของมนุษย์ในรูปของระบบวรรณะ (อินเดีย) และระบบชนชั้น (จีน) ฐานคิดที่ว่านี้ฝังรากลึกอยู่ในสังคม อินเดียและจีนมาอย่างยาวนาน และเมื่อสังคมไทยรับเข้ามาใช้ สภาพการณ์ที่ปรากฏออกมาโดยรวมก็ไม่ต่างกัน ผล ก็คือ ได้กลายเป็นหลักคิดที่นำมาซึ่งการกดขี่ขูดรีดหรือการละเมิดสิทธิมนุษยชนในเวลาต่อมา สิ่งสำคัญก็คือ การ ละเมิดสิทธิที่เกิดขึ้นนี้ หากได้เกิดเฉพาะการใช้อำนาจนิยมของชนชั้นปกครองต่อผู้ถูกปกครองเท่านั้น หากยังอยู่ตรง ที่หลักคิดดังกล่าวได้ฝังลึกเข้าไปในสำนึกอันปกติของสังคมจนกลายเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาความคิดเรื่องสิทธิ ของสังคมอีกด้วย

บนพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ที่ยาวไกล สังคมไทยได้เปิดรับให้แนวคิดจากอารยธรรมอินเดียได้เข้ามามี ที่ทางและบทบาทอยู่ระบบเศรษฐกิจการเมืองไทยมาอย่างต่อเนื่อง ครั้นถึงสมัยรัตนโกสินทร์ สังคมไทยก็เปิดรับให้ แนวคิดจากอารยธรรมจีนได้เข้ามาที่ทางเช่นว่าเพิ่มเข้าไปอีกในลักษณะที่คล้ายๆ กัน กล่าวคือ ไม่ได้เปิดที่ทางให้ โดยตรง แต่เปิดผ่านปฏิสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจการค้าที่เจริญรุ่งเรืองเมื่อต้นรัตนโกสินทร์ และเมื่อเวลาผ่านไป แนวคิด จากอารยธรรมจีนโดยคนจีนโพ้นทะเลจึงค่อยสอดตัวเข้าไปมีบทบาททางการเมืองเพิ่มขึ้นและชัดเจนขึ้น บทบาท อย่างหลังนี้เกิดพร้อมกันกับการเข้ามาของแนวคิดจากอารยธรรมตะวันตก

การที่แนวคิดจากอารยธรรมอินเดียและจีนไม่ได้ถูกกล่าวแยกให้ชัดเจนในบทที่ 2 ถึงบทที่ 4 (โดยเฉพาะ บทที่ 2 และ 4) ก็เพราะรากฐานของแนวคิดจากสองแหล่งอารยธรรมนี้ไม่มีความแตกต่างกันในแง่ของเนื้อหาสาระ รวมทั้งพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ที่คล้ายๆ กันโดยภาพรวม โดยเฉพาะภายหลังการปฏิวัติสยาม 2475 ด้วยแล้ว บทบาททางเศรษฐกิจการเมืองที่แสดงโดยชนชั้นนำเดิมกับชนชั้นนำใหม่ก็ดำเนินควบคู่กันมาตลอด และสอดคล้อง ประสานเป็นหนึ่งเดียว (harmony) จนยากที่แยกออก ดังนั้น บทบาทที่สัมพันธ์กับสิทธิมนุษยชนไม่ว่าในระดับครอบครัว ระดับชุมชน ระดับท้องถิ่น ระดับภาค ระดับส่วนกลาง เรื่อยไปจนถึงระดับชาติ จึงมีความเชื่อมโยงสัมพันธ์กัน อย่างแยกกันไม่ออก แต่ในขณะเดียวกันก็ยังคงรักษาอัตลักษณ์ของตนเอาไว้ภายใต้พื้นฐานแนวคิดที่อิงกับแหล่งที่ มาเดิมจากอารยธรรมอินเดียและจีน พร้อมกับความจำเป็นที่จะต้องอิงแนวคิดจากอารยธรรมตะวันตกเพื่อผล ประโยชน์บางประการ

สิทธิมนุษยชน ในประวัติความคิดของสังคมไทย

1. ความหมายของสิทธิและสิทธิมนุษยชนในประวัติศาสตร์ไทย

1.1 มโนทัศน์เรื่องสิทธิกับสิทธิมนุษยชน

มโนทัศน์(concept)เรื่องสิทธิ(rights)กับสิทธิมนุษยชน(human rights)ในประวัติศาสตร์ไม่ใช่เรื่องเดียวกัน แม้จะมีความใกล้เคียงหรือคล้ายคลึงกันในหลายเรื่องก็ตาม กล่าวได้ว่าในประวัติศาสตร์ก่อนสมัยใหม่ คือก่อนการเกิดระบบปกครองที่เรียกต่อมาว่าประชาธิปไตย และก่อนที่ระบบเศรษฐกิจสังคมจะเป็นระบบทุนนิยมสมัยใหม่ มโนทัศน์สิทธิได้เกิดขึ้นก่อนแล้ว ภายในระบบศักดินาในยุโรปและระบบศักดินาไทย ในขณะที่มโนทัศน์และการปฏิบัติเรื่องสิทธิมนุษยชนก่อตัวขึ้นภายหลังการพัฒนาของระบบสังคมสมัยใหม่ เพื่อความกระจ่างอาจกล่าวได้ว่าการพัฒนาขึ้นของแนวคิดสิทธิก่อน จากนั้นจึงเกิดแนวคิดสิทธิมนุษยชนในภายหลัง แนวคิดและการปฏิบัติของสิทธิกับสิทธิมนุษยชนในแต่ละสังคมอาจมีความต่อเนื่องหรือไม่ต่อเนื่องกันก็ได้ ขึ้นอยู่กับปัจจัยทั้งภายในและภายนอกของสังคมนั้นๆ เป็นสำคัญ

การศึกษาด้านประวัติความคิดของมโนทัศน์สิทธิและสิทธิมนุษยชน มีลักษณะเป็นประวัติศาสตร์ทางการเมืองมาก อาจพูดได้ว่าวาทกรรมเรื่องสิทธิกับสิทธิมนุษยชน เป็นวาทกรรมที่รองรับระบบการปกครองโดยเฉพาะระบบกฎหมาย หรือไม่ก็เป็นปฏิกริยาและความพยายามเรียกร้องระบบ(การเมือง)ให้มาปฏิบัติตามข้อตกลงทางกฎหมายไม่ว่าจะเป็นแบบเชิงประจักษ์(positive law) หรือกฎหมายตามธรรมเนียม (common law) และตามศีลธรรมที่สังคมนั้นๆยึดถืออยู่ กล่าวได้ว่างานศึกษาทางวิชาการในเรื่องสิทธิและสิทธิมนุษยชนที่ผ่านมา มีนักวิชาการสองกลุ่มใหญ่ ที่มีความถนัดและเป็นผู้เชี่ยวชาญเรื่องสิทธิมากกว่าคนในสาขาวิชาอื่นๆ สำนักแรกคือนักกฎหมาย สำนักที่สองคือนักปรัชญา

วาทกรรมของสิทธิและสิทธิมนุษยชนเกี่ยวพันถึงอำนาจและกฎหมายเป็นอย่างมากตัวอย่างที่มีการอ้างอิงเป็นประจำคือการเรียกร้องสิทธิที่เกิดขึ้นในประวัติศาสตร์ยุโรปและสหรัฐอเมริกา ในการประกาศกฎบัตรแมกนาคาร์ตา อันเป็นเสมือนประกาศสิทธิหรือความเป็นอิสระของคนอังกฤษในยุคแรกก่อนที่ระบบประชาธิปไตยจะเกิดขึ้น เช่นเดียวกับพัฒนาการของสังคมในด้านอื่นๆ สิทธิอันแรกที่มีการเรียกร้องนั้น ยังเป็นของคนอังกฤษชั้นสูงเช่นบรรดาพระและอีกกลุ่มคือพวกขุนนาง ด้วยการต่อรองขอมิอำนาจหรือสิทธิในผลประโยชน์ของชนชั้นตนไว้บ้าง ไม่ให้ตกเป็นเบี้ยล่างของกษัตริย์แต่ฝ่ายเดียวเท่านั้นดังที่เป็นมาแต่กาลก่อน มาถึงการปฏิวัติอันรุ่งโรจน์ของอังกฤษ 1688,

การปฏิวัติอเมริกา 1776 และการปฏิวัติฝรั่งเศส 1789 ที่ประกาศอุดมการณ์สิทธิและความเสมอภาคกันของมนุษย์อย่างหนักแน่น จนถึงปลายศตวรรษที่ 18 กว่าการเรียกร้องสิทธิจะค่อยตกผลึกมาเป็นของสามัญชนคนส่วนใหญ่มากขึ้น เหตุการณ์ประวัติศาสตร์เหล่านั้นเป็นหลักเขตที่แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการของแนวคิดและการปฏิบัติเรื่องสิทธิ ที่สำคัญคือการต่อสู้เรียกร้องให้อำนาจการเมืองต้องถ่ายทอดลงไปหาคนส่วนข้างมาก กระทั่งพัฒนาต่อมาถึงสิทธิมนุษยชน ที่คนทุกคนอ้างถึงสิทธิและความเท่าเทียมกันในสังคม

ในประวัติศาสตร์ไทย สิทธิแต่ดั้งเดิมเกิดขึ้นในโครงสร้างระบบศักดินาไทย ความหมายแต่ดั้งเดิมของสิทธิในประวัติศาสตร์ไทยคืออำนาจอันชอบธรรมและความสำเร็จของผู้เป็นใหญ่ มีมาอย่างน้อยก็จากสมัยอาณาจักรสุโขทัย ตลอดถึงอาณาจักรอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์ คำนิยามนี้เป็นของรัฐศูนย์กลางและของระบบกษัตริย์หรือราชาธิปไตย ซึ่งเป็นรูปแบบการปกครองสำคัญในรัฐไทยสยามมายาวนานและต่อเนื่อง ในขณะที่ในสังคมระดับพื้นฐานชั้นล่างที่อยู่นอกศูนย์กลางนั้น ก็มีความคิดและระบบคิดเรื่องสิทธิของราษฎรผู้อยู่ใต้การปกครองอีกชุดหนึ่งด้วยเหมือนกัน ที่ให้ความสำคัญแก่การอยู่รอดของส่วนรวม ที่ไม่เน้นความสำเร็จหรือความชอบธรรมของใคร หากแต่คำนึงถึงความต่อเนื่องและการดำรงอยู่ของส่วนใหญ่(หรือส่วนรวม) ท่ามกลางความหลากหลายกระทั่งไว้ระเบียบของโลกธรรมชาติและโลกการเมืองที่เผชิญหน้าพวกเขาอยู่

มโนทัศน์สิทธิของราษฎรจึงก่อรูปขึ้นบนพื้นฐานของชีวิตการเพาะปลูกที่สำคัญที่สุดในพัฒนาการของรัฐและสังคมคนไทย นั่นคือการปลูกข้าว ซึ่งมีคุณลักษณะเด่นอยู่ที่การอาศัยแรงงานรวมหมู่ในการผลิต ในการพึ่งพาและปฏิสัมพันธ์กับธรรมชาติ ในลักษณะของการยอมรับและเรียนรู้ไปในเวลาเดียวกัน หากโลกของชาวบ้านมีลักษณะหนักไปทางการมีอำนาจที่กระจัดกระจายและไม่ค่อยรวมศูนย์ โลกของการปกครองและความเชื่อที่อยู่ชั่วนเหนือกโลกของชาวบ้านจะมีลักษณะตรงกันข้ามเป็นส่วนใหญ่ เช่นการมีสิทธิอำนาจที่เป็นศูนย์กลางในการเป็นแกนที่รวบรวมและนำเอาลักษณะหลากหลายและซ้อนทับกันของชุมชน เข้ามาให้เป็นเอกภาพและมีจุดหมายที่เป็นอันเดียวกันได้ อำนาจที่เป็นศูนย์กลางนี้แสดงออกในอำนาจปกครองที่รวมศูนย์ของรัฐและศาสนาพุทธ การวิเคราะห์มโนทัศน์และการปฏิบัติทางการเมืองของรัฐและชุมชนไทยในอดีตจึงโน้มเอียงไปกับลักษณะความสัมพันธ์ที่เป็นโครงสร้างแน่นอนระหว่างอำนาจรัฐส่วนกลางกับหมู่บ้านและชุมชนที่กระจัดกระจายทั่วพระราชอาณาจักร โดยมีกรอบความเชื่อและอุดมการณ์ที่ได้รับอิทธิพลจากคำสอนของศาสนาพุทธนิกายเถรวาทเป็นสำคัญ

ความสัมพันธ์ทางการเมืองการปกครองดังกล่าวจึงไม่มีเส้นอาณาเขต(borders)และไม่ใช้การสัมพันธ์กันในแนวราบ¹ นัยของโครงสร้างและสัมพันธ์ภาพของกลุ่มคนและชนชั้นต่าง ๆ ในรัฐไทยดังกล่าว คือการที่กลุ่มผู้ปกครองจำเป็นต้องสร้างแนวร่วมและการยอมรับจากกลุ่มคนอื่น ๆ เท่าที่จำเป็นในการรักษาอำนาจปกครองของศูนย์กลางอยู่ตลอดเวลา ความชอบธรรมในรัฐบาลจึงมีลักษณะเฉพาะและไม่ยั่งยืน สะท้อนออกในปัญหาของการสืบทอดตำแหน่งและการท้าทายกระทั่งแย่งชิงโค่นล้มอำนาจหัวหน้ารัฐบาลตลอดเวลา

ในเวลาเดียวกันกลุ่มคนได้ปกครองจากขุนนางลงไปถึงราษฎร ต่างรักษาความเป็นอิสระอย่างสัมพัทธ์ของพวกตนเอาไว้ การต่อต้านถึงขั้นโค่นล้มอำนาจและความชอบธรรมของผู้ปกครองโดยราษฎรทั่วไปจึงไม่ใช่เรื่องที่เกิดขึ้นได้ง่ายนัก จนดูเหมือนว่าราษฎรสนใจและรู้สึกมากกว่าในปัญหาการใช้อำนาจและวิธีการรักษาความเป็นธรรมของผู้ปกครอง

¹ Somkiat Wanthana, "The Politics of Modern Thai Historiography", Ph. D. Dissertation, Department of History, Monash University, 1986, p. 118.

ความสัมพันธ์และการรับรู้ต่ออำนาจการเมืองและการปกครองดังกล่าว มีผลต่อความเข้าใจและการสร้างมโนทัศน์สิทธิในเวลาต่อมาด้วย ในประการแรกคือสิทธิแต่เดิมมีลักษณะเฉพาะ คือเป็นความชอบธรรมตามฐานะหน้าที่และชนชั้น ยังไม่อาจเป็นสิ่งสากลทั่วไปได้ ดังเห็นได้จากการที่สิทธิที่เป็นความหมายทางการให้ความสำคัญอย่างมากแก่ความชอบธรรมของผู้ทำหน้าที่ปกครองเป็นอันดับแรก คำอธิบายนี้มาจากความเชื่อในทฤษฎีการเมืองแนวพุทธ ซึ่งมีอิทธิพลต่อความเชื่อทางการเมืองของชนชั้นปกครองในรัฐไทยที่เป็นอาณาจักรนับแต่พุทธศตวรรษที่ 18 เป็นต้นมา กล่าวคือผู้ที่ปกครองมาจากความยินยอมพร้อมใจของผู้ที่อยู่ใต้การปกครอง แสดงออกในคติชื่อพระมหากษัตริย์มาจากการเลือกตั้งของประชาชนในชุมชนนั้น ให้ทำหน้าที่ปกครองแทนพวกตน เป็นการหักล้างคติความเชื่อศาสนาพราหมณ์แต่เดิม ด้วยการเสนอว่าความชอบธรรมของกษัตริย์ไม่ใช่มาจากความศักดิ์สิทธิ์ทางสายเลือดเช่นวรรณะกษัตริย์ของศาสนาพราหมณ์ หรือมาจากการใช้กำลังอาวุธเข้ายึดอำนาจโดยราษฎรไม่ได้ยอมรับด้วย หากมาจากความยินยอมพร้อมใจของราษฎรเอง

ลักษณะเด่นของสิทธิแต่เดิมประการที่ 2 คือเป็นเรื่องของสิทธิทางจริยธรรมอยู่มาก (moral rights) กล่าวคือหลังจากการสร้างชนชั้นปกครองขึ้นแล้ว คติพระมหากษัตริย์ก็ยกระดับเพื่อสร้างอำนาจในการปกครองที่เด็ดขาดขึ้นมา แต่ยังคงกำกับด้วยคตินิยมธรรมอันได้แก่ธรรมราชา แม้อาณาจักรอยุธยาจะเพิ่มคติพราหมณ์ในเรื่องเทวราชาเข้าไปด้วยก็ตาม² ในระยะยาว(อภิ)สิทธิในการปกครองของกษัตริย์นำไปสู่การมีหน้าที่ในการปกครองอาณาจักรที่สามารถจัดการกับระบบอาณาจักรที่มีอาณาเขตใหญ่ขึ้น และมีระบบเศรษฐกิจการค้าและการผลิตที่ซับซ้อนมากขึ้น การไม่ปฏิบัติหน้าที่หรือปฏิบัติอย่างไม่เป็นธรรม ไม่มีประสิทธิภาพ ก็อาจนำไปสู่การสูญเสียบุญบารมีหรือความชอบธรรมในการดำรงฐานะผู้ปกครองสูงสุดได้ ดังนั้นสิทธิอันเป็นอำนาจอันชอบธรรมของผู้ปกครองจึงไม่ได้วัดที่ตัวกฎหมายเพียงอย่างเดียว หากที่สำคัญกว่าคือการปฏิบัติในด้านศีลธรรมของอำนาจนั้นๆ สิทธิดังกล่าวจึงถูกกำกับด้วยจริยธรรม กลายมาเป็นหน้าที่ในการปกครองไป สังคมไทยจึงคุ้นเคยกับคติของสิทธิที่ถูกกำกับหรือถูกทำให้เป็นหน้าที่ มากกว่าสิทธิที่เป็นอำนาจโดยสมบูรณ์ของปัจเจกชนบนพื้นฐานของความเป็นมนุษย์และเหตุผลนิยม นั่นคือมโนทัศน์และความรับรู้เรื่องสิทธิแบบไทยแต่เดิมมาจะผูกพันและเชื่อมโยงกับฐานะและหน้าที่ของบุคคลในสังคมซึ่งไม่เท่าเทียมกัน มากกว่าที่จะเข้าใจว่าเป็นเรื่องของความชอบธรรมของคนทุกคนที่เสมอภาคเท่าเทียมกันในความเป็นคนเหมือนกัน มองอีกอย่างก็ได้ว่าแนวคิดเรื่องสิทธิมีนัยอันสำคัญอยู่ที่การปฏิบัติทางจริยธรรม มากกว่าในการบังคับใช้ทางกฎหมาย แสดงว่าความรับรู้และการปฏิบัติเรื่องสิทธิแต่ก่อนจะอยู่ในชุมชน มากกว่าในรัฐและระดับของอาณาจักรหรือศูนย์กลาง

ความหมายนัยทางการเมืองของสิทธิแต่เดิม นอกจากการให้ความชอบธรรมแก่อำนาจของผู้ปกครองตามฐานะแล้ว คือการที่รัฐหรือผู้ปกครองยอมรับในการใช้และอ้างถึงอำนาจบางอย่างในการรักษาประโยชน์ของผู้ถูกปกครอง ในข้อนี้ต้องมองก่อนว่าความหมายอำนาจในสังคมและการเมืองไทยนั้นมีหลากหลาย ไม่มีอำนาจที่เป็นเอกภาพเป็นหนึ่งเดียวของใครคนใดคนหนึ่ง หากแต่อำนาจมีลักษณะเป็นสิ่งรูปธรรม หลากหลาย มีแหล่งของความ

² อธิษฐาน บุญมีมีความเห็นว่าระบบกษัตริย์ในอาณาจักรไทยเช่นอยุธยาที่ดีไม่ใช่ระบบเทวราชา หากแต่การนำเอาสัญลักษณ์ของเทพเจ้าฮินดูเข้ามาเพื่อเสริมการใช้อำนาจของธรรมราชา นักประวัติศาสตร์ไทยรุ่นใหม่เชื่ออย่างนั้น เพราะคิดตามคติ God-King ของยุโรป ดู “ประวัติศาสตร์ความคิดของสังคมไทยช่วงต้น: การแพร่ขยายและพัฒนาการของความคิดพุทธศาสนาในสังคมไทย” เอกสารประกอบการสัมมนา วันที่ 30 กันยายน พ.ศ. 2529, หน้า 59-61.

สิทธิมนุษยชนในประวัติศาสตร์ความคิดของสังคมไทย

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ๔ ภาค

วันที่ ๑๕-๑๖ มีนาคม ๒๕๔๕

ชอบธรรมและเป็นที่มาของการได้อำนาจหลายแห่ง และในที่สุดอำนาจนั้นเปลี่ยนผ่านถ่ายทอดไปยังคนอื่น ๆ ได้ จากความหมายอำนาจดังกล่าว ทำให้ความหมายของสิทธิอีกประการหนึ่งคือการที่รัฐยอมรับในอำนาจของคนอื่นที่ไม่กระทบกระเทือนและบั่นทอนทำลายอำนาจอารัฐส่วนกลางลงไปได้ การที่รัฐไทยยอมรับเช่นนี้ได้ เพราะมีความสามารถและประสบการณ์ในการดูดซับและรับเอาความหลากหลายของอำนาจต่าง ๆ เข้าไว้ในรัฐได้โดยไม่ทำลายรัฐที่เป็นศูนย์กลางลงไปได้ มิติข้อนี้จะแสดงออกในสิทธิที่เป็นผลประโยชน์และความต้องการของราษฎรเองมากขึ้น และจะเป็นที่มาของแนวคิดมโนทัศน์สิทธิสมัยใหม่และสิทธิมนุษยชนได้

1.2 ความหมายของสิทธิในระบบศักดินา

สิทธิภายใต้ระบบศักดินาก่อรูปขึ้นจากปฏิสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมกันระหว่างชนชั้นปกครองกับไพร่และทาส ในทางสังคมระบบศักดินาวางอยู่บนความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ระหว่างผู้ใหญ่กับผู้ย่อย ในบริบทของเศรษฐกิจการผลิตเพื่อบริโภคเป็นหลักและที่พึ่งพาธรรมชาติเป็นสำคัญด้วยนั้น จุดหมายของการผลิตสำหรับราษฎรจึงไม่ใช่ว่าการเพิ่มผลผลิต หากแต่อยู่ที่การผลิตที่เพียงพอสำหรับการอยู่รอดขั้นพื้นฐาน นั้นหมายถึงการรอดพ้นหรือช่วยเหลือให้หลีกเลี่ยงหรือประคับประคองตัวได้จากภัยอันตรายทางเศรษฐกิจทั้งหลาย ทรรศนะวิสัยของราษฎรดังกล่าวมีผลต่อแนวความคิดและยอมรับในการเอาวัดเอาเปรียบและความยุติธรรมว่าเป็นอย่างไรด้วย กล่าวคือราษฎรอายยอมรับการใช้อำนาจในการเก็บภาษีและเกณฑ์แรงงานได้ แต่รัฐจะต้องให้ผลตอบแทนอย่างเหมาะสมกับพวกเขา ในการประกันการดำรงอยู่และการอยู่รอดของสมาชิกครัวเรือนของพวกเขา ดังนั้นราษฎรจึงวัดความยุติธรรมทางสังคมและสิทธิทางสังคมจากการปฏิบัติหน้าที่และการตอบสนองตามพันธะผูกพันของผู้มีอภิสิทธิ์และอำนาจที่พึงกระทำต่อผู้น้อยที่อยู่ใต้การดูแล สิทธิจึงมีรากมาจากปริมาณผลทางเศรษฐกิจคือการผลิตและการประกันความอยู่รอดไปถึงการมีโอกาสดำเนินการแลกเปลี่ยนในตลาด³ หากแต่ต้องอาศัยปริมาณผลทางการเมืองในการปฏิบัติและนำไปสู่การกระทำที่มีผลทางสังคมอย่างแท้จริง

ระบบอุปถัมภ์และการพึ่งพาอาศัยกันและกันระหว่างนายกับไพร่ทาส นำไปสู่การสร้างพันธะผูกพันและหน้าที่ของแต่ละฝ่ายขึ้นมา ในส่วนของมูลนาย ความชอบธรรมในการมีอำนาจเหนือผู้น้อยกว่า ทำให้บทบาทเหล่านั้นกลายเป็นหน้าที่ของนายไปในที่สุด นั่นคือการมีหน้าที่ในการให้การคุ้มครองและในการช่วยเหลือ⁴ ท่านองรับผิดชอบต่อชีวิตความเป็นอยู่ของผู้อยู่ใต้การปกครอง แม้หน้าที่เหล่านี้หลายครั้งจะเป็นเพียงความคาดหวังหรือจุดหมายที่เป็นนามธรรมมากกว่าเป็นการปฏิบัติที่เป็นรูปธรรมอย่างแท้จริงก็ตาม ในที่นี้เราต้องการทำความเข้าใจในความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ดังกล่าวว่ามีนัยต่อการมีสิทธิของผู้อยู่ใต้การปกครองอย่างไร แม้ว่าจะมีข้อเท็จจริงในการปฏิบัติที่ไม่หนักแน่นนักก็ตาม อย่างน้อยก็กล่าวได้ว่ามีร่องรอยของความคาดหวังบางอย่างในสัมพันธ์ภาพดังกล่าว ในทางกลับกันผู้น้อยก็มีความผูกพันที่จะต้องตอบแทนทั้งทางกายและทางใจ ทางกายคือการให้แรงงานและผลผลิต

³ ข้อคิดนี้ได้มาจากบทความของเบน แอนเดอร์สัน ดู Benedict Anderson, "The Idea of Power in Javanese Culture," in

⁴ อธิยุทธ บุญมี, "ประวัติศาสตร์ความคิดของสังคมไทยช่วงต้น: การแพร่ขยายและพัฒนาการของความคิดพุทธศาสนาในสังคมไทย" เอกสารประกอบการสัมมนา วันที่ 30 กันยายน พ.ศ. 2529, หน้า 7.

⁵ Akin Rabibhadana, "Clientship and Class Structure in the Early Bangkok Period," in William Skinner and A. Thomas Kirsch, eds., *Change and Persistence in Thai Society: Essays in Honor of Lauriston Sharp* (Ithaca: Cornell University Press, 1975), p. 109.

ส่วนหนึ่ง ส่วนทางใจคือการให้ความ"เคารพ เชื่อฟังและเกรงใจ"⁶ จุดที่น่าสนใจคือทำอย่างไรความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์นี้จึงจะคงอยู่อย่างเหนียวแน่นพอสมควร รวมทั้งมีความต่อเนื่องและมั่นคงในระดับหนึ่ง ซึ่งสะท้อนความมั่นคงและความสมานฉันท์ของระเบียบสังคมนั้นได้ด้วย ปัจจัยที่ทำหน้าที่เชื่อมโยงและสร้างความต่อเนื่องให้เกิดมาจากอิทธิพลของค่านิยมทางสังคมที่เป็นหลัก นั่นคือความคิดเรื่องกตัญญูทวดเวที หมายถึง"การรู้อุปการะคุณที่ท่านทำให้หรือการรู้คุณท่าน และการตอบแทนผู้มีอุปการะคุณ"⁷ ซึ่งแสดงออกในความคิดเรื่องบุญคุณได้เหมือนกัน เห็นได้ว่าฝ่ายที่ต้องการความกตัญญูทวดเวทีอย่างมากคือฝ่ายผู้เป็นใหญ่หรือผู้ปกครอง การได้รับกตัญญูทวดเวทีไม่เพียงแต่นำมาซึ่งประโยชน์ทางเศรษฐกิจและอื่นๆ หากที่สำคัญกว่าคือการทำให้ชนชั้นนายรู้สึกถึงความเป็นคนที่เหนือกว่าชนชั้นล่างทั้งหลาย อาจกล่าวได้ว่าความกตัญญูของผู้น้อยต่ออำนาจต่างหากที่ทำให้ความเป็นคนที่มีค่าแก่ผู้ปกครองตรงนี้เองที่นำไปสู่จุดของการผูกพันที่สำคัญ เนื่องจากว่าการกตัญญูบังคับให้ผู้น้อยต้องอยู่ภายใต้อำนาจของผู้ใหญ่อย่างสมบูรณ์จะไม่มีความทำให้ผู้น้อยเกิดความรู้สึกกตัญญูทวดเวทีอย่างแท้จริงขึ้นมาได้ ดังนั้นจึงเกิดช่องที่เอื้อต่อการที่ไพร่ทาสและผู้อยู่ใต้อำนาจสามารถใช้ประโยชน์จากฐานะของการเป็นผู้ถูกอุปถัมภ์ ที่จะทำให้นายตระหนักว่าเนื้อหาสำคัญของการพึ่งพากันนั้นอยู่ที่การตอบแทนซึ่งกันและกันอย่างเท่ากัน(reciprocity) ผู้น้อยคาดหวังได้รับการปกป้องและช่วยเหลือจากผู้ใหญ่ในฐานะของสิทธิ คือเป็นสิ่งชอบธรรมที่พวกเขาควรได้รับ ไม่ใช่การร้องขอหรือเป็นความเมตตาของผู้ใหญ่ หากเป็นหน้าที่อันพึงปฏิบัติของผู้ใหญ่ต่างหาก กล่าวได้ว่าชนชั้นปกครองถูกบังคับด้วยความสัมพันธ์ดังกล่าว ที่จะต้องยอมรับการปฏิบัติที่ตอบแทนซึ่งกันและกันระหว่างนายกับไพร่ทาสด้วยความรู้สึกเยี่ยงมนุษย์ด้วยกัน ซึ่งเป็นเงื่อนไขเบื้องต้น(prerequisite) ของการมีความเท่าเทียมกันในฐานะของมนุษย์ ทั้งหมดนี้คือการที่หน้าที่ของชนชั้นนายกลายเป็นสิทธิของชนชั้นไพร่ทาสไปได้⁸

1.3 คำจำกัดความของสิทธิสมัยใหม่และสิทธิมนุษยชน

คำจำกัดความของสิทธิสมัยใหม่และสิทธิมนุษยชนมีหลายอัน แต่โดยทั่วไปมีความหมายและลักษณะที่ร่วมกันอยู่ชุดหนึ่ง ความหมายหนึ่งที่นักประวัติศาสตร์ให้ไว้คือสิทธิหมายถึงรูปแบบหนึ่งๆของสิ่งที่ควรได้ ที่คนๆหนึ่งหรือกลุ่มหนึ่งสามารถอ้างเอามาเป็นประโยชน์ของตนได้ การอ้างนี้กระทำไปภายใต้กฎหมายบ้านเมือง ซึ่งในทางหลักการลงโทษการขัดขวางไม่ยอมให้การอ้างถึงสิทธิประโยชน์ที่ว่านี้ได้ (any form of entitlement which a person or a group of people can claim under some positive law which, at least in principle, penalizes the refusal to grant this entitlement.) ในอีกแง่หนึ่ง"คำว่าสิทธิก็หมายถึง"ประโยชน์อันควรได้"(entitlements) ซึ่งผู้คนเชื่อว่าพวกเขาสามารถอ้างสิทธิในสิ่งเหล่านั้นได้ บนพื้นฐานของความเชื่อที่คนหมู่มากหรือกว้างขวางเชื่อว่าสิ่งอันควรได้เหล่านั้นพึงเป็นสิทธิควรได้ของเขา แม้ว่าสิทธิเหล่านั้นจะไม่ได้มีการระบุอย่างแจ่มชัดในกฎหมาย หากแต่เป็นสิทธิที่วางอยู่บนความเชื่อทางศีลธรรมหรือทางอุดมการณ์" (entitlements which they believe they can claim on grounds of a widely accepted set of beliefs about what such entitlements should be, even if it is not expressed in any actual legally enforceable law, but based on some moral or ideological belief.) ในประเด็นสุดท้าย สิทธิคือสิ่งที่คนอื่น ๆ ก็ต้องมองเห็นเช่นนั้นเหมือนกับเรา (A right is something which must be recognized as such by other people)

⁶ เฟิงฮ้าง, หน้า 108.

⁷ ฮ้างแล้ว, หน้า 110.

⁸ มานิต มานิตเจริญ พจนานุกรมไทย ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 12 (กรุงเทพฯ, รวมสาส์น, 2536), หน้า 4.

⁹ ข้อคิดนี้ได้มาจาก Eugene Genovese, *Roll, Jordan Roll: The World the Slave Made* (New York: Vintage Books, 1976), p. 146.

เห็นได้ว่านิยามและความหมายของสิทธิที่พูดกันทั่วไปนั้นคือสิทธิแบบสมัยใหม่ ซึ่งเกิดขึ้นในสังคมที่มีการปกครองด้วยกฎหมายอย่างเป็นระบบ ข้อคิดที่ได้จากความหมายของสิทธิดังกล่าวคือ

1) ต้องมีปัจเจกชนหรือบุคคลที่เป็นผู้กระทำหรือเป็นประธาน(subject) กับต้องมีสังคมที่เป็นจินตนาการร่วมกัน(imagined society)ของสมาชิกในชุมชนการเมืองนั้นๆ จากนั้นจึงมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างบุคคลกับคนอื่นๆ ในสังคมนั้น

2) สิทธิในแง่หนึ่งจึงต้องเกี่ยวข้องกับกฎหมายบ้านเมืองหรือโพสิทีฟลอว์มาก เพราะอาจเกิดความขัดแย้งกันระหว่างคนแต่ละคนที่อ้างเอาประโยชน์ที่คิดว่าตนควรได้กันทั้งนั้น จนกระทั่งขัดแย้งกันเอง จึงต้องมีบรรทัดฐานและกรอบที่สังคมยอมรับอย่างสงบเป็นหลัก

3) แต่กฎหมายบ้านเมืองก็ไม่ใช่ว่าพื้นฐานที่ถูกต้องที่สุดในการตัดสินว่าใครควรได้สิทธิอะไรหรือไม่ เพราะกฎหมายอาจลำเอียงในการพิจารณาเรื่องสิทธิระหว่างคนที่มียอำนาจกับคนไม่มีอำนาจ ดังนั้นจึงมีการให้พิจารณาที่พื้นฐานอีกอันหนึ่งคือความเชื่อของสังคมหรือคนหมู่มากว่าพวกเขายอมรับและเชื่อว่าสิทธิคืออะไรใครควรได้ ความเชื่อของสังคมนี้นี้ไม่จำเป็นต้องสอดคล้องหรืออยู่บนกฎหมาย หากแต่อาจเป็นอุดมการณ์หรือความเชื่อทางศีลธรรมก็ได้

4) ในประการสุดท้าย ซึ่งคิดว่าเป็นการสรุปหัวใจใหญ่ของสิทธิก็ได้ นั่นคือในที่สุดแล้วเนื้อหาและความหมายของสิทธินั้น แม้จะเริ่มต้นจากการอ้างและคิดของคนๆ หนึ่งหรือกลุ่มหนึ่ง แต่ในที่สุดแล้วสิทธินั้นๆ จะมีความหมายเป็นจริงหรือไม่ ขึ้นอยู่กับว่าคนอื่นๆ ทั่วไปยอมรับตระหนักและมองเห็นถึงความหมายของสิทธินั้นๆ เหมือนกับเราหรือไม่ด้วย ดังนั้นการปฏิบัติของสิทธิจึงหมายถึงการตระหนักยอมรับของคนอื่นๆ ไม่ใช่เพียงแต่เราใช้สิทธิเท่านั้น

นอกจากนั้นการอภิปรายถึงสิทธิ ก็ยังต้องจำกัดอยู่ในสองข้อ คือประการแรกสิทธิที่เราพูดถึงนั้น เป็นเรื่องหรือสิ่งที่อาจทำหรือแสวงหาได้ด้วยวิธีการกระทำของมนุษย์ในสังคม ไม่ใช่ในเรื่องของธรรมชาติ ประการที่สอง จากทฤษฎีของนักประวัติศาสตร์ สิทธิไม่ได้ดำรงอยู่ในนามธรรม(abstract) หากแต่อยู่ในที่ที่คนเรียกร้องได้หรือคิดได้ว่าพวกเขาขาดมันไป กล่าวโดยสรุปก็คือสิทธิเป็นสิ่งที่คนยอมรับมันอย่างนั้น (A rights is what is recognized as such)¹⁰

ปัญหาของสิทธิในระบบการปกครองแสดงออกในความขัดแย้งระหว่างทฤษฎีความคิดกับการปฏิบัติที่เป็นจริงอันเกี่ยวพันและอยู่ในปริบททางการเมือง นั่นคือปัญหาของสิทธิเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับสัมพันธภาพทางอำนาจของคนและกลุ่มคนในสังคมเป็นสำคัญ อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาถึงพื้นฐานและปัจจัยที่มีส่วนในการให้ความเข้าใจในเรื่องสิทธิแก่คนในสังคม จะเห็นได้ว่าปัญหาเรื่องสิทธิไม่อาจพิจารณาเพียงแต่เป็นเรื่องของการเมืองในความหมาย แคบๆ ระหว่างผู้ปกครองกับประชาชนเท่านั้น หากแต่มันสะท้อนถึงสิทธิกลับมีรากและความเชื่อมโยงกับระบบความเชื่อและระบบวัฒนธรรมในสังคมนั้นๆ อยู่อย่างสำคัญ เนื่องจากการทำให้สิทธิปรากฏเป็นจริงขึ้นมา จำต้องเกี่ยวพันและเรียกร้องการมีพันธผูกพันหรือหน้าที่ระหว่างตัวเรากับคนอื่นๆ ไปจนถึงกับสังคม ชุมชน และรัฐและโลกด้วยในที่สุด

ดังนั้นแม้ว่าสิทธิจะเน้นที่ศักยภาพของมนุษย์เป็นจุดเริ่มต้น ให้ความสำคัญที่ตนเองเป็นหลักและเป็นจุดหมายในขั้นสุดท้าย แต่ก็ไม่ได้ปฏิเสธสังคมและชุมชนอันเป็นสภาวะทางภาวีสัยที่ทำให้ มนุษย์สามารถใช้และพัฒนาเปลี่ยนแปลงอัตวิสัยของตนเองที่เป็นจริงได้ กล่าวในที่สุดแล้ว ความหมายและความสำเร็จของสิทธิ จะเกิด

¹⁰ Eric Hobsbawm, *Workers: World of Labor* (New York: Pantheon Books, 1984), pp. 297-8.

ขึ้นได้ก็แต่ในปฏิสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกชนด้วยกันภายในสังคมหรือชุมชนเท่านั้น ข้อนี้จึงทำให้ลักษณะปฏิสัมพันธ์ระหว่างมโนทัศน์สิทธิกับลักษณะทั่วไปของสังคมมีการเปลี่ยนแปลงและพัฒนาด้วยเช่นกัน เช่นในสังคมศักดินา เนื้อหาของสิทธิแสดงออกในความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมกันระหว่างคน(เจ้านายและมูลนายกับไพร่ทาส) ฝ่ายแรกมีอภิสิทธิ์และอำนาจเหนือคนและทรัพยากร จึงอยู่ในฐานะที่ให้การคุ้มครอง ให้สิทธิในการทำมาหากินและให้ความยุติธรรม ในขณะที่ฝ่ายหลังมีแรงงานและพลังในการผลิตตอบสนองให้แก่รัฐตามต้องการ เนื้อหาของสิทธิในความสัมพันธ์แบบศักดินาจึงแสดงออกที่ความรู้สึกตกตู่ตกต่ำต่อคนส่วนน้อย มากกว่าการให้ความสำคัญและการตระหนักยอมรับถึงฐานะและศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ ที่เสมอภาคและเท่าเทียมกันบนเงื่อนไขที่เป็นสิ่งทั่วไปที่คนมีตามธรรมชาติได้ หลังจากการก่อตัวขึ้นของสังคมทุนนิยมเสรีและอุดมการณ์ชนชั้นกระฎุมพีขึ้นแล้ว ประชาชนผู้ถูกปกครองทั้งหลายถึงสามารถอ้างและเรียกร้องสิทธิที่เป็นของปัจเจกชนตามธรรมชาติได้ ในบริบททางสังคมและการเมืองที่เป็นประชาธิปไตยนี้เอง ที่ความคิดเรื่องสิทธิของมนุษย์ได้ยกระดับขึ้นเป็นจุดหมายหนึ่งของชุมชนที่เป็นสังคมการเมือง

2. วิวัฒนาการทางสังคมของมโนทัศน์สิทธิมนุษยชน

2.1: วิวัฒนาการของมโนทัศน์สิทธิมนุษยชน

พัฒนาการที่ทำให้แนวคิดสิทธิมนุษยชนปรากฏออกมาเป็นมโนทัศน์ทางสังคมและการเมืองที่มีความหมายต่อบุคคลและกลุ่มคนส่วนมากนั้น เป็นผลจากการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ทั้งในทางโครงสร้างและในความสัมพันธ์ทางสังคม ที่ครอบคลุมปริมาตรของการเมือง เศรษฐกิจและวัฒนธรรม ในข้อที่สำคัญที่เกี่ยวข้องกับการพิจารณาปัญหาเรื่องสิทธิมนุษยชน ได้แก่การก่อรูปและพัฒนาของมโนทัศน์และความเข้าใจในความหมายของความ เป็นมนุษย์ในประวัติศาสตร์ของพัฒนาการทางเศรษฐกิจการเมือง ความหมายของความเป็นคนใหม่นี้แสดงออกในประเด็นหลักๆ เช่น ในเรื่องของศักดิ์ศรีของความเป็นคน(human dignity)และในความยุติธรรมทางสังคม(social justice)

2.2: มโนทัศน์ของความเป็นมนุษย์

คติและทฤษฎีความรู้เกี่ยวกับมนุษย์ที่อยู่รวมกันเป็นสังคมมีมาแต่โบราณแล้วแม้ก่อนที่ศาสนาพุทธจะเข้ามาอยู่ในฐานะของโลกทรรศน์ที่ครอบงำ คติดั้งเดิมมีการสร้างแบบแผนของการอธิบายมนุษย์กับสังคมและรัฐโดยวางอยู่บนความเชื่อและการนับถือผีบรรพบุรุษ ประเด็นแรกคือการมีระเบียบสังคมอันแน่นอนเพื่อไม่ให้คนละเมิด หากมีการละเมิดหรือคัดค้านก็จะถูกลงโทษ เช่นตำนานความเชื่อเรื่องต้นกำเนิดของมนุษย์ในโลก หลังจากมีชุมชนมนุษย์แล้ว เรื่องใหญ่ที่ตำนานหรือคำสอนทางศาสนาจะบอกอย่างมีนัยสำคัญ เพราะจะนำมาซึ่งการเปลี่ยนแปลงและการจัดระเบียบสังคมครั้งใหญ่ของมนุษย์ ก็คือการที่มนุษย์รุ่นแรกเกิดเหล่านี้กระทำการละเมิดกฎเกณฑ์หรือความดีงามตามธรรมชาติหรือภาวะกึ่งเทพลงไป เมื่อกระทำความผิดเพี้ยนหรือถดถอยลงโทษ ในพงศาวดารล้านช้างถดถอยโทษด้วยการบันดาลให้น้ำท่วมตายหมด เหลือแต่ขุนผู้เป็นใหญ่เพียงสามคน หลังจากนั้นถดถอยโทษให้กับมนุษย์ ด้วยการให้มาเกิดอีกหนจากน้ำเต้าป่อง 3 หน่วยที่ถดถอยมาให้กับขุนทั้ง 3 คน ที่นำสังเกตรู้คือการเกิดอีกครั้งของมนุษย์ มาพร้อมกับการมีฐานะที่ไม่เท่าเทียมกัน และมีความสัมพันธ์ที่แน่นอนตายตัวในสังคม

สภาพโดยธรรมชาติมนุษย์มีแนวโน้มที่จะเดินไปสู่หนทางของความชั่วร้าย ความเชื่อในเรื่องมนุษย์แต่ดั้งเดิมมาจึงเน้นหนักไปที่ด้านลบและการมีจุดอ่อนในตัวเอง ซึ่งเท่ากับเป็นการตอกย้ำถึงความจำเป็นและความชอบธรรมในการที่จะต้องมีส่วนที่เหนือกว่ามนุษย์โดยทั่วไปมาปกครองและนำพา เมื่อธรรมชาติมนุษย์เป็นด้านลบ และ

การมีระเบียบสังคมอันมั่นคงต้องอาศัยอำนาจของผู้ปกครองอันมีลักษณะพิเศษเหนือมนุษย์ คติและความเชื่อในเรื่องจริยธรรม ความดีและความชั่วในสังคมย่อมให้น้ำหนักไปที่ปัจจัยและบรรทัดฐานอันอยู่ภายนอกตัวมนุษย์ กล่าวคืออยู่ที่สังคมและการเมืองภายใต้การปกครองนำพาของธรรมราชาเอง เมื่อทุกคนมีฐานะอันแน่นอนตายตัว หน้าที่ในสังคมก็ย่อมแน่นอนไปด้วย คนที่ดีที่อยู่ในศีลธรรมของสังคมจึงได้แก่คนที่ปฏิบัติต่อผู้ที่อยู่ในฐานะชนชั้น เพศ วัย ต่างๆ ได้อย่างถูกต้องตามขนบธรรมเนียมและประเพณี หลักปฏิบัติทางศีลธรรมเหล่านี้นำไปสู่เป้าหมายใหญ่คือความเรียบร้อยของระเบียบสังคม ในด้านกลับกันก็ทำหน้าที่ควบคุมแยกสลายป้องกันความขัดแย้งอันอาจเกิดจากความไม่เท่าเทียมกันและจากลักษณะความสัมพันธ์ที่เป็นปฏิปักษ์กันทั้งหลายในโครงกรอบแบบไทย ไม่ว่าในทางการเมือง เศรษฐกิจ เพศและวัย

แม้ว่าคติความเชื่อศาสนาโบราณจะมองมนุษย์อย่างตายตัวและมีธรรมชาติอันไม่ดัดก็ตาม แต่คติไทยเดิมยังเอื้ออำนวยต่อการให้โอกาสมนุษย์ในการทำความดีในการยกระดับตนเองและชุมชนได้ต่อไปอีก ลักษณะยึดหยุ่นในทางความเชื่อ ซึ่งอาจเกิดจากการขยายตัวของชุมชนและการผลิตไปถึงการแลกเปลี่ยน ทำให้มนุษย์ในสังคมไทยเดิมสามารถขยายขยายชุมชนและชีวิตเมืองออกไปได้ จากชุมชนเมืองเล็กๆ ไปเป็นเมืองแบบอาณาจักร จากการเพาะปลูกแบบธรรมชาติไปเป็นการค้าแลกเปลี่ยน กระทั่งนำไปสู่มนทัศน์สำคัญเรื่องกรรมสิทธิ์ในผลผลิตและในเครื่องมือการผลิตที่สำคัญคือที่ดิน

ทฤษฎีการเมืองของศาสนาพุทธทำให้ราษฎรซึ่งเป็นคนของเมืองอย่างเฉพาะ(parochial man) กลายเป็นคนโดยสากล(universal man) โดยมีบุญกรรมที่เป็นคำสอนสากลเป็นปัจจัยกำหนดเดียวกัน คตินี้ที่เป็นนามธรรมในวาทกรรมการเมืองพุทธ จึงทำให้ทั้งผู้ปกครองและผู้ถูกปกครองมีทรรศนะของชีวิตและความเป็นไปของชีวิตที่เหมือนกันได้วาทกรรมการเมืองไทยนับแต่สมัยกรุงสุโขทัยและอยุธยามาถึงกรุงรัตนโกสินทร์ จึงมองสังคมและการเมืองอย่างเป็นเอกภาพ ท่านองเดียวกับการมองสิ่งมีชีวิตอื่นในธรรมชาติ แนวคิดดังกล่าวนี้เรียกว่าลัทธิองค์อินทรีย์(organicism) ดังเช่นการนิยมเปรียบเทียบรัฐกับร่างกายมนุษย์

การอธิบายมนุษย์และสังคมด้วยพุทธธรรมเป็นการปฏิบัติทั่วไปของวาทกรรมการเมืองไทยในยุคสมัยใหม่ เช่นเดียวกันเทียนวรรณก็อธิบายถึงความหมายของมนุษย์ว่า “เป็นสัตว์ใจสูงใจกล้าใจสามารถ จึงได้เรียกว่ามนุษย์” ที่ต่างจากแนวทรรศนะของรัชกาลที่ 4 และบรรดาเจ้านายสมัยนั้น ได้แก่การที่เทียนวรรณ ไม่ได้เน้นที่จุดอ่อนและธรรมชาติอันไม่ดีของคนอย่างเป็นด้านหลัก ตรงกันข้าม เทียนวรรณกลับนำเสนอคุณลักษณะด้านบวกอันเป็นสิ่งที่คนทุกคนสามารถฝึกฝนและเรียนจนทำได้ เขากล่าวว่าความกล้าสามารถของมนุษย์คือ “สามารถจะเล่าเรียนศึกษาจำทรง แลอนุมัติอนุমানคาดคะเนกิจการน้อยใหญ่ละเอียดหยาบสูงต่ำดีชั่วใกล้ไกล หรือที่ล่วงลับไปแล้วนานนับได้หมื่นปี, หรือที่ยังไม่มีไม่เกิดขึ้นในเบื้องหน้า อันจะมีจะเกิดมาก็ได้. แลสามารถจะประกอบกิจการงานที่ละเอียดหยาบสูงต่ำดีชั่วประการใดๆ ในปัจจุบันให้เป็นให้มีขึ้นในตนแลผู้อื่นก็ได้ตั้งความมุ่งหมาย, แลทั้งสามารถจะล่วงรู้การแลสมัยและธาตุในท้องฟ้าอากาศ แลอัยยาศรย์น้ำใจสัตว์ชาติเดียวกันและสัตว์อื่นด้วย, แลสามารถจะผิดัดวิทยาโลกธรรมให้สำเร็จมโนเรฐรู้เท่าถึงที่สุดแห่งทุกข์ แจ้งซึ่งมรรคผลแลนฤพานก็ได้ในชาติที่เรียกว่ามนุษย์”¹¹

ข้อที่น่าสังเกตอย่างมากคือการที่เทียนวรรณให้ความสำคัญกับความเป็นมนุษย์ที่ความสามารถและความกล้าอันมีอยู่ในตัวของตนเอง ไม่ใช่ความสามารถที่มาจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือได้มาจากประเพณีและความเชื่อแต่โบราณกาล ทั้งยังเป็นความสามารถที่จะสร้างจากการปฏิบัติที่เกิดขึ้นกับตัวเองและผู้อื่นได้ด้วย นั่นคือจุดหมาย

¹¹ เทียนวรรณ “ว่าด้วยชื่อของมนุษย์ใครตั้งให้” ใน *ศุภนิภาคนกนิจ* เล่ม 5(2) เมษายน ร.ศ. 124 หน้า 1516-17

ของความเป็นมนุษย์อย่างหนึ่งคือการยกระดับสร้างสรรค์ตนเองให้ดีขึ้นเช่นเดียวกับการช่วยผู้อื่นด้วยเช่นกัน คุณสมบัติภายในตัวมนุษย์เองนี้ ไม่ใช่บรรทัดฐานทางศาสนาดังแต่ก่อน ที่ใช้อ้างเพื่อบรรลุจุดหมายของการสร้างรักษาระเบียบอันดีงามของสังคม หากแต่เป็นคุณสมบัติทางโลกของมนุษย์ที่สามารถดัดแปลงสังคมในโลกนี้ได้ด้วยตนเอง

คุณธรรมของมนุษย์คืออะไร เทียนวรรณไม่ได้นำเอาพุทธธรรมมาอธิบายถึงคุณธรรมในการคุมความประพฤติของมนุษย์ ทั้งๆที่เขาก็มีความรู้ด้านนี้พอสมควร เขากล่าวว่าหากจะเอาธรรมของมนุษย์ ก็มีเช่น "กรรมกิลเลศ 4 สัมปะธา 4 อริยทรัพย์ 7 กรรมบท 10 นี่แหละเป็นอย่างต่ำ ถ้าสูงขึ้นไปอีกก็ศีล 5 ศีล 8 ศีล 227 สัทธรรม 7 มรรค 8 ย่อมเป็นธรรมของมนุษย์ หรือจะห้ามมนุษย์ให้ได้เป็นมนุษย์อยู่ได้ต่อไป" แต่ถ้าไม่มีธรรมดังกล่าวนี้ เขาเสนอว่า "ก็เอาความสุจริต ความซื่อสัตย์ ความกตัญญู ความเมตตา ความอดทน 5 อย่างนี้ อาจจะเป็นนิสัยปัจจัยของมนุษย์ได้อยู่ อาจทำผู้ประกอบให้ได้รูปได้นามเป็นมนุษย์ และจะเป็นถึงเทวดาด้วยก็ได้"

เทียนวรรณน่าจะเป็นนักคิดคนแรกๆที่นำเสนอคุณธรรมของความเป็นคนบนพื้นฐานของหลักการทางสังคมโลกแบบใหม่ที่ไม่ได้วางอยู่บนคำสอนทางศาสนาส่วนๆตั้งแต่ก่อน จริยธรรมที่เขาเสนอจึงมุ่งที่การสร้างคนให้เป็นตัวของตัวเอง ไม่ใช่คนที่จำต้องพึ่งพาผู้ใหญ่หรือผู้มีอำนาจอย่างงัวไม่ขึ้น เขามองว่าคนที่จะได้ดีต้องมีวิชาความรู้ ไม่ต้องอาศัยเหตุอย่างอื่น "นอกจากความประจักษ์จริงว่า เป็นคนดีแลรอบรู้ทรงคุณวิทยาแท้" คุณสมบัติของคนตามที่เขาเห็นจึงวางอยู่บนความถูกต้องทางโลกย์และทางธรรม

ในทรรศนะของเทียนวรรณ ผู้อื่นก็มีความสำคัญไม่น้อยกว่าตัวเอง การสร้างแนวคิดที่ให้ความสำคัญทั้งกับอัตวิสัยและภาววิสัยนับได้ว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงที่มีความหมายนัยอย่างมากต่อการเปลี่ยนแปลงทางความคิดสังคมและการเมืองในระยะเวลาต่อมา

จากสมัยรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์มา คติความเข้าใจในฐานะและบทบาทของมนุษย์มีการเปลี่ยนแปลงไปจากแต่เดิม ก่อนหน้านั้นในทางการเมือง รัฐและชนชั้นผู้ปกครองมีพระชนนีต่อคนทั่วไปไปอย่างเป็นรูปธรรม ไม่ใช่สิ่งทั่วไปหรือเป็นนามธรรมอย่างในศาสนา คนเหล่านั้นอยู่ในฐานะต่างกัน ตามลักษณะความสัมพันธ์ที่พวกเขามีกับเจ้านายหรือผู้มีอำนาจเหนือขึ้นไป ไม่มีบุคคลใดๆที่เป็นอิสระจากผู้เป็นใหญ่ในสังคมดำรงอยู่ได้ ในแง่หนึ่งจึงกล่าวได้ว่าสังคมศักดินาไทยนั้นไม่อาจมีปัจเจกชนดำรงอยู่อย่างมีความหมายได้ ด้วยเหตุว่าความสัมพันธ์ทางสังคมเรียกร้องให้มีระเบียบสังคมที่เป็นแบบลดหลั่นไม่เท่าเทียมกัน แต่ต้องพึ่งพาอาศัยกันและกันโดยตลอด เช่นเดียวกับระบบอำนาจและระบบความเชื่อก็เป็นความสัมพันธ์ในแนวดิ่ง ความสัมพันธ์ทางสังคมดังกล่าววางอยู่บนอุดมการณ์และคำสอนทางศาสนา จึงไม่แปลกที่เป้าหมายของการปกครองและการเมืองไม่อาจแยกออกจากจุดหมายทางศาสนาได้ ไม่อาจมีจุดหมายและอุดมการณ์ทางการเมืองและการปกครองที่เป็นของรัฐแต่ฝ่ายเดียว อุดมการณ์และคติความเชื่อดังกล่าวเรียกกว้างๆว่าโลกทรรศน์การเมืองแบบก่อนสมัยใหม่หรือแบบดั้งเดิม ทั้งหมดนี้จะมีการเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงในระยะของปฏิสัมพันธ์ระหว่างรัฐไทยรัตนโกสินทร์กับอำนาจและอารยธรรมตะวันตกในช่วงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา

คติความรับรู้ใหม่ที่เกิดขึ้นจะสร้างทรรณะทางการเมืองที่มองคนอย่างเป็นนามธรรมทั่วไป คนเหล่านั้นแม้จะมีฐานะและสติปัญญาที่ต่างกัน แต่ก็เริ่มมีความหมายในตัวเอง สามารถรับผิดชอบและตัดสินใจรับผิดชอบได้เอง ดังกรณีรัชกาลที่ 4 วิจารณ์คำพูดโบราณที่ว่า "หญิงเป็นควาย ชายเป็นคน" ว่าไม่ถูกต้อง และมีพระราชวินิจฉัยว่าหากหญิงไม่สมัครใจแต่งงาน พ่อแม่ก็ไม่อาจบังคับได้ ที่สำคัญมากในการนำมาซึ่งความหมายของคนที่เป็นอิสระแก่ตนเอง ที่เรียกว่าปัจเจกบุคคล ก็คือการปฏิรูประบบกฎหมายและการสร้างประมวลกฎหมายอาญา ร.ศ.

127 ขึ้น อันเป็นบรรทัดฐานใหม่ที่สำคัญในการปรับเปลี่ยนพระชนและท่าทีของรัฐต่อราษฎรและระหว่างราษฎรด้วยกันเอง ที่ไม่ได้อยู่ภายใต้ความสัมพันธ์ของระบบศักดินาอีกต่อไป ความหมายของความเป็นคนที่ก้าวหน้าและปฏิเสธความสัมพันธ์ระบบไพร่ได้แก่พระชนของบรรดาคนที่มีอาชีพอิสระและมีโลกทัศน์สมัยใหม่ที่เป็นแบบวิทยาศาสตร์หรือทางโลกมากขึ้น กลุ่มอาชีพอิสระแรกๆนั้นได้แก่การทำงานเขียนและหนังสือพิมพ์ การเป็นทนายแก้ต่างให้กับราษฎร เช่น เทียนวรรณและ ก.ส.ร. กุหลาบเป็นต้น แต่กลุ่มที่จะรับเอาความคิดและมโนทัศน์ทางสังคมและการเมืองแบบใหม่ไปเคลื่อนไหวอย่างมีผลกลับกลายเป็นกลุ่มคนที่อยู่ในระบบราชการโดยเฉพาะทหารอาชีพ

2.3: การสร้าง “บุคคล” และ “สังคม”

การเกิดขึ้นของมโนทัศน์และการปฏิบัติเรื่องสิทธิแยกไม่ออกจากการก่อตัวขึ้นของสังคมสมัยใหม่ที่สมาชิกมีคุณสมบัติสำคัญในการเป็นเจ้าของสังคมนั้นๆด้วย ในสังคมไทยเดิมราษฎรเป็นเจ้าของผลผลิตการก่อรูปของสิทธิพลเมืองและการเมืองในสังคมไทยเกิดขึ้นพร้อมกับการมี “บุคคล” และสังคมหรือพื้นที่สาธารณะในวาทกรรมทางการเมือง หลังจากที่มีการปฏิรูประบบกฎหมายเสียใหม่ จากระบบกฎหมายเก่าที่วางอยู่บนพระธรรมศาสตร์และราชศาสตร์ มาสู่ระบบกฎหมายสมัยใหม่ที่เป็นแบบตะวันตก ผลประการสำคัญของการสร้างระบบกฎหมายสมัยใหม่คือการสร้างให้มีปัจเจกบุคคลเกิดขึ้นในสังคมไทยในทางนิติ¹² เนื่องจากกฎหมายสมัยใหม่เช่นกฎหมายอาญาและแพ่ง ต่างถือว่าผู้กระทำความผิดเป็นปัจเจกชนที่มีเหตุผลเป็นของตนเอง และบุคคลอาศัยอยู่ในสังคม การกระทำที่ละเมิดหรือเป็นภัยต่อบุคคลจึงถือว่าเป็นการทำผิดต่อสาธารณะด้วย ในขณะที่ระบบกฎหมายเก่าของไทย ปฏิบัติต่อผู้กระทำความผิดในฐานะตำแหน่งทางสังคมเช่นศักดินาและฐานะตำแหน่งของคนในลำดับของความเหลื่อมล้ำ การทุบตีผู้อื่นในธรรมเนียมกฎหมายเก่า ยังไม่ถือว่าเป็นการกระทำที่ผิดกฎหมายทันที หากผู้กระทำเป็นมูลนายหรือผู้มีอำนาจและผู้ถูกกระทำเป็นข้าทาส ลูกเมียหรือผู้น้อยกว่า เนื่องจากมีมาตราที่ให้ผู้เป็นใหญ่ควบคุมดูแลและลงโทษผู้น้อยกว่าได้เป็นต้น ในขณะที่กฎหมายสมัยใหม่ถือว่าการใช้กำลังประทุษร้ายผู้อื่นถือเป็นการทำผิดกฎหมายบ้านเมืองได้เลย

เช่นเดียวกับการสร้างบุคคลให้เกิดขึ้นในวาทกรรมทางกฎหมาย ได้แก่การเกิดขึ้นของสาธารณะหรือ“ประชุมชน” ซึ่งเป็นส่วนรวมที่รวมเอาคนจำนวนมากในนั้นมากที่สุด คำที่ใช้แทนส่วนรวมในระยะผ่านได้แก่คำว่า “หลวง” ซึ่งมาจากมโนทัศน์เก่าที่รัฐหมายถึงแผ่นดินรวมถึงข้าราชการและราษฎรทั้งหลาย ที่เป็นของกษัตริย์ ในขณะที่คำว่า “ส่วนรวม” หรือสาธารณะ ที่ก่อรูปขึ้นมาใหม่ จะให้ความหมายที่แตกต่างออกไป เนื่องจากรัฐที่เป็นประชาชาติ จะไม่ใช่สมบัติของใครคนใดคนหนึ่งอีกต่อไป หากต้องเป็นของพลเมืองทุกคนร่วมกัน

2.4: มโนทัศน์ว่าด้วยประเทศหรือชาติ

เทียนวรรณเริ่มมีพระชนในการรับรู้โลกและประเทศอย่างใหม่ในระยะที่สยามเปิดรับความก้าวหน้าจากตะวันตก เขาวิเคราะห์พัฒนาการของสังคมและประเทศว่าเป็นไปตามลำดับขั้นจากต่ำสู่สูง ขั้นต้นคือเริ่มจากกำเนิดของสัตว์ อันได้แก่ “สิ่งมีชีวิต แลใจตรง มีวิญญาณ ความรู้สึก แลสัญญาความจำ แลเจตสิกความคิดอ่าน” ในขั้นแรกนี้มนุษย์ยังไม่มีแม้ภาษาการพูดและขนบธรรมเนียม มีแค่ขั้นที่ 5 อายุคน 6 แลถึงเพศหญิงชายกะเทย มีการสืบพันธุ์จึงนำไปสู่การตั้งหมู่คณะเหล่าก๊กกองต่างๆขึ้น

¹² ดูรายละเอียดใน Tamara L. Loos, “Gender Adjudicated: Translating Modern Legal Subjects In Siam” *Ph.D*

Dissertation, Cornell University, 1999, Ch. 3.

สิทธิมนุษยชนในประวัติศาสตร์ของสังคมไทย

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิมนุษยชนศึกษา ๔ ภาค

วันที่ ๑๕-๑๖ มีนาคม ๒๕๔๕

2.5: มโนทัศน์เรื่องความยุติธรรมทางสังคม

ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีการเปลี่ยนทรงสนทนาคือความยุติธรรม จากเดิมที่พิจารณาโทษคดีความตามจารีตนครบาล มาเป็นการใช้และอ้างอิงหลักฐานและพยานให้มากขึ้น ไม่ใช่อาศัยการใช้อำนาจของรัฐและเจ้าหน้าที่ไปค้นหาความจริงออกมา ดังคำปรารภใน พระราชบัญญัติยกเลิกวิธีพิจารณาโจรผู้ร้ายตามจารีตนครบาล ร.ศ. 115 “ทรงดำริเห็นว่า หลักฐานในการพิจารณารรคดีโดยยุติธรรมก็ต้องอาศัยสักขีพยานปนใหญ่ยิ่งกว่าสิ่งอื่น และการพิจารณาความโจรผู้ร้าย แลคดีโทษหลวงทั้งปวงทุกวันนี้ ก็ได้โปรดเกล้า ฯ ให้แก้ไขลักษณะกระบวนการพิจารณา แลลักษณะพยานให้ดีขึ้น อาจจะชำระถ้อยความ เอาความเท็จจริงได้รวดเร็วสะดวกกว่าแต่ก่อน ไม่จำเป็นต้องใช้พิจารณาโดยจารีตนครบาล อันมีทางเสื่อมเสียยุติธรรมดังได้กล่าวมาแล้วนั้นอีกต่อไป” (การเน้นเป็นของผู้เขียน)

ความยุติธรรมไม่ใช่ระเบียบที่กำหนดอยู่ในกรอบของอำนาจและความถูกต้องทางศาสนา โดยที่พระมหากษัตริย์เป็นตัวแทนของอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในการบังคับและตรวจตราให้ระเบียบของคนและของโลกดำรงอย่างถูกต้องตามคติโบราณมา หากแต่หันไปให้น้ำหนักและความสำคัญแก่หลักฐานอันเป็นสิ่งภววิสัยภายนอก เป็นเรื่องของสังคม มากกว่าการอาศัยอ้างอิงแต่อำนาจและธรรมเนียมแต่ดั้งเดิมมา

2.6: โลกทรรศน์ของสิทธิมนุษยชน

มโนทัศน์ว่าด้วยมนุษย์แบบใหม่หรือสมัยใหม่จึงเป็นพื้นฐานให้กับนักคิดและปัญญาชนสยามในสมัยปฏิรูปการปกครองมาถึงสมัยเปลี่ยนแปลงการปกครอง ทำให้เกิดระบบคิดที่ไม่ได้อิงกับแนวคิดของพุทธศาสนาแต่อย่างใด หากเริ่มคิดค้นและวิเคราะห์จากองค์ความรู้ของชุมชน มองเห็นความเชื่อมโยงระหว่างศูนย์กลางที่เป็นประธานกับบริวารที่เป็นสมาชิกส่วนย่อยทั้งหลาย อิทธิพลการคิดและวิเคราะห์ในเชิงประจักษ์นิยมได้รับมาจากภูมิปัญญาตะวันตก แสดงออกในกลุ่มเจ้านายและข้าราชการใน ร.ศ. 103 ที่เปรียบเทียบฐานะและอนาคตของสยามกับของประเทศยุโรปที่ศิวิไลซ์ มาถึงเทียนวรรณและ ก.ส.ร. กุหลาบ ซึ่งให้ความสำคัญกับการเรียนรู้ของคนแต่ละคนเอง งานเขียนของก.ส.ร. กุหลาบ ที่สำคัญคือการอธิบายและกระทั้ง “สร้าง” วาทกรรมของประวัติศาสตร์ไทยขึ้นมาใหม่ อันเป็นการท้าทายและลบหลู่พระบรมเดชานุภาพในที่สุด เพราะสิ่งที่เขานำมาคือ การปลดปล่อยความรู้ให้หลุดออกจากพันธนาการของระบบศักดินา ไปสู่ระบบเสรีที่ปัจเจกชนแต่ละคนสามารถตัดสินใจรับรู้และเชื่อถือได้บนพื้นฐานของวิธีการที่วางอยู่บนความเป็นเหตุผลและตรรกของศาสตร์สมัยใหม่

3. สิทธิพื้นฐานในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ถึงเปลี่ยนแปลงการปกครอง

กล่าวโดยทั่วไป ปัญหาสิทธิใหญ่ๆที่ราษฎรประสบและไม่อาจแก้ไขได้ด้วยตนเองนั้น ส่วนใหญ่เรียกได้ว่าเป็นสิทธิขั้นพื้นฐาน (basic rights) อันประกอบไปด้วยสิทธิในการดำรงชีพ (subsistence rights) และสิทธิในความปลอดภัย (security rights) สิทธิพื้นฐานนี้มีอยู่เพื่อทำหน้าที่ในการปกป้องคนที่ไม่อาจช่วยเหลือตัวเองได้ จากความอ่อนแอเกินไปหรือธรรมชาติที่ไม่อาจเอาชนะอุปสรรคเบื้องต้นได้ด้วยตนเอง ให้คนส่วนนี้รอดพ้นจากการถูกทำลายจากเผด็จการของมนุษย์ไป สิทธิพื้นฐานจึงเป็นเสมือนเครื่องป้องกันหรือเกราะสำหรับคนที่ไม่อาจป้องกันตัวเองได้เพียงพอที่จะอยู่รอดและพัฒนาความเป็นคนได้ ให้พ้นจากเอื้อมมือและการข่มขู่ของอุปสรรคปัญหาในการดำรงชีวิต ซึ่งอาจนำไปสู่การสูญเสียสิทธิในการดำรงชีพและสิทธิในความปลอดภัยมั่นคงแห่งชีวิตเป็นต้น กล่าวได้ว่าสิทธิพื้นฐานเป็นการควบคุมพลังทางเศรษฐกิจและพลังทางการเมืองอย่างหนึ่งได้เช่นกัน ไม่เช่นนั้นพลังการเมืองและเศรษฐกิจนี้ก็จะไม่มีอะไรมาควบคุมมันไว้ได้ สิทธิพื้นฐานจึงเป็นการประกันทางสังคม ที่จะไม่ให้ภัยอันตรายมา

คุกคามทำลายความเป็นคนลงไป อย่างน้อยก็ไม่ให้ถึงขั้นทำลายความต้องการขั้นพื้นฐานลงไปจนหมด ในประการสุดท้ายสิทธิพื้นฐานจึงเท่ากับเป็นการให้สิทธิในการมีชีวิตแก่คนที่ไม่มีอำนาจ สำหรับใช้คัดค้านพลังบางอย่างซึ่งไม่เช่นนั้นอาจเป็นอันตรายแก่พวกเขามากที่สุด¹³

สิทธิในความปลอดภัยแห่งชีวิต หมายถึงการมีความปลอดภัยและมั่นคงในร่างกาย กล่าวคือไม่ถูกฆ่า ฆาตกรรม ทุบตี ทรมาณ กดขี่ ข่มขืนกระทำชำเราหรือทำร้ายทั้งทางกายและวาจาเป็นต้น สิทธิดังกล่าวนี้เป็นพื้นฐานจำเป็นสำหรับการที่มนุษย์จะสามารถได้รับและได้ใช้สิทธิประการอื่นๆต่อไป กล่าวได้ว่าหากคนยังไม่อาจสามารถมีและได้รับการคุ้มครองในสิทธิความปลอดภัย คนเหล่านั้นก็ยากที่จะสามารถใช้สิทธิด้านอื่นๆได้ ดังนั้นการที่คนได้รับสิทธิต่างๆแล้ว ย่อมมีนัยด้วยว่าเขาก็ย่อมได้รับสิทธิในความปลอดภัยทางร่างกายแล้วด้วยเหมือนกัน

สิทธิในการดำรงชีพหมายความว่าความสามารถในการมีชีวิตอย่างปกติในขั้นพื้นฐานที่จำเป็นสำหรับมนุษย์ในสังคม เช่นการทำมาหากินได้ตามอัตภาพ สิทธิในการดำรงชีพจึงหมายถึงความมั่นคงในทางเศรษฐกิจในระดับน้อยที่สุดที่คนพึงจะมีการดำรงชีพ ความมั่นคงทางเศรษฐกิจนี้ครอบคลุมถึงอากาศบริสุทธิ์ น้ำสะอาด อาหารพอเพียงและมีสุขอนามัย เสื้อผ้าพอเพียง ที่พักอาศัยพอเพียง และการมีสาธารณสุขและการป้องกันโรคที่พอเพียงด้วยเช่นกัน สิทธิในการดำรงชีพอย่างน้อยในระดับพื้นฐาน ทั้งในส่วนที่คนไปประกอบการ หากเขามีปัจจัยและความสามารถ กับการได้รับการดำรงชีพจากการช่วยเหลือของรัฐ ในกรณีของคนที่ไม่อาจช่วยตัวเองได้ สิทธิและความมั่นคงทางเศรษฐกิจนี้จึงเกี่ยวพันไปถึงระบบกรรมสิทธิ์ทรัพย์สินในรัฐและสังคมด้วย ไปถึงนโยบายเศรษฐกิจของรัฐบาล

จากหลักฐานประวัติศาสตร์ประเภทฎีกา - คำร้องทุกข์ และการเสนอแนะความเห็นต่าง ๆ ที่ใช้เป็นข้อมูลในการวิเคราะห์เรื่องสิทธิของสังคมไทยในอดีต กลุ่มคนที่เป็นผู้ทำเรื่องร้องเรียนมายังหน่วยงานของรัฐบาลมากที่สุดได้แก่ “ราษฎร” ทั้งที่เป็นเอกชนและที่เป็นกลุ่มบุคคล คำว่าราษฎรที่ใช้กันในสมัยกลางรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา เริ่มให้ความหมายใหม่แก่ประชาชนในพระราชอาณาจักร ในฐานะที่เป็นกลุ่มคนที่รวมกันอยู่ตามลักษณะชนชั้น(ทางเศรษฐกิจ) ไม่ใช่ประชาชนที่เป็นรูปธรรมตามฐานะทางสังคม อันเป็นที่รู้จักและใช้กันแพร่หลาย โดยอิงกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจของบุคคล เช่นข้าทาส ข้าไท ไพร ชุนนาง เป็นต้น

ราษฎรเป็นชนกลุ่มใหญ่ของสังคมไทย ไม่ได้เป็นผู้ที่มีอำนาจทางการเมืองการปกครองหรือเป็นกลุ่มนักคิดหัวก้าวหน้า หากแต่เป็นคนธรรมดาสามัญที่กระจายตัวอยู่ตามท้องถิ่นต่างๆ ประกอบอาชีพทางการเกษตรเป็นหลัก นอกจากนี้ยังรวมไปถึงกลุ่มคนในอาชีพอื่นๆด้วย ราษฎรที่กล่าวถึงนี้ยังรวมเอากลุ่มสตรี พ่อค้าแม่ค้า พระสงฆ์ คนในบังคับต่างชาติ นักโทษ กรรมกร มีบางกรณีและผู้ร้องเรียนเป็นข้าราชการชั้นผู้น้อย ซึ่งต่างมีปัญหาเฉพาะตนและต้องการเรียกร้องความยุติธรรม อันเกี่ยวเนื่องกับผลประโยชน์หรือสิทธิที่ตนพึงมีพึงได้ด้วย

1. กลุ่มเกษตรกร

เป็นชนกลุ่มใหญ่ที่สุดที่ส่งเรื่องราวฎีการ้องทุกข์ให้รัฐบาลช่วยแก้ไข ปัญหาที่ชนกลุ่มนี้ประสบมากที่สุดคือเรื่องของที่ดินทำกิน ซึ่งได้แก่ปัญหาในการถือครองที่ดิน การบุกเบิกที่ทำกิน ปัญหาเรื่องการประกาศเขตที่ดินสาธารณะที่ทับที่ดินทำกินแต่เดิมของชาวบ้าน ปัญหาในการออกโฉนด รวมถึงกรณีพิพาทระหว่างบริษัทขุดคลองแล

¹³ Henry Shue, *Basic Rights: Subsistence, Affluence, and U.S. Foreign Policy* (Princeton University Press, 1996), p. 18.

คนสยามกับชาวบ้าน ปัญหาระหว่างเจ้าพนักงานของรัฐกับชาวบ้านในการจัดสรรที่ดินทำกิน ข้อร้องเรียนโดยมากมักจะไม่ได้รับการแก้ไขจากหน่วยงานของรัฐ และอีกจำนวนมากก็ถูกยกฟ้องหรือแพคดี

จากปัญหาฎีกาและการร้องทุกข์ดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงความขัดแย้งในเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดินเป็นอย่างมาก ซึ่งไม่น่าแปลกใจหากพิจารณาจากการอภิปรายถึงกำเนิดและพัฒนาของมโนทัศน์สิทธิ ซึ่งก่อตัวขึ้นมาจากผลของการเปลี่ยนแปลงและการปะทะขัดแย้งกันระหว่างกลุ่มและชนชั้นในสังคม ในกรณีศึกษาของไทย สิ่งที่ผู้วิจัยให้น้ำหนักความสำคัญได้แก่มิติทางความคิดและความรู้อันเกี่ยวพันกับการก่อรูปของการอ้างและร้องถึงสิทธิของราษฎรในประเด็นปัญหานี้

ในวาทกรรมเรื่องที่ดิน แนวคิดที่ครอบงำและเป็นหลักในการกำหนดวิธีการปฏิบัติและการให้เหตุผลแห่งความชอบธรรม จึงเป็นแนวคิดและทฤษฎีที่รัฐและกฎหมายที่ดินยอมรับสิทธิในที่ดินระหว่างราษฎรด้วยกันเองเท่านั้น แต่ไม่ยอมหรืออนุญาตให้ใช้สิทธิในอ้างหรือยื่นต่อพระมหากษัตริย์ได้ จึงไม่เป็นที่แปลกใจว่า ปัญหาและข้อขัดแย้งระหว่างราษฎรกับรัฐในเรื่องที่ดินนั้น ราษฎรไม่มีโอกาสเลยที่จะชนะหรือเรียกร้องความเป็นธรรมจากรัฐได้ สิทธิในปัจจุบันการผลิตที่สำคัญยิ่งอันนี้ จึงเป็นสิทธิที่ถูกจำกัดด้วยกฎหมายและขนบธรรมเนียมประเพณีในโครงสร้างอำนาจเก่าที่ไม่เท่าเทียมกันอย่างแน่นหนา ในระยะยาว สิทธิในกรรมสิทธิ์ที่ดินแบบจำกัดและด้านเดียวนี้ มีผลกระทบต่อการพัฒนาและการดำรงชีวิตของราษฎร ในอันที่จะยกระดับและพัฒนาศักยภาพของตนเองไม่น้อย เนื่องจากขาดพื้นฐานทางวัตถุรองรับการขยายกิจการทางสังคมด้านอื่นๆต่อไป

ราษฎรให้ความสำคัญต่อการมีกรรมสิทธิ์อันสมบูรณ์ในที่ดินทำกินอย่างสูง โดยถือว่าเป็นเสมือนความเป็นความตายของราษฎรเลยทีเดียว การที่ราษฎรไม่พอใจขายที่นาให้รัฐบาลโดยราคาถูก ๆ นี้ เพราะ “ราษฎรมีที่นาไว้สำหรับทำมาหากินโดยจำกัด เมื่อต้องขายที่นาซึ่งเป็นนาให้แก่รัฐบาลเสียแล้วราษฎรก็หมดทางทำมาหากิน ซึ่งนับว่าเป็นชีวิตที่สำคัญได้สิ้นสุดลง” อันนี้เมื่อต้องขายที่นาโดยราคาถูก ๆ เช่นนี้ ราษฎรจะนำเงินนั้นไปหาซื้อที่นาบ้านเรือนอยู่ใหม่ก็ไม่ได้มีเงินเพียงพอ...นับว่าราษฎรได้รับความเดือดร้อนจะหาที่เปรียบปานมิได้...จะต้องอพยพออกจากท้องถิ่นอันเป็นภูมิลำเนาไปอย่างบ้านแตกสาแหรกขาด ซึ่งนับว่าเป็นความเดือดร้อนของราษฎรเหล่านี้อย่างร้ายแรงอันไม่เคยพบเห็น เมื่อราษฎรร้องเรียนความทุกข์ร้อนซึ่งไม่ยอมขายหรือได้ราคาถูก ก็ถูกเจ้าพนักงานขู่เชิญว่ามีความผิด จะต้องได้รับโทษ และใช้กำลังทหารตำรวจเข้าล้อมบ้านต้อนราษฎรให้ไปทำสัญญายอมขายที่ดินให้รัฐบาลตามราคาที่รัฐบาลจะกำหนดให้ เมื่อราษฎรบางคนไม่ยอมเซ็นชื่อหรือพิมพ์ลายมือ ก็ต้องถูกจู่โจมขู่เชิญจับมือให้เซ็นหรือพิมพ์ลายมือ ทั้ง ๆ ที่ราษฎรไม่ยินยอมซึ่งนับว่าไม่สมกับสมัยที่มีการปกครองโดยมีรัฐธรรมนูญตามแบบประชาธิปไตย เพราะราษฎรไม่มีสิทธิ์เสรีภาพในการครอบครองทรัพย์สินมรดกและที่ดินดังว่าไว้ในรัฐธรรมนูญ”

ปัญหาอีกประการที่ใหญ่หลวงและกระทบกระเทือนชีวิตการทำมาหากินของราษฎรมากได้แก่เรื่องภาษีอากร การเก็บภาษีอากรและค่านาต่าง ๆ นั้นเป็นการเก็บภาษีโดยตรงจากราษฎรในการประกอบอาชีพพื้นฐาน ไม่ใช่จากการค้าขายแลกเปลี่ยนหรือผลิตจากโรงงาน จึงมีผลกระทบต่องานราษฎรโดยตรง หลายอย่างเป็นภาษีที่ตกทอดมาจากระบบศักดินา เช่นภาษีรัชชูปการ การเกณฑ์แรงงาน เป็นต้น ในระบบสังคมที่กำลังได้รับอิทธิพลระบบทุนเมื่อการค้าการส่งออกมีมูลค่ามากขึ้น แรงงานของราษฎรก็มีค่ามากขึ้นเช่นกัน การเกณฑ์แรงงานในลักษณะของการขูดรีดส่วนเกินจึงไม่อาจให้ความรู้สึกที่เป็นธรรมทางเศรษฐกิจในหมู่ราษฎรได้

ความคิดของราษฎรจากคำฎีกาต่าง ๆ เห็นได้ในประการแรกคือความคิดเรื่องความยุติธรรม ประการที่สองคือความเสมอหน้า การที่ราษฎรอ้างถึง “ความเสมอหน้า” ในการปฏิบัติตามกฎหมาย แท้จริงก็คือหลักการที่ว่า ทุก

คนย่อมเสมอภาคกันต่อหน้ากฎหมาย อันเป็นหลักการของระบบกฎหมายสมัยใหม่ ซึ่งสมัยโน้นเพิ่งจะเข้ามาพร้อมกับการปฏิรูปการปกครองสมัยรัชกาลที่ 5 แต่จากหนังสือร้องทุกข์ แสดงว่าราษฎรนั้นเข้าใจและต้องการ ความเสมอภาคเท่าเทียมกันของคนต่อหน้ากฎหมาย ซึ่งในทางปฏิบัติจะพบว่าอันนี้เป็นจุดอ่อนในระบบการปกครองสยามมาแต่โบราณกาลกระทั่งปัจจุบันกาล ที่รัฐบาลแทบทุกสมัยไม่ประสบความสำเร็จนักในการทำให้ราษฎรสามัญชนกับคนชั้นสูงเสมอภาคเท่าเทียมกันต่อหน้ากฎหมายได้

ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้ว ภาษาและความคิดของราษฎรที่มีต่อสิ่งที่เป็ลสิทธิและผลประโยชน์ของราษฎรทั้งในแง่บุคคลและของชุมชน พัฒนาไปชัดเจนขึ้น เพราะความต้องการในประโยชน์ส่วนบุคคลไม่ใช่เป็นการละเมิดพระราชอำนาจและอภิสิทธิ์ของชนชั้นปกครองอีกต่อไป หากเป็นความชอบธรรมที่มีการรับรองด้วยกฎหมายรัฐธรรมนูญ จะเห็นได้จากแสดงออกของการร้องทุกข์ต่างๆในสมัยนี้

กล่าวโดยสรุป แนวคิดและการปฏิบัติเรื่องสิทธิมนุษยชนในด้านการทำมาหากินอันเป็นสิทธิพื้นฐานนั้น พบอุปสรรคและปัจจัยกับเงื่อนไขทางการเมืองและสังคมหลายอย่างในประวัติศาสตร์ ที่กีดขวางและบั่นทอนกระทั่งทำลาย ความเป็นมนุษย์ที่มีศักดิ์ศรีในตัวเอง ความสามารถทั้งที่เป็นศักยภาพและที่เป็นจริงของราษฎรสยาม ในการพัฒนากระดับชีวิต คุณภาพและในที่สุดคุณธรรมของระบบการปกครองและสังคมขึ้นมา หรือไม่ก็ถูกทำให้เป็นสิ่งนอกคอกที่ไร้บทบาท ความหมายและฐานะในสังคมสยามลงไปอย่างต่อเนื่อง

4. มโนทัศน์สิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง

4.1 คำประกาศแห่งสิทธิของพลเมืองและความเป็นคน

คำประกาศแห่งสิทธิของความเป็นมนุษย์ที่เสมอภาคกันในทางสังคมและการเมืองของราษฎรไทยอย่างเต็มภาคภูมิและด้วยความเชื่อมั่นได้แก่ *ประกาศของคณะราษฎรฉบับที่ 1* ในเช้าตรู่วันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 คำประกาศแสดงออกถึงความรู้สึกของราษฎรต่อสภาวะของพวกเขาในขณะนั้นว่า หลังจากประกาศนโยบายหลัก 6 ประการและเสนอรูปแบบระบบบริหารใหม่ ให้ข้าราชการอยู่ใต้กฎหมายรัฐธรรมนูญแล้ว ประกาศคณะราษฎรก็ลงท้ายด้วยการรับรองในสิทธิและเสรีภาพของราษฎร รวมทั้งการให้ความหวังต่ออุดมคติของสังคมพระศรีอาริย์ไว้ด้วย

การปฏิวัติ 2475 จึงกล่าวได้ว่าเป็นจุดหัวเลี้ยวหัวต่ออันสำคัญยิ่งในประวัติศาสตร์สิทธิมนุษยชนไทย เพราะความคิดและความรู้สึกไปถึงความต้องการทางสังคมของราษฎรในอดีตนั้น ถูกสังเคราะห์และนำไปสู่การปฏิบัติทางการเมืองอย่างจริงจังและประสบความสำเร็จเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์การเมืองไทย หากอธิบายในโครงการวิจัยนี้ พัฒนาการอันเป็นลำดับขั้นของการพัฒนาของสิทธิดั้งเดิมต่างๆได้แก่การยกระดับขึ้นสู่สิทธิมนุษยชน ซึ่งลักษณะเด่นของมันคือสิทธิในการมีและใช้เสรีภาพของบุคคลในทางการเมืองและสังคมอย่างเท่าเทียมกัน บทนี้ จะสำรวจและศึกษาถึงแนวความคิดและการก่อรูปของสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมืองในประวัติศาสตร์สังคมไทย

4.2 ความหมายของสิทธิทางการเมือง: การเป็นพลเมือง

การแสดงออกที่รวมศูนย์ของสิทธิทางการเมืองได้แก่ภาวะของการเป็นพลเมือง(citizenship) ได้แก่การเปลี่ยนผ่านจากสถานะของผู้อยู่ใต้การปกครองที่มีฐานะและอภิสิทธิ์ต่างกันตามตำแหน่งทางสังคมของแต่ละคน เช่นไพร่ ทาสและขุนนาง ไปถึงเจ้านาย มาสู่การเป็นสมาชิกที่มีศักดิ์และสิทธิเท่าเทียมกันด้วยการเป็นพลเมืองของ

รัฐที่เหมือนกัน ในทางประวัติศาสตร์ สภาพดังกล่าวได้กระเษผ่านจากระบบศักดินาหรือฟัวด์ลมาสู่ระบบประชาธิปไตยกระฎุมพี

ในประเด็นของกำเนิดความเป็นพลเมืองในสังคมไทยและการเกิดขึ้นของสิทธิทางการเมือง อาจกล่าวได้ว่าเป็นผลจากพัฒนาการของสองกระบวนการทางการเมือง อันแรกคือการพัฒนาการที่ดำเนินมาภายในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราช นับแต่สมัยรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา กระบวนการที่สองมาจากการเคลื่อนไหวทั้งสันติและรุนแรงของราษฎรและกลุ่มคนที่เริ่มต้นตัวต่อการเปลี่ยนแปลงสมัยใหม่ที่กระทบถึงสังคมสยาม กล่าวอย่างสั้นๆ กระบวนการเมืองอันแรกคือการเปลี่ยนแปลงจากเบืองบน กระบวนการเมืองอันที่สองคือการเปลี่ยนแปลงจากเบืองล่าง ปฏิสัมพันธ์และปฏิภริยาของทั้งสองกระบวนการมีผลต่อทิศทางและพัฒนาการของสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมืองในสังคมไทย ปัจจัยหนึ่งที่มีผลต่อการปรับตัวและเปลี่ยนแปลงในโลกทรรศน์ของชนชั้นนำสยามสมัยนั้นค่อนข้างมาก ได้แก่การเข้ามาและคุกคามของประเทศมหาอำนาจตะวันตก จนถึงการทำสนธิสัญญาเบาริ่ง ซึ่งถือเป็นสัญลักษณ์ของการนำสยามเข้าไปในระบบทุนนิยมโลก และนำไปสู่เงื่อนไขของการสร้างระบบทุนนิยมในประเทศต่อมา กระบวนการปรับตัวและเปลี่ยนแปลงจากภายในดำเนินไปมากที่สุดในระยะปฏิรูปการปกครองภายใต้การนำของรัชกาลที่ 5 จากนั้นกล่าวได้ว่าเป็นช่วงของการสานต่อและรวมศูนย์อำนาจของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชบนระเบียบโลกใหม่ต่อไป

กระบวนการแปลงไพร่ทาสให้เป็นพลเมือง ดำเนินไปพร้อมๆ กับการสร้างข้าราชการในระบบใหม่ขึ้นมา แนวคิดใหม่ว่าด้วยการให้ข้าราชการที่ไว้ใจได้สามารถแสดงความคิดเห็นคัดค้านพระมหากษัตริย์ได้ หรือให้ “เสรีภาพทางความคิดและการพูด” แก่ที่ปรึกษาในพระองค์ เราเห็นความด้านดิ่งในแนวคิดใหม่นี้ดังกล่าวได้จากพระบรมราชโองการของรัชกาลที่ 5 เมื่อทรงแสดงแก่ปรีวีเคาน์ซิลว่า “พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์ในการสุจริตอย่างเดียว จะให้การทั้งปวงซึ่งเป็นการเจริญแก่บ้านเมืองสำเร็จไป เพราะฉะนั้นจึงได้ลดหย่อนผ่อนพระราชอิศริยยศลง มิได้ถือพระองค์ยอมให้ท่านทั้งหลายทูลท้านทัดขัดขวาง ในการซึ่งทรงพระราชดำริซึ่งยังไม่ต้องด้วยยุติธรรม แลให้กราบทูลการซึ่งตัวได้คิดเห็นว่าเป็นคุณ ตามความคิดของตน เพื่อจะให้เป็นคุณเป็นประโยชน์แก่ราษฎรไปภายหน้า...”¹⁴

แต่เสรีภาพในการคิดและพูดของขุนนางในที่ปรึกษาพระองค์เหล่านั้น ทำให้เกิดปัญหาข้อสงสัยในคนทั้งหลายได้อีกว่า คนเหล่านั้นอาจใช้ “อำนาจพูดการได้ทุกสิ่งทุกอย่าง” ไปในทางเป็นประโยชน์แก่ตนเอง หรือไปในทางเสื่อมเสียแก่ผู้อื่นก็ได้ จะมีหลักประกันอันใดว่า การได้อำนาจใหม่แก่ตนนี้จะยังให้เกิดผลดีคือความเจริญแก่พระมหากษัตริย์และแก่บ้านเมือง ดังนั้นจึงมีพระราชดำริให้บรรดาผู้ได้รับแต่งตั้งให้เป็นปรีวีเคาน์ซิล “จะต้องถวายนุสัจ” เพื่อทำให้ข้าราชการและราษฎรไว้วางใจประการหนึ่ง พระเจ้าแผ่นดินเป็นที่วางพระราชหฤทัยประการหนึ่ง และตัวเองเป็นที่ไว้ใจแก่ตัวเองอีกประการหนึ่ง

ปัญหาของการเกิดสิทธิและเสรีภาพที่เป็นของพลเมืองจึงไม่ใช่เรื่องใหญ่เท่ากับปัญหาของการที่ชนชั้นนำจำเป็นต้องลดฐานะและจำกัดอำนาจตามประเพณีของตนลงไป นำไปสู่ภาวะการณ์ของการประนีประนอมระหว่างการทำให้เป็นสมัยใหม่กับการรักษาระบอบค่านิยมของสังคมศักดินาไทยไว้

¹⁴ ดร.ไกรยวาท เล่มที่ 1 หน้า 108, อนุสรณ์ในการพระราชทานเพลิงศพ พันตำรวจตรี หลวงนภาศิริวัธม วัดธาตุทอง วันที่ 13 สิงหาคม พ.ศ. 2516.

ในขณะที่สังคมสยามขณะนั้นได้รับผลกระทบจากอิทธิพลทางเศรษฐกิจและการเมืองสมัยใหม่มากขึ้น จนเกิดกลุ่มคนใหม่ที่เรียกว่า “ชนชั้นกลาง” การเกิดขึ้นของกลุ่มคนใหม่เหล่านี้ต่างจากผู้นำตามประเพณีดั้งเดิม กล่าวคือคนใหม่มีสำนึกในเรื่องการเปลี่ยนแปลงให้ทันสมัย อันเป็นเงื่อนไขของความเป็นชาติ ของความมั่นคงของชาติ ไปถึงการรับรู้แบบใหม่เกี่ยวกับอำนาจรัฐและการปกครอง ที่มีหน้าที่และบทบาทแบบใหม่ ปัญหาขัดแย้งเกิดขึ้น เพราะสำนึกและความรับรู้ดังกล่าว “เป็นสำนึกที่ตรงกันระหว่างชนชั้นนำ 2 กลุ่มในสถานภาพทางอำนาจที่แตกต่าง กัน และไม่สามารถประสมรวมขอมระหว่างฝ่ายที่ครองอำนาจกับฝ่ายที่เรียกร้องต้องการมีส่วนร่วมในอำนาจ”¹⁵ ดูเหมือนว่ากลุ่มที่เรียกร้องการเปลี่ยนแปลงกลุ่มต่างๆกับฝ่ายชนชั้นนำเก่าไม่ได้ขัดแย้งกันในเรื่องการปฏิรูประบบการเมืองการปกครองโดยสิ้นเชิง แต่ที่เป็นปมเงื่อนจนทำให้เกิดการใช้กำลังหักล้างกัน อยู่ที่ว่าวิธีการและเงื่อนไขเวลา มาโดยตลอด แต่เมื่อพิจารณาข้อเขียนอันแสดงถึงแนวความคิดของคนทั้งสองฝ่าย จะพบว่าลึกลงไปมีความขัดแย้งพื้นฐานดำรงอยู่และทำให้การรับรู้ในความทันสมัยที่เหมือนกัน ไม่อาจนำไปสู่การปฏิบัติและการปรับปรุงที่เข้ากันได้ ในบริบทของสังคมสยามช่วงเวลาดังกล่าว ดังนั้นแม้ฝ่ายชนชั้นนำและกลุ่มคนใหม่จะมีความต้องการและเหตุผลมากมายในความทันสมัยและประสิทธิภาพของระบบใหม่ก็ตาม แต่ก็ไม่สามารถหลีกเลี่ยงความขัดแย้งที่เป็นปฏิปักษ์ได้ ในที่สุดก็มาถึงวาระสุดท้าย เมื่อคณะราษฎรตัดสินใจเข้าทำการยึดอำนาจจากพระมหากษัตริย์ รัชกาลที่ 7 และทำการเปลี่ยนแปลงระบบการปกครอง มาสู่ระบอบประชาธิปไตย โดยที่พระมหากษัตริย์อยู่ใต้รัฐธรรมนูญ

ควบคู่ไปกับการเปลี่ยนแปลงในระบบกฎหมาย ได้แก่การเปลี่ยนแปลงทางระบบเศรษฐกิจ ที่มีการค้าแลกเปลี่ยนและการผลิตใหม่ๆเพิ่มมากขึ้น เกิดมีชนชั้นกรรมกรที่เรียกว่าชนชั้นกลางจำนวนหนึ่ง และเกิดในทัศนสมัยใหม่ที่ราษฎรในสังคมทำการผลิตเพื่อตลาดมากขึ้น การเข้ามาของเทคโนโลยีสมัยใหม่ รวมถึงการพิมพ์ในระบบทุนนิยม ทำให้เกิดการแพร่หลายของแนวคิดสังคมใหม่ๆมากขึ้น แนวคิดหนึ่งที่ราษฎรรับมาเป็นจุดหมายของสังคมมากขึ้นคือความคิดว่าด้วยความเจริญก้าวหน้า หรือ “ศิวิไลเซชัน” ซึ่งยังอยู่กับเรามาถึงปัจจุบัน การต้องการความเจริญ กลายเป็นสิ่งถูกต้องและให้ความชอบธรรม แก่ขุนนางและราษฎรที่จะเสนอเรียกร้องและประท้วงไปยังรัฐบาลได้ ไม่ใช่เป็นการทำลายหรือทำตัวเป็นศัตรูของผู้มีอำนาจไป ซึ่งในสมัยก่อนไม่อาจกระทำได้

4.3 : มโนทัศน์ในการสร้างรัฐและระบบการปกครองสมัยใหม่

วาทกรรมของนักคิดและปัญญาชนสมัยปฏิรูปการปกครองพุ่งเป้าไปสู่ปัญหาการสร้างรัฐสมัยใหม่ รูปแบบของรัฐบาลและการปกครอง รวมถึงกลไกการบังคับควบคุมการทำงานของข้าราชการและผู้ปกครองระดับต่างๆ ทั้งนี้สะท้อนความจริงของยุคสมัยของการเกิดรัฐประชาชาติในศตวรรษที่ 19 มาถึงการสร้างชาติในศตวรรษที่ 20 ดังนั้นวาทกรรมการเมืองจึงมีรัฐเป็นศูนย์กลางมาโดยตลอด ก่อนที่จะเปลี่ยนผ่านมาสู่มนุษย์และสังคมในปลายศตวรรษที่ 20 ที่น่าสนใจคือนักคิดและปัญญาชนทั้งที่เป็นเจ้านาย ข้าราชการและราษฎร ในสมัยนั้นยังไม่อาจสร้างแนวความคิดของระบบการเมืองแบบสมัยใหม่ได้อย่างแท้จริง เพราะไม่เคยมีตัวอย่างรูปธรรมและแนวคิดคำสอนที่ทำให้เข้าใจยอมรับได้อย่างถ่องแท้ หากแต่เป็นการได้รับอิทธิพลจากสังคมและการปฏิบัติในประเทศมหาอำนาจตะวันตกเป็นสำคัญ ด้วยการที่ชนชั้นนำไทยเคยไปศึกษาทำงานในประเทศเหล่านั้น หรือไม่ได้รับจากการอ่านฟังข่าวจากผู้อื่น และจากสื่อมวลชนทั้งในและนอกประเทศเป็นต้น ประเด็นที่การวิจัยนี้ถามก็คือ บรรดานักคิดและปัญญาชนไทยสมัยนั้นนำเสนอและมีการถกเถียงความคิดเห็นอย่างไรในเรื่องการเมืองการปกครองสมัยใหม่

การเสนอแนวความคิดว่าด้วยรูปแบบและลักษณะของรัฐและรัฐบาล เห็นได้จากข้อเขียนของเทียนวรรณ และคำกราบบังคมทูลของเจ้านายร.ศ. 103 รูปแบบรัฐที่มีการพูดถึงก่อนหน้านั้นแล้ว คือระบบ “ปรีโสเดนต์” ซึ่ง “ให้ราษฎรทั้งแผ่นดินพร้อมใจกันเลือกสรรบุคคลที่ควรจัดไว้เป็นชั้นแล้วตั้งให้เป็นปรีโสเดนต์ใหญ่ และปรีโสเดนต์รอง

¹⁵ เสน่ห์ จามริก, *การเมืองไทยกับพัฒนาการรัฐธรรมนูญ*, หน้า 105.

ครอบครองแผ่นดินผู้ซึ่งขาดวาระการบ้านเมืองเป็นวาระเป็นคราวมีกำหนดเพียง 4 ปีและ 8 ปี” ความรับรู้ต่อระบบปกครองใหม่แบบ รีบลิคนี้ มีมาแต่สมัยรัชกาลที่ 4 แล้ว แต่ยังไม่มียุทธศาสตร์และความเรียกร้องต้องการจากราษฎรไทย แม้เทียบวรรณก็พูดถึงระบบ “ปรีโสเดนต์” ในแนวเดียวกับรัชกาลที่ 4 คือ “เห็นว่าเป็นการอัครจริยยิ่งนัก เป็นขนบธรรมเนียมที่ควรจะสรรเสริญอยู่แล้ว”

ในความรับรู้และเข้าใจของนักคิดไทย ระบบการปกครองสมัยใหม่ทั้งหลายของตะวันตกนั้น ถูกมองด้วยโลกทรรศน์ไทยพุทธ ดังนั้นคำที่ใช้เรียกระบบปกครองนั้น แทนที่จะออกมาในรูปของระบบที่สามารถทำงานได้ในตัวมันเองจากกลไกส่วนต่างๆที่ประกอบกันอย่างมีเหตุผล นักคิดไทยมองจากวิถีคิดของระบบการเมืองดั้งเดิม ว่าเป็น “ขนบธรรมเนียม” หรือเป็นเรื่องของ “พระราชประเพณี” ใหม่ นั่นคือในทรรศนะของนักคิดไทย ระบบการเมืองก็ยังเป็นเรื่องของผู้เฒ่าผู้แก่ที่ดำรงอยู่ในศูนย์กลางของอำนาจ หากแต่ผู้นำใหม่นี้มีความสามารถและปรับตัวให้เข้ากับสถานการณ์ใหม่ๆที่เปลี่ยนแปลงได้ จึงทำให้สามารถดำเนินการปกครองในรูปแบบใหม่ไปได้

ประเด็นที่เป็นหัวใจซึ่งคณะร.ศ. 103 มองเห็นจากอันตรายของยุโรปที่ต้องการ“บำรุงความเจริญ” “ศิวิไลเซชัน” ของโลกให้มนุษย์มีความสุขเสมอทั่วกัน” ก็คือความสามารถของเมืองนั้นๆในการปกครองรักษาแผ่นดินเอาไว้ได้อย่างไร ที่จะเป็นโยบายของตนเองและผู้อื่นด้วย การที่จะบำรุงรักษาบ้านเมืองในกรณีของกรุงสยามนั้น ไม่อาจทำได้ด้วยระบบการปกครองแบบเก่า ซึ่งการปกครองทุกอย่างอาศัยอยู่ที่พระมหากษัตริย์แต่เพียงผู้เดียว การปกครองระบบเก่า นั้น “อุปมาเหมือนอุบะที่แขวนไว้ด้วยเชือกเส้นเดียว พวงอุบะซึ่งอาศัยเชือกอยู่ นั้น ถ้ามีอันตรายเชือกขาดก็ต้องตกถึงพื้น ถึงแก่ฟกช้ำเปลี่ยนแปลงรูปพรรณไปได้ต่างๆตามบางที่ทำลายยับเยินสิ้นทีเดียว”

คณะร.ศ. 103 เสนอลักษณะการปกครองใหม่ ที่จะรักษาบ้านเมืองให้พ้นจากอันตรายได้ ประการแรกคือ “ต้องทำให้เป็นที่นับถือวางใจซึ่งกันและกัน ที่เห็นชัดเห็นคิดเห็นผิดเห็นชอบทางเดียวกัน จึงนับได้ว่าเป็นผู้เห็นทางชอบธรรมเสมอกันได้” การจะทำเช่นนี้ได้ก็ต้องมีระเบียบแบบแผนกฎหมายที่เรียกว่า “คอนสติติวชัน ซึ่งประกอบไปด้วยสติปัญญาแลกำลังของราษฎรเป็นการพร้อมเพรียงกันเป็นประมาณ ซึ่งเขานับกันว่ามียุติธรรมทั่วถึงกันจะทำการสิ่งใดก็สำเร็จได้แท้จริง” (68) แนวคิดอันนี้กล่าวได้ว่าเป็นหลักการสำคัญประการหนึ่งของอุดมการณ์และการปฏิบัติระบบประชาธิปไตย นั่นคือการที่คนทั่วไปจะนับถือวางใจซึ่งกันและกันได้นั้น ก่อนอื่นคนทั้งหลายต้องมีความเสมอภาคกัน เคารพในศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ซึ่งเป็นสิ่งเดียวที่เสมอกันที่สุด ไม่ใช่ในฐานะสังคมและทรัพย์สินหรือความฉลาดหลักแหลม ในขั้นนี้ไม่แน่ใจว่าคณะร.ศ. 103 เข้าใจเช่นนี้หรือไม่

ทั้งหมดนี้พูดในภาษาปัจจุบันก็คือ การสร้างสำนึกในความเป็นพลเมืองให้เกิดขึ้นกับทุกคนในประเทศ แต่ว่าทฤษฎีของสมัยนั้นการเปลี่ยนแปลงการปกครองไม่ได้ถูกมองในเรื่องของระบบใหญ่ ซึ่งเป็นเหมือนเครื่องจักรของสังคม หากแต่ยังมองในกรอบของโลกทรรศน์ไทยคือ ยังเป็นการเปลี่ยนแปลงในประเพณีของบ้านเมืองเป็นสำคัญ และบุคคลที่สำคัญเป็นแกนของการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ย่อมแน่นอนว่าต้องมาจากผู้นำสูงสุดหรือศูนย์กลางนั่นเอง การได้มาและเปลี่ยนแปลงในเรื่องอำนาจของราษฎรที่จะแสดงความคิดเห็นได้ ยังเป็นเรื่องรองและถ้าพิจารณาจากคำกราบบังคมทูลทั้งหมดและจากการปฏิบัติที่เกิดขึ้นตามมา กล่าวได้ว่าเป็นเรื่องที่ไม่สำคัญที่สุดในตัวมันเอง ทำนองว่าอาจเกิดขึ้นมาได้ด้วย หากมีการปฏิรูประบบการปกครองและกฎหมายใหม่ดังกล่าวแล้ว กล่าวโดยรวม แม้จะเกิดมีร่องรอยของความคิดเรื่องสิทธิและเสรีภาพของบุคคลในกลุ่มชนชั้นนำและนักคิดสยาม แต่ทั้งหมดยังห่างไกลจากการปฏิบัติที่เป็นจริง ทั้งนี้เนื่องจากการครอบงำและเหนือกว่าของอำนาจและวาทกรรมการเมืองของชนชั้นปกครอง

กล่าวได้ว่าแนวคิดในเรื่องรูปแบบและระบบของรัฐบาลใหม่นั้น มีการอภิปรายกันในรอบของ “ชนบทธรรมนิยมประเพณี” ไม่ใช่เรื่องของระบบ ซึ่งเป็นมโนทัศน์ทางวิทยาศาสตร์ หากแต่ในระยะแรกของการริเริ่มพูดเรื่องรูปแบบรัฐบาลใหม่ ยังคงดำเนินไปภายใต้วาทกรรมการเมืองแบบสมบูรณาญาสิทธิราช ที่การปรับปรุงเปลี่ยนแปลงระบบรัฐบาลเป็นเรื่องของการแก้ไขในชนบทธรรมนิยมประเพณีการปกครองที่ดำเนินมาเท่านั้น นัยของมันก็คือการเปลี่ยนแปลงนี้ ไม่ได้นำไปสู่การเปลี่ยนผู้ปกครองและระบบเก่าที่ดำเนินมาทั้งหมดโดยสิ้นเชิง หากแต่เป็นการเปลี่ยนแปลงส่วนที่ไม่เป็นประโยชน์และไม่ยุติธรรมลงไปเสีย ด้วยการเพิ่มเติมส่วนใหม่ที่เป็นประโยชน์ที่ยุติธรรมเข้ามาแทนที่ และการปฏิรูปหรือเปลี่ยนแปลงใดๆก็ตามที่จะเกิดขึ้น ต้องเป็นการริเริ่มดำเนินโดยผู้ปกครองจากเบื้องบนเอง เนื่องจากข้าราชการและราษฎรและผู้อยู่ใต้การปกครองไม่มีอำนาจและหน้าที่ในชนบทธรรมนิยมเก่าที่จะไปทำอะไรได้ นี่เป็นความขัดแย้งหรือขัดกันของความคิดการเมืองสมัยใหม่ในสังคมไทย ที่ก่อรูปและพัฒนาขึ้นมาภายใต้บริบทและอำนาจแบบเก่า ในระยะยาว สิ่งที่น่าคิดและปัญญาชนจะรู้สึกต่อความคาดหวังในการเปลี่ยนแปลงคือความหมดหวังและไม่ค่อยแน่ใจในอนาคตของบ้านเมือง เพราะการเปลี่ยนแปลงทุกอย่างและความสำเร็จหรือล้มเหลวต้องขึ้นอยู่กับเจ้านายและกษัตริย์เท่านั้น

4.4 : การมีส่วนร่วมในการปกครอง

ราวทศวรรษ พ.ศ. 2450 เป็นต้นมา แนวคิดเรื่องระบบการปกครองที่เรียกว่าประชาธิปไตยเป็นความรู้ทั่วไป ที่ราษฎรซึ่งมีการศึกษาอาจเข้าใจได้แล้ว โดยเฉพาะบรรดาพวกที่ไม่ศึกษาต่างประเทศ ได้กลับมาพร้อมกับมโนทัศน์เรื่องการปกครองที่ประชาชนเป็น “หุ้นส่วน”ใหญ่ ทั้งหมดนั้นนำมาสู่การตั้งคำถามต่อความชอบธรรมของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชและฐานะของชนชั้นปกครองตามประเพณี นักเขียนและนักหนังสือพิมพ์รวมถึงปัญญาชนของกลุ่มกรรมกรและชาวนาด้วย มีการร้องเรียนถึงการปฏิบัติที่ไม่เป็นธรรมของข้าราชการมาก และที่น่าสังเกตคือคำพูดที่มีลักษณะการเมืองแบบราดิคัลได้ปรากฏออกมาอย่างเป็นปกติ เช่น คำพูดว่า “การกดขี่บังคับอันเป็นความทุกข์ยาก” “ความไม่ยุติธรรมในการใช้กฎหมาย” “ความสุขถ้าไม่ถูกบังคับ” เป็นต้น แต่เหตุการณ์ที่เป็นการรวมศูนย์ของความคิดเห็นและความต้องการในสิทธิทางการเมืองในสมัยนั้นได้แก่กรณี “กบฏ ร.ศ. 130”

เมื่อเปรียบเทียบแนวคิดทางการเมืองของคณะ ร.ศ. 130 กับกลุ่มก่อนหน้านี เช่นคณะเจ้านายและข้าราชการ ร.ศ. 103 จะเห็นลักษณะเด่นที่แตกต่าง อันแสดงถึงบริบททางการเมืองที่ได้เปลี่ยนไปแล้วด้วยเช่นกัน ในประการสำคัญได้แก่การที่คณะร.ศ. 130 เกิดมีสำนักทางการเมืองอันแรงกล้าที่พวกตนจะต้องเข้าไปทำการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองของประเทศ มีความคิดที่ปฏิเสธความชอบธรรมในการปกครองของรัฐบาลสมบูรณาญาสิทธิราช มีความรู้สึกสนใจและสะเทือนใจในความยากจนลำบากในชีวิตและการทำมาหากินของราษฎรทั่วไป โดยโยงไปถึงความไม่ยุติธรรมและการกดขี่ของระบอบปกครองและบรรดาขุนนางข้าราชการทั้งหลาย ในประการสุดท้ายพวกเขาเสนอแนวคิดและรูปแบบของรัฐบาลใหม่ที่จะนำความเจริญและแก้ปัญหาราษฎร ด้วยการเสนอระบอบรัฐบาล (ยังไม่มีคำแปลในสมัยนั้น) เข้าแทนที่ระบอบแอบโซลูตโมนาธิปไตย

แนวคิดเรื่องชาติ และความเป็นไทยของสมาชิกคณะร.ศ. 130 เป็นพัฒนาการของแนวคิดเรื่องประชุมนหรือสังคมที่ยังไม่เป็นรูปเป็นร่างในสมัยรัชกาลที่ 5 มาสู่แนวคิดว่าด้วยชาติที่เป็นรูปธรรม คือเป็นประเทศมีอาณาเขตแน่นอนและมีพลเมืองเป็นองค์ประกอบที่สำคัญ และยังเป็นเจ้าของชาติร่วมกันอีกด้วย¹⁶ จากคำให้การของสมาชิก

¹⁶ อัจฉราพร กมฺพพิศมัย กบฏ ร.ศ. 130 กบฏเพื่อประชาธิปไตย: แนวคิดทหารใหม่ (กรุงเทพฯ, อมรินทร์วิสาหการ, 2540), หน้า176. ดูรายละเอียดในเรื่องแนวคิดทางการเมืองและการรับรู้ต่อปัญหาสังคมสมัยนั้นในเล่มนี้ด้วย. ลิขิตมนุษยชนในประวัติศาสตร์ความคิดของสังคมไทย
เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ๔ ภาค
วันที่ ๑๕-๑๖ มีนาคม ๒๕๕๕

กลุ่มนี้ ทุกคนอธิบายถึงการเข้าร่วมหรือเห็นด้วยกับแนวคิดในการเปลี่ยนระบอบปกครองว่ามาจากความรักชาติและจากความเป็นไทยของพวกตนที่เป็นทหาร

แนวคิดใหม่อีกอันที่มีอิทธิพลต่อคณะร.ศ. 130 คือว่าด้วยความเจริญเยี่ยงอารยประเทศ ดังเห็นได้จากเอกสารสำคัญที่จับได้ในบ้านของร้อยเอกขุนทวยหารพิทักษ์คือ “บันทึกว่าด้วยความเสื่อมชามและความเจริญของประเทศ”

ในประการสุดท้าย แนวความคิดที่เติบโตใหญ่และมีพลังต่อคณะร.ศ. 130 ได้แก่ความคิดเรื่องความเดือดร้อนและทุกข์ยากของราษฎรกับหน้าที่ของพวกตน ที่กล่าวมาแล้วนั้นเป็นการอธิบายถึงพัฒนาการของแนวคิดที่ส่งเสริมการเรียกร้องสิทธิทางการเมืองของราษฎร โดยแสดงออกในทางปฏิบัติต่อต้านระบอบปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราช ในขณะที่เดียวกันก็แสดงถึงความรับรู้ใหม่ที่ว่า ประชามชนหรือสังคมเป็นของราษฎร การสร้างภาพของแผ่นดินใหม่นี้เกิดขึ้นภายใต้มนต์คำเรื่องชาติ ที่ราษฎรมีส่วนเป็นเจ้าของและมีส่วนร่วมในการปกครองด้วย แต่ปัญหาคือราษฎรไม่สามารถเรียกร้องและทำให้เปลี่ยนแปลงได้ เนื่องจากไม่มีกำลังและความสามารถพอ จำต้องอาศัยคนที่มียกกำลังอาวุธ นั่นคือมีแต่พวกทหารเท่านั้นถึงสามารถทำได้

4.5 : สิทธิ เสรีภาพของบุคคล

วาทกรรมของมนุษย์ที่เป็นเสรีทั้งทางสังคมและการเมืองแสดงออกอย่างชัดเจนก็เมื่อเกิดการปฏิวัติ 2475 นั่นคือการที่แนวความคิดและอุดมการณ์ของราษฎรและกระฎุมพีทั้งหลายที่เรียกร้องความเป็นเสรีและความยุติธรรมในสังคม เริ่มมีความหวังจากการมีรัฐชาติใหม่ที่เกิดจากอุดมการณ์และความต้องการเหล่านั้น จากนั้นราษฎรและปัญญาชนเริ่มใช้ศัพท์การเมืองใหม่อย่างมีประสิทธิภาพ ความคิดแรกที่คนใช้กันได้แก่ “ความเสมอภาค” “สิทธิและอิสรภาพ” เป็นต้น อาจเป็นเพราะว่าเป็นสิ่งที่คิดกันมานาน แต่ไม่อาจพูดออกมาได้เต็มที่ ระยะเวลาที่การพูดถึง “สิทธิ เสรีภาพ” ของราษฎรตามกฎหมายเป็นสิ่งที่ทำได้อย่างเต็มที่ จนมีผู้หวังว่าราษฎรจะใช้สิทธิและอิสรภาพอย่างไม่ถูกต้อง

พัฒนาการดังกล่าวของรัฐประชาธิปไตยในระยะเริ่มต้น จึงมีผลต่อพัฒนาการและฐานะของแนวคิดสิทธิมนุษยชนในสังคมไทยด้วย กล่าวโดยสรุป อุดมการณ์สิทธิมนุษยชนที่มาจากชีวิตของพลเมืองและชุมชนได้รับการปฏิบัติและเรียนรู้น้อยมาก วาทกรรมการเมืองรวมศูนย์ไปที่รัฐและรัฐบาล โดยให้น้ำหนักที่ความมั่นคงของรัฐและความเป็นระเบียบของสังคม แนวคิดที่ว่าด้วยสิทธิมนุษยชนไม่อาจมีความหมายและตรรกะที่เป็นของมันเอง หากแต่ตกอยู่ภายใต้การสร้างและสร้างใหม่ตามสภาพการณ์ทางการเมืองของชนชั้นนำที่กำลังแตกออกเป็นฝ่ายต่างๆ การนิยามและการปฏิบัติจึงโน้มเอียงไปในลักษณะของการตอบโต้ต่อปฏิกริยาของฝ่ายตรงข้าม มากกว่าการเคารพต่อความเป็นจริงของปรัชญาและความคิดว่าด้วยสิทธิมนุษยชนที่แท้จริง¹⁷

¹⁷ ดูสมบัติ จันทรวงศ์ ภาษาทางการเมือง: พัฒนาการของแนวอธิบายการเมืองและศัพท์การเมืองในงานเขียนประเภทสารคดีทางการเมืองของไทย พ.ศ. 2475-2525. (กรุงเทพฯ, สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2533), 94.

สิทธิมนุษยชน ในมุมมองนิติศาสตร์ไทย

1. ข้อจำกัดทางความคิดเกี่ยวกับสิทธิชุมชน

ในโลกตะวันตกนั้นเป็นที่ยอมรับกันว่าชุมชนเป็นหน่วย ทางสังคมที่มีอยู่จริง แต่ความคิดและความเข้าใจเกี่ยวกับ ชุมชนดั้งเดิมเสื่อมสลายลงด้วยเหตุหลายประการ

ประการสำคัญที่สุดนั้นเนื่องมาจากการเกิดขึ้น ของรัฐชาติ (Nation State) ในสมัยศตวรรษที่ 18 เมื่อต้องการสร้างชาติและความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของ ชาติ ชุมชนท้องถิ่นต่างๆก็ถูกลดความสำคัญหรืออาจต้องถูกกำจัดสถานะลง เพราะถ้ารักษาความหลากหลายของ ชุมชนซึ่งอาจมี ภาษา ลัทธิศาสนา จารีตประเพณี และวิถีชีวิตที่แตกต่างกันเอาไว้ การสร้างความเป็นปึกแผ่นของ ชาติก็เกิดขึ้นได้ยาก

กรณีทำนองเดียวกันเกิดขึ้นในประเทศไทยช่วง สมัยปฏิรูประบบการปกครองและระบบกฎหมายเพื่อให้พ้นจากภัยคุกคามของเจ้าอาณานิคมตะวันตกในสมัย รัชกาลที่ 5 ซึ่งในการดำเนินการดังกล่าวได้มีการทำลาย อัตลักษณ์ (identity) ดั้งเดิมของหัวเมืองประเทศราชใน ภาคต่างๆเพื่อให้เกิดรัฐชาติ ความมีตัวตนของชาติ และ ความมีตัวตนของเอกชนในฐานะพลเมืองของชาติได้รับ การรับรองเข้มแข็ง แต่ตัวตนของชุมชนถูกละเลยหรือมองข้ามไป

ในสมัยต่อมาเมื่อความเชื่อทางการเมืองเรื่อง การปกครองในระบอบประชาธิปไตย ได้รับการนิยม กว้างขวางขึ้นนั้น การถือว่าประชาธิปไตยเป็นการ ปกครองโดยเสียงข้างมากของคนในชาติ ก็มีผล ในการทำให้ชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เป็นชนกลุ่มน้อย ลดความสำคัญลง เกิดกระบวนการผสมกลมกลืน ทำให้ความสำคัญหรือลักษณะเด่นของชุมชน ซึ่งอาจมีค่า นิยมหรือผลประโยชน์ หรือความเป็นอยู่แตกต่างจาก เสียงส่วนใหญ่ และอาจเรียกร้องให้มีการปกครองตนเอง แยกจากคนส่วนใหญ่ถูกละเลยไป

นอกจากนี้การขาดความเข้าใจอย่างถ่องแท้ใน ปรัชญาและจิตวิญญาณของกฎหมาย อันเป็นผลสืบเนื่อง จากอิทธิพลของสำนักกฎหมายบ้านเมือง ทำให้รัฐและ สังคมสมัยใหม่ให้ความสำคัญเฉพาะต่อบทบัญญัติของกฎหมายที่เป็นลายลักษณ์อักษรเท่านั้น แต่ละเลยมองข้ามความสำคัญของจารีตประเพณีแห่งท้องถิ่นอันเป็นระเบียบสังคมระดับชุมชน ซึ่งไม่เป็นลายลักษณ์อักษรไป

กล่าวโดยสรุป สิทธิชุมชนแม้จะเคยมีอยู่แต่ดั้งเดิม ตามธรรมชาติแต่เป็นข้อเท็จจริงที่ถูกลืมเพราะความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและการเมืองและทางกฎหมาย ที่เน้นบทบาทของรัฐและเอกชนเป็นตัวเอก โดยลืมหรือ ละเลยบทบาทของหน่วยสังคมอื่นไป ในยุคของความ ขัดแย้งในระหว่างคนหมู่มากอันเกิดจากการแก่งแย่งทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในปัจจุบัน บุคคลที่รวมกัน เป็นชุมชนมีบทบาทสำคัญในการเป็นตัวการในข้อพิพาท และการระงับข้อพิพาทเหล่านี้ “สิทธิชุมชน” จึงเป็น สิทธิขั้นพื้นฐานในวิถีชีวิตของประชาชนที่ต้องสนับสนุนให้ เข้มแข็งขึ้นใหม่ และมีความจำเป็นที่จะต้องทำให้เกิดความ เข้าใจและการยอมรับในวงวิชาการนิติศาสตร์ถึงการดำรงอยู่ และวิถี

ชีวิตของชุมชน จนในที่สุดจึงจะเกิดเป็นสิทธิที่ได้รับ การยอมรับ เช่นเดียวกันกับการยอมรับในสิทธิด้านอื่นๆ เช่น สิทธิเสรีภาพในเคหสถาน ครอบครัว เกียรติยศ ชื่อเสียงนั่นเอง

2. การรื้อฟื้นรับรองสิทธิชุมชน

ในโลกตะวันตกมีการรับรองและส่งเสริมสิทธิชุมชน ให้เข้มแข็งขึ้นอย่างกว้างขวางหลังสงครามโลกครั้งที่หนึ่ง และครั้งที่สอง โดยเฉพาะการรับรองสิทธิของชนส่วนน้อย หรือ กลุ่มชุมชนต่างๆ ใน The International Covenant on Civil and Political Rights เมื่อ ค.ศ. 1966

สำหรับประเทศไทยนั้น แนวคิดเรื่องสิทธิชุมชน เป็นสิ่งที่รับรู้แพร่หลายและกล่าวขวัญกันในหมู่นักวิชาการ สังคมศาสตร์ และนักกิจกรรมสังคมมานานแล้ว เมื่อความขัดแย้งด้านทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม ดิน-น้ำ-ป่า ทรัพยากรธรรมชาติรุนแรงขึ้นจนยอมรับกันว่าเป็นวิกฤตทาง สังคมอย่างหนึ่ง และเมื่อแนวคิดเรื่องการเมืองในระบบ ประชาธิปไตยแบบมีส่วนร่วมได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวาง ก็มีการรับรองสิทธิชุมชนไว้ในฐานะสิทธิเสรีภาพขั้นพื้นฐาน ในรัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2540 โดยมีบทบัญญัติเกี่ยวกับ “ชุมชน” อยู่หลายมาตรา ได้แก่

มาตรา 46 รับรองสิทธิของบุคคลซึ่งรวมกันเป็น ชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม ในการอนุรักษ์หรือฟื้นฟูจารีต ประเพณี ภูมิปัญญาท้องถิ่น ศิลปะหรือวัฒนธรรมอันดี ของท้องถิ่น....”

มาตรา 56 กล่าวถึงสิทธิของบุคคลในการมีส่วนร่วม กับรัฐและชุมชน “ในการบำรุงรักษาและการได้ ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ และความหลากหลาย ทางชีวภาพ...”

มาตรา 59 กล่าวถึงสิทธิของบุคคลที่จะได้รับข้อมูล คำชี้แจง และเหตุผลจากหน่วยงานราชการ หน่วยงาน ของรัฐ รัฐวิสาหกิจ หรือราชการส่วนท้องถิ่น ก่อนการ อนุญาตหรือการดำเนินการโครงการหรือกิจกรรมใดที่ อาจมี ผลกระทบต่อคุณภาพสิ่งแวดล้อม สุขภาพอนามัย คุณภาพชีวิต หรือส่วนได้เสียสำคัญอื่นใดที่เกี่ยวกับตน หรือ ชุมชนท้องถิ่น และมีสิทธิแสดงความคิดเห็นของตน ในเรื่องดังกล่าว....”

มาตรา 80 กำหนดไว้ในเรื่องแนวนโยบายแห่งรัฐ ว่า รัฐต้องคุ้มครองและพัฒนาเด็กและเยาวชน ส่งเสริม ความเสมอภาคของหญิงและชาย เสริมสร้างและพัฒนา ความเป็นปึกแผ่นของครอบครัว และความเข้มแข็งของ ชุม ชน

3. ความหมายของสิทธิชุมชน

3.1 ความหมายของชุมชน

ปัญหาที่ต้องพิจารณาในขั้นแรกคือ “ชุมชน” คืออะไร ชุมชนมีอยู่แล้วตามธรรมชาติ หรือเป็นสิ่งที่ กฎหมายรับรองให้มีขึ้น อย่างไรก็ดีตาม เมื่อศึกษาเชิง พัฒนาการแล้วจะเห็นได้ว่า ชุมชนซึ่งเก่าแก่ดั้งเดิมที่สุด เกิด จากการรวมตัวโดยธรรมชาติของมนุษย์บนพื้นฐานของ เครือญาติหรือวงศ์วานหว่านเครือซึ่งเติบโตขยายตัวขึ้น เรื่อยๆ โดยคติความเชื่อของทั้งคริสตศาสนาและนิทานพื้นบ้านในแถบ เอเชีย เชื่อว่ามนุษย์มาจากบรรพบุรุษและ บรรพสตรีคู่ เดียวกัน ดังนั้นถ้าใช้มิติทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและ ภาษา เราอาจแบ่งชุมชนต่างๆได้โดยอาศัย ลักษณะร่วม ดังต่อไปนี้

1. กลุ่มชาติพันธุ์
2. กลุ่มนิเวศ
3. กลุ่มศาสนา ความเชื่อ หรืออุดมการณ์
4. กลุ่มอาชีพ / วิชาชีพ / ช่างฝีมือ

การยอมรับในการดำรงอยู่ของชุมชน (หรือถ้า เรียกเป็นภาษาสมัยใหม่คือสิทธิชุมชน) มีมาแต่โบราณ ในวง การไทยคดีศึกษา มีการสืบสานความเป็นมาของชุมชน ไทยแต่โบราณ พบว่านอกจากปัจจัยร่วมในเรื่องชาติพันธุ์ ซึ่งเป็นลักษณะพื้นฐานโดยทั่วไปแล้ว ชุมชนทั้งที่อยู่ในและ นอกแผ่นดินสยามดำรงอยู่ตามระบบนิเวศ กล่าวคือ เป็นชุมชนที่ใช้ทรัพยากรร่วมกัน มีการใช้และแลกเปลี่ยน ทรัพยากรในระหว่างกันและกัน และเมื่อเข้ามาในแผ่นดิน สยามก็ได้พบพาลักษณะของชุมชนเข้ามาด้วย ชุมชน กำหนดตัวตนของตนเองโดยใช้พื้นฐานระบบนิเวศซึ่งแสดง ออกด้วยชื่อที่บ่งบอกลักษณะระบบนิเวศวิทยาของชุมชน เช่น ดงลาน นาน้อย อ้อยหนู นาสาร ห้วยทราย โกลัก ฯลฯ เมื่อมาอยู่ร่วมกันแล้ว มีการย้ายเปลี่ยนแปลง ระหว่างต่างศาสนา ทำให้เกิดชุมชนทางศาสนา เช่น ชุมชน ทางคริสต์ พราหมณ์ เกิดโครงสร้างทางศิลป-วัฒนธรรม ระเบียบของชุมชน การรวบรวมกลุ่มชาติพันธุ์ ที่หลากหลายให้มาตั้งถิ่นฐานใหม่ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ทำให้เกิดชุมชนทางชาติพันธุ์ตามชื่อเรียกต่างๆ เช่น บ้านแขก บ้านญวน กูฎจีน สำเพ็ง สำหรับชุมชนบ้านครัว ที่คัดค้านต่อต้านการสร้างทางหลวงทางด่วนนั้น ชาติพันธุ์ หลักคือจาม ซึ่งโยกย้ายมาจากเขมรตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 เรียกว่า “แขกครัว” และตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา ก็มีการยอมรับชุมชนซึ่งอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มก้อนสืบทอด ภูมิปัญญาตามระบบเครือญาติ กล่าวโดยสรุป รัฐสยาม ในอดีตเคย ยอมรับการดำรงอยู่ของชุมชนในลักษณะต่างๆ ดังกล่าวมานี้ เป็นการยอมรับการรวมกลุ่มและสิทธิของ ชุมชนเหล่านี้ โดยอัตโนมัติ ความเป็นมาในอดีตนี้ยัง ปรากฏหลักฐานทางกฎหมายอยู่จนถึงปัจจุบัน ดังจะเห็น ได้จากการที่อำนาจ รัฐยอมรับวัฒนธรรมในด้านครอบครัว และมรดกของชุมชนอิสลามในสี่จังหวัดภาคใต้ โดยมี กฎหมายและกระบวนการ ยุติธรรมที่มีลักษณะเฉพาะ แสดงให้เห็นการรับรองสิทธิของชุมชนตามวิถีชีวิตอิสลาม นอกจากนี้ยังมีชุมชนทาง ศาสนาหรือความเชื่ออื่น เช่น คณะสงฆ์ ศาลเจ้า วัดบาทพลวงแคธอลิก ซึ่งดำรงอยู่เป็น ลักษณะ “รัฐในรัฐ” อำนาจ รัฐของอาณาจักรล้านนาที่เคย ยอมรับการดำรงอยู่ของคนดอยและคนเมืองลุ่ม มีการ ยอมรับภูมิปัญญานบนฐาน ทรัพยากรของการเกษตรใน ระบบไร่หมุนเวียน

ในแง่ของกฎหมาย ชุมชนในความหมายทั่วไป ในมาตรา 56 หมายถึง คณะบุคคลที่มีวิถีชีวิตหรือ ดำเนิน กิจวัตร ตามปกติโดยอาศัยอยู่ร่วมกันหรือดำเนิน กิจวัตรอย่างใดอย่างหนึ่งร่วมกัน ตามขนบธรรมเนียม หรือจารีต ประเพณีโดยถือเอาท้องถิ่นใดท้องถิ่นหนึ่งเป็นหลัก แหล่งสำคัญในการดำเนินวิถีชีวิตหรือกิจวัตรนั้นๆ ร่วมกัน ชุม ชนที่มีลักษณะดั้งเดิมที่สุดคือกลุ่มเครือญาติ หรือ ครอบครัวที่ยังอยู่ร่วมกันเป็นหมู่คณะนั่นเอง

3.2 ความแตกต่างระหว่างชุมชนกับหมู่คณะอื่น

ชุมชนแตกต่างจากสมาคมหรือหมู่คณะอื่นใน ความหมายของมาตรา 45 ตรงที่สมาคมหรือหมู่คณะอื่น ตามความหมายในมาตรา 45 นั้นเป็นคณะบุคคลที่รวมกัน เพื่อบรรลุวัตถุประสงค์อย่างใดอย่างหนึ่ง อันมีลักษณะ ต่อเนื่องร่วมกัน ถ้าเป็นสมาคมที่มุ่งดำเนินกิจการเพื่อหา กำไรมาแบ่งปันกันก็เป็นหุ้นส่วน แต่ถ้ามิได้มุ่งแสวงหา กำไร มาแบ่งปันกันก็เป็นสมาคมธรรมดา นอกจากนี้ สมาคมยังอาจมีวัตถุประสงค์เฉพาะอย่างอื่น เช่นสมาคม ทางการ เมืองก็คือพรรคการเมือง สมาคมผู้ใช้แรงงาน ก็คือสหภาพแรงงาน เป็นต้น

ข้อแตกต่างสำคัญระหว่างชุมชนกับสมาคมก็คือ ขณะที่ชุมชนมีการดำเนินวิถีชีวิตร่วมกันตามปกติเป็นแกน กลางในการอยู่อาศัยร่วมกันโดยมิได้มีวัตถุประสงค์อย่าง หนึ่งอย่างใดโดยเฉพาะ สมาคมกลับมุ่งบรรลุวัตถุประสงค์ อย่างใดอย่างหนึ่งต่อเนื่องร่วมกันเป็นแกนกลาง ในขณะที่ระเบียบกฎเกณฑ์ของชุมชนในการดำเนินวิถีชีวิตร่วม กัน มีลักษณะที่คลี่คลายไปแบบไม่จงใจหรือแบบเป็นไปเองตาม วิถีชีวิตปกติ (Spontaneous Order) แต่ระเบียบกฎ เกณฑ์ ของสมาคมหรือหมู่คณะอื่นมีลักษณะที่มีการกำหนดหรือ จัดตั้งขึ้นโดยจงใจหรือตกลงกันโดยแจ้งชัด (Artificial Order)

อย่างไรก็ดี สมาคมหรือหมู่คณะอื่นซึ่งได้อยู่ร่วมกัน เป็นเวลานานจนกลายเป็นวิถีชีวิตภายใต้กรอบขนบ ธรรมเนียม- ระเบียบหรือจารีตประเพณี ก็อาจเรียกได้ว่าเป็นชุมชน ไปแล้ว ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดที่สุดคือหมู่คณะที่อยู่ ร่วมกัน ตามหลักความเชื่อทางศาสนา เช่นคณะสงฆ์ หรือชุมชน ชาวมุสลิม เป็นต้น

กล่าวในแง่นี้ ชุมชนจึงเป็นสิ่งที่มิเองเป็นเองตาม ธรรมชาติ เป็นวิถีชีวิตที่เกิดขึ้นโดยมิได้มีผู้จงใจสร้างขึ้น (Spontaneous Order) และดังนั้นจึงมิอยู่โดยไม่ต้องอิง อาศัยการรับรองโดยกฎหมายที่รัฐกำหนดขึ้น มิฐานะเป็น หน่วยสังคมตามกฎหมายไม่ว่าจะจัดตั้งขึ้นในรูปนิติบุคคล หรือไม่ก็ตาม สิทธิชุมชนย่อมมิได้สองลักษณะซ้อนกันอยู่ คือสิทธิของบุคคลที่รวมกันเป็นชุมชนนั้นอาจมิได้ทั้งใน ฐานะที่เป็นบุคคลเอกชน (individual right) และในฐานะ คณะบุคคล (collective right)

3.3 ลักษณะสำคัญหรือองค์ประกอบของชุมชน

(1) ชุมชนต้องมีลักษณะเป็นการอยู่ร่วมกันของ บุคคลหลายคนเป็นคณะบุคคลโดยมีจำนวนมากพอที่จะ ดำเนินวิถีชีวิตเป็นหมู่คณะตามปกติและพึ่งตัวเองได้อย่างมี อัตลักษณ์ (identity) ในทางวัฒนธรรมของตนเอง โดย อาศัยความสมดุลและยั่งยืนในสิ่งแวดล้อมหรือทรัพยากร ตามธรรมชาติหรือรากเหง้าทางวัฒนธรรมเป็นฐานแห่งการ ดำรงชีพ

(2) การอยู่ร่วมกันนั้นต้องมีลักษณะเป็นการ ดำเนินวิถีชีวิตร่วมกันโดยมีความสำนึกในความสัมพันธ์ เป็น กลุ่มก้อนระหว่างกันอย่างต่อเนื่องไม่จำกัดระยะเวลา

(3) ลักษณะของการดำเนินชีวิตหรือกิจวัตรร่วมกัน ดังกล่าวต้องเป็นไปโดยความสมัครใจ ไม่มีการบังคับ

(4) การดำเนินชีวิตร่วมกันในชุมชนต้องมีรูปแบบ หรือข้อบังคับที่แน่นอนเป็นกิจจะลักษณะอย่างใดอย่าง หนึ่ง

(5) ชุมชนจะต้องมีการจัดองค์กร มีผู้ทำหน้าที่ จัดการหรือมีวิธีการจัดการร่วมกันอย่างใดอย่างหนึ่งในนาม ของชุมชนซึ่งสามารถแสดงออกให้เป็นที่รับรู้แก่สาธารณชน ได้ ทั้งนี้ไม่จำกัดว่าจะต้องมีรูปแบบการจัดองค์กรหรือ การ จัดการอย่างใดอย่างหนึ่งโดยเฉพาะ

3.4 ความหมายของชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม

ชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม หมายถึงชุมชนตามข้อ 3.3 และมีลักษณะพิเศษเพิ่มเติมคือ

(1) มีความผูกพันกันโดยอาศัยการสืบสายเผ่า พันธุ์มาจากชนพื้นเมืองดั้งเดิมในท้องถิ่นนั้นๆ หรือมี ความผูกพันกันโดยทางประวัติความเป็นมาของตนเองโดย เฉพาะที่มีระยะยาวนานไม่น้อยกว่า 30 ปี

(2) ดำเนินวิถีชีวิตอยู่ในสภาพแวดล้อมทางสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมที่สืบสายมาแต่เดิมโดยมิได้หัน มา ดำเนินวิถีชีวิตแบบคนส่วนใหญ่ในชาติที่ตนสังกัดอยู่ และ อาศัยจารีตประเพณี ภูมิปัญญาท้องถิ่น หรือศิลป- วัฒนธรรมร่วมกันเป็นแนวทางในการดำเนินวิถีชีวิต ร่วมกัน

3.5 เนื้อหาแห่งสิทธิชุมชน

แต่เดิมนั้นบุคคลที่รวมกันเป็นชุมชนมีสิทธิเหนือ ที่ดินหรือทรัพยากรอื่นๆในชุมชนในฐานะเป็นทรัพย์สินที่มี ไว้สำหรับพลเมืองใช้ร่วมกัน โดยชุมชนเป็นผู้จัดระเบียบใน การครอบครองเหนือทรัพย์สินและใช้ประโยชน์จาก ทรัพย์สิน เหล่านี้ สิทธิดังกล่าวนี้เป็นสิทธิตามสภาพความเป็นจริง (de facto) แต่ไม่ใช่สิทธิทางกฎหมาย (de jure) เพราะใน ทางทฤษฎีหรือหลักกฎหมายโบราณของไทย ทรัพย์สิน เหล่านี้ไม่ใช่เป็นกรรมสิทธิของราษฎรคนใดคน หนึ่ง แต่ เป็นของพระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นทั้ง “พระเจ้าแผ่นดิน” และ “เจ้ามหาชีวิต” แต่กฎหมายหรือธรรมเนียม โบราณ นี้เพิ่งจะเริ่มมีการปรับเปลี่ยนในสมัยรัชกาลที่ 4 และ รัชกาลที่ 5 นี้เอง¹ อย่างไรก็ตาม ในทางปฏิบัติอำนาจ ของกษัตริย์อันเป็นอำนาจสาธารณะไม่สามารถแทรกซึม เข้าไปถึงในทุกแหล่งที่ ดังนั้นราษฎรในท้องถิ่นที่เป็น สมาชิกของชุมชนจึงครอบครองใช้สอยทรัพยากรต่างๆตาม ความเป็นจริง เกิดเป็นสิทธิตามสภาพความเป็นจริง (de facto) การถือครองสิทธิหรือการใช้สอยประโยชน์ย่อมจะ เกิดการพิพาทแก่งแย่งกันในระหว่างสมาชิกของชุมชน ดัง นั้นเพื่อเป็นการป้องกันหรือแก้ปัญหาความขัดแย้งภายใน ชุมชน จึงจำต้องมีการวางระเบียบแห่งชุมชนเกี่ยวกับการ สิทธิมนุษยชนในมุมมองนิติศาสตร์ไทย

ใช้สอยประโยชน์จากทรัพยากรเหล่านี้ “ระเบียบแห่ง ชุมชน” ในภาษาสมัยใหม่ก็คือกฎหมายในความหมาย อย่างกว้าง ซึ่งมีได้คับแคบเฉพาะที่บัญญัติเป็นลายลักษณ์อักษรแต่ยังหมายรวมถึงจารีตประเพณีที่มีการปฏิบัติติด ต่อสืบเนื่องมาเป็นเวลานานจนเป็นที่ยอมรับโดยทั่วไป ในแง่ระเบียบชุมชนจึงเป็นอำนาจสาธารณะอย่างหนึ่งที่ กำกับ การถือครองและการใช้ทรัพยากรในชุมชนซึ่งดำรง อยู่มาแต่โบราณภายใต้กรอบแห่งโบราณราชประเพณีอัน เป็น กรอบพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์

การยอมรับสิทธิต่างๆของบุคคลที่รวมกันเป็น ชุมชนต่างๆในระยะแรกๆจึงเป็นสิทธิที่เกิดขึ้นโดยสภาพ ความเป็นจริง ที่อำนาจรัฐในส่วนกลางเข้าไปไม่ถึง หรือ ไม่จำเป็นที่จะต้องเข้าไป แต่รัฐอาจอาศัยกลไกบางอย่าง ผ่านทางผู้นำชุมชน เช่น ระบบส่วย หรือ ภาษีอากร ในการที่จะได้รับผลประโยชน์จากทรัพยากรของชุมชน สิทธิชุมชนที่ว่ามานี้จึงเป็นสิทธิที่เกิดขึ้นโดยการยอมรับของ ชุมชนตามธรรมชาติ (Spontaneous Order)

ต่อมาเมื่ออำนาจรัฐเข้มแข็งขึ้น รัฐได้ใช้การ ออกกฎหมายประกาศสิทธิเหนืออาณาบริเวณที่ชุมชนเคย ครอบครองอยู่ในทางความเป็นจริง กฎหมายเหล่านี้ เป็นระเบียบกฎเกณฑ์ที่ถูกสร้างขึ้น (Artificial Order) โดยมีกลไกของรัฐสนับสนุนให้มีการบังคับใช้กฎหมายได้ เช่น การจับกุมคุมขัง การดำเนินคดีต่อ “ผู้บุกรุก” ในที่ที่เขาเคยตั้ง ถิ่นฐานอยู่มาก่อนการปรากฏตัวของ อำนาจรัฐด้วยซ้ำไป

ดังนั้นสถานภาพของชุมชนในสังคมโบราณจึง เกิดจากการยอมรับของคนในชุมชน หรือชุมชนใกล้เคียง ใน สภาพที่อำนาจรัฐในส่วนกลางยังไม่เกิดหรือยังไม่เข้มแข็ง ชุมชนดำรงอยู่ตามศักยภาพภายใน (Vitality) ของแต่ละ ชุมชน ยังไม่มีการออกกฎหมายมารับรองสถานภาพและ การดำรงอยู่ของชุมชน แต่ต่อมาปรากฏว่าชุมชนหรือ ท้อง ถิ่นถูกละเมิดสิทธิที่มีมาโดยธรรมชาติหรือที่มีมาแต่ ดั้งเดิมของตนอย่างรุนแรง ซึ่งการละเมิดนี้มิได้สร้างความ เสียหายให้แก่ชุมชนหรือท้องถิ่นนั้นโดยเฉพาะเท่านั้น แต่ ยังเป็นการทำลายทรัพยากร สิ่งแวดล้อม วัฒนธรรม ประเพณี ตลอดจนภูมิปัญญาดั้งเดิม ซึ่งเป็นรากเหง้าทาง วัฒนธรรมและระบบนิเวศวิทยาอันเป็นฐานทรัพยากรใน การอยู่รอด ของสังคมไทย ดังนั้นรัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2540 จึงบัญญัติรับรองการดำรงอยู่ของชุมชนไว้ในหลายมาตรา โดยเฉพาะ มาตรา 46 ได้ก่อให้เกิดบุคคลภาพทาง กฎหมาย (legal entity) ของชุมชนลักษณะต่างๆขึ้น กล่าว โดยเฉพาะชุมชน ได้รับการคุ้มครองสิทธิต่างๆดังต่อไปนี้

- สิทธิได้รับการยอมรับความมีอยู่เป็นอยู่ของชุมชน (สิทธิบุคคลภาพ)
- สิทธิในการดำรงอยู่และในการดำเนินกิจกรรมของ ชุมชน (ความสามารถ)
- สิทธิถือครองทรัพย์สินของชุมชน (สิทธิทาง ทรัพย์สิน)
- สิทธิในการธำรงรักษาและพัฒนาคุณภาพชีวิต ของชุมชน (มาตรา 46, 56)
- สิทธิมีส่วนร่วมในการบำรุงรักษาและได้ประโยชน์ จากทรัพยากรธรรมชาติและ ความหลากหลายทางชีวภาพ (มาตรา 56 วรรคแรก)
- สิทธิมีส่วนร่วมในการคุ้มครอง ส่งเสริมและรักษา คุณภาพสิ่งแวดล้อมเพื่อการดำรงชีพอย่างปกติ และไม่ เป็น อันตรายต่อคุณภาพชีวิตของชุมชน (มาตรา 56 วรรคแรก, 290 (1), (2), (3))
- สิทธิได้รับการรับฟังจากรัฐก่อนที่รัฐจะให้มีการ ดำเนินโครงการหรือกิจกรรมใด ที่อาจกระทบต่อ คุณภาพสิ่งแวดล้อมและคุณภาพชีวิตของชุมชน (มาตรา 59)
- สิทธิของชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมในการอนุรักษ์ หรือฟื้นฟูจารีตประเพณีและศิลปวัฒนธรรม (มาตรา 46)

3.6 ปัญหาผู้ทรงสิทธิชุมชน

ปัญหาว่าใครเป็นผู้ทรงสิทธิในสิทธิชุมชนเป็น เรื่องที่ถกเถียงกันมาก ต่อประเด็นนี้ รองศาสตราจารย์ ดร. วรพจน์ วิศรุตพิชญ์² ได้กล่าวถึงพัฒนาการของแนวคิด เรื่องสิทธิชุมชนในระดับสากลและพัฒนาการภายในประเทศไทย ตลอดจนการขบคิดในเรื่องผู้ทรงสิทธิภายใต้กรอบ พัฒนาการของวิชาการนิติศาสตร์ปัจจุบัน ควรที่จะนำมา ศึกษาในที่นี้ ดังนี้

“...ปัจจุบันนี้ ได้มีความเคลื่อนไหวทั้งในระดับ ระหว่างประเทศและภายในประเทศ ที่จะเรียก ร้องให้มีการรับรองสิทธิใหม่ๆ ที่แตกต่าง ไปจากสิทธิและเสรีภาพที่รู้จักกันมาแต่ดั้งเดิม

ในกรอบของสหประชาชาติได้มีการเสนอให้ มีการรับรอง “สิทธิที่จะมีสันติภาพ” (right to peace) “สิทธิในการพัฒนา” (right to development) “สิทธิที่จะอยู่ในสภาพแวดล้อม ที่ดี” (right to healthy environment) สิทธิในการ เป็นเจ้าของสมบัติอันร่วมกันของมนุษยชาติ (right to the common heritage of mankind) เป็นต้น ในทางระหว่างประเทศเรียกสิทธิเหล่านี้ว่า “สิทธิมนุษยชนรุ่นที่ 3” (the third generation of human rights) ซึ่งถือว่าเป็น “เงื่อนไขแห่งความอยู่รอดของมนุษยชาติ” (Conditions of the Survival of Mankind)

ความเคลื่อนไหวที่จะให้มีการรับรองความ ต้องการและความปรารถนาขั้นพื้นฐานบางประการ ของมนุษย์ ว่าเป็น “สิทธิ” ก็เริ่มมีปรากฏใน ประเทศไทยแล้วเช่นเดียวกัน ดังจะเห็นได้ว่า ในรายงานของคณะกรรมการสิทธิการวิสามัญศึกษา แนวทางแก้ไขรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2534 ของสภาผู้แทนราษฎร ก็ได้ เสนอให้มีบทบัญญัติรัฐธรรมนูญรับรองสิทธิของ ชุมชนท้องถิ่น (Community's Rights) ในการ ปฏิบัติตามจารีตประเพณี วิถีชีวิตที่มีมาแต่เดิม ตลอดจนการมีส่วนร่วมในการจัดการดูแลรักษา และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่น นั้นๆ เพื่อความยั่งยืนของทรัพยากรธรรมชาติ และรักษาไว้ซึ่งสภาพแวดล้อม รายงานฉบับดังกล่าวระบุว่า “บทบัญญัติส่วนนี้เป็นการบัญญัติ แตกต่างไปจากส่วนอื่นๆตรงที่ บทบัญญัติส่วนอื่นมุ่งคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพของปัจเจกชนแต่ละคน (individual rights) ในขณะที่บทบัญญัตินี้ เป็นการรับรองสิทธิและเสรีภาพของชุมชนและแตก ต่างจากการปกครองท้องถิ่น ซึ่งเป็นโครงสร้าง การปกครองในรัฐ การรับรองสิทธิและเสรีภาพ ของชุมชนเช่นนี้สอดคล้องกับสภาพสังคมตะวันออก ที่คนในชนบทมีความเป็นชุมชนร่วมกันสูงมาก ทำให้ชุมชนนั้นๆสามารถยืนหยัดอยู่ได้โดยไม่ สมสลาย และกลายเป็น “ปัจเจกบุคคลเหมือนสังคมตะวันตก”

เจตนาของความเคลื่อนไหวดังกล่าวเป็นสิ่ง ที่ปราศจากข้อเคลือบแคลงสงสัย แต่อย่างไร ก็ตามไม่ควรลืมว่า ความต้องการและความ ปรารถนาบางประการของมนุษย์ แม้จะเป็น ความต้องการและความปรารถนาขั้นพื้นฐานที่สุด ก็ตาม เช่น การมีสันติภาพ การอยู่ในสภาพแวดล้อมที่ดี ไม่อาจสนองตอบโดยวิธีการรับรอง ให้เป็น “สิทธิ” ได้เสมอไป ทั้งนี้เพราะยังไม่มี องค์ประกอบของสิทธิอย่างครบถ้วน ในทาง กฎหมายแล้ว “สิทธิ” ทุกสิทธิ ไม่ว่าจะเป็น “สิทธิ ตามธรรมชาติ” หรือ “สิทธิของพลเมือง” ก็ตาม จะต้องมี “ผู้ทรงสิทธิ” (active subject) มี “วัตถุแห่งสิทธิ” (object) ที่แน่นอนชัดเจน และ มีผู้อื่นอีกคนหนึ่งหรือหลายคน มีหน้าที่ต้อง เคารพและปฏิบัติให้เป็นไปตามวัตถุแห่งสิทธินั้น (passive subject) แต่ผู้ทรงสิทธิใหม่ๆเหล่านี้ก็ดี ผู้มีหน้าที่ต้องเคารพและปฏิบัติให้เป็นไปตามวัตถุ แห่งสิทธิเหล่านี้ก็ดี เป็นใครกันแน่? เป็นปัจเจก บุคคลแต่ละคน? เป็นรัฐ? หรือเป็นสังคมย่อยๆที่ ก่อตัวขึ้นภายในรัฐ? ในแง่ของ “วัตถุแห่งสิทธิ” นั้นแล้ว ได้แก่อะไรกันแน่ ตัวอย่างเช่น “การพัฒนา” ซึ่งอาจถือได้ว่า เป็นความต้องการและ ความปรารถนาขั้นพื้นฐานของมนุษย์นั้น มี รูปแบบที่หลากหลาย การจะเลือกรูปแบบใด ต้องคำนึงถึงสภาวการณ์ของแต่ละประเทศ และ แต่ละยุคสมัย “สันติภาพ” ก็มีปัญหาลำบากยาก เช่นเดียวกัน ว่าเป็นไปได้เพียงไร ในสภาวการณ์ ของความสัมพันธ์ระหว่างประเทศที่เป็นอยู่ในเวลานี้ที่จะเป็น “วัตถุแห่งสิทธิ” ได้จริงอยู่ มีผู้เสนอให้เรียกสิทธิใหม่ๆ เหล่านี้ว่า “สิทธิแห่งในความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน” (Solidarity Rights) และพยายามเสนอบท วิเคราะห์ว่า สิทธิเหล่านี้จะก่อตัวเป็นรูปเป็น ร่างขึ้นมาได้ก็แต่โดยการกระทำอย่างเป็นน้ำหนึ่ง ใจเดียวกันของทุกคน แต่ละคนเป็นทั้งผู้ทรง สิทธิและผู้มีหน้าที่เคารพสิทธิเหล่านี้ในขณะ เดียวกัน เช่น “สิทธิที่จะอยู่ในสภาพแวดล้อมที่ดี” ก็วิเคราะห์ว่า แต่ละคนมีสิทธิที่จะเรียกร้อง

ให้ผู้อื่น ทุกคนละเว้นจากการก่อกวนภาวะ แนวการ วิเคราะห์ดังกล่าวฟังดูแล้วเข้าที่อยู่มิใช่น้อยและไม่ แตกต่างไปจาก "สิทธิในเสรีภาพ" ดังเดิม ซึ่งอาจ วิเคราะห์ได้ทำนองเดียวกันว่า แต่ละคนมีสิทธิที่จะ เรียกกร้องให้ผู้อื่นทุกคนละเว้นจากการรบกวนขัดขวาง การใช้เสรีภาพของตน และในขณะเดียวกันก็มี หน้าที่จะต้องละเว้นจากการกระทำต่างๆ ที่มี ลักษณะเป็นการรบกวนขัดขวางการใช้เสรีภาพของ ผู้อื่น แต่อย่างไรก็ตาม ก็ยังไม่เป็นที่ยอมรับกัน เป็นที่ยึดถือว่าจะสามารถรับรองและให้ความคุ้มครอง ความปรารถนาที่จะอยู่ในสภาพแวดล้อมที่ดี และความปรารถนาที่จะเป็นเจ้าของสมบัติร่วมกันของ มนุษยชาติ ฯลฯ ในฐานะที่เป็น "สิทธิ" อันจะ พึงบังคับกันได้ตามกฎหมาย ได้หรือไม่ กล่าวโดยเฉพาะสิทธิของชุมชนท้องถิ่นใน การปฏิบัติตามจารีตประเพณี วิถีชีวิตที่มีมาแต่ เดิม ตลอดจนการมีส่วนร่วมในการจัดการดูแล รักษา และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ ในท้องถิ่นนั้นๆ ที่คณะกรรมการวิสามัญ พิจารณาศึกษาแนวทางแก้ไขรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2534 ของสภาผู้ แทนราษฎรเสนอให้รัฐธรรมนูญบัญญัติรับรอง ไว้ด้วย มีปัญหาคิดอยู่มากกว่า ในทางกฎหมาย แล้วจะบังคับให้เป็นไปตามนั้นได้เพียงใด ดังที่ ได้กล่าวมาแล้วว่า สิทธิต่างๆ ต้องมีผู้ทรง และใน วิชา นิติศาสตร์ปัจจุบัน เฉพาะแต่บุคคลซึ่งอาจ เป็นบุคคลธรรมดาหรือนิติบุคคลก็ได้เท่านั้นจึงจะ เป็นผู้ที่มีสิทธิได้ แต่ ชุมชนท้องถิ่น หากไม่มี กฎหมายยกฐานะให้เป็นองค์การปกครองส่วนท้องถิ่น แล้ว ก็หาไม่สภาพบุคคลไม่ ถ้าจะให้ชุมชนท้องถิ่น มีสิทธิดังกล่าว มิต้องตรากฎหมายกำหนดให้ทุก ชุมชนเป็นนิติบุคคลกันทั้งหมดหรือ? ยิ่งกว่านั้น ยังมีความยากลำบากอยู่เป็นอันมากที่จะหยั่งทราบ ให้แน่ชัดลงไปได้ว่ากลุ่มคนที่อาศัยอยู่ตามพื้นที่ต่างๆ ของประเทศนั้นมีกลุ่มใด ในพื้นที่ใดบ้างที่พอจะ ถือได้ว่าเป็น "ชุมชน" ทั้งนี้เพราะ "ชุมชน" ย่อม ไม่ใช่สิ่งเดียวกันกับกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในเขตพื้นที่ การปกครองต่างๆ ที่รัฐกำหนดขึ้น เช่น ชุมชน ด้านเกวียน" ไม่น่าจะหมายถึงบรรดาราชฎาที่ อาศัยอยู่ในหมู่บ้านด้านเกวียนทั้งหมด ผู้เขียนมีความเห็นส่วนตัวว่า เมื่อคำนึงถึงระดับ พัฒนาการของวิชานิติศาสตร์ไทยในปัจจุบันแล้ว เท่าที่พอจะเป็นไปได้ก็คงมีแต่เพียงการรับรองสิทธิ ของชนชาวไทยแต่ละคนในอันที่จะปฏิบัติตามคลอง จารีตประเพณีแห่งท้องถิ่นที่ตนอยู่อาศัย และมี ส่วนร่วมในการจัดการดูแลรักษา และให้ ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นนั้นๆ เท่านั้น และถ้าหากเป็นเช่นนั้นแล้ว สิทธิ ดังกล่าวก็ หาใช่ "สิทธิของชุมชน" ไม่ หากแต่เป็น "สิทธิ ของปัจเจกบุคคล" เหมือนๆ กับสิทธิและเสรีภาพ อื่นๆ ตามรัฐธรรมนูญนั่นเอง อย่างไรก็ตาม ผู้ เขียนเห็นพ้องด้วยกับการรับรองสิทธิดังกล่าวให้แก่ ชนชาวไทย ทั้งนี้ เพราะ ถ้าหากจะกล่าวกันไปแล้ว สิทธิของบุคคลที่จะดำเนินชีวิตตามคลองจารีต ประเพณีแห่งท้องถิ่นที่ตนอยู่อาศัย หรือตามแบบ ใดๆ ก็ตามที่ตนต้องการนั้น แท้ที่จริงก็เป็นสิทธิ มนุษยชนอย่างหนึ่งอยู่แล้ว ส่วนการรับรองสิทธิ ของราษฎรที่จะเข้าไปมีส่วนร่วมในการจัดการ ดูแลรักษา และใช้ประโยชน์จากทรัพยากร ธรรมชาติในท้องถิ่นที่ตนอยู่อาศัยก็น่าจะมีส่วน ช่วยให้การกระจายประโยชน์ในทรัพยากร ธรรมชาติของชาติเป็นไปอย่างทั่วถึง และเป็นธรรม ยิ่งขึ้น"

เมื่อพิจารณาข้อสังเกตข้างต้นแล้ว เราอาจให้ คำตอบว่า สิทธิชุมชนมิใช่เป็นสิทธิของเอกชนล้วนๆ หรือ เป็นของหมู่คณะล้วนๆ แต่เป็นสิทธิที่ซ้อนทับกันอยู่และ อาจซ้อนกันได้หลายชั้นด้วย กล่าวคือสิทธิของปัจเจกชนหรือบุคคลที่รวมกันเป็นชุมชนชั้นหนึ่ง และสิทธิของชุมชน ในฐานะที่เป็นตัวตนทางสังคมอันเกิดจากการรวมตัวของบุคคลหลายๆ คน อีกชั้นหนึ่ง สิทธิชุมชนจึงเป็นสิทธิของ เอกชน หรือสิทธิของหมู่คณะซ้อนกันอยู่ และเป็นไปได้ที่ ในเรื่องหนึ่งๆ เช่นการจัดการทรัพยากรในท้องที่หนึ่งๆ อาจจะมีชุมชนหลายชุมชนมีสิทธิซ้อนกันอยู่หลายชั้นก็ได้ การมีสิทธิถือสิทธิของชุมชนด้านวัฒนธรรมและทรัพยากร ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอาจเป็นการมีสิทธิถือสิทธิร่วมกัน ของสมาชิกชุมชน หรือผ่านทางสถาบันชุมชนก็ได้แล้วแต่ กรณี และในแง่นี้สิทธิชุมชนย่อมเป็นสิทธิที่มีค่าสูงกว่า สิทธิ ของเอกชน และอาจมีค่าบังคับในทางจำกัดสิทธิของ เอกชนได้ในระดับหนึ่ง หากการจำกัดนั้นเป็นไปเพื่อธำรงรักษาศิลปวัฒนธรรม หรือรักษาไว้ซึ่งทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมซึ่งเป็นรากฐานในการดำรงชีวิตร่วมกัน แต่ไม่อาจลบล้างสิทธิของเอกชนในสาระสำคัญหรือขัดต่อ กฎหมายที่มุ่งคุ้มครองสิทธิเสรีภาพของเอกชนโดยเฉพาะ

หรือขัดต่อเหตุผลหรือศีลธรรมอย่างร้ายแรงได้ การมี สิทธิ และใช้สิทธิของชุมชนควรได้รับการรับรองในเชิง กระบวนการ เช่นการรับรองสถาบันในชุมชน หรือรับรอง กระบวนการระงับข้อพิพาทในชุมชน แต่ไม่ควรกำหนด เนื้อหาในรายละเอียด และควรปล่อยให้ไปเองตาม กระบวนการธรรมชาติ และเป็นภารกิจของวงวิชาการและ ศาลในการพัฒนาสิทธิชุมชนในทางรูปธรรมต่อไป

สภาพปัญหาการละเมิดสิทธิชุมชนในสังคมไทย

สภาพปัญหาการละเมิดสิทธิชุมชนในสังคมไทยทั้งที่ กระทำโดยอำนาจรัฐ และอำนาจทุนนับวันจะทวีความ รุนแรงมากขึ้น และถ้าไม่มีการตรึงตรองและดำเนินการ กับปัญหานี้อย่างจริงจังจะส่งผลเสียหายอย่างแน่นอน ยิ่งไป กว่านั้นระบบนิติศาสตร์ไทยทั้งระบบ ได้ตกเป็นทั้ง จำเลยที่มีบทบาทในการละเมิดสิทธิของชุมชนภายใต้การ กล่าวอ้าง “ความชอบธรรม” ทางกฎหมาย และในขณะ เดียวกันก็ถูกคาดหวังว่าจะเป็นกลไกในการแก้ปัญหา และระบิด เวลาของสังคมไทย

ข้อมูลภาคสนาม จากโครงการวิจัยหลายโครงการ ได้แสดงให้เห็น ถึงสภาพปัญหาความขัดแย้งระหว่าง การ ดำรงอยู่โดยธรรมชาติของชุมชน (Spontaneous order) ในลักษณะต่างๆ กับ อำนาจของรัฐสมัยใหม่ (Artificial Order) ภายใต้อิทธิพลของแนวคิดสำนักกฎหมายบ้าน เมือง ทั้งอำนาจรัฐและอำนาจทางเศรษฐกิจที่เหนือกว่าได้ คุกคามการดำรงอยู่ของชุมชนหลายแห่งในขอบเขตทั่ว ประเทศ ทำให้ในที่สุดชุมชนซึ่งขาดพลังภายในในการ ยึด เนี่ยวระหว่างสมาชิกในชุมชนหรือมีพลังน้อยกว่าก็ต้อง ล่มสลายลง

เนื่องจากรัฐและอำนาจทุนควบคุมทรัพยากรและ กลไกการสื่อสารอยู่ ดังนั้นกระบวนการทำให้ชุมชนล่ม สลายลงจึงใช้วิธีการโฆษณาชวนเชื่อจนกลายเป็น “มติ มหาชน” ว่า ชุมชนใดมีสิทธิและความชอบธรรมที่จะดำรง อยู่ ต่อไปหรือไม่ จะเห็นได้ว่ากลไกของรัฐและอำนาจทุนใน ยุคปัจจุบันจะออกไปในทางทำลายการดำรงอยู่ของชุมชน มากกว่าที่จะธำรงรักษาการดำรงอยู่และอัตลักษณ์ของชุมชน กลไกและเนื้อหาของการสร้าง “มติมหาชน” มักจะสร้าง ความชอบธรรมให้เห็นว่า การดำรงอยู่ของชุมชนดั้งเดิม หรือชุมชนอื่นๆ เป็นการตัดไม้ทำลายป่า จำเป็นที่รัฐจะ ต้อง เข้าแทรกแซงเพื่อให้เกิดการอนุรักษ์ป่าไม้ที่ “เป็นไป ตามหลักวิชาการ” เพื่อประโยชน์ของสังคมส่วนใหญ่ (เช่น กรณี ของบ้านลานคำและอื่นๆ) ทั้งๆที่เมื่อศึกษาข้อเท็จจริงอย่างต้องแท้โดยปราศจากอคติทางเชื้อชาติและ วัฒนธรรมแล้ว จะต้องยอมรับว่า ภูมิปัญญาดั้งเดิมตลอด จนวิถีชีวิตของชุมชนเหล่านี้มีประสิทธิภาพและสร้าง ประสิทธิภาพของการ อนุรักษ์และฟื้นฟูธรรมชาติได้มากกว่า มีค่าใช้จ่ายถูกกว่าเทคโนโลยีสมัยใหม่ และมีความจริง ยิ่งยืนกว่า แต่สิ่งเหล่านี้กลับถูกระบายสีให้ดูน่าเกลียด น่ากลัวว่า “ชาวเขาเป็นผู้ลอบตัดไม้ทำลายป่า บ่อน ทำลายชาติ” ฯลฯ หรือเป็น การสร้างมติมหาชนว่า การถือ แฝงของชุมชนบางแห่งเป็นการกระทำที่เห็นแก่ตัว และ เป็นการขัดขวางความเจริญ ก้าวหน้าของส่วนรวม เช่น กรณีบ้านคว่ำ ที่คัดค้านโครงการสร้างทางลงทางด่วน ผ่านชุมชนดั้งเดิมของกลุ่มตน เมื่อ สร้างมติมหาชนให้ คล้อยตามอย่างมีประสิทธิภาพได้เช่นนี้ ก็ย่อมนำไปสู่ ความชอบธรรมของรัฐที่ต้องโยกย้ายชุมชนเหล่านี้ออกจาก ที่เดิมเพื่อหลีกเลี่ยงให้กับความสะดวกสบายสมัยใหม่ได้อย่างง่ายดาย

วิธีที่เจ้าหน้าที่บางกลุ่มของรัฐจัดการกับกลุ่ม ชาติพันธุ์เดิมไปด้วยด้วยความรุนแรงมีทั้งการเผาหมู่บ้าน การทำร้าย และการจับกุมคุมขัง ฯลฯ เป็นการทำลายวิถี การดำรงชีวิต (means of livelihood) โดยรัฐมักจะอ้างว่า ได้ใช้วิธีการที่ “ถูกต้องตามบทบัญญัติแห่งกฎหมาย” ทุก ประการโดยยอมจะปิดบังความจริงด้านลบต่อสาธารณชน ข้อเท็จจริงเหล่านี้นักวิชาการและนักพัฒนาด้านสิทธิมนุษย-ชนสามารถยืนยันวิธีการเหล่านี้ไม่เพียงแต่จะขัดแย้งกับ

จิตวิญญาณของรัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2540 ในเรื่องความ เสมอภาคและศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ แต่ยังเป็นรากเหง้าของปัญหาสังคมอื่นๆอีกมากมาย และไม่เป็นเรื่องแปลก ประหลาดที่นักนิติศาสตร์จะต้องตกเป็นจำเลยของสังคมเนื่องจากสิ่งที่ชุมชนได้รับการปฏิบัติขัดแย้งต่อหลักความ ยุติธรรมตามธรรมชาติและสามัญสำนึก

แน่นอนเมื่ออำนาจรัฐเติบโตขยายตัวและมีประสิทธิภาพมากขึ้น ประกอบกับการเพิ่มขึ้นของประชากรและการลดลงของทรัพยากร รัฐก็ย่อมมีความจำเป็นที่จะต้องจัดระเบียบเกี่ยวกับการครอบครองและใช้สอยทรัพยากร ใหม่ แต่วิธีการที่รัฐจัดการโดยการออกกฎหมายจากเมือง หลวง โดยไม่สำรวจสภาพความเป็นจริงและขาดการรับฟัง ความคิดเห็นของราษฎรที่เกี่ยวข้อง ทำให้ระบบกฎหมาย และกระบวนการยุติธรรมมีลักษณะที่แปลกแยกไปจากวิถี ชีวิตดั้งเดิมของชุมชนซึ่งตั้งอยู่บนรากฐานของการพึ่งพา และการช่วยเหลือเกื้อกูลบนแนวคิดของกฎหมายธรรมชาติ และหลักธรรมทางพุทธศาสนา กฎหมายและกระบวนการยุติธรรมสมัยใหม่ เป็นกลไกที่หยาบกระด้าง ขาดมิติ ของความเป็นมนุษย์ เพราะเจ้าหน้าที่ฝ่ายบริหารหรือ ฝ่ายตุลาการถูกฝึกหัดให้คิดในกรอบของสำนักกฎหมาย บ้านเมืองที่พร่ำสอนว่า “กฎหมายเป็นคำสั่งของ รัฐาธิปัตย์” ทำให้บุคลากรเหล่านี้ทำงานในกรอบความคิดที่คับแคบ ขาดความละเอียดอ่อน ไม่เพียงแต่จะใช้ อำนาจทางกฎหมายบีบบังคับให้ผู้ยอมก่อนต้องสละวิถีการดำรงชีพของตน แต่ยังมีกรณีของรัฐได้ให้สัมปทานแก่ เอกชนที่มีฐานะเศรษฐิกิจเหนือกว่าเข้าไปเก็บเกี่ยวผลประโยชน์โดยจ่ายผลประโยชน์ตอบแทนอันน้อยนิดให้แก่ รัฐ มีข้อสังเกตว่าการทำประโยชน์โดยระบบสัมปทานไม่ใช่เป็นความจำเป็นในระดับของการยังชีพ แต่เป็นการ แสวงหากำไรและผลประโยชน์ในเชิงพาณิชย์ของเอกชน ที่ร่ำรวยโอกาสอยู่แล้ว ทั้งนี้โดยรัฐไม่ได้คำนึงถึงความเดือดร้อนของชาวบ้านซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ ดังนั้นจึงเป็น การสมคบกันระหว่างอำนาจรัฐและอำนาจทุนในการแย่ง ยึดสิทธิในการดำรงชีพ สิทธิในการตั้งถิ่นฐาน และ สิทธิในประการอื่นๆของราษฎรพื้นฐานอีกมากมาย

ตัวอย่างของชุมชนที่รวมตัวกันด้วยศรัทธาและ อุดมการณ์ที่กำลังจะถูกทำลายลงกรณีหนึ่ง ได้แก่ ชุมชนบ้านห้วยแก้ว ต. สุเทพ อ. เมือง จ. เชียงใหม่ ชุมชนนี้เกิด ขึ้นจากการโยกย้ายถิ่นฐานของราษฎรจากเขตรอบนอกมาอยู่บริเวณดอยสุเทพเพื่อสร้างถนนขึ้นสู่ดอยสุเทพด้วย แรงศรัทธาทางพุทธศาสนา ซึ่งมีครูบาศรีวิชัยเป็นผู้นำ และเมื่อสร้างเสร็จก็ไม่ย้ายกลับถิ่นฐานเดิม ยังคงอยู่มาจน ถึงปัจจุบัน ชุมชนมีข้อพิพาทกับกรมป่าไม้มาหลายปีแล้วเนื่องจากกรมป่าไม้ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ได้ ประกาศในปี 2507 ให้ดอยสุเทพ-ปุย เป็นเขตอุทยาน แห่งชาติเป็นการประกาศภายหลังจากการตั้งถิ่นฐาน ของชาวบ้าน 40 ปี ชุมชนพยายามดิ้นรนต่อสู้ โดย พยายามอาศัยเครือข่ายในท้องถิ่น แต่ขณะนี้อ่อนเปลี้ย ลงและอยู่ในสภาพต่างคนต่างอยู่ ซึ่งในที่สุดก็จะลงเอย ด้วยการถูกทำลายอย่างแน่นอน

อย่างไรก็ตาม นับตั้งแต่มีการประกาศใช้รัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2540 เป็นต้นมา การละเมิดสิทธิชุมชนในแง่มุม ต่างๆ เหล่านี้ย่อมกลายเป็นการใช้อำนาจโดยมิชอบด้วย กฎหมายไป อำนาจตามกฎหมายที่มีมาก่อนวันที่ 11 ตุลาคม 2540 และย่อมขัดต่อหลักการคุ้มครองสิทธิชุมชน ตามรัฐธรรมนูญอันเป็นกฎหมายสูงสุด และบุคคลซึ่ง รวมกันเป็นชุมชนทั้งหลายย่อมมีสิทธิหยิบยกสิทธิชุมชน ขึ้นเป็นข้อต่อสู้ในศาลได้เสมอ (มาตรา 28 วรรคสองแห่ง รัฐธรรมนูญ) รวมทั้งมีสิทธิร้องทุกข์หรือฟ้องร้องหน่วยงานของรัฐได้ (มาตรา 61, 62 แห่งรัฐธรรมนูญ) แต่กว่า ความเข้าใจเช่นนี้จะแผ่ไปในหมู่ประชาชน เจ้าหน้าที่ของ รัฐ และเป็นที่ยอมรับกันอย่างดีในแวดวงนักกฎหมายและ แวดวงกระบวนการยุติธรรม จนเกิดมีการบังคับตามสิทธิ ขึ้นพื้นฐานอย่างจริงจังก็ต้องใช้เวลาอีกระยะหนึ่ง

ข้อเสนอแนะเพื่อปรับปรุงกรอบแนวคิดทางนิติศาสตร์ไทย

ในวงเสวนาเรื่องสิทธิชุมชนหลายครั้ง มีการกล่าวถึง ลักษณะพิเศษของระบบนิเวศของสังคมไทย ซึ่งเป็นฐานทรัพยากรที่มีความหลากหลายทางชีวภาพที่แตกต่างจากประเทศเมืองหนาวซึ่งเป็นระบบเชิงเดี่ยวแยกเป็นเอกเทศ เช่น ป่าสน หุ่นหญา ชุมชนในระบบนิเวศไทยต้องดำรงอยู่อย่างพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน มีเครือข่ายการจัดการทรัพยากรและการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจที่เชื่อมโยงถึงกัน จึงไม่สามารถกำหนดสิทธิอย่างเบ็ดเสร็จเด็ดขาดระหว่างชุมชนต่าง ๆ ได้ ในสภาพเช่นนี้ ปัจเจกชนยากที่จะมี สิทธิของตนอย่างเบ็ดเสร็จเด็ดขาด ตัวตนของปัจเจกไม่ชัดเจนมากกว่าชุมชน ในสมัยโบราณรัฐดำรงอยู่โดยการ พึ่งพาอาศัยฐานทรัพยากร แต่ปัจจุบันจะใช้กฎหมายเป็นมาตรการหลัก

ระบบกฎหมายสมัยปัจจุบันใช้อำนาจรัฐเป็น ศูนย์กลาง มีกลไกของรัฐ แต่ก่อนรัฐให้ท้องถิ่นเป็นผู้ บริหารจัดการในท้องถิ่นทำให้เกิดขบวนการทางสังคม ของชุมชน นอกจากนี้ยังเป็นระบบกฎหมายเชิงเดี่ยว ใช้กับคนทั้งประเทศ ขัดกับสภาพที่มีความแตกต่าง หลากหลายของระบบนิเวศและกลุ่มชาติพันธุ์ ดังนั้น จึงจำเป็นที่จะต้องปรับกระบวนการทางนิติศาสตร์ ในเฉพาะส่วนที่เกี่ยวกับสิทธิชุมชนมีหลักการของสิทธิ ที่นำเสนอ ดังนี้

- (1) ชุมชนควรมีสิทธิในการกำหนดข้อตกลง ร่วมของชุมชน และมีสิทธิในการนิยามเรื่องต่างๆ ที่ชุมชน มีส่วนได้เสีย
- (2) ข้อสรุปของชุมชนไม่ใช่ข้อสรุปที่เบ็ดเสร็จ เด็ดขาด แต่ยืดหยุ่น ต่อรองกันได้ และไม่จำเป็นที่จะต้องเหมือนกันในทุกชุมชน ที่นาของบางชุมชนอาจเป็น ทรัพย์สินส่วนตัวได้ แต่ในบางชุมชน หรือ บางสภาพการณ์ อาจใช้วิธีการจัดการร่วม
- (3) เปิดช่องให้บุคคลภายนอกชุมชนหรือชุมชน ไกลเคียงมาใช้ประโยชน์จากทรัพยากรโดยไม่ต้องไม่ทำลายฐานทรัพยากร ไม่กีดกันผู้อื่น และต้องอยู่ภายใต้กติกา ของชุมชน
- (4) มีการจัดลำดับชั้นของสำคัญและ ความจำเป็นในระหว่างผู้มีสิทธิ เช่น สิทธิเพื่อความ อยู่รอดหรือเพื่อการแก้ไขปัญหาลึกซึ้ง มีสิทธิเหนือ กว่าผู้อยู่ไกล
- (5) ปรากฏการณ์ความขัดแย้งระหว่างชุมชน/ชุมชน และต่างเชื้อชาติควรถูกกำกับด้วยฐานของ สิทธิมนุษยชนบนหลักของความเสมอภาค เน้นยืดหยุ่น หลากหลายการเจรจาต่อรอง
- (6) ชุมชนมีความหลากหลาย/ขัดแย้ง ต้องให้ ชุมชนมีกลไกในการเจรจาต่อรอง

บทสรุป

บทสังเคราะห์นี้ได้พยายามฉายภาพให้เห็นงานวิจัยหัวข้อ “สิทธิเสรีภาพขั้นพื้นฐานตามรัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2540” ในส่วนที่เกี่ยวกับสิทธิชุมชน แต่ยังเป็นบทสังเคราะห์ที่ยัง ห่างไกลจากความสมบูรณ์อยู่เป็นอันมาก บทความนี้จึง เป็นแค่เพียงการนำเสนอโครงสร้างของบทสังเคราะห์ซึ่ง ก็ยังสามารถปรับเปลี่ยนให้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้นได้อีก

ในแง่เนื้อหาสามารถสรุปได้ว่า สิทธิเสรีภาพของ ปวงชนชาวไทยและสิทธิมนุษยชนอื่นๆที่เป็นลายลักษณ์อักษร (Law-in-Book) ในรัฐธรรมนูญฉบับต่างๆจำเพาะที่ออก ในสมัยที่บ้านเมืองเป็นประชาธิปไตย ได้พัฒนามาอย่าง ยาวไกลได้มาตรฐานกับรัฐธรรมนูญของอารยประเทศ และชัดเจนกว่าในบางประเทศดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ทั้งนี้ เนื่องจากในกระบวนการยกร่างรัฐธรรมนูญได้มีการศึกษา ค้นคว้าเปรียบเทียบกับรัฐธรรมนูญของหลายประเทศ ผลผลิตของรัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2540 แม้จะยังไม่สมบูรณ์ เต็มที่ แต่ก็ได้สะท้อนหลักการและคุณค่าที่เป็นมาตรฐานสำคัญไว้ครบถ้วน ในส่วนที่เกี่ยวกับสิทธิและเสรีภาพก็ได้ รับรองสิทธิเสรีภาพด้านต่างๆของปัจเจกบุคคล ตลอดจน

หลักการในเรื่องความเสมอภาค และ ห้ามการกีดกันเลือก ปฏิบัติที่ไม่เป็นธรรม อีกทั้งยังได้วางกลไกในการตรวจสอบการใช้อำนาจรัฐ รวมทั้งกลไกในการที่เจ้าของอำนาจ อธิปไตยจะได้เข้าไปมีส่วนร่วมโดยตรงในระบอบการปกครองไว้อีกหลายมาตรการ

โดยนัยยะเช่นนี้คงพอจะกล่าวได้ว่าประเทศไทยมี ความสามารถในการยกร่างกฎหมายซึ่งเป็นกฎเกณฑ์ กติกา ในการอยู่ร่วมกัน แต่สิ่งที่สำคัญยิ่งกว่าและยังอยู่ในสภาพ ขาดแคลนเป็นอย่างมากได้แก่ประสิทธิภาพและประสิทธิผล ในการนำบทบัญญัติของกฎหมายไปบังคับใช้ให้เกิดผลอย่าง จริงจัง ให้กฎหมายนั้นมีชีวิต เป็นวิญญาณของ ประชาชาติ ที่เอื้อประโยชน์ให้ทุกคนทุกหมู่เหล่าอย่างเป็นธรรม และเสมอภาคกัน ให้เป็นกฎหมายที่ใช้บังคับได้ (Law-in-Action, Living-Law) กระบวนการดังกล่าวนี้จะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อประชาชนทุกคนและทุกหมู่เหล่าได้เข้า รับรู้ถึงการดำรงอยู่ของกฎหมายและมีความเข้าใจ อย่างลึกซึ้ง ต่อปรัชญาและจิตวิญญาณของกฎหมายนั้นๆ ซึ่งหมายถึงการทำงานส่งเสริมพัฒนาในเชิงรุกของผู้ รับผิดชอบทุกฝ่าย นอกเหนือไปจากการบังคับใช้ กฎหมายให้ตรงตามหลักทฤษฎี อีกประการหนึ่ง รัฐธรรมนูญได้ให้ความสำคัญต่อจารีตประเพณี ภูมิปัญญา ท้องถิ่น ซึ่งเป็นจิต วิญญาณและคุณค่าดั้งเดิมที่ถูก หลงลืมเป็นเวลานาน การกลับไปสู่รากเหง้าทางวัฒนธรรม และศาสนาซึ่งไม่จำเป็นที่จะต้องจำกัดอยู่ เฉพาะแต่พุทธศาสนาเท่านั้น จะเป็นจุดเริ่มต้นในการ ค้นหาหลักธรรมะในทางการเมืองการปกครองที่ทรง คุณค่า ซึ่งน่าจะสอดคล้องกับความรู้สึกนึกคิดและ จิตวิญญาณของชนชาวไทยมากกว่า

การปฏิรูปสื่ออิเล็กทรอนิกส์ กับสิทธิมนุษยชนในสังคมไทย

แนวความคิดและขอบข่ายหลัก

โครงการวิจัยย่อยที่ 6 “การปฏิรูปสื่ออิเล็กทรอนิกส์กับสิทธิมนุษยชนในสังคมไทย” เป็นการศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างสถานการณ์ด้านสื่อของไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สื่ออิเล็กทรอนิกส์ อันได้แก่ วิทยุกระจายเสียง กับวิทยุโทรทัศน์ กับสภาพสิทธิมนุษยชนในสังคมไทยในปัจจุบัน การศึกษาวิจัยใช้เจตนารมณ์และการดำเนินการตามมาตรา 40 ของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 หรือที่มักเรียกกันว่า “การปฏิรูปสื่อ” เป็นเนื้อหาและขอบข่ายหลักในเบื้องต้น ตามความในมาตราที่ว่า

“คลื่นความถี่ที่ใช้ในการส่งวิทยุกระจายเสียง วิทยุโทรทัศน์ และวิทยุโทรคมนาคม เป็นทรัพยากรสื่อสารของชาติเพื่อประโยชน์สาธารณะ

ให้มืองค์กรของรัฐที่เป็นอิสระทำหน้าที่จัดสรรคลื่นความถี่ตามวรรคหนึ่ง และกำกับดูแลการประกอบกิจการวิทยุกระจายเสียง วิทยุโทรทัศน์ และกิจการโทรคมนาคม ทั้งนี้ ตามที่กฎหมายบัญญัติ

การดำเนินการตามวรรคสองต้องคำนึงถึงประโยชน์สูงสุดของประชาชนในระดับชาติและระดับท้องถิ่น ทั้งในด้านการศึกษา วัฒนธรรม ความมั่นคงของรัฐ และประโยชน์สาธารณะอื่น รวมทั้งการแข่งขันโดยเสรีอย่างเป็นธรรม”

งานวิจัยเป็นการพยายามติดตามศึกษาเหตุการณ์ กระบวนการ วิธีการ ปฏิสัมพันธ์ทางสังคม และผลที่เกิดขึ้นจากการปฏิรูปดังกล่าว ในลักษณะที่เชื่อมโยงสู่แนวคิดหลักว่าด้วยสื่อกับสิทธิมนุษยชนด้านต่างๆ ตลอดจนนำเสนอแนวคิดและประสบการณ์จากที่อื่นๆ ที่อาจนำมาใช้ประกอบการวิเคราะห์พิจารณาตามสมควร และวิเคราะห์เชื่อมโยงสถานการณ์ของสื่อในระดับสากลที่เกี่ยวข้อง

แนวความคิดพื้นฐานว่าด้วยสื่อกับสิทธิมนุษยชน

วิจารณ์ประการหนึ่งของข้อโต้แย้งเกี่ยวกับแนวความคิดว่าด้วยสิทธิ ก็คือ ประเด็นที่ว่า สิทธิทั้งหลายทั้งปวง เป็นสิ่งที่เปราะบาง มีข้อสรุปแน่นอน หรือแปรเปลี่ยนและขึ้นอยู่กับบริบททางวัฒนธรรม การตั้งคำถามในลักษณะนี้ ไม่อาจนำเราไปสู่แนวการพิจารณาที่เป็นประโยชน์อะไรได้ เพราะเป็นการปฏิบัติต่อแนวคิดเรื่องสิทธิในฐานะที่เป็น เรื่องของการแสวงหา “สิ่งจะ” หรือ “ความจริง” ไม่ได้พิจารณาสิทธิจากมุมมองของจริยธรรมหรือศีลธรรม ซึ่งทำให้ ประเด็นในเรื่องสิทธิอาจเป็นได้ทั้งจุดมุ่งหมายที่พึงประสงค์ หรือเครื่องมือที่จะช่วยให้มนุษย์บรรลุจุดมุ่งหมายบาง ประการ นอกจากนี้ การพยายามแยกแยะแสวงหาความเป็นสากลของสิทธิยังทำให้เรามองข้ามมิติของความสัมพันธ์ เชิงอำนาจในการกำหนดนิยามสาระและกระบวนการแห่งสิทธิ ในทางตรงกันข้าม หากพิจารณาสิทธิในลักษณะที่ สัมพันธ์กับศีลธรรมและอำนาจที่เป็นจริงแล้ว ประเด็นสำคัญจะกลับอยู่ที่ ความเป็นมา รายละเอียดของแนวคิด และ กระบวนการแห่งสิทธิ ในบริบทของความสัมพันธ์ทางสังคม เงื่อนไขทางประวัติศาสตร์ และระเบียบแบบแผนทาง วัฒนธรรม มากกว่าที่จะมุ่งถามหาคำตอบขั้นสัมบูรณ์ให้กับมนุษย์ทุกรูปนามหรือสังคมทุกกาลเทศะ

ในแง่นี้ จึงอาจกล่าวได้ว่า แนวความคิดเรื่องสิทธินั้นมีปรากฏและแฝงอยู่ในวัฒนธรรมต่างๆ ตามเงื่อนไข ของสังคม และบัญญัติผ่านถ้อยคำ แนวคิด และจารีต ที่แตกต่างกันออกไป ส่วนคำถามเรื่องความเป็นสากลของ สิทธิในระดับสังคมโลกนั้น เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นจากภาวะการเมืองระหว่างประเทศในยุคหลังสงครามโลกครั้งที่ สอง ซึ่งทำให้แนวคิดเรื่อง “สิทธิ (Rights)” หรือ “สิทธิตามธรรมชาติของมนุษย์” อันเป็นผลผลิตทางประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรมของเสรีนิยมตะวันตก ได้รับการบัญญัติเป็น “สิทธิมนุษยชน (Human Rights)” และได้กลายเป็น “วัฒนธรรมสิทธิมนุษยชน” ซึ่งสังคมต่างๆ ในทุกมุมโลกจะต้องรับรองหรือเผชิญหน้า ทั้งในฐานะที่เป็นเงื่อนไขของ การเมืองระดับโลก และในฐานะของวัฒนธรรมที่จะต้องรับเอามาโดยตรง หรือปรับเปลี่ยนและแปลงสู่แนวคิดที่มีอยู่ ดั้งเดิม

สิทธิโดยธรรมชาติของมนุษย์จึงเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมในการอยู่ร่วมกันของมนุษย์อย่างแยกจากกัน ไม่ออก ทั้งสิทธิในมิติที่เกี่ยวข้องกับปัจเจกบุคคล หน่วยย่อยของสังคม ชุมชน และสังคมวงกว้าง โดยที่ขนาด ของสังคมที่อยู่ภายใต้วัฒนธรรมนั้นๆ ย่อมขึ้นอยู่กับเงื่อนไขต่างๆ เช่น สภาพทางภูมิศาสตร์ ลักษณะทางกายภาพ ความเป็นมาของระบบความสัมพันธ์ การใช้ภาษา ระบบความเชื่อ ตลอดจนถึง เทคโนโลยีและสื่อที่เชื่อมโยง สมาชิกของสังคมเข้าด้วยกัน

สิทธิตามธรรมชาติของมนุษย์ในบริบททางวัฒนธรรม ไม่ได้ดำรงอยู่อย่างแยกขาดจากการรวมตัวกันเป็น ชุมชนหรือกลุ่มบุคคล กล่าวอีกนัยหนึ่ง การรวมตัวกันในรูปแบบต่างๆ ทั้งในรูปของชุมชน สมาคม และสถาบัน ต่างๆ รวมทั้งการร่วมกันนิยามศีลธรรมที่เกี่ยวกับสิทธิบนรากฐานของวัฒนธรรม จึงมีอยู่ก่อนหน้าที่จะแปรไปสู่ตัว บทกฎหมายหรือข้อบัญญัติอย่างเป็นทางการ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในลักษณะที่เป็นกฎหมายบังคับใช้ (Positive Laws) อันตราขึ้นโดยรัฐดังนั้น แนวคิดเกี่ยวกับสิทธิที่จำกัดอยู่เฉพาะส่วนที่ตราเป็นกฎหมายบังคับใช้ได้ทาง ปฏิบัติ จึงตั้งอยู่บนรากฐานทางความคิดที่ให้ความสำคัญกับรัฐในฐานะองค์กรเดียว ที่จะรับประกันระบบศีลธรรม แห่งสิทธิได้ แต่ที่จริง สิทธิ ไม่เคยเกิดขึ้นและไม่ได้เกิดขึ้น เพราะ กระบวนการทางกฎหมายของรัฐ ไม่ว่าจะ โดยที่มาของสิทธินั้นๆ หรือการอุปถัมภ์รับรอง แต่เป็นเพราะเกิดกลุ่ม เกิดการรวมตัวเป็นกลุ่มชน หรือชุมชนที่มี อัตลักษณ์ (Identity) ร่วมกัน (ไม่ว่าจะโดย “จริง” หรือโดย “จินตนาการ”) โดยที่กลุ่มหรือชุมชนที่เกิดขึ้นนั้น มีความ สามารถหรือพลังเพียงพอที่จะจัดตั้งระบบศีลธรรมแห่งสิทธินั้นๆ หรือสิทธิในประการใดประการหนึ่งขึ้นมา

ความสามารถดังที่ได้กล่าวมา นับแต่ความสามารถในการรวมตัวกัน ความสามารถในการสร้างสรรค์จัดตั้งศีลธรรมแห่งสิทธิและนิยามสิทธิในรายละเอียดด้านใดด้านหนึ่ง ตลอดจนความสามารถในการแปรสิทธินั้นให้เป็นจริงได้ในทางปฏิบัติ ทั้งในรูปของการอาศัยกระบวนการทางสังคมและวัฒนธรรม และในรูปของการเรียกร้องผลักดันให้มีการรับรองผ่านกระบวนการต่างๆ ของรัฐ ทั้งหมดนี้ประกอบขึ้นเป็นส่วนสำคัญของสิ่งที่เราอาจเรียกได้ว่า “ศักยภาพแห่งสิทธิ”

ศักยภาพแห่งสิทธิไม่ได้หมายถึงเฉพาะความสามารถในการใช้สิทธิ หรือความสามารถในการทำให้สิทธิของตนเป็นที่ยอมรับเท่านั้น แท้ที่จริงความสามารถดังกล่าวเป็นเพียงผลบั่นปลายที่เป็นรูปธรรม ซึ่งเกิดจากการแปรศักยภาพให้ปรากฏเป็นการกระทำและกระบวนการทางสังคมที่มีพลังเพียงพอ สิทธิที่ก่อปรด้วยศักยภาพจึงเป็นสิทธิที่ไม่ต้องขึ้นอยู่กับกรหิยบยัณให้มาโดยผู้อื่น แต่เป็นสิทธิที่เกิดขึ้นจากการสำนึกรู้ผ่านรากฐานทางวัฒนธรรมและอัตลักษณ์ที่ชัดเจน และสามารถกำหนดนิยามให้ผู้อื่นหรือส่วนอื่นๆ ของสังคมยอมรับได้ โดยผ่านระบบความสัมพันธ์ทางสังคมและการเมืองในวงกว้าง

หากมองในรายละเอียด เราอาจสามารถแยกแยะศักยภาพแห่งสิทธิออกเป็นองค์ประกอบที่สัมพันธ์ซึ่งกันและกันสามส่วนด้วยกัน

ประการแรก เนื่องจากสิทธิย่อมขึ้นอยู่กับรากฐานและบริบททางวัฒนธรรม ศักยภาพแห่งสิทธิจึงต้องอาศัย**เครือข่ายความสัมพันธ์**ในลักษณะใดลักษณะหนึ่ง ที่มีความชัดเจนและเข้มแข็งเพียงพอ

ประการที่สอง ศักยภาพดังกล่าวไม่ได้อยู่แยกต่างหากจากระบบสังคม เศรษฐกิจ การเมือง และอื่นๆ โดยรวม และจำต้องมีพลวัตเพียงพอที่จะสืบเนื่อง ปรับเปลี่ยน และพัฒนาตามสภาพการณ์ได้ ดังนั้น การรับรู้และเข้าถึง**ข้อมูลข่าวสาร**เกี่ยวกับเงื่อนไขและเหตุการณ์ ที่ส่งผลกระทบต่อบริเวณเครือข่ายความสัมพันธ์หนึ่งๆ ทั้งทางตรงและทางอ้อม จึงเป็นสิ่งที่ขาดไม่ได้

ประการที่สาม การที่จะแปรศักยภาพให้เป็นกระบวนการทางสังคมและเกิดผลเป็นรูปธรรมได้ จะต้องมียสิ่งทีอาจเรียกได้ว่า “พื้นที่สาธารณะ” ให้กับการแสดงออก สื่อสาร และแลกเปลี่ยนระหว่างกลุ่มต่างๆ และภาค (Sector) ต่างๆ ของสังคม พื้นที่ดังกล่าวหมายถึง สถาบันที่เอื้ออำนวยต่อการรวมกลุ่มและสืบหาแลกเปลี่ยนข้อมูล โครงสร้างพื้นฐาน เทคโนโลยี ระบบการสื่อสาร ตลอดจนความสามารถที่จะแลกเปลี่ยนสื่อสารได้โดยปราศจากการผูกขาดในลักษณะใด ทั้งในแง่ของการถือครอง การเข้าถึง การใช้ประโยชน์ การควบคุม และการสร้างรูปแบบเนื้อหาของการแลกเปลี่ยนสื่อสาร

ศักยภาพแห่งสิทธิโดยรวมจะเกิดขึ้นไม่ได้ หากองค์ประกอบประการใดประการหนึ่งหรือทั้งหมด ถูกผูกขาดหรือรวบอำนาจในลักษณะใดลักษณะหนึ่ง โดยพื้นฐาน สังคมที่มีสิทธิเสรีภาพจึงเป็นสังคมที่ปลอดจากการผูกขาดองค์ประกอบที่ก่อให้เกิดศักยภาพแห่งสิทธิ และในทางตรงกันข้าม สังคมที่มีเสรีภาพก็คือสังคมที่เครือข่ายความสัมพันธ์สามารถดำรงอยู่อย่างหลากหลายและเข้มแข็ง และแต่ละเครือข่ายต่างมีศักยภาพแห่งสิทธิมากพอที่จะเป็นพลังทางสังคมได้

จากแนวคิดดังกล่าว เราย่อมเห็นได้อย่างชัดเจนว่า สื่อไม่ได้ทำหน้าที่ในลักษณะที่แยกออกจากสังคมส่วนรวม แต่เป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างและพื้นที่ที่จะทำให้องค์ประกอบทั้งหลายของศักยภาพแห่งสิทธิดำรงอยู่ได้อย่าง

เต็มที โครงสร้าง เนื้อหาสาระ และกระบวนการของสื่อจึงเป็นเรื่องที่เชื่อมโยงกับสภาพการณ์ของสิทธิมนุษยชน ภายใต้บริบททางวัฒนธรรมของสังคมหนึ่งๆ อย่างไม่อาจจะแยกจากกันได้

หลักการสิทธิเสรีภาพกับพื้นที่สาธารณะ

ส่วนหนึ่งของงานวิจัยชิ้นนี้ จึงเป็นการศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างหลักการสิทธิเสรีภาพกับการดำรงอยู่ของพื้นที่สาธารณะ โดยเชื่อมโยงสู่ประเด็นในเรื่องสื่อ ในประเด็นดังกล่าวนี้ คณะวิจัยได้อาศัยแนวคิดประสบการณ์ทางสังคม และตัวอย่างพัฒนาการจากสังคมตะวันตกบางประการมาเป็นเนื้อหา เพื่อสร้างองค์ความรู้ในส่วนนี้ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

จากการศึกษาแนวคิดและประสบการณ์ในสังคมตะวันตกบนพื้นฐานของสื่อประเภทต่างๆ เราจะเห็นได้ชัดว่า สังคมประชาธิปไตยสมัยใหม่กับความจำเป็นของ “พื้นที่สาธารณะ” นั้นเป็นสิ่งที่แยกจากกันไม่ได้ มิฉะนั้นการดำเนินกิจกรรมของสังคมประชาธิปไตยจะไม่สามารถเกิดขึ้นได้อย่างชอบธรรม และมติมหาชนที่มุ่งสู่ประโยชน์ส่วนรวมภายใต้เจตน์จำนงทั่วไปก็ไม่มีวันบรรลุถึงได้ การเกิดสิ่งที่เรียกว่า “พื้นที่สาธารณะ” ในการก่อตัวของสังคมสมัยใหม่นั้นเป็นบริบทสำคัญที่มีอิทธิพลอย่างยิ่งต่อการพัฒนาแนวคิดของนักคิดทางการเมืองสมัยใหม่เป็นจำนวนมาก จะว่าไปแล้วทฤษฎีการเมืองแบบประชาธิปไตยของนักคิดเหล่านั้นนอกจากจะถือกำเนิดภายใต้การก่อตัวของ “พื้นที่สาธารณะ” แล้ว การนำทฤษฎีของพวกเขาไปสู่การปฏิบัติเพื่อผลอันเป็นรูปธรรมก็ไม่อาจเป็นไปได้เช่นกันหากขาดซึ่ง “พื้นที่สาธารณะ” เป็นกลไกรองรับ

ประเด็นสำคัญอีกประการหนึ่งที่เห็นได้ชัดก็คือ พื้นที่แห่งเครือข่ายความสัมพันธ์สาธารณะนั้นอาจทำให้พลเมืองสามารถพัฒนาศักยภาพของตนได้มากขึ้น ซึ่งทำให้สิทธิ เสรีภาพและความเสมอภาคของพลเมืองได้รับการพัฒนา แต่ขณะเดียวกัน ก็อาจก่อให้เกิดการต่อสู้แข่งขันเพื่อครอบครองและมีอิทธิพลในพื้นที่สาธารณะของสังคมตามมาด้วย พื้นที่สาธารณะที่เปิดกว้างสำหรับสังคมจนไม่มีสถาบันหรือกลไกทางการเมืองของสังคมที่พัฒนาเท่าทันในการควบคุมให้ดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพและสอดคล้องกับทำนองคลองธรรมตามเจตน์จำนงเป้าหมายของการอยู่ร่วมกัน อาจกลายเป็นการปล่อยให้พื้นที่นั้นเป็น “พื้นที่ที่ความถูกต้องยุติธรรมขึ้นอยู่กับผลประโยชน์ของผู้ที่แข็งแกร่งกว่า” หรือเท่ากับเป็นการทำให้เกิดสภาวะอนาธิปไตยที่ไม่ใช่สภาวะอนาธิปไตยตามธรรมชาติ แต่เป็นสภาวะอนาธิปไตยในเงื่อนไขที่ผู้ที่แข็งแกร่งกว่าบางคนหรือบางกลุ่มสามารถหาประโยชน์จากความก้าวหน้าของพัฒนาการทางเศรษฐกิจ ศิลปะและวิทยาการอันกำเนิดขึ้นมาได้จากการที่มนุษย์ทุกคนมาอยู่ร่วมกัน โดยมีสื่อเป็นเครื่องมือพื้นฐานที่สำคัญ

งานวิจัยในส่วนนี้ยังได้ศึกษาวิเคราะห์ถึงสถานะความสัมพันธ์ระหว่างสื่อมวลชนในสังคมอเมริกัน โดยเฉพาะสื่อวิทยุโทรทัศน์อันเป็น จากการปรับปรุงแก้ไขกฎหมายที่ว่าด้วยสื่อโทรคมนาคม ที่กระทำขึ้นเมื่อ ค.ศ. 1996 โดยปรับปรุงแก้ไขจากฉบับเดิมที่ใช้มาเป็นเวลาถึง 62 ปี ผลที่ปรากฏชัดเจนก็คือ กฎหมายสื่อโทรคมนาคม 1996 (the U.S. Telecommunications Act of 1996) นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ในนโยบายเกี่ยวกับการสื่อสารโทรคมนาคม ซึ่งมีแนวคิดหลายประการที่สอดคล้องกับกระบวนการที่กำลังเกิดขึ้นในสังคมไทย การศึกษาตัวอย่างจากสังคมอเมริกัน ยังรวมถึงแนวทางที่มีผู้เสนอในการทำให้สื่อมีความเป็นประชาธิปไตยมากยิ่งขึ้น ในท่ามกลางกระแสที่มีการผูกขาดการถือครองสื่ออย่างหนักหน่วงในรอบสองทศวรรษที่ผ่านมา

สื่อสมัยใหม่โดยเฉพาะสื่ออิเล็กทรอนิกส์มีอำนาจครอบคลุมที่สามารถสร้างปริมาณพลได้สองแบบที่มีสาระและกระบวนการแตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง การแยกแยะความแตกต่างระหว่าง “พื้นที่สาธารณะ” กับ “สังคมมวลชน” จึงเป็นอีกประเด็นหนึ่งที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง “พื้นที่สาธารณะ” มีลักษณะที่ประชาชนจะสามารถเข้ามีส่วนร่วมได้อย่างจริงจัง และใช้เป็นเครื่องมือในการสร้างความเป็นกลุ่มก้อน แสวงหารับรู้ เผยแพร่ข้อมูลข่าวสาร และแสดงทัศนะด้วยตนเองได้อย่างเข้มข้น ในขณะที่ “สังคมมวลชน” มีลักษณะที่สื่อถูกครอบงำโดยรัฐหรือกลุ่มผลประโยชน์ และผูกขาดหน้าที่ผลิตและกระจายข้อมูลข่าวสาร โดยมีคนส่วนใหญ่เป็นเพียงผู้รับข้อมูลข่าวสาร ตามประเด็นแง่มุมและ “สีสันอารมณ์” ของผู้ผลิตเหล่านั้น ซึ่งเป็นประเด็นหนึ่งที่งานวิจัยในส่วนนี้พยายามทำความเข้าใจและแยกแยะให้ชัดเจน

การประมวลและวิเคราะห์พัฒนาการของสื่ออิเล็กทรอนิกส์ในสังคมไทย

ปัจจุบันนี้สื่ออิเล็กทรอนิกส์ไม่เพียงแต่จะได้ขยายตัวเติบโตขึ้นอย่างมากมายเท่านั้น หากแต่ยังได้ทวีอิทธิพลต่อการดำรงชีวิตของคนในสังคมมากขึ้นเรื่อยๆ และเมื่อมาพิจารณาถึงบทบาทของสื่อทั้งสองในปัจจุบันแล้ว คงปฏิเสธได้ยากว่ามีความสลับซับซ้อนในการอธิบายหรือวิเคราะห์เพื่อให้ได้ข้อสรุปที่ชัดเจนออกมา เมื่อเป็นเช่นนี้ ความพยายามในการรวบรวมแนวทางการอธิบายเกี่ยวกับบทบาทของสื่ออิเล็กทรอนิกส์จึงมีความสำคัญไม่น้อย เพื่อให้เรามองเห็นภาพบทบาทของสื่อนับแต่อดีตได้อย่างเป็นระบบระเบียบ ถึงแม้จะเป็นเพียงโดยสังเขปก็ตาม

ส่วนหนึ่งต่อมาของงานวิจัยจึงเป็นการนำเสนอพัฒนาการของสื่ออิเล็กทรอนิกส์ในสังคมไทย โดยประมวลและวิเคราะห์จากวรรณกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง โดยแยกพิจารณาออกเป็นสามแนวด้วยกัน กล่าวคือ แนวเศรษฐศาสตร์การเมือง แนววัฒนธรรมชุมชน และแนวการวิเคราะห์เนื้อหาเฉพาะกรณี ในการนำเสนอแต่ละแนวงานวิจัยในส่วนนี้ได้พยายามวิเคราะห์เชื่อมโยงให้เห็นว่า แนวการพิจารณาแบบต่างๆ นั้น ทำให้เราได้เห็นมุมมองและประเด็นวิพากษ์วิจารณ์ที่เกี่ยวกับสื่อในสังคมไทยอย่างไรบ้าง

ในการนำเสนอบทประมวลวิเคราะห์ งานวิจัยชิ้นนี้ไม่ได้เสนอในลักษณะของการทบทวนวรรณกรรม เนื่องจากมีเนื้อหาที่น่าสนใจอยู่เป็นอันมาก อาจทำให้ประเด็นกระจัดกระจายได้ จึงได้ใช้วิธีการประมวลออกมาให้เห็นในรูปของการพัฒนาและบทบาทของสื่ออิเล็กทรอนิกส์ โดยแบ่งอธิบายเป็นประเด็นหัวข้อซึ่งประกอบด้วย 1. กำเนิดและการขยายตัว 2. โครงสร้าง 3. การบริหารและการควบคุม 4. สาระและรูปแบบ 5. สิทธิเสรีภาพของสื่อและของภาคประชาชน

การศึกษาและอาศัยองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับประเด็นดังกล่าว ช่วยทำให้งานวิจัยมีพื้นฐานที่ชัดเจนและหนักแน่นพอในการที่จะวิเคราะห์แนวโน้มของพัฒนาการที่จะเกิดขึ้นต่อไป ตามแง่มุมต่าง ๆ ที่ได้กล่าวมานั้น

บทวิเคราะห์มาตรา 40 กับ ศักยภาพแห่งสิทธิ

ส่วนต่อมาของงานวิจัยเป็นการวิเคราะห์เจตนารมณ์และเนื้อความตามมาตรา 40 เพื่อชี้ให้เห็นข้อพิจารณาและปัญหาบางประการที่อาจเกิดขึ้นจากการตีความหรือการทำความเข้าใจ

คณะผู้วิจัยเห็นว่า การพิจารณาประเด็นในมาตรา 40 ตลอดจนการดำเนินการต่างๆ ที่สืบเนื่อง จะต้องกระทำโดยคำนึงถึงเจตนารมณ์ของรัฐธรรมนูญทั้งฉบับ อันประกอบด้วยระบบสิทธิ และความพยายามที่จะสร้างสรรค์กระบวนการทางสิทธิให้เกิดขึ้นอย่างเข้มแข็งมั่นคงยิ่งขึ้น ทั้งนี้โดยมีการปฏิรูปด้านสื่อเป็นองค์ประกอบพื้นฐานที่สำคัญ ที่จะส่งเสริมพัฒนา “ศักยภาพแห่งสิทธิ” ให้เกิดขึ้นได้อย่างกว้างขวางและมีพลังเข้มแข็ง

การพยายามตีความหรือจำกัดขอบข่ายของมาตรา 40 อย่างแยกขาดเป็นเอกเทศจากบริบทดังกล่าว ย่อมนำไปสู่ปัญหาทางด้านถ้อยคำและกระบวนการตีความหลายประการอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ และอาจนำไปสู่อำนาจที่รวมศูนย์และเป็นอุปสรรคต่อสิทธิเสรีภาพทั้งโดยรวมและในแง่มุมต่างๆ

กล่าวอีกนัยหนึ่ง มาตรา 40 คือ การบัญญัติให้สื่ออิเล็กทรอนิกส์ รวมทั้งคลื่นความถี่วิทยุกระจายเสียง โทรทัศน์ และโทรคมนาคม เป็นส่วนหนึ่งของพื้นที่สาธารณะ ที่จะทำให้นักคิด ชุมชน และกลุ่มต่างๆ ในสังคม มีศักยภาพเพียงพอในการที่จะบรรลุซึ่งสิทธิเสรีภาพของตน โดยสามารถมีส่วนร่วมในการครอบครองและใช้สื่อต่างๆ เป็นเครื่องมือในการสร้างองค์ประกอบที่ส่งเสริมศักยภาพแห่งสิทธิของตน ไม่ว่าจะเป็นการกำหนดนิยามอัตลักษณ์ การสืบเนื่องทางวัฒนธรรม การสร้างเครือข่าย การรวมตัวกันเป็นกลุ่มสาธารณะและกลุ่มผลประโยชน์ การนำเสนอ แลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารตามมุมมองและฐานความเป็นจริงของตน และการรับรู้ข้อมูลข่าวสารอันมีผลกระทบต่อวิถีชีวิตและสภาพแวดล้อมที่ตนอยู่ร่วมด้วย

การมองสื่อต่างๆ และเจตนารมณ์ของมาตรา 40 ในลักษณะนี้ จะทำให้เราข้ามพ้นข้อจำกัดของการนิยามถ้อยคำและแนวคิดของตัวบทไปได้ ทั้งนี้เพราะ ไม่ว่าจะเป็นความหมายของทรัพยากรสื่อสารของชาติกิตติประโยชน์สาธารณะกิตติ ความลงตัวของระหว่างประโยชน์หลาย ๆ ด้านที่อาจขัดแย้งกันกิตติ ทั้งหมดนี้ไม่ได้เป็นสิ่งตายตัวที่มีแหล่งอ้างอิงใดกำหนดตะกอนเฉพาะเจาะจง แต่เกิดขึ้นจากกระบวนการทางสังคมอย่างมีพลวัตและชีวิตชีวา ตั้งอยู่บนพื้นฐานการมีส่วนร่วมจากศักยภาพที่เป็นจริงของผู้คน ชุมชน และการรวมกลุ่มในสังคม

ในขณะเดียวกัน กฎหมายประกอบมาตราและองค์กรอิสระตามมาตรา 40 นี้ ย่อมต้องอยู่บนฐานการพิจารณาในลักษณะดังกล่าวนี้ด้วยเช่นกัน กล่าวคือ จะต้องเป็นการเชื่อมโยงสู่เจตนารมณ์ของรัฐธรรมนูญและกระบวนการส่งเสริมสิทธิเสรีภาพตามที่บัญญัติไว้อย่างกว้างขวาง และในการดำเนินการก็จะต้องอิงอาศัยการมีส่วนร่วมของกลุ่มและชุมชนต่างๆ เพื่อให้โครงสร้างและกระบวนการดำเนินการเป็นส่วนหนึ่งของพื้นที่สาธารณะด้วยเช่นกัน มิเช่นนั้น องค์กรอิสระดังกล่าวย่อมทำหน้าที่ในลักษณะที่แยกขาดออกจากสังคมโดยรวม และมีอำนาจเป็นเอกเทศครอบคลุมกว้างขวางอย่างปราศจากการควบคุมตรวจสอบอย่างรัดกุมเพียงพอ

การติดตามและวิเคราะห์สถานการณ์และกระบวนการสืบเนื่องจากมาตรา

40

จากนั้นงานวิจัยจึงได้นำประมวลนำเสนอและวิเคราะห์สถานการณ์และกระบวนการอันสืบเนื่องจากมาตรา 40 ประกอบด้วยรายงานความเคลื่อนไหว สรุปประเด็นและวิเคราะห์ความเป็นไป รวมทั้งตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับผลลัพธ์รูปธรรมที่เกิดขึ้น เกี่ยวกับขั้นตอนต่างๆ นับตั้งแต่ความเคลื่อนไหวของภาครัฐ ภาคเอกชน ต่อรัฐธรรมนูญ มาตรา 40 หลังจากที่ได้มีความคืบหน้าในการดำเนินการนับแต่ประกาศใช้รัฐธรรมนูญ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ความพยายามปกป้องรักษาผลประโยชน์เฉพาะกลุ่มของผู้มีผลประโยชน์อยู่ตามระบบเดิม โดยพยายามอาศัยช่องว่างตามข้อบังคับตามรัฐธรรมนูญมาตรา 40 และบทเฉพาะกาล มาตรา 335 (2) ที่ระบุไว้ว่า “ มิให้นำบทบัญญัติมาตรา 40 มาใช้บังคับ จนกว่าจะมีการตรากฎหมายอนุวัติการให้เป็นไปตามบทบัญญัติดังกล่าว ซึ่งจะต้องไม่เกินสามปีนับแต่

วันประกาศใช้รัฐธรรมนูญฉบับนี้ ทั้งนี้ กฎหมายที่จะตราขึ้นจะต้องไม่กระทบกระเทือนถึงการอนุญาต สัมปทาน หรือสัญญา ซึ่งมีผลสมบูรณ์อยู่ในขณะที่กฎหมายดังกล่าวมีผลใช้บังคับ จนกว่าการอนุญาต สัมปทาน หรือสัญญานั้น จะสิ้นสุด

จากนั้นจึงประมวลสรุปและวิเคราะห์ ความเคลื่อนไหวของภาคประชาชนต่อ พ.ร.บ.องค์กรจัดสรรคลื่นความถี่ฯ เพื่อกระตุ้นให้ประชาชนรับทราบสถานการณ์และเข้าร่วมเรียกร้องปกป้องรักษาสิทธิของตน เพื่อไม่ให้กฎหมายออกมาในลักษณะที่จะเอื้อประโยชน์ต่อภาครัฐและกลุ่มทุนเป็นหลัก

จากการเคลื่อนไหวดังกล่าวจึงเชื่อมโยงสู่สถานการณ์ต่างๆที่ตามมาในขั้นตอนต่างๆ ได้แก่ การพิจารณา ร่างกฎหมายในขั้นตอนรัฐสภา, การรวมตัวของภาคเอกชนเพื่อรองรับ พ.ร.บ.องค์กรจัดสรรคลื่นความถี่ฯ, ความเปลี่ยนแปลงขององค์กรภาครัฐอันเกิดจาก พ.ร.บ.องค์กรจัดสรรคลื่นความถี่ฯ, และนำเสนอวิเคราะห์ประเด็นหลักๆ ที่มีการวิพากษ์วิจารณ์เกี่ยวกับ “ร่างพระราชบัญญัติการประกอบกิจการกระจายเสียงและกิจการโทรทัศน์”

ในส่วนของคุณะกรรมการกิจการวิทยุกระจายเสียงและกิจการโทรทัศน์แห่งชาติ (กสช.) งานวิจัยได้ประมวลประเด็นและความเคลื่อนไหวในด้านนี้ รวมทั้งความขัดแย้งภายหลังการเลือกตั้งกรรมการสรรหาในสภาสมาคมวิชาชีพ และลำดับเหตุการณ์การดำเนินการสรรหาคณะกรรมการ กสช. จนถึงสถานการณ์ปัจจุบัน

นอกจากนี้ การศึกษาวิเคราะห์ประเด็นความเปลี่ยนแปลงในส่วนที่เกี่ยวข้องกับกิจการโทรคมนาคมก็นับเป็นเรื่องสำคัญยิ่ง งานวิจัยจึงได้กล่าวถึงพระราชบัญญัติประกอบกิจการโทรคมนาคม การเคลื่อนไหวคัดค้านร่าง พ.ร.บ.โทรคมนาคมฯ ของภาคประชาชน ความเคลื่อนไหวของภาคเอกชนต่อร่าง พ.ร.บ.โทรคมนาคมฯ ตลอดจนโครงสร้างและอำนาจคณะกรรมการกิจการโทรคมนาคมแห่งชาติ (กทช.) ข้อสังเกตจากสังคมที่มีต่อกรรมการสรรหา กทช. และกระบวนการดำเนินการคัดเลือกกรรมการ กทช. เพื่อให้เห็นภาพรวมการเปลี่ยนแปลงและเปรียบเทียบกับสถานการณ์ในส่วนของวิทยุกระจายเสียงและวิทยุโทรทัศน์

สื่อกับกระบวนการอำนาจนิยม

ในส่วนสุดท้ายของงานวิจัยเป็นการมองภาพรวมของแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทั้งหมด โดยชี้ให้เห็นถึงกระแสของอำนาจนิยมที่จะแผ่เข้ามาในรูปแบบต่างๆ แม้จะได้มีความพยายามที่จะ “ปฏิรูป” สื่ออิเล็กทรอนิกส์ก็ตาม

แนวความคิดเรื่อง “อำนาจนิยม (Authoritarianism)” ที่นำมาใช้กับเสรีภาพของสื่อที่ผ่านมา มักมีความหมายในลักษณะจำกัดที่อยู่ในขอบข่ายการใช้อำนาจรัฐเพื่อผูกขาด และ/หรือ ครอบงำการทำงานของสื่อ โดยอาจครอบคลุมถึงระบอบการปกครองทั้งหมดหรือโดยอาศัยกฎหมายหรือการปฏิบัติเฉพาะส่วนเฉพาะกรณี ความหมายของอำนาจนิยมในแนวนี้จึงสอดคล้องกับการวิเคราะห์ในเชิงระบบการเมือง เพื่อประเมินถึงสถานการณ์สิทธิเสรีภาพของสื่อในลักษณะที่สัมพันธ์กับอำนาจรัฐทั้งระบบ แต่ในปัจจุบัน ความหมายของ “อำนาจนิยม” ในลักษณะจำกัดและมองเฉพาะภาพรวมเชิงระบบความสัมพันธ์นี้ ย่อมไม่อาจทำให้เราเข้าใจหรือวิเคราะห์ “กระบวนการ” เชิงอำนาจนิยมที่กระทำต่อสื่อหรือกระทำโดยผ่านสื่อตามสภาพการณ์ที่เปลี่ยนไปได้อย่างครอบคลุม แม้เพียงในส่วนของอำนาจรัฐ ลักษณะอำนาจนิยมก็ได้ปรับเปลี่ยนไปสู่กระบวนการในรูปแบบที่หลากหลายและซับซ้อนมากขึ้น

เนื้อหาในส่วนนี้จึงนำเสนองานวิเคราะห์ที่เกี่ยวข้องกับ “กระบวนการอ่านานิยม” ที่กระทำต่อสื่อหรือ กระทำผ่านสื่อในลักษณะที่ครอบคลุมน่าสนใจขึ้น โดยเน้นถึงลักษณะและความเป็นไปได้ของการรวมศูนย์ การใช้ อำนาจลิดรอนเสรีภาพรวมทั้งกรอบจำกัดด้านข้อมูลข่าวสาร ที่มีแนวโน้มจะเกิดขึ้นภายใต้ “เศรษฐกิจเสรี” หรือ “กลไกตลาด” ซึ่งจะเป็นสถานการณ์ที่ควรให้ความสำคัญอย่างยิ่ง เมื่อวิเคราะห์จากขั้นตอนและผลลัพธ์ของการปฏิรูป สื่อในสังคมไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านที่เกี่ยวข้องกับลักษณะ โครงสร้าง และกระบวนการของ “องค์กรอิสระ” ที่ จะทำหน้าที่จัดสรรกำกับดูแลสื่ออิเล็กทรอนิกส์

ในส่วนนี้ งานวิจัยยังนำเสนอถึงกระแสการผูกขาด และ “โลกาภิวัตน์ของสื่อ” ทั้งในเชิงโครงสร้างและเชิง วัฒนธรรม และวิเคราะห์ถึงนัยสำคัญที่มีต่อสื่อและสถานการณ์สิทธิมนุษยชนในสังคมไทย รวมทั้งผลกระทบต่อน “ทุนทางสังคม” ซึ่งเป็นพื้นฐานที่สำคัญยิ่งต่อศักยภาพแห่งสิทธิและความเป็นประชาธิปไตย

➡ จักรกฤษณ์ ควรพจน์
สุวิธ วรรณไกรโรจน์
วิชัย ศรีรัตน์
ธนิต ชังถาวร
บัณฑิต เศรษฐศิริโรตม์
วิมาน เหล่าดุสิต
นันทนะ อินทนนท์

กฎหมายสิทธิมนุษยชน กับเทคโนโลยีชีวภาพ

เทคโนโลยีชีวภาพ หมายถึง ฝีมือ ทักษะ ความรู้ ปัญญาในทางวิทยาศาสตร์ ที่ใช้ในการศึกษา วิจัยและพัฒนาเพื่อจะได้ผลิตภัณฑ์ กระบวนการ เทคโนโลยี หรือเครื่องมือโดยมีการนำเอาสิ่งมีชีวิตหรือองค์ประกอบสิ่งมีชีวิตมาเป็นประโยชน์ให้มากขึ้น

เทคโนโลยีชีวภาพอาจแบ่งเป็น 2 ประเภท ตามความทันสมัย คือ

(1) เทคโนโลยีชีวภาพที่ทันสมัย ได้แก่ เทคโนโลยีที่พึ่งพาการตัดต่อยีน เทคโนโลยีที่ใช้ reactor ที่ควบคุมได้ดีในการเลี้ยงจุลินทรีย์และเซลล์ การทำไมโนโคลนอลแอนติบอดี การขยายจำนวนดีเอ็นเอด้วย chain reaction การทำ DNA fingerprinting การทำ restriction fragment length polymorphism การทำ DNA probe การหาลำดับเบสใน DNA และ RNA เป็นต้น

(2) เทคโนโลยีชีวภาพที่มีอยู่แล้วเป็นเวลานาน ได้แก่ การปรับปรุงพันธุ์พืช การปักชำ การเลือกและการคัดพันธุ์ของพืชและสัตว์ การเลี้ยงสัตว์ การหมัก รวมทั้งการผลิตวัคซีนแบบเก่า สิ่งเหล่านี้เป็นเทคโนโลยีและความสามารถที่มีอยู่ดั้งเดิมและได้รับการพัฒนาขึ้นมาอยู่ตลอดเวลา สิ่งเหล่านี้เป็นเทคโนโลยีที่อยู่ในมือเกษตรกร ผู้ทำธุรกิจทางเกษตร และผู้ที่ประกอบอาชีพทางเกษตรกรรม แพทย์ และอุตสาหกรรมจำนวนมาก ที่สำคัญ คือ ความสามารถเหล่านี้จะไม่ถูกแทนที่โดยเทคโนโลยีสมัยใหม่ แต่จะต้องเก็บรักษาไว้เพื่อทำคู่ไปกับเทคโนโลยีสมัยใหม่ จึงจะสามารถบรรลุผลในการปรับปรุงพืชผล สัตว์ กระบวนการหมัก รวมทั้งการผลิตเครื่องมือและสารต่างๆ ในการตรวจวินิจฉัยโรคต่างๆ ผลิตภัณฑ์และยาต่างๆ ซึ่งใช้ในทางอุตสาหกรรมทางการแพทย์ และเกษตรกรรม

เทคโนโลยีชีวภาพนั้นส่งผลกระทบในทางบวกและทางลบต่อสิทธิมนุษยชน กล่าวคือ ผลกระทบในทางที่ส่งเสริมให้มนุษย์ได้มีชีวิตอยู่อย่างมีคุณค่าของมนุษย์ ในด้านลบ เทคโนโลยีชีวภาพก็อาจเป็นสิ่งที่บั่นทอนหรือทำลายคุณค่าของความเป็นมนุษย์ได้ ซึ่งเป็นประเด็นสำคัญที่คณะผู้วิจัยต้องการจะกล่าวถึงในงานวิจัย

บทความนี้แบ่งออกเป็น 3 หัวข้อใหญ่ๆ ดังนี้

- พัฒนาการของสิทธิมนุษยชน

- หลักกฎหมายสิทธิมนุษยชนที่เกี่ยวข้องกับเทคโนโลยีชีวภาพ
- ผลกระทบของเทคโนโลยีชีวภาพต่อสิทธิมนุษยชน

1. พัฒนาการของสิทธิมนุษยชน

คำว่าสิทธิมนุษยชนเป็นคำที่เกิดขึ้นใหม่หลังสงครามโลกครั้งที่สอง แต่อย่างไรก็ตาม แนวคิดเกี่ยวกับสิทธิมนุษยชนมีมานานแล้วนับตั้งแต่สมัยกรีกโบราณ สิทธิมนุษยชนเป็นสิทธิที่มีได้ยู่หนึ่งเฉยแต่เป็นเป็นผลจากวิวัฒนาการของกระบวนการเรียกร้อง (struggle) ของกลุ่มผลประโยชน์ต่างๆ ที่อ้างความชอบธรรมของประโยชน์นั้นๆ ว่าเป็นสิ่งจำเป็นต่อความเป็นมนุษย์ (human dignity) โดยมีฐานทางกฎหมายในการเรียกร้อง ในแต่ละยุคแต่ละสมัย มีการใช้คำอื่นที่มีความหมายใกล้เคียงกับคำว่าสิทธิมนุษยชนแตกต่างกันออกไป ซึ่งคำที่ใช้กันขึ้นอยู่กัพื้นฐานทางความคิดที่ใช้ในการสนับสนุนความชอบธรรมในการกล่าวอ้างหรือเรียกร้องสิทธินี้ เช่น

- สิทธิธรรมชาติ (Natural Rights) อันมีพื้นฐานทางความคิดอิงอยู่กับศาสนาของกรีกโบราณ
- สิทธิของมนุษย์ (Rights of Man) อันมีพื้นฐานความคิดทางการเมืองที่ก่อตัวในศตวรรษที่ 18
- หลักนิติธรรม (The Rule of Law) อันพื้นฐานความคิดทางนิติศาสตร์ที่เรียกร้องให้มีการควบคุมสิทธิของพลเรือนอย่างเป็นธรรม

พัฒนาการของสิทธิมนุษยชนอาจแบ่งได้เป็นสองยุค โดยถือเอาการจัดตั้งสหประชาชาติเป็นจุดแบ่ง คือยุคก่อนการจัดตั้งสหประชาชาติ และยุคหลังการจัดตั้งสหประชาชาติ ซึ่งสิทธิมนุษยชนจะผูกติดอยู่กับความคิดในเรื่องสิทธิธรรมชาติ ส่วนสิทธิมนุษยชนในยุคหลังการเกิดขึ้นของสหประชาชาติ มีการพัฒนาอย่างรวดเร็วมีการเรียกร้องสิทธิใหม่ๆ เพิ่มขึ้นหลายด้าน เช่น สิทธิที่มีอาหาร สิทธิในการพักผ่อน สิทธิในสันติภาพ สิทธิในการพัฒนา ฯลฯ

คำว่าสิทธิมนุษยชนในยุคปัจจุบัน จึงมีความหมายที่ขยายขอบเขตกว้างออกไปกว่าคำว่า "นิติธรรม" แต่หมายถึงสิทธิอันจำเป็นที่มนุษย์พึงมีเพื่อให้มนุษย์ได้มีชีวิตอย่างมีศักดิ์ศรี การที่มนุษย์จะมีชีวิตอย่างมีศักดิ์ศรีได้หาได้มีความหมายเพียงการมีชีวิตการดำรงชีวิตเท่านั้น แต่มนุษย์ต้องมีสิทธิที่จะพัฒนาตนเอง เพื่อให้บรรลุถึงการมีชีวิตอยู่อย่างมีศักดิ์ศรี ดังนั้น มนุษย์จึงต้องมีสิทธิในปัจจุบันที่เป็นหนทางหรือเครื่องมือในการพัฒนา ไม่ว่าจะเป็นการศึกษา การได้รับส่วนแบ่งจากทรัพยากรของรัฐ (การมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากร) มีส่วนร่วมทางการเมือง (กำหนดตนเองโดยร่วมกัน) โดยที่มนุษย์เป็นสัตว์สังคม มนุษย์จึงอาจพัฒนาได้อย่างเต็มที่ ถ้าปราศจากสังคมที่เอื้ออำนวยต่อการพัฒนาความเป็นมนุษย์ ดังนั้น สิทธิมนุษยชนในยุคปัจจุบัน จึงขยายออกไปถึงสิทธิของกลุ่มของมนุษย์ด้วย หากได้หมายถึงสิทธิของปัจเจกชนเท่านั้นไม่ เป็นที่ยอมรับกันแล้วว่า สิทธิมนุษยชนในยุคปัจจุบันมีสองระดับ คือสิทธิของปัจเจกชน (individual rights) กับสิทธิกลุ่ม (collective rights)

ความหมายของสิทธิมนุษยชนนั้นเปลี่ยนแปลงไปตามวิวัฒนาการของสังคมมนุษย์แต่ละยุคซึ่งอาจจัดแบ่งกลุ่มออกได้เป็นสามประเภท แม้สิทธิมนุษยชนทั้งสามลำดับจะมีข้อเหมือนกันคือ เกิดจากการดิ้นรนต่อสู้ของกลุ่มของสังคม ที่ต้องการเรียกร้องให้ประโยชน์ของตนได้รับการรับรองและคุ้มครองบังคับได้ตามกฎหมาย จากพัฒนาการที่ต่างยุคต่างสมัยนี้เอง ที่ทำให้ลักษณะการเรียกร้องของสิทธิมนุษยชนแตกต่างกันไปด้วย ข้อแตกต่างที่เด่นชัดที่สุดของสิทธิมนุษยชนทั้งสามลำดับก็คือ หน้าที่ในการให้การคุ้มครองสิทธิหรือพันธะของรัฐที่จะต้องปฏิบัติ ทั้งนี้เนื่องจากสิทธินั้นย่อมต้องได้รับการคุ้มครองตามกฎหมาย เมื่อบุคคลหรือกลุ่มคนใดเป็นผู้ทรงสิทธิก็ย่อมที่จะเรียกร้องตามสิทธินั้นได้ อาจสรุปลักษณะของสิทธิมนุษยชนทั้งสามลำดับได้ดังนี้

(ก) **สิทธิมนุษยชนในลำดับแรก** หรือสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมืองถือว่าเป็นแนวความคิดดั้งเดิมของสิทธิมนุษยชน สิทธิในลำดับนี้เกิดจากการเรียกร้องความชอบธรรมของกฎหมาย จากการใช้อำนาจของรัฐ

ลักษณะสำคัญก็คือสิทธิในลำดับนี้จะสร้างพันธะทางลบ (negative obligation) ให้กับรัฐ กล่าวคือห้ามรัฐเข้ามายุ่งเกี่ยวแทรกแซงในสิทธิและเสรีภาพของปัจเจกชน ในขณะที่เดียวกันก็กำหนดหน้าที่ให้กับบุคคลที่สาม ในการที่ต้องมีหน้าที่เคารพต่อสิทธิและเสรีภาพของผู้ทรงสิทธิในลำดับนี้จึงกำหนดพันธะให้รัฐในฐานะที่เป็นผู้ประกันสิทธิ เพียงให้รัฐออกกฎหมายรับรองสิทธิและบังคับใช้เพื่อให้ผู้มีสิทธิได้ใช้สิทธิได้ สิทธิในลำดับนี้ปรากฏอยู่ในปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน (Universal Declaration of Human Rights) ตั้งแต่ข้อ 1 ถึง 21 ตัวอย่างของสิทธิมนุษยชนในลำดับนี้ก็เช่น สิทธิในชีวิต (Art. 3) สิทธิในความมีอิสระภาพและความมั่นคงในร่างกาย (Art. 3) สิทธิที่จะไม่ตกเป็นทาส (Art. 4) สิทธิที่จะไม่ถูกทรมาน และถูกปฏิบัติที่ต่ำช้า (Art. 5) สิทธิในเสรีภาพในการเคลื่อนย้าย (Art. 13) และสิทธิในการลี้ภัย (Art. 14) เป็นต้น

(ข) **สิทธิมนุษยชนลำดับที่สอง** ได้แก่ สิทธิทางเศรษฐกิจสังคมและวัฒนธรรม สิทธิมนุษยชนประเภทนี้สร้างพันธะทางบวก (positive obligation) ต่อรัฐ กล่าวคือ สร้างหน้าที่ในการจัดสรรและสนองตอบ เพื่อให้บรรลุถึงสิทธิของบุคคล เช่น สิทธิในการศึกษา สิทธิในที่อยู่อาศัย สิทธิในการมีอาหารที่พอเพียง สิทธิที่จะมีมาตรฐานการดำรงชีพที่พอเพียง

ในการประกันสิทธิเหล่านี้รัฐจะต้องจัดทำนโยบาย แผน โครงการ และกิจกรรมต่างๆ เพื่อจัดสรรทรัพยากรให้กับบุคคล ดังนั้น จะเห็นได้ว่าบุคคลจะมีสิทธิมนุษยชน หรือได้รับการประกันสิทธิเหล่านี้ให้เป็นจริงเป็นจังมากน้อยเพียงใด จึงขึ้นอยู่กับปัจจัยสำคัญอย่างน้อยที่สุดสองประการคือ ทรัพยากร (ความอุดมสมบูรณ์) ของชาติ และนโยบายของรัฐบาล (รวมถึงแผนและวิธีการจัดการแจกจ่ายทรัพยากร) สิทธิในลำดับนี้กำหนดพันธะให้รัฐฝ่ายเดียวแต่หาได้กำหนดพันธะกับบุคคลทั่วไปไม่ กล่าวคือ เอกชนมิได้มีหน้าที่ต้องจัดหาสิ่งต่างๆ ให้กับบุคคลที่เป็นผู้ทรงสิทธิในไม่

(ค) **สิทธิมนุษยชนลำดับที่สาม** อันเป็นสิทธิร่วมกันของประชาชนหาได้เป็นสิทธิของปัจเจกชนคนหนึ่งคนใดที่จะใช้สิทธิเรียกร้องตามลำพัง แต่เป็นสิทธิของกลุ่มบุคคล (collective Rights)

สิทธิในลำดับสามนั้นเกิดจากการเรียกร้องจากกลุ่มประเทศที่สาม ที่ได้เข้าเป็นสมาชิกขององค์การสหประชาชาติเพิ่มขึ้น หลังจากได้รับอิสรภาพในช่วงทศวรรษ 1960 ซึ่งประเทศเหล่านี้ได้เรียกร้องความเป็นธรรมในระเบียบโลก เนื่องจากประเทศเหล่านี้ถูกกดขี่และตกตวงผลประโยชน์จากประเทศจักรวรรดินิยม ประเทศกำลังพัฒนาได้อ้างสิทธิในการพัฒนา โดยถือว่าเป็นหน้าที่ของทุกรัฐที่จะต้องร่วมมือกันสร้างระเบียบโลกที่เป็นธรรมที่เอื้ออำนวยต่อการพัฒนา มีข้อสังเกตว่า นักกฎหมายหลายท่านเห็นว่าข้ออ้างสิทธิมนุษยชนเหล่านี้เป็นเรื่องทางการเมืองหาได้เป็น “สิทธิมนุษยชน” ไม่ เนื่องจากไม่มีหลักกฎหมายใดที่กำหนดให้รัฐต้องร่วมมือกับประเทศอื่นโดยไม่สมัครใจ

2. หลักกฎหมายสิทธิมนุษยชนที่เกี่ยวข้องกับเทคโนโลยีชีวภาพ

แบ่งเป็น 3 ประเภท ได้แก่ สิทธิทางด้านสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง สิทธิในด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม และสิทธิปวงชน

2.1 สิทธิมนุษยชนทางด้านสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง

เทคโนโลยีชีวภาพส่งผลกระทบต่อสิทธิของพลเมืองและสิทธิทางการเมืองที่สำคัญๆ ดังนี้ กระบอบต่อสิทธิในชีวิต (right to life) สิทธิเหนือเนื้อตัวร่างกาย (physical integrity) สิทธิในความเป็นส่วนตัว (right to privacy) สิทธิที่จะรับรู้ (right to know) และสิทธิในเสรีภาพทางวิชาการ (academic freedom)

2.1.1 สิทธิในชีวิต (right to life)

โดยที่เทคโนโลยีชีวภาพบางลักษณะเกี่ยวข้องกับการสืบพันธุ์ของมนุษย์ (human reproduction) ดังนั้นประเด็นที่น่าขบคิดเกี่ยวกับสิทธิในชีวิต ก็คือ สิทธิในชีวิตเริ่มเมื่อใด ซึ่งจะเกี่ยวกับเทคโนโลยีการปฏิสนธิ การทำแท้ง การเลือกตัวอ่อนและยีน ในเรื่องนี้นักกฎหมายส่วนใหญ่มีความเห็นพ้องต้องกันว่า สภาพของมนุษย์ (human being) เริ่มเมื่อมีสภาพเป็นมนุษย์ นับแต่คลอด ซึ่งการคลอดที่สมบูรณ์ขึ้นอยู่กับกฎหมายของแต่ละประเทศ แต่สิทธิของมนุษย์หรือสิทธิมนุษยชนจะเริ่มเมื่อใดนั้นยังไม่ชัดเจน เช่นจะเห็นได้ว่า กติการะหว่างประเทศฯ และอนุสัญญายุโรปใช้คำว่า “every human being” อย่างไรก็ดี เมื่อดูตารางบางฉบับ เช่น อนุสัญญาสิทธิมนุษยชนอเมริกาให้การคุ้มครองสิทธิมนุษยชนไปตั้งแต่เริ่มปฏิสนธิ

อย่างไรก็ดี สิทธิมนุษยชนอาจเริ่มตั้งแต่เมื่อมีการปฏิสนธิแล้วก็ได้ โดยไม่จำเป็นต้องรอให้มีสภาพบุคคลที่สมบูรณ์ ดังจะเห็นได้จากการที่กฎหมายของหลายๆ ประเทศได้รับรองสิทธิของทารกในครรภ์มารดาบางประการก่อนที่จะมีการคลอด เช่น ความรับผิดชอบของแม่ในการทำให้แท้งลูก สิทธิในการเป็นทายาทของตัวอ่อนในครรภ์ เป็นต้น

2.1.2 สิทธิในบูรณภาพแห่งร่างกาย (physical integrity)

สิทธิในบูรณภาพแห่งร่างกาย หมายถึง สิทธิเหนือเนื้อตัวร่างกายของบุคคลโดยที่บุคคลอื่นไม่ได้ทำให้สูญเสียชีวิต แต่เป็นการทำต่อหรือบังคับเหนือส่วนใดส่วนหนึ่งของร่างกายของบุคคล

สิทธินี้พัฒนามาจากแนวคิดที่ว่า เมื่อเป็นมนุษย์แล้ว ตนเองก็จะเป็นจ้าวแห่งเนื้อตัวร่างกายของตน (master of himself) บุคคลอื่นไม่สามารถล่วงละเมิดต่อเนื้อตัวร่างกายของผู้นั้นได้ สิทธินี้ถือว่าสำคัญต่อความเป็นมนุษย์รองลงมาจากสิทธิในชีวิต จะเห็นได้ว่าสิทธิมนุษยชนอื่นๆ เช่น สิทธิที่จะไม่ถูกลงโทษตามอำเภอใจ สิทธิที่จะไม่ถูกเฆี่ยนตีหรือถูกบังคับแรงงาน ต่างก็เกี่ยวหรือสนับสนุนสิทธิในบูรณภาพแห่งร่างกาย ในขณะที่เสรีภาพด้านความคิดและเมโนธรรม ช่วยให้เขาได้มีเสรีภาพที่จะยอมหรือไม่ยอมต่อสิ่งใด คงไม่มีประโยชน์อันใดที่เราจะกล่าวอ้างเสรีภาพเหนือเนื้อตัวร่างกาย แต่เราถูกบังคับให้จ่ายอมสละชิ้นส่วนร่างกายเราไปหรือถูกทรมาน หรือถูกบังคับให้ตกเป็นเครื่องมือทดลองทางวิทยาศาสตร์ ฯลฯ โดยไม่ยินยอม

2.1.3 สิทธิที่จะมีความเป็นส่วนตัว (right to privacy)

คำว่าสิทธิในความเป็นส่วนตัว (privacy) ต่างกับสิทธิส่วนบุคคลคำว่าสิทธิส่วนบุคคลนั้นหมายถึงของสิ่งนั้นเป็นของคนๆ นั้นไม่ใช่เป็นของสาธารณะ (public) แต่สิทธิในความเป็นส่วนตัวหมายถึง สิทธิของบุคคลใดบุคคลหนึ่งที่จะทำการใดๆ ได้ โดยปราศจากการแทรกแซงจากภายนอก รวมทั้งการที่ปลอดจากการสอดส่องเฝ้ามองจากสังคมหรือบุคคลภายนอก ดังนั้น privacy จึงรวมถึงสิทธิที่จะมีความลับ (secret) การดำเนินชีวิต (lifestyle)

ข้อมูลทางพันธุกรรมมีลักษณะสำคัญอยู่สองประการคือ ประการแรก ข้อมูลนั้นไม่ได้บ่งชี้ถึงตัวผู้ให้ข้อมูล แต่เพียงอย่างเดียวแต่ข้อมูลนั้นจะบ่งชี้ไปถึงครอบครัว และญาติพี่น้องของเจ้าของข้อมูล ประการที่สอง ความสัมพันธ์ของข้อมูลขึ้นอยู่กับเวลาและสถานที่ โดยเฉพาะเมื่อมีการนำข้อมูลทางพันธุกรรมไปใช้

2.1.4 เสรีภาพทางวิชาการ (academic freedom)

เสรีภาพทางวิชาการเป็นเสรีภาพของบุคคลในสถาบันการศึกษา ซึ่งประกอบด้วยครู อาจารย์ นักวิจัยรวมทั้งนักเรียน นักศึกษาเกี่ยวกับการเรียนการสอนในอันที่จะแสวงหาความรู้และทำการค้นคว้าวิจัยโดยปราศจากการแทรกแซงหรือการจำกัดอย่างไม่มีเหตุผล จากกฎหมาย นโยบายรัฐ หรือการกดดันทางสังคมอื่นใด องค์ประกอบพื้นฐานที่ประกอบขึ้นเป็นเสรีภาพทางวิชาการมีสองด้านด้วยกันคือ เสรีภาพของผู้สอน และเสรีภาพของผู้เรียน

สาเหตุที่สถาบันการศึกษาจำเป็นต้องมีเสรีภาพทางวิชาการนั้น เนื่องจากเหตุผลที่ว่าเสรีภาพทางวิชาการนั้นเป็นกระบวนการอย่างหนึ่งของการศึกษาดำกระบวนการไม่เหมาะสม ก็ส่งผลถึงคุณภาพของการศึกษา กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ กระบวนการของการศึกษา (educational process) จะนำไปสู่การพัฒนาความรู้และการพัฒนาความรู้จะทำให้ได้ดีที่สุดก็ต่อเมื่อมีความเป็นอิสระในการคิดค้นและแสวงหา ดังนั้น เสรีภาพทางวิชาการจึงเป็นประโยชน์กับสังคมโดยรวมในท้ายสุด

ทุกคนมีสิทธิที่จะได้รับประโยชน์จากความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ และการนำมาใช้ ที่ประชุมระดับโลกตั้งข้อสังเกตว่า ความเจริญก้าวหน้าบางอย่าง โดยเฉพาะด้านชีวการแพทย์ (biomedical) และวิทยาศาสตร์ที่เกี่ยวข้องชีวิต (life science) ตลอดจนเทคโนโลยีข้อมูลข่าวสารอาจมีแนวโน้มในการสร้างผลลัพธ์ที่ไม่พึงปรารถนาต่อบุคคลภาพศักดิ์ศรี และสิทธิมนุษยชนของปัจเจกชนและเรียกร้องให้มีความร่วมมือระหว่างประเทศ

2.2 สิทธิในด้านเศรษฐกิจสังคมและวัฒนธรรม

มีอยู่ด้วยกัน 3 ประเภท กล่าวคือ สิทธิในการมีอาหารที่พอเพียง สิทธิในทรัพย์สิน และสิทธิในสุขภาพ

2.2.1 สิทธิในการมีอาหารที่พอเพียง (right to adequate food)

สิทธินี้อยู่ในความหมายของ สิทธิมนุษยชนในการที่จะมีมาตรฐานการดำรงชีวิตที่เพียงพอ (adequate standard of living) หากได้กล่าวถึงสิทธิที่จะมีอาหาร (right to food) โดยตรง ซึ่งมีข้อสังเกตว่า ความยากจนนั้นอาจมิได้เกิดจากทรัพย์สินมีจำนวนลดลง แต่เกิดจากความต้องการที่เพิ่มมากขึ้น ดังนั้น จะจัดสรรทรัพยากรให้พอแก่ประชากรโลกอย่างไร การนำเอาเทคโนโลยีมาใช้มิได้หมายความว่าจะทำให้บรรลุถึงสิทธิ และมีได้หมายความว่าช่วยจัดความยากจนให้หมดสิ้นไป

2.2.2 สิทธิในทรัพย์สิน (property right)

สิทธิในทรัพย์สินเป็นสิทธิอีกประเภทหนึ่ง ที่ได้ถูกบัญญัติไว้ในปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน โดยถือว่า สิทธินี้เป็นสิทธิขั้นพื้นฐานของมนุษย์ในอันที่จะครอบครองทรัพย์สิน ไม่ว่าจะเป็นการครอบครองแต่เพียงผู้เดียวหรือร่วมกับผู้อื่นก็ตาม อย่างไรก็ตาม ตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา มีข้อถกเถียงมากมายเกิดขึ้นเกี่ยวกับขอบเขตของสิทธิประเภทนี้ ประเทศในโลกตะวันตกได้สนับสนุนให้มีการคุ้มครองสิทธิในทรัพย์สินอย่างเข้มงวด โดยอ้างว่า การให้ความคุ้มครองอย่างเข้มงวดนั้นจะนำมาซึ่งการพัฒนาทางเศรษฐกิจและสังคม เนื่องจากการที่บุคคลสามารถมีกรรมสิทธิ์ถือครองในทรัพย์สินจะเป็นหลักประกันขั้นพื้นฐานในการลงทุน หรือการทำงานของบุคคลนั้น

คำว่า “ทรัพย์สิน” ภายใต้นิยามความคิดเกี่ยวกับสิทธิในทรัพย์สินนั้นมีขอบเขตที่กว้างขวาง ทรัพย์สินเช่นว่านี้รวมถึงสังหาริมทรัพย์ อสังหาริมทรัพย์ และสิทธิที่มีคุณค่าในทางเศรษฐกิจ เช่น สิทธิตามสัญญา หรือสิทธิในทรัพย์สินทางปัญญาด้วย ลักษณะของสิทธิในทรัพย์สินจึงมีทั้งเป็นการให้สิทธิแก่เจ้าของทรัพย์สินในอันที่จะแสวงหาประโยชน์จากทรัพย์สินนั้นและหวงกันมิให้ผู้อื่นมาใช้ประโยชน์โดยมิได้รับอนุญาต การให้ความคุ้มครองสิทธิใน

ทรัพย์สินทางปัญญา ในฐานะที่เป็นสิทธิในทรัพย์สินจึงเป็นปัจจัยที่จะส่งเสริมให้เกิดการสร้างสรรคงานหรือสิ่งประดิษฐ์อื่น ที่จะนำมาซึ่งความเจริญรุ่งเรืองทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม

2.2.3 สิทธิในสุขภาพ

ในอดีตที่ผ่านมา สุขอนามัยกับสิทธิมนุษยชนเป็นสิ่งที่มีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกันทำได้นัก การให้ความคุ้มครองสิทธิมนุษยชนที่เกี่ยวกับสุขภาพนั้นมุ่งหมายที่จะให้ความคุ้มครองชีวิตของมนุษย์เท่านั้น การให้ความคุ้มครองในลักษณะเช่นนี้ จึงตกอยู่ภายใต้บริบทของสิทธิในชีวิต (Right to Life) ด้วยเหตุนี้มลภาวะ ทุพโภชนาการ และความขาดแคลนยารักษาโรค ที่นำไปสู่ความตายของมนุษย์จึงเป็นปัจจัยที่มีผลต่อการละเมิดสิทธิในชีวิต อย่างไรก็ตาม ต่อมาในการพิจารณาปัญหาที่เกี่ยวกับสุขภาพนั้น ประเด็นด้านสิทธิมนุษยชนเป็นประเด็นที่ถูกนำมากล่าวถึงด้วยเสมอสิทธิในสุขภาพในฐานะที่เป็นสิทธิมนุษยชนจึงได้รับการยอมรับขึ้นตามลำดับ ในคำปรารภของธรรมนูญแห่งองค์การอนามัยโลกได้กล่าวว่า

"การเข้าถึงมาตรฐานแห่งสุขภาพที่ดีที่สุดเท่าที่เป็นไปได้ นั้น เป็นหนึ่งในสิทธิขั้นพื้นฐานของมนุษย์ทุกคน โดยไม่คำนึงถึงความแตกต่างด้านเชื้อชาติ ศาสนา และความคิดเห็นในทางการเมือง เศรษฐกิจ หรือสถานะทางสังคม"¹

2.3 สิทธิปวงชน

2.3.1 สิทธิในการกำหนดใจตนเอง (right to self-determination)

สิทธิในการกำหนดใจตนเองมีพัฒนาการมายาวนาน นับตั้งแต่การประกาศอิสรภาพของอเมริกาและการปฏิวัติฝรั่งเศส อย่างไรก็ตาม ในยุคศตวรรษที่ 19 เมื่อเกิดรัฐชาติแบบใหม่ (modern nation states) ซึ่งยึดถือหลักเชื้อชาติ (nationality) และหลักอธิปไตยสูงสุดภายในดินแดนเป็นสำคัญ ทำให้สิทธิของกลุ่มชนต่างๆ ในดินแดนของรัฐที่จะปกครองตนเอง ได้ถูกลบล้างไป มีเพียงรัฐที่เป็นหน่วยการเมืองเดียวเท่านั้น ที่มีสิทธิในการกำหนดอนาคตตนเอง

สิทธิในการกำหนดใจตนเองเกี่ยวข้องกับเทคโนโลยีชีวภาพคือ การขยายแนวคิดเรื่องการกำหนดอนาคตตนเอง ให้ครอบคลุมถึงทางด้านเศรษฐกิจและวัฒนธรรม และการปลดปล่อยประเทศกำลังพัฒนาให้หลุดพ้นจากการครอบงำทางเศรษฐกิจของตะวันตก ทั้งนี้ เนื่องจากประเทศเหล่านี้เห็นว่า ระบบเศรษฐกิจในปัจจุบันถูกวางกฎเกณฑ์ที่เอื้ออำนวยต่อการครอบงำเศรษฐกิจโลกโดยมหาอำนาจ ดังนั้น เพื่อให้บรรลุถึงความเป็นอิสระที่ปลดจากการครอบงำที่แท้จริง จะต้องมีการปรับเปลี่ยนโครงสร้างความสัมพันธ์ของระเบียบเศรษฐกิจโลก

มีปัญหว่า ชุมชนท้องถิ่นจะสามารถกล่าวอ้างสิทธิในการกำหนดอนาคตตนเองได้หรือไม่ เมื่อพิจารณาจากกฎหมายระหว่างประเทศ ก็ไม่ปรากฏว่าได้มีการรับรองสิทธิของชุมชนท้องถิ่นเอาไว้ กลุ่มที่ได้รับการรับรองตามกฎหมายระหว่างประเทศในกฎหมายสิทธิมนุษยชนก็คือ ชนกลุ่มน้อย (minority) และชนพื้นเมือง (indigenous people)

สิทธิของชนพื้นเมืองและชุมชนท้องถิ่นที่เป็นสิทธิอันเฉพาะของกลุ่มนั้น ยังอยู่ในระหว่างการพัฒนา เพื่อให้เป็นที่ยอมรับในฐานะสิทธิมนุษยชนที่มีฐานะเป็นกฎหมายระหว่างประเทศ หรือ กล่าวอีกนัยหนึ่ง สิทธิชุมชนดังกล่าวยังอยู่ในฐานะสิทธิทางธรรม (moral rights) ที่กำลังพัฒนาเป็นสิทธิทางกฎหมาย (legal rights) ทั้งนี้ ขึ้นอยู่กับการยอมรับของสังคมมนุษย์ที่จะตระหนักถึงการมีสิทธิของชนกลุ่มหรือไม่ อันอาจต้องอาศัยเวลาและเงื่อนไขการเมือง

¹ Constitution of the World Health Organization, opened for signature, July 22, 1946, 62 Stat. 2679, 14

U.N.T.S. 185.

กฎหมายสิทธิมนุษยชนกับเทคโนโลยีชีวภาพ

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ๔ ภาค

วันที่ ๑๕ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๕๔

ระหว่างประเทศ ซึ่งมีแนวโน้มว่าจะยึดถือผลประโยชน์ของรัฐบาล (state) มากกว่าจะคำนึงถึงสิทธิและชะตากรรมของชนชาติ (nation) หรือกลุ่มชน (group)

2.3.2 สิทธิในการพัฒนา (right to development)

สิทธิในการพัฒนาเป็นแนวคิดเกี่ยวกับสิทธิมนุษยชนในลำดับที่สาม ซึ่งเพิ่งจะก่อตัวขึ้นมาเมื่อไม่กี่ปีมานี้ เนื้อหาหลักของสิทธิในการพัฒนาเป็นการเรียกร้อง (claim) ของ “ประเทศ” ในฐานะผู้ทรงสิทธิในการที่จะมีสิทธิที่จะได้มีปัจจัยที่เกื้อหนุนต่อการพัฒนาตนเอง ดังนั้น สิทธิในการพัฒนาจึงเป็นการเรียกร้องระหว่างประเทศให้มีระเบียบโลกใหม่ ที่เอื้ออำนวยต่อการพัฒนาของประเทศที่กำลังพัฒนาเพื่อให้เกิดความเป็นธรรมระหว่างประเทศ

เนื้อหาของสิทธิในการพัฒนาที่ประเทศกำลังพัฒนาเรียกร้อง มีสองประเด็นหลัก ดังนี้

- การมีระเบียบระหว่างประเทศใหม่ที่เอื้ออำนวยต่อการพัฒนา โดยเฉพาะระเบียบทางเศรษฐกิจระหว่างประเทศ
- ความร่วมมือระหว่างประเทศ ซึ่งรวมถึงการที่ประเทศที่พัฒนาแล้วต้องช่วยเหลือด้านต่างๆ แก่ประเทศที่กำลังพัฒนา เพื่อให้ประเทศเหล่านั้นได้รับการพัฒนา

เทคโนโลยีชีวภาพอาจส่งผลต่อสิทธิในการพัฒนาได้ โดยเฉพาะการใช้วิทยาการเพื่อผลิตผลิตภัณฑ์ใหม่ๆ โดยที่ประเทศพัฒนาแล้วซึ่งครอบครองเทคโนโลยี จะใช้กลไกตลาดและระเบียบเศรษฐกิจระหว่างประเทศ เอื้ออำนวยความได้เปรียบในทางเศรษฐกิจของตน ข้อโต้แย้งในปัจจุบันก็คือ ปัญหาเกี่ยวกับการปรับปรุงพันธุ์สิ่งมีชีวิตโดยใช้เทคโนโลยีชีวภาพ แล้วนำไปจดทะเบียนสิทธิบัตรหรือสิทธิของนักปรับปรุงพันธุ์พืช ซึ่งได้ถูกโต้แย้งโดยประเทศกำลังพัฒนา

2.3.3 สิทธิในสิ่งแวดล้อม (right to decent environment)

สิ่งแวดล้อมมีความสำคัญต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ และมีความสัมพันธ์อย่างแยกกันไม่ออกต่อการพัฒนาการของมนุษย์ ทั้งในฐานะที่เป็นปัจเจกชน และในฐานะของกลุ่มชน อย่างไรก็ตามแนวคิดเรื่องสิทธิมนุษยชน และแนวคิดในเรื่องสิ่งแวดล้อมของมนุษย์ได้พัฒนาแบบคู่ขนานมาตลอด

เนื่องจากการคุ้มครองสิ่งแวดล้อมของมนุษย์นั้น จำเป็นต้องอาศัยการปฏิบัติการร่วมกันของบรรดารัฐต่างๆ โดยอาศัยหลักความร่วมมือระหว่างประเทศ ดังนั้น นักกฎหมายได้พยายามค้นหาหลักกฎหมายและแนวปฏิบัติของกฎหมายระหว่างประเทศ เพื่อที่จะกำหนดแนวปฏิบัติระหว่างประเทศ

สิ่งแวดล้อมธรรมชาตินั้น มีความจำเป็นอย่างยิ่งต่อการดำรงชีวิตของชนพื้นเมือง เนื่องจากชนพื้นเมืองนั้นเป็นกลุ่มคนที่ต้องพึ่งพิงธรรมชาติในการดำรงชีวิตประจำวัน ซึ่งชนพื้นเมืองส่วนใหญ่มีสถานะทางสังคมที่ด้อยกว่าคนกลุ่มอื่น การไม่มีสิทธิทางการเมืองหรือสิทธิพลเมืองขั้นพื้นฐาน ทำให้ขาดการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจการใช้ทรัพยากร หรือโครงการพัฒนาต่างๆ ของรัฐบาล การไม่สามารถเข้าถึงข้อมูล ชนพื้นเมืองจึงมีความเสี่ยงสูงจากการเปลี่ยนแปลงธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยเหตุนี้ กฎหมายระหว่างประเทศจึงให้ความสนใจเป็นพิเศษต่อสิทธิของชนพื้นเมืองในการดำรงรักษาสิ่งแวดล้อม

3.ผลกระทบของเทคโนโลยีชีวภาพต่อสิทธิมนุษยชน

เทคโนโลยีชีวภาพได้ถูกพัฒนาขึ้น เพื่อนำไปสู่การแก้ปัญหาความขาดแคลนทรัพยากรธรรมชาติ เพื่อตอบสนองต่อความต้องการพื้นฐานของมนุษย์ซึ่งมีจำนวนประชากรโลกเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ทั้งในด้านการเป็นเครื่องมือต่อสู้กับความหิวโหย โรคภัย และความเสื่อมโทรม ของสิ่งแวดล้อมและระบบนิเวศ ตลอดจนช่วยยกระดับคุณภาพและความยาวช่วงชีวิตของประชากรโลก ความก้าวหน้าของเทคโนโลยีชีวภาพในปัจจุบัน ได้สร้างความหวังในการดำรงชีวิตให้กับของมนุษย์ โดยเฉพาะความก้าวหน้าของเทคนิคการตัดต่อยีน

การที่เทคโนโลยีชีวภาพส่วนใหญ่มีเป้าหมาย ที่จะสร้างเสริมความแข็งแกร่งของมนุษยชาติ และส่งเสริมสิทธิมนุษยชนทั้งในด้านการมีชีวิตและความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น และด้านการพัฒนาเศรษฐกิจ แต่เทคโนโลยีชีวภาพก็อาจนำไปสู่ปัญหาการละเมิดสิทธิมนุษยชนได้เช่นกัน หากมีการนำเทคโนโลยีไปใช้อย่างผิดเจตนาหรือไม่เหมาะสม นอกจากนี้ กระบวนการพัฒนาเทคโนโลยีชีวภาพก็มีโอกาสจะละเมิดสิทธิมนุษยชนได้ หากดำเนินการโดยไม่ปราศจากจริยธรรม

การพัฒนาเทคโนโลยีชีวภาพได้นำไปสู่ข้อถกเถียงในประเด็นต่างๆ ทั้งในแง่วิทยาศาสตร์ และจริยธรรม กล่าวคือ ความเข้าใจทางวิทยาศาสตร์ที่มนุษย์มีต่อชีวิตและระบบนิเวศยังมีอยู่อย่างจำกัด การเข้าแทรกแซงการดำเนินกิจกรรมขององค์ประกอบหนึ่งของสิ่งมีชีวิต หรือระบบนิเวศ อันหมายถึงการเข้ารบกวนความสมดุลของธรรมชาตินั้น ต้องอยู่บนพื้นฐานความรู้ความเข้าใจที่แท้จริงของสมดุลซึ่งจะเกิดใหม่ เนื่องจากการปรับเข้าสู่สมดุลใหม่อาจนำไปสู่ความหายนะของระบบต่างๆ ในสิ่งมีชีวิตหรือระบบนิเวศ ซึ่งมีโอกาสที่จะนำไปสู่การสูญสิ้นของมนุษยชาติได้ เนื่องจากผลกระทบดังกล่าวจะเกิดอย่างต่อเนื่อง เป็นลูกโซ่ยากที่จะหยุดยั้ง ทั้งในสิ่งมีชีวิตและระบบนิเวศ ซึ่งมีโอกาสที่จะนำไปสู่การสูญสิ้นความสมดุล เพราะสิ่งมีชีวิตแพร่พันธุ์เพิ่มปริมาณเองได้ด้วยตัวเอง

ในประเด็นด้านจริยธรรมนั้น เกี่ยวข้องกับระดับการแทรกแซง ที่มนุษย์เข้าไปรบกวนธรรมชาติ จิตใจ หรือการดำรงอยู่ของสิ่งมีชีวิตอื่น ตลอดจนวิถีชีวิตและวัฒนธรรมของสังคม นโยบายรัฐจึงต้องชี้ชัดถึงกรอบด้านจริยธรรม เพื่อให้เทคโนโลยีชีวภาพปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง โดยอาจใช้เครื่องมือด้านกฎหมาย เช่น หากรัฐพิจารณาแล้วเห็นว่า การตัดต่อยีนมีผลกระทบและเป็นภัยคุกคามต่อชีวิต ความเป็นอยู่ สุขอนามัยของมนุษย์ หรือทำลายระบบนิเวศอย่างแน่นอน ก็อาจกำหนดให้ยุติกิจกรรมการตัดต่อยีนได้ หรือหากเห็นว่า การปลูกถ่ายอวัยวะเป็นกิจกรรมที่ล่อแหลมต่อการลดทอนศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ รัฐก็อาจกำหนดให้มีความเข้มงวดในการควบคุมกิจกรรมนี้เพื่อป้องกันไม่ให้อวัยวะของมนุษย์กลายเป็นสินค้า

ในที่นี้ขอแยกผลกระทบของเทคโนโลยีเป็น 2 สาขา ได้แก่ เทคโนโลยีชีวภาพการเกษตร และเทคโนโลยีชีวภาพทางการแพทย์

3.1 เทคโนโลยีชีวภาพการเกษตร

เทคโนโลยีชีวภาพทางการเกษตรส่วนใหญ่ได้ถูกพัฒนาเพื่อสังคมเกษตรกรรมโดยรวม แต่การนำเทคโนโลยีมาใช้ในเชิงพาณิชย์นั้น อาจทำให้สิทธิมนุษยชนของผู้คนส่วนใหญ่ได้รับผลกระทบในทางลบได้หลายประการดังนี้

3.1.1 พืชพันธุ์ลูกผสมเดี่ยว

การปรับปรุงพันธุ์พืชด้วยวิธีการคัดเลือกและผสมพันธุ์ได้ดำเนินการมาเป็นเวลานาน พันธุ์พืชที่ชุมชนหรือเกษตรกรพัฒนาขึ้นมา จะเป็นพันธุ์พืชซึ่งเกษตรกรสามารถเก็บเมล็ดไว้ปลูกในฤดูถัดไปได้โดยยังคงมีลักษณะเช่นเดิม แต่เมื่อบริษัทธุรกิจเข้ามาดำเนินการกิจกรรมการปรับปรุงพันธุ์พืช การหาช่องทางธุรกิจจะทำให้บริษัทเหล่านั้น ได้รับผลตอบแทนในการลงทุนอย่างคุ้มค่าจึงได้เกิดขึ้น พันธุ์ลูกผสมเดี่ยวซึ่งมีผลผลิตสูงกว่าพันธุ์พ่อแม่ และไม่สามารถเก็บเมล็ดไว้ปลูกให้มีลักษณะเดิมได้ จึงถูกผลักดันให้เป็นที่ยอมรับในวงการเกษตรทั้งในหมู่นักวิชาการและเกษตรกรไทย

ดังนั้น พันธุ์ลูกผสมเดี่ยวจึงถูกใช้ เป็นเครื่องมือของบริษัทเมล็ดพันธุ์ ทำให้เกษตรกรขาดสิทธิในการเก็บเมล็ดพันธุ์พืชไว้ใช้ปลูกในฤดูถัดไป ซึ่งทำให้เกษตรกรต้องพึ่งพาบริษัทเมล็ดพันธุ์ตลอดเวลาอันเป็นการลดความมั่นคงทางอาหารของชาตินอกจากนี้ การที่มีความเสี่ยงต่อการระบาดของศัตรูพืช ยังทำให้มีการใช้สารกำจัดศัตรูพืชมากขึ้น ซึ่งส่งผลกระทบต่อผู้บริโภคและระบบนิเวศ

3.1.2 สัตว์พันธุ์ลูกผสม

สัตว์พันธุ์ลูกผสมซึ่งเกิดจากการผสมข้าม ระหว่างพ่อและแม่พันธุ์ที่มีความแตกต่างทางพันธุกรรมมาก ได้ถูกผลิตขึ้นเพื่อรวมลักษณะดีจากพ่อและแม่พันธุ์เข้าด้วยกัน ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อการผลิตในแง่ของอัตราการเจริญเติบโต ปกติสัตว์พันธุ์ลูกผสมจะเป็นการนำสัตว์ต่างถิ่นเข้ามาผสมพันธุ์กับสัตว์พันธุ์พื้นเมือง สัตว์พันธุ์ลูกผสมเหล่านี้ อาจมีความสามารถในการดำรงพันธุ์ได้ดีกว่าพันธุ์สัตว์ที่มีอยู่ในธรรมชาติ เช่น ปลาอุกบิกอูย ซึ่งเป็นลูกผสมระหว่างปลาอุกด้านซึ่งเป็นปลาพื้นเมือง กับปลาดุกรัสเซียที่หลุดจากบ่อเลี้ยง กำลังทำให้ปลาดุกด้านหมดไปจากแหล่งน้ำธรรมชาติของไทย และน่าเชื่อได้ว่ากำลังส่งผลกระทบต่อห่วงโซ่อาหารในระบบนิเวศของไทย สถานการณ์ลักษณะนี้อาจกระทบกระเทือนต่อความมั่นคงในอาหารของอนุชนรุ่นต่อไปได้

นอกจากสัตว์พันธุ์ลูกผสมจะมีผลกระทบต่อระบบนิเวศแล้ว หากเป็นกรณีที่สัตว์พันธุ์ลูกผสมไม่สามารถสืบพันธุ์ต่อไปได้ เช่น กรณีปลาทับทิม สุนัข และไก่กระทอง เกษตรกรก็จะตกอยู่ในสถานะที่ต้องพึ่งพา บริษัทอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้เช่นเดียวกับกรณีพืชพันธุ์ลูกผสมเดี่ยว

3.1.3 สิ่งมีชีวิตดัดแปลงพันธุกรรม

สิ่งมีชีวิตดัดแปลงพันธุกรรม (Genetically Modified Organisms, GMOs) เป็นสิ่งมีชีวิตที่เกิดจากการสร้างของมนุษย์ซึ่งผิดธรรมชาติ ทำให้ศาสนิกชนของบางศาสนาเห็นว่าเป็นผลิตภัณฑ์ที่เกิดจากการที่มนุษย์ได้ละเมิดต่อพระผู้เป็นเจ้า การบริโภคสิ่งมีชีวิตดัดแปลงพันธุกรรมหรืออาหารจากสิ่งมีชีวิตดังกล่าว จึงเป็นการละเมิดต่อศาสนาด้วย ผู้บริโภคจึงประสงค์ที่จะเลือกไม่บริโภคผลิตภัณฑ์หรือผลิตภัณฑ์สิ่งมีชีวิตดัดแปลงพันธุกรรมหรืออาหารจากสิ่งมีชีวิตดังกล่าว

ความปลอดภัยต่อผู้บริโภคของสินค้าจากสิ่งมีชีวิตดัดแปลงพันธุกรรม หรืออาหารจากสิ่งมีชีวิตดังกล่าว เป็นอีกประเด็นหนึ่งที่ถกเถียงกันกล่าวถึงเสมอ เนื่องจากยังไม่มีหลักประกันทางการแพทย์ที่ทำให้เชื่อได้อย่างสมบูรณ์ว่า สินค้าจากสิ่งมีชีวิตดัดแปลงพันธุกรรมหรือจากสิ่งมีชีวิตดังกล่าวปลอดภัยต่อผู้บริโภค

สำหรับปัญหาด้านความปลอดภัยทางอาหารนี้ การให้สิทธิประชาชนเลือกบริโภคสินค้าเป็นกลไกที่สนับสนุนสิทธิในการได้รับข้อมูลข่าวสาร และสิทธิในการกำหนดใจตนเอง เป็นสิ่งสำคัญ แต่การนำหลักความปลอดภัยไว้ก่อนมาใช้บังคับทางกฎหมายนั้น จำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องพิจารณาอย่างรอบคอบถึงความสมดุล ระหว่างการป้องกันภัยอันตราย กับการส่งเสริมนวัตกรรม ให้อยู่ในระดับที่ใกล้เคียงกันมากที่สุด เพราะการใช้หลักการป้องกันไว้ก่อนอย่างเข้มงวด อาจลดทอนเสรีภาพทางวิชาการ และทำให้สิทธิในการพัฒนาต้องถูกจำกัดได้ ซึ่งทำได้ให้พัฒนาการด้านเศรษฐกิจและสังคม ต้องได้รับผลกระทบเป็นอย่างมาก

ในปัจจุบัน รัฐบาลไทยยังขาดทันท่วงทีที่ชัดเจนในการให้สิทธิในการเลือกแก่ผู้บริโภค โดยยังไม่มีแนวทางในการตัดสินใจเพื่อช่วยให้ผู้บริโภคสามารถแยกแยะสินค้าดัดแปลงพันธุกรรม จึงนับได้ว่าไม่ส่งเสริมการสร้างกลไกเพื่อให้สิทธิในการรับรู้ข้อมูลอย่างสมบูรณ์และสิทธิในการกำหนดใจตนเองแก่สังคมไทย กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ รัฐไม่สนใจปกป้องสิทธิมนุษยชนพื้นฐานให้แก่ประชาชนไทยนั่นเอง

นอกจากผลกระทบของสิ่งมีชีวิตดัดแปลงพันธุกรรมที่มีต่อมนุษย์โดยตรงแล้ว สิ่งมีชีวิตดัดแปลงพันธุกรรมยังอาจส่งผลกระทบอ้อมต่อมนุษย์ โดยมีโอกาสที่จะทำให้ระบบห่วงโซ่อาหารและระบบนิเวศเสื่อมโทรมลงได้ ซึ่งจะทำให้วิถีชีวิตของชุมชนท้องถิ่นซึ่งพึ่งพาเทคโนโลยีสมัยใหม่แต่เพียงเล็กน้อย ต้องได้รับผลกระทบไปด้วย

3.1.4 การผลิตเชิงเดี่ยว

เทคโนโลยีการโคลน และการผลิตพันธุ์ลูกผสมเดี่ยวนำไปสู่การผลิตเชิงเดี่ยวซึ่งเหมาะสำหรับการผลิตเชิงพาณิชย์ของสัตว์และพืช การผลิตเชิงเดี่ยวที่ดำเนินการอย่างไม่รอบคอบ จะนำไปสู่การสูญหายของความหลากหลายของทรัพยากรชีวภาพในระบบนิเวศ สัตว์และพืชพันธุ์ดั้งเดิมอาจจะถูกทอดทิ้งและสูญพันธุ์ไป สัตว์และพืชพันธุ์ใหม่อาจจะกดดันให้สิ่งมีชีวิตบางชนิดในระบบห่วงโซ่อาหารนั้นต้องตายไปเนื่องจากลักษณะด้านทานโรคและแมลง

3.1.5 การเพิ่มผลผลิต

การใช้ปัจจัยเสริมการผลิตซึ่งผิดจากธรรมชาติ เช่น การใช้ปุ๋ยเคมี การใช้สารเร่งให้เนื้อแดง การใช้โปรตีนจากสัตว์เป็นอาหารสัตว์กินพืช ทำให้เกิดปัญหาต่อสุขภาพของผู้บริโภค และระบบนิเวศ โดยความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ของเกษตรกร สารเคมีเหล่านี้ได้ตกค้างในดิน และส่งผลต่อสิ่งมีชีวิตชนิดต่าง ๆ ในห่วงโซ่อาหาร ซึ่งอาจส่งผลกระทบต่อมนุษย์ สารเคมีที่ซึมสู่แหล่งน้ำใต้ดินและแหล่งน้ำธรรมชาติ ดังเช่นฮอโมนที่ใช้กับสัตว์น้ำและปลาจะรบกวนสมดุลของระบบนิเวศ และมีผลโดยตรงต่อสุขภาพและชีวิตของประชาชนที่อาศัยแหล่งน้ำเหล่านั้น

3.1.6 การควบคุมศัตรูทางการเกษตร

การนำเทคโนโลยีมาใช้ควบคุมศัตรูทางการเกษตร โดยขาดการดูแลและให้ความรู้อย่างใกล้ชิดของรัฐ จึงเป็นการส่งเสริมให้เกษตรกรในชนบทลิดรอนสิทธิมนุษยชนด้านชีวิตและสุขอนามัยของชุมชนเมือง และทำลายระบบนิเวศซึ่งรองรับการดำรงอยู่ของสังคมเกษตรกรรมเองด้วย เป็นที่น่าสังเกตว่า การคุกคามสวัสดิภาพของคนในชุมชนเมือง ซึ่งมีอำนาจทางเศรษฐกิจสูงโดยคนในชุมชนชนบทซึ่งมีอำนาจทางเศรษฐกิจต่ำ ยังเป็นประเด็นที่ได้รับความใส่ใจจากองค์กรด้านสิทธิมนุษยชนน้อยมาก

โดยสรุป การนำเทคโนโลยีชีวภาพทางการเกษตรมาใช้ ทำให้เกิดผลดีอย่างชัดเจนต่อเศรษฐกิจ ชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนโดยเฉพาะต่อเกษตรกร อย่างไรก็ตาม ผลประโยชน์ดังกล่าวจะมีอยู่เพียงในระยะสั้นเท่านั้น ในระยะยาว เทคโนโลยีชีวภาพจะส่งผลเสียต่อสิทธิมนุษยชน ทั้งในด้านการไม่ได้รับข้อมูลอย่างถูกต้องครบถ้วน การไม่มีสิทธิในการกำหนดใจตนเอง การไม่มีสิทธิในความปลอดภัยในชีวิตและสุขอนามัย การเสียความอิสระเชิงเศรษฐกิจและสิทธิในการพัฒนา และสิทธิในสิ่งแวดล้อมจะถูกส่งผลกระทบเมื่อระบบนิเวศขาดความสมดุล

ยิ่งกว่านั้น หากมีการคุ้มครองทรัพย์สินทางปัญญาในสิ่งมีชีวิต เจ้าของเทคโนโลยีจะสามารถใช้เทคโนโลยีเพื่อกอบโกยประโยชน์เชิงการค้า อันจะส่งผลกระทบต่อสิทธิมนุษยชนเหล่านี้มากยิ่งขึ้น โดยจะเป็นผลกระทบระยะยาว ซึ่งยากที่ประชาชนทั่วไปจะตระหนักได้โดยง่าย คณะผู้วิจัยเห็นว่า สิ่งเหล่านี้เป็นภาระหน้าที่ของรัฐ และองค์การระหว่างประเทศที่เกี่ยวข้อง ที่จะต้องปกป้องคุ้มครองประชาชนจากการลิดรอนสิทธิมนุษยชนโดยเทคโนโลยีชีวภาพ

3.2 เทคโนโลยีชีวภาพการแพทย์

อาจจำแนกผลกระทบได้ตามลักษณะของเทคโนโลยี ดังนี้

3.2.1 การทดสอบทางพันธุกรรม

ความเจริญก้าวหน้าอย่างรวดเร็วของเทคโนโลยีชีวภาพ ไม่แต่เพียงแต่ช่วยให้แพทย์สามารถทราบถึงสาเหตุ และความเป็นไปได้ของความผิดปกติทางพันธุกรรมของบุคคลทั่วไปเท่านั้น แต่ยังช่วยให้แพทย์สามารถที่จะตรวจสอบความผิดปกติของทารกในครรภ์ได้ด้วย

ปัญหาการทำแท้งและความผิดปกติของทารกในครรภ์ มีความเกี่ยวข้องกันในหลายแง่มุม ในปัญหาด้านสิทธิมนุษยชน การทำแท้งเป็นความขัดแย้งกันระหว่างสิทธิในการสืบพันธุ์ (Right to reproduction) ของมารดาผู้ให้กำเนิด กับสิทธิในชีวิต (Right to live) และอัตภาพ (Autonomy) ของทารกในครรภ์นั้น

จะเห็นได้ว่า ยิ่งเทคโนโลยีมีการพัฒนามากขึ้นเท่าไร ปัญหาการทำแท้งก็จะมีมากขึ้นตามลำดับ มีปัญหาที่ควรพิจารณาว่า การทำแท้งทารกที่มีความผิดปกติเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงความพยายามในการยกระดับคุณภาพชีวิตของมนุษย์จริงหรือไม่ แม้ว่าเทคโนโลยีที่ถูกนำมาใช้ในการตรวจสอบความผิดปกติทางพันธุกรรมของทารกในครรภ์ จะได้รับการพัฒนาขึ้นตามลำดับ แต่การตรวจสอบเหล่านี้ก็หาใช่ว่าจะต้องถูกต้องแม่นยำเสมอไปไม่ ความผิดพลาดระหว่างการตรวจอาจเกิดขึ้นได้เสมอ

นอกจากนี้ยังมีปัญหายจริยธรรมว่า แม้ว่าตัวอ่อนนั้นยังไม่ได้ถูกฝังตัวเข้าไปในมดลูกของแม่ แต่ก็มิได้หมายความว่าความสัมพันธทางพันธุกรรมและทางร่างกาย ระหว่างตัวอ่อนและเจ้าของสเปิร์มและไข่ไม่ได้มีอยู่ ตัวอ่อนยังคงเป็นผลผลิตที่ได้มาจากการรวมตัวทางชีววิทยาที่มีต้นกำเนิดมาจากมนุษย์ การวิจัยและทดลองตัวอ่อนยังคงมีปัญหาคือ เป็นการสมควรหรือไม่ที่จะอนุญาตให้มีการวิจัยและทดลองในลักษณะเช่นนี้ ซึ่งจะได้นำถึงโดยละเอียดต่อไป

ในปัจจุบัน การทดสอบทางพันธุกรรมได้ถูกนำมาใช้กับบุคคลที่มีชีวิตแล้ว โดยมีวัตถุประสงค์หลายประการ ไม่ว่าจะเป็นการตรวจพันธุกรรมก่อนการทำงาน การตรวจพันธุกรรมในกิจการประกันภัย การศึกษา การรับบุตรบุญธรรม หรือแม้กระทั่งเพื่อยุติข้อพิพาทในศาล เป็นต้น

อย่างไรก็ดี มีข้อวิตกกังวลว่า การทดสอบทางพันธุกรรมอาจก่อให้เกิดปัญหาสำคัญสองประการคือ ปัญหาว่าสิทธิในความเป็นส่วนตัวอาจถูกละเมิดได้โดยง่าย และปัญหาเกี่ยวกับการที่ข้อมูลที่ได้มาจากการทดสอบทางพันธุกรรมนั้น อาจถูกนำไปใช้ในทางที่เป็นผลเสียแก่ผู้ที่เข้ารับทำการทดสอบ

ข้อมูลทางพันธุกรรมนี้มีลักษณะพิเศษ ที่แตกต่างออกไปจากข้อมูลประเภทอื่นหลายประการ กล่าวคือ ประการแรก ข้อมูลพันธุกรรมส่วนบุคคลนี้เป็นข้อมูลที่ไม่ได้ถูกบันทึกขึ้นโดยผู้ที่เป็นแหล่งของข้อมูล ดังนั้น หากบุคคลอื่นได้ข้อมูลนี้ไปโดยปราศจากความยินยอมของผู้ที่เป็นแหล่งข้อมูล ข้อมูลนี้อาจถูกนำไปใช้ในทางที่เป็นปรปักษ์กับผู้ที่เป็นแหล่งข้อมูลนั้นได้ ประการที่สอง การเข้าถึงข้อมูลทางพันธุกรรมส่วนบุคคลนี้ นอกจากจะทำให้รู้ถึงอนาคตของผู้ที่เป็นแหล่งข้อมูลนั้นแล้ว ก็ยังทำให้ล่วงรู้ถึงข้อมูลในอนาคตของผู้ที่อยู่ในครอบครัวเดียวกันกับแหล่งข้อมูล หรือญาติที่ใกล้ชิดกับแหล่งข้อมูลนั้นด้วย และประการที่สาม ดีเอ็นเอเป็นแหล่งข้อมูลที่สำคัญและมีความคงตัวสูง สามารถเก็บไว้ได้นาน การเก็บรวบรวมดีเอ็นเอจึงจะทำให้เกิดแหล่งข้อมูลมหาศาลที่มีประโยชน์ในอนาคต

ความพยายามในการเก็บรวบรวมตัวอย่าง และการวิเคราะห์ดีเอ็นเอ ได้เป็นไปอย่างไม่มีเขตจำกัด ทั้งนี้เพราะปราศจากไม่มีกฎหมายที่ใช้ควบคุม และยิ่งเทคโนโลยีคอมพิวเตอร์มีความก้าวหน้ามากเท่าใด การถอดรหัสดีเอ็นเอก็จะสามารถกระทำได้อย่างง่ายดายยิ่งขึ้นเท่านั้น การเก็บรวบรวมและการวิเคราะห์ตัวอย่างดีเอ็นเอนี้ อาจมีผลทำให้ข้อมูลพันธุกรรมส่วนบุคคลจำนวนมากตกอยู่ในความครอบครองของบุคคลเพียงกลุ่มเดียวเท่านั้น ข้อมูลเหล่านี้ส่วนหนึ่งก็เป็นข้อมูลที่ได้มาโดยปราศจากความยินยอมอย่างแท้จริงของผู้ที่เป็นแหล่งข้อมูล หรืออาจมีการนำข้อมูลไปใช้ในทางที่ผิดต่อวัตถุประสงค์เดิมของแหล่งข้อมูลนั้น

ในทางกฎหมาย ดูเหมือนจะเป็นการไม่ง่ายนักที่จะกำหนดสถานะของตัวอย่างดีเอ็นเอและข้อมูลทางพันธุกรรมว่าเป็นทรัพย์สินของผู้ใด นักกฎหมายบางท่านให้ความเห็นว่า ตัวอย่างดีเอ็นเอควรเป็นทรัพย์สินของผู้ที่เป็นแหล่งของตัวอย่างดีเอ็นเอนั้น แต่ก็มีข้อโต้แย้งว่าการกำหนดให้ตัวอย่างดีเอ็นเอเป็นทรัพย์สินของบุคคลนั้น ย่อมทำให้ตัวอย่างดีเอ็นเอนั้นเป็นทรัพย์สินที่สามารถเปลี่ยนมือได้ ซึ่งจะนำไปสู่การแสวงหาประโยชน์เชิงพาณิชย์ของตัวอย่างดีเอ็นเอนั้น

ดังนั้น การเก็บตัวอย่างดีเอ็นเอและการวิเคราะห์ข้อมูลพันธุกรรมของบุคคลที่สามารถบ่งเฉพาะได้ โดยมิได้รับความยินยอมจากผู้ที่เป็นแหล่งข้อมูล จึงเป็นการละเมิดสิทธิในความเป็นส่วนตัวของบุคคลนั้น ซึ่งประเทศไทยสมควรที่จะสร้างกฎเกณฑ์ในการควบคุมการเก็บรวบรวมและการวิเคราะห์ข้อมูลพันธุกรรม

3.2.2 การบำบัดทางยีน

การบำบัดทางยีน หมายความว่า การบำบัดรักษาความผิดปกติทางพันธุกรรมด้วยการนำยีนที่สามารถแสดงออกได้อย่างเป็นปกติใส่เข้าไปแทนที่ยีนซึ่งทำงานอย่างผิดปกติ

มีปัญหาว่า ใครจะเป็นผู้กำหนดว่าลักษณะทางพันธุกรรมที่ดีหรือผิดปกตินั้นเป็นอย่างไร เช่น การที่บุคคลมีนัยน์ตาสีฟ้าจะถือว่ามีลักษณะทางพันธุกรรมดีกว่าบุคคลที่มีนัยน์ตาสีดำหรือสีน้ำตาลหรือไม่ คนตัวเตี้ยมีลักษณะทางพันธุกรรมที่ดีกว่าคนตัวสูงหรือไม่ ความสูงเท่าใดจึงจะถือว่าเป็นลักษณะทางพันธุกรรมที่เป็นปกติ

นอกจากนี้ การบำบัดทางยีนจะมีผลกระทบต่อความหลากหลายทางพันธุกรรมของมนุษย์ (Human Genetic Diversity) ทั้งนี้เพราะว่า แม้ว่าโครงการจีโนมมนุษย์จะช่วยให้นักวิทยาศาสตร์ทราบตำแหน่งที่ตั้งของยีนและลำดับเบสได้เกือบทั้งหมด แต่ความรู้เกี่ยวกับการทำงานของยีนแต่ละตัวนั้นยังคงมีน้อยมาก ยีนที่เป็นสาเหตุของการเกิดของความผิดปกติทางพันธุกรรมชนิดหนึ่ง อาจมีประโยชน์ต่อสุขภาพของมนุษย์ในทางตรงหรือทางอ้อมที่มนุษย์ยังไม่ทราบก็ได้ ตัวอย่างที่มักจะถูกยกขึ้นอ้างโดยเสมอก็คือ ยีนที่เป็นสาเหตุของโรคซิกเกิลเซลล์ อานีเมีย (sickle cell anemia) เพราะเมื่อใดก็ตามที่โรคมะเร็งร้ายระบาด ผู้ที่เป็นพาหะของโรคนี้มักจะมีอัตราส่วนในการรอดชีวิตมากกว่าบุคคลกลุ่มอื่นเสมอ การกำจัดยีนประเภทนี้ออกไปอาจส่งผลกระทบต่อสายพันธุ์ของมนุษยชาติในระยะยาวได้

ปัญหาเกี่ยวกับการบำบัดทางยีนเป็นปัญหาที่มีความละเอียดลึกซึ้ง และกระทบต่อผู้คนหลายฝ่ายและสังคมโดยรวม คณะผู้วิจัยมีความเห็นว่าการบำบัดทางยีนจะมีความชอบธรรมหรือไม่ ย่อมขึ้นอยู่กับว่ามนุษย์วัดคุณค่าและศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ในระดับใด จริงหรือไม่ที่วามมนุษย์เป็นเพียงสิ่งที่เกิดจากการผสมผสานของยีน หรือว่ามนุษย์มีคุณค่ามากกว่าลักษณะทางพันธุกรรมที่ปรากฏแต่เพียงภายนอกเท่านั้น การพิจารณาให้มีการบำบัดทางยีนหรือไม่นั้น จึงต้องอาศัยความรู้ความเข้าใจทั้งในแง่ของวิทยาศาสตร์ กฎหมาย เศรษฐศาสตร์ ปรัชญาทางสังคม ศิลปกรรม และจริยธรรม นอกจากนี้ การบำบัดทางยีนเป็นเทคโนโลยีใหม่ที่มีค่าใช้จ่ายและต้นทุนทางเศรษฐกิจสูง การเปิดโอกาสให้ประชาชนผู้ยากไร้ในประเทศกำลังพัฒนา สามารถเข้าถึงและอาศัยประโยชน์จากเทคโนโลยีนี้ได้อย่างเหมาะสม จึงเป็นสิ่งที่ไม่ควรละเลยเช่นเดียวกัน

3.2.3 การปลูกถ่ายอวัยวะ

ปัญหาการขาดแคลนอวัยวะ นับว่าเป็นปัญหาที่มีความสำคัญมาก ความต้องการอวัยวะเพื่อใช้ในการปลูกถ่ายยังคงได้เพิ่มมากขึ้น จนบางครั้งได้นำไปสู่ปัญหาการซื้อขายอวัยวะในเชิงพาณิชย์ แม้ประเทศต่างๆ จะกำหนดกฎเกณฑ์เกี่ยวกับการบริจาคและรับบริจาคอวัยวะเพื่อการปลูกถ่าย แต่ข้อเท็จจริงปรากฏว่า บุคคลที่ร่ำรวยและมีอำนาจทางเศรษฐกิจมีโอกาสในการได้รับบริจาคอวัยวะมากกว่าผู้มีรายได้น้อยและคนยากไร้ ซึ่งเทคโนโลยีชีวภาพอาจเข้ามาช่วยแก้ปัญหานี้ได้ ด้วยการนำเอาอวัยวะของสัตว์มาปลูกถ่ายให้กับคน หรือทำการโคลนมนุษย์เพื่อใช้อวัยวะในการปลูกถ่าย ซึ่งการกระทำทั้งสองลักษณะเกี่ยวข้องกับปัญหาจริยธรรมหลายประการ

ในปัจจุบัน ประเทศไทยยังไม่มีกฎหมายเกี่ยวกับการปลูกถ่ายอวัยวะ และยังไม่มีการเตรียมควบคุมการทดลองในมนุษย์ รวมทั้งตัวอ่อนของมนุษย์ จึงทำให้การปลูกถ่ายอวัยวะในประเทศไทยมีผลประโยชน์ในเชิงพาณิชย์เข้ามาเกี่ยวข้อง และจริยธรรมทางการแพทย์ก็ถูกละเลย กระบวนการยุติธรรมของไทยกำลังเผชิญกับปัญหาข้อกฎหมาย ในอันที่จะนำตัวผู้กระทำความผิดมาลงโทษ วงการแพทย์กำลังถูกท้าทาย และมีการถกเถียงจริยธรรมของผู้ประกอบวิชาชีพเวชกรรม ผู้บริจาคและผู้รับการผ่าตัดเปลี่ยนอวัยวะ ยังขาดหลักประกันที่จะคุ้มครองสิทธิของตนอย่างเพียงพอ คำตอบของปัญหาเหล่านี้ไม่ได้มีอยู่เพียงแต่ว่า ประเทศไทยสมควรที่จะมีกฎหมายเกี่ยวกับกับปลูกถ่ายอวัยวะหรือไม่ แต่อยู่ที่กฎหมายจะสร้างสมดุลทางผลประโยชน์ระหว่างการควบคุมไม่ให้มีการแสวงหาประโยชน์เชิงพาณิชย์ กับการส่งเสริมให้มีการบริจาคอวัยวะได้อย่างไร

บทสรุป

เทคโนโลยีชีวภาพ ได้ถูกพัฒนาขึ้นโดยมีเป้าหมายในการใช้เป็นเครื่องมือเพื่อการพัฒนาทางอุตสาหกรรม โดยต้องการทำให้การผลิตทุกอย่างกลายเป็นการผลิตขนาดใหญ่ การยอมรับในเทคโนโลยีสมัยใหม่ได้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิต และระบบการผลิตของประเทศกำลังพัฒนา อย่างไรก็ดี การพึ่งตนเองทางด้านเทคโนโลยีของประเทศกำลังพัฒนา จะต้องเป็นไปในเชิงสร้างสรรค์ และเน้นหนักในการสร้างความรู้สึกร่วมกันของผู้นคนในชาติ ในความเป็นเอกลักษณ์ทางด้านวัฒนธรรม และในการพึ่งพาอาศัยกัน โดยการพึ่งตนเองด้านเทคโนโลยีของประเทศกำลังพัฒนา ควรมีแนวทางเป็น 3 แนวทาง ดังนี้

- (1) ในการตอบสนองต่อความต้องการพื้นฐาน ประเทศกำลังพัฒนาควรจะใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ในประเทศให้มากที่สุด
- (2) ต้องเร่งพัฒนากำลังคนและทรัพยากรมนุษย์
- (3) ต้องสร้างความเข้มแข็งให้กับสถาบันระดับรากหญ้า และให้ประชาชนได้เข้ามามีส่วนร่วมกำหนดนโยบายการพัฒนาของประเทศ

ประเทศไทยในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของสังคมโลก ไม่ควรจะปฏิเสธเทคโนโลยีชีวภาพอย่างสิ้นเชิง เพราะการปฏิเสธเทคโนโลยีอย่างสิ้นเชิง จะทำให้ประเทศต้องสูญเสียโอกาสในการใช้เทคโนโลยีเป็นเครื่องมือในการยกระดับและพัฒนาประเทศ ประเทศไทยควรจะใช้นโยบายด้านเทคโนโลยีชีวภาพอย่างประนีประนอม ด้วยการผสมผสานเทคโนโลยีสมัยใหม่เข้ากับวัฒนธรรมพื้นบ้านและภูมิปัญญาดั้งเดิมของไทย โดยต้องตระหนักในข้อความจริงที่ว่า การประยุกต์เทคโนโลยีชีวภาพให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมและความต้องการของประเทศนั้น ยังคงเป็นสิ่งที่จำเป็น ในฐานะที่ประเทศไทยเป็นประเทศที่เป็นฐานทรัพยากร และเป็นผู้รับหรือผู้บริโภค มิใช่มีฐานะเป็นผู้ผลิตเทคโนโลยี

สิทธิเกษตรกรในประเทศไทย: กระบวนการเรียนรู้กับระบบเกษตรกรรม

1. หลักการและเหตุผล

ปัญหาของเกษตรกรมีทั้งด้านเศรษฐกิจ วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อม ซึ่งปัญหาดังกล่าวนับวันยังมีแนวโน้มจะซับซ้อนและรุนแรงยิ่งขึ้นทุกที ดังเห็นได้จากการเคลื่อนไหวชุมนุมเรียกร้องของเกษตรกรกลุ่มต่างๆ ที่เพิ่มมากขึ้น ทั้งจำนวนกลุ่มและจำนวนผู้เข้าร่วมชุมนุม นำสังเกตว่า ข้อเรียกร้องของเกษตรกรส่วนใหญ่ เป็นเรื่องการถูกละเมิดสิทธิและการเรียกร้องสิทธิที่ควรจะได้รับ การเรียกร้องดังกล่าวนี้ มีตั้งแต่สิทธิที่เห็นได้ง่าย เช่น การละเมิดสิทธิในที่ดินทำกิน การเรียกร้องค่าชดเชยความเสียหายจากโครงการรัฐ ฯลฯ ไปถึงเรื่องสิทธิที่ซับซ้อนเป็นนามธรรมเช่น นโยบายมากขึ้น เช่น สิทธิชุมชน (ป่าชุมชน) สิทธิในพันธุกรรมและภูมิปัญญา (พ.ร.บ.คุ้มครองพันธุ์พืช) เป็นต้น แสดงให้เห็นว่าปัญหาที่เกี่ยวกับสิทธิของเกษตรกรมีมาก ซับซ้อน และละเอียดอ่อนยิ่งขึ้นและปัญหาเหล่านั้นยังไม่ได้รับการแก้ไขอย่างจริงจังสมควรได้รับการศึกษาวิจัยอย่างครอบคลุม รอบด้าน เจาะลึก และเป็นระบบ เพื่อนำเสนอปัญหา สาเหตุและทางออก เกี่ยวกับสิทธิเกษตรกรไทยในสถานการณ์ปัจจุบัน อันจะนำไปสู่การปรับปรุงเปลี่ยนแปลงนโยบายเกี่ยวกับสิทธิเกษตรกรในประเทศไทยให้เหมาะสมและเป็นประโยชน์แก่ทั้งเกษตรกรและสังคมไทยโดยรวม

มากกว่าร้อยละ 65 ของประชากรไทยเป็นเกษตรกรและมีฐานะยากจน นอกจากนั้นยังจัดอยู่ในกลุ่มผู้ที่ถูกเอาเปรียบทางสังคมมากที่สุดและเป็นชนชั้นล่างสุดของสังคม แต่คนกลุ่มนี้กลับต้องรับผิดชอบในบทบาทหน้าที่ที่สำคัญที่สุดต่อการดำรงอยู่ของมวลมนุษยชาติ หรืออาจเรียกได้ว่าเป็นผู้พิทักษ์รักษาความมั่นคงทางอาหารโลก ดังนั้นเกษตรกรจึงควรเป็นกลุ่มอาชีพพิเศษที่สำคัญยิ่งต่อมวลมนุษย์ และควรได้รับสิทธิในการใช้ประโยชน์จากปัจจัยพื้นฐานในการผลิต เพื่อทำหน้าที่ได้อย่างสมบูรณ์ แต่ ในปัจจุบันนี้ สถานการณ์กลับเลวร้ายขึ้น เมื่อเกษตรกรทั่วโลกและในสังคมไทย ถูกเป็นจำเลยต่อการทำลายทรัพยากรธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นการทำลายดิน น้ำ ป่า และยังถูกกล่าวหาว่าเป็นกลุ่มอาชีพที่เป็นภาระทางสังคม เพราะภาคเกษตรกรรมไม่สามารถทำรายได้เช่นเดียวกับภาคอุตสาหกรรม

ดังนั้นภาคเกษตรที่มีเกษตรกรเป็นหลัก จึงไม่ได้รับการดูแล และพัฒนาไปในทางที่ถูกต้องหรือส่งเสริมให้

เกษตรกรได้อยู่ในฐานะที่เท่าเทียมกับชนชั้นอื่นๆ แต่ปรากฏว่าการพัฒนาที่เป็นอยู่ได้นำพาเกษตรกรไทยกลับถูกเป็นเครื่องมือ และฐานในการรองรับการพัฒนาอุตสาหกรรมเท่านั้น

วัตถุประสงค์ในการศึกษาวิจัย

เพื่อศึกษา ทำความเข้าใจ ตรวจสอบสิทธิเกษตรกรในประเทศไทย และปัจจัยเงื่อนไขต่าง ๆ ที่สนับสนุนและเป็นอุปสรรคต่อสิทธิเกษตรกรในกระบวนการเรียนรู้ เพื่อการพัฒนาระบบเกษตรกรรม นอกจากนั้นยังต้องการศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างกระบวนการเรียนรู้ของเกษตรกรกับการพัฒนาระบบเกษตรกรรม และค้นหาแนวทางที่เหมาะสมในการส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ ของเกษตรกรในการพัฒนาระบบเกษตรกรรมไทย เพื่อนำเสนอในระดับนโยบาย

วิธีการและขั้นตอนในการวิจัย

ในการดำเนินการศึกษาวิจัยครั้งนี้ ได้แบ่งออกเป็น 4 ขั้นตอน คือ 1) ศึกษาหาข้อมูลจากเอกสารที่เกี่ยวข้องกับ แนวคิด และหลักการของสิทธิเกษตรกร กระบวนการเรียนรู้ และระบบเกษตรกรรมที่ยั่งยืน 2) เลือกพื้นที่และกรณีตัวอย่างเพื่อเป็นกรณีศึกษาจากพื้นที่ภาคสนาม 4 ภาค ได้แก่ สุพรรณบุรี นครสวรรค์ สุโขทัย น่าน ชัยภูมิ ขอนแก่น และสุราษฎร์ธานี ในการวิจัยนี้ เป็นการศึกษาที่ใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) แบบมีส่วนร่วมของเกษตรกรและชุมชน (Participation Approach) โดยมีนักวิจัยภาคสนามเป็นผู้เก็บข้อมูลและศึกษาวิเคราะห์ 3) เป็นการจัดเวทีแลกเปลี่ยนกับชุมชนและเกษตรกรที่เกี่ยวข้อง เพื่อหาข้อเสนอแนะที่เหมาะสมสอดคล้องกับความเป็นจริงในการจัดทำนโยบาย และ 4) จัดทำรายงานสุดท้ายเสนอต่อองค์กรผู้สนับสนุน

2. กรอบความคิดในการศึกษาวิจัย

จากสถานการณ์ปัจจุบัน เกษตรกร คือ กลุ่มอาชีพที่ไม่ได้รับการเหลียวแลจากรัฐเท่าที่ควร และในขณะที่เดียวกันรัฐยังเป็นผู้บั่นทอนความมั่นคงของเกษตรกรโดยกลไกของรัฐเอง ไม่ว่าจะเป็นหน่วยงานหรือเจ้าหน้าที่ที่ใช้กลไกรัฐในการควบคุม บีบบังคับ ละเลย และละเมิด “สิทธิ” ในความเป็นมนุษย์ และยิ่งไปกว่านั้น ยังละเมิดสิทธิในฐานะที่เป็นเกษตรกรอีกด้วย ดังในรายงาน ของคณะทำงานรวบรวมข้อเท็จจริงและสภาพปัญหาเกษตรกรในประเทศ ได้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าหน่วยงานต่างๆ ของรัฐและธุรกิจเอกชนได้เป็นผู้ลงมือปฏิบัติการละเมิดสิทธิเกษตรกรโดยตรงและโดยอ้อม ซึ่งมีความรุนแรงยิ่งขึ้น

ในเมื่อรัฐเห็นว่า เกษตรกรเป็นผู้ที่ไม่ทันสมัย ไม่สามารถก้าวตามระบบเศรษฐกิจใหม่หรือระบบการผลิตเชิงเดี่ยวที่มุ่งเน้นการเพิ่มผลผลิตสูงสุดให้กับนักบริโภคนิยมตะวันตก รัฐจึงพยายามจัดทำนโยบายและกำหนดกลไกเพื่อถ่ายทอดความคิด อุดมการณ์ของการผลิตกระแสหลักให้กับเกษตรกร ซึ่งแนวทางนี้รัฐส่วนกลางได้ดำเนินการมาเป็นเวลานานตั้งแต่รัฐไทยมีการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง (2398) เพื่อการส่งออก ตลอดถึงการจัดการศึกษาด้านเกษตรให้กับนักวิชาการและประชาชนไทย นับว่ารัฐได้รับผลความสำเร็จเป็นอย่างมากในการควบคุม ครอบงำเกษตรกรให้เป็นไปตามความต้องการของกระบวนการพัฒนาที่รัฐได้รับอิทธิพลจากภายนอก ซึ่งรวมถึงบริษัทข้ามชาติ กองทุนการเงินระหว่างประเทศ ประเทศมหาอำนาจ และชนชั้นปกครองของไทยเอง

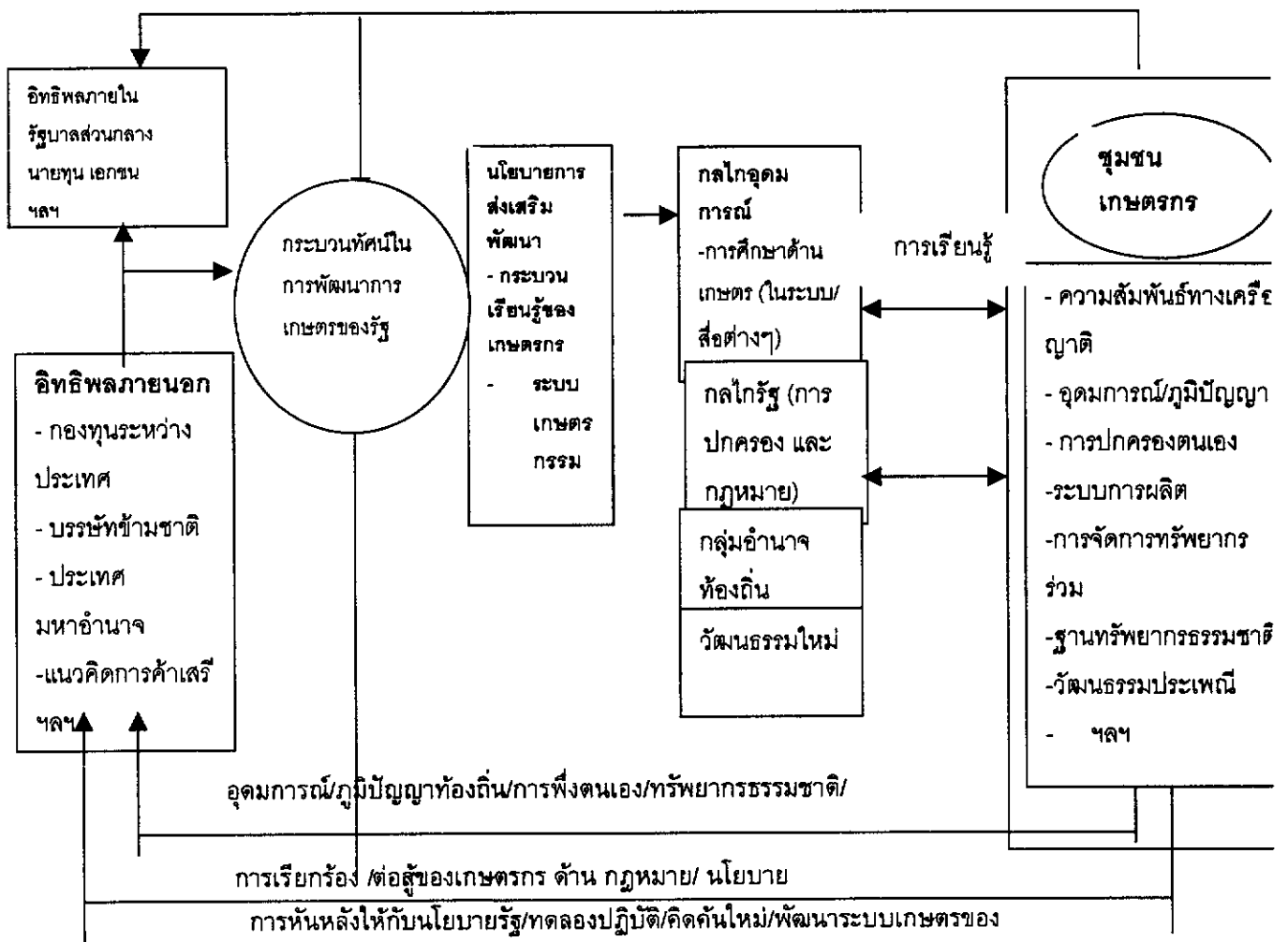
ในสถานการณ์วิกฤตนี้ ระบบเกษตรกรรมแบบยั่งยืน ถือเป็นแนวทางและเป็นกระบวนการเรียนรู้และต่อสู้ของเกษตรกร เพื่อการตระหนักรู้ ในการกำหนดวิถีชีวิตและแนวทางในการพัฒนาระบบเกษตรกรรมที่มีความยั่งยืนของวิถีการผลิตที่มีความสัมพันธ์และการสร้างคุณภาพของมนุษย์กับธรรมชาติ

เพื่อให้เกิดความชัดเจน และตรวจสอบให้ได้ในหลักคิดดังกล่าว การศึกษาวิจัยนี้ จึงถือเอาเกษตรกรซึ่งมีบทบาทหน้าที่สำคัญในฐานะผู้ผลิตอาหารโลก เป็นเป้าหมายในการศึกษา วิเคราะห์ อย่างเป็นพลวัต เพราะเกษตรกรเองเป็นทั้งผู้ถูกกระทำโดยรัฐและเอกชน และเป็นผู้ตอบโต้ต่อกระบวนการซึมซับทรัพยากรธรรมชาติ ภูมิปัญญาท้องถิ่น โดยผ่านกระบวนการเรียนรู้ ถ่ายทอดอุดมการณ์ในการพัฒนากระแสหลักจากอิทธิพลทุนข้ามชาติ นอกจากนี้ ยังได้ศึกษาถึงระบบคิดและกระบวนการเรียนรู้โดยเกษตรกร ในการถ่ายทอดภูมิปัญญา แนวคิด วิธีการของการเกษตรยั่งยืนสู่เกษตรกร และชุมชน ในระดับต่างๆ ด้วย

โครงสร้างแนวคิดในการศึกษาและวิเคราะห์

ในการศึกษาวิจัย คณะวิจัย ได้กำหนดโครงสร้างในการศึกษา เพื่อให้การศึกษาเป็นไปตามวัตถุประสงค์ ดังนี้

การดูดซับทรัพยากร/ผลประโยชน์จากเกษตรกรไทย

บคิต สิทธิเกษตรกร

จากประวัติศาสตร์ สิทธิเกษตรกร ได้ปรากฏในกฎหมายสมัยพระเจ้ามังรายมหาราชแห่งล้านนาไทย ซึ่ง
ก มังรายศาสตร์จากกฎหมายของพระองค์มีส่วนเกี่ยวกับสิทธิที่จะเป็นเจ้าของทรัพย์สิน ในส่วนไพร่สร้างไร่นา
มีหลักฐานเก่าแก่ในประเทศเกี่ยวกับสิทธิเกษตรกรในประเทศไทยอีกประการหนึ่ง คือ ศิลาจารึกสมัยสุโขทัย
1 มีข้อความตอนหนึ่งว่า

"ไพร่ในเมืองสุโขทัยนี้ จึงสร้างป่าหมาก ป่าพลู หัวเมืองนี้ทุกแห่ง ป่าพรวักก็หลายในเมืองนี้ ป่าลังก็หลาย
ในเมืองนี้ หมากม่วงก็หลายในเมืองนี้ หมากขามก็หลายในเมืองนี้ ใครสร้างได้ไว้แก่มัน..."

ส่วนคำว่า "สิทธิเกษตรกร" (Farmer's Rights) ได้ถูกนำเสนอในองค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชา
(FAO) โดยยอมรับว่า เกษตรกรมีส่วนร่วมอย่างสำคัญในการอนุรักษ์และพัฒนาทรัพยากรพันธุกรรมพืช นอก
นั้น ร่างกฎบัตรสิทธิเกษตรกร (Farmers' Rights Charter) ของสหพันธ์เกษตรกรอินเดียยังมีเนื้อหาหลัก คือ
เกษตรกรมีหน้าที่และสิทธิในการเลือกวิถีชีวิตของตนและระบบเกษตรกรรม ปกป้องวิถีชีวิตของตน เกษตรกรมีสิทธิ
ทรัพยากรที่เกี่ยวข้อง เช่น ที่ดิน แหล่งน้ำ ความหลากหลายทางชีวภาพ เกษตรกรมีสิทธิในภูมิปัญญาของตน
ผลงานที่สร้างสรรค์ขึ้นจากภูมิปัญญาของตน เกษตรกรมีสิทธิตัดสินใจว่าจะปลูกอะไร อย่างไร เพื่ออะไร
สิทธิเกษตรกรเป็นสิทธิร่วม (Collective Rights) และสิทธิชุมชน (Community Rights) นอกจากนี้ เกษตรกรมีหน้าที่
างความมั่นคงทางอาหาร และความมั่นคงทางสิ่งแวดล้อม ดังนั้นจึงต้องได้รับการรับรองสิทธิในการเลือกระบบ
เกษตรกรรมที่ยั่งยืน เพื่อผลิตอาหารที่มีคุณค่าต่อสุขภาพและสิ่งแวดล้อมได้อย่างยั่งยืน เกษตรกรมีสิทธิปฏิเสธสิ่ง
ชีวิตที่ได้รับการดัดแปลงทางพันธุกรรม (Genetic Modified Organisms-GMOs) และเกษตรกรต้องได้รับผล
ประโยชน์ที่เกิดจากพันธุกรรมและภูมิปัญญาของตนอย่างเต็มที่ และเกษตรกรมีสิทธิได้รับการคุ้มครองจากการ
รบบงาของรัฐหรือบริษัทในการเลือกวิถีการผลิต

ประเทศไทย อินเดีย ฟิลิปปินส์ ได้ร่วมกันร่างกฎหมายคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่นในรูปแบบต่างๆ และใน
ขณะเดียวกันนั้น ได้มีการพัฒนาระบบกฎหมายที่ให้การรับรองสิทธิภูมิปัญญาของชุมชนท้องถิ่น ชุมชนพื้นเมือง
และเกษตรกรโดยตรง ซึ่งได้แก่ กฎหมายเกี่ยวกับสิทธิภูมิปัญญาท้องถิ่น (Community Intellectual Right) สิทธิ
เกษตรกร (Farmer's Right) ในทรัพยากรชีวภาพ ซึ่งได้ขยายขอบเขตออกครอบคลุมบริบทในเรื่องต่างๆ ดังนี้ คือ
1) สิทธิในการได้รับการชดเชย เมื่อมีการนำทรัพยากรชีวภาพของชุมชนไปใช้ประโยชน์เพื่อการพาณิชย์ และได้รับ
การสนับสนุนจากกองทุนพันธุกรรม 2) สิทธิในการอนุรักษ์ พัฒนา และใช้ประโยชน์จากพันธุ์พืชโดยไม่ถูกจำกัดโดย
ระบบการให้สิทธิผูกขาด 3) การมีส่วนร่วมในนโยบายและกิจกรรมใดๆ ที่เกี่ยวกับทรัพยากรชีวภาพ โดยเฉพาะ
อย่างยิ่งเกี่ยวกับธนาคารพันธุกรรม และการตรวจสอบความปลอดภัยทางชีวภาพ

แนวคิดกระบวนการเรียนรู้ของเกษตรกร

โทม (Tight, 1996) ได้วิเคราะห์ความสัมพันธ์ของการเรียนรู้ การศึกษา และการฝึกอบรม ไว้ว่า คือ การ
เรียนรู้มีความหมายกว้างขวางครอบคลุมทั้งการศึกษาและการฝึกอบรม เนื่องจากมนุษย์เป็นเวไนยบุคคล ตามนัย
ของพระพุทธศาสนา หมายความว่า มนุษย์มีความสามารถที่จะเรียนรู้ได้และเป็นผู้ที่รับการศึกษาและการฝึกอบรม
ให้พัฒนาขึ้นได้อย่างต่อเนื่อง มนุษย์สามารถเรียนรู้ด้วยตนเอง เพื่อมีชีวิตรอดส่วนหนึ่ง และเรียนรู้ได้โดย
กระบวนการศึกษาและการฝึกอบรมอีกส่วนหนึ่ง (สุนน อมรวิวัฒน์ 2541)

เกษตรกรสามารถเรียนรู้จากประสบการณ์จริงในชีวิตและงานอาชีพ แล้วนำมาทดลองและทำจริงหลายๆ ครั้ง จะได้ข้อสรุปบทเรียนเป็นองค์ความรู้ นอกจากนั้นอาจมีการถ่ายทอดสู่ผู้อื่นที่เป็นปัจเจกบุคคลหรือเครือข่าย ซึ่งก่อให้เกิดองค์ความรู้หรือภูมิปัญญาใหม่เพิ่ม จากการศึกษาของ วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ (2540) ยืนยันว่า ความรู้ ภูมิปัญญา ของเกษตรกร และชุมชนท้องถิ่น ไม่ได้รับการพัฒนาอันเนื่องมาจาก บรรษัทข้ามชาติ ได้เข้าไปในรูปแบบที่ต่างกันไป และในขณะที่ระบบการศึกษาของไทยได้ครอบงำ และถ่ายทอดอุดมการณ์บริโภคนิยม พร้อมกับทอดทิ้งองค์ความรู้ และภูมิปัญญาเกษตรกร วัฒนธรรมท้องถิ่น วิถีการผลิตแบบยังชีพ และระบบศีลธรรม ประเพณี นอกจากนั้นระบบการศึกษายังได้ดูดซับทรัพยากรบุคคลเข้าสู่ระบบอุตสาหกรรม ทำให้ชนบทไม่มีการพัฒนาไปตามบริบทของภาคเกษตรกรรมและท้องถิ่น และในที่สุดก็นำเกษตรกรเข้ากลไกการตลาด (เสน่ห์ จามริก, ยศ สันติสมบัติ, 2536) และแนวทางเกษตรกรรมเพื่อการส่งออกและเป็นเกษตรกรรมพืชเชิงเดี่ยว ที่ทำลาย ทรัพยากรธรรมชาติ ระบบสมดุลทางธรรมชาติ รวมทั้งระบบความสัมพันธ์ทางสังคมของท้องถิ่นด้วย

แนวคิดและความหมายของระบบเกษตรยั่งยืน

ชนวน รัตนวราหะ (2534) ให้ความหมายของเกษตรยั่งยืนว่า เป็นระบบเกษตรกรรมที่รักษาอัตราการผลิตให้อยู่ในระดับที่ไม่ก่อให้เกิดความเสียหายในระยะยาวติดต่อกันได้ภายใต้สภาพแวดล้อมที่เลวร้ายหรือไม่เหมาะสม ซึ่งอาจเกิดขึ้นอยู่เป็นประจำจนเป็นลักษณะประจำของท้องถิ่น เช่นดินเป็นกรด ดินเค็ม พื้นที่น้ำท่วมขังทุกปี เป็นต้น

หรืออีกแนวทางหนึ่ง เกษตรยั่งยืน หมายถึง การเกษตรที่เกื้อกูลทั้งทางด้านเศรษฐกิจ และสังคม ในขณะที่สามารถรักษา หรือปรับปรุงสภาพแวดล้อมเป็นระบบการเกษตรที่มีกระบวนการผลิตเชิงอนุรักษ์ มีการใช้ ทรัพยากรธรรมชาติและปัจจัยการผลิตอย่างประหยัด (ประทีป วีระพัฒนนิรันดร์, 2536) พรทิพย์ ประทีปวัฒนา นนท์ (2535) จรัส ฉันทลักษณ์ และ ธันวา จิตต์สงวน (2535)

3. การละเมิดสิทธิเกษตรกรไทย

ได้มีการศึกษารวบรวมโดยคณะทำงานรวบรวมข้อเท็จจริง และสภาพปัญหาเกษตรกรในประเทศไทย ภายใต้คณะกรรมการแห่งชาติว่าด้วยการจัดทำนโยบายและแผนปฏิบัติการแม่บทด้านสิทธิมนุษยชนที่แต่งตั้งโดยนายกรัฐมนตรี ในปี พ.ศ.2541 ได้สรุปว่าการละเมิดสิทธิเกษตรกรไทย และปัญหาสำคัญของเกษตรกรอันเนื่องมาจากแนวคิด นโยบาย แผนงาน และโครงการต่างๆ ของรัฐ คือ

3.1 การทำลายความหลากหลายของพันธุ์พืช เทคโนโลยี และระบบภูมิปัญญาพื้นฐาน โดยภาครัฐอาศัย นโยบายการส่งเสริมระบบการเกษตรสมัยใหม่ ให้เกษตรกรนำไปปฏิบัติในพื้นที่เกษตรเดิม เช่นการส่งเสริมไม่ให้ชาวสวนยางพาราในภาคใต้ปลูกพืชชนิดอื่นในสวนยาง จึงจะได้รับการส่งเสริมการทำให้สวนยาง หรือไม่ให้เกษตรกรในภาคเหนือทำการเกษตรแบบไร่หมุนเวียน

3.2 นอกจากนี้แนวนโยบายของรัฐยังทำให้เกิดขึ้นและขยายตัวของการปลูกพืชไร่ อันเป็นพืชเศรษฐกิจ เริ่มจากการปลูกปอเพื่อจำหน่ายและส่งออก ตามด้วยการปลูกมันสำปะหลังในภาคอีสาน ในปี พ.ศ.2511-2523 ทำให้การบุกเบิกพื้นที่ป่าไม้ การชะล้างความอุดมสมบูรณ์ของดิน การลดความชุ่มชื้นในดิน และการเพิ่มขึ้นของภัยพิบัติอันเกิดจากอุทกภัย ต่อมาก็มีการส่งเสริมการปลูกอ้อย ทำให้เกิดการใช้แรงงานขนานใหญ่ และมีผลให้การผลิตแบบเกษตรผสมผสานได้ลดน้อยถอยลง

3.3 นโยบายพัฒนาการเกษตรของรัฐที่ผลักดันบริการส่งเสริมการเกษตรและการตลาด ให้อยู่ในความรับผิดชอบของภาครัฐกิจเอกชน ส่งผลให้เกิดการผูกขาด ตัดตอนในการผลิตพืช สัตว์หลายชนิด ซึ่งเกษตรกรถูกจำกัดสิทธิในการเลือกระบบการเกษตรที่เหมาะสมกับเงื่อนไขของตนเองและท้องถิ่น

3.4 แนวคิด นโยบาย แผนงานโครงการภายใต้กรอบแนวคิดทุนนิยมเสรี การวางแผนพัฒนาประเทศ นโยบาย NICs โลกาภิวัตน์ได้นำไปสู่การแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติ และการกำจัดสิทธิของเกษตรกรในทรัพย์สิน การรับรู้ข้อมูล การมีส่วนร่วมในการวางแผน และส่งผลให้ชีวิตความเป็นอยู่ของเกษตรกรย่ำแย่เรื่อย ๆ

3.5 กระแสโลกาภิวัตน์ วัฒนธรรมตะวันตก นโยบายการเปิดตลาดเสรี การลงทุนจากต่างประเทศ ไหลเข้าออกได้อย่างเสรี และเข้ามามีอิทธิพลทรัพย์สิน (บ้านและที่ดิน) โดยอ้อม ทำให้ทุนต่างชาติเข้ามาครอบครองธุรกิจไทย ซึ่งมีผลต่อเกษตรกรและคนไทยกลุ่มอื่นๆ

3.6 การขาดแคลนที่ดิน และการเช่าของเกษตรกรไม่ต่ำกว่า 1 ล้านครอบครัว และมากกว่า 6 ล้านคน ของเกษตรกรไม่มีความมั่นคงในการถือครองที่ดิน การถือครองที่ดิน กระจุกตัวอยู่ในเมืองของคนกลุ่มน้อย และที่ดินซึ่งเหมาะสมกับภาคเกษตรจำนวนมาก ไม่ได้อยู่ในมือของเกษตรกร ซึ่งปัญหาจำนวนมากมาจากการประกาศใช้ประมวลกฎหมายที่ดิน พ.ศ.2497 นโยบายการร่างประกาศพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ ที่สาธารณประโยชน์ที่ราชพัสดุ โดยไม่มีการสำรวจการถือครองที่ดินของประชาชนอย่างละเอียด

ในส่วนของปัญหาและลักษณะการละเมิดสิทธิเกษตรกร จากการศึกษาของคณะทำงานรวบรวมข้อเท็จจริง และสภาพปัญหาเกษตรกรในประเทศไทยระบุไว้ มีลักษณะของการละเมิดสิทธิเกษตรกรในด้านต่างๆ เช่น การประกาศเขตป่า หักที่ทำกินและที่อยู่อาศัยของเกษตรกร การอพยพโยกย้ายเกษตรกรในพื้นที่ คอก ป่าเขตอนุรักษ์ ภาคเหนือ พื้นที่การก่อสร้างเขื่อนโดยใช้กำลังบังคับ ให้พื้นที่ไม่เหมาะสมกับการทำมาหากินและการหล่อเลี้ยง การละเลยเลือกปฏิบัติต่อเกษตรกร เงินกองทุนเหลือแต่ไม่ช่วยเกษตรกร การลักขโมยภูมิปัญญาพื้นบ้านทางการเกษตร โดยนำไปใช้ประโยชน์ทางการค้า โดยเกษตรกรไม่ได้รับอนุญาต เกษตรกรไม่ได้รับข้อมูลที่ครบถ้วนในการปลูกพืชจากพันธุ์วิศวกรรมในด้านปัญหาผลกระทบสิ่งแวดล้อมต่อระบบนิเวศการเกษตร มีการละเมิดบุกรุกทำลายสัตว์น้ำอย่างรุนแรง โดยการใช้เครื่องมือทำการประมงผิดประเภท และไม่เหมาะสม เช่น การใช้อวนรุน อวนลากในเขตพื้นที่ห่างชายฝั่ง 3,000 เมตร การรุกรานทำการประมงที่ผิดวิธีของเรือจับสัตว์น้ำบางประเภท เช่น การจับปลากระตัก โดยใช้แสงไฟล่อ และการทำลายทรัพยากรชายฝั่งอื่นๆ เกิดการลดลงของป่าชายเลนในการทำนาเกลือ เผาถ่าน การทำลายปะการัง และหญ้าทะเล

จากกรณีการละเมิดสิทธิเกษตรกรที่กล่าวมาแล้วนั้น เป็นการยืนยันได้ว่า เกษตรกรได้ถูกละเมิดสิทธิ ที่อยู่บนฐานของการแย่งชิงฐานทรัพยากรในการผลิตในภาคเกษตรกรรมโดยตรง เช่น กรณีของละเมิดที่ดิน การโยกย้ายเกษตรกรออกจากป่า และอื่นๆ หรือไม่ก็เป็นการละเมิดสิทธิที่เกี่ยวข้องกับวิธีการผลิตด้านเกษตรกรรม เช่น การควบคุมการตัดสินใจ ของเกษตรกรทั้งทางตรงและทางอ้อม ในการเลือกระบบการเกษตร เลือกพันธุ์พืช เลือกการใช้เครื่องมือในการผลิต เป็นต้น ย่อมเป็นการแสดงให้เห็นว่า เกษตรกรไทยไม่ได้มีโอกาสพัฒนาระบบเกษตรกรรมที่สอดคล้องกับกับฐานทรัพยากรที่มีอยู่

สำหรับการต่อสู้เรื่องสิทธิเกษตรกรไทยได้เข้าร่วมในการเรียนร้องต่อสู้ในสิทธิชุมชนในการดูแลจัดการ ปกป้องทรัพยากรธรรมชาติ และภูมิปัญญาท้องถิ่น ตั้งแต่ ช่วงปี 2525 เป็นต้นมา ทั้งนี้เป็นปฏิกิริยาตรงจากความล้มเหลวของการพัฒนาประเทศตามแนวทางความทันสมัย ที่เริ่มมาตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจ ฉบับที่ 1 (2504) จากผลกระทบที่เกิดขึ้น นำความเดือดร้อนไปทุกหนแห่ง โดยเฉพาะ เกษตรกร ชุมชน ในภาคชนบท

ทรัพยากรธรรมชาติ วัฒนธรรมพื้นบ้านถูกทำลาย ภูมิปัญญาท้องถิ่นหยุดชะงัก จึงทำให้เห็นว่า กระบวนการคิด วิเคราะห์ และองค์ความรู้ ที่เป็นอยู่นั้นไม่ได้สอดคล้องกับบริบทของสังคมไทย โดยความเป็นจริงนั้น ชุมชนท้องถิ่น และเกษตรกรยังมีภูมิปัญญาในการดำรงชีพ ไม่ว่าจะเป็นภูมิปัญญาด้านการเกษตร นิเวศวิทยา การจัดการทรัพยากร การพัฒนาระบบการผลิตในการเกษตรกรรม

การต่อสู้เพื่อรักษาสิทธิเกษตรกรได้มีความรุนแรงขึ้น เมื่อทรัพยากรธรรมชาติได้ถูกทำลายและลดจำนวนลงอย่างมาก สิทธิเกษตรกรในด้านต่างๆ ได้ถูกละเมิด และละเลยจากชนชั้นปกครอง ในขณะเดียวกัน บรรษัทข้ามชาติ ประเทศมหาอำนาจภายใต้แนวทางตลาดเสรีและบริโภคนิยม ได้ละเมิดและขโมยเอาทรัพย์สินทางปัญญา (เจริญ คัมภีรภาพ, วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ, 2541) องค์ความรู้จากเกษตรกร ชุมชนท้องถิ่นไป โดยรัฐบาลกลางไม่ได้ตระหนักหรือให้ความสำคัญต่อปัญหานี้ และยังไปกว่านั้นรัฐบาลกลางผู้มีนโยบายในการล้มล้างต่อการละเมิดสิทธิเกษตรกรด้วยเช่นกัน

ประเทศไทย อินเดีย ฟิลิปปินส์ ได้ร่วมกันร่างกฎหมายคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่นในรูปแบบต่างๆ และในขณะเดียวกันนั้น ได้มีการพัฒนาระบบกฎหมายที่ให้การรับรองสิทธิภูมิปัญญาของชุมชนท้องถิ่น ชุมชนพื้นเมือง และเกษตรกรโดยตรง ซึ่งได้แก่ กฎหมายเกี่ยวกับสิทธิภูมิปัญญาท้องถิ่น (Community Intellectual Right), สิทธิเกษตรกร (Farmer's Right) ในทรัพยากรชีวภาพ ซึ่งได้ขยายขอบเขตออกครอบคลุมบริบทในเรื่องต่างๆ ดังนี้ คือ สิทธิในการได้รับการชดเชย เมื่อมีการนำทรัพยากรชีวภาพของชุมชนไปใช้ประโยชน์เพื่อการพาณิชย์ และได้รับการสนับสนุนจากกองทุนพันธกรรม สิทธิในการอนุรักษ์ พัฒนา และใช้ประโยชน์จากพันธุ์พืชโดยไม่ถูกจำกัดโดยระบบการให้สิทธิผูกขาด และการมีส่วนร่วมในนโยบายและกิจกรรมใดๆ ที่เกี่ยวกับทรัพยากรชีวภาพ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกี่ยวกับธนาคารพันธกรรม และการตรวจสอบความปลอดภัยทางชีวภาพ

4. ผลการศึกษาวิจัย

จากการศึกษาวิจัย สามารถสรุปเป็นประเด็นสำคัญๆ ได้ดังนี้

1. ลักษณะและวิถีชุมชนเกษตรกร

จากข้อมูลที่ได้จากการศึกษา พบว่าชุมชนที่ได้ศึกษานั้นมีลักษณะที่แตกต่างกัน เช่น ชุมชนที่มีประวัติศาสตร์ยาวนานกว่า 100 ปี ซึ่งได้แก่ ชุมชนบ้านคลองกระจง ชุมชนบ้านน้ำหัก ชุมชนบ้านโป่งคำ บ้านหนองปรือ บ้านดงบัง มีเพียงบ้านเดียวที่มีการอพยพมาจากถิ่นฐานอื่น คือบ้านคันธุลี ชุมชนเหล่านี้เป็นชุมชนที่เป็นเกษตรกรที่ทำเกษตรกรรมในพื้นที่แปลงเกษตร มีเพียงบ้านหนองปรือ ที่เป็นเกษตรประมงพื้นบ้านเป็นฐานรายได้ของเกษตรกร

ชุมชนเกษตรเหล่านี้ ได้มีวิถีการเกษตรที่ขึ้นกับฐานทรัพยากรธรรมชาติในเขตภูมิภาคนั้น เช่น ชุมชนบ้านน้ำหัก และบ้านคลองกระจง เป็นระบบเกษตรกรรมสวนผสมผสาน หรือเรียกว่า สวนสมรม ทั้งสองชุมชนเป็นพื้นที่เกษตรที่ติดริมน้ำและอาศัยแหล่งน้ำนั้นเพื่อการเกษตรและการคมนาคมและบริโภคในอดีต สภาพทรัพยากรยังคงความสมบูรณ์อยู่มาก และระบบเกษตรยังเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิต ชุมชนบ้านโป่งคำเป็นเกษตรผสมผสานร่วมกับการทำนา ซึ่งวิถีการเกษตรจึงขึ้นอยู่กับแหล่งน้ำเพื่อการทำนาประจำปี ส่วนบ้านคันธุลี เกษตรกรต้องอาศัยแหล่งน้ำตามธรรมชาติจากป่าพรุที่มีลักษณะแตกต่างจากแหล่งน้ำอื่น ส่วนบ้านดงบัง ซึ่งเป็นผู้ที่ได้ผลกระทบ

จากการพัฒนากระแสหลัก ดังนั้นเกษตรกรต้องสูญเสียทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นปัจจัยในการผลิตมาช้านาน ซึ่งในขณะนี้เกษตรกรส่วนหนึ่งกำลังฟื้นฟูความสมดุลของธรรมชาติขึ้นมาใหม่โดยระบบเกษตรกรรมยั่งยืน

จากภูมิหลังชุมชน พบว่า 2 ชุมชน ซึ่งได้แก่ บ้านคลองกระเจง กับน้ำหัก ได้รับผลกระทบจากระบบเกษตรกรรมกระแสหลักน้อยกว่าชุมชนกรณีศึกษาอื่น ทั้งนี้เนื่องจาก ทั้งสองชุมชนนั้น อำนาจอธิปไตยเข้าไปไม่ถึง เพราะเคยเป็นเขตทุรกันดาร การเคลื่อนไหวของพรรคคอมมิวนิสต์ และเป็นดินแดนนักเลงมาก่อน จากเงื่อนไขในอดีต กลับเป็นเรื่องที่เกษตรกรพอใจที่รัฐไม่เข้าจัดการเอง ส่วนวิถีชีวิตของชุมชนนั้น ยังขึ้นกับระบบเกษตรกรรมเป็นหลัก เมื่อระบบเกษตรกรรมเป็นอย่างไรวิถีชีวิตของเกษตรกรก็เช่นเดียวกัน

2. ความหมาย “ สิทธิเกษตรกร ” ในทัศนคติของชุมชนเกษตรกร :

จากการระดมความคิดและแลกเปลี่ยนทัศนะระหว่างเกษตรกรในพื้นที่วิจัย พบว่า เกษตรกรได้ให้ความหมายและคำอธิบายของสิทธิเกษตรกรไว้ดังนี้ คือ

สิทธิเกษตรกร ตามแนวคิดและวิถีชีวิตของเกษตรกร ระบุว่า สิทธิเกษตรกร เป็นสิทธิของผู้ประกอบอาชีพเกษตรกร ไม่ต้องการให้ใครมากำหนดหรือจำกัดความคิด ไม่ต้องการให้ใครมาบังคับว่าจะต้องทำอย่างนั้น อย่างนี้ รัฐต้องให้สิทธิเสรีภาพกับเกษตรกรในการประกอบอาชีพ ต้องเข้าใจพื้นฐานความต้องการส่วนใหญ่ของประชาชนว่าคืออะไร มีสิทธิในการเรียกร้องความถูกต้องเป็นธรรม การได้รับรู้ข้อมูลข่าวสาร สิทธิในการกำหนดราคาสินค้าเกษตร สิทธิที่จะพึงมีพึงได้ การได้รับความคุ้มครอง การได้รับสิทธิในการครอบครองที่ดิน การได้ประกอบอาชีพอย่างอิสระ รวมถึงตลอดถึงการบริหารจัดการชุมชนในการพัฒนาการเกษตร นโยบายรัฐจะต้องไม่ขัดกับความรู้สึกของประชา และเกษตรกรเห็นว่า สิทธิเกษตรกรในปัจจุบัน ยังไม่ได้รับสิทธิอย่างเท่าเทียมและยังไม่มีความเป็นธรรม เช่นเดียวกับกลุ่มอาชีพอื่นๆ ทั้งๆที่เกษตรกรเป็นผู้ผลิตอาหารเลี้ยงคนทั้งประเทศ

นอกจากนั้นสิทธิเกษตรกร ก็คือ สิทธิของชุมชนนั่นเอง ที่ชุมชนเกษตรกรพึงมีสิทธิในการดูแลจัดการทรัพยากรที่เป็นปัจจัยพื้นฐานในการผลิต เช่น ดิน น้ำ ป่า อากาศ องค์ความรู้ และภูมิปัญญาที่ใช้ในวิธีการผลิตทางการเกษตร

เกษตรกรสรุปว่า เกษตรกรไทยได้ถูกกลืนรอน “ สิทธิ ” ในรูปแบบต่างๆ กันมาเป็นเวลานานแล้ว ดังปรากฏในรายงานของคณะทำงานรวบรวมข้อเท็จจริง และสภาพปัญหาเกษตรกรในประเทศไทย ดูเหมือนว่าเกษตรกรส่วนใหญ่ยินยอมให้ทั้งรัฐและเอกชน เป็นผู้กระทำการตลอด แต่ในขณะเดียวกัน เกษตรกรเองไม่ได้ยินยอมหรือยอมจำนนแต่ฝ่ายเดียว จากประวัติศาสตร์ เกษตรกรได้มีการต่อสู้ในหลายรูปแบบแตกต่างกันไป เช่นการเผชิญหน้ากับอำนาจรัฐ เช่นกบฏผีบุญ การประท้วงของสหพันธ์ชาวนาไรชาวนาแห่งประเทศไทย การประท้วงของสหประชาคนจน ที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน หรือการต่อสู้ในรูปแบบของการนิ่งเฉย ไม่รับ แต่ไม่ได้ตอบก็มี เกษตรกรมีการดำเนินวิถีชีวิตของเกษตรกรไปตามที่ตนต้องการ ส่วนรูปแบบที่เกษตรกรปฏิเสธ แล้วยังหันหลังให้กับแนวทางพัฒนาของรัฐ และรวมถึงอำนาจรัฐในรูปแบบต่างๆ โดยคิดค้นหาทางออกของตนเอง และไม่ฟังพารัฐอีกต่อไป เช่น การกำหนดเขตป่าชุมชน กำหนดระบบการเกษตรที่ไม่พึ่งพาปัจจัยจากส่วนกลางอีกต่อไป ซึ่งแนวทางนี้กำลังเป็นที่ถกเถียงและเผยแพร่ในหมู่ของเกษตรกรและนักวิชาการ ก็คือ การจัดระบบเกษตรกรรมยั่งยืน

¹ จากเวทีเสวนาในชุมชนบ้านน้ำหัก สุราษฎร์ธานี

3. ความหมายของเกษตรกรรมยั่งยืน ในทัศนะของชุมชนเกษตรกร

ชุมชนเกษตรกรและเกษตรกรตัวอย่างกรณีศึกษา ซึ่งได้มีประสบการณ์และดำเนินกิจกรรมในระบบเกษตรกรรมยั่งยืน ได้เสนอแนวคิด ดังนี้

- ระบบเกษตรกรรม เป็นวิถีชีวิตของเกษตรกร เมื่อเกษตรกรมีระบบการเกษตรเป็นเช่นไร วิธีการผลิตและการดำเนินชีวิตของเกษตรกรก็จะสอดคล้องไปกับระบบเกษตรกรรมนั้นด้วย ดังนั้นเมื่อเกษตรกรมีวิธีการผลิตการเกษตรเป็นไปตามกระแสหลัก เกษตรกรนั้นก็มีการผลิตพืชเชิงเดี่ยว เพื่อแลกเปลี่ยนเป็นเงินตรามาใช้ในระบบตลาดเสรี ที่เป็นกลไกหนึ่งในการส่งเสริมและสนับสนุนเกษตรกระแสหลัก และวิถีชีวิตของเกษตรกรก็จะขึ้นอยู่กับระบบตลาด เร่งรีบเพื่อผลผลิตสูงสุด แต่ถ้าเกษตรกรมีวิธีการผลิตแบบเกษตรยั่งยืน ชุมชนเกษตรกรนั้นก็วิถีชีวิตในรูปแบบการผลิตแบบพึ่งพาตนเอง
- ระบบเกษตรกรรมยั่งยืน เป็นระบบเกษตรกรรมที่เป็นวิถีชีวิตของเกษตรกรที่มีความสัมพันธ์กับธรรมชาติ และเป็นระบบเกษตรกรรมที่ไม่ได้ทำลายระบบนิเวศ แต่เป็นการเคารพธรรมชาติ ที่มีการใช้ภูมิปัญญาชาวบ้าน ที่ได้มีการปฏิบัติและปรับเปลี่ยนมาแต่ดั้งเดิม และเกิดประโยชน์ทั้งมนุษย์และธรรมชาติ

นอกจากนั้น กระบวนการผลิตในระบบเกษตรกรรมยั่งยืน ยังเป็นกระบวนการเรียนรู้ของเกษตรกรมาแต่ดั้งเดิม โดยที่ฐานคิดมาจากปรัชญาพุทธศาสนา การเกิด “ปัญญา” มาจากการปฏิบัติ ดังนั้นเกษตรกรที่อยู่ในระบบเกษตรกรรมยั่งยืน องค์ความรู้ที่มาจากระบบเกษตรกรรมยั่งยืนนั่นเอง กรณีศึกษาคุณฉวย แก้วคง ที่ได้ใช้ปรัชญาและแนวคิดของพุทธศาสนามาเป็นหลักในการจัดระบบเกษตรกรรมเชิงพุทธ โดยสามารถอธิบายการดำเนินชีวิตเชิงพุทธกับระบบเกษตรกรรมที่ตนได้ดำเนินการอยู่ได้อย่างชัดเจน เช่นเดียวกับกรณีของชุมชนบ้านน้ำหัก ได้กล่าวถึง วิธีการผลิตในระบบเกษตรกรรมยั่งยืนไว้ว่า ธรรมชาติ คือ “ธรรมะ” ธรรมะ คือ ธรรมชาติ แม้ว่า การทำเกษตรยั่งยืนจะไม่รวยแต่ก็ไม่เดือดร้อน เพราะธรรมชาติให้มาสมดุลแล้ว ดังนั้นการทำเกษตรยั่งยืนจึงเป็น “ดุลยภาพบำบัด” ที่ไม่ควรเร่งหรือข่มขืนธรรมชาติมากเกินไป

4. รูปแบบของเกษตรกรรมยั่งยืน

การวิจัย พบว่า จากกรณีศึกษาทั้งชุมชนเกษตรกรรม และเกษตรกรตัวอย่าง จากพื้นที่ต่างๆ นั้น พบว่า เกษตรกรไทยได้มีการพัฒนารูปแบบเกษตรกรรมยั่งยืนไว้หลายรูปแบบ ซึ่งได้แก่

1. **ไร่มุมนเวียน** : เป็นระบบเกษตรกรรมที่เหมาะสมที่สูง และมีฐานทรัพยากรที่เพียงพอในการที่หมุนเวียนในการทำเกษตร ระบบหมุนเวียนเป็นระบบเกษตรดั้งเดิมที่ชุมชนท้องถิ่นได้มีการปฏิบัติกันมานาน และยังคงมีการทำไร่มุมนเวียนอยู่ในเขตภูมิโนะเวศให้เขาในภาคเหนือ
2. **เกษตรผสมผสาน** : เป็นรูปแบบที่เกษตรกรกำลังให้ความสนใจทั้งที่เป็นเทคนิคและแนวคิด เกษตรผสมผสานที่มีทั้งพืชกับพืช พืชกับสัตว์ หรือ พืชกับสัตว์กับสัตว์น้ำ จากการศึกษาพบว่า การทำเกษตรผสมผสานในรูปแบบต่างๆ กันนั้น ขึ้นอยู่กับฐานทรัพยากรและภูมิโนะเวศเป็นหลัก เช่น สวนผสมผสานที่ติดริมน้ำ ไร่นาสวนผสม ที่เหมาะในที่ราบมีแหล่งน้ำเพื่อการเกษตรเพียงพอ นอกจากนั้นยังมีเกษตรกรรมเชิงพุทธ ที่เป็นเกษตรผสมผสานบนฐานของหลักธรรม

3. **เกษตรธรรมชาติ** เป็นระบบเกษตรที่เน้นการเพาะปลูกดูแลตามสภาพของธรรมชาติ ไม่มีการฉกฉวย ไม่มีการกำจัดศัตรูพืช แต่เน้นความสมดุล ความเกื้อกูล ของธรรมชาติ เป็นหลัก เกษตรกรรมธรรมชาติมุ่งหวังในการปรับปรุงและการฟื้นฟูฐานทรัพยากรธรรมชาติอย่างแท้จริง

4. เกษตรอินทรีย์ เป็นระบบเกษตรกรรมที่เน้นการฟื้นฟูฐานทรัพยากรธรรมชาติ ไม่ใช่สารเคมี มีการเพิ่มพูนความสมบูรณ์ของดิน ใช้ปุ๋ยหมัก ปุ๋ยคอก มีการควบคุม กำจัดศัตรูพืชโดยชีวภาพ

5. วนเกษตร เป็นการดำรงอยู่ร่วมกันระหว่างพื้นที่ป่ากับการเกษตร เพื่อความหลากหลายทางชีวภาพ มีการปลูกต้นไม้ในหลายระดับ เพื่อให้เกิดความเกื้อกูลกัน

5. ระบบเกษตรกรรมกับฐานทรัพยากรธรรมชาติ

ในการวิจัย ได้มีการยืนยันว่า ความสัมพันธ์ระหว่างระบบเกษตรกรรมกับฐานทรัพยากรธรรมชาติ และระบบภูมิภาคนั้น มีความสัมพันธ์ที่เกี่ยวเนื่องและพึ่งพาอาศัยกันและกันเป็นอย่างมาก ลักษณะและรูปแบบของระบบเกษตรกรรมจะเป็นอย่างไรก็ขึ้นอยู่กับฐานทรัพยากรธรรมชาติและระบบภูมิภาคนั้นๆ และในขณะเดียวกัน การดำรงอยู่ของความสมบูรณ์ของฐานทรัพยากรธรรมชาติ ก็ขึ้นอยู่กับระบบการเกษตรที่มีอยู่เช่นกัน อย่างเช่น พบว่าระบบเกษตรกรรมที่เป็นสวนผสมผสาน มีลักษณะที่ขึ้นต่อภูมิภาคนั้นๆ เป็นลุ่มน้ำ ดินแม่น้ำลำคลอง หรือ มีน้ำเพียงพอสำหรับความจำเป็นในช่วงแรกของการเริ่มระบบเกษตรกรรม เมื่อระบบเกษตรกรรมแบบสวนผสมได้มีการเติบโตและพัฒนาอย่างเต็มที่ สวนผสมนั้นก็ให้ความอุดมสมบูรณ์คืนต่อฐานทรัพยากรนั้นเช่นเดียวกัน ดังนั้นระบบเกษตรกรรมนั้นจะมีลักษณะที่เกื้อกูลและทำลายซึ่งกันและกัน เช่นเดียวกับ ตัวอย่างในกรณีของระบบเกษตรกรรมพืชเชิงเดี่ยวที่เกษตรกรบ้านดงบัง เคยปลูกอ้อย มันสำปะหลัง หรือเกษตรกรที่บ้านโป่งคำ ที่เคยปลูกข้าวโพด ต่างทราบดีว่า ทั้ง มันสำปะหลัง อ้อยและข้าวโพดที่ปลูกกันซ้ำซากติดต่อกันหลายปี สิ่งที่เกิดขึ้นตามมาก็คือ ดินที่เป็นปัจจัยสำคัญสำหรับการเกษตรต้องสูญเสียความอุดมสมบูรณ์ไปอย่างรวดเร็ว เนื่องจากสารเคมี ปุ๋ย และวิธีการปลูกโดยไม่เคยฟื้นฟูดินนั้นเป็นในเวลาต่อมาคือ ผลต่อผลผลิตทั้งอ้อยและข้าวโพด ผลผลิตลดต่ำลงเรื่อยๆ และไม่ได้ผลผลิตเท่าที่ควร

จากกรณีตัวอย่างดังกล่าวแล้ว ได้ยืนยันว่าเกษตรกรและระบบเกษตรกรรมนั้นต้องพึ่งพาฐานทรัพยากรธรรมชาติเป็นอย่างมาก และในขณะเดียวกันฐานทรัพยากรธรรมชาตินั้น จะอยู่ดำรงความสมบูรณ์ต่อไปได้หรือไม่ก็ขึ้นอยู่กับระบบเกษตรกรรมที่เกษตรกรเป็นผู้กำหนด

แต่อย่างไรก็ตาม คงเป็นไปได้ถ้าจะไม่กล่าวถึงข้อจำกัดในการกำหนดรูปแบบและระบบเกษตรกรรมที่เป็นอยู่ เพราะในสภาพความเป็นจริงนั้น เกษตรกรไทยไม่ได้มีอำนาจหรือสิทธิในการตัดสินใจอย่างแท้จริงในการกำหนดระบบเกษตรกรรม แม้ว่าเกษตรกรผู้เป็นเจ้าของฐานทรัพยากรธรรมชาตินั้นก็ตาม

6. กรณีตัวอย่างของกระบวนการเรียนรู้ต่อการละเมิดสิทธิเกษตรกร

จากกรณีศึกษา พบว่า หลายชุมชนต่างมีประสบการณ์ตรงในการต่อสู้กับอำนาจรัฐและเอกชน เพื่อรักษาสหิทธิของเกษตรกรในการปกป้องดูแลรักษาฐานทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นปัจจัยหลักในการดำเนินการในระบบเกษตรกรรม เกษตรกร สรุปว่า ในกระบวนการปกป้องและรักษาสหิทธิของตนนั้น ถือว่าเป็นกระบวนการเรียนรู้ของเกษตรกรโดยตรง เนื่องจากในกระบวนการรักษาสหิทธิเพื่อปกป้องฐานทรัพยากรนั้น เกษตรกรต้องใช้องค์ความรู้ ภูมิปัญญาท้องถิ่น ในการพิสูจน์ถึงการดำรงรักษาฐานทรัพยากรนั้นๆ ให้ได้ เช่น ในกรณีศึกษาของบ้านคันธุลีที่เกษตรกรต้องต่อสู้กับอำนาจรัฐและเอกชน เพื่อปกป้องการรุกรานของเอกชนโดยผ่านนโยบายการพัฒนาท้องถิ่น เพื่อเข้ามาครอบครองป่าพรุ ที่อุดมสมบูรณ์ด้วย น้ำ และ ดินที่มีความเหมาะสมสำหรับการเกษตร หลายครั้งที่รัฐและเอกชนได้ใช้อำนาจมืด ในการคุกคามเกษตรกรที่เป็นแกนนำในการปกป้องดูแลบริเวณป่าพรุนั้น

กลุ่มเกษตรกรบ้านคันธุลี ได้เรียนรู้ร่วมกันในการสร้างเครือข่ายกับองค์กรเกษตรกรต่างๆ เพื่อเรียกร้องให้รัฐได้เห็นถึงสิทธิชุมชนเกษตรกรที่จะดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติ ตามมาตรา 46 ในรัฐธรรมนูญ 2540 ซึ่งกระบวนการเรียกร้องสิทธิของเกษตรกรนี้ต้องใช้เวลานานมากกว่าเกษตรกรจะบรรลุเป้าหมาย ในการเป็นผู้ดูแลรักษาทรัพยากรนั้น

เช่นเดียวกับกระบวนการเรียกร้องต่อสู้ของประมงพื้นบ้านที่ หนองปรือ เพื่อรักษาชายฝั่งทะเล เพื่อการฟื้นฟูและดำรงไว้ซึ่งทรัพยากรสัตว์น้ำ ชาวประมงพื้นบ้านได้ถูกละเมิดสิทธิโดยประมงพาณิชย์ได้เข้ามาจับปลาด้วยเครื่องมือเทคนิคทันสมัย ซึ่งผลกระทบที่เกิดขึ้น คือ การสูญเสียปลาและสัตว์น้ำทั้งใหญ่และเล็ก ซึ่งยังไม่ถึงเวลาอันควร

ดังที่ทราบกันดีอยู่แล้วว่า ประมงพื้นบ้านภาคใต้มีความเข้มแข็ง ได้มีการรวมตัวเป็นเครือข่าย เพื่อปกป้องรักษาทรัพยากรธรรมชาติชายฝั่งทะเลมาเป็นเวลานานแล้ว แต่กลไกรัฐต่างๆ ทั้งส่วนกลางและท้องถิ่น ก็ยังดำเนินนโยบายการพัฒนาที่มุ่งการทำลายทรัพยากรธรรมชาติ ต่อไป

เกษตรกรเชื่อว่า นโยบายที่ผิดพลาดของรัฐก็คงจะมีปรากฏและมีการกำหนดนโยบายแบบนี้ต่อไป จนกว่ารัฐจะเปลี่ยนกระบวนการพัฒนาจากกระแสหลักมาเป็นการพัฒนาที่ยั่งยืน เพื่อให้สอดคล้องกับสภาพของสังคมไทย และเกษตรกรไทย

7. ปัจจัยเงื่อนไขที่มีอิทธิพลต่อกระบวนการทัศน์ในการพัฒนาระบบเกษตรกรรม

- จากการศึกษาพบว่า เกษตรกรไทยได้ถูกกำหนดแนวทางพัฒนาในการจัดระบบการเกษตรตั้งแต่ประเทศไทยได้มีนโยบายแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1 เป็นต้นมา เนื่องจากรัฐส่วนกลางได้ตัดสินใจแทนเกษตรกรไทยหรือประชาชนไทยทั้งหมด ที่จะก้าวเข้าสู่ระบบเกษตรกรรมกระแสหลัก โดยเข้าสู่ระบบตลาดโลก โดยมีธนาคารโลก และประเทศตะวันตกเป็นผู้ค้ำประกันในความมั่นใจว่า ประเทศไทยจะก้าวตามทันนานาประเทศ ดังนั้น เมื่อรัฐได้มีพันธกิจร่วมกับตลาดสากล โดยมีบทบาทเป็นผู้ผลิตทั้งวัตถุดิบและสินค้าบริโภค โดยเน้นภาคเกษตรกรรม เช่น ข้าว ปลา อาหารอื่น และวัตถุดิบสำหรับการแปรรูป เช่น ยางพารา ปาล์ม ข้าวโพด และอื่นๆ นั้นหมายความว่า ภาคเกษตรกรรมไทย ที่เคยเป็นวิถีชีวิตของชาวชนบท ที่มีเป้าหมาย คือ การผลิตเพื่อการดำรงชีวิต และเพื่อกินเพื่ออยู่เท่านั้น ต้องมีการเปลี่ยนแปลงเพื่อตอบสนองนโยบายรัฐและพันธกิจกับตลาดสากล จากวิถีผลิตควบคู่กับวิถีชีวิตและธรรมชาติ ต้องเปลี่ยนเป็นผู้ผลิตเพื่อแลกเปลี่ยนเอาเงินจากต่างประเทศเข้ามา เพื่อการซื้อขายและพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน ซึ่งเป็นเครื่องชี้วัดความเจริญในสายตาของประเทศอำนาจและทุนข้ามชาติ จากทัศนะและกระบวนการทัศน์เช่นนี้ ทำให้รัฐส่วนกลาง ต้องเร่งถ่ายทอดอุดมการณ์ใหม่กับเกษตรกร เพื่อเร่งการผลิตสู่ตลาดสากลให้ได้

เมื่อเป็นเช่นนั้น รัฐส่วนกลางภายใต้อุดมการณ์ใหม่ เพื่อเพิ่มผลผลิตทางการเกษตร สู่ระบบตลาดโลก จึงเป็นผลให้รัฐบาลได้กำหนดนโยบายอย่างเป็นรูปธรรม ในการเร่งการพัฒนา โดยไม่ได้คำนึงถึงปัจจัย ผลกระทบที่ตามมา รัฐประสานกับบรรษัทต่างชาติ และธุรกิจเอกชนภายในประเทศ ในการนำเข้าเทคโนโลยีใหม่ วิธีการทันสมัย เข้ามาใช้ในภาคเกษตรกรรม ในขณะเดียวกันรัฐก็ถ่ายทอดอุดมการณ์กระแสหลัก ให้กับมันสมองของประเทศ ก็ได้แก่ นักวิชาการด้านต่างๆ โดยเฉพาะนักวิชาการภาคเกษตร ซึ่งในเวลาต่อมาก็คือผู้รับอิทธิพลและอุดมการณ์ตลาดเสรีและการผลิตเชิงเดี่ยวเข้ามาเผยแพร่ ซึ่งประจักษ์ในการก่อตั้งโรงเรียนการเกษตร และนโยบายการขยายการผลิตภาคเกษตรออกไป โดยมีเจ้าหน้าที่ส่งเสริมเป็นผู้รับเอาอุดมการณ์และนโยบายของรัฐ ไปสู่การ

อันเนื่องมาจากรัฐส่วนกลางที่เป็นผู้คุมอำนาจในการจัดการบริหารประเทศไทย โดยกำหนดแนวนโยบาย วิธีการ ไว้เรียบร้อยแล้ว ดังนั้น เกษตรกรซึ่งเป็นเพียงผู้รับคำสั่งทั้งทางตรงและทางอ้อมก็ต้องปฏิบัติตาม ด้วยเชื่อว่า แนวทางกระแสผลิตเชิงเดียวนี้จะนำพาเกษตรกรไปสู่ชีวิตที่ดีกว่า ดังนั้น เมื่อเกษตรกรส่วนใหญ่ขานรับนโยบาย จึงเหมือนเป็นการยอมรับและปลุกเร้าให้รัฐคิดค้นโครงการใหญ่ๆ เพื่อตอบสนองต่อการผลิตใหม่ รวมถึง การส่งเสริมภาคอุตสาหกรรม ซึ่งมีภาคเกษตรรองรับ ไม่ว่าจะเป็นแรงงาน วัตถุดิบ และอื่นๆ สิ่งเหล่านั้นดูเหมือนว่า จะเป็นทางออกสำหรับประเทศไทย แต่สถานการณ์กลับไม่เป็นเช่นนั้น เพราะในเมืองกฏเกณฑ์ต่างๆ ไม่ได้ถูกกำหนดจากภายในประเทศ ดังนั้นเมื่อมีการส่งเสริมการเกษตรพืชเชิงเดี่ยว รัฐก็ขานรับจากต่างประเทศเข้ามาส่งเสริมให้เกษตรกรเป็นผู้ผลิต เมื่อผลิตได้เพียงชั่วระยะหนึ่ง ก็มีการเปลี่ยนแปลงโดยได้มีการรับผิดชอบ เช่น การปลูกมันสำปะหลัง ข้าวโพด อ้อย ฯลฯ เมื่อไม่สามารถส่งออกได้ ผลลัพธ์ก็คือ เกษตรกรเองเป็นผู้รับทุกข์และเป็นหนี้ในที่สุด ดังตัวอย่างจากกรณีศึกษา เช่น กรณีของนายชูศักดิ์ หาดหรมจังหวัดน่าน

มากไปกว่านั้น จากกระบวนการค้นในการพัฒนาดังกล่าว ยังเป็นผลให้ทรัพยากรตามธรรมชาติถูกทำลาย และถูกแย่งชิงกันมากขึ้น เพราะในแนวทางการผลิตเพื่อขายนั้น จะต้องผลิตให้ได้จำนวนมากที่สุด ดังนั้นฐานทรัพยากรธรรมชาติที่เคยเพียงพอ กลับต้องถูกขยายขนาดให้ใหญ่โตมากขึ้น เพราะให้ได้ผลผลิตสูงสุด ระบบเกษตรกรรมดั้งเดิมที่ใช้ที่ดินอย่างสมดุล ได้เปลี่ยนเป็นระบบเกษตรกรรมพืชเชิงเดี่ยวที่ต้องใช้ที่ดินผืนใหญ่ขึ้น น้ำก็ต้องมีปริมาณมากเพียงพอต่อการเกษตรนั้น ดังนั้นระบบเกษตรกรรมพืชเชิงเดี่ยวเพื่อการพาณิชย์ จึงมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงของฐานทรัพยากรธรรมชาติเป็นอย่างมาก ซึ่งปรากฏการณ์เหล่านั้นได้ถูกรวบรวมอยู่ในรายงานการละเมิดสิทธิเกษตรกร โดยคณะทำงานรวบรวมข้อเท็จจริงและสภาพปัญหาเกษตรกรในประเทศไทย

8. กระบวนการเรียนรู้เพื่อพัฒนาระบบเกษตรกรรมไทย

จากแนวคิดกระบวนการเรียนรู้ โดยการถ่ายทอดทางสังคมและแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนผนวกกับข้อมูลที่ได้จากการวิจัยนี้ เป็นการยืนยันว่า ในชุมชนชาวนาและเกษตรกรนั้น ยังมีกระบวนการเรียนรู้ ถ่ายทอดโดยผ่านกระบวนการทางสังคม และวัฒนธรรมชุมชนจนถึงปัจจุบันนี้ ในการศึกษาโดยวิเคราะห์จากบริบทของกระบวนการเรียนรู้เพื่อพัฒนาระบบเกษตรกรรมนี้ พบว่า เกษตรกรได้เรียนรู้และพัฒนาระบบเกษตรกรรมของตน มาจากการถ่ายทอดภูมิปัญญา องค์ความรู้ ทักษะ จากบรรพบุรุษ จากชุมชน จากพ่อแม่ และผู้รู้ต่างๆ โดยการเรียนรู้จากการสังเกต ลงมือปฏิบัติลองผิดลองถูก มาตั้งแต่เยาว์วัย ดังนั้นจึงไม่ต้องกังขาว่าทำไมเกษตรกรจึงทราบว่าจะต้องลงนาเมื่อไร ลงแปลงผัอย่างไร ออกจับปลาकिनไหน ช่วงเวลาใด หรือแม้แต่ว่าจะปลูกต้นไม้อะไรกับต้นไม้ใด สิ่งต่างๆ เหล่านี้ เกษตรกรโดยกำเนิดได้ผ่านกระบวนการขัดเกลาหรือถ่ายทอดทางสังคมมาแต่เด็ก เกษตรกรได้เห็นได้ปฏิบัติตามพ่อแม่ เมื่อต้องออกไปทำไร่ทำนาหรือออกทะเล เมื่อมีอะไรเกิดขึ้น การอธิบายหรือการแก้ปัญหาต่างๆ ก็จะถูกสอน และจัดการในขณะนั้น ดังนั้นเกษตรกรก็จะได้ร่วมในการปฏิบัติการณ์นั้นๆ ด้วย สิ่งต่างๆ เหล่านี้ล้วนเป็นกระบวนการเรียนรู้โดยธรรมชาติ และเป็นวิถีของสังคมชุมชนนั้น นอกจากนั้นสังคมก็จะบอกกล่าว กฎระเบียบต่างๆ ที่ถือเป็นการปฏิบัติกันมาโดยไม่ต้องมีการบังคับ ซึ่งล้วนแต่มีการรับรู้และปฏิบัติกันต่อมา จากกรณีศึกษา พบว่า การที่ “ ท้าวเจ้า ” ที่เป็นตัวแทนของ “ ผีปู่ตา ” บอกว่า บริเวณศาลผีปู่ตานี้ไม่ให้บุคคลใดครอบครองเป็นกรรมสิทธิ์ เพราะเป็นที่อยู่ของผีปู่ตาซึ่งปกครองชุมชนนั้น จึงเป็นที่รับรู้กันว่าบริเวณนั้นไม่ควรที่จะให้ผู้ใดครอบครองและเป็นที่รู้กันว่าจะต้องดูแลรักษาปกป้อง เพราะเป็นที่ของชุมชน หรือแม้แต่การไหว้ผีเหมือนฝ่ายที่บ้านโป่งคำ ก็เช่นเดียวกัน เมื่อใกล้ฤดูทำนา เกษตรกรจะต้องมาร่วมกันไหว้ผีเหมือนฝ่าย ใน

ขณะเดียวกันก็เป็นโอกาสให้แก่เมืองฝ่ายได้เข้าถึงกฎระเบียบ และวิธีการในการใช้น้ำร่วมกัน เพราะน้ำเป็นของทุกคน หรือแม้แต่การบูชาแม่พระธรณี ที่บ้านน้ำหัก ก็เป็นการขอบคุณ ที่เกษตรกรได้ใช้ประโยชน์จากที่ดินนั้น ส่วนในการถ่ายทอดองค์ความรู้โดยตรงจากผู้รู้สู่สมาชิก เช่นการดูแลรักษา ดิน น้ำ หรือวิธีการเพาะปลูก ก็มีกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันด้วย เช่น ที่ดินใดเหมาะสมที่จะปลูกอะไร หรือจะใช้สมุนไพรรักษาอะไร ในการป้องกันแมลง สิ่งต่างๆ เหล่านี้ ในชุมชนได้มีการสืบทอดกันมา แม้แต่ตำราต่างๆ ภูมิปัญญาต่างๆ เหล่านี้ยังคงถ่ายทอดกันมา

นอกจากนั้นยังพบว่า ในการถ่ายทอดภูมิปัญญาเพื่อพัฒนาระบบเกษตรนั้น ในอดีตที่ผ่านมาได้ทำกันโดยผ่านพิธีกรรมต่างๆ ดังกล่าวแล้ว เช่น การเซ่นไหว้ ผีเมืองฝ่าย การบูชาผีปู่ตา การแซ่กรก-สาก เป็นต้น

แต่เนื่องจากแนวคิดกระแสพัฒนาสมัยใหม่เข้ามาพร้อมกับความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ทำให้องค์ความรู้ที่เกษตรกรมีอยู่ถูกลบเลือนและไม่ได้รับการยอมรับในสังคมของเกษตรกรและระดับชาติ ในขณะเดียวกันเกษตรกรก็หลงใหลในแนวทางพัฒนาใหม่ โดยละเลยภูมิปัญญาท้องถิ่น องค์ความรู้ดั้งเดิมไม่ได้รับการยอมรับในสังคม แต่บรรษัทข้ามชาติ ประเทศตะวันตก กลับเข้ามาล้วงลึกเอาภูมิปัญญาท้องถิ่นต่างๆ ไปเป็นของตนเอง และประกาศออกมาว่าเป็นสิทธิบัตรที่ต้องของตน

จากสถานการณ์ที่มีความขัดแย้งและแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติกันอย่างหนัก ภูมิปัญญาท้องถิ่น องค์ความรู้ของเกษตรกร ก็ถูกแย่งชิงไปโดยที่รัฐยังไม่ได้ตระหนักถึงปัญหาที่เกิดขึ้น หรือตระหนักแต่ไม่ได้เห็นประโยชน์แก่เกษตรกรรมเท่าที่ควร หรือปิดหูปิดตา เพื่อผลประโยชน์แก่ส่วนตัวเท่านั้น

9. ปัจจัยเงื่อนไขที่สนับสนุนและเป็นอุปสรรคต่อสิทธิเกษตรกรในการเรียนรู้และการพัฒนาระบบเกษตรกรรม

ดังได้กล่าวแล้วในกระบวนการเรียนรู้ของเกษตรกรไทย การวิจัยพบว่า ปัจจัยที่เป็นอุปสรรคและสนับสนุนต่อสิทธิเกษตรกรนั้น เป็นปัจจัยที่กำหนดกลไกในการสร้างเงื่อนไขให้เป็นการสนับสนุนและเป็นอุปสรรคได้เช่นกัน ในที่นี้จะขอยกกล่าวถึง 3 ปัจจัยหลักด้วยกัน คือ

1. กระบวนทัศน์ของกระแสการพัฒนาเพื่อการพึ่งพา เป็นปัจจัยที่สำคัญมากต่อการกำหนดนโยบายการพัฒนาของประเทศไทย ดังได้กล่าวแล้ว กระบวนทัศน์ที่มุ่งหวังการส่งเสริมการผลิตสูงสุด เพื่อผู้บริโภคนั้น เป็นการทำลายและข่มขืนทรัพยากรธรรมชาติ ดังปรากฏในกรณีต่างๆ เช่น กระบวนทัศน์ของกระแสการพัฒนาเพื่อการพึ่งพานี้ ซึ่งมีบรรษัทข้ามชาติ ทุนต่างประเทศ และผู้ได้ประโยชน์โดยตรง ที่คิดค้นวิธีการต่างๆ ที่เข้ามามีอิทธิพลต่ออุดมการณ์ และ แนวคิดของสังคมไทยได้อย่างประสบความสำเร็จ โดยมีรัฐไทยเป็นตัวกลางในการถ่ายทอดแนวคิดนี้
2. วัฒนธรรม วัฒนธรรมที่เกษตรกรมีการพึ่งตนเองและช่วยเหลือกันและกันในระบบการผลิตแบบดั้งเดิม ที่เอาภูมิปัญญา และองค์ความรู้ของเกษตรกรเป็นฐานในการพัฒนา เพื่อการพึ่งตนเอง แต่วัฒนธรรมเก่าเหล่านั้น แทบจะต้องสูญหายไป เมื่อมีกระแสวัฒนธรรมใหม่เข้ามา ในรูปแบบต่างๆ กัน เช่น เทคโนโลยีการสื่อสารต่างๆ ข้อมูลข่าวสาร และค่านิยมใหม่ ที่พึ่งพาระบบตลาด และผูกความสัมพันธ์ทางสังคมโดยระบบกลไกตลาด สิ่งต่างๆ เหล่านี้ต่างเป็นปัจจัยที่มีผลต่อการพัฒนากระบวนการเรียนรู้ของเกษตรกร และการพัฒนาระบบเกษตรกรรมไทยด้วย

10. ประสบการณ์สู่การพัฒนากระบวนกรที่ยั่งยืนของเกษตรกรในปัจจุบัน

จากรูปแบบเกษตรกรรมยั่งยืนทั้ง 5 รูปแบบ อาจดูเหมือนว่าจะเป็นรูปแบบที่เด่นชัดและตายตัว แต่ในสถานการณ์จริงนั้น เกษตรกรได้มีการจัดปรับและพัฒนาให้สอดคล้องกับสภาพภูมิณีเวศมากขึ้น ในขณะที่เดียวกันก็มีวัตถุประสงค์ที่หลากหลายกันไป ระบบเกษตรยั่งยืนในทัศนะของเกษตรกรนั้น เป็นทั้งแนวคิดและวิธีการปฏิบัติ แต่ในการปฏิบัติ เกษตรกรได้ใช้ภูมิปัญญาและองค์ความรู้ที่ได้ลองผิดลองถูก และได้สืบทอดกันมานานเป็นแนวทางในการค้นหารูปแบบที่เหมาะสมกับฐานทรัพยากรธรรมชาติและลักษณะภูมิณีเวศด้วย

ในปัจจุบัน ภาคเกษตรกรรมและตัวเกษตรกรเองยังไม่สามารถหลุดไปจากกระแสหลักที่ใช้เงินตราเป็นเครื่องมือในการแสวงหาความสุขจากระบบบริโภคนิยม เกษตรกรยังต้องการเงินตราหรือรายได้ เพื่อแลกเปลี่ยนกับสินค้า บริการต่างๆ ที่ตนเองไม่สามารถผลิตได้เอง จากสถานการณ์เช่นนี้ เกษตรกรตัวอย่างกรณีศึกษาและชุมชนตัวอย่าง ยอมรับว่าตนเองได้ปรับเอาแนวคิดเกษตรกรรมยั่งยืนมาใช้ในการเกษตรเชิงพาณิชย์ด้วย โดยยึดหลัก “ต้องมีกินมีอยู่” และ “ขายให้ได้รายได้ด้วย” จึงจะอยู่ได้ในสภาพสังคมเช่นนี้

ดังได้กล่าวแล้วว่า เกษตรกรและชุมชนเป็นพลวัตและเป็นผู้ที่สามารถจะเปลี่ยนแปลง ตั้งรับ และปรับตัวได้ด้วย ดังนั้น เกษตรกรรมยั่งยืนที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน จึงมีการพัฒนาให้เหมาะสมกับสภาพตามจริง เช่น เกษตรกรที่บ้านคลองกระจง บ้านน้ำหัก มีการทำสวนผสมผสาน ระบบเกษตรกรรมที่มีความเกื้อกูลกันเองนั้น ทำให้ดินสมบูรณ์ขึ้น ได้ผลผลิตมากขึ้น มีเหลือเพื่อขาย แต่เกษตรกรยังมีความต้องการและความจำเป็นในชีวิตปัจจุบัน เช่น ต้องส่งลูกหลานให้ได้รับการศึกษา ต้องมีภาระทางสังคม เป็นต้น เกษตรกรจึงเห็นว่า พืชเชิงพาณิชย์ ก็ยังมีความจำเป็น และเกษตรกรสามารถปรับปรุงวิธีการจัดการและดูแลที่ดินกว่าเดิมได้ และไม่ได้ปลูกพืชเชิงพาณิชย์เพียงอย่างเดียว เกษตรกรได้แบ่งพื้นที่ส่วนหนึ่งในการปลูกพืชเชิงพาณิชย์ และอีกส่วนหนึ่งเป็นพืชสวนผสม ซึ่งทำให้เกษตรกรมีความมั่นใจในสภาพเศรษฐกิจของตน เกษตรกรอธิบายว่า การที่มีสวนผสมผสานเป็นสิ่งที่จำเป็นสำหรับปัจจัยสี่ เมื่อเพียงพอต่อความต้องการของครอบครัวแล้ว จึงขายเอาทุนคืน และเหลือเพื่อสะสมไว้ในยามที่จำเป็น เช่น เกษตรกรต้องการเงินสด ดังนั้นเขาจึงปลูกพืชเชิงเดี่ยว เช่น ยางพารา ปาล์ม ข้าวโพด ผลไม้หลักๆ เพื่อเป็นการเสริมรายได้โดยตรง

แต่เมื่อไรที่ตลาดของพืชเชิงพาณิชย์ตกต่ำ ชื้อขายยาก เกษตรกรยังมีพืชสวนอื่นๆ เพื่อเป็นอาหารและขายได้บ้าง ซึ่งเกษตรกรเห็นว่า แนวทางนี้จะมีประโยชน์ต่อเกษตรกร และในขณะเดียวกัน เกษตรกรก็ได้มีการคิดค้นในการใช้เทคนิควิธีการของเกษตรผสมผสานมาใช้ในแปลงพืชเชิงพาณิชย์ด้วย เช่น ในขณะที่ปลูกยางพารา, ปาล์ม, มะพร้าว, ทุเรียน ฯลฯ เกษตรกรบางคนเลี้ยงสัตว์และได้ปลูกพืชผลไม้แทรกไปด้วย เพื่อใช้ประโยชน์ในที่ดินได้อย่างคุ้มค่า และในขณะเดียวกันเป็นการเกื้อกูลกันไปด้วย คำถามอยู่ที่ว่า เกษตรกรรู้ได้อย่างไร ในการปลูกพืชอื่นผสมไปในแปลงพืชพาณิชย์ และควรเป็นพืชชนิดใด สิ่งต่างๆ เหล่านี้ เกษตรกรเรียนรู้และมีประสบการณ์ตรง จากการใช้ชีวิตในระบบเกษตรกรรมที่ตนทำอยู่ตั้งแต่วัยเด็กจนโต นั่นคือ คำตอบที่ได้จากเกษตรกร

ดังนั้น ในการอธิบายถึง ความเป็นพลวัตของความคิดของเกษตรกรจึงไม่สามารถอธิบาย เพียงแค่รูปแบบของระบบเกษตรกรรมเท่านั้น เพราะเกษตรกรมีเหตุผล มีการใคร่ครวญ และจัดระบบคิดของตนเองได้ เมื่อเกษตรกรมีโอกาสในการตัดสินใจที่จะเลือกหนทางในการพัฒนาระบบเกษตรกรรมและวิถีชีวิตของเกษตรกร ย่อมเป็นการแสดงให้เห็นว่า เกษตรกรใช้ประสบการณ์ที่ล้มเหลวเป็นบทเรียนในการเรียนรู้ เพื่อพัฒนาระบบเกษตรกรรม ให้มีความยั่งยืนมากขึ้น

เกษตรกรส่วนใหญ่ มีทัศนะว่า เกษตรกรที่ผ่านมาเป็นผู้ที่ดูถูกตนเอง เพราะระบบคิดของเกษตรกรที่สอนเสมอว่า วิธีการดั้งเดิมเป็นสิ่งที่ไม่ทันสมัย ใช้การไม่ได้ แต่ความจริงได้พิสูจน์แล้วว่า ภูมิปัญญาที่มีอยู่นั้นเหมาะสมและสอดคล้องกว่า แต่เดี๋ยวนี้เกษตรกรตระหนักดีว่า เขาต้องเอาองค์ความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้เพื่อพัฒนาระบบเกษตรกรรมและวิถีชีวิตของตนให้ได้ และคงจะไม่ยอมให้ประสบการณ์อันล้มเหลวกลับมาอีกในวงจรชีวิต นอกจากนั้น เกษตรกรยังเสนอแนว “ทางสายกลาง” ในการทำและจัดระบบเกษตรกรรมที่เหมาะสมด้วย คือ ไม่ควรทำอะไรอย่างเดียวหรือทำเพื่อหวังผลสูงสุด เพราะในระบบเกษตรกรรมที่ยังต้องใช้ฐานทรัพยากรนั้นจะต้องเคารพและดูแลทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นปัจจัยในวิถีเกษตรกรรมด้วย ไม่อย่างนั้นทรัพยากรธรรมชาติก็อาจจะสูญหายและถูกทำลายไป นั่นหมายถึงชีวิตเกษตรกรก็ถึงกาลวิบัติอีกครั้ง

นอกจากนั้นในกรณีศึกษาเกษตรกรตัวอย่างยังพบว่า เกษตรกรซึ่งคุ้นเคยกับการเพาะปลูกพืชเชิงเดี่ยว ที่มีพ่อค้าคนกลางมารับซื้อถึงแปลงเกษตรนั้น ในปัจจุบันระบบเกษตรยั่งยืน ที่ได้ผลผลิตเพียงพอเหลือขาย แต่ไม่ได้มากมายเพื่อส่งตลาด ดังนั้น ผลผลิตที่ได้ เกษตรกรเองจะเป็นผู้นำไปตลาดชุมชน / ท้องถิ่น เพื่อจำหน่ายเป็นรายได้ประจำวัน ซึ่งแตกต่างไปจากระบบเกษตรกรรมเชิงเดี่ยว ที่เกษตรกรไม่ต้องคิดคำนวณใดๆ เพราะเจ้าของธุรกิจ เป็นผู้คิดและวางแผนให้หมด ตั้งแต่การลงทุน เจ้าของกิจการก็เป็นคนคิดกำไร – ต้นทุน และสรุปเป็นเงินให้กับเกษตรกร จากความแตกต่างนี้ทำให้เกษตรกรเรียนรู้ว่า ระบบเกษตรกรรมยั่งยืนได้สอนให้รู้จักการจัดการ ในระบบตลาดชุมชน รู้จักการคิดคำนวณจุดคุ้มทุนสำหรับการเพาะปลูกต่อไปอีกด้วย

ข้อเสนอแนะ

เนื่องจากประเทศไทย เป็นประเทศเกษตรกรรม ซึ่งมีรากเหง้าและวัฒนธรรมทางการเกษตรมาช้านาน จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีการพัฒนา ส่งเสริม และสนับสนุนการเกษตรไปสู่ความยั่งยืนโดยเร่งด่วน เพราะการเกษตรคือ เสนียงอาหารของประชากรในประเทศ ต้องเตรียมรับมือกับการเพิ่มขึ้นของประชากร และคุณภาพชีวิตของประชากรในอนาคต จากการศึกษาวิจัย เกษตรกร ชุมชน และผู้เกี่ยวข้องได้เสนอแนะและสรุปเป็นประเด็นดังนี้

1. เสนอข้อมูลให้ทุกคนในสังคมไทยได้ตระหนักในปัญหาวิกฤตของภาคเกษตร อันเป็นฐานอาหารและทรัพยากร โดยการณรงค์และประชาสัมพันธ์ให้แพร่หลายอย่างกว้างขวาง
2. สร้างความเข้าใจให้กับคนในสังคม เรื่องเกษตรกรยั่งยืนอย่างชัดเจน มีรูปธรรม เพื่อเกิดการยอมรับเห็นทางออกของเกษตรกรยั่งยืนในอนาคตที่เป็นจริง
3. นำเสนอผลงานวิจัยเกษตรกรรมยั่งยืนต่อรัฐและสาธารณะ เพื่อให้เข้าใจในองค์ความรู้และข้อเท็จจริงของพื้นที่เกษตรกรรมยั่งยืนในประเทศไทยและต่างประเทศ
4. จัดให้มีการสัมมนาเชิงปฏิบัติการเรื่องเกษตรกรรมยั่งยืนและส่วนที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับเกษตรกรรมยั่งยืน เพื่อกำหนดยุทธศาสตร์และแนวทางที่เป็นจริงจากกลุ่มคนหลากหลายสาขาอาชีพภายในประเทศและให้เป็นมาตรการในระยะยาว
5. จัดให้มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้เรื่องเกษตรกรยั่งยืนอย่างมีชีวิตชีวา เป็นพลวัตร ทั้งทางด้านสื่อ การสื่อสาร ข้อมูลข่าวสาร สารสนเทศ แวดวงการศึกษา และการดูงานในพื้นที่
6. กำหนดให้เกษตรกรรมยั่งยืนเป็นวาระแห่งชาติที่สำคัญด้านความมั่นคงทางอาหารในอนาคตของประเทศ
7. ส่งเสริมให้ประชาชนมีส่วนร่วมในกระบวนการจัดการด้านทรัพยากรธรรมชาติและอาชีพการเกษตรที่มี

มิตีครบในลักษณะภูมิภาค ตั้งแต่ป่าต้นน้ำจนจรดทะเล โดยรัฐฟังฟังเสียงประชาชนและสนับสนุนประชาชนอย่างจริงจังและจริงใจ

8. ปรับวิธีคิดและปรับกระบวนการทัศน์ใหม่ในการพัฒนาการเกษตรของประเทศไปสู่เกษตรกรรมยั่งยืน ซึ่งเป็นทางเลือกและคำตอบสุดท้ายของการพัฒนาการเกษตรในยุคนี้และในอนาคต โดยเฉพาะอย่างยิ่งรัฐและกลไกรัฐทั้งหมดรวมทั้งภาคเอกชนที่แสงกำไร
9. รัฐฟังปรับนโยบายใหม่จากการสั่งการจากส่วนกลางและจากสถานทดลอง ห้องปฏิบัติการ สู่การกำหนดนโยบายและอนาคตจากท้องถิ่นจากเกษตรกรและประชาชนระดับรากหญ้า โครงการขนาดใหญ่ และโครงการที่ส่งผลกระทบต่อวิถีการผลิตของเกษตรกร รัฐต้องฟังเสียงประชาชนและฟังทำประชาพิจารณ์ก่อนที่รัฐจะตัดสินใจ ต้องให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วม ปรับนโยบายการเงินการคลังและงบประมาณให้สอดคล้องกับท้องถิ่น
10. รัฐปกป้องผลประโยชน์แก่เกษตรกรจากการเอาเปรียบของธนาคาร สถาบันการเงิน บริษัทเอกชน และบรรษัทข้ามชาติ โดยการออกกฎหมายหรือ พ.ร.บ. ให้ความคุ้มครอง กฎหมายใดที่เอาเปรียบเกษตรกรจะต้องยกเลิก
11. รัฐต้องปรับปรุงแก้ไขกฎหมายและ พ.ร.บ. ที่เชื่อได้ว่าเป็นการลิดรอนสิทธิเกษตรกรและสิทธิชุมชน เช่น พ.ร.บ. ยางพารา พ.ร.บ. น้ำ พ.ร.บ. ป่าชุมชน ตลอดจนกฎหมายและ พ.ร.บ. เกี่ยวกับการครอบครองที่ดิน
12. รัฐต้องปรับวิธีปฏิบัติงานและปรับบทบาทใหม่จากผู้สั่งการ ผู้กำหนดอนาคตใหม่ มิใช่เป็นผู้ชี้นำอีกต่อไป แต่รัฐเป็นเพียงผู้สนับสนุนหรือผู้เอื้ออำนวยความสะดวกให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาการเกษตรแนวยั่งยืน และกำหนดกฎกติกาของสังคมเกษตรกรรม ให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่น
13. สร้างและคิดค้นนวัตกรรมใหม่ในงานวิจัยตามแนวเกษตรกรรมยั่งยืนสู่เกษตรกรรมที่สร้างความมั่นคงเข้มแข็งในอนาคต บนพื้นฐานวิถีไท และภูมิปัญญาไทย

สิทธิชุมชนและสิทธิเกษตรกรใน ทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น

ทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นมีความสำคัญและเป็นหลักประกันความอยู่รอดของประเทศกำลังพัฒนาทุกประเทศในโลก เนื่องทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาที่เกี่ยวข้องคือฐานรากของระบบเกษตรกรรม การผลิตอาหาร และยารักษาโรคซึ่งเป็นปัจจัยหลักในการดำรงชีวิตของมนุษย์ในทุกวัฒนธรรม

อย่างไรก็ตามภายใต้การพัฒนาของเทคโนโลยีชีวภาพและการเติบโตของอุตสาหกรรมชีวภาพในปัจจุบัน ทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นในประเทศโลกที่สามได้มีบทบาทมากยิ่งขึ้นในฐานะที่เป็นวัตถุดิบและเป็นฐานสำหรับการวิจัยและพัฒนาในอุตสาหกรรมชีวภาพด้านเกษตรกรรม อาหาร และยา สำหรับบริษัทข้ามชาติและประเทศอุตสาหกรรมไปพร้อมๆกันด้วย

รายงานวิจัยชิ้นหนึ่งของ RAFI/UNDP ระบุว่า 1 ใน 3 ของยานั้นได้มาจากพืชสมุนไพร ซึ่งมียอดขายสูงถึง 43,000 ล้านดอลลาร์ต่อปี(ข้อมูลเมื่อปี 1990)¹เฉพาะในสหรัฐอเมริกาประเทศเดียว ในขณะที่งานวิจัยอีกชิ้นหนึ่งของธนาคารโลกประเมินว่ามูลค่าทางเศรษฐกิจของยาซึ่งได้มาจากพืชนั้นสูงถึง 68,000 ล้านดอลลาร์ต่อปีเฉพาะสหรัฐอเมริกา² โดยที่นอกเหนือจากการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรชีวภาพในรูปของยาแล้ว สหรัฐอเมริกายังได้ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรชีวภาพที่ได้มาจากประเทศต่างๆในการเกษตรของตนเป็นจำนวนมาก ตัวอย่างเช่น จากการศึกษาของ RAFI พบว่าพืชเกษตรสี่ชนิดสำคัญคือ ข้าวสาลี ข้าว ข้าวโพด และข้าวบาร์เลย์ ซึ่งพัฒนามาจากฐานพันธุกรรมที่ได้มาจากประเทศกำลังพัฒนานั้น ทำให้สหรัฐอเมริกาได้รับผลตอบแทนทางเศรษฐกิจสูงถึง 40,000 ล้านดอลลาร์

¹ Conserving Indigenous Knowledge: Integrating Two System of Innovation, RAFI/UNDP} 1994.

² Srivastava, Jitendra, et al. "Medicine Plants: An Expanding Role in Development" World Bank Technical Paper No. 320, 1996, p.14-15.

เหรียญสหรัฐต่อปี ดังนั้นหากคำนวณเฉพาะอุตสาหกรรมยาและการเกษตรสองอย่าง สหรัฐอเมริกาได้ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจคิดเป็นมูลค่าสูงถึง 100,000 ล้านดอลลาร์ต่อปี

หากคำนวณผลประโยชน์ที่ประเทศอุตสาหกรรมได้ทรัพยากรชีวภาพจากประเทศโลกที่สามไปใช้ในอุตสาหกรรมยา อาหาร เกษตร และเทคโนโลยีชีวภาพสาขาอื่นๆ มูลค่ารวมกันไม่น่าจะต่ำกว่า 300,000 ล้านดอลลาร์สหรัฐต่อปี⁴

ชุมชนท้องถิ่นกับความหลากหลายทางชีวภาพ

ทรัพยากรชีวภาพส่วนใหญ่หรือเกือบทั้งหมดนั้นอยู่ในประเทศโลกที่สาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเทศเขตร้อน และในบริเวณป่าฝน จากการประมาณการของนักวิทยาศาสตร์พบว่า พื้นที่ป่าฝนเขตร้อนของโลกซึ่งมีเนื้อที่ประมาณร้อยละ 7 ของผืนแผ่นดินบนโลกทั้งหมดนั้น แต่กลับมีจำนวนพันธุ์พืชและสัตว์ไม่น้อยกว่า 3 ล้านชนิดจากจำนวนสิ่งมีชีวิตทั้งหมดที่คาดว่าจะมีอยู่ในโลกทั้งหมดประมาณ 5 ล้านชนิดหรือมากกว่านั้น⁵ พื้นที่ป่าฝนเขตร้อนเพียงไม่ถึง 100 ไร่มีจำนวนชนิดของพันธุ์ไม้มากกว่าสหรัฐอเมริกาทั้งประเทศ⁶

ในกรณีประเทศไทยนั้น แม้เรามีพื้นที่เพียง 0.36 ของผืนแผ่นดินของโลกแต่เรากลับมีความหลากหลายของพันธุ์พืชพันธุ์สัตว์นับตั้งแต่ร้อยละ 2.6 - 10 ของโลก โดยที่ความหลากหลายของทรัพยากรชีวภาพนั้นนอกจากปรากฏในระบบนิเวศตามธรรมชาติแล้วยังเกิดขึ้นในไร่นาและป่าเขาที่เกษตรกรและชุมชนท้องถิ่นได้เข้าไปอนุรักษ์ พัฒนา และใช้ประโยชน์ด้วย

ในขณะที่ระบบเกษตรกรรมแผนใหม่และพื้นที่เกษตรกรรมส่วนใหญ่ของประเทศเปลี่ยนเป็นการผลิตตามแนวทางการปฏิวัติเขียวซึ่งทำให้เกิดการสูญหายของทรัพยากรพันธุกรรมไปอย่างรวดเร็ว แต่เกษตรกรและชุมชนท้องถิ่นต่าง ๆ กลับรักษาความหลากหลายทางชีวภาพเอาไว้ได้

ในขณะที่พื้นที่ร้อยละ 50 ของประเทศปลูกข้าวเพียง 5 สายพันธุ์ และพื้นที่ร้อยละ 90 ของประเทศปลูกข้าวเพียง 15 สายพันธุ์⁷ แต่ชุมชนท้องถิ่นและกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ กลับทำเกษตรกรรมที่รักษาความหลากหลายของข้าวและพันธุ์พืชไว้ได้เป็นจำนวนมาก เช่น งานศึกษาของกฤษฎา ที่บ้านน้ำจ้ำ อ.เมือง จ.น่าน ที่พบว่าชาวบ้านน้ำจ้ำสามารถจำแนกชื่อข้าวนาสายพันธุ์พื้นบ้านได้ไม่น้อยกว่า 28 สายพันธุ์ และยังคงเก็บรักษาสายพันธุ์ข้าวไว้ไม่น้อยกว่า 26 สายพันธุ์⁸ ในขณะที่งานศึกษาของยศ ในกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ในภาคเหนือพบว่ามีการรักษาความหลากหลาย

³ Enclosure of the Mind: Intellectual Monopolies, Rural Advancement Foundation Program, 1998.

⁴ วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ, เอกสารการวิจัยเรื่องโจรสลัดชีวภาพ สถาบันการแพทย์แผนไทย กระทรวงสาธารณสุข, 2541.

⁵ วิฑูรย์ ไบไม้, 2532. "ความหลากหลายทางชีวภาพ" ความหลากหลายทางชีวภาพในประเทศไทย

⁶ RAFI, 1993. Who is Who in Biodiversity. Ottawa.

⁷ วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ, 2535. "ไปให้พันธุ์ยุคปฏิวัติเขียว".

⁸ กฤษฎา บุญชัย, 2540. "พลวัตชุมชนล้านนาในการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ" วิทยานิพนธ์สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยมหิดล มหาวิทยาลัยศิลปากร

หลายเอาไว้ได้ในระดับสูง เช่นเดียวกับชุมชนเกษตรกรรมในพื้นที่⁹ และแม้ว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงเพราะการเข้ามาของระบบตลาดจากภายนอกแต่กลุ่มชาติพันธุ์จำนวนมากยังคงมีบทบาทในการรักษาและสืบทอดพันธุ์พืชต่าง ๆ เอาไว้ได้¹⁰

การศึกษาพฤกษศาสตร์พื้นบ้านของกลุ่มชาติพันธุ์ 5 เผ่า คือ จีนยูนาน, ลีซอ, เมี่ยน, ลาหู่, และอาข่า บนดอยแม่สะลอง อำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย ของชูศรี และปริทรรศน์ พบว่าแม้จะมีวิถีการดำรงชีวิตจะเปลี่ยนไปเพราะการเข้ามาของระบบตลาด มีสิ่งอำนวยความสะดวก และผลิตภัณฑ์ต่างๆจากภายนอกเข้ามาในหมู่บ้าน แต่กลุ่มชาติพันธุ์ดังกล่าวยังคงรักษาและสืบทอดการใช้ประโยชน์จากพันธุ์พืชต่าง ๆ อยู่ได้ ดังตารางข้างล่าง

จำนวนชนิดของพืชแบ่งกลุ่มตามการใช้ประโยชน์
ศึกษาจากกลุ่มชาติพันธุ์ 5 เผ่า คือ จีนยูนาน, ลีซอ, เมี่ยน, ลาหู่, และอาข่า
ดอยแม่สะลอง อำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย

การใช้ประโยชน์	จำนวนชนิดของพืช
อาหาร เครื่องดื่ม เครื่องเทศ	189
สมุนไพร	215
เครื่องนุ่งห่ม เครื่องใช้ทำที่อยู่อาศัย	25
สีย้อม และเครื่องประดับ	9
พิธีกรรม และความเชื่อ	12
พืชพิษ และพืชใช้ประโยชน์อื่นๆ	23

ที่มา : ชูศรี ไพรสนธิ และปริทรรศน์ ไพรสนธิ, 2542.

"การศึกษาพฤกษศาสตร์พื้นบ้านของชนกลุ่มน้อยเผ่าต่างๆบนดอยแม่สะลอง"

บทบาทของชุมชนท้องถิ่นซึ่งได้ทำหน้าที่ในการอนุรักษ์ พัฒนา และสืบทอดความหลากหลายทางชีวภาพ และภูมิปัญญาท้องถิ่นเอง ที่ทำให้เกิดกระแสเรียกร้องให้สังคมโลกและสังคมไทยยอมรับสิทธิของพวกเขาที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อทั้งเกษตรกรรมชุมชนและสังคมโดยรวม

บริบทของปัญหาทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น

หลักการของสิทธิเกษตรกรและชุมชนในทรัพยากรชีวภาพนั้น ถูกเสนอขึ้นภายใต้บริบทของปัญหาหลัก 4 ประการคือ

⁹ ยศ สันตสมบัติ, 2542. "ความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน" คณะสังคมศาสตร์ ม.เชียงใหม่

¹⁰ ชูศรี ไพรสนธิ และปริทรรศน์ ไพรสนธิ, 2542. การศึกษาพฤกษศาสตร์พื้นบ้านของชนกลุ่มน้อยเผ่าต่างๆบนดอยแม่สะลอง. รายงานผลการวิจัยด้านความหลากหลายทางชีวภาพในประเทศไทย โครงการพัฒนาองค์ความรู้และศึกษานโยบายการจัดการทรัพยากรชีวภาพในประเทศไทย.

สิทธิชุมชนและสิทธิเกษตรกรในทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ๔ ภาค

วันที่ ๑๕ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๕

ประการแรก รัฐและระบบทุนได้เข้ามาแย่งยึดสิทธิของชุมชนและเกษตรกรที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากร(ที่ดิน ป่าไม้ แหล่งน้ำ และทรัพยากรชีวภาพ)และเกษตรกรรมซึ่งแต่เดิมเคยอยู่ภายใต้อำนาจการตัดสินใจของชุมชนออกไปจากมือของเกษตรกรและชุมชน ความขัดแย้งระหว่างเกษตรกรและชุมชนฝ่ายหนึ่งกับรัฐและนักลงทุนฝ่ายหนึ่งจะรุนแรงมากยิ่งขึ้นเป็นลำดับ

ประการที่สอง บรรษัทข้ามชาติและสถาบันวิจัยจากประเทศอุตสาหกรรมได้เข้ามาแสวงหาผลประโยชน์จากการใช้ทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นจากประเทศโลกที่สามมากยิ่งขึ้น และโดยวิธีการที่ซับซ้อนเพื่อรองรับการเติบโตของเทคโนโลยีชีวภาพและอุตสาหกรรมชีวภาพ

ประการที่สาม องค์การการค้าโลกและองค์การระหว่างประเทศที่เกี่ยวข้องกับการวางกฎเกณฑ์และกติกายที่เกี่ยวข้องกับการค้าและอุตสาหกรรมเช่น WIPO (World Intellectual Property Organization) และ UPOV (Union for the Protection of New Varieties of Plants) เป็นต้นได้เข้ามาผลักดันให้ประเทศไทยและประเทศกำลังพัฒนาทั้งหลายต้องสร้างระบบทรัพย์สินทางปัญญาที่วางอยู่บนรากฐานวิธีคิดแบบพหุวัฒนธรรม และเน้นส่งเสริมผลประโยชน์ของบรรษัทขนาดใหญ่ ยิ่งกว่าจะเคารพความคิดของชุมชนท้องถิ่น เกษตรกร และประชาชนส่วนใหญ่ในโลก

ประการที่สี่ คือการเข้ามาของสิ่งมีชีวิตแปลงพันธุกรรมและผลิตภัณฑ์แปลงพันธุกรรมจากประเทศอุตสาหกรรมเข้ามาภายในประเทศอย่างรวดเร็วจนยากที่เราจะรับมือได้ทัน การหลั่งไหลเข้ามาของผลผลิตจากเทคโนโลยีชีวภาพดังกล่าวจะสร้างการเปลี่ยนแปลงให้เกิดขึ้นกับระบบเกษตรกรรม การผลิตอาหาร รวมทั้งยารักษาโรคต่างๆ อย่างขนานใหญ่อย่างที่เร

ความขัดแย้งเกี่ยวกับสิทธิของชุมชนท้องถิ่นในเรื่องดังกล่าวมีอยู่ในหลากหลายระดับ ทั้งได้แก่การขัดแย้งระหว่างสิทธิในการบริหารจัดการทรัพยากรของชุมชนท้องถิ่นกับรัฐซึ่งรวมศูนย์อำนาจการบริหารจัดการเอาไว้มาอย่างยาวนาน และความขัดแย้งระหว่างชุมชนท้องถิ่นโดยรวมกับบรรษัทขนาดใหญ่และประเทศอุตสาหกรรมซึ่งต้องการเข้าถึงการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น ทั้งนี้โดยจะเห็นภาพสะท้อนในเรื่องดังกล่าวทั้งในระดับประเทศและระดับระหว่างประเทศ

ความเคลื่อนไหวและการเรียกร้องสิทธิเกษตรกรและชุมชนท้องถิ่นในระดับระหว่างประเทศ

ข้อตกลงระหว่างประเทศที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับเรื่องสิทธิเกษตรกรและชุมชนท้องถิ่นนั้นเกิดขึ้นในเวทีขององค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติ(FAO) และในอนุสัญญาว่าด้วยความหลากหลายทางชีวภาพซึ่งเริ่มต้นมาจากโครงการว่าด้วยสิ่งแวดล้อมของสหประชาชาติ (UNEP)

อย่างไรก็ตามก่อนข้อตกลงหลักสองข้อตกลงนั้นได้มีความเคลื่อนไหวในการเรียกร้องสิทธิของชุมชนท้องถิ่นในเวทีอื่นๆภายใต้องค์การสหประชาชาติด้วย เช่น คำประกาศว่าด้วยสิทธิชนพื้นเมือง ใน คณะทำงานว่าด้วยพลเมืองที่เป็นชนพื้นเมือง (Working Group on Indigenous Populations) ซึ่งเริ่มต้นขึ้นเมื่อปี 1982 โดยสภาเศรษฐกิจและสังคมแห่งสหประชาชาติ (ECOSOC) คำประกาศว่าด้วยสิทธิชนพื้นเมืองซึ่งใช้เวลาจัดทำนานร่วมทศวรรษได้แล้วเสร็จเมื่อปี 1993 โดยมีสาระสำคัญครอบคลุมในประเด็นต่างๆ ที่สำคัญหลายประการ เช่น สิทธิในการควบคุมการเข้าถึง และการเป็นเจ้าของในพืช สัตว์ และแร่ธาตุ ที่เกี่ยวกับข้องกับการดำเนินชีวิต ตลอดจนการสืบสานวิถีแห่งวัฒนธรรมของตนเอง สิทธิในการเป็นเจ้าของ พัฒนา และควบคุมการใช้ประโยชน์จากที่ดิน ดินแดน อากาศ น้ำ ชายฝั่ง พรรณพฤษชาติ พรรณสัตว์ชาติ และทรัพยากรอื่นที่ได้ครอบครองหรือใช้ประโยชน์ สิทธิที่จะได้รับการคุ้มครอง

ในเรื่องที่เกี่ยวกับวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี พันธุ์พืช การรักษาสภาพ ศิลปะ การขับร้อง การแสดง ลายผ้า ลายเขียน หัตถกรรม และอื่นๆ สิทธิในการได้รับการแจ้งให้ทราบล่วงหน้า เป็นต้น¹¹

สิทธิเกษตรกร ใน สัตยบันระหว่างประเทศว่าด้วยทรัพยากรพันธุกรรม ภายใต้องค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติ

ช่วงปลายทศวรรษ 1970 ประเทศลาตินอเมริกาหลายประเทศ เช่น เม็กซิโก และคิวบา เป็นต้น ได้เรียกร้องให้มีการจัดระเบียบและให้มีข้อตกลงเกี่ยวกับการแลกเปลี่ยนทรัพยากรพันธุกรรมขึ้น¹² ข้อเสนอของประเทศในลาตินอเมริกาดังกล่าวทำให้ประเทศเกษตรกรรมทั้งหลายได้หันมาพิจารณาปัญหาเรื่องพันธุกรรมอย่างจริงจังเป็นครั้งแรก จนในที่สุดองค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติ ได้หยิบยกเรื่องนี้ขึ้นมาพิจารณาเมื่อปี 1983 และได้จัดให้มีการประชุมดังกล่าวติดต่อกันเรื่อยมาในทุกๆ 2 ปี ภายใต้ชื่อ "คณะกรรมการว่าด้วยทรัพยากรพันธุกรรมพืช (Commission on Plant Genetic Resources)"

หลังจากประชุมกันหลายครั้ง ในที่สุด CPGR ได้บรรลุข้อตกลง โดยประเทศต่างๆที่เป็นสมาชิกส่วนใหญ่ได้ตกลงลงนามรับรองใน "สัตยบันระหว่างประเทศว่าด้วยทรัพยากรพันธุกรรม" (International Undertaking on Plant Genetic Resources: IUPGR) เมื่อปี 1989 ทั้งนี้โดยครอบคลุมหลักการเรื่อง "สิทธิเกษตรกร" เพื่อให้ทุกฝ่ายได้ตระหนักและยอมรับต่อบทบาทของเกษตรกรที่มีต่อการอนุรักษ์ พัฒนา และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรพันธุกรรม ทั้งนี้โดยมีการลงนามของประเทศต่างๆ มากกว่าหนึ่งร้อยประเทศทั่วโลก

สิทธิเกษตรกรในความหมายของ FAO คือ "สิทธินับตั้งแต่อดีต ปัจจุบัน และอนาคต ของเกษตรกรซึ่งได้อนุรักษ์ ปรับปรุง และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรพันธุกรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกษตรกรซึ่งได้อาศัยอยู่ในศูนย์กลางแหล่งกำเนิด"¹³ และศูนย์กลางการกระจายพันธุ์"¹⁴ โดยเพื่อให้ข้อตกลงดังกล่าวดำเนินไปได้ ได้มีการเสนอให้มีการจัดตั้งสิ่งที่เรียกว่า "กองทุนพันธุ์พืช" เพื่อสนับสนุนบทบาทของเกษตรกรในการอนุรักษ์ พัฒนา และใช้ประโยชน์จากพันธุ์พืช อย่างไรก็ตามในทางปฏิบัติ องค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติไม่อาจบรรลุเจตนาดังกล่าวได้

¹¹ Posey, A. Darrell, 1996. "Traditional Resource Rights: International Instruments for Protection and Compensation for Indigenous Peoples and Local Communities", IUCN.

¹² อ่านรายละเอียดในเรื่องนี้ได้จาก Development Dialogue ฉบับ Law of the Seed

¹³ ประเทศที่เป็นศูนย์กลางแหล่งกำเนิด (country of origin) หมายถึง ประเทศที่เป็นผู้ครอบครองทรัพยากรพันธุกรรมที่ถูกเก็บรักษาไว้ในสภาพตามธรรมชาติ (in situ conservation) ในทางประวัติศาสตร์หมายถึงประเทศที่เป็นต้นตอแหล่งกำเนิดของของทรัพยากรพันธุกรรมนั้นๆ อย่างไรก็ตามตามกฎหมายแล้วประเทศที่เป็นศูนย์กลางแหล่งกำเนิดไม่จำเป็นต้องหมายถึงประเทศที่ต้นกำเนิดเท่านั้นแต่ยังหมายถึงประเทศซึ่งมีความหลากหลายของพันธุกรรมนั้นๆในปัจจุบันได้ด้วย (Martin A. Girsberger, 1999)

¹⁴ ศูนย์กลางการกระจายพันธุ์ (Centers of Diversity) หรือที่เรียกกันว่า Vavilov Centers เป็นบริเวณที่มีความหลากหลายทางชีวภาพปรากฏอยู่ในระดับสูง โดยทั่วไปแล้วหมายถึงบริเวณทางภูมิศาสตร์เมื่อเกษตรกรในยุค Neolithic ได้คัดเลือกพืชเกษตรต่างๆเพื่อเพาะปลูกในยุคนั้น อย่างน้อยมี 40 ประเทศที่ตั้งอยู่ในบริเวณที่เป็นศูนย์กลางการกระจายพันธุ์ดังกล่าว (Edward O. Wilson, 1992)

เนื่องจากขาดการสร้างกลไกต่าง ๆ เพื่อดำเนินการให้มีการตอบสนองต่อเกษตรกร และขาดการสนับสนุนเงินทุนจากผู้ที่เกี่ยวข้อง¹⁵

อย่างไรก็ตามข้ออ่อนสำคัญของข้อตกลงนี้คือการบรรจุหลักการที่ว่า ทรัพยากรชีวภาพเป็น "สมบัติร่วมของมวลมนุษยชาติ (Common Heritage of Mankind)" รวมเอาไว้ด้วย ทำให้ข้อตกลงนี้ไม่ได้รับการยอมรับเท่าที่ควรในหมู่ประเทศกำลังพัฒนาและในปีเดียวกันที่อนุสัญญาว่าด้วยความหลากหลายทางชีวภาพเริ่มบังคับใช้ (ปี 2536) ได้มีความเคลื่อนไหวขององค์กรพัฒนาเอกชน และประเทศโลกที่สามให้มีการแก้ไขสัตยาบันระหว่างประเทศว่าด้วยทรัพยากรพันธุกรรม ซึ่งเป็นข้อตกลงไม่ผูกพัน (non-binding) โดยให้แก้ไขหลักการที่ว่า ทรัพยากรพันธุกรรมเป็นสมบัติร่วมของมวลมนุษยชาติเสียใหม่โดยให้สอดคล้องกับหลักการโดยของแต่ละประเทศซึ่งวางเอาไว้ในอนุสัญญาว่าด้วยความหลากหลายทางชีวภาพ ทำให้ความหมายของคำว่า "เกษตรกร" ซึ่งปรากฏในข้อตกลงครอบคลุมกว้างขวางมากขึ้น โดยครอบคลุมถึง ชาวประมงพื้นบ้าน กลุ่มชนพื้นเมืองในรูปแบบต่างๆ ดังที่อนุสัญญาว่าด้วยความหลากหลายทางชีวภาพได้ให้ความหมายครอบคลุมกว้างขวางกว่า โดยใช้คำว่า " สิทธิชนพื้นเมือง และชุมชนท้องถิ่น" เป็นต้น โดยขณะนี้กระบวนการต่อรองและแลกเปลี่ยนในเวทีขององค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติยังคงดำเนินต่อไป โดยมีการเปลี่ยนชื่อคณะกรรมการว่าด้วยทรัพยากรพันธุกรรมพืช เป็น คณะกรรมการว่าด้วยทรัพยากรพันธุกรรมเกี่ยวกับอาหารและการเกษตร (The Commission on Genetic Resources for Food and Agriculture) ทั้งนี้เพื่อให้กรอบการตกลงระหว่างประเทศในเรื่องนี้ครอบคลุมเรื่องพันธุ์พืช สัตว์ และสิ่งมีชีวิตอื่นๆ ด้วย

สิทธิชนพื้นเมือง และชุมชนท้องถิ่น ในอนุสัญญาว่าด้วยความหลากหลายทางชีวภาพ (Convention on Biological Diversity)

อนุสัญญานี้มีผลบังคับใช้แล้วเมื่อวันที่ 29 มิถุนายน 2536 ภายหลังจากที่มีประเทศต่างๆ ให้สัตยาบัน ครบ 30 ประเทศ¹⁶ เนื้อหาในอนุสัญญานับว่ามีได้เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์เท่านั้น หากแต่ได้กล่าวถึงการใช้อย่างยั่งยืนไปพร้อมๆ กันด้วยสาระสำคัญของอนุสัญญาว่าด้วยความหลากหลายทางชีวภาพคือ อนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพ, เอื้ออำนวยให้มีการเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรชีวภาพ และให้มีการแบ่งปันผลประโยชน์อย่างเท่าเทียมระหว่างผู้ที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์และผู้ใช้ประโยชน์จากความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น

ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับสิทธิในทรัพยากรชีวภาพนั้น อนุสัญญาได้ให้ความสำคัญแก่ชุมชนท้องถิ่นระดับหนึ่ง โดยในมาตราที่ 8 จ ในอนุสัญญานับนี้ ระบุว่า

1) ให้ประเทศภาคี เคารพ ส่งเสริม และธำรงไว้ซึ่งภูมิปัญญา ประดิษฐ์กรรม และการปฏิบัติของชุมชนท้องถิ่น/พื้นเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เกี่ยวข้องกับชีวิตประจำวันอันสัมพันธ์กับการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรชีวภาพอย่างยั่งยืน

2) ให้ประเทศภาคีสันับสนุนให้มีการเผยแพร่ภูมิปัญญา ประดิษฐ์กรรมและการปฏิบัติดังกล่าวไปใช้อย่างกว้างขวาง โดยได้รับความเห็นชอบของผู้ทรงสิทธิในภูมิปัญญาดังกล่าว

¹⁵ อ่าน Enclosure of the Mind หน้า 50

¹⁶ ขณะนี้ประเทศไทยยังไม่ได้ให้สัตยาบัน เนื่องจากคำคัดค้านขององค์กรพัฒนาเอกชนและนักวิชาการบางส่วนที่ต้องการให้การให้สัตยาบันนั้นผ่านการพิจารณาของรัฐสภา และต้องการให้มีกฎหมายภายในเพื่อคุ้มครองทรัพยากรชีวภาพเสียก่อน

3) ให้ประเทศภาคีสถิตเสริมการแบ่งปันผลประโยชน์ที่ได้จากการใช้ภูมิปัญญา ประดิษฐ์กรรม และการปฏิบัติ นั้นๆ อย่างเท่าเทียมกัน¹⁷

ด้วยเหตุที่อนุสัญญาที่สร้างขึ้นเพื่อประนีประนอมระหว่างประเทศโลกที่สามซึ่งเป็นเจ้าของทรัพยากร และ ประเทศอุตสาหกรรมซึ่งเป็นเจ้าของเทคโนโลยีชีวภาพ ทำให้เนื้อหาของอนุสัญญาประกอบไปด้วยข้อความที่ต้อง อาศัยการตีความ มีทั้งส่วนที่ยอมรับสิทธิของชุมชนท้องถิ่นและส่วนที่ยอมรับสิทธิทางปัญญาของประเทศอุตสาหกรรม¹⁸ และส่งผลให้เกิดการเจรจาต่อรองใน "พิธีสาร" ซึ่งเกี่ยวข้องกับบางประเด็นเป็นการเฉพาะด้วย เช่น พิธีสารว่า ด้วยความปลอดภัยทางชีวภาพ (Biosafety Protocol) และรวมทำให้เกิดการเคลื่อนไหวในเรื่องอื่นๆที่เกี่ยวข้องเป็น การเฉพาะด้วย¹⁹

อย่างไรก็ตามบรรยากาศการถกเถียงและการเจรจาต่อรองระหว่างกลุ่มต่างๆในอนุสัญญาว่าด้วยความ หลากหลายทางชีวภาพ ได้ส่งผลให้เกิดการอภิปรายในเรื่องดังกล่าวภายในประเทศไทยอย่างกว้างขวางด้วย และนี่ อาจเป็นส่วนที่ดีที่สุดที่อนุสัญญานี้มีคุณค่าต่อการกระบวนการให้การรับรองสิทธิเกษตรกรและชุมชนในประเทศไทย

สิทธิในทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นในสังคมไทย

เท่าที่ผ่านมาประเด็นเกี่ยวกับสิทธิในทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นประเด็นที่ยังมิได้ถูกหยิบ ยกมาพิจารณาอย่างจริงจังในสังคมไทย

แม้เมื่อรัฐได้รับอำนาจการจัดการป่าไม้และที่ดินเข้ามาอยู่ในมือของรัฐในสมัยการปฏิรูปและวางโครงสร้าง การบริหารแผ่นดินในสมัยรัชกาลที่ 5 แต่จนถึงปัจจุบัน สิทธิในทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาของท้องถิ่นก็หาได้ อยู่ในมือของรัฐไม่ รัฐอาจอ้างกรรมสิทธิ์เหนือไม้สักและไม้มีค่าต่างๆแต่รัฐมิได้อ้างสิทธิเหนือ "พันธุ์กรรม" ของไม้สัก กระทั่งเมื่อมีการออกกฎหมายป่าไม้หลายฉบับ เช่น พระราชบัญญัติป่าสงวนแห่งชาติ ซึ่งอ้างสิทธิในป่าสงวนทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นต้นไม้ สัตว์ป่า ดิน หิน และแร่ธาตุทั้งหมดที่อยู่ในเขตป่าสงวน แต่รัฐก็หาได้อ้างสิทธิเหนือพันธุ์กรรมของ สิ่งมีชีวิตในป่านั้นไม่ ทั้งนี้เนื่องจากการอ้างสิทธิเหนือพันธุ์กรรมหมายถึงการอ้างสิทธิความเป็นเจ้าของเหนือ "ความสามารถในการถ่ายทอดและกำหนดลักษณะต่างๆของสิ่งมีชีวิต" ยกตัวอย่างเช่น ชาวบ้านที่เข้าไปจับหรือล่าไก่ป่าใน เขตป่าสงวนแห่งชาติย่อมมีความผิด แต่หากชาวบ้านเอาไก่บ้านเข้าไปผสมพันธุ์กับไก่ป่าในป่าสงวน แล้วได้ไก่พันธุ์ ใหม่ที่หากินได้เองและบินได้เหมือนนก รัฐก็มิได้อ้างสิทธิเหนือความสามารถในการถ่ายทอดและกำหนดลักษณะของ ไก่ป่าแต่อย่างใด

¹⁷ สำนักนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม กระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม, 2539. คำอธิบายเบื้องต้น อนุสัญญาว่าด้วยความหลากหลายทางชีวภาพ : คติระดับโลกและทำในระดับประเทศ

¹⁸ กอบกุล رایชนะนคร,ไม่ระบุพ.ศ.ที่พิมพ์. ประเทศไทยกับอนุสัญญาความหลากหลายทางชีวภาพ, เอกสารทางวิชาการของสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย (TDRI)

¹⁹ เช่นขณะนี้ UNCTAD ได้พยายามผลักดันให้มีการคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่น โดยได้จัดให้มีการประชุมระหว่าง ประเทศ เชิญองค์การต่างๆที่เกี่ยวข้องเช่น WIPO, CBD, UPOV, WHO และตัวแทนจากประเทศต่างๆเข้าร่วมโดย ประชุมผู้เชี่ยวชาญเรื่อง " Systems and National Experiences for Protecting Traditional Knowledge, Innovations and Practices เมื่อ 30 ตุลาคม - 2 พฤศจิกายน 2000 ที่ประเทศสวิตเซอร์แลนด์

สาเหตุสำคัญที่ทำให้ประเทศกำลังพัฒนาต่างๆ ได้ให้ความสนใจเกี่ยวกับการพัฒนาและรับรองสิทธินั้น จึงเกิดขึ้นจากการที่บรรษัทข้ามชาติและประเทศอุตสาหกรรมได้เข้ามาใช้ประโยชน์จากทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นจากประเทศกำลังพัฒนา และพร้อมๆ กันนั้นได้ผลักดันระบบกฎหมายทรัพย์สินทางปัญญาเป็นเครื่องมือในการผูกขาดทรัพยากรพันธุกรรมที่อยู่ในความครอบครองของตน นั้นเอง

หลักการที่ว่า “ทรัพยากรชีวภาพเป็นสมบัติของมวลมนุษยชาติ” จึงถูกตั้งคำถาม และเป็นที่มาของความพยายามของหลายฝ่ายที่จะพัฒนากฎเกณฑ์และกฎหมายเพื่อรับรองสิทธิของเกษตรกรและชุมชนท้องถิ่นเกี่ยวกับทรัพยากรชีวภาพ เพื่อถ่วงดุลย์กับการผลักดันสิทธิในทรัพย์สินทางปัญญาของบรรดาอุตสาหกรรมทั้งหลาย

ผู้ถือสิทธิในทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น

หากพิจารณาบริบทของปัญหาและเจตนารมณ์ในการพัฒนาหลักการเกี่ยวกับสิทธิเกษตรกรและชุมชนดังกล่าวข้างต้น “ผู้ถือสิทธิ” ในทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นครอบคลุมความหมายของเกษตรกรและชุมชนดังนี้

1. ชุมชนท้องถิ่น (Local community)

ความหมายของ “ชุมชนท้องถิ่น” ครอบคลุมถึงชุมชนท้องถิ่นทั้งหมดที่มีวิถีชีวิต²⁰ เกี่ยวข้องกับความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญา ซึ่งต้องหมายรวมถึงชุมชนพื้นเมืองหรือกลุ่มชาติพันธุ์ (Indigenous Peoples) ต่างๆ ด้วย

การให้สิทธิแก่ชุมชนท้องถิ่นทั้งที่เป็นชุมชนท้องถิ่นทั่วไปและกลุ่มชาติพันธุ์เป็นไปโดยเหตุผลเชิงประจักษ์ที่ชุมชนท้องถิ่นเหล่านี้ได้มีบทบาทสำคัญยิ่งกว่ากลุ่มชนอื่นๆ ในสังคมในการอนุรักษ์ พัฒนา และสืบทอดการใช้ประโยชน์ทรัพยากรชีวภาพ และการดำเนินการเช่นนี้เป็นกระแสที่เกิดขึ้นพร้อมกันทั่วโลกด้วย

ในบริบทของสังคมไทย การยอมรับสิทธิของเกษตรกรและชุมชนท้องถิ่นในทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นนั้นดูเหมือนไม่มีปัญหามากนัก เนื่องจากหลายฝ่ายตระหนักดีถึงบทบาทของชุมชนเกษตรกรไทยในอดีตได้อนุรักษ์และพัฒนาพันธุ์พืชสำคัญๆ เช่น ข้าวหอมมะลิ ทุเรียนหมอนทอง เป็นต้น แต่เมื่อต้องการขยายการคุ้มครองสิทธินั้นไปสู่กลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ที่อาศัยร่วมอยู่ในผืนแผ่นดินไทยมายาวนานนั้นมักมีข้อโต้แย้งจากบางฝ่าย

ตัวอย่างของวิวาทะซึ่งเกิดขึ้นระหว่างปี 2539-2541 คือกรณีการผลักดันกฎหมายป่าชุมชนและกฎหมายคุ้มครองพันธุ์พืช พ.ศ.2542²¹ โดยรัฐมนตรีที่มีบทบาทในการดูแลกฎหมายนี้ไม่เห็นด้วยที่จะรวมเกษตรกร ชุมชนและกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีได้มีสัญชาติไทยตามกฎหมายให้มีสิทธิในการดูแลบริหารจัดการป่าชุมชน และได้รับสิทธิตามกฎหมายพันธุ์พืช²² ทั้งนี้โดยอ้างว่ากฎหมายควรให้สิทธิเฉพาะคนที่มีสัญชาติไทยเท่านั้นเพื่อปกป้องผลประโยชน์ของพลเมืองไทย แม้ว่าเกษตรกรหรือชุมชนนั้นได้อาศัยอยู่ในผืนแผ่นดินไทยมายาวนานแล้วก็ตาม

²⁰ การกำหนดความหมายของชุมชนเพื่อให้สามารถแยกแยะระหว่างชุมชนแบบใหม่กับชุมชนที่เกี่ยวข้องกับความหลากหลายทางชีวภาพโปรดดูตัวอย่างจากกฎหมายคุ้มครองพันธุ์พืช พ.ศ.2542

²¹ โดยขณะนั้นมีเพียงกฎหมายคุ้มครองพันธุ์พืชเท่านั้นที่มีผลบังคับใช้แล้ว

²² ผู้เขียนบทความนี้เป็นกรรมการระดับชาติในการร่างกฎหมายพันธุ์พืชและเป็นที่ปรึกษาคณะกรรมการสิทธิการสภาผู้แทนราษฎรในการพิจารณากฎหมายดังกล่าวทำให้ทราบบรรยากาศและข้อถกเถียง

สิทธิชุมชนและสิทธิเกษตรกรในทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ๔ ภาค

วันที่ ๑๕ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๕

ทัศนะเช่นนั้นเกิดขึ้นจากกรอบความคิดความเชื่อแบบชาตินิยมล้าหลังที่เกรงว่าการดำเนินการดังกล่าวจะทำให้เกิดปัญหาเกี่ยวกับความมั่นคงของชาติภายในอนาคต

แต่ที่จริงเราควรคิดเรื่องนี้ในแง่บวกกลับกัน กล่าวคือควรพิจารณาว่า การรับรองสิทธิให้กับชุมชนซึ่งได้รับการรักษาความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นนั้นจะเป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติและสร้างความมั่นคงในระยะยาวให้แก่แผ่นดิน โดยการรับรองสิทธิเช่นนี้จะทำให้ชุมชนต่างๆมีแรงจูงใจและแรงกระตุ้นที่จะอนุรักษ์และพัฒนาทั้งภูมิปัญญาท้องถิ่นและความหลากหลายทางชีวภาพเอาไว้ สังคมไทยและกลุ่มอื่นๆจะได้ประโยชน์จากการรับรองสิทธิเช่นนี้ด้วย

เราควรคิดเรื่องนี้ตามมาตรฐานและแบบแผนเดียวกับการที่รัฐได้ให้สิทธิในทรัพย์สินทางปัญญาให้แก่บรรษัทข้ามชาติและชาวต่างประเทศ ทั้งที่คนเหล่านั้นหาได้เป็นพลเมืองไทยไม่ แต่รัฐไทยได้ให้สิทธิผูกขาดทางการค้าแก่กลุ่มดังกล่าวเพื่อหวังผลกำไรแล้ว การให้ทรัพย์สินทางปัญญาจะเป็นหนทางในการถ่ายทอดเทคโนโลยีให้แก่ประเทศ

2. เกษตรกร

การรับรองสิทธิของเกษตรกรในที่นี้หมายถึงชุมชนเกษตรกรรม (Farming Communities) หรือเกษตรกรในความหมายรวมซึ่งหมายถึงเกษตรกรทั้งประเทศ มิได้หมายถึงเกษตรกรแต่ละราย (Individual Farmer) ทั้งนี้เนื่องจากในความเป็นจริงความหลากหลายทางชีวภาพที่เกิดขึ้นจากความสามารถของปัจเจกเกษตรกรรายใด แต่เกิดขึ้นจากความสามารถและการทำงานของชุมชนเกษตรกรรมทั้งหมด

ตัวอย่างเช่นความหลากหลายของพันธุ์ข้าวทั้งหมดนั้นย่อมเกิดขึ้นจากชาวนาทั้งประเทศและแม้กระทั่งข้าวพันธุ์ดีบางสายพันธุ์เช่น ข้าวหอมมะลิ ก็มาจากชุมชนชาวนาทั้งชุมชน (หรือหลายชุมชน) เกี่ยวข้องกัน

อาจมีข้อโต้แย้งว่าเกษตรกรบางรายอาจเป็นผู้คัดเลือกหรือได้อนุรักษ์พันธุ์พืชหรือสัตว์บางสายพันธุ์เอาไว้โดยพันธุ์ดังกล่าวหาได้ปรากฏอยู่ในสมาชิกคนอื่นในชุมชนอื่นไม่ ในแง่นี้สิทธิในพันธุ์พืชควรจะเป็นของเกษตรกรรายนั้นหาควรให้สิทธิแก่ทั้งชุมชนไม่ ? เรื่องนี้อธิบายได้ว่า แท้ที่จริงแล้วหากมาพิจารณาโดยละเอียด การเกิดขึ้นของพันธุ์พืชใหม่ของชุมชนนั้น 1) ส่วนใหญ่ได้มาจากการคัดเลือกตามธรรมชาติ นั่นหมายความว่าเกษตรกรรายดังกล่าวได้ใช้ความสามารถของตนส่วนหนึ่ง แต่ผลงานส่วนใหญ่ได้มาจากการตามธรรมชาติ เช่น การปรับตัวของพืชให้เข้ากับสภาวะอากาศที่เลวร้าย การกลายพันธุ์ของพืช เป็นต้น 2) หากสืบสาวที่มาของพันธุ์พืชที่ปลูกเพื่อคัดเลือกก็จะพบว่าพันธุ์พืชนั้นได้มาจากเกษตรกรคนอื่นจากภายในชุมชน ซึ่งได้คัดเลือก ดูแลรักษากันมาโดยคนรุ่นแล้วรุ่นเล่า เกี่ยวข้องกับคนเป็นจำนวนมากภายในชุมชน (หรือนอกชุมชน) การคุ้มครองสิทธิจึงควรคุ้มครองไปถึงชุมชนทั้งหมด²³

²³ ผู้ที่ศึกษาเฉพาะกรอบกฎหมายทรัพย์สินทางปัญญาแบบตะวันตกอาจโต้แย้งว่าการกำหนดเช่นนี้ขัดกับกฎหมายที่คุ้มครองสิทธินักปรับปรุงพันธุ์เนื่องจากการให้สิทธินักปรับปรุงพันธุ์นั้น ได้ให้สิทธิผูกขาดแก่ผู้พัฒนาพันธุ์พืชใหม่โดยไม่ได้สนใจกับที่มาของสายพันธุ์ที่ใช้เป็นพ่อแม่พันธุ์ แต่งานวิจัยนี้หาได้เห็นว่าหลักเกณฑ์และการให้คุณค่าแก่นักปรับปรุงพันธุ์พืช ตามแบบกฎหมายตะวันตกเช่นนั้นเป็นสิ่งที่ถูกต้องไม่ การที่เราวางหลักเกณฑ์ทางกฎหมายที่มีพื้นฐานจากเกณฑ์คุณค่าของเราเอง ย่อมทำให้เราเห็นความบกพร่องและความจำเป็นต้องแก้ไขระเบียบและกฎหมายต่างๆที่มาจากประเทศอุตสาหกรรมได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

สิทธิชุมชนและสิทธิเกษตรกรในทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาค

วันที่ ๑๕ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๕

พระราชบัญญัติพันธุ์พืช พ.ศ.2542 ได้ใช้หลักการนี้ในการวางกฎเกณฑ์และแนวทางในการให้การคุ้มครองสิทธิดังกล่าวได้อย่างน่าสนใจ กล่าวคือ 1) หากพบว่าพันธุ์พืชใดมีอยู่เฉพาะในชุมชนใดชุมชนหนึ่งให้ชุมชนนั้นเป็นผู้ได้ประโยชน์ แต่ก็ไม่ได้กีดกันชุมชนอื่นในการใช้ประโยชน์ไม่ 2) พันธุ์พืชที่พบได้ทั่วไปหรือพบในมากกว่าชุมชนให้เกษตรกรทั้งหมดได้ประโยชน์ โดยให้ผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นไปจัดตั้งเป็นกองทุนพันธุ์พืชเพื่อให้เกษตรกรทั่วประเทศได้ประโยชน์ และ 3) ในกรณีที่มีเกษตรกรเพียงรายเดียวเป็นผู้ดูแลรักษาสืบทอดสายพันธุ์พืชสายพันธุ์ใดสายพันธุ์หนึ่งไว้แต่ผู้เดียว ก็ยังคงให้ชุมชนที่เกษตรกรผู้นั้นเป็นสมาชิกอยู่ได้ประโยชน์ แต่ต้องแบ่งปันประโยชน์นั้นส่วนหนึ่ง (ร้อยละ 20) ให้กับเกษตรกรรายนั้น เป็นต้น²⁴

สำหรับขอบเขตของความหมายของ "สิทธิเกษตรกร" ว่าหมายถึง "ชุมชนเกษตรกรรม (Farmer Community)" หรือหมายถึง เกษตรกรที่มีความหมายทั่วไปนั้น พิจารณาได้จากความสัมพันธ์และการแสดงออกของสิทธิๆ เป็นกรณีๆ ไป เช่น สายพันธุ์พืชบางชนิดที่มีชุมชนเกษตรกรรมชุมชนใดชุมชนหนึ่งเกี่ยวข้อง ผู้ถือสิทธิในกรณีนี้คือชุมชนเกษตรกรรมนั้นๆ หากได้หมายถึงเกษตรกรทั่วไปไม่ แต่ในกรณีหมายถึงพันธุ์พืชทั่วไปอื่นๆ เช่น พันธุ์ข้าวหอมมะลิ หรือพันธุ์ทุเรียนหมอนทองนั้น ผู้ถือสิทธิคือเกษตรกรทั่วประเทศ หรือในกรณีที่มีการกล่าวถึงสิทธิเกษตรกรที่ควรสามารถนำพันธุ์พืชที่ได้มาไปปลูกต่อในฤดูกาลผลิตต่อไปนั้น การใช้ความหมายในกรณีนี้หมายถึงสิทธิของเกษตรกรโดยรวม เป็นต้น

ความหมายของคำว่า "สิทธิเกษตรกร" นั้น มีการตั้งคำถามและอภิปรายกันกว้างขวางในระดับระหว่างประเทศ²⁵ แต่คำถามหลายอย่างเป็นคำถามซึ่งเกิดขึ้นเนื่องจากที่ไม่ได้มีการนำเอาหลักการเรื่องเหล่านี้ไปพัฒนาเป็นกฎหมายภายในประเทศและกฎหมายระหว่างประเทศอย่างจริงจังมากกว่า ทั้งนี้ไม่นับการตีความของประเทศอุตสาหกรรมบางประเทศที่ต้องการให้รวมความหมายของสิทธิเกษตรกรให้ครอบคลุมถึงเกษตรกรรายใหญ่ในประเทศเหล่านั้น ทั้งๆ ที่เป็นที่ยอมรับว่าเกษตรกรรายใหญ่ในประเทศอุตสาหกรรมหลายประเทศนั้นหาใช่เกษตรกรที่รักษาความหลากหลายทางชีวภาพเช่นเดียวกับเกษตรกรและชุมชนท้องถิ่นต่างๆ ในประเทศโลกที่สามไม่

องค์ประกอบของสิทธิในทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น

สิทธิของเกษตรกรและชุมชนเกี่ยวกับทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นควรครอบคลุมประเด็นดังต่อไปนี้

1. สิทธิที่จะได้รับทราบข้อมูลข่าวสารจากการเข้าถึงเพื่อใช้ประโยชน์ และผลกระทบที่เกิดขึ้นจากการดำเนินกิจกรรมใดๆ จากภายนอกที่มีผลกระทบต่อทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น

ในทางปฏิบัติการได้รับทราบข้อมูลข่าวสารอย่างรอบด้านนั้นอาจแบ่งออกได้เป็นสองประการสำคัญคือ

1) สิทธิที่จะต้องได้รับความยินยอมก่อนล่วงหน้าก่อนการเข้าถึงเพื่อใช้ประโยชน์จากภายนอก ทั้งนี้โดยเกษตรกรและชุมชนจะต้องได้รับการบอกข้อมูลอย่างครบถ้วนก่อนการตัดสินใจ (Prior Informed Consent) สิทธิข้อนี้ถูกระบุไว้ในอนุสัญญาว่าด้วยความหลากหลายทางชีวภาพ และเป็นเงื่อนไขสำคัญสำหรับการเข้าถึงทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นจากภายนอก

²⁴ โปรดดูมาตรา 49 ใน พระราชบัญญัติคุ้มครองพันธุ์พืช พ.ศ.2542

²⁵ โปรดดู Martin A.Girsberger ใน Biodiversity and the Concept of Farmer's Right in International Law" หน้า 221-224

การที่บุคคลภายนอกจะเข้ามาใช้ประโยชน์จากทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาของชุมชนเป็นการแสดงออกซึ่งพื้นฐานที่สำคัญที่สุดของการแสดงออกถึงการยอมรับในสิทธิของเกษตรกรและชุมชน

อย่างไรก็ตามในทางปฏิบัติ การที่ชุมชนจะได้รับข้อมูลครบถ้วนหรือไม่นั้น รัฐ หรือองค์กรอื่นๆอาจเข้ามาให้ข้อมูลเพิ่มเติมหรือช่วยวิเคราะห์เพื่อการตัดสินใจ เพราะในหลายกรณีนั้นชุมชนมิได้สัมพันธ์กับคนภายนอกทั่วไป แต่ต้องเผชิญกับองค์กรจากต่างประเทศที่ต้องการเข้ามาแสวงหาประโยชน์จากชุมชน ดังกรณีตัวอย่างที่นักล่าพันธุ์กรรมที่เข้ามาในนามมูลนิธิชีววิทยาชาติพันธุ์ ได้ให้ชุมชนประกาศภาวะที่ภาคเหนือเซ็นสัญญายินยอมก่อนการเข้าสำรวจความรู้สมุนไพรของชุมชน²⁶

ทั้งนี้โดยหากเห็นว่าข้อตกลงหรือข้อมูลที่ได้รับไม่ครบถ้วนหรือไม่เป็นที่พอใจ ชุมชนมีสิทธิปฏิเสธการเข้าถึงเพื่อใช้ประโยชน์ดังกล่าวได้ (Right to Say No)

2) สิทธิที่จะได้รับทราบข้อมูลล่วงหน้าก่อนการนำสิ่งมีชีวิตต่างถิ่น (alien species) และสิ่งมีชีวิตแปลงพันธุกรรมเข้ามาภายในพื้นที่เกษตรกรรมของชุมชน

นับตั้งแต่เริ่มต้นยุคปฏิวัติเขียวที่ผ่านมา สถาบันวิจัยการเกษตรทั้งในประเทศและระหว่างประเทศ รวมทั้งบริษัทเมล็ดพันธุ์ขนาดใหญ่ได้นำพันธุ์พืชใหม่เข้ามาส่งเสริมให้เกษตรกรปลูก โดยส่วนใหญ่การส่งเสริมพันธุ์พืชใหม่ดังกล่าว เกษตรกรจะได้รับข้อมูลเพียงด้านเดียวจากเจ้าหน้าที่ของรัฐและบริษัทเอกชน เกษตรกรส่วนใหญ่ไม่ทราบผลกระทบด้านลบจากพืชพันธุ์ใหม่ทั้งจากรัฐและบริษัทเมล็ดพันธุ์ เช่นต้นทุนที่เพิ่มขึ้น ความอ่อนแอต่อโรคแมลง และการเข้ามาแทนที่พันธุ์กรรมพื้นเมือง เป็นต้น

ภายใต้ยุคเทคโนโลยีชีวภาพ การเข้ามาของพันธุ์พืชแปลงพันธุกรรมแม้เพียงต้นเดียวก็อาจทำให้เกิดการปนเปื้อนทางพันธุกรรม และอาจทำให้พันธุ์พืชพื้นเมืองต้องเปลี่ยนแปลงพันธุ์หรืออาจสูญหายไปอย่างรวดเร็ว หรือทำให้เกิดปัญหาอื่นๆ เช่นผลต่อสิ่งแวดล้อม ผลต่อสุขภาพ และผลกระทบทางเศรษฐกิจ

ดังนั้นเกษตรกรและชุมชนจะต้องได้รับทราบข้อมูลที่รอบด้านเพื่อการตัดสินใจ โดยรัฐจำเป็นต้องสร้างกลไกต่างๆขึ้นมาเพื่อเป็นหลักประกันว่าเกษตรกรและชุมชนจะต้องได้รับทราบข้อมูล และบริษัทเมล็ดพันธุ์หรือหน่วยงานของรัฐเองจะต้องเป็นผู้รับผิดชอบหากการตัดสินใจปลูกพันธุ์พืชใหม่ๆของเกษตรกรนั้นเกิดขึ้นจากการไม่เปิดเผยข้อมูลที่รอบด้านของผู้ที่เกี่ยวข้อง

กรณีการผลักดันให้มีการปลูกฝ้ายบีทีของบริษัทข้ามชาติจากต่างประเทศ เป็นตัวอย่างที่เห็นได้ชัดว่าบริษัทข้ามชาติได้ปิดบังข้อมูลปัญหาและความล้มเหลวของการปลูกฝ้ายดังกล่าวในต่างประเทศ เช่นผลผลิตที่ไม่ได้ตามที่ต้องการ ปัญหาต่อสิ่งแวดล้อม พื้นที่ปลูกที่ลดลง การระบาดของแมลงบางชนิด เป็นต้น²⁷ ในขณะที่หน่วยงานของรัฐเอง เช่น กรมวิชาการเกษตร และศูนย์พันธุวิศวกรรมและเทคโนโลยีชีวภาพแห่งชาติ ก็ได้ทำหน้าที่ในการเผยแพร่ข้อมูลที่รอบด้านแก่สาธารณะ

2. สิทธิในการได้รับการแบ่งปันผลประโยชน์จากการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น

²⁶ ไพรตดู วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ เรื่อง โจรสลัดชีวภาพ อ้างแล้ว

²⁷ ตัวอย่างรายงานข่าวดังกล่าว เช่น บทความชื่อ US study shows GM crops 'no better' Patrick Barkham , 1999 Guardian Newspapers Thursday July 8,1999 และบทความ Major Drop in GE Crops for Next Year ที่เขียนโดย Scott Kilman ใน The Wall Street Journal, November 19, 1999 และบทความของ Yong-Biao Liu, Bruce E. Tabashnik, Timothy J. Dennehy, Amanda L. Patin, Alan C. Bartlett ชื่อ "Development time and resistance to Bt crops" ในวารสาร Nature, September 5, 1999 เป็นต้น

สิทธิชุมชนและสิทธิเกษตรกรในทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาค

วันที่ ๑๕ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๕

เกษตรกรและชุมชนควรจะเป็นผู้ได้รับผลประโยชน์จากการนำทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นไปใช้ในเชิงพาณิชย์ อย่างไรก็ตามการแบ่งปันผลประโยชน์ที่เกษตรกรและชุมชนจะได้รับนั้นอาจอยู่ในรูปแบบต่างๆ เช่น

1) การได้รับผลตอบแทนหรือส่วนแบ่งโดยตรงจากผู้ให้นำเอาพันธุ์พืชหรือภูมิปัญญาท้องถิ่นไปใช้ประโยชน์ทางพาณิชย์ เช่น ในกฎหมายคุ้มครองพันธุ์พืชระบุให้ผู้พัฒนาพันธุ์พืชใหม่ที่ขอรับการคุ้มครองต้องทำสัญญาส่วนแบ่งผลประโยชน์กับชุมชนซึ่งเป็นเจ้าของพันธุ์พืชเฉพาะท้องถิ่น หรือกับคณะกรรมการพันธุ์พืชในกรณีเป็นพันธุ์พืชทั่วไปและพันธุ์พืชป่า

การกำหนดให้มีการทำสัญญาแบ่งปันผลประโยชน์ เป็นกลไกสำคัญในการถ่วงดุลระหว่างสิทธิของนักปรับปรุงพันธุ์หรือบริษัทเมล็ดพันธุ์กับสิทธิของเกษตรกรและชุมชน

2) การจัดตั้งกลไกการตอบแทนผลประโยชน์แก่เกษตรกรและชุมชนในระดับประเทศและระดับระหว่างประเทศ การตั้งกลไกการตอบแทนผลประโยชน์ต่างๆ เช่น กองทุนคุ้มครองพันธุ์พืช ในกฎหมายคุ้มครองพันธุ์พืช เกิดขึ้นจากการยอมรับว่าพันธุ์พืชส่วนใหญ่เป็นพันธุ์พืชที่ได้อนุรักษ์และพัฒนาโดยชุมชนมากกว่าหนึ่งชุมชน ดังนั้นผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากการแบ่งปันผลประโยชน์ควรถูกตอบแทนไปสู่เกษตรกรและชุมชนที่เกี่ยวข้องทั้งหมด

ในทำนองเดียวกัน ทรัพยากรชีวภาพหลายอย่างเป็นมรดกทางภูมิปัญญาของประเทศหลายประเทศ ตัวอย่างเช่นมะระขี้นก ซึ่งจัดสิทธิบัตรโดยบริษัทและสถาบันในสหรัฐอเมริกา เป็นพืชที่พบได้ทั่วไปในประเทศเอเชียอาคเนย์ รวมไปถึงตอนใต้ของจีน²⁸ เช่นเดียวกับงานศึกษาของ RAFI และเครือข่ายชนพื้นเมืองที่สำรวจการใช้พืชสมุนไพรกว่า 1,000 กรณี และพบว่าร้อยละ 35 ของสมุนไพรที่ทำการศึกษามีการใช้มากกว่าหนึ่งประเทศ²⁹

3. สิทธิในการเลือกแบบแผนการผลิตที่รักษาความหลากหลายทางชีวภาพเอาไว้

ขณะนี้แนวโน้มของการเปลี่ยนแปลงภาคเกษตรกรรมก็คือเปลี่ยนแปลงจากระบบการเกษตรแบบดั้งเดิมมาสู่ระบบการเกษตรแบบการปฏิวัติเขียวซึ่งเน้นการใช้พันธุ์พืชใหม่ๆ ไม่กี่ชนิดที่ตอบสนองต่อปุ๋ยเคมีและเพิ่มปริมาณการใช้สารเคมีปราบศัตรูพืช และการเปลี่ยนแปลงพันธุ์พืชจากพันธุ์พืชที่ผสมโดยวิธีปกติไปเป็นการใช้พันธุ์พืชที่ได้มาจากการตัดต่อพันธุกรรม

การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเกิดขึ้นโดยการผลักดันของบรรษัทข้ามชาติ การสนับสนุนจากรัฐบาลของประเทศอุตสาหกรรม และความร่วมมือจากรัฐบาลของเราเอง ดังที่กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ได้มีบทบาทเป็นอย่างสูงในการผลักดันการปฏิวัติเขียวเมื่อ 3-4 ทศวรรษที่ผ่านมา

ความเชื่อที่ว่าเกษตรกรรมแบบปฏิวัติเขียวและการใช้พืชจีเอ็มโอจะนำไปสู่การแก้ปัญหาความอดอยากยากจนและการเพิ่มผลผลิตต่อไร่ ทำให้หน่วยงานของรัฐได้ผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงแบบแผนการเกษตรที่เป็นอยู่ให้เป็นไปตามแนวทางที่รัฐปรารถนาและสอดคล้องกับผลประโยชน์ของบรรษัทขนาดใหญ่

การผลักดันและกดดันให้ชุมชนในพื้นที่สูงยุติการทำไร่หมุนเวียน เป็นตัวอย่างหนึ่งของนโยบายดังกล่าว ทั้งๆที่ระบบการทำไร่หมุนเวียนหาได้ทำลายระบบนิเวศเมื่อเปรียบเทียบกับระบบการผลิตแบบการปฏิวัติเขียว ทั้งนี้โดยไม่ต้องกล่าวถึงผลประโยชน์ที่มากกว่าเมื่อเปรียบเทียบกับประเด็นความหลากหลายทางชีวภาพ และความมั่นคงทางอาหาร

²⁸ วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ โจรสลัดชีวภาพ อ้างแล้ว

²⁹ RAFI & IPBN, 1994

สิทธิในการเลือกแบบแผนการผลิตทางการเกษตรแบบดั้งเดิมของชุมชนท้องถิ่นจึงเป็นสิทธิขั้นต้นของการรักษาความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น

4. สิทธิในการวิจัยและพัฒนาเทคโนโลยีชีวภาพและระบบการเกษตรที่เหมาะสม

นับตั้งแต่เริ่มต้นยุคปฏิวัติเขียวซึ่งเริ่มต้นพร้อม ๆ กับการเริ่มแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับแรกเป็นต้นมานั้น การวิจัยและพัฒนาทางการเกษตรของไทยก็ขึ้นอยู่กับสถาบันวิจัยการเกษตรระหว่างประเทศมากยิ่งขึ้นทุกที กรณีการพัฒนาพันธุ์ข้าวให้ผลผลิตสูงของไทยดูจะเป็นตัวอย่างที่ชี้ให้เห็นความเป็นจริงดังกล่าวได้อย่างชัดเจน กล่าวคือการวิจัยข้าวพันธุ์ที่ให้ผลผลิตสูงของไทยล้วนแล้วแต่ผสมข้าม (cross breeding) กับพันธุ์ข้าวของสถาบันวิจัยข้าวนานาชาติแทบทั้งสิ้น การวิจัยเทคโนโลยีการเกษตรของไทยจึงไม่เป็นอิสระและขึ้นอยู่กับชาวต่างชาติเองอย่างแท้จริง

การผูกติดกับสถาบันวิจัยการเกษตรระหว่างประเทศดังกล่าว ทำให้สถาบันวิจัยการเกษตรของเราไม่อาจปรับตัวสนองต่อความต้องการของเกษตรกรและชุมชนได้ ดังกรณีเมื่อแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 8 ได้กำหนดเป้าหมายการเพิ่มพื้นที่เกษตรกรรมยั่งยืนให้ได้อย่างน้อยร้อยละ 20 ของพื้นที่ประเทศ แต่สถาบันวิจัยการเกษตรที่เราไม่อาจสนองต่อเป้าหมายการพัฒนาประเทศดังกล่าวได้ สถาบันวิจัยการเกษตรของไทยยังคงให้ความสำคัญกับการวิจัยการเกษตรที่ต้องพึ่งพาบุญและการใช้สารเคมีอยู่เช่นเดิม

การที่เกษตรกรและชุมชนถูกตัดขาดออกจากกระบวนการวิจัยและพัฒนา เป็นต้นเหตุสำคัญที่ทำให้บริษัทข้ามชาติเข้ามามีบทบาทครอบงำภาคเกษตรกรรมของไทย การสร้างความมั่นคงของภาคเกษตรกรรมจึงจะเลียบบทบาทในการวิจัยการเกษตรของเกษตรกรไปมิได้

ในช่วงหนึ่งทศวรรษที่ผ่านมาได้มีการเสนอแนวความคิด "การวิจัยพัฒนาที่เกษตรกรรมมีส่วนร่วม (Participatory Technology Development)" เพื่อปฏิรูประบบการวิจัยของสถาบันวิจัยการเกษตรระหว่างประเทศ (IARCs : International Agricultural Research Centers) และสถาบันวิจัยการเกษตรในประเทศ (NARS : National Agricultural Research System) แต่ในทางปฏิบัติไม่มีอะไรที่ชี้ให้เห็นการเปลี่ยนแปลงของสถาบันวิจัยดังกล่าว ทั้งนี้เนื่องจากโครงสร้างของสถาบันวิจัยดังกล่าวอยู่ภายใต้การชี้นำของธนาคารโลกและระบบที่ธนาคารโลกวางไว้

แนวความคิดใหม่ในการวิจัยและพัฒนาการเกษตรที่ได้รับการยอมรับมากขึ้นทุกทีคือ การวิจัยและพัฒนาภายใต้การควบคุมของเกษตรกร (Farmer Controlled Research) หรือการวิจัยที่เกษตรกรเป็นนักวิจัยเอง (Farmer as Researcher) นี่คือนโยบายการวิจัยซึ่งสร้างหลักประกันที่เกษตรกรจะเป็นผู้ที่กำหนดประเด็นการวิจัย เป็นผู้วิจัย และได้รับผลจากการวิจัยโดยตรงโดยไม่ต้องผ่านกระบวนการส่งเสริมและเผยแพร่เหมือนดังในระบบวิจัยแบบเดิม แนวความคิดและกระบวนการวิจัยเช่นนี้กำลังได้รับการตอบรับอย่างจากเกษตรกรและชุมชนท้องถิ่นต่าง ๆ ทั่วโลกเพื่อฟื้นคืนวิถีเกษตรกรรมที่ยืนอยู่บนขาของตนเองและชุมชนให้ได้อีกครั้งหนึ่ง ขณะนี้ขบวนการของชาวนาและนักวิทยาศาสตร์ MASIPAG ที่ฟิลิปปินส์ และเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกในประเทศไทย ได้ประกาศจะใช้แนวทางและหลักการนี้ในการสร้างความเข้มแข็งให้กับเกษตรกร

5. สิทธิในการปกป้องและรักษาไว้ซึ่งพันธุกรรมพื้นเมือง

พื้นที่ที่มีการปลดปล่อยพืชแปลงพันธุกรรมเข้ามาภายในประเทศ สิ่งที่เกิดขึ้นและยากยิ่งที่จะควบคุมได้คือการปนเปื้อนทางพันธุกรรม (genetic contamination) หรือมลภาวะทางพันธุกรรม (genetic pollution) นั่นคือการที่พันธุกรรมจากพืชแปลงพันธุกรรมจะกระจายไปผสมกับพันธุ์พืชดั้งเดิมโดยผ่านกระบวนการผสมข้ามตามธรรมชาติ (cross breeding) และการถ่ายทอดยีนตามแนวนอน (horizontal gene transfer) ดังตัวอย่างการที่ยีนซึ่งเป็นตัว

กำหนดให้เกษตรกรต้องฉีดสารเคมีปราบศัตรูพืชไกลโฟเสทเท่านั้นจากข้าวโพดราวดีอีพีเรตดีจะแพร่กระจายไปได้ อย่างรวดเร็วไปยังข้าวโพดพันธุ์พื้นเมือง ซึ่งทำให้เกษตรกรที่ปลูกข้าวโพดต้องใช้สารเคมียี่ห้อราวดีอีพีของบริษัท มอนซานโต้เท่านั้นในการควบคุมวัชพืช

ตัวอย่างที่ปรากฏขึ้นแล้วจริงๆในต่างประเทศก็คือ เกษตรกรพืชแปลงพันธุกรรมจากแปลงข้างเคียงปลิวมา ผสมกับพืชที่ปลูกโดยวิธีเกษตรกรรมอินทรีย์ (organic farming) และผสมกับพืชที่ปลูกโดยวิธีปกติ (conventional farming) ทำให้เกษตรกรไม่สามารถขายผลผลิตการเกษตรในตลาดที่ตนเองเคยขายได้ จนนำมาสู่การฟ้องร้องหลาย กรณีทั้งในประเทศสหรัฐอเมริกา และแคนาดา³⁰

ในกรณีประเทศไทย ปัญหาลดงดงกล่าวยิ่งรุนแรงมากยิ่งขึ้นกว่าผลซึ่งเกิดขึ้นในประเทศอุตสาหกรรมเสียอีก เนื่องจากประเทศไทยเป็นประเทศที่มีความหลากหลายทางชีวภาพสูง และเป็นศูนย์กลางความหลากหลายทางชีวภาพของพืชหลายชนิด เช่นข้าว และกล้วย เป็นต้น การปลูกพืชแปลงพันธุกรรมจะทำลายฐานพันธุกรรมดังกล่าว นี่ ย่อมเป็นการละเมิดสิทธิของเกษตรกรและชุมชน และทำลายความมั่นคงทางพันธุกรรมและอาหารของประเทศโดยรวมในที่สุด

การที่สถาบันวิจัยของรัฐร่วมมือกับบริษัทข้ามชาติเอาพืชแปลงพันธุกรรมมาปลูกในพื้นที่ที่เกษตรกรปลูก พืชพันธุ์ทั่วไปหรือพันธุ์พืชดั้งเดิม (conventional & traditional seed) โดยอ้างว่าเป็นการทดสอบหรือการวิจัยก็ดี ย่อมถือเป็นการรุกรานและคุกคามเกษตรกร

ในช่วง 4-5 ปีที่ผ่านมา ได้มีกรณีเกษตรกรและนักสิ่งแวดล้อมในหลายประเทศทั่วโลก ทั้งในยุโรป อเมริกา และเอเชีย เข้าไปทำลายแปลงปลูกพืชแปลงพันธุกรรม ในหลายกรณี เช่นในอังกฤษเมื่อวันที่ 19 เมษายน 2542 ที่ ผ่านมา คณะลูกขุนจาก Norwich Crown Court ได้ตัดสินให้กลุ่มนักสิ่งแวดล้อมจำนวน 28 คนที่บุกเข้าไปทำลาย แปลงปลูกพืชพันธุ์กรรมเพื่อการทดลองให้ไม่มีความผิด³¹

สำหรับกรณีประเทศไทย เกษตรกรได้เรียกร้องให้กรมวิชาการเกษตรทำลายเมล็ดข้าวจีเอ็มโอด้านทานโรค ขอบใบแห้ง 123 เมล็ดซึ่งได้จากการตัดแต่งพันธุกรรมจากห้องปฏิบัติการในอเมริกาทิ้งเสีย พวกเขาประกาศว่าจะ บุกเข้าไปทำลายเมล็ดพันธุ์ดังกล่าวโดยตนเองหากเจ้าหน้าที่รัฐละเลยไม่ฟังความเห็นของเกษตรกร รัฐบาลไทยและ ระบบนิติศาสตร์ไทยจะปรับตัวและรองรับการเรียกร้องสิทธิของเกษตรกรและชุมชนเช่นไร ศาลจะตัดสินให้เกษตรกร ที่บุกเข้าเอาเมล็ดพันธุ์ข้าวตกแต่งพันธุกรรมมาเผาทำลายด้วยข้อหาทำลายทรัพย์สินของราชการ? หรือตัดสินให้ เกษตรกรไม่มีความผิดเพราะถือว่าเป็นสิทธิในการปกป้องตนเองและชุมชน? มีระบบอะไรที่สังคมนี้ต้องสร้างขึ้นเพื่อ รองรับความขัดแย้งและการเรียกร้องสิทธิของเกษตรกรและชุมชน?

การแปรหลักการแห่งสิทธิชุมชนไปสู่วิถีปฏิบัติ

ขณะนี้หลักการเรื่องสิทธิชุมชนในทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นได้ถูกนำไปใช้แล้วบางส่วนใน กฎหมายบางฉบับ เช่น กฎหมายคุ้มครองพันธุ์พืช และกฎหมายคุ้มครองภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย เป็นต้น

อย่างไรก็ตามกฎหมายทั้งสองฉบับยังมีข้อบกพร่องอยู่มาก อีกทั้งการพยายามแปรเจตนารมณ์ของ กฎหมายไปสู่การบังคับใช้นั้นยังเพิ่งเริ่มต้นและยังไม่อาจคาดว่าหลักการแห่งสิทธิดังกล่าวจะสามารถดำเนินการได้

³⁰ โปรดดูบทความของ Graeme Wilson ชื่อ FARMERS TOLD THERE IS NO ESCAPE FROM GM POLLEN ใน UK Daily Mail, 19 Jan 2000

³¹ BBC News / Wednesday, 19 April, 2000

จริงในทางปฏิบัติ เกษตรกรและชุมชนจะยังคงต้องเป็นผู้ที่มีบทบาทหลักในการขับเคลื่อนให้ให้เจตนารมณ์ของกฎหมายได้รับการตอบสนอง ทั้งนี้ไม่นับกฎหมายและนโยบายของรัฐอีกหลายเรื่องที่จะต้องผลักดันให้มีขึ้นหรือต้องแก้ไขให้เป็นไปตามหลักการเรื่องสิทธิของชุมชน อาทิเช่น เรื่อง ป่าชุมชน ความปลอดภัยทางชีวภาพ กฎหมายยา ไวน์และสุราท้องถิ่น เป็นต้น

ภาระกิจของเกษตรกรและชุมชนจะไม่หนักหนามากนักหากสังคมไทยตระหนักว่าการให้การรับรองสิทธิของเกษตรกรและชุมชนในเรื่องทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นนั้น ในที่สุดแล้วจะนำความมั่นคงและความยั่งยืนทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อมให้กับสังคมโดยรวมด้วย

กระบวนการทัศน์สิทธิชุมชน กับขบวนการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชน *

มนุษย์ต่างสังคม มักจะมี "ระบบความคิด" ที่ต่างชุดกัน ความคิดที่เป็นระบบ
เชื่อมโยงสัมพันธ์กันเป็นชุดนี้ ในวงวิชาการปัจจุบัน บางสำนักวิชาการเรียก
กันว่า "ชุดความคิด" และบ้างก็เรียกว่า "กระบวนการทัศน์"

"กระบวนการทัศน์" หนึ่ง ที่มีขึ้นนับแต่มนุษย์เริ่มรู้จักรวมกลุ่มอาศัยอยู่ร่วมกันเป็นชุมชน ก็คือ ความคิด
ที่จะต้องมีจัดการชุมชนด้วยกัน เพื่อที่จะอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติสุข โดยมีวินัยในการใช้ฐานทรัพยากรที่มี
อยู่ตามธรรมชาติร่วมกัน มีระเบียบสังคมที่จะแบ่งปันโภคทรัพย์ที่ชุมชนหามาได้อย่างเป็นธรรม ซึ่งก็คือ การ
กินด้วยกัน อิ่มด้วยกัน อดด้วยกัน และได้ด้วยกัน

พฤติกรรมทางสังคม และ วิถีชีวิต ที่ต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันนี้ ค่อย ๆ ก่อให้เกิด "จิตสำนึก
รวมหมู่" (Communal spirit) ที่เข้มข้นขึ้นเป็นลำดับ ทำให้มนุษย์ ทั้งในฐานะปัจเจกบุคคล และในฐานะ
สมาชิกของชุมชน รู้จัก เข้าใจในคุณค่าของการรวมหมู่ นำมาซึ่งความตระหนักในคุณค่าของการดำรงอยู่ของ
ชุมชน และสถานภาพบทบาทของตนเองในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน

"จิตสำนึกรวมหมู่" ได้หลอมรวมเอาพลังกายพลังใจของผู้คนและชุมชนเข้าด้วยกัน โดยมีทั้งกิจ
กรรมทางสังคม (social activities) และ พิธีกรรม (rituals) รองรับ ทำให้แต่ละชุมชนเข้มแข็งขึ้นเป็นลำดับขั้น
จนกระทั่งมี ศักดิ์ศรี คือ มีอำนาจที่ดั่งาม ไปสัมพันธ์กับชุมชนอื่นได้อย่างมีเกียรติและเป็นที่ยอมรับ ในสถาน
การณ์หนึ่ง ๆ และในเงื่อนไขประวัติศาสตร์หนึ่ง ๆ ได้

* บทความวิจัยเชิงสังเคราะห์ทางทฤษฎีนี้ได้นำเสนอเป็นครั้งแรกในที่ประชุมสัมมนาเครือข่ายนักวิจัยครั้งที่ 1/2542 โครงการสิทธิ
ชุมชนท้องถิ่น จากจารีตประเพณีสู่สถานการณ์ปัจจุบัน: การศึกษาเพื่อแสวงหาแนวทางนโยบายสิทธิชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทย
(สกว.) ณ ศูนย์มานุษยชาติ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ [31 ตุลาคม 2542] และได้ปรับปรุงพัฒนาแนวคิดเชิงสังเคราะห์เป็นลำดับ เพื่อ
การนำเสนอในการประชุมเวทีสาธารณะ "เปิดศักราชสิทธิชุมชน ครั้งที่ 1" ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร [1-2 มีนาคม 2544]

กล่าวโดยนัยนี้ และกระบวนการทางสังคมดังกล่าว มนุษย์ทุกผู้ทุกนาม ไม่เพียงแต่มี "ศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์" เท่านั้น หากยังมี "ศักดิ์ศรี" แห่งความเป็นพวกพ้อง หมู่เหล่า และ "ศักดิ์ศรีแห่งชุมชน" ด้วย

ในกระบวนการพัฒนาทางประวัติศาสตร์อันยาวนานไม่ว่าในสังคมหรือกลุ่มวัฒนธรรมใด ทุกชุมชนมีความเคลื่อนไหวอย่างเป็นพลวัตในท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ผ่านร้อน ผ่านหนาว ผ่านฝนแล้ง น้ำท่วม แผ่นดินไหว ภัยธรรมชาตินับครั้งไม่ถ้วน ฯลฯ จนกระทั่งมาถึงปัจจุบัน ที่สภาวะสิ่งแวดล้อมและระบบนิเวศน์แปรปรวนอย่างทั่วด้าน การครอบงำของรัฐที่มีอำนาจเหนือชุมชน กับอิทธิพลครอบงำทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรม ที่มากับกระแสโลกาภิวัตน์ ทำให้ชุมชนที่เป็นรากหญ้า เป็นเนื้อนาดินของสังคม มี ศักดิ์ (อำนาจ) มี ศรี (ความดีงาม) และมี *รากทางวัฒนธรรม* ที่เป็นของตนเอง กับที่มี *รากร่วมทางวัฒนธรรม* กับกลุ่มวัฒนธรรม และสายวัฒนธรรมอื่น ๆ ได้รับความกระทบกระเทือนอย่างหนัก

ความขาดแคลนทรัพยากรในระดับโลก บวกกับความยากได้ยากมิได้สิ้นสุดของมนุษย์ และกลุ่มชนที่กระสับกระส่ายทั้งทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรม ทำให้ชุมชนท้องถิ่นทั่วไปไม่ว่าจะเป็น ณ ส่วนใดของโลก ต้องรวมหมู่กันให้เข้มแข็งกว่าเดิม เพื่อพิทักษ์ปกป้องชุมชน พื้นที่ดินทำกิน ที่อยู่อาศัย รวมทั้งฐานทรัพยากรธรรมชาติในอาณาบริเวณและปริมาตร ที่บรรพชนได้กันสร้างหักล้างถางพงไว้เนิ่นนาน เพื่อธำรงรักษาไว้ซึ่ง "สิทธิชุมชน" มิให้บุคคลภายนอก และอำนาจที่เหนือกว่าทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม มาล่วงละเมิดปล้นชิงไปโดยมิชอบ

กระบวนการทัศน์ "สิทธิชุมชน" จึงเกิดขึ้นทั่วทุกหัวระแหง มิใช่โดยสร้างขึ้นใหม่จากความว่างเปล่า หรือจินตนาการ ทว่าจาก ฐานทรัพยากร อันเป็นพื้นภูมิที่มาของ "ฐานราก" ทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่มีอยู่ดั้งเดิม โดยบรรพชนแต่ละชั่วรุ่นของชุมชนหลากหลายชาติพันธุ์ได้สั่งสมสืบทอดต่อเนื่องกันมาอย่างเป็นพลวัต

จนกระทั่งถึง ณ วันนี้...

บทบัญญัติกระบวนการทัศน์ "สิทธิชุมชนท้องถิ่น" 10 ประการ

กระบวนการทัศน์ คือ ระบบความคิดทั้งชุด ที่สัมพันธ์กับ วิถีคิด วิสัยทัศน์ ความเข้าใจ มุมมอง หรือการเข้าถึงเนื้อหาเรื่องราวปัญหาต่าง ๆ ซึ่งในที่สุดจะเชื่อมโยงไปถึง ความสามารถ อุดมการณ์ คีลธรรม และอำนาจ ในการตัดสินใจเรื่องต่าง ๆ ที่สัมพันธ์กันอย่างเป็นระบบ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับประสบการณ์ชีวิต ประสบการณ์ศึกษา การทำงาน ฐานข้อมูลที่เลือกสรร โดยไม่อาจแยกออกจาก จุดยืนทางชนชั้น ของบุคคล และกลุ่มพวกร่วมชนชั้นและชั้นชนเดียวกันได้

คนหลากหลาย ต่างวัย ต่างมีแนวคิด วิถีคิด ประสบการณ์ชีวิต และประสบการณ์การต่อสู้ ต่าง ๆ กันไป เป็นผลให้มี *กระบวนการทัศน์* ที่แตกต่างกันไปด้วย

การปรับกระบวนการทัศน์ ในบรรดาคนหลากหลาย ต่างวัย ต่างประสบการณ์ให้มีระบบความคิด ความเข้าใจ และวิถีคิดพื้นฐานที่ตรงกัน จึงเป็นสิ่งจำเป็น ผู้มีการศึกษาต่างระดับ ต่างสำนัก ต่างสาขา มักจะมีกระบวนการทัศน์ต่างชุดกัน ทั้งโดยรู้ตัวและไม่รู้ตัว ยิ่งไปกว่านั้น ในบริบทสังคมที่มีระบบการศึกษาดำเนินไปอย่างเข้มข้น แม้ในหมู่ผู้มีการศึกษาที่อยู่ในรุ่นในวัยเดียวกัน ก็ยังอาจมีกระบวนการทัศน์ต่างชุดกันได้ เพราะได้รับการฝึกฝนอบรมด้านวิถีคิด วิถีการศึกษา จากสำนักศึกษา สำนักคิด ที่มีฐานความคิด และใช้ทฤษฎีแตกต่างกัน

ดังนั้น แม้ผู้ที่ศึกษามาในทางมานุษยวิทยาในฐานศาสตร์แขนงเดียวกัน ก็อาจจะมีกระบวนทัศน์ต่างชุดกันได้ อย่างไรก็ตาม ในการศึกษาเรื่องชุมชน และสิทธิชุมชน โครงการวิจัย "สิทธิชุมชนท้องถิ่น จากจารีตประเพณีสู่สถานการณ์ปัจจุบัน : การศึกษาเพื่อแสวงหาแนวทางสิทธิชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทย" ได้เสนอกระบวนทัศน์ใหม่ขึ้นชุดหนึ่งเพื่อประโยชน์ในการศึกษาทำความเข้าใจ ชุมชน ปัญหาของชุมชน และสิทธิชุมชน ในประเทศไทย และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

สรุปประเด็นสำคัญขึ้นเป็น "บทบัญญัติกระบวนทัศน์สิทธิชุมชน 10 ประการ" ได้ดังนี้

ประการที่ 1. ยึดถือ "คน" และ "ชุมชน" เป็นใจกลางของการศึกษาเรื่อง "สิทธิชุมชน"

มานุษยวิทยาไม่ว่าสำนักใด เชื่อในศักดิ์ศรีของมนุษย์และศักยภาพของชุมชน ในการเสนอกระบวนทัศน์ "สิทธิชุมชน" จึงใช้ "คน" และ "ชุมชน" เป็นตัวตั้งและเป็นใจกลางของการศึกษา

เป็นที่น่าสังเกตว่า สังคมวิทยา รัฐศาสตร์ และนิติศาสตร์ กระแสหลัก มักจะใช้รัฐ สถาบันทางสังคม และ กฎหมาย เป็นตัวตั้งและเป็นศูนย์กลางของการศึกษา เป็นผลให้ตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา ความสำคัญของ "คน" และ "ชุมชน" ถูกมองข้าม ละเลย และกระทั่ง ปิดเบือน

โครงการวิจัยนี้ เสนอแนวคิดที่ว่า แม้ว่าจะมีสำนักคิดปรัชญาบางสำนัก ซึ่งเป็นกระแสหลัก จะเชื่อว่า "สิทธิ" มีมาแต่กำเนิด มีตามธรรมชาติ โครงการวิจัยนี้ทั้งเชื่อและพบว่า "สิทธิ" เป็นสิ่งที่มนุษย์ได้มาด้วยการต่อสู้กับ ธรรมชาติ และเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน "สิทธิ" จึงเกิดขึ้นได้ด้วยการเคลื่อนไหวทางสังคม ด้วยการต่อสู้กับสถาบัน และ ด้วยการเรียกร้องต่อสู้กับอำนาจรัฐ "สิทธิชุมชน" ไม่อาจมีขึ้นได้ถ้าไม่มีผู้คน และชุมชนที่ตระหนักถึงคุณค่าและศักดิ์ศรีของชุมชน

นอกจากนี้ ความลึกซึ้งแนบแน่นในอุดมการณ์สิทธิชุมชน เกิดขึ้นได้จากการที่ชุมชนมีความเข้าใจและวางแผนฐานทรัพยากร อันเป็นต้นทุนทางเศรษฐกิจของชุมชน ที่สอดคล้องกับวิถีคัลลของชีวิตของชุมชน โดยนัยยะดังกล่าว รัฐ และกลไกรัฐ จะไม่สามารถค้นพบประเด็น "สิทธิชุมชน" และไม่อาจเข้าใจซาบซึ้งในความละเอียดอ่อนของ "อุดมการณ์สิทธิชุมชน" ในชุมชนท้องถิ่นต่าง ๆ ได้เลย ถ้ารัฐไม่เข้าใจและตระหนักถึงคุณค่า ของชุมชน และ ศักยภาพ ของชุมชนที่ตนเกี่ยวข้องหรือรับผิดชอบ

ประการที่ 2. ประวัติศาสตร์ชุมชน เป็นสิ่งที่สืบสานขึ้นทั้งจากความทรงจำและความจงใจสร้าง

กระบวนทัศน์ของโครงการวิจัยนี้ถือว่า "ความรู้" และ "ฐานคิด (เชิงทฤษฎี)" แม้กระทั่ง "ประวัติศาสตร์" รวมไปถึง "ประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์" เป็นสิ่งที่ ผู้คน และ ชุมชน สืบสาน ขึ้นทั้งจากความทรงจำในอดีต และความจงใจสร้างตามความเชื่อ ความมุ่งมาดปรารถนา ความใฝ่ฝันของผู้คนและชุมชน รวมไปถึงความตั้งใจที่จะสร้างขึ้นเพื่อถักทอ "อัตลักษณ์" ของชุมชน กลุ่มชาติพันธุ์ หรือกระทั่ง รัฐหนึ่ง ๆ เพื่อวัตถุประสงค์เฉพาะ โดยมีเป้าหมายทางการเมืองชั้นนำ

ดังนั้น โดยนัยยะเดียวกัน ความคิดเรื่อง "สิทธิ" "สิทธิมนุษยชน" และ "สิทธิชุมชน" ของแต่ละชุมชน กลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ จึงเป็นสิ่งที่สามารถ สืบสาน (Reconstruct) จากชุมชนนั่นเอง โดยอาจวิเคราะห์จากระบบความเชื่อ ศาสนา จารีตประเพณี พิธีกรรม ภาษา วรรณกรรมลายลักษณ์ วรรณกรรมมุขปาฐะ เพลงพื้นบ้าน เพลงกล่อมเด็ก ศิลปกรรม สถาปัตยกรรม ลายผ้า ฯลฯ รวมไปถึงวิถีชีวิตประจำวัน และวงจรชีวิตนับแต่แรกปฏิสนธิจนถึงวาระสุดท้ายของชีวิต

คำตอบหนึ่ง ๆ ที่ได้จากชาวบ้าน หรือ ชุมชน จึงมิใช่คำตอบเบ็ดเสร็จโดยตัวเอง หากเป็น "ฐานคิด" และ "การหมายกำหนด" ของชุมชน ที่นักวิจัยสามารถพัฒนาต่อยอดทั้งในเชิงองค์ความรู้และในเชิง

ทฤษฎี ตามรูปธรรมที่เป็นจริงของชุมชน แล้วสอบเทียบกับ จาริตประเพณี เอกสารโบราณ วรรณกรรมมุขปาฐะ วรรณกรรมลายลักษณ์ หรือแม้กระทั่ง วรรณกรรมลายทอ ลายจักสาน ที่จะเอื้ออำนวยให้การวิจัยสามารถหยั่ง "ราก" ลงลึกได้ตามความเป็นจริงของชุมชน คำตอบจากสนาม จากเอกสาร และจากความเป็นจริง ที่นักวิจัยได้รับ จะเป็นเครื่องตรวจสอบ "ฐานคิด" ที่ได้พัฒนาขึ้น ว่าใช้ได้ ถูกต้องหรือไม่ และจะพัฒนาต่อไปอย่างไรด้วย

ประการที่ 3. ให้ความสำคัญกับมิติของกาลเวลา โดยเฉพาะ "ประวัติศาสตร์ช่วงยาว"

แม้ มานุษยวิทยา จะมีชื่อ ประวัติศาสตร์ แต่ในการเขียนบทชาติพันธุ์วรรณนา (Ethnography) นั้น นักมานุษยวิทยาทั่วโลก ที่ลงวิจัยสนามเพื่อเจาะข้อมูลเบื้องลึก เพื่อทำความเข้าใจชุมชนที่ตนศึกษา จะไม่ละเลย มิติของกาลเวลา เพราะนักมานุษยวิทยาศึกษาผู้คนและสังคม ในท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของสังคม และมีความเข้าใจเป็นอย่างดีว่า สังคมมนุษย์และชุมชนต่าง ๆ ทั่วโลก มีพลวัตเคลื่อนไหวอย่างต่อเนื่องเป็นพลวัต ทั้งในแง่ของพื้นที่ ในกรณีของการโยกย้ายถิ่นฐาน และในแง่ของวิวัฒนาการสังคม ไม่ว่าจะอยู่กับที่หรือเคลื่อนย้ายก็ตาม

ที่แล้วมานักมานุษยวิทยาบางสำนัก ติดกับดักของ "ความเป็นอารยะ" ของตนเอง ก็เลยเข้าใจสังคมและชุมชนพื้นเมืองที่ตนศึกษา ว่าเป็นเสมือนสังคมที่ "หยุดนิ่ง" "ปิดตัวเอง" จึงไม่มีขั้นตอนของการพัฒนาไปสู่ความเป็น "อารยะ" เช่น สังคมนานา "อารยประเทศ" ในปัจจุบัน และนี่เป็นสาเหตุประการสำคัญที่ชุมชนพื้นเมือง ที่ปราศจาก "อำนาจรัฐ" ที่เป็นของตนเองทั่วโลก มักถูกนักมานุษยวิทยาเหล่านี้ขนานนามว่าเป็น "สังคมชนเผ่า" ตามมาด้วยวิธีคิดที่มองชุมชนอย่างหยุดนิ่ง แข็งแข็ง โครงการวิจัยนี้ ให้ความสำคัญกับมิติของกาลเวลา และประวัติศาสตร์ช่วงยาวของทุกชุมชนที่เป็นกรณีศึกษา โดยตรวจสอบทั้งจากการวิจัยสนาม และเอกสารประวัติศาสตร์เท่าที่สามารถสืบค้นได้ นำมาซึ่งความเข้าใจอันตกผลึกถึงลักษณะพิเศษของ "ชุมชนท้องถิ่น" ต่าง ๆ และ "ชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมทั่วประเทศ"

ประการที่ 4. ทุกชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทยและเอเชีย มีจักรวาลทัศน์ที่มอบต่อธรรมชาติ จึงใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากรอย่างเคารพ และรักษาไว้ให้ยั่งยืนด้วยภูมิปัญญาท้องถิ่น

ทุกชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทยและเอเชีย มี "จักรวาลทัศน์" และ "ภูมิปัญญาท้องถิ่น" ที่สั่งสมสืบทอดกันมายาวนาน ระบบความเชื่อและภูมิปัญญาดั้งเดิมเหล่านี้ล้วนกันเป็นเกลียวเชือก ทั้งให้และรับปะทะสังสรรค์ และพัฒนาาร่วมกันมาช้านาน จนอาจกล่าวได้ว่า เป็นรากร่วมวัฒนธรรมเดียวกัน ทุกชุมชนมีความมอบต่อธรรมชาติ เคารพผีฟ้า ผีน้ำ ผีเหมือง ผีฝ่าย นบไพร่เจ้าป่า เจ้าเขา ผีสาธเทวดา นางไม้ ทุกชุมชนท้องถิ่นมีจิตสำนึกร่วมที่รักธรรมชาติ เพราะถือว่า ธรรมชาติคือผู้ให้ที่ยิ่งใหญ่ที่สุด และที่สำคัญก็คือ ธรรมชาติมีชีวิต มีจิตใจ มีวิญญาณ ที่มนุษย์ทุกคนทุกนาม ทุกชุมชน ต่างมีกติกาสัญญาประชาคม ที่จะส่งละเมิดต่อธรรมชาติมิได้

ทุกชุมชนท้องถิ่นจึงใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากรธรรมชาติด้วยท่าทีเคารพ และได้พยายามรักษาไว้ให้ยั่งยืนด้วยระบบภูมิปัญญาท้องถิ่นที่สั่งสมสืบทอดกันมายาวนาน

กระบวนทัศน์ต่างชุดที่แปลกแยกอย่างสิ้นเชิง จากกระบวนทัศน์ที่เป็นทั้งจักรวาลทัศน์และระบบภูมิปัญญาของชุมชนพหุชาติพันธุ์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คือ ระบบความคิดที่เข้าใจว่า ชุมชนท้องถิ่นที่เป็นรากหญ้า เป็นผู้รักษาทรัพยากรธรรมชาติมาจนกระทั่งถึงทุกวันนี้ เป็น ผู้ทำลายธรรมชาติ เป็นผู้ทำลายป่า เป็นผู้ยังความหายนะมาสู่สภาพแวดล้อมและระบบนิเวศน์

กระบวนทัศน์สิทธิชุมชนกับขบวนการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชน
เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ๔ ภาค
วันที่ ๑๕ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๕

ความแตกต่างนี้มีที่มาจาก “ความรู้” ที่ต่างชุด และ “การเมือง” ที่ต่างผลประโยชน์ ความขัดแย้งเรื่องการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมระหว่างรัฐกับชุมชนท้องถิ่นทั่วประเทศในปัจจุบัน จึงเป็นปัญหาของทั้ง “ความรู้” และ “การเมืองของความรู้” ตลอดจน “การเมืองของผลประโยชน์” ซึ่งยากที่จะสมานรวมขอมกันได้ เว้นไว้แต่ว่า รัฐ และกลไกรัฐ ซึ่งเป็นผู้ผูกขาดผลประโยชน์อยู่ในปัจจุบัน จะยอมเสียสละ ลดทอนอำนาจรัฐ กระจายอำนาจไปสู่ท้องถิ่น ขยายการมีส่วนร่วมของประชาชน เพื่อให้ชุมชนได้เป็นเจ้าของชุมชน และเป็นผู้จัดการผลประโยชน์ของชุมชนอย่างแท้จริง

ประการที่ 5. สังคมไทยเป็นสังคมพหุลักษณะ ประกอบด้วยชุมชนพหุชาติพันธุ์ และความหลากหลายทางวัฒนธรรม ชุมชนพหุชาติพันธุ์พึงได้รับการขยายโอกาสทางการเมือง เพื่อมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรม ภูมิปัญญาท้องถิ่นอย่างมั่นคงและยั่งยืน

สำหรับนักวิจัยในโครงการ “สิทธิชุมชนท้องถิ่น ฯ” นี้ ความเข้าใจในข้อที่ว่า สังคมไทยเป็นสังคมพหุลักษณะ (Plural society) ประกอบด้วยชุมชนพหุชาติพันธุ์ และความหลากหลายทางวัฒนธรรม อาจไม่ใช่เรื่องใหม่ แต่ยังมีผู้คนอีกจำนวนไม่น้อย เช่น นักวิชาการบางสำนักคิด ซึ่งส่วนใหญ่เป็นกระแสหลัก ผู้บริหารงานด้านวัฒนธรรม เจ้าหน้าที่กระทรวงมหาดไทย กระทรวงเกษตรฯ สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร กระทั่งรัฐมนตรีบางกระทรวง และผู้นำระดับสูงของประเทศ ฯลฯ ที่ยังมีกระบวนทัศน์ต่างชุดกัน ส่วนใหญ่ยังเชื่อมั่นอย่างสนิทแนแนแน่นว่า สังคมไทยเป็นสังคมที่มี “เอกลักษณ์” หนึ่งเดียว (Mono-culture) “เอกลักษณ์ของชาติ” จึงถูกตีความให้เป็นแบบแผนชุดเดียว และถูกเชิดชูโดยนโยบายรัฐ กลไกรัฐ ใช้อำนาจรัฐส่วนต่าง ๆ กำกับ ตอกย้ำ ผลิตซ้ำ ให้ “เอกลักษณ์ไทย” ยิ่งใหญ่เหนือวัฒนธรรมอื่น ๆ

สิ่งที่ตามมาเป็นระบบความคิดทั้งชุด จะโดยรู้ตัวหรือไม่ก็ตาม คือ กระบวนทัศน์ อันเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กับความเชื่อโดยสนิทใจ ให้เชิดชู “เอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมไทย” ในฐานะเป็น วัฒนธรรมเดียว ของชาติเท่านั้น มีประจักษ์พยานและหลักฐานทางประวัติศาสตร์จำนวนมาก รวมทั้งในระบบการศึกษาที่บริหารโดยโครงสร้างการศึกษาส่วนกลาง ที่บ่งชี้ว่า ได้มีความพยายามจากฝ่ายรัฐชาติที่จะทำให้ วัฒนธรรมสายอื่น อันมีอยู่หลากหลายในสังคมไทย ไม่ได้รับการยอมรับ หรือถูกกีดกันให้ละเล็กละเอย่น เช่น มีการออกระเบียบ ออกกฎเกณฑ์ หรือบีบบังคับให้มีความยุ่งยากในการเผยแพร่และปฏิบัติวัฒนธรรมอื่น ๆ การตอกย้ำผ่านสื่อ ด้วยการยกย่องศาสนาประจำชาติว่าเป็นสิ่งสูงสุด เน้นความเชื่อว่าศาสนาพุทธเท่านั้นที่เป็นเอก ศาสนาอื่นเป็นรอง ความเชื่ออื่นเป็นความเชื่อที่มลายไร้สาระ การดูถูกดูหมิ่นเหยียดหยามทางชนชาติที่ปรากฏออกมาอย่างเปิดเผย ทั้งทางความคิด การพูด การกระทำ ของผู้รับผิดชอบกลไกรัฐส่วนต่าง ๆ ทั้งระดับล่าง ระดับบน และระดับสูง ฯลฯ

จะเห็นได้ว่า ระบบการศึกษาและสื่อมวลชนรูปแบบต่าง ๆ มีส่วนกำหนดความคิดชุด “วัฒนธรรมเดียว” นี้ให้กับสังคมไทยอันเป็นสังคมพหุลักษณะทั้งสังคมโดยถือเป็นแนวนโยบายแห่งรัฐ ที่ข้าราชการจะพึงยึดถือและปฏิบัติ ใครคิดหรือทำแตกต่างไปจากนี้ กลายเป็นสิ่งที่แปลกแยกกับสังคมไทยโดยส่วนรวม

การปรับกระบวนทัศน์ชุดนี้จึงไม่เพียงแต่ต้องต่อสู้ทางความคิดกับคนรอบข้าง-สังคมรอบตัว หากยังอาจต้องต่อสู้กับกระบวนทัศน์ของตัวเองอย่างหนักหน่วงด้วย เพราะกระบวนทัศน์ชุดเก่า อันมีที่มาจากระบบการศึกษาและกระบวนกรบ่มเพาะขัดเกลาทางสังคม ยังคงมีอิทธิพลต่อวิถีคิดของแต่ละผู้คนในสังคมไทย มากบ้าง น้อยบ้าง ต่าง ๆ กัน

ต่อเมื่อได้มีการปรับกระบวนทัศน์ทั้งชุด ยอมรับความเป็นจริงของ “พหุลักษณะ” ที่มีอยู่ในสังคมไทย แล้ว กระบวนทัศน์ชุดนี้ จึงเปิดพื้นที่ให้กับความยอมรับการดำรงอยู่อย่างมีเกียรติมีศักดิ์ศรีของชุมชนพหุชาติ

พันธุ์ และความหลากหลายทางวัฒนธรรม นำมาซึ่งความเข้าใจในคุณค่าและความเคารพต่อวัฒนธรรม พิธีกรรม ความเชื่อ ศาสนา ที่แตกต่างจากเรา เมื่อเข้าใจรากฐานทางวัฒนธรรมดังกล่าวแล้ว ก็ย่อมนำไปสู่ความเข้าใจใน “อุดมการณ์สิทธิชุมชน” ได้ในที่สุด

แต่กว่าสังคมไทยจะดำเนินไปถึงจุดนั้นได้ ก็ต้องผ่านกระบวนการที่เข้มข้นและยาวนาน เพราะกล่าวให้ถึงที่สุด ขบวนการเคลื่อนไหว “สิทธิชุมชน” ในฐานะกระบวนการทัศน์ใหม่ เป็นการปรับเปลี่ยนในลักษณะที่ต้องถอนรากถอนโคนความคิดเก่า สร้างความยอมรับความคิดใหม่ และระบบวิธีคิดใหม่ทั้งหมด เพื่อเปิดพื้นที่ทางวัฒนธรรมให้แก่ชุมชนพหุชาติพันธุ์อย่างหลากหลายทั่วประเทศ นั่นก็คือการให้โอกาสที่จะมี “สิทธิทางวัฒนธรรม” ในลักษณะใหม่ด้วย

ประการที่ 6. การปรับกระบวนการทัศน์ เป็นกระบวนการที่เจือปนตลอดปัจจัยบุคคลและสังคม สังคมไทยกำลังก้าวเข้าสู่ระยะเปลี่ยนผ่านไปสู่กระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชน อันเป็นกระบวนการทัศน์ใหม่ รัฐและชุมชนจะต้องร่วมกันประจักษ์ให้เกิดความเจ็บปวดน้อยที่สุด

เป็นที่เข้าใจได้ว่า กระบวนทัศน์ชุดหนึ่งๆ ไม่อาจปรับเปลี่ยนไปได้ในทันทีทันใด ฐานคิดทางทฤษฎีหนึ่งๆ มีอิทธิพลเป็นอย่างสูงที่จะล้อมกรอบความคิดของผู้คน สังคม นักวิชาการ ทั้งโดยรู้ตัวและไม่รู้ตัว จนดั้นไม่หลุดจากกรอบนั้นเป็นระยะเวลายาวนาน จะต้องเกิดการผันผวนในสังคม ในวงการวิชาการ ขบวนการใหญ่ บางกระบวนการทัศน์ที่สำคัญอาจต้องถึงขั้นเป็นกระแสโลก โดยมีกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคมและการเมืองในระดับโลก เป็นปัจจัยสำคัญที่ชี้นำ กระบวนทัศน์อันมีที่มาจากกรอบทางทฤษฎีหนึ่งๆ จึงจะสามารถปรับเปลี่ยนความเชื่อที่สำนักคิดหนึ่งๆ ยึดถืออย่างมั่นคง และครอบงำทั้งสังคม เป็นกรอบตายตัวได้ อาทิ จากที่เคยเชื่อว่าโลกแบนมาเป็นโลกกลม จากยุคสมัยหนึ่งที่โลกตะวันตกเคยเชื่อถือ “พระเจ้า” เป็นทั้งผู้สร้าง และ สิ่งศักดิ์สิทธิ์สูงสุด มาถึงยุคที่นักปรัชญาอย่างนิทเช่ประกาศว่า “God is dead” สังคมต้องก้าวสู่กระบวนการปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ที่เจ็บปวด ชีวิตของนักคิด นักปรัชญา นักเคลื่อนไหวทางสังคมบางคน ที่นำเสนอกระบวนทัศน์ใหม่ ทั้งในฐานะปัจเจกบุคคล หรือองค์กร สถาบัน ได้เคยถูกนำขึ้นสู่ศาลแขวง ถูกบังคับให้ดื่มยาพิษ ถูกคุมประจักษ์ ถูกตรึงไม้กางเขน มาแล้ว

ในทำนองเดียวกัน บางผู้คน บางสังคม บางชุมชน ที่พิทักษ์หวงแหนกระบวนทัศน์เก่า ก็อาจต้องเช่นสังเวกระบวนทัศน์ใหม่ ด้วยชีวิตทั้งของปัจเจกและชุมชนเช่นกัน ตัวอย่างรูปธรรมที่เห็นได้ชัดที่สุด คือสงครามต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์ ที่เกิดขึ้นทั้งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และอเมริกาใต้ เป็นสงครามที่อำนาจรัฐฝ่ายที่เชื่อมั่นในระบอบเศรษฐกิจทุนนิยมเสรี นำพาผู้คนไปตาย บาดเจ็บ พิการทั้งร่างกายและจิตใจนับไม่ถ้วน สงครามฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ที่เกิดขึ้นในหลายมุมโลก รวมทั้งกรณีล่าสุด ที่เกาะติมอร์ตะวันออก ก็นับเป็นตัวอย่างล่าสุดในทางสากล ที่มีการต่อสู้ปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ให้ตกลงยอมรับให้ประชาชนชาวติมอร์ตะวันออก มี “สิทธิอัตตาวินิจฉัย” (Self-determination) แต่กว่าจะได้มา ผู้นำชุมชน หัวหน้าของขบวนการเคลื่อนไหว ก็ต้องสังเวยด้วยชีวิตนับไม่ถ้วนเช่นกัน

สังคมไทยอันเป็นสังคมพหุลักษณะ ได้ก้าวมาถึงระยะเปลี่ยนผ่านที่สำคัญอีกช่วงหนึ่งของระยะประวัติศาสตร์การเมือง ที่เป็นการต่อสู้อย่างเข้มข้น ระหว่าง “การผูกขาดโดยอำนาจรัฐแบบเดิม” กับ “กระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชน” ทั้งในทาง เศรษฐกิจ สังคม การเมือง และวัฒนธรรม จัดเป็น “สงครามการเมือง” อันมีต้นตอจากการผูกขาดอำนาจทางเศรษฐกิจและอุดมการณ์ทางการเมืองที่เข้มข้น ดุเดือด แผลมคม

“สงครามการเมือง” นี้ มีวิกฤตเศรษฐกิจโลกอย่างทั่วด้านเป็นอิทธิพลภายนอกที่สำคัญ ที่ทำให้รัฐต้องมีการปรับตัว ปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ในการบริหารจัดการรัฐและชุมชน เพื่อความอยู่รอดของสังคม กระบวนทัศน์สิทธิชุมชนกับขบวนการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชน

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ๔ ภาค

วันที่ ๑๔ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๕

และความมั่งคั่งของอำนาจรัฐเองด้วย ขณะเดียวกัน ระบบโลกาภิวัตน์ก็เกื้อหนุนให้ระบบทุนนิยมเสรี ผูกขาด ข้ามชาติ ได้ใช้บทเรียนความจัดเจนของตนในการคลี่คลายปัญหาวิกฤตทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองของโลกตะวันตก ให้สามารถตีตลาดเข้ามามีส่วนร่วมในการ "แก้ปัญหา" ที่อาจเป็นการ "เพิ่มปัญหา" หรือกระทั่ง "ซ้ำเติมปัญหา" ให้หนักหน่วงยิ่งขึ้น ให้กับโลกตะวันออก รวมทั้งสังคมไทย

ปัจจุบัน การปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ในสังคมไทยระยะเปลี่ยนผ่าน ไปสู่กระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชน กำลังดำเนินและขยายตัวไปอย่างขนานใหญ่ทั่วทั้งสังคมไทย ความขัดแย้งทางความคิดและวิธีการจัดการปัญหา โดยเฉพาะการจัดการทรัพยากรธรรมชาติทั่วทุกภาค กำลังปะทุตัว ระอุเดือด โดยที่ยังไม่มีหลักประกันที่มั่นคงว่า รัฐจะประกันให้การเปลี่ยนผ่านนี้ดำเนินไปอย่างสันติได้หรือไม่ มากน้อยเพียงใด ทำอย่างไรสังคมไทยระยะเปลี่ยนผ่านจึงจะสูญเสียน้อยที่สุด

ประการที่ 7. การจัดการปรับความสัมพันธ์เชิงอำนาจในสังคมไทยระยะเปลี่ยนผ่าน โดยชี้ปัญหาที่เกิดจากอำนาจรัฐ และลดทอนอำนาจรัฐ

"สิทธิ" เป็นสองด้านของเหรียญที่อยู่ตรงข้ามกัน ด้านหนึ่งของเหรียญ คือ *อำนาจ* อีกด้านหนึ่ง คือ *หน้าที่* ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ(Power relations) มีทั้ง *อำนาจ-หน้าที่* ภายในชุมชน และ *อำนาจ-หน้าที่* ระหว่างชุมชนกับภายนอก ตลอดเวลาที่ผ่านมา มักเป็นความสัมพันธ์ที่ *อำนาจ* มาจากภายนอก ส่วนใหญ่ คือ *อำนาจรัฐ* และ *อิทธิพลที่แผ่มาจากบัลแกร์รัฐ* มักจะเรียกร่อง "หน้าที่" จากชุมชน จนเกินเลยความพอดี จนกระทั่งกลายเป็นความสัมพันธ์เชิงกดขี่และขูดรีด โดย รัฐ กระทำการต่อ *ชุมชน* แต่มักจะอ้าง "ผลประโยชน์ส่วนรวม" และ "สิทธิมหาชน" อย่างเลื่อนลอย

การชี้ปัญหาของ "*อำนาจ*" ที่ไม่เป็นธรรมจากภายนอก โดยเฉพาะ "*อำนาจรัฐ*" จึงเป็นสิ่งที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ เพราะความสัมพันธ์เชิงอำนาจในลักษณะดังกล่าว เป็นความเป็นจริงที่ดำรงอยู่โดยทั่วไป *ตราบนานเท่าที่อำนาจรัฐมิได้เป็นของประชาชน*

การวิเคราะห์ปัญหาที่รัฐละเมิดสิทธิชุมชนในโครงการวิจัยนี้ จากกรณีศึกษาต่าง ๆ ทั่วประเทศ นักวิจัยในโครงการได้พยายามวิเคราะห์อย่างมีน้ำหนัก มีเหตุผล มีหลักฐานระบุได้แน่ชัด และตรวจสอบได้ จึงเป็นที่ยืนยันได้ว่ารายงานการวิจัย ปัญหา และข้อเสนอเชิงนโยบายของนักวิจัย ที่ได้กลั่นกรองอย่างรอบคอบด้วยกระบวนทัศน์ชุดใหม่นี้ ไม่อาจถือเป็น "*ข้อกล่าวหา*" ที่ฝ่าย *อำนาจรัฐ* อาจอ้างว่าเลื่อนลอยหรือไร้เหตุผล ไร้หลักฐาน นักวิจัยในโครงการวิจัย "สิทธิชุมชนท้องถิ่นฯ" นี้ได้ใช้ความพยายามนำเสนอข้อมูลความเป็นจริง จากการวิจัยสนาม ด้วยตนเอง โดยเชื่อมโยงถึงฐานรากทางวัฒนธรรมของชุมชน จารีต ประเพณีดั้งเดิมของชุมชน ทั้งในส่วนที่เป็นลายลักษณ์และมุขปาฐะ และดำเนินการวิเคราะห์ที่หนักแน่น พร้อมหลักฐานอ้างอิง เพื่อให้เป็นเรื่องที่ *แม้รัฐไม่อาจยอมรับข้อกล่าวหาได้ แต่ก็ปฏิเสธไม่ได้*

ประการที่ 8. ภาษาสื่อความคิด เครื่องรัดต่อการใช้คำ เพื่อขจัดซากเดนความคิดเก่า

กระบวนทัศน์ชุดใหม่ ไม่อาจก่อรูปได้อย่างหมดจดในทางความคิด ถ้านักวิจัย และนักวิชาการ ตลอดจนถึงผู้คนในสังคมและรัฐ ไม่หมั่นตรวจสอบภาษาที่ใช้ในชีวิตประจำวัน และขจัดถ้อยคำภาษาที่เป็นซากเดนของกระบวนทัศน์ชุดเก่าให้ค่อย ๆ หมดไป หากเราประสงค์ที่จะหลีกเลี่ยงการถูกเหยียดหยามทางชนชาติ (Ethnic Discrimination) และการแบ่งแยกกลุ่มพวก เชื้อชาติ ผิวพันธุ์ (Apartheid) ในสภาพที่เรา กำลังปฏิรูปการเมืองขนานใหญ่ ในสังคมพหุวัฒนธรรม อันประกอบด้วยชุมชนพหุชาติพันธุ์และวัฒนธรรมอันหลากหลาย นักวิจัยในโครงการฯ ได้พยายามเป็นแบบอย่างนำพาสังคมวิชาการในการใช้ภาษาอย่างเคร่งครัด อาทิ

- การพยายามหลีกเลี่ยงการใช้ "คำ" ที่มีนัยดูหมิ่นเหยียดหยามผู้อื่นว่าต่ำต้อยกว่า เช่น คำว่า "ชนเผ่า"

เนื่องจากคำว่า "ชนเผ่า" นี้แปลมาจากศัพท์ภาษาอังกฤษว่า tribe และ สังคมชนเผ่า มีที่มาจากคำ tribal society แม้ว่าอาจมีวาทกรรมเกี่ยวกับคำนี้อยู่บ้างในเชิงทฤษฎีของลักษณะสังคมชนเผ่าจริงๆ ที่มีมาแต่โบราณ แต่ในบริบทสังคมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นานกลุ่มชาติพันธุ์ส่วนใหญ่ในสังคมไทย ได้ก้าวพ้นขั้นวิวัฒนาการของ สังคมชนเผ่า มานานเกินกว่าร้อยปีแล้ว นอกจากนี้ โครงการวิจัยนี้ได้ใช้ชื่อกลุ่มชาติพันธุ์ตามความประสงค์ของเจ้าของกลุ่ม โดยถือความตกลงเห็นชอบร่วมกันของชุมชนชาติพันธุ์นั้น ๆ เป็นเกณฑ์ เช่น ชุมชนชาวลัวะ ชุมชนปากกระญอ ชุมชนปะหล่อง ชุมชนมัง ชุมชนเมียน ชุมชนลำหู่ ฯลฯ

➤ สังคมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รวมทั้งสังคมไทย เป็นสังคมที่ให้ความสำคัญกับบทบาท สถานภาพของผู้หญิง แม้หลายสังคมในปัจจุบัน โดยเฉพาะสังคมเมือง ได้รับอิทธิพลจากภายนอกและผลกระทบทางเศรษฐกิจ ทำให้โครงสร้างสังคมแบบดั้งเดิม ที่สืบสกุลสายแม่ (Matrilateral Society) หรือที่ให้ความสำคัญกับทั้งสองสายใกล้เคียงกัน (Bilateral) ต้องเปลี่ยนแปลงไป แต่ร่องรอยเดิมของสถานภาพสตรียังคงมีอยู่อย่างถนัดชัดเจนในหลายชุมชนทั่วทุกภาคของประเทศไทย ตัวอย่างเช่น การถือผีบรรพชนสายแม่ การแต่งเขยเข้าบ้าน การสืบทอดมรดกโดยเฉพาะที่ดินให้ลูกสาว เพื่อความเคารพต่อระบบความเชื่อดั้งเดิม และความเข้าใจต่อการคลี่คลายเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างสังคมไทย และสังคมชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม โครงการวิจัยนี้ ใช้คำว่า บรรพชน แทนคำว่า บรรพบุรุษ ยกเว้นในกรณีที่ดินสาวได้ชัดเจนแล้ว จึงจะระบุเพศ เช่น บรรพบุรุษหรือ บรรพสตรี

ประการที่ 9. "ชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม" พึงได้รับความเคารพในสิทธิของผู้มาก่อน จากผู้มาทีหลัง

การศึกษา ชุมชนพื้นเมือง ซึ่งส่วนใหญ่มักจะเป็น ชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม ในบริบท "ประวัติศาสตร์ช่วงยาว" (La Longue Durée) ทำให้พบว่า แท้ที่จริง ชุมชนพื้นเมืองดั้งเดิม (Aboriginal community) และโดยเฉพาะ ชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม (Local traditional community) ในสังคมไทยมีประวัติศาสตร์ที่ยาวนานขนานคู่เคียงมากับประวัติศาสตร์ของรัฐสยามและรัฐประชาชาติไทยที่มีอำนาจเหนือกว่า และครอบงำชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมเหล่านั้น

ประวัติศาสตร์ที่เขียนขึ้นส่วนใหญ่ในโลก มักเขียนโดยฝ่ายที่สามารถยึดกุมอำนาจรัฐ ชุมชนท้องถิ่นรากหญ้า เป็นเพียง "ข้าน้อยผู้ด้อยค่า" แต่มิได้หมายความว่า ไม่มีตัวตนในช่วงประวัติศาสตร์อันยาวนานบ่อยครั้งที่พบว่า ชุมชนพื้นเมืองส่วนใหญ่ของโลก เคยมี อาณาจักร ใหญ่น้อยของตนเองมาก่อน ทว่าถูกอำนาจทางการเมือง เศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรม ที่เหนือกว่า ครอบงำ เบียดขับ และแย่งชิงสงครามการต่อสู้ของทาสกิติ การลุกขึ้นสู้ของชุมชนรากหญ้าที่มักถูกเรียกว่า "ขบถ" เช่น ขบถผีบุญของอีสาน ขบถเงี้ยวเมืองแพร่ ขบถข้าและ ขบถฮ่อ ก่อนหน้าที่จะมีรัฐประชาชาติสถาปนาอย่างมั่นคงในราชอาณาจักรสยาม และต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นประเทศไทยนั้น ล้วนแล้วแต่สะท้อนให้เห็น "จิตสำนึกชุมชน" ของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ใน ชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม ที่บางครั้งก็สู้อย่างโดดเดี่ยว บางครั้งผนึกกำลังกันเป็นแนวร่วม ชุมชนหลากหลายชาติพันธุ์ เพื่อร่วมกันต่อสู้ หรือต่อต้านการแย่งยึดพื้นที่และแรงงานตลอดจนทรัพยากรของอำนาจรัฐสยาม

กล่าวให้ถึงที่สุด จิตสำนึกขบถ ที่ไม่ยอมสยบให้กับอำนาจรัฐธรรมที่มากครอบงำ ก็คือ การเคลื่อนไหวต่อสู้เพื่อสิทธิชุมชน และอุดมการณ์สิทธิชุมชน นั่นเอง

ประการที่ 10. สิทธิอัตตวินิจัย ทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรม เป็นขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม ที่มีมายาวนานในประวัติศาสตร์ และจักต้องดำเนินสืบไปเพื่อความเป็นธรรมและการอยู่ร่วมกันอย่างสันติในสังคมพหุลักษณะเช่นสังคมไทย

การเสนอแนวคิดอุดมการณ์เรื่อง "สิทธิชุมชน ในฐานะกระบวนทัศน์ใหม่" และ เสนอแนวทางการเคลื่อนไหวทางสังคม ให้ชุมชนพหุชาติพันธุ์สามารถใช้ "สิทธิอัตตวินิจัย" (Self Determination) เพื่อปกป้องพิทักษ์ฐานทรัพยากรธรรมชาติและสิทธิชุมชนของตน โดยนักวิจัยโครงการนี้ เป็นการตีโต้กลับกระแสโลกาภิวัตน์ที่กำลังท่วมท้นอย่างไม่จำกัดขอบเขต มาสู่ความคิดที่เกื้อหนุนให้ประชาชน ชาวบ้าน ชุมชน สามารถใช้จารีตประเพณีดั้งเดิมของตน ธรรมนูญชุมชนของตน และอุดมการณ์สิทธิชุมชนของตน การต่อสู้ปกป้องตนเองและชุมชนให้มีสิทธิ มีเสียง มีส่วนร่วม ในการกำหนดตนเอง ชี้อาณานิคม ทั้งของตน ลูกหลาน และชุมชนด้วยตนเอง

กระบวนทัศน์ชุดนี้ เสนอขึ้นด้วยความเข้าใจในอดีต มุ่งไปสู่วิถือนาคต เป็นการมองไปข้างหน้าอย่างคาดการณ์ เข้าใจปัญหา รู้เท่าทัน และมีสติ เป็นการเสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน โดยชุมชนเอง มิใช่เป็นการใช้อำนาจจากเบื้องบนสู่เบื้องล่างเท่านั้นเช่นที่ผ่านมา ขณะเดียวกันก็เพื่อเป็นการเตือนภัยให้รัฐได้เข้าใจในสถานการณ์ปัจจุบันอย่างเข้าใจรากฐานความคิดในอดีต อุดมการณ์ที่ชุมชนปรับใช้ และรับรู้ถึงขบวนการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชน โดยชุมชน ในทุกวันนี้

ทั้งนี้ ก็เพื่อให้รัฐตระหนักรู้ และปรับเปลี่ยนนโยบายสิทธิชุมชนท้องถิ่นทั่วประเทศ ได้อย่างสอดคล้องกับความเป็นจริงที่วิกฤตและทันกับสถานการณ์ที่ระอุเดือดในปัจจุบันนั่นเอง

แต่การเปลี่ยนผ่านจากกระบวนทัศน์ ที่รัฐเคยจัดการ และครอบงำทุกสิ่งทุกอย่าง ทุกชั้นตอน ทุกกระบวนการ ไปเป็นกระบวนทัศน์ที่ให้ชาวบ้านจัดการกับตนเอง ชุมชน ฐานทรัพยากร ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยยินยอมอนุญาตให้ชุมชนได้ใช้ "สิทธิอัตตวินิจัย" (ที่ต่างเคยมีมาในอดีต) ทั้งในทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม ย่อมกระทบกับผลประโยชน์ของกลุ่มอำนาจและอิทธิพลที่มีอยู่ในปัจจุบัน ทางเลือกที่เหมาะสมก็คือ ทำอย่างไรจึงจะสามารถทำให้สังคมไทยสามารถเปลี่ยนผ่านไปสู่กระบวนทัศน์ใหม่ได้อย่างสันติ หรือเจ็บปวดน้อยที่สุด

บทสรุป

ขบวนการเคลื่อนไหว "สิทธิชุมชน" ในฐานะเป็นกระบวนทัศน์ใหม่ ไม่ได้เริ่มจากชุดความคิดที่แปลกแยกกับชุมชนท้องถิ่น หากเริ่มจากรากฐานเดิม คือ จักรวรรทัศน์และระบบภูมิปัญญาดั้งเดิมของชุมชนท้องถิ่น จากฐานคิดที่มั่นคงนี้ นำไปสู่ความเข้าใจและความเคารพในสิทธิชุมชนอันมีจารีตประเพณีรองรับของชุมชนท้องถิ่นทั่วประเทศ ในท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของสังคม ชุมชนท้องถิ่นทั้งหลายได้พัฒนา "อุดมการณ์สิทธิชุมชน" ให้สอดคล้องกับสภาพสังคมยุคใหม่ ที่เปลี่ยนแปลงไปด้วยอิทธิพลจากภายนอกและระบบโลกาภิวัตน์ เพื่อนำพาขบวนการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชนด้วยรูปแบบที่หลากหลาย พลิกแพลง และปรับเปลี่ยนอย่างเป็นพลวัต นำความเข้มแข็งมาสู่ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม นับเป็นการเปิดศักราชการต่อสู้เพื่อ "สิทธิชุมชน" ในสังคมไทย เพื่อร่วมส่วนในการปฏิรูปการเมือง โดยใช้สิทธิอัตตวินิจัยเป็นธงชัยของการต่อสู้อย่างชอบธรรมและสมัครสมานสามัคคี

จารีตและกฎหมายล้านนา ว่าด้วยสิทธิชุมชน*

เมื่อคนมาอยู่รวมกันเป็นชุมชนตั้งแต่ครอบครัว หมู่บ้าน จนถึงระดับเมือง และกลุ่มคนเหล่านี้ได้สร้างกฎเกณฑ์หรือข้อปฏิบัติในสังคมร่วมกัน วันเวลาผ่านไปคนที่มาอยู่รวมกันจะสร้างระเบียบประเพณีร่วมกันจนกลายเป็นวัฒนธรรมของกลุ่มที่เรียกว่ามี “อัตลักษณ์” (identity) ร่วมกัน จิตสำนึกจารีตประเพณีและกฎหมายต่าง ๆ ทั้งที่เป็นลายลักษณ์และไม่เป็นลายลักษณ์ของชุมชนเรียกว่าเป็น “ระบบศีลธรรม” ในระบบศีลธรรมจะแฝงไปด้วยการเคารพต่อสิ่งที่สังคมสมัยใหม่เรียกว่า “สิทธิ” หรือเป็น ระบบศีลธรรมแห่งสิทธิ หมายถึงจารีตประเพณีที่ชุมชนเคารพและปฏิบัติสืบต่อกันมาจนกลายเป็นสิ่งที่เรียกว่า “ธรรมเนียมของชุมชน” สิทธิชุมชนจึงเกิดขึ้นตามธรรมชาติของการรวมตัวของชุมชน เช่น สิทธิในชีวิตร่างกาย สิทธิในทรัพย์สิน สิทธิในที่ดิน ทรัพยากรธรรมชาติ ฯลฯ

ชุมชนในล้านนามีพัฒนาการต่อเนื่องกันมายาวนานกว่า 700 ปี ชุมชนได้สร้างจารีตประเพณีรวมทั้งกฎหมายท้องถิ่นอย่างต่อเนื่อง บันทึกไว้ในเอกสารโบราณโดยนักปราชญ์ ล้านนา ในส่วนของจารีตประเพณี ทั้งที่เป็นประเพณีหลวงหรือของราชสำนักหรือชนชั้นผู้ปกครอง ประเพณีพิธีกรรมของชาวพุทธ และประเพณีพื้นบ้านที่สัมพันธ์กับความเชื่อดั้งเดิมของชุมชน ได้แก่ จารีตประเพณีเกี่ยวกับ “ผี” ซึ่งชาวล้านนายังถือปฏิบัติจนถึงทุกวันนี้ เช่น ผีตระกูล ผี (หมู่)บ้าน และผีเมือง ผีเหมืองฝาย ผีไร่ นา ผีป่าผีดอย ฯลฯ

ในสมัยรัตนโกสินทร์เมื่อสองร้อยปีมาแล้ว ชุมชนล้านนาประกอบด้วยหลายกลุ่มชาติพันธุ์ทั้งที่เป็นชนพื้นเมืองดั้งเดิม ได้แก่ ผู้ยวน ลัวะ ปกาเกอญอ เม็ง(มอญ) ลื้อ เขิน ไทใหญ่ กลุ่มชาติพันธุ์เหล่านี้อาศัยอยู่ร่วมกันมานานแล้ว ต่างก็มีอัตลักษณ์ของตนเองและต่างก็เคารพในสิทธิของแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์และเคารพในสิทธิปัจเจกด้วย บางกลุ่มก็มีการผสมผสานลักษณะทางวัฒนธรรมในระหว่างกลุ่มดั้งเดิมและกลุ่มที่อพยพเข้ามาอาศัยอยู่ในสมัยหลัง เช่น ชาวจีน ชาวห่อ (ฮ่อ) ชาวแขก รวมทั้งชาวฝรั่ง ฯลฯ ชุมชนในล้านนาจึงมีสิทธิในชุมชนและสามารถอยู่ร่วมกันอย่างสันติตลอดมา ไม่ปรากฏว่ามีความขัดแย้งทางวัฒนธรรมในชุมชนต่าง ชาติพันธุ์ล้านนาที่เป็นหลักฐานชัดเจน

* เอกสารรายงานความก้าวหน้า โครงการ “สิทธิชุมชนท้องถิ่นจากจารีตประเพณีสู่สถานการณ์ปัจจุบัน” โครงการ ที่ 1 “สิทธิชุมชนพื้นเมืองดั้งเดิมของล้านนา: กรณีศึกษาชุมชนลัวะ-ลื้อ-ยวน-ปกาเกอญอ ในจังหวัดน่าน เชียงราย และเชียงใหม่” เสนอต่อ “เวทีวิชาการสาธารณะ เปิดศักราชสิทธิชุมชน” ครั้งที่ 1 ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร กรุงเทพฯ วันที่ 1 มีนาคม 2544.

คำว่า สิทธิ ไม่พบในเอกสารคัมภีร์โบราณประเภทกฎหมายและเอกสารโบราณอื่น ๆ ของล้านนา เช่น ตำรานานเมือง หรือคำสอน ฯลฯ¹ และคำว่า “สิทธิ” ในจารึกสมัยสุโขทัยนั้น พบคำนี้ใน ศิลปจารึกเพียง 3 หลัก ได้แก่ จารึกหลักที่ 9 หลักที่ 38 และหลักที่ 45² ส่วนในกฎหมายสมัยอยุธยาตอนปลายและสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเท่าที่สืบค้นจากกฎหมายตราสามดวง พบคำว่าสิทธิใช้ในความหมายของสิทธิปัจเจกเป็นส่วนใหญ่³ เช่น เจ้าเงินมีสิทธิในทาส ททรัพย์สินของสามี เมื่อสามีตายเป็นสิทธิของภรรยา “สิ้นเดิมสินสมรสของชายสิทธิแก่หญิง พ่อแม่พี่น้องชายจะเอาอย่าพึงให้เลย”⁴

ระบบคิดเรื่อง “สิทธิ” ของชุมชนล้านนานั้นวางอยู่บนรากฐานของจาริตประเพณี พิธีกรรมสุภามิต คำสอน ชาดก และกฎหมายที่เขียนเป็นลักษณะอักษร โดยที่สมาชิกของชุมชนมีจาริตประเพณีพิธีกรรมที่สะท้อนถึงสิทธิปัจเจกและสิทธิชุมชน “สิทธิร่วม” หรือ “สิทธิของส่วนรวม” (Collective Rights, Community Rights) จาริตประเพณีของชาวล้านนาหลายประเพณีจะสะท้อนถึง “สิทธิร่วม” มากกว่าสิทธิปัจเจก สมาชิกชุมชนที่พัฒนามายาวนานได้สร้างสำนึกร่วมกันรวมตัวกันเคารพและปฏิบัติตามกฎจาริตของชุมชนจนสร้างเป็น “ระบบศีลธรรม” ของชุมชนขึ้น แม้ว่าสิทธิร่วมจะมีความสำคัญและเป็นลักษณะเด่นในสังคมโบราณ แต่สิทธิปัจเจกก็พบว่าถูกบันทึกไว้อย่างมากมายในกฎหมายล้านนา โดยกฎหมายกำหนดโทษของผู้ “ละเมิดสิทธิ” และ กฎหมายให้การคุ้มครองแก่บุคคลและชุมชนในการ “รักษาสิทธิ” ของสมาชิกทุกคนด้วย

เนื่องจากกฎหมายล้านนาและจาริตล้านนาที่เป็นลายลักษณ์อักษรมีจำนวนมาก จาริตและกฎหมายโบราณจึงเป็น กฎหมายจาริต (Customary Law) ซึ่งมีการบันทึกเรื่องต่าง ๆ ปะปนกันไปโดยตลอด ส่วนกฎหมายปัจจุบันจะแยกเป็นหมวดหมู่ ความคิดเกี่ยวกับ “สิทธิของชุมชน” และ “สิทธิปัจเจก” ในปัจจุบันมีฐานคิดตั้งอยู่บนหลักการของ “กฎหมาย” และการอ้างความชอบธรรมในการกระทำของตนโดยอาศัยหลักของกฎหมาย ซึ่งกฎหมายให้ความสำคัญกับความเป็นปัจเจกบุคคลและรัฐมากกว่าให้ความสำคัญกับกลุ่มบุคคลหรือชุมชนดังที่พบในกฎหมายจาริต

จาริตประเพณีชุมชนถือเป็นกฎหมายอย่างหนึ่งที่สะท้อนถึงความคิดและระบบศีลธรรมเกี่ยวกับ “สิทธิ” ทั้งระดับปัจเจก ครอบครัว และชุมชน การศึกษากฎหมายโบราณนั้น มีนักวิชาการหลายท่านทักท้วงและสงสัยว่า กฎหมายจาริตเหล่านั้นถูกนำมาใช้จริงหรือไม่ในสังคมล้านนา การศึกษาสิทธิชุมชนผ่านกฎหมายอย่างเดียวจะไม่เห็นภาพ “สิทธิชุมชน” ชัดเจน ผู้ศึกษาจึงต้องใช้เอกสารและการสำรวจภาคสนาม และการสัมภาษณ์ชาวบ้านด้วย โดยใช้วิธีการอนุญาตการวิเคราะห์อย่างละเอียดถี่ถ้วนและไม่รีบด่วนสรุปจนเกินไป

¹ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียวและคณะ, พจนานุกรมเฉพาะศัพท์ที่ปรากฏในโบราณ. กรุงเทพฯ : โอเอส 2539.

² โยเนโอะ อิชิต และคณะ, ดรรชนีค้นคำในจารึกสุโขทัย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อมรินทร์, 2532, หน้า 211.

³ โยเนโอะ อิชิต และคณะ, ดรรชนีค้นคำในกฎหมายตราสามดวง. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง 2533 หน้า 3151-3153.

⁴ เรื่องเดียวกัน. หน้า 3151.

ชุมชนลำนานา

“ชุมชน” หมายถึง หมู่บ้าน กลุ่มหมู่บ้าน หรือ เมือง หรือกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง อานันท์ กาญจนพันธ์ ให้คำอธิบายว่า “ชุมชนและความเป็นชุมชน หมายถึง ลักษณะของเครือข่ายความสัมพันธ์ที่กว้างขวางบนพื้นฐานของความสัมพันธ์แบบเครือญาติและแบบอุปถัมภ์ การเข้าใจชุมชนไม่อาจจะเข้าใจได้โดยการศึกษาแบบเอกเทศ แต่ต้องศึกษาเชื่อมโยงกับความสัมพันธ์กับรัฐ”¹

ชุมชนลำนานามีหลายระดับ เริ่มต้นจากครอบครัวหลายครอบครัวรวมกันเป็นตระกูล ซึ่งชุมชนระดับตระกูลจะสัมพันธ์กันแบบเครือญาติ และทุกคนในตระกูลจะต้องมาร่วมกันทำพิธีกรรมเลี้ยงผีบรรพชน หรือ “ผีปู่ย่า” ผีปู่ย่าจะสร้างเครือข่ายขึ้นพื้นฐานของชุมชนตระกูล การเซ่นไหว้ผีตระกูลจะจัดขึ้นปีละ 1 ครั้ง ทุกคนจะเดินทางมาจากที่ต่าง ๆ มาร่วมในพิธีเป็นการพบปะสังสรรค์ของคนในตระกูลเดียวกัน เครือข่ายของชุมชนผีปู่ย่าอาจจะมีจำนวนนับร้อยคนขึ้นไปในกรณีที่มีสมาชิกมีมากและแยกย้ายกันออกไปตั้งถิ่นฐานต่างเมือง ผีปู่ย่าจะเป็นแกนนำของชุมชนตระกูลโดยการแบ่งมือออกไปอยู่กับคนที่ต่างเมืองเรียกว่า “แบ่งผีปู่ย่า”²

ผีปู่ย่าจะมีอำนาจปกปักรักษาสมาชิกในครอบครัวและตระกูล สมาชิกทุกคนเคารพในกฎเกณฑ์ของ “ผีปู่ย่า” เดียวกัน เช่น ผีปู่ย่าของตนกินหมูหรือไก่ ก็จัดเลี้ยงตามจารีต มีข้อห้ามในกลุ่มเครือญาติเดียวกันว่า “ผีเดียวกัน” ห้ามแต่งงานกันโดยเด็ดขาด อาจจะเป็นเพราะว่าคนโบราณรู้แล้วว่าถ้าสายเลือดจะใกล้กัน แต่งงานกันลูกที่เกิดจะมีโอกาสไม่ปกติ ข้อห้ามนี้เป็นข้อห้ามที่ทุกคนต้องเชื่อฟังและปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัด มีสุภาษิตที่สะท้อนการรวมกลุ่มของชุมชนตระกูลว่า ถ้าพี่น้องไม่ไปมาหาสู่กันก็กลายเป็นคนอื่นไป จะไม่มีสำนึกในความเป็นกลุ่มเดียวกันเพราะว่าไม่มีโอกาสพบกันหรือเกือใกล้กัน เปรียบกับถนนหนทางที่ไม่มีคนเดินก็จะหม่นหมอง “พี่น้องบ่เที่ยวหากัน ก็เป็นอื่น ถนนบ่มีคนเที่ยวก็หมอง” ชุมชนผีปู่ย่าได้สร้างจารีตหรือระบบศีลธรรมที่เขาคิดว่าดีงามถูกต้องสำหรับกลุ่มของเขา ชุมชนผีปู่ย่าก็จัดว่าเป็นชุมชนลำนานาดั้งเดิมชุมชนหนึ่งที่ยังดำรงอยู่จนถึงปัจจุบัน

สมาชิกชุมชนผีปู่ย่าได้รับ “สิทธิ” ในการคุ้มครองจากผีบรรพชนของตน เช่น (สิทธิ) บนบานวิงวอนร้องขอให้ผีปู่ย่าปกปักรักษาตนในการเดินทางไปค้าขายต่างเมือง (สิทธิ) ในการร้องขอวิงวอนให้ผีดูแลรักษาสมาชิกในครอบครัวของตนให้พ้นจากความเจ็บป่วยหรือความอันตรายต่าง ๆ (สิทธิ) ในการขอรับการอุปถัมภ์จากสมาชิกกลุ่มเดียวกัน เรียกว่า “ผีเดียวกัน” เมื่อมีกิจการใดต้องการความช่วยเหลือตระกูล “ผีเดียวกัน” สมาชิกก็จะช่วยเหลือกัน ชุมชนผีปู่ย่าจึงเป็นมีทั้ง “สิทธิ” และ “หน้าที่” อยู่ในที่เดียวกัน

ชุมชนในระดับหมู่บ้าน เมื่อคนมารวมกลุ่มกันตั้งหมู่บ้านใหม่ขึ้น อาจเกิดจากการแสวงหาที่ทำมาหากินที่อุดมสมบูรณ์กว่าที่อยู่เดิม กลุ่มคนที่พบที่ตั้งหมู่บ้านใหม่จะชักชวนชาวบ้านจากหมู่บ้านเดิมให้แยกมาตั้งหมู่บ้านใหม่ ในลำนานาจึงมีหมู่บ้านที่ชื่อว่า “บ้านใหม่” รวมทั้งเมืองเชียงใหม่ ก็มีความหมายว่าเป็น “เมืองใหม่” พญามังรายทรงสร้างขึ้นใหม่เช่นกัน หัวหน้าผู้ที่บุกเบิกนำการจัดตั้งหมู่บ้านจะได้รับการเคารพนับถือจากลูกบ้าน เมื่อเขาตายวิญญาณของเขาอาจจะได้รับการยกย่องและเชิญไปสถิตที่ “หอผีหมู่บ้าน” หรือ “หอเสื้อบ้าน” ซึ่งมีทุกหมู่บ้าน ชาวบ้านในหมู่บ้านเดียวกันถือว่าเป็นพวกเดียวกัน เขาเหล่านั้นจะมีและ

¹ อานันท์ กาญจนพันธ์, การวิจัยในมิติวัฒนธรรม, หน้า 74.

² สัมภาษณ์ นางคำแพง อภิวงศ์ 7 ถนนพัฒนาช่างเผือก อำเภอเมือง เชียงใหม่ 2 มกราคม 2533.

ถือปฏิบัติตาม “กฎหรือจารีตประเพณี” ที่พวกเขาร่วมกันสร้างขึ้น จารีตของหมู่บ้านทุกคนต้องปฏิบัติตาม ถือเป็นทั้ง “สิทธิ” และ “หน้าที่” ของสมาชิกทุกคนในหมู่บ้านซึ่งจารีตประเพณีเหล่านี้เป็น “ธรรมเนียมชาวบ้าน” ที่ทำให้ทุกคนอยู่ร่วมกันอย่างสันติ

สมาชิกชุมชนหมู่บ้านจะสร้าง “จิตสำนึก” ร่วมกันโดยมีการสั่งสอนผ่านภาณิตล้านนาว่า ผู้ใดย้ายเข้ามาเป็นสมาชิกใหม่ของหมู่บ้านใด ควรที่จะต้องปฏิบัติตามจารีตประเพณีของหมู่บ้านนั้น ๆ ไม่ควรมียึดถือจารีตของหมู่บ้านเดิมของตนอีกต่อไป เพราะจะทำให้ชาวบ้านไม่รับเขาเป็นสมาชิกหรือให้ร่วมกิจกรรมด้วย เขาจะไม่มี “สิทธิร่วม” ในชุมชนนั้นเลย มีคำสอนว่า “อยู่ (หมู่) บ้านใด ให้เอาไฟบ้านนั้น” “ไฟ” ในที่นี้ถ้าเป็นรูปธรรมคือ “ไฟ” ที่ชุมชนจะเอามาเผาศพด้วย หมายความว่าถ้าคนนั้นตายไป คนที่จะร่วมดูแลเขาก่อนตาย และหลังจากตายรวมทั้งหาพินมาเผาศพของเขาเป็นคนในหมู่บ้านนี้เป็นหลัก คนบ้านอื่นรวมทั้งบ้านเดิมของเขาจะมาช่วยเท่านั้น เพราะว่าจารีตประเพณีของแต่ละหมู่บ้านไม่เหมือนกัน “ไฟ” ในความหมายของนามธรรมคือจารีตของชุมชนหมู่บ้านนั้น ๆ ดังนั้นเมื่อเขาอาศัยอยู่ที่ใด เขาต้องมีจิตสำนึกว่าเขาเป็นสมาชิกชุมชนนั้น ให้ปฏิบัติตามจารีตของบ้านนั้น

นอกจากนี้ยังมีคำสอนว่า “ไม้ต้นเดียวไม่เป็นกอ ปอต้นเดียวไม่เป็นเหล่า” หมายถึง ไม้ต้นเดียวไม่เรียกว่าเป็นกอ ปอต้นเดียวไม่เรียกว่าเป็นป่า หมายความว่า คนเราไม่สามารถจะอยู่ตามลำพังได้คนเดียว และไม่สามารถทำงานใหญ่ให้สำเร็จลงได้ตามลำพัง ต้องพึ่งพาบุคคลอื่นหรือหมู่คณะ สมาชิกในสังคมจึงต้องคำนึงถึงการอยู่ร่วมกันและการช่วยเหลือเกื้อกูลต่อกัน

“เยี่ยงการคนเดียวอดเหมือนจะตาย เยี่ยงการหลายเหมือนเหล่าน” แปลว่า ทำงานคนเดียวเหนื่อยเหมือนจะตาย ทำงานหลายคนเหมือนเล่น หมายความว่า การทำงานทุกอย่างถ้าต้องทำคนเดียวจะเหนื่อยมาก และต้องใช้เวลาในการงานนั้น แต่ถ้ามีหลายคนช่วยกันทำงานนั้นจะไม่รู้สึกเหนื่อย และงานจะทำได้เสร็จเร็วขึ้น¹

หลายหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ใกล้กันประมาณตั้งแต่สองสามหมู่บ้านขึ้นไป จะรวมกันเป็นกลุ่มเรียกว่า “หย่อมบ้าน” หรือบางแห่งเรียกว่า “บ่อกบ้าน” (คำว่า หย่อม และ บ่อก แปลว่า กลุ่ม) ชุมชนระดับหย่อมบ้านนี้จะใหญ่กว่าหมู่บ้าน ความสัมพันธ์ระหว่างคนในหมู่บ้านและหย่อมบ้านเป็นไปอย่างใกล้ชิดสนิทสนม ทั้งที่เป็นผีตระกูลเดียวกันและญาติจากการแต่งงาน การดำรงชีวิตของชุมชนจะพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน มีกิจกรรมหลายอย่างที่สมาชิกหย่อมบ้านต้องทำร่วมกัน และต่างก็ต้องเคารพในกฎหรือจารีตที่ถือปฏิบัติมาแต่เดิม เช่น การซ่อมเหมืองฝาย การแบ่งน้ำใส่นา การช่วยกันปลูกนาหรือเกี่ยวข้าว ที่เรียกว่า “เอามือเอาวัน” การทำบุญร่วมกันในลักษณะที่เป็น “ศรัทธาวัดเดียวกัน” และ “หัวหมวดวัด” เดียวกัน รวมไปถึงกิจกรรมที่ต้องช่วยเหลือเกื้อกูลกันในหมู่บ้านและหย่อมบ้าน เครือข่ายของชุมชนและ “ความเป็นชุมชน” ระดับหย่อมบ้าน มีเครือข่ายกว้างไกลมากกว่านี้และมีความสัมพันธ์กันภายใต้จารีตประเพณีที่ทุกคนต้องเคารพใน “สิทธิ” และมี “หน้าที่” ร่วมกัน เคารพในสิทธิและปฏิบัติตามจารีตที่ชุมชนกำหนดไว้อย่างเคร่งครัด

¹ คมเนตร เชษฐพัฒน์นิข (บรรณารักษ์), กำกับเก่าเล่าไว้. เอกสารวิชาการร่วมสมโภช 700 ปีเชียงใหม่ ชุดภูมิปัญญาล้านนา ลำดับที่ 2 สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ เชียงใหม่ : มิ่งเมือง, 2539 น.105-106.

ระบบเหมืองฝาย เป็นตัวอย่างของชุมชนผู้ใช้น้ำร่วมกัน สมาชิก “ชุมชนผู้ใช้น้ำ” จากเหมืองฝายเดียวกันโดยทั่วไปประกอบด้วยคนจากหลายสิบหมู่บ้าน จำนวนชาวนาที่เป็นสมาชิกของชุมชนนี้อาจจะมีจำนวนร้อย พันหรืออาจถึงหมื่นคน เช่น ฝายแม่ น้ำแม่แดง อำเภอแม่แดง จังหวัดเชียงใหม่ จะมีฝายที่ต้นน้ำแม่แดงในเขตอำเภอแม่แดง ห่างจากตัวเมืองเชียงใหม่ ประมาณ 40 กม. น้ำจากเหมืองฝายนี้จะไหลผ่านอำเภอต่าง ๆ 5 อำเภอ ได้แก่ อำเภอแม่ริม อำเภอเมือง และไหลลงไปทิศใต้ผ่าน อำเภอหางดง และอำเภอสันป่าตอง ซึ่งอำเภอสันป่าตองอยู่ห่างจากเมืองเชียงใหม่ประมาณ 40 กม. รวมความยาวของเหมืองฝายนี้ประมาณ 80 ถึง 100 กม. สมาชิกผู้ใช้น้ำมีจำนวนถึงหมื่นคน เหมืองฝายจึงเป็นชุมชนผู้ใช้น้ำที่มีจารีตประเพณี กฎเกณฑ์และบทลงโทษในกฎหมายที่สะท้อนถึง “สิทธิร่วม” ของชุมชนทั้งหมด

สิทธิร่วมของชุมชนผู้ใช้น้ำ : ระบบเหมืองฝาย

ในที่นี้ ขอยกตัวอย่างของการศึกษา “จารีตของชุมชน” ที่สัมพันธ์กับสิทธิชุมชนที่เรียกว่า “สิทธิร่วม” (Community Rights) ของชุมชนผู้ใช้น้ำเพื่อการเกษตร หรือระบบเหมืองฝายของล้านนา เนื่องจากสภาพภูมิศาสตร์ของล้านนาเป็นภูเขา น้ำจะไหลจากที่สูงลงสู่ที่ต่ำชาวนาจึงช่วยกันกันน้ำไว้เป็นกานบแล้วขุดเหมืองให้น้ำไหลเข้าสู่พื้นที่นาในที่พื้นราบ การกั้นน้ำเช่นนี้เป็นภูมิปัญญาของชาวลัวะดั้งเดิมในอดีตนานมากกว่าพันปีมาแล้ว พวกชาวบ้านรู้จักวิธีทอน้ำและทำนาขั้นบันไดตามภูเขานานแล้วอาจจะก่อนที่ชาวยวนจะอพยพมาอยู่ร่วมด้วย ตำนานพระเจ้าเลียบโลกกล่าวว่า พวกลัวะรู้จักการทำระหัดวิดน้ำจากลำน้ำปิง เรียกว่า “หลุก”¹

แก้มืองแก้มาย

ระบบเหมืองฝาย มีระเบียบแบบแผนในการใช้น้ำร่วมกันและถือปฏิบัติสืบต่อกันมา หลายร้อยปี ผู้ควบคุมการจ่ายน้ำและดูแลเหมืองฝายคือ “แก้มืองแก้มาย” ซึ่งได้รับเลือกตั้งจากชาวนา หรือ “ลูกฝาย” ทุกคนลงมติให้เป็นแก้มือง สมาชิกชุมชนจะเลือกโดยพิจารณาจากระบบอาวุโสและคุณธรรมเป็นหลัก แก้มืองแก้มายจะได้รับ “สิทธิพิเศษ” คือค่าตอบแทนเป็นแรงงาน กล่าวคือแก้มืองฝายไม่ต้องหาวัสดุมาตีฝายหรือซ่อมฝายในแต่ละปี เมื่อเสร็จสิ้นการทำนาลูกฝายจะขนข้าวมาใส่ยุ้งให้ “แก้มืองฝาย” ทุกคนตามจำนวนที่นา เรียกว่า “ค่าน้ำ” แก้มืองฝายมีอำนาจในการจัดสรรน้ำให้แก่ลูกฝายชาวนาอย่างยุติธรรม เหมืองฝายแต่ละสายจะมีแก้มืองหลายคนตามสมาชิกผู้ใช้น้ำตลอดสาย จารีตของการแบ่งน้ำถือปฏิบัติจนถึงปัจจุบัน อาจจะแตกต่างกันไปบ้างบางเหมือง

กฎหมายพระเจ้าล้านน บันทึกลงเมื่อ พ.ศ. 2404 สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 กล่าวถึงบทบาทหน้าที่ของขุนนางข้าราชการทุกคนที่เกี่ยวข้องกับการเกษตร รวมทั้ง แก้มืองแก้มายว่า ให้นายสิบ นายฝาย ป่าวประกาศให้ชาวนาล้อมรั้วที่นาให้ดี อย่าให้ควายเข้านาได้ “ตั้งรั้วนั้น หื้อล้อมหื้อแน่นหนา อย่าหื้อควายเข้าได้เป็นอันขาดแท้แล” ผู้ใดไม่ล้อมรั้วให้ลงโทษใส่คุกขัง และให้เขียน 30 แล้ ถ้าวัวควายเข้านากินข้าวในไร่นา ให้เจ้าของรั้วที่สร้างไม่มั่นคงนั้นใช้คำข้าวและพืชไร่ที่เสียหายทั้งหมด และจะต้องลงโทษ “หัวสิบ”² และเจ้าของรั้วมาเขียนคนละ 30 แล้ เนื่องจากให้ หัวสิบตรวจตราแล้วไม่ดูแล “หื้อ

¹ หนังสือตำนานพระเจ้าเลียบโลก ที่ระลึกงานทำบุญคล้ายวันเกิดครบ 75 ปี ท่านเจ้าคุณพระสุพรหมยานเถร วัดตะโปธาราม (จำปึง) อำเภอเมือง เชียงใหม่ 2541.

² “หัวสิบ” หัวหน้าไพร่มีหน้าที่ปกครองดูแลไพร่สิบคน มังรายศาสตร์เรียกว่า “นายสิบ”

หัวสิบนายฝ่ายทั้งหลายไปเลียบเล็งแลดู ตารั่วที่ล้อมบ่ตื้นนี้ หื้อส่อป่าว “ลูกสิบ”¹ ไผมันล้อมหื้อเต็มแกมหื้อดี แต่ถาล้อมรั้วดีแล้ว แต่วัวควายหากเข้าได้ ให้นำมาพิจารณาอีกครั้งหนึ่ง²

หลักเกณฑ์การแบ่งน้ำจะแบ่งน้ำตามจำนวนที่นา สมาชิกครอบครัวใดมีที่นามากก็จะได้สิทธิรับน้ำจากเหมืองฝ่ายมาก พร้อมกันก็ต้องรับหน้าที่หรือรับผิดชอบในการตีฝ่ายมากกว่าคนที่มือน้อย “สิทธิที่ได้น้ำ” มากหรือน้อยเป็นอัตราส่วนกับแรงงานที่เขาทำลงไป ดังความในกฎหมายมังรายศาสตร์ว่า “*มิว่ากำลังสร้างแปลง (ฝ่าย) ย่อมอกัน ก็หื้อเจ้าขุนได้ปันน้ำ หื้อตามกำลังอันนักอันน้อย*”³ “ก่อนฤดูทำนา ให้เจ้าเมือง นายบ้าน หัวขุน เจ้านายทั้งหลายให้จัดการแบ่งน้ำตามทีนามากน้อยให้ยุติธรรม อย่าข่มเหงไพร่ให้ป่าวประกาศให้ล้อมรั้วให้ดี ควายเข้าที่รั้วผู้ใด ให้ปรับเจ้าของรั้ว 330 ช็อก”⁴

ในระบบเหมืองฝ่ายหนึ่ง ๆ ชาวบ้านจะแบ่งเขตเหมืองออกเป็น 3 ส่วน ที่นาที่ตั้งอยู่บริเวณอยู่ต้นน้ำหรือที่ฝ่ายเรียกว่า “หัวฝ่าย” ที่นาบริเวณนี้จะได้รับน้ำดี แต่นาบริเวณนี้มักจะเป็นนาที่สูงเนื่องจากเป็นนาต้นน้ำ ถัดจากนา “หัวฝ่าย” จะเป็นบริเวณนาที่ราบลุ่มจะได้รับน้ำมากกว่านาอื่น ๆ เรียกว่า “ท้องฝ่าย” ส่วนนาที่อยู่ปลายสุดของระบบเหมืองฝ่าย น้ำมักจะไหลไปถึงช้าและน้อย เรียกว่า “นาท้ายฝ่าย” และนาบางแห่งอยู่ไกลจากเหมืองเรียกว่า “นาดอน” น้ำจะไหลเข้าหาน้อยเช่นกัน เมื่อทุกคนเป็นสมาชิกเหมืองฝ่ายย่อมมี “สิทธิ” ในการรับน้ำเท่ากัน ถือว่าเป็น “สิทธิร่วม” (Collective Rights หรือ Customary Rights) ตามจารีตดั้งเดิม ลูกฝ่ายจะให้แก่ฝ่ายมีสิทธิหรืออำนาจจัดการสั่งให้ “ลูกฝ่าย” แบ่งน้ำไปให้ชาวนาที่เป็นพื้นที่ “นาหัวฝ่าย” “นาดอน” และ “นาท้ายฝ่าย” ก่อน ส่วนนาที่อยู่ใกล้หรือ “นาท้องฝ่าย” จะได้รับน้ำภายหลัง การแบ่งน้ำเช่นนี้แสดงถึงการมี “สิทธิ” ในจัดสรรทรัพยากรร่วมกันของชุมชนดั้งเดิมตามจารีตอย่างเป็นธรรม

นอกจากแบ่งเหมืองแบ่งฝ่ายแล้ว เพื่อให้การประสานงานของระบบเป็นไปโดยรวดเร็วและทันต่อเหตุการณ์ ลูกฝ่ายจะตั้งคนในชุมชนเป็น “ล่ามฝ่าย” ตลอดแนวเหมืองฝ่าย อาจจะมีหลายคนตามความจำเป็นเช่นกัน “ล่ามฝ่าย” จะทำหน้าที่ป่าวประกาศในการเรียกเกณฑ์แรงงานและมีบัญชีที่ลูกฝ่ายต้องจัดหาวัสดุมาตีฝ่ายซ่อมฝ่ายในแต่ละปี ได้แก่ ท่อนไม้จริงสำหรับกันน้ำ ตะกร้าสำหรับใส่หินถมหน้าฝ่าย และแรงงานที่ต้องไปตีฝ่ายแต่ละปี และที่สำคัญคือล่ามฝ่ายจะต้องรับส่งข่าวแก่ลูกฝ่ายในกรณีฝ่ายถูกทำลายหรือฝ่ายพังเนื่องจากฝนตกมากน้ำไหลลงมาแรงเกินไป ลูกฝ่ายต้องระดมกำลังกันที่มาซ่อมฝ่าย มิเช่นนั้นข้าวในนาจะเสียหาย “ล่ามฝ่าย” จะได้รับ “สิทธิพิเศษ” เช่นเดียวกับแก่ฝ่ายคือยกเว้นแรงงานตีและซ่อมฝ่าย และได้ข้าวจากลูกฝ่าย ถ้ามีการซ่อมฝ่ายแต่ลูกฝ่ายไม่มาช่วยซ่อมจะถูกปรับเป็นเงินหรือเป็นข้าว แต่ถ้าลูกฝ่ายไม่มาตีฝ่ายตั้งแต่ต้นฤดูทำนา โดยเพิกเฉยไม่สนใจมาตีฝ่ายและหาวัสดุมาด้วย เขาจะไม่มีสิทธิได้รับน้ำ

¹ “ลูกสิบ” หมายถึง ไพร่หรือชาวนาที่ขึ้นกับ “หัวสิบ”

² สิงฆะ วรรณสัย (ปริวรรต), กฎหมายพระเจ้าล้านน, วิทยาลัยครูเชียงใหม่ 2520, หน้า 14-15.

³ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และศรีธเนศ คำแบ่ง (ปริวรรต), มังรายศาสตร์ ฉบับวัดไชยสถาน วิทยาลัยครูเชียงใหม่ 2529, และ หัตถ์กัมมวิจิตรบัญญัติการอมสมมุติราช ฉบับวัดศรีโคมคำ ในหนังสือปริวรรตชุดตำนานเมืองและกฎหมาย 2527, หน้า 59

⁴ มังรายศาสตร์ ฉบับวัดไชยสถาน . หน้า 3.

ลักน้ำ ทำให้ต้นข้าวท่นตาย

กรณีคนลักน้ำจากเหมืองทำให้ต้นข้าวของชาวนาตาย ผู้ลักน้ำต้องชดใช้ค่าต้นข้าวกล้า มังราย ศาสตรเขียนถึงเรื่องการลักน้ำไว้หลายกรณีว่า สองตระกูลทำนาร่วมฝายเดียวกัน ช่วยกันตีฝายซ่อมฝาย สร้างคันกันน้ำด้วยกัน แต่คนหนึ่งมีความโลภแบ่งเอาน้ำมากกว่าสองสามเท่า เพื่อนบอกด้วยดีไม่เชื่อฟัง น้ำจึงไม่เข้านา ต้นกล้าตายจำนวนเท่าใด ผู้แย่งน้ำมากคนนั้นต้องชดใช้ทั้งหมด แต่ไม่ต้องปรับไหม แต่คนที่แย่งน้ำคนนั้นตำหรือตีเพื่อน ถ้าตีมือถึงพอง ปรับ 130 เงิน ตีแต่เลือดไม่ออกให้ปรับ 150 เงิน แต่ถ้าคนที่ถูกแย่งน้ำตีผู้แย่งน้ำไม่มีความผิด กรณีสองคนไปร้องถึงขุน (แก่เหมืองฝายรวมทั้งขุนนางระดับสูง) ขุนแบ่งน้ำเท่ากันแล้ว แต่ไม่ใครเชื่อฟังเคารพต่อคำตัดสินไปลักลักน้ำ ให้แอบดูแล้วมัดมาส่งให้ขุน ให้ปรับ 110 เงิน หากว่าคนลักมีอาวุธมาด้วย และมันโต้ตอบเพื่อน ให้ฆ่าคนลักน้ำตายกับที่เหมือง ผู้ฆ่าไม่มีความผิด แต่หากว่ามีอาวุธมาแต่ไม่ได้ฆ่าคนลักน้ำ ปรับคนลักถึง 330 เงิน ดังความว่า

“มิว่าสองตระกูลเยี่ยะนาร่วมฝายเดียวกัน เมื่อสร้างแปลงคัน

(เหมือง)และไม่ก็เท่ากัน เมื่อเอาน้ำ ผู้หนึ่งโลภขุนแพ (ชนะ)เอา 2 ปูน (ส่วน) 2 ปูน ว่าคำดี(พูดด้วยดี) ก็บ่ฟัง น้ำลวคปเข้านา ข้าวกล้าแห่ง ท่นตายเสียเท่าใด หื้อผู้ขุนแพนั้นได้ใช้นับเสียง อย่าใหม่ มิว่ามันหาก คำดีเพิ่น(ท่าน) ตีต่อมือ พองแพ หื้อใหม่ 130 เงิน มิว่าเลือดบ่ออก หื้อ ใหม่ 150 เงิน กันผู้บ่ได้น้ำ ตีผู้โลภนั้น(เอาน้ำ) อย่าว่าฤา เป็นความแล้ว ผิดเจ้าขุนปันน้ำหื้อเสมอกันแล้ว ผู้ใดบ่นับ (เคารพ) พ้อยไปลักเอาน้ำเมื่อ วันก็ตี เมื่อคืนก็ตี ผก(แอบดู)ได้ มัดไปเถิงขุนแล้วใหม่ 110 เงิน มิว่า มันมีเครื่องฆ่า(อาวุธ)กับมือมัน(คนลักน้ำ) มันตอบ(โต้เจ้านา) หื้อฆ่าตาย กับที่ อย่าว่าฤา ผิบได้ฆ่ากับที่ หื้อใหม่ 330 เงิน”

วิธีการในการลักน้ำมีหลายวิธี และปริมาณน้ำที่ลักก็แตกต่างกันไปตามวิธีที่ลักนั้น กฎหมาย กำหนดละเอียดว่า ผู้ใดลักน้ำจากเหมืองจากฝาย ปรับ 2000 เบี้ย กรณีชาวนาทำคันกันน้ำไว้ดีแล้ว แต่ คนลักไปทำลายเหมืองฝายลักน้ำโทษเพิ่มขึ้น ปรับ 11000 เบี้ย กรณีลักน้ำโดยเจาะเอาน้ำจากเหมืองฝาย ปรับ 22000 เบี้ย²

ชุมชนผู้ใช้น้ำถือว่า “ฝาย” “ลำเหมือง” และ “น้ำ” ที่ไหลตลอดลำเหมืองเป็นของชาวนาทุกคนโดยถือ กรรมสิทธิร่วมกัน หรือ “สิทธิร่วมกัน” ดังนั้น ทุกคนจึงมีพันธะหน้าที่ต้องลงแรงเพื่อจะได้มาซึ่ง “สิทธิ” และมี ข้อกำหนดตกลงร่วมกันในการ “วิธีรักษาสิทธิ” ผู้ใดละเมิดสิทธิสมาชิกและกฎหมายบ้านเมืองจะลงโทษตั้งแต่ เบาไปจนถึงฆ่าตายได้โดยไม่มีความผิด

ลักน้ำให้ผู้ลักขอขมาผีเสื่อนา

ในบางครั้งน้ำอาจจะมีความมากในกลางฤดูฝน การลักน้ำก็อาจจะไม่เกิดความเสียหายแก่ต้น กล้า คนลักน้ำก็ยังไม่มีความผิดอยู่ เพราะไปละเมิด “สิทธิ” ที่นาของท่านจะได้น้ำตามกำหนดที่เจ้าของนา ปลอยน้ำเข้านา ในกรณีเช่นนี้โทษการลักน้ำจะเบา แต่จาริตประเพณีก็ให้ผู้ลักขอขมา “ผีเสื่อนา” ผีประจำ ท้องนาโดยนำไก่หรือหมูไปมอบให้เจ้าของนาขอขมาผีเสื่อนาของเขา สะท้อนระบบศีลธรรมว่า การลักน้ำ นั้นผิดและเป็นการละเมิดสิทธิของคนอื่น คนอาจจะไม่เอาผิดแต่ผีอาจจะไม่พอใจให้ขอขมา ถ้าผีเสื่อนากิน

¹ มังราย ศาสตร วัดไชยสถาน, หน้า 57, หัตถกัมมวิวินิจฉัยบาลีฎีการวมสมมุติราช, หน้า 59 และ มังราย ศาสตรวัดเชียงหมื่น, หน้า 57.

² ธรรมศาสตร์สรรพสอน, หน้า 21.

ผู้ที่ได้รับการแต่งตั้งจากชาวนาให้ดูและระบบน้ำตลอดเหมืองฝายคือ “เลียบน้ำ” คำว่า “เลียบ” หมายถึง การที่ชาวนาไปเปิดน้ำจากเหมืองฝายเข้านา และ หมายถึงตรวจดูน้ำ ในกฎหมายล้านนา คนที่ได้รับแต่งตั้งเป็น “เลียบน้ำ” จะทำหน้าที่ตรวจตราการระบายน้ำของสมาชิก รวมทั้งจับขโมยที่มาลักน้ำด้วย ธรรมศาสตร์สรรพสอน กล่าวถึงสิทธิหน้าที่ของเลียบน้ำว่า เลียบน้ำผู้หนึ่งไปตรวจน้ำเพื่อดูเหมืองฝายชำรุดและพบคนกำลังลักน้ำ ผู้เลียบน้ำฆ่าผู้ลักน้ำตาย ไม่มีความผิด แต่ลูกฝายผู้ใดฆ่าเลียบน้ำตาย ปรับ 1 ล้านเบี้ย ดังความว่า “ผู้ 1 ไปเลียบดูน้ำที่ลุด(ชำรุด) ที่ค่าน (ชำรุด) ตีผู้ไปเลียบดูตาย โหม ล้านเบี้ย มีว่า ผู้ไปเลียบตีผู้ลักน้ำตาย อย่าว่าฤาโทษะ” ชาวบ้านได้มอบอำนาจและสิทธิแทนชาวบ้านในการควบคุมและจัดสรรทรัพยากรน้ำซึ่งเป็น “ของส่วนรวม” ของชุมชน ซึ่งจารีตประเพณีเหล่านี้มีข้อความเขียนไว้ในกฎหมายล้านนาดังนี้

การลักน้ำ

ถ้าลูกฝายลักน้ำโดยการปิดทางน้ำระบายน้ำจากนาที่มีสิทธิรับน้ำไปสู่ที่นาของตน จะถูกลงโทษปรับ โหม 110 เงิน หรืออาจจะถูกเจ้านาฆ่าตายได้โดยไม่มีความผิด กฎหมายมังรายศาสตร์ กำหนดบทลงโทษไว้อย่างชัดเจนและยังให้อีกโอกาสในการ “รักษาสหิ” ในน้ำโดยมีสิทธิตีคนลักน้ำและถ้ายังลักน้ำต่อไปให้ฆ่าคนลักโดยผู้ฆ่าไม่มีความผิด ความว่า

“ผู้ใดไปแปลงเหมืองแปลงฝายลักเม็ด มันไปลักเอาน้ำท่าน หื้อตีหัวแตก
ปล่อยเสีย บ่อนักหื้อโหม 110 เงิน มิมันยังไปลักเล่า หื้อฆ่าเสียกับที่นั่น”¹

ชาวนาสองคนทำนาติดกัน ชาวนาคนหนึ่งชวนเพื่อนไปเปิดทางน้ำซึ่งต้องลงแรงเจาะน้ำเข้านา แต่เพื่อนไม่ไป คอยลักน้ำที่เขาเปิดแล้วนั้นโดยการขุดหนองหรือเหมือง ให้เจ้านานั้นฆ่าตายได้โดยไม่มีความผิด หรือปรับจำนวน 110,000 เบี้ย ดังความว่า

“อัน 1 เยอะนาจิมกัน ชวนกันไปเลียบน้ำนา มันไป เท่าอยู่ลักน้ำนาท่าน
กิติ ขุดหนองท่านกิติ ขุดเหมืองท่านกิติ เจ้าหรือเจ้านาฆ่าตายหากแล้ว
อย่าว่าฤาแก่เจ้านา หรือบ่ฆ่าหื้อปรับโหมหนึ่งแสนหนึ่งหมื่นเบี้ย”²

ในกรณีที่เพื่อนชาวนาเรียกไปเอาน้ำใส่นา เขาไม่ไปแต่นอนหลับ “ท่านเรียกร้องไปเอาน้ำนา พ้อยบ่ไป เท่าหลับอยู่” แต่มาลักเอาน้ำจากเพื่อน ถ้าเพื่อนผู้เจ้าของน้ำฆ่าตาย ไม่มีความผิด แต่ถ้าคนลักฆ่าเจ้าของน้ำ ปรับค่าหัวชาวนาที่ตาย 330,000 เบี้ย³

¹ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว (ปริวรรต), ธรรมศาสตร์สรรพสอน คณะสังคมศาสตร์และวิทยาลัยครูเชียงใหม่ 2532. หน้า 21.

² มังรายศาสตร์วัดไชยสถาน. หน้า 58.

³ ประเสริฐ ณ นคร (ปริวรรต), มังรายศาสตร์ฉบับคามิล นอดอง. วิทยาลัยครูเชียงใหม่. 2533. หน้า 41

⁴ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว (ปริวรรต), ธรรมศาสตร์หลวง ฉบับวัดปากทอง . คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่และวิทยาลัยครูเชียงใหม่ หนังสือปริวรรตจากคัมภีร์ใบลานชุด ตำนานเมืองและกฎหมาย 2528, หน้า 71.

ไก่ให้ไก่ ถ้ามีเสือนากินหมูก็ต้องให้หมูแก่เจ้านา แต่ถ้าคนลักไม่ยอมให้ไก่หรือหมูถือว่าผิดตามกฎหมาย บ้านเมืองให้ปรับ 33000 เบี้ย ดังความว่า “ลักไข่น้ำนันทาน มาใส่เนาตัว(ตนเอง) ได้หื้อไก่หรือหมูแก่ท่าน เจ้านาเทอะ ผิบหื้อ (ไก่หรือหมู) โหม 3 หมื่น 3 พัน เบี้ย”

นักเลงลักน้ำ

มีคนลักน้ำบางคนเป็นคนอวดดีไม่เกรงกลัวใครประเภทนักเลงในชุมชน เขาลักขุดน้ำจากนาคนอื่น ในที่ไม่ควรขุด ทำให้(ข้าว)หรือที่นาท่านเสียหาย กฎหมายให้ปรับคนลักเลงผู้ที่อวดดีนั้น 80 เงิน “สะหาว(อวดดี) ขุดเอาน้ำนาท่านที่บควรขุด ให้โหม 80 เงิน”¹

ทำลายเหมืองฝายโดยเจตนา

ชุมชนใดที่มีคนเป็นนักเลงอวดดีทำลายเหมืองฝาย ฟันเสาไม้ที่กั้นฝายโดยเจตนา ให้ปรับ 33000 เบี้ย²

ทำลายเหมืองฝายเพื่อหาปลา

คนผู้ใดทำลายเหมืองฝายท่านให้ชำรุดเพื่อหาปลา ทำให้ฝายชำรุดรั่วหรือน้ำซึมออกจากฝาย ให้ผู้ทำลายฝายซ่อมฝายทั้งหมดให้ดีดังเดิม ถ้าผู้ทำลายไม่ยอมซ่อม ให้ปรับตามขนาดของฝายที่ชำรุด ฝายใหญ่ ปรับ 330 เงิน ฝายเล็ก 110 เงิน ถ้าผู้ทำลายเป็นคนยากจนไม่มีเงินค่าปรับ ให้ลงโทษจำคุก (ขังคอก) กำหนด 3 เดือน แล้วให้ปล่อย ถ้าหากมีคนอยากจะช่วยไถ่จากโทษจำคุก ให้จ่ายไถ่ตามราคาฝาย³

ใส่แพชนฝายชำรุดโดยไม่เจตนา

ผู้ใดใส่แพชนฝายชำรุด ให้ผู้ชนถ่อแพซ่อมฝาย ถ้าไม่ซ่อม (เนื่องจากต้องใช้กำลังคนหลายคน) ให้ปรับฝายใหญ่ 110 เงิน ฝายเล็ก 52 เงิน เนื่องจากไม่มีเจตนาจะชนฝาย “ผู้ใดใส่แพไหลล่องน้ำมาถ่มฝาย ท่านหลุพังเสีย หื้อแปลงหื้อท่าน บ่แปลง หื้อโหมฝายใหญ่ 110 เงิน ฝายน้อย 52 เงิน เหตุบ่ใส่ใจกระทำแท้”⁴ กรณีที่ใส่แพล่องมาแล้วควบคุมแพไม่ได้ ให้ปรับลดลง ฝายใหญ่ ปรับ 52 เงิน ฝายเล็ก ปรับ 23 เงิน เพราะว่า “เหตุว่าเหลือกำลังมันนา”⁵

ทำลายแท่นา

ผู้ใดทำลายแท่นา คำว่า “แท” เป็นชื่อเรียก ปากเหมืองที่น้ำจะไหลเข้าสู่ นา ชำรุด ให้ปรับตามขนาดของแท่นา ขนาดใหญ่ปรับ 52 เงิน ขนาดเล็ก 11 เงิน⁶ กฎหมายมังรายศาสตร์ ฉบับนอตอง

¹ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว (ปริวรรต), มังรายธรรมศาสตร์ ฉบับวัดช้างค้ำ, มหาวิทยาลัยแห่งชาติออสเตรเลีย 2528. หน้า 10.

² ถิ่น รัตติกาน (ปริวรรต), กฎหมายโคสราษฏร์, คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2515. หน้า 16.

³ มังรายศาสตร์ ฉบับวัดไชยสถาน หน้า 49. และ มังรายศาสตร์ ฉบับวัดเส้าไห้ หน้า 43.

⁴ หัตถกัมม์ฯ หน้า 60 และ มังรายศาสตร์ ฉบับวัดเส้าไห้ หน้า 57-58.

⁵ หัตถกัมม์ฯ หน้า 60 และ มังรายศาสตร์ ฉบับวัดเส้าไห้ หน้า 59.

⁶ มังรายศาสตร์ ฉบับวัดเส้าไห้ หน้า 49 และ มังรายศาสตร์ ฉบับนอตอง หน้า 47.

⁷ มังรายศาสตร์ ฉบับวัดเส้าไห้ หน้า 51

เขียนค่าปรับว่า แทใหญ่ปรับ 110 เงิน แทเล็ก 52 เงิน¹ มังรายศาสตร์ฉบับเชียงใหม่เขียนค่าปรับแตกต่างกันซึ่งน่าจะบันทึกในสมัยรัตนโกสินทร์ ปรับเป็นเงินบาทและเฟื้องว่า แทใหญ่ ปรับ 100 บาท แทเล็ก ปรับ 50 เฟื้อง²

กั้นเหมืองท่าหน้าปลา

ผู้ใดกั้นน้ำในเหมืองของท่านเพื่อหาปลา ทำให้น้ำในนาท่านแห้ง ถ้าเจ้าของนามาพบให้เจ้าของนาตีหัวผู้ลักน้ำ แล้วปล่อยตัวไป ถ้าไม่ตีหัวคนลัก ให้ยึดเครื่องมือหาปลาทั้งหมด หรือมีเช่นนั้นให้นาคำคนลักส่งไปให้เจ้าขุนสั่งสอน “ผู้ใดป้านเหมืองหาปลา หื้อน้ำท่านบกเสีย หื้อตีหัวแตกปล่อยเสีย บอ้น ก็หื้อเอาเครื่องปลามาทั้งทวล บอ้นหื้อเอามันไปเถิงเจ้าขุน หื้อ (เจ้าขุน)สอนมัน”³

ในกรณีที่กั้นน้ำจากเหมืองของท่านหาปลา ให้มันซ่อมให้ติดงล่าว ถ้าข้าวกล้าของท่านตายจำนวนเท่าใดให้ใช้ทั้งหมด ถ้าหากว่าขณะกำลังกั้นน้ำ เจ้าของนามาพบ และห้ามมันผู้ลัก แต่มันไปฟังยังอวดตีปิดทางน้ำ ให้เจ้าของนาตีผู้ลักแล้วปล่อย ถ้าหากว่าผู้ลักค่าเจ้าของนา ให้ปรับค่าค่า 110 เงิน⁴

กั้นน้ำนาท่านดักไซ

ถ้าผู้ใดกั้นน้ำนาที่ลุ่มของท่านเพื่อดักไซหาปลา ให้ปรับค่าไซหลังละ 10 เงิน หากว่าไม่ได้ดักไซ แต่ใช้ลุ่มจับปลา ใช้สวิงจับปลา อวน หรือ แท ให้คิดค่าปรับตามจำนวนปลาที่ได้ ถ้าได้ปลา หนึ่งพันน้ำ (ไม่ทราบเท่าใด) ปรับ 2 เงิน แต่ไม่ต้องไหม⁵

นอกจากนี้กฎหมายยังกล่าวถึง การระบายน้ำจากนาที่ลุ่มและเหยียบย่ำลงในนาของท่านเพื่อหาปลา โดยวิธีดักไซและทอดแห ให้ปรับค่าไซและค่าแห ปากละ 55,000 เบี้ย ถ้าทำเชือกกั้นน้ำในนาท่าน ปรับ 22,000 เบี้ย

ทำนาริมเหมือง

ผู้ใดไม่มีที่นาและเขาไม่มีกำลังจะไปบุกเบิกที่ดินทำนา มันไปปลูกข้าวริมเหมืองข้างนาของผู้อื่น ถ้าหากว่ามันทำนาข้างเหมืองเป็นเหตุให้น้ำที่ใช้น้ำเหมืองเสียหาย ให้มันช่วยเหลือเจ้าของนาตามกำลัง ถ้าไม่ช่วย แต่คนทำนาข้างเหมืองได้ข้าวเกิน 5 หาบขึ้นไป ให้เจ้าของนาคิดค่าข้าวที่เสียหายแล้วแบ่งให้มันรับผิดชอบใช้เจ้าของนาที่ใช้น้ำเหมือง 1 ส่วน เนื่องจากว่ามันได้กินข้าวที่ปลูกข้างเหมืองเพราะท่าน แต่ถ้าทำนาข้างเหมืองได้ข้าวต่ำกว่า 5 หาบลงมา ให้มันเอาสิ่งของมาฝากเป็นทำนองสินน้ำใจ ถ้าหากว่ามันยังไม่เอาของมาฝากเจ้าของนา ต่อไปให้เจ้าของนาอย่าให้มันปลูกข้าวข้างเหมือง แต่ถ้าคนปลูกนาข้างเหมืองนั้น แต่ที่นาเป็นนาที่ใช้น้ำจากฟ้าหรือน้ำฝน เจ้าของนาต้องให้เขาปลูกต่อไป เพราะไม่ได้ทำให้เดือดร้อน เพราะว่าเป็นน่าน้ำฝน⁶

ขุดเหมืองผ่านนา

¹ มังรายศาสตร์ ฉบับนอตอง หน้า 50

² มังรายศาสตร์ ฉบับเชียงใหม่ หน้า 17.

³ มังรายศาสตร์ ฉบับวัดไชยสถาน หน้า 58.

⁴ หัตถกัมมฯ หน้า 60.

⁵ เรื่องเดียวกัน. หน้า 60.

⁶ มังรายศาสตร์ ฉบับเส้าไห้ หน้า 54, ฉบับวัดเชียงใหม่ หน้า 65, และ ฉบับนอตอง หน้า 52.

ผู้ใดขุดเหมืองผ่านที่นาท่าน ทำให้ข้าวท่านเสียหาย ให้ผู้ขุดใช้ค่าเสียหายทั้งหมด¹ แต่ถ้าขุดเหมืองไม่บอกเจ้าของนา ให้เจ้าของนาปรับ 330 เงิน²

การรักษาสิทธิ

สิทธิการใช้น้ำหรือสิทธิในการเป็นเจ้าของน้ำร่วมกันในระบบเหมืองฝาย ยังถือปฏิบัติสืบมาจนถึงปัจจุบัน ดังตัวอย่าง เมื่อราว พ.ศ. 2535 มีเหมืองฝายแห่งหนึ่งในเขตอำเภอหางดง ซึ่งมีต้นน้ำจากภูเขาด้านใต้ของดอยสุเทพ ไหลผ่านหลายหมู่บ้านไปบรรจบแม่น้ำปิงที่อำเภอสันป่าตอง ชาวนาที่เป็นสมาชิกเหมืองฝายนี้ มีจารีตประเพณีว่า น้ำจากเหมืองทั้งหมดจะนำมาใส่नाเพื่อการปลูกข้าวและปลูกพืชหลังฤดูเก็บเกี่ยวเท่านั้น เช่น ถั่วเหลือง หอม กระเทียม และ พืชล้มลุกอื่น ๆ ฯลฯ สมาชิกเหมืองฝายจะไม่อนุญาตให้ลูกฝายใช้น้ำจากเหมืองดังกล่าว ในสวนผลไม้ เช่น สวนลำไย สวนลิ้นจี่ ฯลฯ ต่อมา เมื่อสภาพบ้านเมืองเปลี่ยนไป ชาวบ้านนิยมปลูกผลไม้ยืนต้นมากขึ้น ชาวสวนคนหนึ่งมาขอเป็นสมาชิกเหมืองฝาย โดยเขายินดีและจะปฏิบัติตามกฎของเหมืองฝาย เช่น “ตีฝาย” ทุกประการ แต่แก่เหมืองแก่ฝายไม่อาจจะตัดสินใจได้ เขาจึงนำเรื่องนี้เข้าไปหารือในการประชุมสมาชิกเหมืองฝาย ที่ประชุมทุกคนลงมติว่า ไม่อนุญาตให้ใช้น้ำเพื่อการปลูกพืชยืนต้น เนื่องจากชาวนาเกรงว่าน้ำที่จะนำไปใส่สวนลำไยจะทำให้ปริมาณน้ำเข้าไปเลี้ยงที่นาไม่พอ และเขาเกรงว่าถ้าเปลี่ยนแปลงกฎจารีตเดิมเช่นนี้ จะมีชาวสวนอีกหลายคนมาขอใช้น้ำเพื่อทำสวน พวกเขาจึงตกลง “รักษาสิทธิ” ด้วยการลงมติว่า ไม่รับชาวสวนทุกสวนเข้าเป็นสมาชิกเหมืองฝายฝายนี้ แม้ว่าสวนนั้น ๆ จะตั้งอยู่ติดกับลำเหมืองก็ตาม

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า สมาชิกชุมชนผู้ใช้น้ำ หรือ ระบบเหมืองฝายล้านนานั้น สมาชิกเหมืองฝายทุกคนมี “สิทธิร่วม” อย่างสมบูรณ์ ในการจัดการการใช้ทรัพยากรน้ำในลำเหมืองที่เขาช่วยกันสร้างขึ้น “จิตสำนึก” เหล่านี้ได้สืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน ถือเป็นจารีตประเพณีหรือกฎหมายจารีตของชุมชน (Customary Law หรือ Living Law) และสิทธิร่วมดังกล่าวเป็นสิทธิตามจารีตดั้งเดิม (Customary Rights) หรือ สิทธิร่วม (Collective Rights) ซึ่งได้รับการยอมรับโดยกลุ่มหรือชุมชนผู้ใช้น้ำในเขตอำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่ ในปัจจุบัน โดยที่เขาไม่สนใจกฎหมายบ้านเมืองแต่อย่างใด

¹ หัตถกัมม์ ๖ หน้า 64.

² มังรายศาสตร์ ฉบับวัดเชียงมั่น หน้า 16.

บรรณานุกรม

คมเนตร เชษฐพัฒน์พานิช (บรรณาธิการ)

- 2539 กำปำเก่าเล่าไว้. เอกสารวิชาการร่วมสมโภช 700 ปี เชียงใหม่ ชุดภูมิปัญญาล้านนา
ลำดับที่ 2 สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่,
เชียงใหม่ : มิ่งเมือง.

ถิ่น รัตติกนก (ปริวรรต)

- 2515 กฎหมายโคสธาราษฎร์. คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

ประเสริฐ ณ นคร (ปริวรรต)

- 2533 มังรายศาสตร์ฉบับคามิล นอดอง. วิทยาลัยครูเชียงใหม่.
2534 มังรายศาสตร์ฉบับวัดเชียงมั่น. วิทยาลัยครูเชียงใหม่.

โยเนโอะ อิชิอิ และคณะ

- 2532 ดรรชนีค้นคำในจารึกสุโขทัย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อมรินทร์.
2533 ดรรชนีค้นคำในกฎหมายตราสามดวง. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง.

สิงฆะ วรรณสัย (ปริวรรต)

- 2520 กฎหมายพระเจ้าล้าน. วิทยาลัยครูเชียงใหม่.
2541 หนังสือตำนานพระเจ้าเลียบโลก. ที่ระลึกงานทำบุญคล้ายวันเกิดครบ 75 ปี
ท่านเจ้าคุณพระสุพรหมยานเถร วัดตะโปธาราม (ไร่เปิง) อำเภอเมือง เชียงใหม่.

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียวและคณะ

- 2539 พจนานุกรมเฉพาะศัพท์ที่ปรากฏในใบลาน. กรุงเทพฯ : โอเอสพริ้นติ้ง.

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และศรีชน คำแบ่ง (ปริวรรต)

- 2529 มังรายศาสตร์ ฉบับวัดไชยสถาน. วิทยาลัย ครูเชียงใหม่.
2527 หัตถกัมมวินิจฉัยบาลีฎีการวมสมมุติราช. (ฉบับวัดศรีโคมคำ)
ในหนังสือปริวรรตชุดตำนานเมืองและกฎหมาย,
เชียงใหม่ : คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ และ วิทยาลัยครูเชียงใหม่.
2532 ธรรมศาสตร์สรรพสอน.
ใน หนังสือปริวรรตชุดตำนานเมืองและกฎหมาย.
คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ และวิทยาลัยครูเชียงใหม่.
2528 ธรรมศาสตร์หลวง (ฉบับวัดปากกกong) .
ใน หนังสือปริวรรตจากคัมภีร์ใบลานชุด ตำนานเมืองและกฎหมาย
คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่และวิทยาลัยครูเชียงใหม่.
2529 มังรายธรรมศาสตร์ (ฉบับวัดช้างค้ำ).
แคนเบอร์รา : มหาวิทยาลัยแห่ง ซาติออสเตรเลีย.

อานันท์ กาญจนพันธ์.

- 2542 "ความเป็นชุมชน" ใน การวิจัยในมิติวัฒนธรรม.
เชียงใหม่ : สำนักพิมพ์มิ่งเมือง.

สัมภาษณ์ นางคำแบ่ง อภิวงศ์, 7 ถนนพัฒนาช้างเผือก อำเภอเมือง เชียงใหม่.

(2 มกราคม 2533)

สิทธิชุมชนดั้งเดิมล้านนา : หลักจารีตประเพณีและสิทธิหน้าหมู*

ความนำ

ในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา สถานการณ์ความขัดแย้งและการแย่งชิงทรัพยากร ระหว่างรัฐกับกลุ่มคนที่ตั้งถิ่นฐานในเขตป่าเป็นไปอย่างร้อนแรง และยากจะคลี่คลายได้โดยง่าย ท่ามกลางสถานการณ์ดังกล่าว กระแสความคิดเรื่องศักยภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น รวมทั้งแนวความคิดเรื่องสิทธิชุมชน ไม่เพียงได้รับความสนใจ ทั้งในวงวิชาการด้านสังคมศาสตร์ และนักพัฒนาในองค์กรพัฒนาเอกชน หากยังเป็นยุทธศาสตร์สำคัญ ในการเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิและความชอบธรรมของกลุ่มองค์กรภาคประชาชน ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมของแต่ละท้องถิ่นด้วย หากพิจารณาในระดับหมู่บ้าน และเครือข่าย ทั้งเครือข่ายลุ่มน้ำ และเครือข่ายประเด็นปัญหา จะพบว่า กลุ่มประชาชนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในเขตป่า (forest dwellers) ได้จัดตั้งกลุ่มองค์กรอย่างเป็นระบบ เพื่อทำหน้าที่เรียกร้องสิทธิและความชอบธรรมของตน โดยเฉพาะสิทธิตั้งถิ่นฐานที่อยู่ทำกิน และสิทธิควบคุมจัดการพื้นที่ป่า ซึ่งเป็นสิทธิขั้นพื้นฐาน และมีความสำคัญต่อการดำรงชีวิต ทั้งในแง่เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม

แต่อย่างไรก็ตาม ในบริบทของสังคมวัฒนธรรมล้านนา หากต้องการความชัดเจนในส่วนที่เกี่ยวข้อง “สิทธิชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม” คงไม่ง่ายนักที่จะอธิบายและทำความเข้าใจได้ โดยข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ แม้ว่าอาณาบริเวณที่ราบลุ่ม และพื้นที่สูงของอาณาจักรล้านนาในอดีตหรือภาคเหนือตอนบนของประเทศไทยในปัจจุบัน มีกลุ่มประชากรที่แตกต่างหลากหลายทางชาติพันธุ์ ตั้งบ้านสร้างเมืองอยู่กันมานานหลายร้อยปี แต่ในมุมมองของชาวบ้าน คำว่า “ชุมชน” และ “สิทธิชุมชน” กลับยากเป็นอย่างยิ่ง ที่จะอธิบายความหมายให้ชัดเจนได้ ปัญหาดังกล่าวอาจจะอธิบายได้ว่า คำว่า “ชุมชน” และ “สิทธิชุมชน” นั้นไม่ใช่ภาษาท้องถิ่นดั้งเดิมล้านนา แต่ยืมมาจากภาษาอื่น หากจะพิจารณาความหมายของคำว่า “ชุมชน” โดยเปรียบเทียบกับภาษาคำเมือง¹ ซึ่งเป็น

¹ เอกสารรายงานความก้าวหน้า โครงการ “สิทธิชุมชนท้องถิ่นจากจารีตประเพณีสู่สถานการณ์ปัจจุบัน” โครงการ ที่ 3 “สิทธิชุมชนบ้านคร้ว กรุงเทพมหานคร :กรณีสร้างทางด่วนทับชุมชน” เสนอต่อ “เวทีวิชาการสาธารณะ เปิดศักราชสิทธิชุมชน” ครั้งที่ 1 ณ ศูนย์มานุษยวิทยา สิริธร กรุงเทพฯ วันที่ 1 มีนาคม 2544. บทความนี้เป็นเพียงส่วนหนึ่งของงานวิจัย เป็นมุมมองของนักวิชาการภายนอกบ้านคร้ว

¹ ภาษาคำเมืองเป็นภาษาท้องถิ่นของชาวไท-ยวน แต่เดิมภาษาคำเมืองมีทั้งภาษาพูดและภาษาเขียน แต่ต่อมาเมื่ออาณาจักรสยามสถาปนารัฐชาติสมัยใหม่ ภาษาคำเมืองก็ถูกทำลายไป โดยเฉพาะภาษาเขียน ซึ่งในปัจจุบันอาจจะ

ภาษาของกลุ่มชาติพันธุ์ไท-ยวนแล้ว น่าจะเทียบเคียงได้อย่างน้อย 3 ความหมาย คือ คำว่า “บ้าน” คำว่า “ป๊อก” และคำว่า “ปาง” ซึ่งหมายถึง การตั้งบ้านเรือนอาศัยอยู่ร่วมกันในรูปแบบหนึ่ง แต่สำหรับคำว่า “ปาง” แต่เดิมหมายถึง ที่พักค้างแรมในระยะเวลาที่ยาวนานนับเป็นเดือน หรือหลายเดือน เช่น ปางวัวปางควาย ก็คือ ที่พักสำหรับเลี้ยงวัวเลี้ยงควายในช่วงฤดูทำนา หรือที่พักค้างแรมของกลุ่มคน ที่ต้องไปพักอาศัยและพึ่งพิงป่าเพื่อเลี้ยงดูชีวิต ส่วนในปัจจุบัน “ปาง” บางแห่ง ได้กลายเป็นหมู่บ้าน ที่ทางราชการรับรองอย่างถูกต้องตามพระราชบัญญัติการปกครองท้องที่ หรือรับรองตามกฎหมายแล้ว เช่นเดียวกันกับกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยงหรือชาวกะเหรี่ยง คำว่า “ที” นั้น มีความหมายใกล้เคียงกับคำว่า “บ้าน” แต่ต้องตั้งบ้านเรือนอยู่ร่วมกันตั้งแต่ 2 หลังคาเรือนขึ้นไป และอยู่ที่เดิมติดต่อกันไม่น้อยกว่า 3 ปี²

อย่างไรก็ตาม ความหมายของคำว่า “ชุมชน” ที่กล่าวมานั้น ก็ไม่สามารถอธิบายได้ครอบคลุมรอบด้าน อาจจะกล่าวได้ว่า ความหมายดังกล่าว ยังยึดโยงอยู่กับชุมชน/ความเป็นชุมชนทางกายภาพ ที่ต้องมีพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ร่วมกัน แต่หากพิจารณาจากแง่มุมมองของการจัดการทรัพยากรน้ำ ที่ภาษาคำเมืองเรียกว่า “กลุ่มเหมืองฝาย” แล้ว จะพบว่า ระบบความสัมพันธ์และการจัดองค์กรของกลุ่มเหมืองฝาย ที่วางอยู่บนพื้นฐานการจัดการน้ำและการใช้น้ำเพื่อทำนา กลับสะท้อนถึง ระบบความคิดและความหมายเกี่ยวกับ สิทธิชุมชนและความ เป็นชุมชนดั้งเดิมล้านนาอีกรูปแบบหนึ่ง ชุมชนเหมืองฝายบางแห่ง สมาชิกและการจัดองค์กรของกลุ่ม อาจจะ ไม่เกี่ยวข้องกับการตั้งบ้านเรือนอยู่ร่วมกันเป็น “บ้าน” หรือ “ป๊อก” แต่สมาชิกต้องรับรู้ตนเอง และได้รับการยอมรับจากกลุ่มว่า ตนเองเป็นสมาชิกของกลุ่ม หรือเป็น “ลูกฝาย” ของกลุ่มเหมืองฝายนั้น ส่วนการจัดองค์กรของกลุ่มเหมืองฝาย สมาชิกกลุ่มหรือลูกฝาย เป็นผู้เลือกผู้นำของกลุ่ม ที่เรียกว่า “แก่ฝาย” หากเหมืองฝายเป็นขนาดใหญ่ หรือเหมืองฝายต้องจ่ายน้ำให้พื้นที่เป็นจำนวนมาก แก่ฝายก็สามารถจัดตั้ง “แก่เหมือง” และ “ล่ำม่น้ำ” เพื่อบริหารจัดการน้ำให้มีความเป็นธรรมมากยิ่งขึ้น ประเด็นสำคัญ ลูกฝายต้องปฏิบัติตามข้อบังคับ หรือสัญญาของกลุ่มเหมืองฝายอย่างเคร่งครัด ข้อบังคับหรือสัญญานั้น แก่ฝายจะต้องพูดหรืออ่านให้ลูกฝายฟังอย่างน้อยปีละ 1 ครั้ง โดยเฉพาะในวันเลี้ยงผีฝาย ทั้งนี้แก่ฝายอาจตั้งบ้านเรือนอยู่ “บ้าน” หนึ่ง ส่วนสมาชิกที่เรียกว่า “ลูกฝาย” ก็อาจมาจากหลาย “บ้าน” ขึ้นอยู่กับพื้นที่ใช้น้ำเป็นหลัก ยกตัวอย่างเช่น ฝายหลวงที่กั้นน้ำแม่เตียน ที่บ้านห้วยอีค่าง ตำบลแม่วิน อำเภอแม่วาง จังหวัดเชียงใหม่ มีลูกฝายประมาณ 50 กว่าครอบครัว โดยตั้งบ้านเรือนอยู่ใน 3 หมู่บ้าน คือ บ้านห้วยอีค่าง บ้านทุ่งหลวง บ้านห้วยทราย เป็นต้น³ โดยสรุปอาจจะกล่าวได้ว่า ชุมชนเหมืองฝายเป็นชุมชนขนาดใหญ่ ซึ่งไม่เพียงมีอำนาจหน้าที่ครอบคลุมพื้นที่หลายตำบลหมู่บ้าน หากยังมีขอบเขตอำนาจบริหารจัดการชุมชนที่เป็นอิสระ และกล่าวได้ว่ามีความเป็นธรรมอย่างมาก

ประเด็นปัญหาเรื่อง ชุมชนและความเป็นชุมชน หากพิจารณาจากกรณีประเพณีเลี้ยงผีขุนน้ำลี้ จะพบว่า ชุมชนและความเป็นชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมล้านนา ยังมีความซับซ้อนมากยิ่งขึ้น ประเพณีดังกล่าว เริ่มต้นโดยชาวบ้านที่ตั้งบ้านเรือนอาศัยอยู่ปลายน้ำ ประกอบพิธีบวงสรวงและตั้งขบวนแห่ช้างแกะสลัก จากนั้นก็ส่งต่อกัน

กล่าวได้ว่าหมดความสำคัญ และไม่เกี่ยวข้องในชีวิตประจำวัน นอกจากนักวิชาการบางสาขาแล้ว กลุ่มคนอื่นก็ไม่ได้ให้ความสนใจมากนัก

² พุดคุยแลกเปลี่ยนกับ พ่อหลวงจอนิ ไชโด้เซา อายุ 54 ปี อดีตผู้ใหญ่บ้านหนองเต่า ต.แม่วิน อ.แม่วาง

จ.เชียงใหม่ เมื่อวันที่ 18-19 มีนาคม 2543

³ พุดคุยแลกเปลี่ยนกับพระติ่มมงคล รักยิ่งประเสริฐ อายุ 46 ปี สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล บ้านห้วยอีค่าง ต.แม่วิน อ.แม่วาง จ.เชียงใหม่ เมื่อวันที่ 20-21 มีนาคม 2543

สิทธิชุมชนดั้งเดิมล้านนา : หลักจารีตประเพณีและสิทธิหน้าผูก

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ๔ ภาค

วันที่ ๑๕ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๕

เป็นทอด ๆ จนถึง “บ้าน” ที่ตั้งอยู่ในเขตต้นน้ำ (ภาษาคำเมืองเรียกว่า “ขุนห้อย”) โดยการร่วมกันทางประเพณี ดังกล่าว ไม่สามารถปฏิเสธได้ว่านั่นก็คือ “ชุมชน” อีกรูปแบบหนึ่ง ชุมชนในรูปแบบนี้อาจจะไม่ได้เกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด แต่โดยประเพณีและความเชื่อร่วม กลุ่มคนที่ร่วมประเพณีนั้น ต่างก็ตระหนักและยอมรับความร่วมกันในตำแหน่งแห่งที่ของชีวิตทางสังคมของตน ขณะเดียวกัน เมื่อแม่น้ำลี้เกิดความเสื่อมโทรม ชุมชนดังกล่าวก็ร่วมมือกันอนุรักษ์ฟื้นฟูแม่น้ำลี้ที่หลากหลายรูปแบบ ยกตัวอย่างเช่น ความร่วมมือกันในการระดม/จัดตั้ง “กองทุนเพื่ออนุรักษ์น้ำลี้” และทำพิธีทอดผ้าป่าข้าว เพื่อช่วยเหลือกลุ่มคนที่ตั้งถิ่นฐานที่อยู่ในเขตต้นน้ำ การดำเนินกิจกรรมดังกล่าว ก็ยิ่งตอกย้ำถึง สิ่งที่เราเรียกว่า “ชุมชน/ความเป็นชุมชน” และ “สิทธิชุมชน” ร่วมกันมากกว่าเดิม

โดยภาพรวมแล้ว *ชุมชนลุ่มน้ำลี้* อาจจะไม่เกาะเกี่ยวสัมพันธ์กันอย่างแน่นแฟ้น เพียงแต่เป็นการทำกิจกรรมร่วมกันบางอย่าง ทั้งในระดับความเชื่อ/อุดมการณ์ และในระดับการปฏิบัติ ทั้งนี้สมาชิกของชุมชนอาจจะประกอบด้วยกลุ่มคน ซึ่งไม่ได้ตั้งบ้านเรือนใน “บ้าน” หรือ “ปึก” เดียวกัน ยิ่งกว่านั้น ยังอาจมีความแตกต่างทางชาติพันธุ์ด้วย แต่สิ่งหนึ่งที่เป็นความร่วมมือกันของกลุ่มคนเหล่านั้นก็คือ การตั้งถิ่นที่อยู่ทำกินในเขตลุ่มแม่น้ำลี้ โดยข้อเท็จจริงดังกล่าว สมาชิกของชุมชนลุ่มน้ำลี้ จึงประกอบด้วยกลุ่มคนที่แตกต่างหลากหลายทางชาติพันธุ์ และตั้งถิ่นฐานที่อยู่ครอบคลุมพื้นที่หลายอำเภอ กล่าวคือ ในแง่มุมทางชาติพันธุ์ ชุมชนลุ่มน้ำลี้ประกอบด้วยกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยงปาร์ ชาวไทยอง และชาวไทพื้ราบ ส่วนในแง่ภูมิของพื้นที่ก็ครอบคลุมอำเภอทุ่งหัวช้าง อำเภอสี และอำเภอบ้านโฮ่ง จังหวัดลำพูน เป็นต้น⁴ ดังนั้น ชุมชนและความเป็นชุมชนของกลุ่มคนในพื้นที่ดังกล่าว จึงเป็นชุมชนที่มีความกว้างขวางอย่างยิ่ง

ในทำนองเดียวกันกับ “กลุ่มหัววัด” ซึ่งเป็นรูปแบบการรวมกลุ่มทางสังคมวัฒนธรรม ที่สำคัญอย่างหนึ่งในสังคมล้านนา ชุมชนในรูปแบบนี้เกาะเกี่ยวกันด้วยความเชื่อ/ความศรัทธา และในแต่ละปิตุภูมิของชุมชนก็จะ “ทำบุญ” หรือภาษาคำเมืองเรียกว่า “ตาน” ร่วมวัดเดียวกัน (เช่น งานตานพ่ายสลาก งานปอยหลวง งานปอยลูกแก้ว ฯลฯ) โดยลักษณะของความร่วมกันและความสัมพันธ์ทางสังคมที่เกิดขึ้น จึงปฏิเสธไม่ได้ว่า “กลุ่มหัววัด” เป็น “ชุมชน” อีกรูปแบบหนึ่ง ชุมชนในรูปแบบนี้ สมาชิกของชุมชนที่เรียกว่า “คณะศรัทธา” จะไม่แน่นอน ขึ้นอยู่กับความศรัทธา เครือข่ายของสมาชิกเดิม และเงื่อนไขกับสถานการณ์ทางเศรษฐกิจของแต่ละชุมชน กลุ่มหัววัดบางแห่ง เช่น กลุ่มหัววัดบางวัดในจังหวัดลำพูน อาจจะมีสมาชิกที่เรียกว่า “คณะศรัทธา” กระจายอยู่ในหลาย “บ้าน” ข้ามเขตตำบล อำเภอ จังหวัด และประเทศก็มี

โดยสรุป อาจจะกล่าวได้ว่า ในบริบททางสังคมวัฒนธรรมของสังคมล้านนา สิ่งที่เราเรียกว่า “ชุมชน/ความเป็นชุมชน” ไม่ได้มีรูปแบบเดียว หรือระดับเดียว หากแต่หลากหลายรูปแบบ และหลากหลายระดับ ส่วนความหมายของคำว่า “ชุมชน” นอกจากมีความซับซ้อน และไม่หยุดนิ่งตายตัวแล้ว หากยังปรับเปลี่ยนไปตามบริบท และเงื่อนไขที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะการแผ่ขยายโครงสร้างอำนาจของรัฐ และการแผ่อิทธิพลของระบบเศรษฐกิจแบบการตลาด ซึ่งพยายามนิยามความหมายของสิ่งที่เรียกว่า “ชุมชน” เพื่อกำหนดควบคุมชุมชน การทำความเข้าใจ

⁴ ในบริเวณลุ่มน้ำลี้ กล่าวได้ว่าเป็นชุมชนดั้งเดิม จากพุดคุยแลกเปลี่ยนกับ พ่อหลวงสุคำ บุ๊คแค อายุ 68 ปี อดีตผู้ใหญ่บ้านหนองหลัก ต. ตะเคียนปม อ. ทุ่งหัวช้าง จ. ลำพูน พ่อหลวงเล่าว่า อาณาบริเวณนี้มีกลุ่มชาติพันธุ์ตั้งหมู่บ้านอยู่ใกล้เคียงกัน มานานหลายร้อยปี มีเรื่องเล่าว่า ในสมัยฟื้นฟูเมืองเชียงใหม่ ชาวกะเหรี่ยงปาร์ในหมู่บ้านแถบนี้คือ กองลาดตระเวนของพระเจ้าแผ่นดินเชียงใหม่ พอเลิกเข้าไปใกล้เมืองเชียงใหม่ลำพูนก็เป็นถิ่นที่อยู่ของคนไทยอง

สิทธิชุมชนดั้งเดิมล้านนา : หลักจารีตประเพณีและสิทธิหน้าหมู่บ้าน

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ๔ ภาค

วันที่ ๑๕ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๕๕

เข้าใจและการสร้างความชัดเจน ในประเด็นเกี่ยวกับ “สิทธิชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม” จึงประสบกับความยุ่งยากอย่างยิ่ง

หากพิจารณาในมิติวัฒนธรรม ประเด็นปัญหาดังกล่าว อาจจะทำความเข้าใจ และอธิบายได้ จากข้อเท็จจริงทางสังคมอย่างหนึ่ง ที่เรียกว่า “ของหน้าหมู” ซึ่งเป็นรูปแบบทางสังคม และระบบคุณค่าอย่างหนึ่งในสังคมล้านนา ในมุมมองของชาวบ้าน สิ่งนี้เรียกว่า “ของหน้าหมู” ไม่เพียงหมายถึง ทรัพย์สิน วัตถุสิ่งของและทรัพยากรธรรมชาติเท่านั้น แต่นั่นไม่ใช่ทรัพย์สินของบุคคล แต่ก็ได้หมายถึง ทรัพย์สินสาธารณะที่เปิดโอกาสให้ทุกคนใช้ประโยชน์อย่างเสรี ตรงกันข้าม ด้วยระบบความคิด ระเบียบกฎเกณฑ์ และกฎจารีตประเพณีที่ภาษาคำเมืองใช้คำว่า “ซิด” และ “บาป” ซึ่งกำกับ/ควบคุมไว้ สิ่งนี้เรียกว่า “ของหน้าหมู” จึงถูกนำไปใช้ประโยชน์อย่างระมัดระวัง และรับผิดชอบ⁵

แม้ระเบียบและกฎจารีตประเพณี ที่เกี่ยวข้องกับการจัดการ “ของหน้าหมู” ไม่ได้ระบุไว้เป็นลายลักษณ์อักษร แต่ “ของหน้าหมู” แต่ละประเภท ก็มีกลุ่มองค์กรจัดการอย่างชัดเจน ขณะเดียวกัน กลุ่มคนในชุมชนดั้งเดิมล้านนาต่างรับรู้/ปฏิบัติร่วมกันอย่างเป็นระบบว่า หากผู้ใดใช้ประโยชน์จาก “ของหน้าหมู” แล้ว ต้องมีการขออนุญาต ทั้งโดยการประกอบพิธีกรรม หรือ หากกระทำให้เกิดความเสียหาย ผู้นั้นก็จะต้องชดเชยคืน ทั้งในลักษณะของการทำพิธีเลี้ยงผี หรือนำไปคืนให้ครอบครัวโดยไม่มีเงื่อนไข หากบุคคลไม่ปฏิบัติตามกฎจารีตดังกล่าว สิ่งนี้เรียกว่า “ซิด” และ “บาป” ก็จะตกอยู่กับบุคคลผู้นั้น หากบุคคลผู้นั้นประสบกับเหตุการณ์บางอย่างที่เป็นสิ่งไม่ดี ชุมชนก็จะร่วมกันวิพากษ์วิจารณ์ ด้วยกระบวนการและ ระบบความคิด/ความเชื่อเช่นนี้ อาจจะเรียกได้ว่าเป็น “การควบคุมและสำนึกทางวัฒนธรรม” อย่างหนึ่ง

ในกลุ่มชาติพันธุ์ไท-ยวน สิ่งนี้เรียกว่า “ของหน้าหมู” ที่สำคัญอย่างหนึ่งก็คือ “ของวัด” ซึ่งอาจจะกล่าวได้ว่าเป็น “ทรัพย์สินส่วนรวม” ของแต่ละบ้าน หรือแต่ละคณะศรัทธา ทรัพย์สินดังกล่าว โดยทั่วไปแล้วมักจะได้มาจากการ “ทำบุญ” หรือภาษาคำเมืองเรียกว่า “ตาน” ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นประเพณีสำคัญของชาวไทย-ยวน ประเพณีที่เรียกว่า “ตาน” (เช่น ตานถวายสลาก ปอยหลวง ปอยข้าวสังข์ ตานผ้าป่า ฯลฯ) มีจุดมุ่งหมายสำคัญ คือ การทำบุญ ทั้งนี้เพื่อให้การดำรงชีวิตของตนอยู่ดีมีสุข และอุทิศส่วนกุศลให้บรรพชนที่ตายไปแล้ว เนื่องจากประเพณี “การตาน” เปรียบเสมือนว่า ผู้ตานได้อุทิศสิ่งของนั้น ดังนั้น วัตถุหรือสิ่งของที่นำไปทำบุญ หรือนำไปตาน เช่น ถ้วย จาน ช้อน ผ้าห่ม หมอน ฯลฯ จึงกลายเป็น “ของหน้าหมู” หรือ “ทรัพย์สินส่วนรวม”

ในสังคมวัฒนธรรมล้านนา นอกจาก “ของวัด” แล้ว ยังมี “ของหน้าหมู” ที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งคือ “ป่าหน้าหมู” ซึ่งชาวบ้านในภาคเหนือจะแบ่งออกเป็น 3 ประเภทตามลักษณะของประโยชน์ใช้สอยได้แก่ ประเภทแรก ป่าต้นน้ำ หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า ป่าตม ป่าขุนห้วย ป่าน้ำจืด และ ป่าน้ำขุ่น แต่เดิมในวิถีชีวิตแบบเกษตรกรรม ชาวบ้านจะหวงแหนพื้นที่ป่าประเภทนี้เป็นอย่างมาก ห้ามใช้ประโยชน์ในพื้นที่ดังกล่าวโดยเด็ดขาด ในด้านหนึ่ง เพราะพื้นที่ป่าผืนดังกล่าวเป็นแหล่งต้นน้ำลำธารที่ใช้ในการเกษตร อีกด้านหนึ่ง ชาวบ้านเชื่อว่าพื้นที่ป่าผืนนั้นเป็นที่อยู่ของผีขุนน้ำ ผีขุนห้วย และผีวัดทาง (วัดร้าง) ซึ่งเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวบ้านเชื่อว่าเป็นผู้ดูแลรักษาป่า ดังนั้น ป่าต้นน้ำแทบทุกแห่งจึงเป็นผืนป่าที่มีความอุดมสมบูรณ์สูง

⁵ พุดเคยกแลงเปลี่ยนกับพ่อน้อยบุญ เสารแก้ว บ้านใหม่ห้วยมะนาว ต.บ้านกาด อ.แม่วาง จ.เชียงใหม่

เมื่อวันที่ 26 เมษายน 2543

สิทธิชุมชนดั้งเดิมล้านนา : หลักจารีตประเพณีและสิทธิหน้าหมู

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ๔ ภาค

วันที่ ๑๕ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๕

ประเภทที่สอง *ป่าตามประเพณี* ซึ่งผูกพันกับพิธีกรรมและความเชื่อทางศาสนา เช่น ป่าที่ตั้งหอผี อารักษ์ต่าง ๆ ป่าช้า และป่าที่ตั้งพระธาตุ ฯลฯ พื้นที่ป่าประเภทนี้ ชาวบ้านจะถือว่าเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ต้องเคารพยำเกรง พร้อมกันนั้นก็กำหนดข้อห้ามมากมาย เช่น ห้ามส่งเสียงดัง ห้ามบัสสวาระ อุจจาระ ฯลฯ พื้นที่ป่าดังกล่าวมีขนาดเล็กกว่าพื้นที่ป่าประเภทแรก และตั้งอยู่ใกล้หมู่บ้าน หรืออยู่ในอาณาบริเวณของหมู่บ้าน ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ป่าที่มีความอุดมสมบูรณ์

ประเภทที่สาม *ป่าใช้สอย* ซึ่งชาวบ้านจะเรียกตามประโยชน์ใช้สอยเฉพาะอย่าง เช่น ป่า เลี้ยงวัวควาย ป่าเก็บเห็ด ป่าเก็บเห็ด ป่าเก็บใบตองตึง ฯลฯ โดยทั่วไปพื้นที่ป่าประเภทนี้ มักจะเป็น “ป่าแพะ” ซึ่งมีสภาพพื้นที่เป็นหินลูกรัง ไม่ค่อยอุดมสมบูรณ์ พืชพรรณไม้หลักมักจะเป็นไม้เต็งรัง และเป็นบริเวณที่ไม่ไกลจากหมู่บ้าน ซึ่งตามปกติแล้วมักจะเป็นพื้นที่ขนาดเล็กกว่าป่า ประเภทแรก (ฉลาดชาย, อานันท์ และสันติธิดา, ๕๒-๕๔ :๒๕๓๖) แต่อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาอย่างละเอียดจะพบว่า วิถีชีวิตประจำวันของชาวบ้านในท้องถิ่นภาคเหนือ ต่างพึ่งพิงพื้นที่ประเภทนี้สูงมาก โดยเฉพาะการเก็บหาอาหารจากป่า เช่น ในฤดูแล้ง ก็จะเก็บผักหวาน ป่าไข่มดแดง ในฤดูฝนก็จะมีหน่อไม้ และพืชผักในป่าอีกหลายชนิด เป็นต้น⁶

หากพิจารณาในระดับความเชื่อจะพบว่า โดยทั่วไปชาวบ้านเชื่อว่า ป่าหรือพื้นที่ป่าไม่เพียงมีต้นไม้ สัตว์ป่า รุกขเทวดาและเจ้าป่าเจ้าเขา หากยังเป็นที่พำนักพักพิงของคนยากจน คนหาเช้ากินค่ำ ซึ่งจำเป็นต้องพึ่งพิงป่า เพื่อเลี้ยงดูชีวิตตนเองและครอบครัวในหลายลักษณะเช่น กลุ่มคนที่เก็บใบตองหรือเก็บของป่าเอามาขาย หรือกลุ่มคนเฒ่าอาน หรือกลุ่มคนที่เข้าไปตั้งถิ่นฐานในเขตป่า ที่ถูกเรียกว่า “ชาวป่าเมี่ยง” ซึ่งหาเลี้ยงชีพ โดยการเก็บใบเมี่ยง หรือ ใบชาป่า เอามาหมักเป็น “เมี่ยง” แล้วนำไปขาย และบางครั้งครอบครัวสามารถเก็บออมรายได้จากการขาย “เมี่ยง” จนเพียงพอที่จะซื้อที่ดินตั้งบ้านเรือน และทำมาหากินอยู่ในเขตพื้นที่ราบ การเลี้ยงดูชีวิตด้วยการพึ่งพิงธรรมชาติจากป่าในลักษณะดังกล่าว จะพบได้ในเขตพื้นที่ป่าของภาคเหนือตอนบนแทบทุกแห่ง โดยเฉพาะในเขตจังหวัดเชียงใหม่ เชียงราย พะเยา และลำปาง.....

หากพิจารณาความหมายของป่าในมิติทางอุดมการณ์ ชาวบ้านมองว่า ป่าไม่ใช่เพียงพื้นที่ที่มีสัตว์และต้นไม้ แต่ยังเป็นพื้นที่ที่ไร้อำนาจรัฐและศีลธรรม จากความคิดดังกล่าว ชาวบ้านภาคเหนือจะอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างคนกับป่าใน 2 ด้าน กล่าวคือ ด้านแรก ชาวบ้านจะอธิบายว่า การเข้าป่าเปรียบเสมือนเป็นการหนีจากอำนาจของเมือง เพื่อปลดปล่อยตัวเองเป็นอิสระ อีกด้านหนึ่ง ชาวบ้านเปรียบเทียบกับ การเข้าป่าว่าเหมือนไปตายเอาดาบหน้า เพราะป่าถือว่าเป็นที่อยู่ของผี ไม่ใช่ที่อยู่ของคน แต่เมื่อคนต้องพึ่งพิงป่า จึงถือว่าเข้าไปให้ผีเลี้ยง ชาวบ้านจะเลือกทำเป็นหนทางสุดท้าย เพื่อให้ยังชีพอยู่ได้ (ฉลาดชาย, อานันท์ และสันติธิดา, ๕๕-๖๒:๒๕๓๖) โดยลักษณะการใช้ประโยชน์จากป่าตามที่ถูกกล่าวมาเบื้องต้น อาจจะกล่าวได้ว่า แม้วิถีชีวิตของชาวบ้านจะพึ่งพิงและใช้ประโยชน์จากป่า แต่ก็ไม่ได้หมายความว่า ชาวบ้านจะใช้ประโยชน์จากป่าในฐานะทรัพย์สินสาธารณะ (open access property) และทุกคนสามารถใช้ประโยชน์ได้อย่างเสรี แต่ตรงกันข้าม การควบคุมจัดการพื้นที่ป่า โดยระบบความเชื่อเรื่องความศักดิ์สิทธิ์เรื่อง “ซิด” และเรื่องเจ้าป่าเจ้าเขา รวมทั้งข้อกำหนดจากกฎจารีตประเพณีบางอย่าง ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็น สำนึกทางวัฒนธรรม (cultural consciousness) ได้ทำให้ชาวบ้านใช้ประโยชน์จากป่าอย่างระมัดระวัง พื้นที่ป่าบางแห่ง เช่น ป่าขุนห้อย ป่าช้า ป่าพิธีกรรม ป่าพระธาตุ ฯลฯ อาจจะกล่าวได้ว่าไม่เคยถูกใช้ประโยชน์หรือถูกรบกวนจากชาวบ้านแม้แต่แต่น้อย

⁶ พุดคุยแลกเปลี่ยนกับ พ่อหนานมี บ้านดอยแก้ว ต.บ้านหลวง, พ่อปิ่น บ้านช่วงเปา ต.ช่วงเปา อ.จอมทอง จ.เชียงใหม่ เมื่อวันที่ 25-26 เมษายน 2543

ในแง่ของการจัดการ จะเห็นว่า *การจัดการป่าหน้าหมู่บ้าน* ไม่ใช่เป็นเรื่องของการควบคุมโดยรัฐและสังคม (state control) หากแต่เป็นเรื่องของการควบคุมโดยท้องถิ่น (local control) อย่างไรก็ตาม ในสถานการณ์ปัจจุบันที่รัฐชาติสมัยใหม่ มักอ้างถึงผลประโยชน์สาธารณะ (public interest state) เพื่อให้ชุมชนท้องถิ่นยอมรับความชอบธรรมของรัฐในการควบคุมป่าในฐานะทรัพย์สินของรัฐ ซึ่งในความเป็นจริงแล้ว รัฐมักเลือกปฏิบัติ โดยให้ประโยชน์ต่อภาคธุรกิจเอกชนมากกว่าความมั่นคงในการดำรงชีวิตของชาวบ้าน ปรากฏการณ์ดังกล่าวในด้านหนึ่งอาจจะกล่าวได้ว่า โดยการอ้างหลักการควบคุมสังคมด้วยหลักกฎหมาย รัฐกำลังละเมิดสิทธิและความชอบธรรมในการเลี้ยงดูชีวิตของกลุ่มคนในชุมชนท้องถิ่น ในอีกด้านหนึ่ง ด้วยสำนักทางวัฒนธรรม และความเป็นชุมชนท้องถิ่น ชาวบ้านก็เรียกร้องสิทธิและความชอบธรรมในการตั้งถิ่นที่อยู่ทำกิน และตอบโต้การใช้อำนาจของรัฐที่หลากหลายรูปแบบ

ท่ามกลางการแผ่ขยายโครงสร้างอำนาจของรัฐ และการแผ่อิทธิพลของระบบเศรษฐกิจแบบการตลาด เพื่อแสดงอำนาจเหนือทรัพยากร ตลอดจนการจัดการชุมชนท้องถิ่น งานศึกษาในส่วนนี้ จะพยายามตอบคำถามใน 2 ประเด็นหลัก คือ หนึ่ง สิ่งที่เราเรียกว่า “ของหน้าหมู่บ้าน” นั้นหมายความว่าอย่างไร และสะท้อนนัยยะสำคัญถึง “ชุมชน/ความเป็นชุมชน” ท้องถิ่นดั้งเดิมล้านนาหรือไม่ อย่างไร และกฎจารีตประเพณีที่เกี่ยวข้องกับ “ของหน้าหมู่บ้าน” นั้นสะท้อนนัยยะสำคัญถึงความคิดและระบบความคิดเกี่ยวกับ สิทธิชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมล้านนาหรือไม่ อย่างไร

1. ลักษณะภูมินิเวศน์ และประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐาน

ภาคเหนือตอนบนที่ประกอบด้วยจังหวัดเชียงราย เชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง แม่ฮ่องสอน พระยาแพร่ น่าน และตาก มีพื้นที่รวมทั้งหมดประมาณ ๖๕.๖ ล้านไร่ หรือ ๑.๐๕ แสนตารางกิโลเมตร โดยจัดแบ่งเป็นพื้นที่ราบประมาณ ๕.๘๕ ล้านไร่ หรือร้อยละ ๙ พื้นที่ดอนประมาณ ๑๙.๖ ล้านไร่ หรือร้อยละ ๓๐ ส่วนพื้นที่สูงประมาณ ๔๐.๒ ล้านไร่ หรือร้อยละ ๖๑ (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, ๒๕๓๑ : ๔) ข้อเท็จจริงดังกล่าว มีผลอย่างสำคัญต่องานศึกษากลุ่มชาติพันธุ์ในแคว้นนิเวศน์วิวัฒนาการวัฒนธรรม (cultural ecology) ที่จัดแบ่งลักษณะภูมินิเวศน์ ระบบการใช้ทรัพยากร และการตั้งถิ่นที่อยู่ของกลุ่มชาติพันธุ์เป็น 3 ลักษณะคือ เขตพื้นที่ราบ เป็นถิ่นที่อยู่ทำกินของกลุ่มคนเมือง หรือชาวไทย-ยวน การใช้ทรัพยากรและการใช้ที่ดินส่วนมากเป็นเกษตรชลประทาน และบางส่วนก็ทำการเกษตรน้ำฝน เขตพื้นที่ดอนกลางเป็นถิ่นที่อยู่ของชาวไทย-ยวน ชาวกระเหรี่ยงหรือปกาเกอญอ และชาวลัวะ ซึ่งโดยส่วนใหญ่จะบุกเบิกที่ดินทำไร่และสวน บางส่วนจะทำนาขั้นบันได ส่วนเขตพื้นที่สูง เป็นถิ่นที่อยู่ของชาวม้ง เย้า ลีซอ และมูเซอ ซึ่งส่วนมากใช้ที่ดินแบบไร่หมุนเวียน และสวนไม้ผล ตลอดจนปลูกพืชผักและไม้ดอกเมืองหนาว (Tan-kim-yong ; ๑๙๘๘, สาโรจน์, ๒๕๔๑ : ๓๐-๓๙)

ทั้งนี้ การจำแนกเขตการตั้งถิ่นฐานของกลุ่มชาติพันธุ์ ที่สัมพันธ์กับลักษณะภูมินิเวศน์ที่กล่าวมาเบื้องต้น อาจจะยังไม่ครอบคลุมและถูกต้องเสียทีเดียว เพราะพื้นที่สูงบางแห่ง ก็มีชาวไทย-ยวน หรือกลุ่มคนเมืองอาศัยอยู่ทำกินเป็นจำนวนมาก ชุมชนเหล่านั้นก็ไม่ใช่ชุมชนที่เพิ่งเกิดขึ้นใหม่ หากแต่เป็นชุมชนดั้งเดิม ที่ตั้งถิ่นฐานที่อยู่ทำกินในเขตป่าเขามานานหลายร้อยปี ดังเช่น บ้านป่าเมี่ยง ทั้งในเขตพื้นที่อำเภอดอยสะเก็ด อำเภอแม่แตง อำเภอฝาง จังหวัดเชียงใหม่ อำเภอเวียงป่าเป้า อำเภอพาน อำเภอแม่สรวย จังหวัดเชียงราย ฯลฯ

1.1 ลักษณะทั่วไปของชุมชนพื้นที่ศึกษา

1) ชุมชนเหมืองฝายเขตต้นน้ำแม่เตียน

ชาวกระเหรี่ยง (Karen) หรือปกาเกอญอ อาจจะกล่าวได้ว่าเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ส่วนน้อย ที่มี

จำนวนประชากรมากที่สุดในผืนแผ่นดินใหญ่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยส่วนใหญ่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณชายแดนระหว่างประเทศไทย-พม่า สำหรับจำนวนประชากร Jorgensen (๑๙๙๗) คาดว่า ชาวกะเหรี่ยงประมาณ ๓-๕ ล้านคนอาศัยอยู่ในประเทศพม่า มากกว่า ๓.๕ แสนคน อาศัยอยู่ในประเทศไทย⁷ สำหรับในประเทศไทย ชาวกะเหรี่ยงมากกว่า ๒ แสนคน อาศัยอยู่ในเขตพื้นที่จังหวัดเชียงใหม่ และจังหวัดแม่ฮ่องสอน

พื้นที่ต้นน้ำแม่เตียน ซึ่งเป็นสาขาหนึ่งของน้ำแม่วาว แม้ว่าจะเป็นเขตพื้นที่สูง แต่ก็มีชาวกะเหรี่ยงหรือปกากะญอ ตั้งชุมชนหมู่บ้านอาศัยอยู่มานานหลายชั่วอายุคน โดยเฉพาะกลุ่มบ้านในเขตต้นน้ำแม่เตียนตอนกลาง ซึ่งได้แก่บ้านห้วยอีค่าง ห้วยหลวง และห้วยทราย หมู่บ้านเหล่านี้ แต่เดิมเคยตั้งบ้านเรือนอาศัยอยู่ร่วมกัน แต่ต่อมาประมาณทศวรรษ ๒๔๒๐ ด้วยสาเหตุใดไม่แน่ชัด หมู่บ้านดังกล่าวก็แยกออกเป็น ๓ หมู่บ้านคือ บ้านห้วยอีค่าง บ้านห้วยหลวง และบ้านห้วยทราย ทั้ง ๓ หมู่บ้าน อยู่ในเขตการปกครองของตำบลแม่วิน อำเภอแม่วาง จังหวัดเชียงใหม่ สำหรับบ้านห้วยอีค่าง หรือที่ภาษากะเหรี่ยงเรียกว่า ต่า ชั่ว ต่า^๘ ปัจจุบันมีจำนวนประชากรรวมทั้งหมดประมาณ

๔๓๐ คน ๙๗ หลังคาเรือน ส่วนบ้านห้วยหลวง และบ้านห้วยทราย มีจำนวนประชากรรวมประมาณ ๔๔๐ คน ๗๘ หลังคาเรือน หมู่บ้านห้วยอีค่างตั้งอยู่บนเชิงเขา ต้น น้ำแม่เตียนฝั่งซ้าย ส่วนอีก ๒ หมู่บ้าน ตั้งอยู่บนเนินเขา ต้นน้ำแม่เตียนฝั่งซ้าย ส่วนอีก ๒ หมู่บ้าน ตั้งอยู่บนเนินเขา ตั้งน้ำแม่เตียนฝั่งขวา บ้านห้วยหลวงอยู่ห่างจากบ้านห้วยอีค่าง ในระยะเวลาเดินทางประมาณ ๑ ชั่วโมง ส่วนบ้านห้วยทรายจะใช้เวลาประมาณ ๑ ชั่วโมง ๓๐ นาที กลุ่มบ้านดังกล่าวอยู่ห่างจากตัวเมืองเชียงใหม่ ไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ประมาณ ๖๐ กิโลเมตร ปัจจุบันมีถนนลาดยางของสำนักงานเร่งรัดพัฒนาชนบท ซึ่งแยกจากถนนสายเชียงใหม่-ฮอด ที่ตลาดอำเภอสันป่าตองผ่านอำเภอแม่วาง และเลียบริมฝั่งน้ำแม่วาว ผ่านบ้านแม่วิน แม่มุด แม่สะป๊อก ห้วยตอง ห้วยอีค่าง ห้วยหอย ห้วยข้าวลิบ บ้านแม่แฮ ถ้า เลี้ยวขวาก็จะผ่านไปสู่ตำบลป่อแก้ว อำเภอสะเมิง ถ้าเลี้ยวซ้าย ก็ผ่านบ้านแม่มูก เข้าสู่ตำบลแม่ นاجر อำเภอแม่แจ่ม และผ่านไปสู่อำเภอขุนยวม จังหวัดแม่ฮ่องสอน

หมู่บ้านทั้งสามตั้งอยู่บนเชิงเขาที่ลาดลงสู่แม่น้ำแม่เตียน ซึ่งไหลจากทิศตะวันตกไปทางทิศตะวันออก บ้านห้วยอีค่างตั้งอยู่ฝั่งซ้ายของน้ำแม่เตียนและลึกเข้าไปในเขตต้นน้ำ บริเวณพื้นที่ต่ำกว่าที่ตั้งหมู่บ้าน และพื้นที่บริเวณใกล้เคียง ซึ่งสามารถควบคุมจัดการน้ำโดยระบบเหมืองฝายได้พื้นที่แถบนั้นได้ถูกบุกเบิกเป็นพื้นที่นาแทบทั้งหมด ในอาณาบริเวณดังกล่าว เฉพาะน้ำแม่เตียนตอนกลาง ไม่นับรวมลำห้วยสาขา มีระบบเหมืองฝายกันน้ำแม่เตียน เพื่อการทำนาเป็นจำนวนถึง ๑๔ ฝาย แต่หากนับจำนวนเหมืองฝายทั้งหมด ที่กั้นน้ำแม่เตียนและลำห้วยสาขา มีจำนวนมากกว่า ๕๐ ฝาย ฝายแต่ละลูกจะกั้นลำน้ำแม่เตียนในระดับที่ลดหลั่นกันไป และสามารถจ่ายน้ำในจำนวนพื้นที่มาก

⁷ จำนวนประชากรชาวกะเหรี่ยงในประเทศพม่า ยากมากที่จะคาดการณ์ให้แม่นยำได้ Anders Jorgensen ได้ เขียนคำนำใน The Karen People of Burma ที่เขียนโดย Harry Iganatius Marshall คาดว่าในปัจจุบันชาวกะเหรี่ยงในประเทศพม่าจะมีประมาณ ๓-๕ ล้านคน ส่วนจำนวนประชากรกะเหรี่ยงในประเทศไทย โดยการสำรวจของกองส่งเคราะห์ชาวเขา กรมประชาสงเคราะห์ กระทรวงแรงงานและสวัสดิการสังคม น่าจะเป็นจำนวนประชากรที่ไม่ห่างจากความเป็นจริงมากนัก

สิทธิชุมชนดั้งเดิมล้านนา : หลักจารีตประเพณีและสิทธิหน้าที่

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ๔ ภาค

วันที่ ๑๕ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๕

น้อยแตกต่างกันไปด้วย ฝ่ายบางลูกสามารถจ่ายน้ำเพียง ๑๐-๒๐ ไร่ และมีเจ้าของที่นาเพียง ๑-๒ หลังคาเรือน ซึ่งเป็นญาติพี่น้องกัน แต่ฝ่ายบางลูกกลับสามารถจ่ายน้ำกระจายไปสู่พื้นที่ทำนาใน ๒-๓ ปีกองบ้าน มีเจ้าของที่นาผู้ใช้น้ำเป็นจำนวนถึง ๖๐-๗๐ หลังคาเรือน มีพื้นที่รับน้ำมากกว่า ๑๕๐ ไร่ เช่น ฝ่ายหลวงหรือ ฝ่ายชีกาหวอ ซึ่งกันน้ำแม่เตียนเหนือบ้านห้วยอีค่างประมาณ ๒ กิโลเมตร สามารถจ่ายน้ำให้พื้นที่นา ทั้งในเขตหมู่บ้านห้วยอีค่าง ห้วยหลวง ห้วยทราย และมีพื้นที่รับน้ำโดยรวมประมาณ ๑๕๐ ไร่ หรือ กรณี ฝ่ายกาเล ที่มีพื้นที่รับน้ำอยู่เขตพื้นที่ทั้ง ๓ หมู่บ้าน และมีจำนวนมากกว่า ๑๐๐ ไร่ เป็นต้น

เหมืองฝายที่กันน้ำแม่เตียนเหล่านี้ บางฝายมีอายุประมาณ ๔๐-๕๐ ปี แต่บางฝายสร้างมานานมากกว่า ๑๗๐ ปี ยกตัวอย่าง เช่น ฝ่ายชีกา-วอ ฝ่ายกาเล ฝ่ายปุมูล ฝ่ายพะเจ้า เป็นต้น กรณีฝ่ายชีกา - วอ และฝ่ายกาเล เป็นเหมืองฝายชุดแรกที่กันน้ำแม่เตียน ฝ่ายชีกา-วอ จะกันน้ำแม่เตียนและเปลี่ยนกระแสน้ำให้ไหลไปตามลำเหมืองฝ้างซ้าย ส่วนฝ่ายกาจะเปลี่ยนกระแสน้ำให้ไหลไปตามลำเหมืองด้านขวา ฝ่ายกาเลอยู่สูงกว่าฝ่ายชีกา-วอประมาณ ๒๐๐ เมตร เหมืองฝายทั้ง ๒ แห่ง แต่เดิมเป็นเพียง “ฝายหิน” หมายความว่า เป็นฝายเล็ก ๆ ที่นำก้อนหินมาปิดกันแม่น้ำเพื่อให้กระแสน้ำเปลี่ยนทางเท่านั้น แต่ในระยะต่อมาเมื่อมีการบุกเบิกพื้นที่นากว้างขวางมากกว่าเดิม ฝายหินก็ถูกปรับเปลี่ยนเป็น “ฝายไม้” และสร้างอย่างมั่นคงมากขึ้น อย่างไรก็ตามแม้ว่าฝายไม้จะมีความมั่นคง และทนต่อกระแสน้ำได้ค่อนข้างดี แต่ในฤดูน้ำหลากก็จำเป็นต้องมีการซ่อมแซมเสมอ ในระยะต่อมาก็จะมีการตั้ง “แก่งฝาย” เพื่อทำหน้าที่ดูแลเรื่องดังกล่าว

ระบบเหมืองฝายในเขตต้นน้ำแม่เตียน อาจกล่าวได้ว่าไม่ใช่เทคโนโลยีในการควบคุมน้ำหรือเทคโนโลยีทางการผลิตของกลุ่มคนดั้งเดิม หากแต่เป็นความรู้ในการควบคุมจัดการน้ำของกลุ่มคนที่อพยพมาที่หลัง เพราะวก่อนปี พ.ศ. ๒๓๗๐ หรือในช่วงที่อาณาบริเวณต้นน้ำแม่เตียนยังมีชุมชนชาวปกากะญอที่สำคัญเพียง ๒-๓ ชุมชน ระบบการผลิตแบบไร่หมุนเวียน ซึ่งยืนยันได้จากร่องรอยของการทำไร่ และเรื่องเล่าต่าง ๆ เกี่ยวกับการทำไร่ในอาณาบริเวณนั้น จนกระทั่งประมาณปี พ.ศ. ๒๓๖๗-๖๘ ในประเทศพม่าเกิดความไม่สงบสุข ชาวปกากะญอกลุ่มหนึ่งที่อาศัยอยู่บริเวณริมฝั่งแม่น้ำสาละวิน ได้อพยพครอบครัวมาตั้งบ้านเรือนในหัวเมืองล้านนา และส่วนหนึ่งก็อพยพมาตั้งบ้านเรือนในเขตต้นน้ำแม่เตียน การอพยพเข้ามาตั้งบ้านเรือนในครั้งนี้ ไม่ได้เข้ามาตั้งอยู่บ้านแยกอยู่เฉพาะกลุ่มของตน หากแต่เป็นการอพยพเข้ามาตั้งบ้านเรือนสมทบกับกลุ่มญาติพี่น้อง ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่อย่างมั่นคงถาวรแล้ว กลุ่มผู้มาใหม่แทบทั้งหมดต่างเข้ามายอมรับอำนาจของพี่ชาย หรือผู้นำตามประเพณีที่มีอยู่เดิม และยังเป็นเช่นนั้นจนถึงปัจจุบัน

การอพยพเข้ามาอยู่ใหม่ ไม่เพียงทำให้ชุมชนในเขตต้นน้ำแม่เตียนมีความคึกคักมากกว่าเดิม หากยังมีผลอย่างสำคัญต่อ การปรับเปลี่ยนแบบแผนทางการผลิตของกลุ่มคนที่ตั้งถิ่นฐานที่อยู่ในอาณาบริเวณนั้น การทำไร่หมุนเวียนเพื่อปลูกข้าว ถูกแทนที่ด้วยการบุกเบิกพื้นที่นาและระบบเหมืองฝาย พื้นที่ราบซึ่งเป็นผืนป่าอันอุดมสมบูรณ์บนสองฝั่งน้ำแม่เตียน ถูกโค่นล้มและปรับไถพื้นที่โดยใช้แรงช้าง จนในที่สุดพื้นที่บริเวณนั้นก็กลายเป็นผืนนาแปลงใหญ่ ในระยะต่อมา กลุ่มคนดั้งเดิมหลายตระกูลก็เริ่มบุกเบิกพื้นที่นา และสร้างระบบเหมืองฝายของตน ดังเช่น บรรพบุรุษของพ่อเฒ่า เกะหน่า แห่งบ้านทุ่งหลวง ซึ่งได้สร้างเหมืองฝาย และบุกเบิกพื้นที่นาเป็นพื้นที่กว้างขวาง โดยแต่ละปีจะสามารถเก็บเกี่ยวผลผลิตข้าวได้มากกว่า ๒,๐๐๐ ถึง จนกล่าวได้ว่า กลุ่มตระกูลดังกล่าวมีความมั่งคั่งมากที่สุด ในบรรดาครอบครัวที่อาศัยอยู่ในบริเวณนั้น

แต่เดิมแบบแผนการทำมาหากินของชาวบ้าน อาจจะเป็นปลูกข้าว เลี้ยงหมู วัวควายและปลูกฝิ่น เพื่อขายเป็นรายได้ของครอบครัว แต่แบบแผนการผลิตดังกล่าว ก็ไม่ได้มุ่งผลิตเพื่อขายเพียงอย่างเดียว จนกระทั่งในช่วง

ปลายทศวรรษ ๒๕๑๐ เมื่อหน่วยงานของทางราชการ เช่น กองพัฒนาและสงเคราะห์ชาวเขา กองกำกับการตำรวจตระเวนชายแดน และองค์กรพัฒนาเอกชนอีกหลายหน่วยงาน ได้เข้ามาดำเนินการพัฒนาและส่งเสริมการปลูกพืชทดแทนฝิ่น แบบแผนทางการผลิตของชุมชนก็เปลี่ยนแปลงไป โดยเฉพาะในช่วงทศวรรษ ๒๕๒๐ เมื่อโครงการหลวงพัฒนาภาคเหนือ ได้จัดตั้งสถานีโครงการหลวงทุ่งหลวง และดำเนินงานส่งเสริมการปลูกพืชผักไม้ผลเมืองหนาว ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวจะพบว่า ในพื้นที่นาพอถึงช่วงฤดูหนาว หรือหลังจากเก็บเกี่ยวข้าวเรียบร้อยแล้ว โดยทั่วไปมักจะปลูกพืชผักเมืองหนาว เช่น ผักสลัดแก้ว แตงชูกีนี กระหล่ำปลี และมะเขือเทศ สำหรับพื้นที่ที่ไม่ไกลจากหมู่บ้าน หรือเป็นพื้นที่ที่สามารถเดินสายไฟฟ้าไปได้ไม่ลำบาก และมีน้ำอุดมสมบูรณ์ บางแห่ง ก็มักถูกสร้างเป็นโรงเรือนคลุมด้วยพลาสติกใส เพื่อปลูกไม้ตัดดอก เช่น แกล็ดดีไอริส เบญจมาศ ฯลฯ ส่วนบริเวณพื้นที่โดยรอบหมู่บ้าน และเป็นพื้นที่ที่ไม่สามารถควบคุมจัดการน้ำโดยระบบเหมืองฝายได้ ก็เป็นพื้นที่เพาะปลูกไม้ผลประเภทพลับ สาลี่ อโวคาโด และบางพื้นที่ก็จะเพาะปลูกดอกดาวเรือง อย่างไรก็ตาม เนื่องจากชาวบ้านไม่คุ้นเคยกับระบบการเพาะปลูก ที่ต้องใช้แรงงานในดูแลรักษาอย่างละเอียด และใช้เทคนิควิธีการผลิตแบบใหม่ คุณภาพของผลผลิตที่ได้รับจึง

ไม่ได้มาตรฐานเท่าที่ควร บางครอบครัวจึงมีรายได้ไม่พอชำระหนี้สิน ทั้งค่าเมล็ดพันธุ์ ค่าปุ๋ยค่ายา ในที่สุดก็จำเป็นต้องขายวัวควาย หรือที่ดินบางส่วน เพื่อนำเงินไปชำระหนี้สินที่เกิดขึ้นจากการเพาะปลูกนั้น

หากพิจารณาถึงประสบการณ์ของชาวบ้านในเรื่องอื่น ๆ โดยเฉพาะในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการต่อสู้เพื่อปกป้องสิทธิในการดำรงชีวิต จะพบว่า ชาวบ้านมีประสบการณ์การต่อสู้กับความไม่เป็นธรรมในหลายครั้ง ดังเช่นในช่วงปี พ.ศ. ๒๕๑๔-๑๕ นายทุนเหมืองแร่ ซึ่งสัมปทาน การทำเหมืองแร่ที่ตำบลบ่อแก้ว อำเภอสะเมิง จังหวัดเชียงใหม่ ได้ขยายพื้นที่สัมปทานเข้ามาในเขตต้นน้ำแม่เตียน บริเวณขุนห้วยหล่อเปือยและขุนห้วยโป่งเกียะ พร้อมกับเก็บกักน้ำห้วยปู่แก้ว เพื่อจัดทำเหมืองแร่ ชาวบ้านที่ใช้น้ำห้วยปู่แก้วสำหรับทำนาได้รับความเดือดร้อน ไม่มีน้ำในการทำนา ขณะเดียวกัน พื้นที่นาที่ใช้ต้นน้ำแม่เตียน ก็ถูกหินดินทรายจากเหมืองแร่ ไหลเข้าพื้นที่จนปลูกข้าวไม่ได้ ในเบื้องต้นชาวบ้านก็พยายามเจรจากับเจ้าของเหมืองแร่ให้หยุดดำเนินการ แต่ไม่สามารถพูดคุยตกลงกันได้ ประมาณปี พ.ศ. ๒๕๑๗ เมื่อชาวบ้านทราบข่าวว่า จอมพลถนอม กิตติขจร นายกรัฐมนตรีในสมัยนั้น จะมาเป็นประธานเปิดงานฉลองวัดหลวงสันป่าตอง อำเภอสันป่าตอง ชาวบ้านทั้ง ๓ หมู่บ้าน จึงรวมตัวกันส่งตัวแทนจำนวน ๒๐ คน นำโดยพ่อหลวงนุชเิกไปยื่นหนังสือถึงจอมพลถนอม เพื่อคัดค้านการสัมปทาน หลังจากยื่นหนังสือได้ประมาณ ๗ วัน รัฐบาลก็สั่งยกเลิกการสัมปทานเหมืองแร่ในบริเวณนั้น

ในช่วงปี พ.ศ. ๒๕๑๕-๑๖ นิสิตนักศึกษาจำนวนหนึ่ง ได้เข้ามาสู่หมู่บ้านเพื่อเผยแพร่ประชาธิปไตย ชาวบ้านจึงรับรู้ความเคลื่อนไหวทางสังคมการเมืองของชาวนาพื้นราบ พร้อมกับสานสร้างความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน โดยเฉพาะกลุ่มชาวนาห้วยมะนาว บ้านกาด จนกระทั่งในปี พ.ศ. ๒๕๑๗ เมื่อชาวนาพื้นราบจัดตั้งสหพันธ์ชาวนาชาวไร่ภาคเหนือ ชาวบ้านทั้ง ๓ หมู่บ้าน เป็นจำนวนมากต่างก็สมัครเป็นสมาชิกของสหพันธ์ฯ และเข้าร่วมเคลื่อนไหวแก้ไขปัญหาของตนโดยเฉพาะ ปัญหาการถูกเอารัดเอาเปรียบจากคนร่ำรวย ทั้งในเรื่องค่าเช่านา และค่าจ้างแรงงาน ประกอบกับสภาพความเป็นจริงที่เกิดขึ้นในชุมชนก็เป็นเช่นนั้น ในระยะแรกกลุ่มชาวบ้านยากจน เริ่มรวมตัวเพื่อต่อต้านคนร่ำรวยและเอารัดเอาเปรียบตนเอง เช่น กรณีการต่อต้านพะตึเกะหน้าบ้านทุ่งหลวง ซึ่งในช่วงเวลานั้นอาจจะกล่าวได้ว่าเป็นคนที่มั่งคั่ง และเป็นเจ้าของพื้นที่นามากที่สุด ในแต่ละปียังข้าวของพะตึเกะมีผลผลิตข้าวมากกว่า ๒,๐๐๐ ถัง มีวัวควายมากกว่า ๒๐๐ ตัว คนยากจนที่ไม่มีข้าวก็ไม่สามารถยืมได้ โดยยืมข้าว ๑๐ ถังต้องใช้คืน ๓๐ ถัง ถ้าผู้ใดไม่สามารถใช้คืน ก็จะถูกยึดวัวควาย หรือที่ดิน การกระทำดังกล่าว ทำให้พะตึเกะหน้า มีทรัพย์สินเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ ในช่วงปี พ.ศ. ๒๕๑๕-๑๖ กลุ่มคนยากจน โดยการนำของพ่อ

หลวงนุชเก จึงพยายามรวมตัวกันและต่อสู้ในเรื่องดังกล่าว โดยเฉพาะ ในประเด็นการลดค่าเช่านา การลดดอกเบี้ยยืมข้าวและไม่ยินยอมให้นายทุนในหมู่บ้านยึดทรัพย์สินของผู้ที่ยืมอีกต่อไป

ในปี พ.ศ. ๒๕๑๙ เมื่อนิสิตนักศึกษาเป็นจำนวนมากหนีเข้าป่า อาณาบริเวณดังกล่าวก็เป็นพื้นที่รองรับที่สำคัญแห่งหนึ่ง ชาวบ้านทั้ง ๓ หมู่บ้านแทบทั้งหมด ทั้งผู้ชายและผู้หญิงได้เข้าร่วมกับนักศึกษา ทำการฝึกอาวุธเพื่อเตรียมตัวต่อสู้กับรัฐบาล ในช่วงเวลาเดียวกัน หน่วยงานและเจ้าหน้าที่ของรัฐบาล ทั้งเจ้าหน้าที่ศูนย์พัฒนาและสงเคราะห์ชาวเขา ครู ตำรวจ พระสงฆ์ และเจ้าหน้าที่ฝ่ายรัฐบาลที่มีหน้าที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาชุมชน ต่างมุ่งเข้ามาทำงานกับชาวบ้าน ประมาณปี พ.ศ. ๒๕๑๙ ศูนย์พัฒนาและสงเคราะห์ชาวเขาจังหวัดเชียงใหม่ ตั้งหน่วยพัฒนาและสงเคราะห์ชาวเขาเคลื่อนที่ หน่วยหนองเต่า พร้อมกับตั้งสำนักสงฆ์บ้านทุ่งหลวง และบ้านห้วยอีค่าง ต่อมาประมาณปี พ.ศ. ๒๕๑๙ ตั้งโรงเรียนบ้านห้วยตอง โรงเรียนบ้านทุ่งหลวงและจัดตั้งสถานีโครงการหลวงทุ่งหลวงประมาณปี พ.ศ. ๒๕๒๑ พร้อมกันนั้นในช่วง ปี พ.ศ. ๒๕๒๑-๒๕๒๒ ทางราชการก็สร้างถนนเพื่อความมั่นคงของชาติ จากบ้านแม่วิ้นทะลุออกไปบ้านแม่นาจร อำเภอแม่แจ่ม และบ้านบ่อแก้ว อำเภอสะเมิง จนกระทั่งปี พ.ศ. ๒๕๒๔-๒๕๒๕ สถานการณ์ดังกล่าวก็คลี่คลายลง นักศึกษาทั้งหมดออกจากหมู่บ้านเข้าสู่เมือง ชาวบ้านก็นำอาวุธทั้งหมดมอบให้กับรัฐบาล ต่อมาในช่วงทศวรรษ ๒๕๓๐ สถานการณ์ความขัดแย้งระหว่าง ชาวบ้านกับรัฐก็เริ่มประทุอีกครั้ง เมื่อกรมป่าไม้ พยายามดำเนินการเตรียมอาณาบริเวณดังกล่าว เพื่อประกาศเป็นเขตอุทยานแห่งชาติออบขาน ชาวบ้านทั้ง ๓ หมู่บ้าน และหมู่บ้านอื่นในเขตต้นน้ำแม่วางต่างรวมตัวและเข้าร่วมจัดตั้ง "เครือข่ายกลุ่มเกษตรกรภาคเหนือ" (คกน.) เพื่อต่อสู้และคัดค้านการดำเนินการของกรมป่าไม้ ซึ่งการคัดค้านดังกล่าวก็ยังยืดเยื้อจนถึงปัจจุบัน

2) ชุมชนบ้านป่าเมี่ยงแม่พริก

บ้านป่าเมี่ยงแม่พริกประกอบด้วย ๓ หมู่บ้านคือ บ้านปางกลาง หมู่ที่ ๔ มีจำนวนประชากรประมาณ ๑๔๐ คน ๔๑ หลังคาเรือน บ้านปางต้นฝิ่ง หมู่ ๕ ประชากรประมาณ ๒๔๐ คน ๕๔ หลังคาเรือน และบ้านปางอาณาเขต หมู่ ๖ ประชากรประมาณ ๑๑๐ คน ๒๒ หลังคาเรือน หมู่บ้านตั้งอยู่ในหุบเขาต้นน้ำแม่พริกและสาขาที่ไหลลงแม่น้ำลาว บ้านเรือนที่พักอาศัยสร้างเรียงรายเลาะเลียบตามลำห้วย บ้านปางกลางตั้งอยู่ริมฝิ่งลำห้วยกลางหุบเขา ความยาวของหมู่บ้านตามลำห้วย จากท้ายบ้านถึงหัวบ้านยาวประมาณ ๘๐๐ เมตร ส่วนปางอาณาเขตปลูกสร้างบ้านเรือนตามสองฝิ่งลำห้วยสาขาของน้ำแม่พริก ห่างจากบ้านปางกลางประมาณ ๑.๕ กิโลเมตร สำหรับบ้านปางต้นฝิ่งอยู่ห่างออกไปตามขุนห้วยอีกประมาณ ๒ กิโลเมตร บ้านเรือนปลูกสร้างเลาะเลี้ยวไปตามลำห้วย ความยาวของหมู่บ้านประมาณ ๕๐๐ เมตร ทั้ง ๓ หมู่บ้านตั้งอยู่กลางเขตอุทยานแห่งชาติดอยหลวง อยู่ห่างจากถนนสายเชียงราย - เชียงใหม่ไปทางทิศตะวันออกประมาณ ๒๐ กิโลเมตร ปัจจุบันมีถนนลาดยางของสำนักเร่งรัดพัฒนาชนบท จากทางแยกถนนสายเชียงราย-เชียงใหม่ ไปสิ้นสุดที่บ้านปางอ้อย ระยะทางประมาณ ๘.๖ กิโลเมตรส่วนที่เหลืออีกประมาณ ๑๒ กิโลเมตร ด้วยการอ้างว่าเป็นพื้นที่ของอุทยานแห่งชาติเส้นทางดังกล่าวจึงไม่สามารถพัฒนาได้ ดังนั้น ถนนลูกรังที่ตัดผ่านภูเขา และเลาะเรียบไปตามน้ำแม่พริกจึงคับแคบ โดยเฉพาะเส้นทางระหว่างบ้านปางกลางกับ บ้านปางอาณาเขต และบ้านปางต้นฝิ่งเส้นทางจะลัดเลาะลุยน้ำไปตามลำห้วย เส้นทางดังกล่าวยากลำบากมากในช่วงฤดูฝน

เมื่อเดินทางถึงบ้านปางต้นฝิ่ง หากดูผิวเผิน และไม่รู้จักต้นเมี่ยงแล้ว พื้นที่ล้อมรอบหมู่บ้าน มองดูแล้วก็คือผืนป่าใหญ่อันอุดมสมบูรณ์ ต้นไม้ใหญ่น้อยลดหลั่นกันเป็นลำดับชั้น ต้นไม้บางต้น เช่น ต้นกระท่อนป่าลำต้นสูงใหญ่เสียดฟ้า ไม้เล็กที่อยู่ต่ำลงมาก็มีหลากหลายชนิด ส้มโอ มะไฟ ต้นเมี่ยง ก็ขึ้นกระจัดกระจายทั่วไป ไม่

เป็นระเบียบแบบแผน ไม่เป็นแถวเป็นแนวแม้แต่น้อย มองไปทางไหนก็มีแต่ต้นไม้ สำหรับคนภายนอกและไม่คุ้นเคยกับป่า น้อยคนนักที่จะรู้ว่าผืนป่าเหล่านั้น คือ “สวนเมี่ยง” ซึ่งเป็นฐานหลักทางเศรษฐกิจ สังคมวัฒนธรรมของชุมชน

ในตอนต้นทศวรรษ ๒๕๓๐ กรมป่าไม้ประกาศจัดตั้งเขตอุทยานแห่งชาติดอยหลวง ซึ่งมีพื้นที่ครอบคลุมพื้นที่ป่าในเขตรอยต่ออำเภอแม่ลาว พาน แม่สรวย เวียงป่าเป้า จังหวัดเชียงราย อำเภอเมือง แม่ใจ จังหวัดพะเยา อำเภอวังเหนือ แฉ่ม และกิ่งอำเภอ เมืองปาน จังหวัดลำปาง จากการประกาศของกรมป่าไม้ครั้งดังกล่าว แม้ว่าพื้นที่ที่อยู่อาศัยและทำกินของชาวบ้านทั้ง ๓ หมู่บ้าน บางส่วนจะได้รับเอกสารรับรองสิทธิการครอบครองที่ดิน หรือ ส.ค.๑ ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๒๘ แต่พื้นที่ดังกล่าวก็ไม่ได้ได้รับการกันออกจากเขตอุทยานแห่งชาติ ในทางตรงกันข้าม เจ้าหน้าที่กรมป่าไม้ ยังพยายามดำเนินการอพยพชาวบ้านไปอยู่ที่บ้านผาซ้อ ตำบลร่องเคาะ อำเภอวังเหนือ จังหวัดลำปาง ซึ่งเป็นพื้นที่รองรับผู้ถูกอพยพออกจากเขตอุทยาน แต่หลังจากชาวบ้านจำนวนหนึ่งไปดูพื้นที่แล้ว ก็มีความเห็นว่าพื้นที่ดังกล่าว ไม่สามารถทำมาหากินได้ เพราะเป็นป่าเต็งรัง พื้นดินเป็นหินลูกรัง แห้งแล้งขาดแคลนน้ำ ทำการเพาะปลูกไม่ได้ ชาวบ้านจึงตัดสินใจไม่ปฏิบัติตามคำสั่งของกรมป่าไม้ แห้งแล้งขาดแคลนน้ำ ทำการเพาะปลูกไม่ได้ ชาวบ้านจึงตัดสินใจไม่ปฏิบัติตามคำสั่งของกรมป่าไม้ “ละตัดสินใจต่อสู้กับกรมป่าไม้ อย่างไรก็ตาม ชาวบ้านจึงตัดสินใจไม่ปฏิบัติตามคำสั่งของกรมป่าไม้ และตัดสินใจต่อสู้กับกรมป่าไม้ อย่างไรก็ตาม ชาวบ้านทั้งหมดก็ไม่ได้ตัดสินใจอย่างเป็นทางการ ในทางตรงกันข้าม ชาวบ้านปานกลาง และปางอาณาเขตจำนวนหนึ่งรวมกันแล้วมากกว่า ๔๐ หลังคาเรือน ตัดสินใจขายสวนเมี่ยง และอพยพครอบครัวไปซื้อที่ดินในเขตพื้นที่ราบ ทั้งท้องที่อำเภอแม่สรวยและอำเภอพาน จังหวัดเชียงราย

ท่ามกลางสถานการณ์ปัญหาที่กล่าวมาเบื้องต้น ชาวบ้านที่ยังคงตั้งถิ่นฐานอยู่ในที่เดิมต่างพยายามปรับตัว เพื่อให้ตัวเองอยู่รอดอย่างเต็มที่ กล่าวคือ ในกรณีบ้านปางกลาง ชาวบ้านส่วนมากเลิกทำสวนเมี่ยง ตัดฟันต้นเมี่ยงทิ้งแล้วปรับเปลี่ยนมาปลูกข้าว ข้าวโพด และชิง พร้อมกับส่งแรงงานวัยหนุ่มสาวของครอบครัวออกไปทำงานรับจ้างในเมือง เช่นเดียวกันกับบ้านปางอาณาเขตและปางต้นผึ้ง แม้ว่าชาวบ้านกลุ่มหนึ่ง ยังคงเก็บใบเมี่ยงขายเพื่อยังชีพ แต่ก็พยายามปรับเปลี่ยนสวนเมี่ยงให้เป็นสวนไม้ผล เล่น ลินจี ลำไยและกาแฟ ขณะเดียวกัน ก็ส่งแรงงานหนุ่มสาวของครอบครัวให้ไปทำงานรับจ้างในเมือง ทั้งในตัวจังหวัดเชียงราย เชียงใหม่ กรุงเทพฯ และปริมณฑล บางคนเดินทางไปทำงานรับจ้างถึงหาดใหญ่ สงขลา พัททยา และเมืองใหญ่อื่น ๆ ที่เติบโตด้านอุตสาหกรรมบริการและการท่องเที่ยว ทั้งนี้ผลกระทบที่สำคัญจากการปรับตัวในลักษณะดังกล่าว ก็คือ การติดเชื้อเอชไอวี ซึ่งในช่วงระหว่างปี พ.ศ. ๒๕๔๐ - ๔๒ คนวัยหนุ่มสาวของทั้ง ๓ หมู่บ้าน เสียชีวิตจากการติดเชื้อดังกล่าวไม่น้อยกว่า ๑๐ คน และในปัจจุบันก็ยังคงมีผู้ติดเชื้อที่ยังไม่แสดงอาการและเด็กกำพร้าทั้งพ่อและแม่พักอาศัยอยู่ในหมู่บ้านอีกจำนวนหนึ่ง

จากสภาพปัญหาที่ชุมชนต้องประสบเผชิญ โดยเฉพาะปัญหาหนึ่งที่สำคัญ คือ การเข้มงวดในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติของชาวบ้านโดยเจ้าหน้าที่อุทยาน ซึ่งตั้งสำนักงานย่อยที่บ้านปางอ้อย ติดเส้นทางเข้าสู่หมู่บ้าน ในช่วงต้นปี พ.ศ. ๒๕๓๘ เมื่อทราบข่าวว่า ชาวบ้านในเขตจังหวัดเชียงใหม่ รวมตัวเรียกร้องสิทธิในการตั้งถิ่นฐานในเขตป่า ชาวบ้านป่าเมี่ยงทั้ง ๓ หมู่บ้าน ก็รวมตัว และเข้าร่วมจัดตั้งเครือข่ายกลุ่มเกษตรกรภาคเหนือ (ก.ก.น.) เพื่อเรียกร้องสิทธิการตั้งถิ่นฐานอยู่ทำกินในเขตป่าของตน ต่อประเด็นปัญหาที่เกิดขึ้น ชาวบ้านป่าเมี่ยงต่างเชื่อมั่นในสิทธิการตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ป่าของตนเป็นอย่างมาก โดยอ้างว่า หลักฐานของทางราชการที่ออกให้ชาวบ้านซึ่งได้แก่ ส.ค. ๑ ที่กรมที่ดินออกให้ชาวบ้านในปี พ.ศ. ๒๕๒๘ และการรับรองหมู่บ้าน

ตามพระราชบัญญัติการปกครองท้องที่ พ.ศ. ๒๔๘๖ ได้ยืนยันว่า ชาวบ้านอาศัยอยู่ในพื้นที่นี้มานานแล้ว การประกาศเขตอุทยานแห่งชาติของกรมป่าไม้ เป็นการละเมิดสิทธิของชุมชนอย่างชัดเจน

โดยหลักฐานของทางราชการ พบว่า บ้านป่าเมี่ยงแม่พริก ถูกจัดตั้งเป็นหมู่บ้านอย่างถูกต้องตามกฎหมายตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๘๗ โดยจัดตั้งตามพระราชบัญญัติปกครองท้องถิ่น (ฉบับที่ ๒) พ.ศ. ๒๔๘๖ กล่าวคือ บ้านป่าเมี่ยงแม่พริก ถูกจัดตั้งให้เป็นหมู่บ้านที่ ๔ ตำบลแม่สรวย อำเภอแม่สรวย จังหวัดเชียงราย โดยมี **นายกันทะวัง จอมบุญเรือง** เป็นผู้ใหญ่บ้าน^๘ ต่อมาในช่วงประมาณปี พ.ศ. ๒๔๙๒ ทางราชการก็ยังได้ตั้งโรงเรียนในระดับประถมศึกษาชื่อ โรงเรียนบ้านป่าเมี่ยงแม่พริก พร้อมกับก่อสร้างอาคารเรียนในบริเวณกึ่งกลางของหมู่บ้านทั้ง ๓ คือ บ้านปางกลาง ปางอาณาเขต และบ้านปางต้นผึ้ง โรงเรียนดังกล่าวก็ยังคงเปิดสอนมาจนถึงปัจจุบัน

ในปี พ.ศ. ๒๔๙๕ บ้านป่าเมี่ยงหมู่ที่ ๔ และหมู่บ้านอื่น ๆ อีก ๓ หมู่บ้านคือ บ้านแม่พริก บ้านหัวทุ่ง บ้านสันจำปา ก็ถูกแยกจากตำบลแม่สรวย เพื่อจัดตั้งเป็นตำบลแม่พริก ซึ่งประกอบด้วยบ้านแม่พริกหมู่ที่ ๑ บ้านหัวทุ่ง หมู่ ๒ บ้านสันจำปา หมู่ ๓ และบ้านป่าเมี่ยงแม่พริก ที่ประกอบด้วยปางกลาง ปางต้นผึ้ง ปางอาณาเขต เป็นหมู่ที่ ตำบลแม่พริก อำเภอแม่สรวย จังหวัดเชียงราย^๙ จนกระทั่งในช่วงปลายทศวรรษ ๒๔๙๐ ผู้นำชาวบ้านและผู้ใหญ่บ้านหมู่ ๔ ก็ขอแยกปางต้นผึ้ง และปางอาณาเขต เป็นหมู่บ้านหมู่ ๕ และหมู่ ๖ พร้อมกันนั้นในช่วงปี พ.ศ. ๒๔๙๙ ทางราชการก็ผู้ใหญ่บ้านและเจ้าหน้าที่ทำการสำรวจสวนเมี่ยง และออกเอกสารรับรองสิทธิการถือครองที่ดินที่เรียกว่า ส.ค. ๑^๑ เพื่อรับรองสิทธิการถือครองที่ดินของชาวบ้านแทบทั้งหมด แต่เนื่องจากชาวบ้านไม่มีเงินเสียภาษีที่ดิน ชาวบ้านจึงแจ้งจำนวนพื้นที่การถือครองในเอกสารกับ พื้นที่ที่ถือครองจริงไม่เท่ากัน และยิ่งกว่านั้น ยังเข้าใจว่า หนังสือ ส.ค. ๑ ที่ได้รับนั้น คือ เอกสารที่ทางราชการยอมรับสิทธิการถือครองที่ดินของตนอย่างสมบูรณ์ ไม่มีแม้แต่รายเดียว ที่นำเอกสารหนังสือสำคัญ ส.ค. ๑ ไปทำเป็นเอกสารสิทธิโฉนดที่ดินตามกฎหมายที่ดิน

แต่เดิมวิถีชีวิตและการทำมาหากินของชุมชน ตั้งอยู่บนพื้นฐานการเก็บใบเมี่ยงขาย โดยมีตลาดสำคัญคือ ชาวพื้นราบในเขตอำเภอแม่สรวย อำเภอพาน และอำเภอเมือง จังหวัดเชียงราย ต่อมาในช่วงทศวรรษ

^๘ หนังสือที่ทางราชการโดยกระทรวงมหาดไทยแต่งตั้งนายกันทะวัง จอมบุญเรือง เป็นผู้ใหญ่บ้าน ตามหนังสือ ส.น. ๑๓ หมายเลขที่ ๑๐๒๖ ลงวันที่ ๑๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๘๗ เขียนไว้ดังรายละเอียดต่อไปนี้ “**อาศัยอำนาจตามความในมาตรา ๑๓ แห่งพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ (ฉบับที่ ๒) พุทธศักราช ๒๔๘๗ ข้าหลวงประจำจังหวัดเชียงราย ได้แต่งตั้งให้ นายกันทะวัง จอมบุญเรือง เป็นผู้ใหญ่บ้านหมู่บ้านที่ ๔ ตำบล แม่สรวย อำเภอ แม่สรวย จังหวัดเชียงราย**” จากคำบอกเล่าของชาวบ้าน ก่อนหน้าที่นายกันทะวัง จอมบุญเรือง จะเป็นผู้ใหญ่บ้านก็มีผู้ใหญ่บ้านที่ทางราชการแต่งตั้งแล้ว ๒ หากเป็นจริงตามคำบอกเล่า แสดงว่าบ้านป่าเมี่ยงแม่พริกเป็นชุมชนเก่าแก่ชุมชนหนึ่ง

^๙ กำหนดประจำตำบลแม่พริกคนแรกคือ ชุนประมวล ชัยศิลป์บุญ บ้านสันจำปา และมีนายกันทะวัง จอมบุญเรือง เป็นผู้ใหญ่บ้าน ๔ คนแรก ตามหนังสือรับรองของจังหวัดเชียง “เลขที่ ๒๒๘ นายกันทะวัง จอมบุญเรือง ผู้ใหญ่บ้านหมู่ ๔ ตำบล แม่พริก อำเภอ แม่สรวย จังหวัดเชียงราย ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๙๕” พร้อมกับมีลายเซ็นและตราข้าหลวงประจำจังหวัดประทับไว้

สิทธิชุมชนดั้งเดิมล้านนา : หลักจารีตประเพณีและสิทธิหน้าหมู่บ้าน

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ๔ ภาค

วันที่ ๑๕ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๕๕

๒๕๒๐ ถนนสายเชียงราย - เชียงใหม่ก่อสร้างเสร็จเรียบร้อยแล้ว ใบเมี่ยงจากป่าเมี่ยงแม่เจดีย์ อำเภอเวียงป่าเป้า ถูกส่งเข้ามาตีตลาด ขณะเดียวกัน ใบเมี่ยงของป่าเมี่ยงพริกก็เป็น “เมี่ยงผาด” รสชาติและสีของใบเมี่ยงที่หมักแล้ว ไม่เป็นที่นิยมของตลาดเท่าที่ควร ในสภาพดังกล่าว ชาวเมี่ยงแม่พริกจึงจำต้องหารายได้จากด้านอื่นมาทดแทน

ในช่วงต้นทศวรรษ ๒๕๒๐ ชาวบ้านจำนวนหนึ่งหันไปเลื่อยไม้แปรรูป ขายให้กับพ่อค้า ไม้ชาวพื้นราบ ชาวบ้านปางกลางบางส่วนทำไร่มะเขือเทศ ส่วนคนที่ยังคงทำสวนเมี่ยงก็หันไปค้าขายกับ พ่อค้าเมี่ยงในเขต อำเภอเวียงป่าเป้า โดยนำใบเมี่ยงของตนไปหมักรวมกับใบเมี่ยงจากป่าเมี่ยงแม่เจดีย์ เพื่อให้สีใบเมี่ยงที่หมักแล้ว ไม่ดำคล้ำ และมีรสชาติออก “เปรี้ยว” ซึ่งจะทำให้ขายได้ราคาค่อนข้างดี และเป็นที่ต้องการของตลาด พร้อมกันนั้น ก็ปรับเปลี่ยนการเก็บใบเมี่ยงมาเป็นเก็บยอดอ่อน และใบแก่เพื่อทำเป็น “ใบชา” ขายให้กับโรงงานชาใน จังหวัดเชียงรายและเชียงใหม่ แต่เนื่องจากการเก็บใบเมี่ยงทำใบชา ไม่สามารถเก็บอย่างต่อเนื่องตลอดปีเหมือน การเก็บใบเมี่ยง ชาวบ้านปางกลางจำนวนหนึ่ง หันไปขุดหน่อไม้ไผ่¹⁰ ขายให้โรงงาน ซึ่งการขุดหน่อไม้ในครั้งนี้ ก็เป็นสาเหตุหนึ่งของความขัดแย้งระหว่างกลุ่มคนในชุมชน ส่วนการปรับเปลี่ยนระบบการผลิต ที่ส่งผลกระทบต่อ ความสัมพันธ์ทางสังคมวัฒนธรรมของชาวบ้านเป็นอย่างมาก คือ การปลูกชิง กล่าวคือ ในช่วงปี พ.ศ. ๒๕๓๘ - ๒๕๔๒ ตลาดต่างประเทศ (ประเทศไต้หวันและญี่ปุ่น) มีความต้องการชิงอ่อนเป็นจำนวนมาก พ่อค้าคนกลางจากกรุงเทพฯ จึงมาส่งเสริมการเพาะปลูก และตั้งโรงงานรับซื้อที่บ้านสันจำปา ซึ่งอยู่ห่างจาก บ้านป่าเมี่ยงแม่พริกประมาณ ๒๐ กิโลเมตร ในช่วงขณะนั้นราคาชิงอ่อนดีมากคือ กิโลกรัมไม่ต่ำกว่า ๑๐ บาท ขณะเดียวกัน พื้นที่บ้านป่าเมี่ยงก็ปลูกชิงอ่อนได้ผลผลิตดี โดยให้ผลผลิตตอบแทนมากกว่า ๕,๐๐๐ กิโลกรัม / ไร่ หรือมีรายได้ประมาณ ๕๐,๐๐๐ - ๖๐,๐๐๐ บาท / ไร่ ชาวบ้านป่าเมี่ยงแม่พริกบางครอบครัวก็ล้มสวนเมี่ยงของตนเพื่อทำการเพาะปลูก บางครอบครัวก็บุกเบิกพื้นที่ป่า โดยเฉพาะบ้านปางต้นผึ้ง ที่หลายครอบครัวต่างละ สวนเมี่ยง และหันไปบุกเบิกพื้นที่ป่า ทั้งที่อยู่ในเขตหมู่บ้านของตนและต่างหมู่บ้าน ในช่วงปีการผลิต ๒๕๔๐/๔๑ ชาวบ้านปางต้นผึ้งได้ขยายพื้นที่เพาะปลูก โดยไปบุกเบิกพื้นที่เขตป่าอนุรักษ์ของชาวบ้านปางกลาง หมู่ ๔ และบ้านปางช้างหมู่ ๑๑ ซึ่งทำให้ชาวบ้านของทั้งสองหมู่บ้านไม่ค่อยพอใจนัก และได้มีการประชุมตกลงกันหลายครั้ง จนในที่สุดก็มีการแบ่งเขตหมู่บ้านกันอย่างชัดเจน พร้อมกับห้ามไม่ให้คนในหมู่บ้านหนึ่ง ไปบุกรุกแผ้วถางพื้นที่ป่าของอีกหมู่บ้านหนึ่ง ความไม่พอใจครั้งดังกล่าวกลายเป็นสาเหตุสำคัญของความบาดหมาง ที่ค้างคาอยู่ในใจของชาวบ้านทั้ง ๓ หมู่บ้านจนถึงปัจจุบัน

3) ชุมชนไถลื้อบ้านสันมะแพน

หมู่บ้านสันมะแพน หมู่ที่ ๑๓ ตำบลท่าก้อ อำเภอแม่สรวย จังหวัดเชียงราย แต่เดิมเป็นชุมชนในการดูแลของบ้านดินดำ หมู่ ๑ ต่อมาในช่วงปี พ.ศ. ๒๕๒๒ - ๒๓ ได้ขอแยกตัวออกมาตั้งเป็นหมู่ที่ ๑๓ บ้านสันมะแพนไม่ใช้ชุมชนเก่าแก่ หรือเป็นชุมชนที่สมาชิกของชุมชนตั้งบ้านเรือนอาศัยอยู่ร่วมกันมานาน หากแต่เป็นชุมชนใหม่ ที่ก่อรูปเป็นชุมชนหมู่บ้านในช่วงทศวรรษ ๒๕๐๐ และตั้งบ้านเรือนอยู่ร่วมกันอย่างหนาแน่นในช่วงปลายทศวรรษ ๒๕๑๐ สมาชิกของชุมชนมาจากหลายที่หลายแห่ง หากจัดจำแนกกลุ่มผู้ตั้งถิ่นฐานตามแหล่งที่มาอาจจะเป็น ๔ กลุ่ม คือ

¹⁰ ไผ่หนกเป็นไผ่ชนิดหนึ่ง ที่ชอบขึ้นในพื้นที่ป่าดิบชื้น และมีความอุดมสมบูรณ์สูง ไผ่หนกเป็นไผ่ที่มีลำต้นขนาดใหญ่ ในช่วงออกหน่ออ่อนมีรสหวาน โรงงานหน่อไม้ นิยมรับซื้อมาทำเป็นหน่อไม้ดอง

กลุ่มแรก ชาวบ้านทุ่งม่าน แต่เดิมชาวบ้านทุ่งม่าน ตั้งถิ่นฐานอยู่ที่บ้านทุ่งม่าน อำเภอเวียงป่าเป้า จังหวัดเชียงราย เนื่องจากถิ่นที่อยู่เดิมเป็นป่าแพะ (ป่าเต็งรัง) ทำมาหากินยากลำบาก โดยเฉพาะในช่วง ทศวรรษ ๒๕๐๐ หมู่บ้านประสบกับความอดอยาก ชาวบ้านจำนวนหนึ่งจึงอพยพออกจากหมู่บ้าน กระจัด กระจายอยู่หลายแห่ง ชาวบ้านทุ่งม่านกลุ่มหนึ่งมาขอซื้อที่ไร่ข้าว ไร่เงาะ และพริกของชาวบ้านดินดำ หมู่ ๑ และตั้งบ้านเรือนอยู่รวมกันประมาณ ๑๕ หลังคาเรือน ในช่วงปลายทศวรรษ ๒๕๑๐ เมื่อรัฐบาลเริ่มสร้างถนน สายเชียงราย – เชียงใหม่ ผู้อพยพกลุ่มที่สอง คือ ชาวบ้านกว่าโห่ง อำเภอพาน จังหวัดเชียงราย ก็เริ่มเข้ามา ตั้งบ้านเรือน แต่แยกอยู่อีกกลุ่มหนึ่งต่างหาก ไม่ตั้งบ้านเรือนปะปนกับกับกลุ่มแรก ชาวบ้านกลุ่มดังกล่าว มีความเชี่ยวชาญด้านช่างไม้ โดยเฉพาะการทำตู้ไม้สัก เนื่องจากพื้นที่ป่าในเขตขุนห้วยดินดำ และดอยผาซ้อ เป็นแหล่งไม้สักที่มีคุณภาพและหาได้ไม่ยาก ผู้อพยพกลุ่มใหม่ จึงเลือกประกอบอาชีพทำตู้ไม้สัก ส่งขายให้ ร้านค้าเฟอร์นิเจอร์ในตัวเมืองเชียงราย และอำเภอพาน เมื่อเพื่อนบ้านญาติพี่น้อง ซึ่งมีความเชี่ยวชาญในการ ทำตู้ทราบเช่นนั้น จึงอพยพครอบครัวมาตั้งบ้านเรือนสมทบ จนกลายเป็นชุมชน “บ้านตุ้” และแทบทุกครอบครัว ต่างยึดอาชีพ “ช่างตุ้” เป็นหลัก จนกระทั่งในช่วงต้นทศวรรษ ๒๕๓๐ ไม้สักซึ่งเป็นวัตถุดิบสำคัญในการทำตู้หายาก และการลักลอบแปรรูปไม้สักทำได้ไม่ง่าย เพราะเจ้าหน้าที่ป่าไม้ดำเนินการปราบปรามอย่างจริงจัง ในที่สุดประมาณกลางทศวรรษ ๒๕๓๐ ช่างตุ้ในชุมชนบ้านตุ้ สันมะแพน ก็เลิกอาชีพช่างตุ้ โดยเปลี่ยนไปขาย แรงงานในต่างประเทศแทน พร้อมกับการตั้งถิ่นฐานของชาวบ้านกว่าโห่ง ผู้อพยพกลุ่มที่สาม ชาวบ้านป่าถ่อน อำเภอเชียงแสน ก็อพยพมาตั้งบ้านเรือนสมทบ โดยตั้งบ้านเรือนอยู่ปะปนกับผู้อพยพกลุ่มที่สอง แต่ชาวบ้าน ป่าถ่อน ไม่ได้ประกอบอาชีพช่างตุ้ หากเข้ามาเพาะปลูกพืชผักต่าง ๆ เช่น ผักกาดขาว กระหล่ำปลี พริก มะเขือ ฯลฯ ส่งขายตลาดในตัวเมืองเมืองเชียงราย และเชียงใหม่

ในช่วงที่ชาวบ้านจากที่ต่าง ๆ เริ่มเข้ามาตั้งบ้านเรือนที่บ้านสันมะแพน ชาวไทลื้อ บ้านเกาะทราย อำเภอแม่สาย จังหวัดเชียงราย จำนวน ๑ ครอบครัว ได้อพยพมาตั้งบ้านเรือนอยู่ร่วมกับญาติพี่น้อง ซึ่งรับ ราชการเป็นครูใหญ่โรงเรียนบ้านดินดำ ภายหลังจากนั้นเป็นต้นมา ผู้อพยพกลุ่มที่สี่ ชาวไทลื้อ ซึ่งตั้งบ้านเรือน กระจัดกระจายอยู่ในเขตอำเภอแม่สาย อำเภอแม่จัน อำเภอเชียงแสน จังหวัดเชียงราย ต่างก็อพยพโยกย้าย มาตั้งบ้านเรือนสมทบ พร้อมกับซื้อที่ดินจากกลุ่มผู้ตั้งถิ่นฐานในช่วงแรก ที่เคลื่อนย้ายบ้านเรือนไปอยู่บ้านเรือนสม ทบ พร้อมกับซื้อที่ดินจากกลุ่มผู้ตั้งถิ่นฐานในช่วงแรก ที่เคลื่อนย้ายบ้านเรือนไปอยู่บนเนินเขา ห่างจากถิ่นที่อยู่ เก่าประมาณ ๑ กิโลเมตร ปัจจุบันอาณาบริเวณบ้านสันมะแพน ซึ่งแต่เดิมเป็นที่ตั้งบ้านเรือนของชาวบ้านมู่ งม่าน ได้กลายเป็นชุมชนชาวไทลื้อ ที่กล่าวได้ว่าตั้งบ้านเรือนอยู่รวมกันค่อนข้างหนาแน่น

ในปัจจุบันอาจจะกล่าวได้ว่า บ้านสันมะแพน หมู่ที่ ๑๓ ประกอบด้วย ๓ ปีกบ้าน คือ ปีกบ้าน สันมะแพนไทลื้อ ปีกบ้านดอย (บ้านแม่ห่าง) และปีกบ้านตุ้ (บ้านกว่าโห่ง, บ้านป่าถ่อน) ทั้ง ๓ ปีก บ้าน มีจำนวนประชากรรวมกันทั้งหมดประมาณ ๘๔๐ คน ๒๘๐ หลังคาเรือน โดยเป็นชาวไทลื้อประมาณ ๓๔๐ คน ๘๐ หลังคาเรือน ซึ่งโดยส่วนใหญ่ ต่างครอบครองที่ดินที่เป็นที่ตั้งบ้านเรือนของตน แต่ไม่มีที่ดินทำ กิน แทบทุกครอบครัว ต้องประกอบอาชีพรับจ้าง หรือไม่ก็เช่าที่ดินของชาวไทย – ยวน ปลูกพืชผัก เช่น ผัก กาด พริก มะเขือ ฯลฯ ขายให้กับแม่ค้าที่มารับซื้อถึงที่บ้าน สตรีแม่บ้านหลายครอบครัวประกอบอาชีพทอผ้า แต่สำหรับเยาวชนทั้งชายและหญิง โดยส่วนมากจะออกจากชุมชนไปทำงานรับจ้างในเขตตัวเมืองใหญ่ ทั้งในตัว จังหวัดเชียงใหม่ กรุงเทพฯ และปริมณฑล บางคนก็ไปขายแรงงานที่ประเทศไต้หวัน สิงคโปร์ เกาหลี ญี่ปุ่น สิงคโปร์ และชาวตะวันตก โดยคาดหวังว่า จะสามารถยกฐานะทางเศรษฐกิจของครอบครัวได้ เยาวสตรี

บางคนก็ยินยอมเป็นภรรยาของชาวต่างประเทศ ซึ่งบางคนมีสามีชาวต่างประเทศในช่วงเวลาที่พร้อมกันจำนวน ๒ - ๓ คน บางคนก็มีโอกาสเรียนหนังสือจบชั้นอนุปริญญา และปริญญา ก็สามารถทำงานในบริษัทห้างร้านต่าง ๆ แต่เมื่อเปรียบเทียบกับกลุ่มคนที่ทำงานรับจ้างขายแรงงาน คนกลุ่มนี้มีจำนวนเพียงน้อยนิด

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าในส่วนของเยาวชนต่างดินร่นต่อสู้ เพื่อสร้างความมั่นคงของชีวิตและต้องจากหมู่บ้านไปกันคนละทิศคนละทาง แต่สำหรับกลุ่มคนเฒ่าคนแก่ ก็ยังคงใช้ชีวิตอยู่ในชุมชน นับตั้งแต่อพยพมาตั้งบ้านเรือนในครั้งแรกจนถึงปัจจุบัน ต่างยังคงร่วมมือกันดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ เช่น การประกอบพิธีกรรมในระดับครอบครัว และชุมชน การช่วยเหลือเอาแรงในการสร้างที่พักอาศัย รวมทั้งการใช้แรงงานในไร่ นา เป็นต้น พร้อมกันนั้น ก็พยายามสานสร้างความสัมพันธ์กับชาวไทลื้อกลุ่มอื่น ๆ เช่น ชาวบ้านในเขตอำเภอคอยสะเกิด สันทราย จังหวัดเชียงใหม่ และในเขตอำเภอเชียงคำ จังหวัดพะเยา โดยการเดินทางไปร่วมกิจกรรมทำบุญ หรือการร่วมพิธีเลี้ยงเทศกาล ประจำเมืองของชาวไทลื้อ และกิจกรรมอื่น ๆ อีกหลายอย่าง

1.2 ประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐาน และความเป็นชุมชน

1) เหมืองฝายและการตั้งถิ่นฐานถาวร

ในช่วงก่อนทศวรรษ ๒๓๖๐ แม้ว่าชาวปกากะญอในเขตต้นน้ำแม่เตียนตอนกลาง จะตั้งบ้านเรือนอยู่ในบริเวณพื้นที่ราบกลางหุบเขา ซึ่งมีสภาพภูมิศาสตร์เอื้ออำนวยต่อการทำนาปลูกข้าว และควบคุมน้ำเข้าที่นา คล้ายคลึงกับชาวปกากะญอที่อาศัยอยู่ในเขตพื้นที่ราบลุ่มตอนล่างของประเทศพม่า¹¹ แต่ชาวปกากะญอในพื้นที่ดังกล่าว กลับดำรงชีพด้วยการทำไร่หมุนเวียนเป็นหลัก จนกระทั่งปลายทศวรรษ ๒๓๖๐ เมื่อพ่อเฒ่าชิกา-งวอ ชาวปกากะญอจากฝั่งตะวันตกของแม่น้ำสาละวิน ได้อพยพครอบครัวและช้างอีกจำนวนหนึ่ง มาขอตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านห้วยอีค่างอาณาบริเวณที่อุดมสมบูรณ์สองฟากฝั่งน้ำแม่เตียน จึงถูกบุกเบิกเป็นพื้นที่นา โดยเฉพาะฝั่งซ้ายมือ ซึ่งเป็นพื้นที่ราบอันกว้างใหญ่ ได้ถูกบุกเบิกเป็นพื้นที่นาที่กว้างใหญ่ การบุกเบิกป่านั้นดำเนินไปด้วยความยากลำบาก หากขาดแรงงานช้างแล้ว อาจจะทำให้การบุกเบิกพื้นที่จะเป็นไปได้ได้เลย ต้นไม้และตอไม้ ต้องใช้แรงช้างชักลากเท่านั้น แม้แต่การปรับพื้นที่ให้ราบเรียบ ยังคงใช้แรงงานช้างอีกครั้ง การบุกเบิกพื้นที่นาครั้งดังกล่าว ช้างจึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง

ในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน ภรรยาพ่อเฒ่าโกสทุ ซึ่งอพยพมาจากทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำสาละวิน และมาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ขุนน้ำแจ่มเสียชีวิต ลูกชายและลูกสาว คือ เกอหญ่เซอ, หน่อแป๊ะ และ กาเล ก็ชวนพ่ออพยพครอบครัว จากขุนน้ำแจ่มมาขอตั้งบ้านเรือนอยู่บ้านห้วยอีค่าง เนื่องจากเป็นครอบครัวที่มีอันจะกิน และมีช้างถึง ๗ เชือก เมื่อตั้งบ้านเรือนเรียบร้อยแล้ว ทั้ง ๓ พี่น้อง จึงช่วยกันบุกเบิกพื้นที่ป่า ฝั่งขวามือของน้ำแม่เตียนเป็นพื้นที่นาของตนเอง โดยสร้างฝายกั้นน้ำเหนือฝายชิกา-งวอ ประมาณ ๒๐๐ เมตร เนื่องจากที่นาและเหมืองฝายนี้ดำเนินการเพียงกลุ่มคนตระกูลเดียว เมื่อถึงเวลาเลี้ยงผีฝาย เกอหญ่เซอ ซึ่งเป็นพี่ชายคนโตของครอบครัวจะเป็นคนทำพิธีเลี้ยงผี ซึ่งได้แก่การฆ่าไก่ หมู และร้องบทสวด หน่อแป๊ะ ซึ่งเป็นพี่

¹¹ ชาวกระเหรี่ยงที่อาศัยอยู่ในเขตพื้นที่ราบลุ่มตอนล่างของประเทศพม่า มีการทำนาปลูกข้าว และผันน้ำเข้าที่นามานานหลายชั่วอายุคน หากต้องการรู้ก็สามารถอ่านรายละเอียดได้ใน The Karen People of Burma ของ Harry Ignatius Marshall, Bangkok . White Lotus : pp. ๘๗-๘๕

สาวคนรองและเป็นผู้หญิงทำหน้าที่ดันเหล้า ส่วน *กาเล* น้องชายคนสุดท้าย ทำหน้าที่เป็นคนดูแลเหมืองฝายทั้งหมด ด้วยเหตุดังกล่าว ฝายนี้จึงถูกคนรุ่นหลังเรียกชื่อว่า “ฝายกาเล”

ภายหลังจากการสร้างฝายกาเลประมาณ ๑๐ ปี กลุ่มลูกหลาน *พ่อเผ่าสาธุเจ้า* ซึ่งอพยพมาจากฝั่งตะวันตกของแม่น้ำสาละวินเช่นเดียวกับ ๒ กลุ่ม ตระกูลที่กล่าวมาเบื้องต้น โดยเฉพาะลูกชายคนโตชื่อ *คาแอ* หรือ *บูมด* ได้เป็นผู้นำคนสำคัญในสร้างเหมืองฝายลูกที่สาม ที่กั้นแม่น้ำแม่เตียนตอนกลาง ทั้งนี้โดยพิจารณาจากลักษณะการสร้างฝาย ที่ต้องสร้างฝายลูกตม เพื่อยกระดับน้ำให้สูงขึ้น และเพื่อป้องกันทรายไม่ให้ไหลเข้าลำเหมืองมากเกินไป

สำหรับกลุ่มคนดั้งเดิม ในช่วง ๒ - ๓ ทศวรรษแรก แม้จะเป็นผู้ตั้งถิ่นฐานกลุ่มใหม่ บุกเบิกพื้นที่ทำนา แต่กลุ่มคนดั้งเดิมก็ยังไม่ให้ความสนใจ หากยังคงดำรงชีพด้วยการทำไร่หมุนเวียน ปลูกข้าว และพืชผักอาหารเป็นหลัก ภายใตูปแบบการผลิตแบบไร่หมุนเวียน ในแต่ละปีแต่ละครอบครัว จำต้องหมุนเวียนพื้นที่ทำไร่ห่างไกลออกจากหมู่บ้านไปเรื่อย ๆ และในที่สุดเมื่อถึงเวลาเลี้ยงผีหมู่บ้าน กลุ่มคนที่อยู่ห่างออกไปก็ไม่สามารถกลับมาประกอบพิธีกรรมของหมู่บ้าน หากแต่ประกอบพิธีเลี้ยงผีด้วยตนเอง ในที่สุดประมาณปลายทศวรรษ ๒๔๒๐ หรือในช่วงที่ชาวบ้านยังตั้งบ้านเรือนอยู่ร่วมกันที่ *แดลพะทอ* ชาวบ้านพะทอ (ห้วยอีค่าง) ก็แยกตัวออกเป็น ๓ หมู่บ้าน กลุ่มแรกประมาณ ๓๐ ครอบครัว ยังคงตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เดิม โดยมี *ปู่ของพ่อเผ่าพะเจ้า* เป็นที่โซ่ หรือผู้นำด้านความเชื่อถือ กลุ่มที่สอง ประมาณ ๒๐ ครอบครัว มี *ปู่ของพ่อเผ่ามิโพ* เป็นที่โซ่ แยกตัวเองไปตั้งหมู่บ้านที่บ้านทุ่งหลวง กลุ่มที่สามประมาณ ๑๐ กว่าครอบครัว มี *ปู่ของพ่อเผ่าคาทุ* เป็นที่โซ่ แยกตัวเองไปตั้งบ้านเรือนในพื้นที่ไร่ของตนที่ห้วยทราย นับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาบ้านห้วยอีค่างก็แยกออกเป็น ๓ หมู่บ้าน ทั้งนี้ผู้นำด้านความเชื่อหรือที่โซ่ ที่แยกตัวออกไปตั้งหมู่บ้านแห่งใหม่นั้น ต่างเป็นญาติพี่น้องกัน และเป็นกลุ่มคนดั้งเดิมทั้งหมด

ในช่วงปลายทศวรรษ ๒๔๘๐ - ๒๔๙๐ หรือในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ สถานการณ์การผลิตข้าว โดยเฉพาะการทำไร่ของชาวบ้านประสบปัญหาผลผลิตไม่ดี เกือบทุกครอบครัวขาดแคลนข้าวสำหรับบริโภค แต่ละครอบครัวต้องเดินทางลงมาระเบียงพางคำ เพื่อหาซื้อข้าว และทำงานรับจ้าง ในขณะเดียวกัน กลุ่มคนดั้งเดิม และกลุ่มคนที่อพยพมาจากฝั่งตะวันตกของแม่น้ำสาละวิน ซึ่งไม่มีที่นาเป็นของตนเอง เริ่มจับจอง และบุกเบิกพื้นที่ราบริมฝั่งลำห้วยเกือบทุกแห่งให้เป็นพื้นที่นาดี เช่น ห้วยปู่แก้ว ห้วยทราย ห้วยอีค่าง ฯลฯ ขณะเดียวกัน ก็เริ่มสร้างเหมืองฝายกั้นน้ำแม่เตียนมากกว่า ๑๐ ฝาย เพื่อส่งน้ำเข้าพื้นที่นาทั้ง ๒ ฟากฝั่งแม่น้ำเหมืองฝายสำคัญที่ส่งน้ำไปทางฝั่งซ้ายมือก็มี เช่น *ฝายดีโพ ฝายเบือเซอ ฝายหมี่โพ ฝายพะแคะหนึ่ง* และ *ฝายดาปีแอ* เป็นต้น ส่วนเหมืองฝายที่ส่งน้ำไปทางฝั่งขวามือก็มี เช่น *ฝายพะเจ้า ฝายพะโยแอ ฝายพะแคะสอง ฝายคินี* และ *อาเหนือ* เป็นต้น เหมืองฝายในกลุ่มหลังนี้เป็นเหมืองฝายรุ่นใหม่มีอายุไม่เกิน ๖๐ ปี และที่สร้างใหม่สุดก็คือ *ฝายพะโยแอ* โดยสร้างเมื่อประมาณทศวรรษ ๒๕๑๐

2) บ้านป่าเมี่ยง : ชุมชนดั้งเดิมในสังคมล้านนา

ด้วยความเข้าใจของคนทั่วไป ชาวไทย - ยวน หรือ “คนเมือง” เป็นกลุ่มที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในเขตพื้นที่ราบ และเลี้ยงดูชีวิตด้วยการทำนาปลูกข้าวเป็นหลัก แต่อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาการตั้งถิ่นฐานของชาวไทย - ยวน อย่างละเอียด กลับพบว่า ในเขตเทือกเขาสูงอันสลับซับซ้อน โดยเฉพาะในเขตพื้นที่ท่ากอแม่สรวาย เวียงป่าเป้า จังหวัดเชียงราย อำเภอคอยสะเกิด สันกำแพง พร้าว แม่แตง เชียงดาว และอำเภอฝาง จังหวัด

เชียงใหม่ ยังมีชุมชนขนาดเล็กของชาวไทยวน ตั้งกระจายอยู่ทั่วไป และไม่ปรากฏหลักฐานอย่างชัดเจนว่า กลุ่มคนบ้านป่าเหล่านี้นั่งถิ่นฐานอยู่ในพื้นที่ภูเขาสูงมานานกี่ชั่วอายุคน มากไปกว่านั้น แม้ว่ากลุ่มคนเหล่านี้ตั้งถิ่นฐานอยู่ในพื้นที่ภูเขาสูงมานานกี่ชั่วอายุคน มากไปกว่านั้น แม้ว่ากลุ่มคนเหล่านี้เป็นชาวไทยวน และมีความผูกพันทางสังคมวัฒนธรรมอย่างแน่นแฟ้นกับชาวไทยวน พื้นราบ แต่ระบบเศรษฐกิจสังคมการเมืองของชาวไทยวน “บ้านป่าเมือง” กลับไปไม่ตั้งอยู่บนพื้นฐานการทำนา ทำไร่ หรือการจัดการน้ำในระบบเมืองฝ่าย หากแต่อยู่บนพื้นฐานการปลูกและเก็บใบเมี่ยง ซึ่งเป็นพืชตระกูลเดียวกับ “ชา” และเป็นพืชที่มีอยู่ตามธรรมชาติในเขตพื้นที่ภูเขาสูง ชาวเมืองจะเก็บใบเมี่ยงที่ยังไม่แก่จนเกินไป แล้วนำไปนึ่งให้สุก และหมักไว้อีกประมาณ ๒ - ๓ เดือน จากนั้นก็พร้อมที่จะช่วยส่งขายให้กับชาวพื้นราบ ซึ่งมักจะใช้บริโภคในชีวิตประจำวัน

ในปัจจุบันอาจจะกล่าวได้ว่า เมืองไม่ใช่สินค้าที่คนรุ่นใหม่นิยมบริโภค แต่สำหรับกลุ่มคนสูงอายุในชนบท ภายหลังจากการกินข้าวเรียบร้อยแล้ว เมืองและบุหรีคือของบริโภคที่สำคัญ หากจะกล่าวอย่างละเอียดก่อนที่หัวเมืองภาคเหนือจะถูกเปลี่ยนแปลงให้เข้าสู่ความทันสมัย เมืองมีความสำคัญทั้งในระบบเศรษฐกิจ และสังคมวัฒนธรรม ยกตัวอย่างเช่น ในช่วงปี พ.ศ. ๒๔๒๗ P. Neis (๑๙๙๗) กล่าวว่า เมือง (mian) เป็นสินค้าที่มีการซื้อขายอย่างมากภายในตลาดของเมืองเชียงราย กลุ่มคนในท้องถิ่น ทั้งชาวลาวพุงดำ เจียว พม่า และกะเหรี่ยง ทั้งผู้ชาย ผู้หญิง และเด็กต่างก็ชอบเก็บใบเมี่ยง พื้นที่รอบนอกของเมืองเชียงราย ก็เป็นพื้นที่ปลูกเมืองที่มีชื่อเสียง (Neis, ๑๙๙๗ : ๑๓๓ - ๑๓๔) สำหรับชุมชนชาวป่าเมือง บันทึกของนักเดินทางสำรวจชาวตะวันตก ชี้ให้เห็นว่า ในปี พ.ศ. ๒๔๒๗ ภายหลังจากที่ Holt S. Hallett (๑๙๘๘) กลับจากการสำรวจเส้นทางรถไฟจากเชียงใหม่ เชียงราย และเชียงแสน เมื่อกลับมาถึงเชียงใหม่แล้ว ได้เดินทางขึ้นไปทางเมืองฝาง เมื่อไปถึงแมริมได้เข้าไปที่พระบาทสรอย Haslett เล่าว่า หมู่บ้านบริเวณนั้น เช่น บ้านกะ แม่ฮาว แม่เป็น (Meh Peun) เป็นพื้นที่ปลูกเมืองทั้งหมด (Hallett, ๑๙๘๘ : ๒๓๐) ในทำนองเดียวกัน ในช่วงปี พ.ศ. ๒๔๓๐ James McCarthy (๑๙๙๔) เล่าว่า บนดอนสุเทพก็มีสวนเมือง ซึ่งมีการเก็บใบเมี่ยง ๔ ครั้งต่อปี คือ เมืองหัวปี (Mieng Hua Pi) เมืองกลาง (Mieng Klang) เมืองซ้อย (Mieng Sawi) และเมืองเหมย (Mieng Moi) เมืองจะกระจายไปสู่ผู้บริโภคโดยพ่อค้าที่บรรทุกเมืองบนหลังช้างและวัว เดินไปตามที่ต่าง ๆ (McCarthy, ๑๙๙๔ : ๑๒๓ - ๑๒๔)

ข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ที่กล่าวมาเบื้องต้น ชี้ให้เห็นว่า ความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ สังคมวัฒนธรรม ระหว่างเมืองกับชาวไทยวน ไม่ใช่สิ่งที่เพิ่งเกิดขึ้น หากแต่มีความเป็นมาอย่างยาวนานมากกว่า ๑๐๐ ปี อาจจะไม่ใช่สิ่งที่เกินเลยไปนัก ถ้าจะกล่าวว่า เมือง คือ สัญลักษณ์อย่างหนึ่งในระบบความสัมพันธ์ทางสังคมวัฒนธรรมของชาวไทยวน เมืองและบุหรีมีความหมายไม่แตกต่างจากน้ำชา ที่เป็นสัญลักษณ์ในการต้อนรับแขกของชาวจีน สำหรับชาวไทยวน เมื่อมีแขกมาเยี่ยมเยือน หรือเมื่อมีพิธีกรรมบางอย่าง เช่น งานศพ งานแต่งงาน งานขึ้นบ้านใหม่ ฯลฯ เจ้าของบ้านไม่เพียงจัดหาน้ำดื่ม เหล้า และบุหรี มาต้อนรับแขกแล้ว สิ่งที่ขาดไม่ได้ก็อย่างหนึ่ง คือ เมืองซึ่งเจ้าภาพต้องจัดเตรียมไว้ให้เรียบร้อย ทั้ง “เมืองฝาด” และ “เมืองเปรี้ยว” ในกรณีของเจ้าเมืองเชียงใหม่ในอดีต หากต้อนรับแขกด้วยเมืองที่ห่อด้วยใบหมากชนิดหนึ่ง ก็อาจจะให้ความหมายได้ว่า แขกผู้นั้นมีเกียรติและเป็นบุคคลสำคัญ (McCarthy, ๑๙๙๔ : ๑๒๔) เช่นเดียวกับ ผู้มีฐานะมั่งคั่งในชุมชนชนบท หากมีแขกคนสำคัญมาเยี่ยมเยือนถึงบ้าน นอกจากจะต้อนรับด้วยบุหรี และเหล้าแล้ว ก็ยังจะต้องมีเมือง ที่มีเครื่องปรุงประกอบอาหารกินที่หลากหลายชนิด เช่น ถั่ว เกลือ มะพร้าวหั่นเป็นชิ้น ๆ กระเทียมดอง เป็นต้น ในลักษณะดังกล่าว เมืองจึงไม่เพียงมีความสำคัญในทางเศรษฐกิจแล้ว หากยังมีความสำคัญในทางสังคมวัฒนธรรมด้วย

หากพิจารณาจากความรุ่งเรืองของการค้าเมือง และความสำคัญในเชิงวัฒนธรรมของเมืองในสังคมวัฒนธรรมล้านนา คงจะยากที่จะกล่าวได้อย่างชัดเจนว่า การตั้งถิ่นฐานในเขตป่าของชาวป่าเมือง เกิดจากการแสวงหาที่ดินทำกินของชาวนาพื้นราบ ที่เผชิญกับแรงกดดันจากการเพิ่มจำนวนของประชากร และการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองการปกครอง ที่รัฐบาลจากกรุงเทพฯ ได้ผนวกเอาภาคเหนือ เข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบเทศาภิบาล (อานันท์, มิ่งสรรพ, ๒๕๓๘ : ๓๖ - ๔๐)

บรรณานุกรม

ไกรศรี นิมมานเหมินท์

- 2508 "กฎหมายชลประทานของพ่อขุนเม็งราย" ในวารสาร สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ปีที่ 3 เล่ม 2 คณะสังคมศาสตร์.
- 2528 รายงานการประชุมเชิงปฏิบัติการ เรื่อง "การจัดการให้องค์กรชลประทานเหมืองฝายมีส่วนร่วมในการพัฒนาชลประทานภาคเหนืออย่างมีประสิทธิภาพ", 7-8 กันยายน, โรงแรมเชียงใหม่ภูคำ, เชียงใหม่ : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

ชีกาญจนา ทานาเบ

- 2518 "การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย" ใน วารสาร ธรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ปีที่ 5 เล่ม 2, ต.ค. 2518-ม.ค. 2519.

ณัชชา เลหาศรินาถ

- 2541 สิบสองพันนา : รัฐจาริต. กรุงเทพฯ, สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

บุญช่วย ศรีสวัสดิ์

- 2498 ไทยสิบสองพันนา. พระนคร : โรงพิมพ์รับพิมพ์.
- 2498 ลือ, คนไทยในจีน. พระนคร : โรงพิมพ์รับพิมพ์

ประชาภิจักรจักร, พระยา

- () พงศาวดารโยนก.
กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา. (ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์)

พรชัย ปรีชาปัญญา

- 2541 "ภูมิปัญญาพื้นบ้านเกี่ยวกับระบบนิเวศวนเกษตรบนแหล่งต้นน้ำลำธารในภาคเหนือ" เอกสารโรเนียว.

ยรรยง จิระนคร

- 2537 "สิบสองพันนาก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง" สิบสองพันนา.
กรุงเทพฯ : อรุณการพิมพ์.

วันเพ็ญ สุรฤกษ์

- 2528 พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ความเป็นมาและการจัดการเกี่ยวกับระบบชลประทานในภาคเหนือของประเทศไทย.
เชียงใหม่ : คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

ศุภชัย นิมมานเหมินท์

- 2532 "การจัดการชลประทานแบบพื้นเมืองของล้านนาไท (เหมือง ฝาย และพนา) :

สิทธิชุมชนดั้งเดิมล้านนา : หลักจารีตประเพณีและสิทธิหน้าหมู่

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ๔ ภาค

วันที่ ๑๕ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๕

ปัจจัยที่มีผลต่อความร่วมมือของสมาชิกกลุ่มชลประทานราษฎร ในการจัดการ
การใช้น้ำในพื้นที่อำเภอป่าซาง จังหวัดลำพูน", วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหา
บัณฑิต สาขาการพัฒนาสังคม มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

สาโรจน์ แววมณี

- 2541 "กระบวนการปรับตัวขององค์กรชลประทานราษฎรต่อการเปลี่ยนแปลงการ
เกษตร : กรณีศึกษาฝายเหมืองใหม่ อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่",
วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (การพัฒนาสังคม) มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

สุเทพ สุนทรภาสัก (บรรณารักษ์)

- 2513 สังคมและวัฒนธรรมล้านนาไทยม รายงานผลการวิจัยทางสังคมศาสตร์
ในภาคเหนือของประเทศไทย. คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

ส่องแสง สีสู่วรรณ

- 2529 "นาเหมืองนาฝายกับการจัดระเบียบสังคมล้านนา ระหว่าง พ.ศ. 1893- พ.ศ.
2068", วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

- ๒๕๓๑ รายงานผลการวิเคราะห์การเกษตร การใช้ที่ดิน แหล่งน้ำ ป่าไม้.
กรุงเทพฯ.

อคิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว.

- 2542 ชุมชนแออัด : องค์ความรู้กับความเป็นจริง.
กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).

อานันท์ กาญจนพันธุ์, มิ่งสรรพ ขาวสะอาด

- 2538 วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า : กรณีศึกษาภาคเหนือ
ตอนบน. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาแห่งประเทศไทย.

อุไรวรรณ ตันกิมยง

- 2528 "องค์กรสังคมในระบบชลประทานเหมืองฝายและการระดมทรัพยากร : เปรียบ
เทียบระหว่างชุมชนบนที่สูง และชุมชนพื้นราบในภาคเหนือของประเทศไทย",
วารสารสังคมศาสตร์ ปีที่ 7 ฉบับที่ 1 และ 2 (เมษายน 2527-ตุลาคม 2528)
คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

Chang, Wen Chin

- 1999 "Beyond the Military : The Complex Migration and Resettlement of the
KMT Yunnanese Chinese in Northern Thailand" (Unpublished)
Ph. D. Thesis, Katholieke Universiteit Leuven.

Hayami, Yoko

- 1992 "Ritual and Religious Transformation among Sgaw Karen of Northern
Thailand : Implications on Gender and Ethnic identity", U-M-I
Dissertation Services, Ph. D. Thesis, Brown University.

Hallett, Holt S.

- 1988 Thousand Miles on An Elephant in the Shan States.

สิทธิชุมชนดั้งเดิมล้านนา : หลักการตีประเด็นและสิทธิหน้าหมู่

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ๔ ภาค

วันที่ ๑๕ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๕๕

Bangkok : White Lotus.

Keen, F.G.B.

- 1978 "The Fermented Tea (Miang) Economy of Northern Thailand",
in P. Kunstadter, E.C. Chapman and Sanga Subhasri, eds. **Farmers in
the Forest : Economic Development and Marginal Agriculture in
Northern Thailand**, Honolulu : East-West Center.
- 1983 "Land Use" in John McKinnon & Wanat Bhruksasri (ed.)
Highlanders of Thailand. Kuala Lumpur : Oxford University Press.

Keyes, Charles F.

- 1977 **The Golden Peninsula**. Honolulu : University of Hawaii, I Press.
- 1979 "The Karen in Thai History and the History of the Karen in Thailand",
in Charles F. Keyes (ed.) **Ethnic Adaptation and Identity : The Karen on
the Thai Frontier with Burma**. Philadelphia : ISHI.

Kraisri Nimmanhaeminda

- 1965 "Put Vegetables into Baskets, and People into Towns",
in Lucian M. Hanks (ed.) **Ethnographic Notes on Northern Thailand**,
Ithaca, New York : Southeast Asia Program, Cornell University.

Kunstadter, Peter ; Chapman, E. C. and Subhasri, Sanga (eds.)

- 1978 **Farmers in the Forest : Economic Development and Marginal
Agriculture in Northern Thailand**. Honolulu : East-West Center.

LeBar, Frank M.

- 1966 "Miang : Fermented Tea in Northern Thailand",
Behavior Science Notes, 2 (2) : 105-121.

Marshall, Harry Ignatius

- 1987 **The Karen People of Burma**. Bangkok : White Lotus, reprinted 1922.

McCarthy, James

- 1994 **Surveying and Exploring in Siam**. Bangkok : White Lotus, reprint 1900.

Moerman, Michael

- 1968 **Agricultural Change and Peasant Choice in a Thai Village**. Berkeley
and Los Angeles : University of California Press.

Neis, P.

- 1997 **Travels in Upper Laos and Siam**. Bangkok : White Lotus, reprint 1884.

Pornchai Preechanya

- 1996 "Indigenous Ecological Knowledge About the Sustainability of Tea
Gardens in the Hill Evergreen Forest of Northern Thailand.
(Unpublished,) Ph. D. Thesis, University of Wales.

Rashid, Mohd. Razha

- 1975 "Karen Swiddening Techniques", In **Farmers in the Hills : Upland Peoples of North Thailand**. Penerbit Universiti Sains Malaysia.
- Rashid, Mohd. Razha and Walker, Pauline H.
- 1975 "The Karen People : An Introduction", In **Farmers in the Hills : Upland Peoples of North Thailand**. Penerbit Universiti Sains Malaysia.
- Renard, Ronald D.
- 1980 "Kariang : History of Karen-T'ai Relations From the Beginning to 1923", (Unpublished) Ph. D. Dissertation, University of Hawaii.
- Tanabe, Shigeharu
- 1994 **Ecology and Practical Technology : Peasant Farming System in Thailand**. Bangkok : White Lotus.
- Tan-kim-yong, Uraivan.
- 1988 **Natural Resources Utilization and Management in Mae Khan Basin : Intermediate Zone Crisis**. Chiang Mai : Resource Management and Development Project (RMDP.), Chiang Mai University.
- Taylor, Robert H.
- 1973 **Foreign and Domestic Consequences of the KMT Intervention in Burma**. Ithaca, New York : Southeast Asia Program, Cornell University.
- Van Roy, Edward
- 1965 "Structure of the Miang Economy", in Lucian M. Hanks (ed.) **Ethnographic Notes on Northern Thailand**. Ithaca, New York : Southeast Asia Program, Cornell University.

จารีตประเพณีของชาวเขา กับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ**

แต่ดั้งเดิมลักษณะร่วมของวิถีการดำรงชีวิตของชาวเขา คือ การเพาะปลูกแบบผสมเพื่อยังชีพโดยการปลูกข้าวไร่ ข้าวโพดและพืชอื่น ๆ เช่นปลูกผักในไร่ข้าวหรือไร่ฝิ่น ส่วนใหญ่มีการปลูกฝิ่นเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญ¹ นอกจากนี้มีการเลี้ยงสัตว์ ลำสัตว์ เก็บหาของป่าเพื่อเสริมให้เกิดความพอเพียงในการดำรงชีพ ชาวเขามักผลิตสิ่งของที่จำเป็นในการครองชีพด้วยตนเอง มีการติดต่อค้าขายกับคนกลุ่มอื่น ๆ และคนพื้นราบบ้าง ส่วนใหญ่มักอาศัยป่าเป็นแหล่งยังชีพ หาอาหาร เชื้อเพลิง ของป่าสำหรับขายในเมือง และหาวัสดุอุปกรณ์ในการสร้างบ้านเรือนจากป่า วิถีชีวิตที่ใกล้ชิดกับธรรมชาติทำให้ชาวเขามีความเชื่อถือผีหรือสิ่งเหนือธรรมชาติต่าง ๆ ทัศนคติความเชื่อของชาวเขาจะแตกต่างกันไปในแต่ละกลุ่ม สะท้อนถึงการพัฒนาคติความเชื่อจากภายในชุมชน ผสมผสานหรือปะทะสังสรรค์กับคติความเชื่อของกลุ่มชนที่แวดล้อมหรือใกล้ชิด จนกลายเป็นคติความเชื่อที่เป็นพื้นฐานของจารีตประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ ของชาวเขา

บทความนี้จะนำเสนอการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชาวเขาตามจารีตประเพณี โดยเฉพาะอย่างยิ่งการจัดการโดยอาศัยพิธีกรรมตามความเชื่อถือผีซึ่งเป็นความเชื่อดั้งเดิมของชาวเขา และเป็นความเชื่อที่พัฒนาขึ้นมาโดยสอดคล้องกับวิถีชีวิตของชาวเขาที่อาศัยอยู่ใกล้ชิดกับธรรมชาติและห่างไกลกับความเจริญทางวัตถุ หายที่สุดจะนำเสนอปัญหาที่เกิดขึ้นจากการที่รัฐเข้าไปจัดการทรัพยากรธรรมชาติจนเกิดความขัดแย้งและสร้างปัญหาให้กับชุมชนชาวเขา

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยที่ผู้เขียนได้รับทุนสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) เรื่อง สิทธิชุมชนชาวเขาในภาคเหนือของประเทศไทย อดีตและปัจจุบัน. เนื้อหาครอบคลุมชาวเขาทุกกลุ่ม ยกเว้นม้งซึ่งอยู่ในขั้นตอนตรวจสอบข้อมูลเพิ่มเติมกับสนามวิจัย

** เอกสารรายงานความก้าวหน้า โครงการ “สิทธิชุมชนท้องถิ่นจากจารีตประเพณีสู่สถานการณ์ปัจจุบัน” โครงการที่ 2 “สิทธิชุมชนชาวเขาในภาคเหนือของประเทศไทย: อดีตและปัจจุบัน” เสนอต่อ “เวทีวิชาการสาธารณะ เปิดศักราชสิทธิชุมชน” ครั้งที่ 1 ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร กรุงเทพฯ วันที่ 1 มีนาคม 2544

¹ William Robert Geddes เสนอว่า ความสำคัญของการปลูกฝิ่นกำหนดให้ชาวม้งต้องทำอะไรเลือนลอย เพราะเป็นวิถีการผลิตที่เหมาะสมกับฝิ่นมากที่สุด William Robert Geddes, *Migrants of the Mountains*, (Oxford: Clarendon Press, 1976), p.33.

จารีตประเพณีของชาวเขากับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ
เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ๔ ภาค
วันที่ ๑๕ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๔

หมู่บ้านและผู้นำหมู่บ้าน : สถาบันชุมชนชาวเขา

ชาวเขามีหมู่บ้านเป็นสถาบันทางสังคมที่สำคัญที่สุด หมู่บ้านมีขนาดตั้งแต่ ๒-๓ครัวเรือนจนถึงหลายสิบครัวเรือน ครัวเรือนเหล่านี้มีความสัมพันธ์ทางด้านเศรษฐกิจและสังคมอย่างแน่นแฟ้น แม้ชาวเขามักอยู่รวมกันเป็นกลุ่มชาติพันธุ์เดียว แต่ไม่ได้ติดต่อสัมพันธ์เฉพาะกลุ่มของตนเท่านั้น หากมีการติดต่อกับคนกลุ่มอื่น ๆ ด้วยเช่นกันเพื่อแลกเปลี่ยนผลผลิตและความช่วยเหลือต่าง ๆ กลุ่มชาติพันธุ์ที่พบว่ามิปะปนอยู่ในหมู่บ้านชาวเขา คือ จีนฮ่อซึ่งอพยพเข้ามาอยู่ในแดนไทยหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ โดยตั้งถิ่นฐานอยู่บนที่สูงบริเวณชายแดน และได้มาอาศัยอยู่ร่วมกับชาวเขาหรืออยู่ในบริเวณใกล้เคียง ชาวเขาที่อาศัยอยู่ใกล้ชิดกับชาวจีนฮ่อจะพูดภาษาจีนได้ดี พวกจีนฮ่อนี้ทำหน้าที่เป็นกลุ่มพ่อค้าคนกลางที่นำสินค้าของชาวเขาออกไปสู่ตลาดพื้นราบและนำสินค้าจำเป็นจากพื้นราบมาขายในชุมชนชาวเขาตลอดจนเป็นนายทุนเงินกู้ให้ชาวเขาด้วย¹

ในชุมชนชาวเขา ความสัมพันธ์อันเครือญาติเป็นรากฐานที่เข้มแข็งมั่นคงของชุมชน เป็นหลักประกันความมั่นคงของชีวิต ทำให้ชุมชนร่วมกันทำมาหากิน แก้ไขปัญหาต่าง ๆ ด้วยการปรึกษาหารือและประกอบพิธีกรรมทางศาสนาร่วมกัน ชุมชนชาวเขาจึงตั้งมั่นอยู่ได้ด้วยการรับผิดชอบเอื้อเฟื้อซึ่งกันและกันภายใต้ความสัมพันธ์อันเครือญาติ ชุมชนชาวเขาให้ความสำคัญกับผู้อาวุโสหรือผู้นำกลุ่มเครือญาติในการตัดสินใจเรื่องสำคัญ ๆ ของชุมชน และตัดสินใจพิพาทที่เกิดขึ้นในชุมชน ในชุมชนหมู่บ้านแต่ละแห่งจะมีกลุ่มเครือญาติหรือโคตรตระกูลใหญ่ ๆ ที่ทำหน้าที่เป็นผู้นำชุมชน ชาวเขาเห็นความสำคัญของกลุ่มเครือญาติและมักพยายามสร้างความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นอยู่เสมอ

ความเข้มแข็งของชุมชนหมู่บ้านบนความสัมพันธ์อันเครือญาติทำให้ชุมชนสามารถกำหนดและควบคุมกฎระเบียบของตนเอง เช่น การประพฤติผิดทางเพศ และการทะเลาะวิวาทกันหัวหน้าหมู่บ้านและกลุ่มผู้อาวุโสจะเป็นผู้ตัดสิน ฝ่ายที่กระทำผิดจะถูกปรับ ค่าปรับแบ่งให้ผู้เสียหายส่วนหนึ่ง อีกส่วนหนึ่งเก็บไว้เป็นเงินกองกลางของหมู่บ้าน การกำหนดค่าปรับเป็นไปตามธรรมเนียมของหมู่บ้าน

ในชุมชนหมู่บ้านของชาวเขามีผู้นำ ๒ ประเภท คือ ผู้นำทางการเมือง ได้แก่หัวหน้าหมู่บ้าน ผู้ช่วยหัวหน้าหมู่บ้าน และคณะกรรมการหมู่บ้านซึ่งมีการเลือกตั้งและแต่งตั้งจากหน่วยราชการ ทำหน้าที่เป็นตัวกลางระหว่างทางราชการกับชาวบ้านและบังคับใช้กฎหมาย อีกประเภทหนึ่งคือ ผู้นำตามจารีต ได้แก่ ผู้นำการอพยพและตั้งถิ่นฐาน เนื่องจากเป็นผู้สร้างชุมชนจึงได้รับความเคารพนับถือ ผู้อาวุโสของแต่ละแซ่สกุลเป็นตัวแทนของแซ่สกุลและมีความรู้ยั้งดีทางจารีตประเพณี เป็นผู้นำในการประกอบพิธีกรรมของกลุ่มแซ่สกุล และหมอยา หมอยาตลอดจนผู้ประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ คนเหล่านี้เป็นผู้ชำนาญการและช่วยแก้ปัญหาให้ชาวบ้าน จึงเป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวาง มีฐานะสูงในชุมชนและมักได้รับการเคารพนับถือ² ในชาวเขาบาง

¹ เตือนใจ ดีเทศน์. แม่จัน สายน้ำที่ผันเปลี่ยน, (กรุงเทพฯ: ประพันธ์สาส์น, ๒๕๔๒), หน้า ๖๔.

² วัลนา มณีประเสริฐ, "แม่ว", ชาวเขา ความเข้าใจกับชนเผ่าต่างวัฒนธรรม, (เชียงใหม่: สถาบันวิจัยชาวเขา, ๒๕๓๘), หน้า ๑๑๓.

จารีตประเพณีของชาวเขากับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ๔ ภาค

วันที่ ๑๕ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๕

กลุ่ม เช่น ลาหู่แดง ผู้นำชุมชนจะได้รับสิทธิพิเศษโดยชาวบ้านครอบครัวละหนึ่งคนจะมาช่วยถางไร่ปลูกข้าว และเก็บเกี่ยวให้ทุกปี เป็นการแสดงความเคารพและตอบแทนผู้นำของชุมชน¹

ในอดีตชุมชนชาวเขาบางกลุ่มไม่มีผู้นำหมู่บ้าน เช่น หมู่บ้านลีซูบางแห่งมีเพียงคณะผู้อาวุโสที่ดูแลความสงบเรียบร้อย และมีหัวหน้าพิธีกรรมเรียกว่า *หมอมือ* ชาวลีซูเรียกผู้เฒ่าผู้แก่ว่า *ฉอหม่อ* หมายถึงผู้สูงอายุที่เป็นชายอายุตั้งแต่ ๕๐ ปีขึ้นไป เป็นบุคคลที่ได้รับการยอมรับในแง่สกุลว่าเป็นผู้มีความรู้เกี่ยวกับจารีตประเพณี รู้จักพิธีกรรมสำคัญ ๆ มีความเฉลียวฉลาดและเที่ยงธรรมในการตัดสินข้อขัดแย้งในชุมชนสามารถให้คำปรึกษาแก่ชาวบ้านได้ แต่เดิมผู้สูงอายุเหล่านี้เป็นผู้ตัดสินเลือกหรือย้ายที่อยู่ใหม่ ดูแลความสงบเรียบร้อยในหมู่บ้าน ประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ และตัดสินข้อขัดแย้งที่เกิดขึ้น² เมียน (เย้า) ไม่มีหัวหน้ากลุ่มหรือหัวหน้าแซ่สกุลแต่มีหัวหน้าบ้านหรือผู้นำหมู่บ้าน มาจากแซ่สกุลที่ใหญ่ที่สุดในชุมชนหมู่บ้านนั้น ๆ ซึ่งอาจจะเป็นผู้นำการอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานก็เป็นได้ หัวหน้าบ้านของเมียนทำหน้าที่ปกครองหมู่บ้าน จัดกิจกรรมในการประกอบพิธีกรรมของชุมชน เช่น การเลี้ยงผีท้องถิ่น และพิธีกรรมของกลุ่มแซ่สกุล เช่น พิธีทำบุญแขวนตะเกียง และเป็นผู้ตัดสินข้อพิพาทในชุมชนโดยจะเชิญหมอมือและตัวแทนของคู่กรณีมาร่วมกันพิจารณาเพื่อระงับข้อขัดแย้ง³

กลุ่มบุคคลที่ถือว่าเป็นผู้นำชุมชนของชาวอาข่า นอกจากหัวหน้าหมู่บ้านซึ่งเป็นผู้ดำเนินการอพยพและตั้งถิ่นฐานแล้ว ยังมีคนอื่นอีกหลายกลุ่ม ได้แก่ หัวหน้าพิธีกรรม หรือ *หยื่อมะ* เป็นผู้ประกอบพิธีกรรมต่างๆของชุมชนทุกพิธีกรรม และมีหน้าที่ธำรงรักษาจารีตประเพณีของชุมชนให้คงอยู่ หยื่อมะมีผู้ช่วย คือ หมอมือใหญ่ *ผิมะ* ทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยของหยื่อมะในการประกอบพิธีกรรม และทำหน้าที่รักษาผู้เจ็บป่วยโดยการเช่นไหว้ขอขมาผี และหมอมือเล็กทำหน้าที่รักษาพยาบาลด้วยการทำพิธีเช่นไหว้ผี ข้างดีเหล็กแม้จะไม่ใช่มุประกอบพิธีแต่ถือว่าเป็นผู้มีความรู้พิเศษในการสร้างอุปกรณ์การเกษตรและการดำรงชีวิตให้แก่ชาวบ้าน และหมอยาสมุนไพรผู้ดูแลรักษาสุขภาพของชาวบ้าน เช่นเดียวกับชาวเขาทุก ๆ กลุ่ม คณะผู้อาวุโสของอาข่ามีหน้าที่ดูแลความสงบเรียบร้อยของชุมชน ประกอบพิธีกรรมและตัดสินข้อขัดแย้งต่าง ๆ

หมู่บ้านของลาหู่เมื่อประมาณสี่สิบกว่าปีมาแล้วมีหัวหน้าหมู่บ้านเรียกว่า *ฮาดอ* มีหน้าที่ติดต่อกับเจ้าหน้าที่บ้านเมือง แต่ก็มีผู้นำทางจารีตที่สำคัญยิ่ง คือ *ตู่บู* หรือ *ตู่บู* ถือได้ว่าเป็นผู้นำทางศาสนา บางครั้งเรียกว่า *บูจอง* นอกจากนี้มี *สะลัว* เป็นผู้ช่วยของฮาดอและตู่บู มี *ฮาจ* ทำหน้าที่เป็นสารวัตรคอยติดตามและป่าวประกาศข่าวต่าง ๆ ให้กับชาวบ้าน *ลาซอ* เป็นผู้ช่วยฮาดอ ยกเว้นฮาดอ คนอื่น ๆ จะสวมชุดสีขาวเป็นเครื่อง

¹ สนิท วงศ์ประเสริฐ, "มูเซอแดง", ชาวเขา ความเข้าใจกับชนเผ่าต่างวัฒนธรรม, (เชียงใหม่: สถาบันวิจัยชาวเขา, ๒๕๓๘), หน้า ๑๐๔.

² ประเสริฐ ชัยพิภูลิต, "ลีซอ", ชาวเขา ความเข้าใจกับชนเผ่าต่างวัฒนธรรม, (เชียงใหม่: สถาบันวิจัยชาวเขา, ๒๕๓๘), หน้า ๑๓๗-๑๓๘.

³ มงคล จันทน์บำรุง, "เย้า", ชาวเขา ความเข้าใจกับชนเผ่าต่างวัฒนธรรม, (เชียงใหม่: สถาบันวิจัยชาวเขา, ๒๕๓๘), หน้า ๑๒๕.

⁴ อุไรวรรณ แสงศรี, "อีเก้อ", ชาวเขา ความเข้าใจกับชนเผ่าต่างวัฒนธรรม, (เชียงใหม่: สถาบันวิจัยชาวเขา, ๒๕๓๘), หน้า ๑๖๙-๑๗๐.

หมายเหตุทางศาสนา ไม่ดื่มสุรา ไม่รับประทานเนื้อสัตว์ในวันพระ¹ ในหมู่บ้านม้งและเมี่ยนมีผู้นำหมู่บ้านและผู้เฒ่าทางศาสนาซึ่งมีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนกว่ากัน แม้ผู้นำหมู่บ้านจะมาจากตระกูลใหญ่ที่มีสมาชิกมากก็ยังคงอาศัยการสนับสนุนจากผู้นำทางศาสนาซึ่งมีอิทธิพลอย่างสูงต่อการตัดสินใจของประชาชน

สิทธิชุมชนชาวเขากับจารีตประเพณี

ร่องรอยของระบบการปกครองแบบดั้งเดิมหรือแบบบุพกาลนั้นยังปรากฏอยู่ในจารีตประเพณีของชาวเขาทุกกลุ่ม อำนาจและอิทธิพลของผู้อาวุโสในแต่ละหมู่บ้านยังคงมีอยู่ การเปลี่ยนแปลงใด ๆ ก็ตามจะต้องได้รับความเห็นชอบจากบรรดาผู้อาวุโสทั้งหมด *สิทธิชุมชน* ของชาวเขาเห็นได้จากการที่แต่ละหมู่บ้านไม่ว่าจะเป็นชาวเขาเผ่าใดมีคณะผู้อาวุโสทำหน้าที่ให้คำแนะนำแก่ผู้ใหญ่บ้านในเรื่องสำคัญ ๆ ที่จะมีความกระทบต่อชุมชน เช่น การเลือกที่ทำกินใหม่ การอนุญาตให้คนภายนอกมาทำไร่ในบริเวณของหมู่บ้าน หรือการขับไล่บางครอบครัวออกจากหมู่บ้าน²

จารีตประเพณีมีความสำคัญอย่างยิ่งในชุมชนชาวเขา มีบทบาทในการควบคุมวิถีชีวิตของชาวเขาทั้งหมด จารีตประเพณีของชาวเขาได้ถูกกำหนดเป็นระเบียบปฏิบัติในชุมชนที่สืบทอดกันเรื่อย ๆ มาสำหรับชาวอาข่าเรียกว่า “*บัญญัติอาข่า*” ซึ่งกำหนดวิถีการดำรงชีวิต การเพาะปลูก การล่าสัตว์ การรักษาโรค ความสัมพันธ์ระหว่างชาวอาข่าด้วยกัน และกับคนนอกกลุ่ม จารีตประเพณีของชาวอาข่ากำหนดไว้อย่างแน่นอนตั้งแต่เกิดจนตาย ผู้ใดไม่ปฏิบัติตามก็ไม่สามารถอยู่ร่วมกับชุมชนอาข่าได้ บัญญัติอาข่านี้ปรากฏอยู่ในตำนาน สุภาษิตและประเพณีพิธีกรรมของชาวอาข่า

หากจะถามว่าจารีตประเพณีของชาวเขาก่อกำเนิดขึ้นมาได้อย่างไร คำตอบที่สรุปรวบยอดที่สุดคือ จารีตประเพณีของชาวเขามีรากฐานมาจากความเชื่อถือผี ชาวเขานับถือผีหลายชนิด เชื่อว่ามีผีอยู่ทุกหนทุกแห่ง คนจึงต้องหาทางที่จะอยู่กับผีอย่างสงบสุขและแสวงหาผลประโยชน์จากผี ชาวเมี่ยนเห็นว่าผีดีจะช่วยคุ้มครองคน ผีร้ายจะทำร้ายคน ดังนั้นจึงต้องพยายามติดต่อกับผีดี สร้างความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดเพื่อให้ผีดีช่วยเหลือให้มีชีวิตอยู่อย่างมีความสุข ในขณะที่เดียวกันก็ต้องพยายามควบคุมผีร้ายไม่ให้สร้างภัยพิบัติให้แก่ตนหรือพยายามเอาใจผีร้ายไม่ให้ออกอาละวาดทำร้ายผู้คน โดยการประกอบพิธีกรรมเช่นไหว้ผีร้ายเช่นกัน

ชาวเขาบางกลุ่ม เช่น อาข่าจะพยายามแยกพื้นที่ของคนและผีด้วยการสร้างประตูผีเข้าหมู่บ้าน เรียกว่า *โตมลกซ้อ ลกค้อ* หรือ *ลอกค้อง* ชาวอาข่าเชื่อว่าแต่เดิมคนกับผีอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข เวลากลางวันเป็นเวลาของคนที่จะทำไร่ไถนา ล่าสัตว์และเก็บหาอาหาร ส่วนเวลากลางคืนเป็นเวลาของผี ภายหลังเกิดความขัดแย้งและแย่งชิงอาหารกัน จนต้องแยกกันอยู่ คนอยู่ในหมู่บ้านผีอยู่ในป่า ดังนั้นชาวอาข่าจึงมีประตูผีเพื่อแสดงพรมแดนที่ชัดเจนระหว่างผีกับคน ชาวอาข่าที่เคร่งครัดจะต้องเดินเข้าออกทางประตูผีทุกครั้งเพื่อจะชำระล้างมลทินของผีที่อาจติดตัวมาจากป่านอกหมู่บ้าน ประตูนี้ถือว่าเป็นของศักดิ์สิทธิ์ประจำหมู่บ้าน หากผู้ใดไปละเมิดลบหลู่จะต้องเสียค่าปรับและทำพิธีเช่นไหว้เพื่อขอขมาลาโทษ พิธีทำประตูผีนี้มีความสำคัญอย่างยิ่งสำหรับชุมชนอาข่า มีกฎเกณฑ์ว่าหลังจากการตั้งหมู่บ้านแล้วหนึ่งปีจะต้องทำประตูหมู่บ้าน หากมา

¹ บุญช่วย ศรีสวัสดิ์, *ชาวเขาในประเทศไทย*, (พระนคร: โอเดียนสโตร์, ๒๕๐๖), หน้า ๓๖๒.

² วณิช พุกกะศรี, *ชาวเขาในดินแดนล้านนา*, หน้า ๓๓.

ตั้งถิ่นฐานแล้วยังไม่ได้ทำประตูหมู่บ้านก็จะย้ายหมู่บ้านไม่ได้จนกว่าจะอยู่ครบปีและทำประตูหมู่บ้านเสียก่อน มิฉะนั้นจะเป็นการลบหลู่ผีบรรพชนอาจเป็นเหตุให้เกิดภัยพิบัติต่าง ๆ¹

ชาวเขบางกลุ่มเช่น พวกลาหู่เผละ เชื่อว่ามีทิศสำคัญที่มีผีสถิตย์อยู่ ๒ ทิศ คือ ทิศตะวันออกเป็น ที่อยู่ของผีที่ชั่วร้าย คอยทำอันตรายให้แก่มนุษย์ ส่วนมากมักเป็นคนที่ตายด้วยอุบัติเหตุร้ายแรง ส่วนทิศ ตะวันตกเป็นทิศของผีดีที่เป็นผีบรรพชน จะคอยคุ้มครองช่วยเหลือลูกหลานให้อยู่ดีมีความสุข ทำให้การเพาะ ปลูกได้ผลดี รอดพ้นจากภัยพิบัติต่าง ๆ อย่างไรก็ตามชาวลาหู่จะต้องทำพิธีเซ่นไหว้ผีทั้งสองทิศก่อนทำกิจ กรรมสำคัญ ๆ² ความเชื่อผีนี้องค์ที่ควบคุมพฤติกรรมต่าง ๆ ของชาวเขา ข้อห้ามของชาวเขาจะมีผีย่อยกำกับ อยู่ ความเชื่อถือผีนำไปสู่พิธีกรรมการเซ่นไหว้ผีเพื่อร้องขอความคุ้มครองและความอุดมสมบูรณ์ ทั้งในรูปของ พิธีกรรมในครัวเรือนและพิธีกรรมของชุมชน การเซ่นไหว้ผีเป็นกิจกรรมเพื่อสร้างความสัมพันธ์ระหว่างสิ่ง เหนือธรรมชาติกับมนุษย์ ชดเชยความรู้สึกไม่ปลอดภัย ครั้นเมื่อมาอยู่ภายใต้โครงสร้างการเมืองของรัฐ ประชาชาติ เช่นประเทศไทย แต่ไม่มีอำนาจรัฐหรือกลไกของรัฐมาดูแล ขาดการให้บริการทางด้านความมั่น คงปลอดภัยและด้านสุขภาพ เพอนามัย พิธีกรรมก็ยังสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันให้กับชุมชนเพราะทุก คนในชุมชนจะมีส่วนร่วมในการประกอบพิธีกรรมสำคัญ ๆ อีกทั้งยังเป็นการย้ำการมีอยู่ของชุมชนเพื่อตอบโต้ พลังจากภายนอกที่รุกล้ำเข้ามา

เมื่อเปรียบเทียบกับกลุ่มไทซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนพื้นราบแล้วพบว่า ความเชื่อถือผีมีบทบาทเช่น เดียวกัน คือ ควบคุมพฤติกรรมของคนในชุมชนและแบ่งแยกระหว่างคนในกับคนนอกทั้งในระดับครอบครัว และหมู่บ้าน ในหมู่บ้านของชาวลาหู่มีบริเวณที่เป็นหิ้งบูชาบรรพชนหรือที่ไทเรียกว่าผีเอือนหรือผีปู่ย่า กลุ่ม ลาหู่เผละนั้นมีห้องผีเหมือนของกลุ่มไทดำไทขาว เรียกว่า *บ่อปา* เป็นห้องเล็ก ๆ อยู่ด้านในสุดของตัวบ้าน เป็นที่สถิตย์ของผีเรือน หน้าห้องมีที่สำหรับวางเครื่องเซ่น หากเป็นบ้านของปู่จึงจะมีแคน "*หน่อกูมา*" สำหรับเป่าติดต่อกับเทพเจ้าหรือชาววังไว้ด้วย³ บริเวณนี้เป็นที่เฉพาะสำหรับคนในครอบครัว ไม่อนุญาตให้คน นอกเข้าไปแตะต้อง⁴

จารีตประเพณีของชุมชนชาวเขากับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

ชาวเขาเกิดและมีชีวิตอยู่กับป่ากับภูตถอยจึงมีความผูกพันกับธรรมชาติ แม้ว่าวิถีการดำรงชีวิตของ ชาวเขบางกลุ่มจะถูกประเมินว่า ไม่เหมาะสมและเป็นผลเสียต่อส่วนรวม เช่น

...ไร่เลื่อนลอยที่ทำโดยชาวเขาเผ่ามั่ว เย้า มูเซอ ลีซอ และอีก้อ
เป็นรูปแบบการเกษตรที่ทำลายทรัพยากรธรรมชาติบนพื้นที่สูง

¹ พินิจ พิชยกุลป์, "ประเพณีเข้าหมู่บ้านอีก้อ", ปกิณกะชาวเขา, (เชียงใหม่: สถาบันวิจัยชาวเขา, ๒๕๓๙), หน้า ๑๒๓.

² ศุภชัย สติรศิลป์, "ความเชื่อเรื่องผีประจำทิศ", ปกิณกะชาวเขา, (เชียงใหม่: สถาบันวิจัยชาวเขา, ๒๕๓๙), หน้า ๓๑.

³ สารภี ศิลา, "มูเซอเผละ", ชาวเขา ความเข้าใจชนเผ่าต่างวัฒนธรรม, (เชียงใหม่: สถาบันวิจัยชาวเขา, ๒๕๓๙), หน้า ๙๑.

⁴ โสฬส ศิริไสย์, บทบาทของผู้นำศาสนากับการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมของชาวเขาเผ่ามูเซอแดง, รายงานวิจัยสถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาชนบท, มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๒, หน้า ๔๔.

ซึ่งได้แก่ป่าไม้ ดิน น้ำ สภาพสมดุลของธรรมชาติและฯฯ
ก่อให้เกิดปัญหาที่มีผลกระทบต่อคนไทยพื้นราบในภาพรวม
นานาประการ มากกว่าการเกษตรแบบไร่หมุนเวียน ที่ทำโดย
ชาวเขาเผ่ากะเหรี่ยง ลัวะ ถิ่นและขมุ ที่ก่อให้เกิดปัญหาน้อยกว่า
หรืออาจจะกล่าวได้ว่า การเกษตรรูปแบบไร่หมุนเวียนเป็นการ
เกษตรที่มีการอนุรักษ์มากกว่าการเกษตรรูปแบบไร่เลื่อนลอย...¹

แต่ชาวเขาทุกกลุ่มแสดงบทบาทในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติตามจารีตประเพณีของตน โดยเฉพาะอย่างยิ่งจารีตประเพณีที่กำหนดโดยความเชื่อถือผี ซึ่งมีอิทธิพลอย่างสูงในชุมชนชาวเขา ความเชื่อที่ถูกผลิตซ้ำด้วยพิธีกรรมต่าง ๆ ของชาวเขาทำให้ชาวเขาดำรงชีวิตที่สอดคล้องกับธรรมชาติ การจัดการทรัพยากรธรรมชาติไม่ว่าจะเป็นที่ดิน น้ำ หรือ สัตว์ป่า จะเป็นไปอย่างระมัดระวัง เมื่อแผ่ให้กับคนในชุมชนและไม่มุ่งทำลายเพื่อผลประโยชน์เฉพาะหน้าของตน ชาวเขาเข้าใจว่าทรัพยากรทั้งหลายนั้นเป็นของทุกคนทุกคนมีสิทธิที่จะใช้ได้ตามความจำเป็น กรรมสิทธิ์ในการครอบครองเป็นกรรมสิทธิ์ชั่วคราวเฉพาะเมื่อใช้ประโยชน์อยู่เท่านั้น ไม่มีการจับจองหรือผูกขาด

ผู้ที่เป็นเพื่อนชุมชนชาวเขามานานจะพบว่า รอบ ๆ ชุมชนหมู่บ้านของชาวเขามักจะมีบริเวณที่เป็นป่าชุมชนที่ทุกคนมาใช้ประโยชน์ได้ ชุมชนชาวอาข่าที่เก่าแก่จะมีป่าเขียวชะอุ่มอยู่รอบ ๆ หมู่บ้าน ส่วนชาวเมี่ยนมีเขตป่าชุมชนที่เรียกว่า ไทเปยซาน เป็นป่าชุมชนที่จัดตั้งขึ้นอยู่ห่างจากหมู่บ้านประมาณสองสามกิโลเมตร เพื่อให้เป็นแหล่งน้ำกินน้ำใช้ ชาวเมี่ยนมีจารีตธรรมเนียมว่าจะไม่ตั้งถิ่นฐานอยู่เหนือน้ำ ไทเปยซานจึงเป็นแหล่งน้ำที่อยู่เหนือหมู่บ้าน เมื่อใดก็ตามที่น้ำแห้งก็จะมีพิธีเซ่นไหว้ขอให้เทพเจ้าน้ำช่วยในวันขึ้นปีใหม่ของชาวเมี่ยนจะพากันตั้งม้องติกลงเดินทวนน้ำตามรางรินไปยังจุดเริ่มต้นของรางริน แล้วทำพิธีขอ น้ำจากเทพเจ้าน้ำโดยนำเกลือห่อใบตองสอดไว้ใต้รางรินน้ำรางแรก²

บริเวณป่าชุมชนนี้ให้ประโยชน์แก่ชุมชนหมู่บ้านหลายด้าน เช่น เป็นแนวป้องกันไฟป่า ให้ความร่มรื่นแก่ชุมชนหมู่บ้าน ทั้งยังเป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์เลี้ยงที่ชาวบ้านปล่อยให้หากินเอง เป็นแหล่งเก็บหาของป่าที่จำเป็นต้องใช้ในครัวเรือน เช่น ไม้ทำเสาบ้าน ไม้ทำคอกสัตว์ ฟืน หน่อไม้ สมุนไพร และผลไม้ต่าง ๆ ชาวเขาทุกคนรับรู้ถือเป็นกฎที่ปฏิบัติกันทุกคนว่าจะไม่มีการทำไร่หรือตัดฟันต้นไม้ในบริเวณ ถือเป็นบริเวณสาธารณะของชุมชนที่ทุกคนมีสิทธิใช้ประโยชน์และทุกคนต้องดูแลรักษา ถัดจากป่าชุมชนห่างหมู่บ้านออกไปเป็นป่าที่ปลูกด้วยสัตว์ป่าและพืชพันธุ์ต่าง ๆ ที่ชาวเขาสามารถใช้ประโยชน์ได้ตามความเหมาะสมที่กำหนดโดยจารีตประเพณีเช่นกัน

ชาวเขาแต่ละกลุ่มมีความสามารถในการล่าสัตว์เพื่อเป็นอาหาร การล่าสัตว์เป็นงานของผู้ชาย ชาวอาข่าที่ออกไปล่าสัตว์จะถือหน้าไม้หรือปืน จูงหมาล่าสัตว์ไปด้วย พวกที่เป็นนักตกนกจะนำเอานกต่อ และ

¹ จันทบูรณ์ สุทธิ, การเกษตรแบบตัดฟันโค่นเผาบนพื้นที่สูง วิทยาการพื้นบ้าน, เชียงใหม่: สถาบันวิจัยชาวเขา, ๒๕๓๔, หน้า ๘.

² สิริกา จรัสแสงเพชร, "สาระทางการศึกษาในพิธีกรรมของชาวไทยภูเขาเผ่าเมี่ยน(เย้า) บ้านปากกลาง อำเภอปัว จังหวัดน่าน", วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๓๕, หน้า ๓๒.

ตาข่ายไปขึงดักจับนกด้วย¹ ลีขุมมีความถนัดในการล่าสัตว์เช่นกัน มักใช้หน้าไม้ยิงนกหรือสัตว์เล็ก ๆ มาเป็นอาหาร สำหรับสัตว์ใหญ่ใช้ยางนองซุ่มลูกดอก ชาวเขาที่มีฐานะดีจะพยายามหาซื้อปืนไว้ใช้ล่าสัตว์เพราะมีประสิทธิภาพมากกว่า ส่วนลาหู่ซึ่งตามสมญานามก็เป็นนายพรานอยู่แล้วได้รับการยกย่องว่าในการล่าสัตว์แล้วไม่มีใครสู้ เพราะสามารถเคลื่อนไหวในป่าได้อย่างรวดเร็ว ยิงปืนแม่นยำจับวาง เป็นคุณสมบัติของผู้ชายชาวลาหู่ นอกจากนี้ยังอาศัยการมีความสังเกตดี สามารถแยกแยะและแกะรอยสัตว์ประเภทต่าง ๆ ได้ สัตว์ที่ชาวเขานิยมล่าได้แก่ เก้ง กวาง และหมูป่า ชาวเขามักมีธรรมเนียมว่าหากล่าสัตว์ได้แล้วต้องแบ่งปันให้ทั่วถึงในหมู่บ้าน ชาวลาหู่ที่ล่าสัตว์ได้จะแบ่งเนื้อหน้าอกให้ปู่จ้อง เนื้อคอให้ช่างตีเหล็ก เนื้อสันหลังให้หัวหน้าหมู่บ้าน เนื้อสะโพกให้พ่อตาแม่ยายของนายพรานผู้ล่า เนื้อขาแบ่งให้เพื่อนบ้านทุกคน หากล่าสัตว์ได้มากก็จะนำไปขายในเมืองเพื่อซื้อเครื่องใช้จำเป็น ได้แก่ เสื้อผ้า ข้าวสารและเกลือไว้บริโภคในครอบครัว² การแบ่งปันเนื้อสัตว์ให้กับคนในหมู่บ้านนั้นนอกจากจะแสดงความเอื้อเฟื้อในชุมชนแล้วยังช่วยให้แต่ละครอบครัวนั้นไม่ต้องเดินทางไปล่าสัตว์ทุกครอบครัว การล่าสัตว์ป่าก็จะจำกัดลงเพราะการล่าแต่ละครั้งจะมีการแบ่งปันให้ทุกคนครอบครัวอยู่แล้ว

การล่าสัตว์ของชาวเมียนมีพิธีกรรมที่แสดงให้เห็นถึงการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างเป็นระบบ ไม่ให้มีการทำลายสัตว์ป่าจนสูญพันธุ์ ชาวเมียนจะทำพิธีไหว้ผีเรือนหรือ**ฮิบฮ้อเมียน**ทุกครั้งก่อนออกล่าสัตว์ ทั้งนี้เพื่อขอให้ฮ้อเมียน หรือ ผีเรือนของผู้ล่าช่วยคุ้มครองให้ปลอดภัย นอกจากนี้ยังเชื่อว่ามีเทพเจ้า**ตูปงเตยเซียวเมียน** เป็นเทพเจ้าผู้เป็นเจ้าของและดูแลสัตว์ป่าหรือเจ้าป่า จะต้องมีการเซ่นไหว้ตามสมควรจารีตธรรมเนียมในการล่าสัตว์ของเมียนมีหลายขั้นตอน เริ่มตั้งแต่ออกเดินทางต้องเริ่มด้วยพิธีฮิบฮ้อเมียนซึ่งไม่ต้องกำหนดฤกษ์ยาม เครื่องเซ่นไหว้ประกอบด้วยไก่ตัวเมียที่ไม่ใช่ไก่ขาวลูกไล่จาน ผักสีเขียว ผักกาด ยอดผักทอง ยอดบวบ เหล้า เปลือกไม้หอมสำหรับเผาไฟ กระบองไม้ไผ่สำหรับเผาเปลือกไม้หอม เงิน กระดาษ ถ้วยน้ำ จอกเหล้าห้าใบ ฯลฯ ในการเริ่มพิธี เจ้าของบ้านจะใช้ข้าว ทำจากไม้ไผ่เนื้อแข็ง หรือไม้ผา ชักขนาดกำได้หนึ่งรอบ ตบที่พื้นสามครั้งแล้วว่าคาถา ต่อมาผู้ประกอบพิธีจะเอาเงินกระดาษมาอธิบายนับให้อ้อเมียนรับทราบว่าเป็นคำพาหนะ เช่น คำรถ คำม้า คำเสียเวลา และคำเจรจากับเจ้าป่าเพื่อขอให้ต้อนรับมาให้อยิ่ง เมื่อแจ้งวัตถุประสงค์แล้วก็จะเผาเงินกระดาษและทำพิธีส่งฮ้อเมียน **เมียนมีธรรมเนียมการล่าสัตว์ว่าในแต่ละปีพรานจะยิงสัตว์ใหญ่ได้รวมกันไม่เกิน ๔ ตัว หากยิงครบสี่ตัวแล้วในการล่าสัตว์ครั้งต่อไปต้องเป็นผู้ร่วมล่าเท่านั้นไม่ให้ยิง** สัตว์ใหญ่ที่กล่าวถึงได้แก่ เสือ ควายป่า หมูป่า กวางและหมิ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีข้อกำหนดอื่น ๆ ที่จะควบคุมไม่ให้มีการทิ้งขว้างเนื้อสัตว์ที่ล่าได้โดยไม่ใช้ประโยชน์ให้คุ้มค่า เช่น เมื่อได้สัตว์แล้วห้ามนำเนื้อไปทิ้ง ขณะรับประทานห้ามบ่นว่าเนื้อเหนียวหรือไม่อร่อย คงเป็นเพราะเชื่อว่าสัตว์ที่ล่าได้นั้นผีให้มา จึงไม่ควรกล่าวคำที่ไม่สุภาพหรือแสดงความไม่พอใจสิ่งที่ผีให้ เมื่อได้สัตว์แล้วจะต้องแบ่งได้เพียงคนเดียวโดยแบ่งขวางกับลำตัว หากสัตว์ที่ยิงได้ใหญ่มาก ให้หันเป็นชิ้น ๆ แบ่งให้ผู้ร่วมเดินทางแบกด้วย เมื่อได้สัตว์สี่ตัวตั้งแต่กระเจงขึ้นไปต้องแสดงความกตัญญูรู้คุณต่อผีโดยทำพิธี**บูยจ้อย** ว่าคาถาขอบคุณฮ้อเมียน จ้าพินเจี้ยว และเจี้ยวจ้อยเมียนหรือผีเรือน ที่หาสัตว์มาให้ และกล่าวเชิญตูปงเตยเซียวเมียนเจ้าป่าองค์ที่สถิตอยู่ในบริเวณที่ล่าสัตว์ได้ เพื่อมารับคำขอบคุณและรับคำเสี่ยงดูสัตว์ป่า การกระทำพิธีเช่นนี้เป็นการซื้อสัตว์ป่าจากเจ้าป่า และเผาเงินกระดาษให้ทุกองค์เป็นค่าเดินทาง โดยระบุแต่

¹ สุรพงษ์ บุณนาค, ชาวเขา.(กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า, ๒๕๐๖), หน้า ๒๙

² โสพล ศิริไสย, อ้างแล้ว, หน้า ๖๐-๖๑. ความเป็นนักล่าสัตว์ของลาหู่ไม่ได้แสดงออกในจำนวนสัตว์ที่ล่าได้ เพราะลาหู่ไม่ได้ล่าสัตว์เพื่อขายเลี้ยงชีพแต่เพื่อบริโภคในครัวเรือนและชุมชน ดังนั้นหากเปรียบกับนายพรานพื้นราบซึ่งล่าสัตว์เพื่อขายแล้ว กลุ่มหลังจะสามารถยิงสัตว์ได้มากกว่า

ละรายการให้ทราบเป็นราย ๆ ไปแล้วทำพิธีส่งทุกองค์กลับไปยังที่อยู่เดิม หากเป็นการล่ากลุ่มจะต้องวางสัตว์ไว้นอกบ้านแล้วทุกคนร่วมทำพิธี หากเป็นการล่าคนเดียวนำสัตว์เข้าไปทำพิธีในบ้านได้ เสร็จพิธีก็แบ่งปันสัตว์ให้ผู้ร่วมล่าที่เหลือเป็นของผู้ยิง แต่ถ้าไม่เหลือผู้ยิงจะได้ส่วนหัว เนื้อที่ได้จากการล่าจะถูกแบ่งปันให้เพื่อนบ้านใกล้เคียงด้วย¹

จารีตประเพณีในการล่าสัตว์นี้ได้รับการยอมรับนับถืออย่างเคร่งครัดในหมู่ชาวเมียน เชื่อว่าหากละเมิดจะเกิดเหตุร้ายแก่ผู้ล่าถึงขั้นเจ็บตัวหรือเสียชีวิต หรือเกิดเหตุการณ์ร้ายแก่คนที่ไปล่าสัตว์เช่นยิงกันเองเพราะเห็นว่าเป็นสัตว์ หากมีการละเมิดจารีตประเพณีจะต้องทำพิธี *"พ้อเมียน"* เพื่อขอขมาลาโทษ ในกลุ่มชาวม้งก็เช่นกันในการล่าสัตว์จะต้องมีสังฆวาจา เมื่อขอสัตว์จากเจ้าป่าแล้วก็ต้องยอมรับตามจำนวนนั้น ๆ จะไม่ยิงสัตว์เกินจำนวนเป็นอันขาดแม้จะมีสัตว์มาให้ยิงก็ตาม แต่เดิมชาวเขาล่าสัตว์เพื่อเพิ่มอาหารโปรตีนของคนไม่ได้ล่าเพื่อขายจึงไม่จำเป็นจะต้องล่าให้ได้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้

ผีของชาวเขา ผู้นำทางความเชื่อและพิธีกรรม

ผีที่ชาวเขานับถือมี ๓ กลุ่ม คือ *ผีผู้สร้าง ผีในตระกูล* และ *ผีประจำชุมชน* ผีทั้งสามกลุ่มมีบทบาทหน้าที่หลักคล้ายกัน คือ ให้ความคุ้มครองและบันดาลให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ในครอบครัวและในชุมชน สำหรับการจัดการทรัพยากรธรรมชาตินั้นผีประจำชุมชนจะมีบทบาทที่ชัดเจนกว่าผีอื่น ๆ เพราะเชื่อกันว่าผีเป็นเจ้าของหรือผู้พิทักษ์รักษาทรัพยากรธรรมชาติ ชาวเขามีการประกอบพิธีกรรมเช่นไหว้ตามจารีตประเพณีของตนเพื่อธำรงรักษาความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติซึ่งหมายถึงความอยู่รอดของชุมชนและตนเอง

ในการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ตามคติความเชื่อของชาวเขาจะมีผู้ชำนาญการ ซึ่งมีความสามารถพิเศษในการติดต่อสื่อสารกับผีหรืออำนาจเหนือธรรมชาติ ทำให้คนสามารถพูดจาติดต่อกับผีได้โดยผ่านการทรง การสวดอ้อนวอน หรือการเช่นไหว้ ซึ่งบุคคลในชุมชนชาวเขาที่มีบทบาทหน้าที่ดังกล่าวมีหลายกลุ่ม เช่น หมอเมือง หมอผี และหัวหน้าครอบครัวที่เป็นชายรอบรู้เรื่องพิธีกรรมจะเป็นผู้ประกอบพิธีต่าง ๆ แล้วแต่ประเภทของพิธี คนเหล่านี้เองเป็นผู้ธำรงรักษาจารีตประเพณีของชาวเขาโดยอาศัยอำนาจของความเชื่อผี

เช่นเดียวกับคนไทยเดิมที่มีหมอเมืองหรือหมอบ้านเป็นผู้ทำพิธีเช่นไหว้ผีอารักษ์ชุมชน ในชุมชนชาวเขาที่เน้นความสำคัญของชุมชนและความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของชุมชนก็มีหมอเมือง ชาวลีซูมีหมอเมืองเป็นผู้ประกอบพิธีกรรมเช่นไหว้ผีสำหรับชุมชนประจำปีเรียกว่า *เหมอเมอผ่า* หมอเมืองจะต้องเป็นหัวหน้าครอบครัวที่เป็นชาย มีความรู้จารีตประเพณีและธรรมเนียมปฏิบัติของชนชาติของตนอย่างดีมาก่อน รู้จักการประกอบพิธีอย่างถูกต้องจะต้องมีความประพฤติที่ดีงามเป็นที่ยอมรับของชุมชน เพราะหมอเมืองจะเป็นแบบอย่างสำหรับชาวบ้านในการปฏิบัติตามจารีตประเพณีของชุมชน ผู้ที่จะเป็นหมอเมืองจะผ่านการคัดเลือกที่อาปาหมุย โดยการโยนไม้เสี่ยงทาย ผู้ที่ได้รับคัดเลือกให้เป็นหมอเมืองจะทำหน้าที่ตลอดชีวิตจนกระทั่งตาย หรือย้ายชุมชน หรือหมอเมืองเปลี่ยนศาสนา พิธีกรรมของชุมชนที่หมอเมืองรับผิดชอบ คือ พิธีปีใหม่ พิธีกินข้าวโพดใหม่และพิธีกรรมเพื่อแก้ไขปัญหาาร่วมของชุมชน เช่น พิธีขับไล่ผีหากเกิดการเจ็บป่วยในหมู่บ้าน หมอเมืองจะกำหนดวันกรรมหรือวันหยุดตามประเพณีทุกสิบห้าวัน เพื่อให้ชาวบ้านหยุดงานอยู่บ้าน

¹ สิริภา จรัสแสงเพชร, อ้างแล้ว, หน้า ๘๓-๘๔.

ท่าความสะอาดถึงบูชาและเช่นไหว้บรรพชน เช่นเดียวกันหมอเมืองจะเป็นผู้ดูแลความเรียบร้อยและท่าความสะอาดศาลอาปาหมือ¹

ชุมชนชาวเขาให้ความสำคัญแก่ผู้นำทางความเชื่อยิ่งกว่าผู้นำทางการเมือง หมอเมืองลีซูมีอำนาจหน้าที่ในการตัดสินและพิจารณาตัดสินลงโทษความผิดของชาวบ้าน เช่น ในกรณีทะเลาะวิวาท ลักขโมย และความผิดทางเพศ หมอเมืองสามารถกำหนดค่าปรับใหม่ตามความผิดและตามประเพณี โดยชาวบ้านจะยอมรับคำตัดสินนั้นเพราะหมอเมืองเป็นตัวแทนของอำนาจเหนือธรรมชาติที่จะเอื้ออำนวยให้ชุมชนสงบสุขและอุดมสมบูรณ์ สืบเนื่องมาจากการประพฤติปฏิบัติตามจารีตประเพณีของชุมชนนั้น หมอเมืองจึงเป็นเหมือนตัวแทนของอำนาจเหนือธรรมชาติที่จะควบคุมชุมชน สถานภาพที่สูงส่งของหมอเมืองนั้นเกิดขึ้นเพราะความยึดมั่นในจารีตประเพณีของชาวเขาโดยมีหมอเมืองเป็นสัญลักษณ์ที่เป็นรูปธรรม ทุก ๆ ปีชาวบ้านจะร่วมกันนำสุราอาหารไปถวายพรหมอเมืองในวันปีใหม่²

ในหมู่บ้านอาข่ามีหัวหน้าผู้ประกอบพิธีกรรมหรือหมอเมืองเรียกว่า *ชยือมะ* เป็นตำแหน่งที่สำคัญเทียบเท่ากับหัวหน้าหมู่บ้านหรืออาจจะสำคัญกว่าเพราะถ้าไม่มีชยือมะ หมู่บ้านจะตั้งขึ้นไม่ได้เพราะไม่มีผู้ประกอบพิธี อาข่าเชื่อว่าชยือมะเป็นผู้สืบตระกูลมาจากผีและเป็นผู้ดูแลประตุมหาบ้านและประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ทุกปีเมื่อถึงเวลาทำประตุมหาชยือมะจะฆ่าไก่สองตัวเพื่อเซ่นไหว้ผีและคารวะผู้อาวุโสของหมู่บ้าน³

ผู้นำทางความเชื่อของลาหู่มีบทบาทที่ซับซ้อนกว่าผู้นำทางความเชื่อของชาวเขาอื่น ๆ และมีลักษณะคล้าย ๆ กับพระสงฆ์ของพุทธศาสนา ในหมู่บ้านลาหู่มีผู้นำทางศาสนาหรือเรียกว่า “ปู่จ้อง” “แก่หลู่” และ “ตูปู” ถือว่าเป็นบุคคลสำคัญที่ชาวบ้านให้ความเคารพนับถือเพราะเป็นผู้สอนศาสนา เป็นตัวกลางระหว่างจิตกับชาวบ้านเพราะเป็นผู้ประกอบพิธีสำคัญ ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพิธีเซ่นไหว้ผี หากฤกษ์ยาม บัดเป่าไล่ผี และเป็นผู้ดำเนินการประกอบพิธีเดินรำเพื่อบูชาผีฟ้า⁴ พระเหล่านี้อาจประพฤติตนอยู่ในศีลธรรม ไม่สูบบุหรี่ ไม่ดื่มของมึนเมา ไม่ประพฤติผิดในกาม เชื่อกันว่าหากปู่จ้องประพฤติตนไม่เหมาะสมก็จะเสื่อมความศักดิ์สิทธิ์ ไม่สามารถจะทำหน้าที่ของตนได้ นอกจากปู่จ้องแล้วในกลุ่มลาหู่เดิมมีผู้จุดเทียน หรือ แปดูป่า เนื่องจากลาหู่เดิมถือว่าเทียนเป็นสื่อในการติดต่อกับจิตชา ผู้จุดเทียนเพื่อบูชาจิตชาจึงต้องมีความสามารถพิเศษสามารถจำบทสวดต่าง ๆ รวมทั้งเวทย์มนตร์คาถาที่จะติดต่อกับจิตชาได้ดี สามารถรักษาผู้เจ็บป่วยได้ บางครั้งต้องทำหน้าที่แทนปู่จ้อง แปดูป่านี้ทำหน้าที่เหมือนที่ปรึกษาทางพิธีกรรมให้แก่ชาวบ้าน⁵

ชาวเขามี *ผีประจำชุมชน* ที่ต้องเซ่นไหว้สม่ำเสมอ ผีเหล่านี้มักเป็นผีที่ดูแลรักษาสถานที่และทรัพยากรธรรมชาติต่าง เช่น ผีป่า ผีไร่ ผีหมู่บ้าน ผีน้ำ ผีฟ้า และผียอดเขา เป็นต้น ยังมีผีประจำชุมชนเรียกว่า เจ้าที่ บางแห่งเรียกว่าผีดอย ทำพิธีเซ่นไหว้ในวันที่สองของงานฉลองปีใหม่ แต่ละครอบครัวจะนำเงิน

¹ ทวีช จตุรพฤกษ์, *เสียงจากคนชายขอบ*, (เชียงใหม่: โรงพิมพ์มิ่งเมือง, ๒๕๔๑), หน้า ๑๗๙.

² เตือนใจ ดีเทศน์, *อ้างแล้ว*, หน้า ๑๐๙.

³ พินิจ พิชยกุล, “ประตุมหาบ้านอีก้อ”, *ปกิณกะชาวเขา*, (เชียงใหม่: สถาบันวิจัยชาวเขา, ๒๕๓๙), หน้า ๑๒๓-๑๒๔.

⁴ บุญช่วย ศรีสวัสดิ์, *อ้างแล้ว*, หน้า ๓๔๒.

⁵ สารภี ศิลา, “มุเซอเดเล”, *ชาวเขา ความเข้าใจชนเผ่าต่างวัฒนธรรม*, (เชียงใหม่: สถาบันวิจัยชาวเขา, ๒๕๓๘), หน้า ๘๙.

กระดาศไปเผาใต้ต้นไม้ พร้อมไก่ และเหล้าข้าวโหด เพื่อขอความคุ้มครอง¹ ผู้เจ้าที่นี้เชื่อกันว่าสถิตย์อยู่ทุกหนแห่ง แต่ชาวบ้านมักจะทำศาลไว้ที่ต้นไม้ต้นใหญ่ในป่าเหนือหมู่บ้าน ทุกปีผู้เฒ่าชาวม้งจะเป็นตัวแทนทำพิธีเซ่นไหว้เพื่อขอความคุ้มครอง²

ในชุมชนหมู่บ้านเมี่ยนจะมีศาลผีเรียกว่า *เจีย ตอง* มักจะเป็นภูเขายู่ทางทิศเหนือของหมู่บ้าน เป็นบริเวณที่มีต้นไม้อุดมสมบูรณ์ใช้ทำพิธีเซ่นไหว้ผู้เจ้าที่ โดยในพิธีหมอมผีจะเชิญผีต่าง ๆ เช่น ผีฟ้า ผีผู้ปกครองแผ่นดิน ผีผู้ปกครองท้องถื่นและผีต่าง ๆ ศาลผีนี้เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่คนนอกหมู่บ้านจะเข้าไปไม่ได้ ชาวเมี่ยนทุกคนในหมู่บ้านต้องร่วมงานไหว้ภูติผีและเทพยดาอารักษ์ประจำหมู่บ้าน โดยต้องร่วมออกเงินซื้อหมู ไก่ เหล้าและเงินกระดาศที่ใช้เซ่นไหว้ ในระหว่างพิธีจะปิดหมู่บ้านห้ามคนในออกคนนอกเข้าเป็นเวลาสองสามวัน มีการเอากิ่งไม้กั้นทางเข้าออกหมู่บ้านทุกทาง นอกจากนี้มีงานเซ่นไหว้เจ้าป่าเจ้าเขาเป็นการขอขมาลาโทษที่ปล่อยให้สัตว์เลื้อยเข้าป่าไปกินอาหารรบกวนเจ้าป่าเจ้าเขา งานเซ่นไหว้ไม่ได้ทำเป็นประจำแต่ทำเมื่อมีเหตุร้ายเกิดขึ้นในหมู่บ้าน เช่น สัตว์เลี้ยงตาย ผู้หญิงยอมผ้าไม่ติด หรือต้มเหล้าออกมาไม่ดี เป็นต้น

ผีหมู่บ้านชาวลาหู่เรียกว่า *“คาแสนเน”* บางครั้งเรียกว่าผีเมือง มีการเซ่นเป็นประจำทุกปี ผีฟ้าเรียกว่า *“นุทะเน”* เช่นเมื่อเจ็บป่วย ผีมอนคอยหลวง เรียกว่า *“นซุบูลูเน”* สถิตย์อยู่ตามต้นไม้ใหญ่ บนเนินเขาที่มีพื้นดินเป็นสีแดง ลาหู่กลัวผีนี้มาก ต้องเลี้ยงปิละหนึ่งครั้งด้วยหมูใหญ่หนึ่งตัว ชาวบ้านเรียกรักกัน ผีป่าผีไร่ เรียกว่า *“เนดง”* เลี้ยงหลังจากงานปีใหม่สองสามวันด้วยไก่หนึ่งตัว ผีน้ำเรียกว่า *“อีกาน”* อยู่ตามต้นน้ำลำธาร เลี้ยงในเวลาเจ็บป่วยด้วยไก่ตัวผู้สีขาว ในการเซ่นผีแต่ละครั้งต้องมีเทียนขี้ผึ้งกับกระดาศสีต่าง ๆ สำหรับเผาบูชา และมีธูปทิวสีขาวปักไว้บนถาดเครื่องเซ่น³ ความถี่ของการเซ่นไหว้ผีของแต่ละกลุ่มแตกต่างกันไป แสดงให้เห็นความเชื่อที่แตกต่างกันตามประสบการณ์ที่สั่งสมมาในประวัติศาสตร์

ชาวลีซูลี *มีอารักษ์* หลายองค์ด้วยกัน ประจำอยู่ตามสถานที่ต่าง ๆ ได้แก่⁴ ผู้เจ้าที่เรียกว่า *หมี่สือสือผ่า* เป็นผู้ดูแลพื้นที่และทรัพยากรธรรมชาติที่ชาวบ้านใช้ประโยชน์ทั้งหมด ตั้งแต่ที่ดิน ของป่า ต้นไม้ และสัตว์ป่า ก่อนการใช้ประโยชน์ไม่ว่าจะเป็นการถางที่ดินทำไร่ การเก็บเกี่ยว การล่าสัตว์ การเก็บของป่า หรือตัดต้นไม้ไปใช้ต้องมีการเซ่นไหว้เพื่อขออนุญาต มิฉะนั้นอาจจะไม่ประสบความสำเร็จราบรื่น อาจเกิดอุบัติเหตุต่าง ๆ ได้ สำหรับที่ดินลีซูลีมีผีเฉพาะที่ดูแลรักษา เรียกว่า *นุหะหนี่หรือผิดิน* ชาวบ้านต้องประกอบพิธีเซ่นไหว้ทุกปี ส่วนมากมักจะทำในช่วงพิธีปีใหม่หรือพิธีกินข้าวโหดใหม่เพราะจะมีการชุมนุมกันในหมู่บ้านจึงนับว่าเป็นโอกาสอันดี ผีคอยของลีซูลีเรียกว่า *อีดามา* เป็นผู้ดูแลพื้นที่ป่าของหมู่บ้านและบริเวณรอบ ๆ ควบคุมการใช้พื้นที่ป่า จึงมีความสำคัญยิ่งสำหรับชาวบ้านซึ่งทำการเพาะปลูกเป็นอาชีพหลักจะต้องอาศัยความคุ้มครองจากผีคอย ดังนั้นการบุกเบิกป่าที่ทำกินชาวเขาไม่ต้องแจ้งแก่ทางราชการแต่แจ้งกับผีคอยด้วยการ

¹ William Robert Geddes, Ibid, p. 93.

² พอล ลูวิสและอีเลน ลูวิส, *หกเผ่าชาวดอย*, (เชียงใหม่: หัตถกรรมชาวเขา, ๒๕๒๘), หน้า ๑๓๒.

³ มงคล จันทน์บำรุง, “เย้า, ชาวเขา ความเข้าใจชนเผ่าต่างวัฒนธรรม”, (เชียงใหม่: สถาบันวิจัยชาวเขา, ๒๕๓๘), หน้า ๑๒๕.

⁴ พอล ลูวิสและอีเลน ลูวิส, *ข้างแล้ว*, หน้า ๑๖๐.

⁵ บุญช่วย ศรีสวัสดิ์, *ข้างแล้ว*, หน้า ๓๖๓-๓๖๕.

⁶ ทวีช จตุรพฤกษ์, *ข้างแล้ว*, หน้า ๑๓๕-๑๓๗.

ทำพิธีเซ่นไหว้ และทุกๆปีต้องเสียภาษีที่ดินทำกินด้วยการเซ่นไหว้ประจำปี ทั้งนี้เพื่อให้ได้ผลผลิตมากและให้คนเพาะปลูกมีสุขภาพดี

ผิอาร์กซ์ประจำท้องถิ่นของลีสูเรียกว่า *ผิหลวง* มีการแบ่งแยกขอบเขตอำนาจของผิอาร์กซ์ เช่น *เจียลาวสี่อผัว* เป็นผิที่ดูแลเขตป่าทั้งหมดในจังหวัดเชียงใหม่ เป็นผิเจ้าที่เจ้าป่าประจำอยู่ที่ดอยเชียงดาว ส่วนในเขตจังหวัดเชียงรายนีมีเจ้าป่าลีสูอยู่ที่ดอยช้าง¹ สุรพงษ์ ชัยนามเคยพบพิธีกรรมเลี้ยงผิประจำปีที่ยิ่งใหญ่ของชาวลีสู มีการสร้างโรงพิธีอยู่บนเนินเขาอีกแห่งหนึ่งห่างไกลจากหมู่บ้าน มีรั้วล้อมอย่างมั่นคง ไม่อนุญาตให้คนนอกเข้าไปบริเวณโรงพิธี ในโรงพิธีมีธูปธูปยาวปักอยู่ หมอผิประจำหมู่บ้านเป็นผู้ร้ายคาถาอาถุญเชิญผิหลวงประจำหมู่บ้านให้มากินเครื่องเซ่นประกอบด้วยไก่และเหล้า หลังจากนั้นมีการฆ่าหมูตัวโต ยิงปืนแก๊ปเป็นระยะเพื่อขับไล่ผีเลวๆออกไป หลังจากนั้นหมอผิจะนำเอาตับหมูที่ฆ่าสังเวียผิหลวงมาพิจารณาเพื่อจะทำนายโชคชะตาของหมู่บ้าน เสร็จพิธีมีการร่วมรับประทานอาหารที่เหลือจากการเซ่นไหว้²

ผิประจำชุมชนลีสูที่ถือเป็นผิบรรพชนรวม คือ *อาปาหมุ* หรือ *ผิปู่ตา* ทำหน้าที่ดูแลทุกข์สุขของชาวบ้าน ดูแลชาวบ้านให้ประพฤติตามจารีตประเพณี ทุกครั้งที่มีการเกิดจะต้องแจ้งให้ทราบเพื่อจะได้รับความคุ้มครอง ส่วนผิเจ้าที่ประจำชุมชนลีสู คือ *ซัวลือ* เป็นผู้คุ้มครองชาวบ้านและชุมชนจากผีร้าย เนื่องจากทำหน้าที่ป้องกันภัยชาวบ้านจึงจะนำไปและกระดากมาทำเป็นโซ่ ปืน มีด หรือดาบมาถวายรวมกับเครื่องเซ่นอื่นๆ ในพิธีฉลองปีใหม่ เพื่อจะเป็นอาวูให้ซัวลือใช้ต่อสู้กับผีร้าย ในการตั้งชุมชนของลีสูมีธรรมเนียมว่าจะต้องตั้งศาลผิปู่ตา (อาปาหมุอี) บนเนินเขาซึ่งเป็นจุดสูงสุดของการตั้งบ้านเรือน เช่นเดียวกันทั้งบูชาผิเรือนจะตั้งอยู่ที่สูงสุดของเรือน สถานที่ทั้งสองแห่งเป็นที่หวงห้าม ไม่ให้คนนอกเข้า แม้แต่คนในก็จะให้เฉพาะผู้ชายเท่านั้นเข้าไปและจับต้องสิ่งต่าง ๆ ได้ ที่อาปาหมุอีจะเป็นที่สิงสถิตย์ของผิอาร์กซ์ ได้แก่ อีต๋ามา อาปาหมุ และซัวลือ ศาลผิปู่ตานั้นต้องสร้างให้เสร็จก่อนที่จะมีการสร้างบ้านเรือนเพื่อตั้งชุมชน³ ชาวลีสูเชื่อว่าผิอาร์กซ์ทั้งสามเป็นผิที่คอยดูแลรักษาผู้คนให้รอดพ้นจากภัยอันตราย จึงต้องมีการเซ่นไหว้สวดวิงวอนเพื่อขอความช่วยเหลือและแสดงความขอบคุณ

ศาลผิปู่ตานั้นมีความสำคัญยิ่งสำหรับชุมชนลีสู เป็นสิ่งก่อสร้างที่มีลักษณะเป็นเพิงแหงน หันหน้าไปยังหมู่บ้าน เหมือนกับจะให้ผิที่สิงสถิตย์ได้ดูแลความเป็นไปของหมู่บ้าน มีหิ้งบูชาผิอยู่ตรงกลาง โดยทำเป็นหิ้งแบบมีเสาสูงประมาณเมตรครึ่งถึงสองเมตร มีถ้วยชาจันทน์วางเรียงรายอยู่สี่ถ้วย การสร้างศาลอาปาหมุอีจะทำเมื่อตั้งหมู่บ้านใหม่ เมื่อเสร็จแล้วจะต้องเลือกหมอมือเมืองด้วย หมอมือเมืองจะทำหน้าที่ดูแลศาลผิอาปาหมุอี จุดธูปบูชาและเปลี่ยนน้ำในถ้วยชา พร้อมกับสวดบอกผิอาร์กซ์ชุมชนให้ทราบว่าเป็นวันศีล ขอให้ดูแลชาวบ้านและสัตว์เลี้ยงให้มีชีวิตอยู่อย่างมีความสุข ในโอกาสสำคัญต่าง ๆ จะมีการเลี้ยงผิ เช่น วันปีใหม่ วันกินข้าวใหม่ วันกินข้าวโพดใหม่ การเกิด การตาย การแต่งงาน การย้ายที่อยู่ และทำพิธีเรียกขวัญ เพื่อแจ้งให้ผิอาร์กซ์ชุมชนทราบถึงความเคลื่อนไหวต่าง ๆ ภายในชุมชน พิธีกรรมต่าง ๆ นั้นเป็นหน้าที่ของผู้ชาย ผู้หญิงลีสูไม่สามารถเข้าไปร่วมได้เลย⁴

¹ ทวีช จตุรพฤกษ์, อ้างแล้ว, หน้า ๑๓๕.

² สุรพงษ์ บุญนาค, อ้างแล้ว, หน้า ๑๐๖.

³ ทวีช จตุรพฤกษ์, อ้างแล้ว, หน้า ๑๓๖.

⁴ ประเสริฐ ชัยพิฤสิต, "ลีสอ", ชาวเขา ความเข้าใจชนเผ่าต่างวัฒนธรรม, (เชียงใหม่: สถาบันวิจัยชาวเขา, ๒๕๓๘), หน้า ๑๔๒-๑๔๓.

ลาหู่มีศาลผีประจำหมู่บ้านเรียกว่า *ซมื่อ* มีลักษณะคล้ายศาลเพียงตาสร้างไว้เหนือหมู่บ้านมีรั้วล้อมรอบ เป็นที่อยู่ของผีอารักษ์ที่จะให้ความคุ้มครองหมู่บ้าน มีข้อห้ามตัดต้นไม้ในบริเวณศาล ชาวบ้านจะเข้าไปเฉพาะเมื่อมีการทำพิธีเช่นไหว้เท่านั้น¹

ที่หมู่บ้านของอาข่ามีสถานที่ศักดิ์สิทธิ์หลายแห่ง ได้แก่ ประตุมุขบ้าน หรือ *ดกซ้อ* เป็นทางเข้าหมู่บ้านทั้งด้านหน้าและด้านหลัง ถือเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ห้ามจับต้อง ไกล ๆ ประตูทางเข้ามีไม้ไผ่เป็นไม้ไผ่ยาว ๆ ผูกติดกับเสา เพื่อป้องกันผีป่า ในป่าใกล้ ๆ หมู่บ้านมีศาลผีอยู่นอกเขตประตุมุขบ้านสร้างให้ผีป่าอาศัยเพื่อป้องกันผีเข้าไปในหมู่บ้าน ที่เห็นโดดเด่นเป็นสัญลักษณ์ของหมู่บ้านอาข่า คือ ซิงซ้า ตั้งอยู่ใกล้ ๆ ประตุมุขบ้าน เพื่อทำพิธีบูชาเทพเจ้าที่ประทานความอุดมสมบูรณ์ให้แก่หมู่บ้าน ทุก ๆ ปีจะมีการทำพิธีไล่ซิงซ้าเป็นการบวงสรวงในราวเดือนสิงหาคมถึงเดือนกันยายน ในแต่ละหมู่บ้านจะมีผู้นำศักดิ์สิทธิ์อย่างน้อยหนึ่งป่อ เพื่อทำพิธีเลี้ยงผีบ่อน้ำก่อนทำไร่²

น้ำเป็นทรัพยากรที่สำคัญยิ่งสำหรับชาวเขา ความเชื่อผิวน้ำจึงมีแพร่หลาย บางครั้งมีผลกำหนดพฤติกรรมของชาวเขาด้วย เช่น ความเชื่อในเรื่องผิวน้ำทำให้ชาวอาข่าไม่นิยมอาบน้ำเพราะเกรงว่าถ้าอาบบ่อย ๆ จะทำให้ผิวน้ำเข้าสิง ไม่นำน้ำเข้าไปไว้ในชุมชนหมู่บ้าน มีผู้สันนิษฐานว่าอาจจะเป็นเพราะบริเวณแหล่งน้ำมียุงที่ก่อให้เกิดไข้ป่า ในสมัยที่ชาวอาข่ายังไม่รับเอาการแพทย์สมัยใหม่จึงเข้าใจว่าเป็นเพราะผีทำร้าย³ ส่วนชาวลีซูลิซูลิจะไม่สร้างสะพานขนาดใหญ่หรือไม่สร้างสะพานเลยเพราะกลัวผีน้ำหรืออาญาหนี่โกธรผิวน้ำของลีซูลิมีหน้าที่ควบคุมการใช้น้ำของชาวบ้าน ไม่ให้ทำน้ำสกปรก ชาวลีซูลิต้องเช่นไหว้ผิวน้ำเป็นประจำเพื่อขออนุญาตหรือขอขมาผิวน้ำที่ได้ล่วงเกินจากการใช้ ส่วนชาวเมี่ยนมีข้อห้ามตัดต้นไม้และถางป่าบริเวณต้นน้ำลำธารในรัศมีสามกิโลเมตร ผู้ที่ละเมิดข้อห้ามนี้จะถูก"ขูดเกล้าเมี่ยน"หรือเทพเจ้านำลงโทษให้มีอันเป็นไปและจะทำให้หน้าในแม่น้ำสาครลงแห้ง หากมีการทิ้งขยะหรือสิ่งปฏิกูลต่าง ๆ ลงไปในน้ำจะถูก "บอฮ้อยลวงฮู่" ซึ่งเป็นเทพเจ้าน้ำอีกองค์หนึ่งลงโทษให้ล้มเจ็บและตาย วิธีที่ชาวเมี่ยนที่กระทำผิดละเมิดต่อผิวน้ำจะแก้ไขสถานการณ์ได้นั้นต้องทำพิธีหว่าเมี่ยนเพื่อขอขมาเทพเจ้าและขอวิญญูณบรรพชนให้ช่วยเหลือไม่ให้ได้รับโทษรุนแรง⁵

การใช้ทรัพยากรน้ำของชาวเขาเป็นไปอย่างระมัดระวัง จะเห็นว่าในหมู่บ้านของลาหู่แดงจะมีรางน้ำเพียงรางเดียว ใช้ร่วมกันทั้งหมู่บ้าน การที่ไม่ทำรางน้ำหลายอันเพราะเกรงจะมีการทะเลาะแย่งชิงน้ำกัน รางน้ำจึงเป็นสัญลักษณ์ของการเป็นปึกแผ่นและแบ่งปันทรัพยากรธรรมชาติในชุมชน ทุก ๆ ปีจะมีการทำพิธีเช่นไหว้ผิวน้ำที่รางน้ำของหมู่บ้านโดยชาวบ้านทั้งหมดร่วมมือกันจัดงานพิธี⁶

¹ สารภี ศิลา, อ้างแล้ว, หน้า ๙๐.

² อุไรวรรณ แสงศร, "อีโก้", ชาวเขาความเข้าใจชนเผ่าต่างวัฒนธรรม, (เชียงใหม่: สถาบันวิจัยชาวเขา, ๒๕๓๘), หน้า ๑๗๐-๑๗๑

³ สุรพงษ์ บุญนาค, อ้างแล้ว, หน้า ๓๑-๓๒.

⁴ ทวีช จตุรพฤกษ์, อ้างแล้ว, หน้า ๑๓๕.

⁵ สวีภา จรัสแสงเพชร, อ้างแล้ว, หน้า ๗๔.

⁶ สนิท วงศ์ประเสริฐ, "มุเซอแดง", ชาวเขา ความเข้าใจกับชนเผ่าต่างวัฒนธรรม, (เชียงใหม่: สถาบันวิจัยชาวเขา, ๒๕๓๘), หน้า ๑๐๕.

เนื่องจากชาวเขาดำรงชีพอยู่ได้ด้วยการเพาะปลูก จึงมีการประกอบพิธีกรรมหลายอย่างเพื่อให้ผลผลิตดีเพียงพอต่อการบริโภคตลอดช่วงเวลาที่ทำการเพาะปลูกจนถึงการเก็บเกี่ยว การประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ นั้นแสดงให้เห็นถึงความพยายามที่จะสร้างความสัมพันธ์ที่กลมกลืนกับธรรมชาติ ตัวอย่างของชาวลาหู่ที่พบว่าการเพาะปลูกมีการประกอบพิธีกรรมทุกขั้นตอนและแทบทุกเดือน ได้แก่¹

๑.เดือนมกราคม เมื่อเริ่มจะทำไร่แต่ละครอบครัวจะแจ้งให้ผีเจ้าที่รับรู้โดยทำพิธีเช่นไหว้เจ้าที่เพื่อถวายเป็นเครื่องบูชาว่า จะมีพื้ก่อเลื้อย ขอให้เจ้าที่ผีป่าผีดอยคุ้มครองไม่ให้เกิดอุบัติเหตุในการทำงาน

๒.เดือนกุมภาพันธ์ เป็นเดือนของความสนุกสนานเพราะมีงานปีใหม่ซึ่งเป็นงานใหญ่ของชุมชน เรียกว่า พิธีเขาะจาเลอ เพื่อบูชาเทพเจ้าจือซอที่ประทานความอุดมสมบูรณ์ให้ในปีก่อนและขอให้ความคุ้มครองแก่พืชผลในปีใหม่

๓.เดือนมีนาคม ทำพิธีขับไล่ผี เรียกว่า เขาะหนี่กาเลอ เป็นพิธีของชุมชนเช่นกัน จัดขึ้นเพื่อขับไล่และล่าผีที่อาจแฝงเข้ามาในหมู่บ้านในช่วงพิธีปีใหม่ พิธีนี้จะทำที่ริมลำธารใกล้หมู่บ้าน โดยชาวบ้านจะนำเครื่องเช่นไปรวมกัน มีหมอมผีเป็นผู้ทำพิธีสวดขับไล่ผีให้ไหลไปตามสายน้ำ

๔.เดือนเมษายน เป็นการเช่นไหว้ผีประจำทิศ ก่อนเริ่มการเพาะปลูกชาวละหู่แต่ละครอบครัวต้องทำพิธีเช่นไหว้ผีประจำสองทิศ เพื่อขอความคุ้มครอง เรียกว่า พิธีซาบีซื่อเว เป็นพิธีที่สำคัญมากเพราะเชื่อว่าจะมีผลต่อการเพาะปลูกซึ่งหมายถึงความอุดมสมบูรณ์หรือความอดอยากตลอดปี ดังนั้นจะต้องประกอบพิธีอย่างถูกต้องทุกขั้นตอนไม่ให้บกพร่องเป็นอันตราย การเช่นไหว้ของชุมชนทำในเดือนเมษายนของทุกปี ชาวบ้านต้องร่วมมือกันสร้างศาลเพื่อจัดวางเครื่องเช่น ๒ ศาล ในดงไม้บริเวณที่สูงที่สุดใกล้หมู่บ้าน คือ ศาลผีตายโหงสำหรับบูชาผีทางตะวันออก มีลักษณะเป็นแคร่ไม้สี่เหลี่ยม ขนาดไม่กว้างนักวางบนเสาไม้เตี้ย ๆ เสาเดียว ใช้วางเครื่องเช่น ได้แก่ เลือดหมูสด และเทียนขี้ผึ้ง ศาลนี้ไม่มีหลังคาปกคลุม อีกศาลหนึ่ง คือ ศาลซาบี เป็นศาลมีสี่เสา และมีหลังคาปกคลุมบูชาผีประจำทิศตะวันตก วางเครื่องเช่น ได้แก่ หัวหมู ข้าวสุก ข้าวสาร และเทียนขี้ผึ้ง ด้านล่างวางข้าวสุกข้าวสาร ลูกไก่ และเทียนขี้ผึ้ง บนศาลประดับด้วยกำไล แหวน สร้อยคอ และอาวุธทำจากไม้ ชงมิด สัตว์ ดอกไม้ทำจากกระดาษ ทั้งสองศาลเป็นศาลชั่วคราวใช้วัสดุที่หาได้ในบริเวณนั้นใช้เพียงครั้งเดียวแต่ไม่รื้อถอน เชื่อกันว่าการสร้างศาลนี้ต้องอาศัยผู้ชำนาญด้านพิธีกรรมในหมู่บ้านเพื่อจะสร้างได้ถูกต้อง มิฉะนั้นอาจเกิดภัยพิบัติแก่ผู้สร้างและครอบครัวได้²

ในการประกอบพิธีนี้ซึ่งถือเป็นพิธีสำคัญของชุมชนแต่ละครอบครัวจะนำเครื่องเช่นต่าง ๆ มาร่วมกันที่บ้านผู้นำพิธี จะต้องเรียกร่ำคำขวัญที่จะใช้ทำพิธี โดยบ้านที่มีห้องผีจะต้องจ่ายเป็นสองเท่าเพราะได้ประโยชน์มากกว่า ส่วนลูกไก่อนำมาบ้านละสองตัว เมื่อถึงเวลาชาวบ้านจะรวมกันเตรียมสถานที่และเครื่องเช่น การเช่นไหว้เริ่มจากการเช่นผีทิศตะวันออกก่อน โดยใช้เลือดหมูสดเป็นเครื่องเช่น ผู้นำพิธีจุดเทียนขี้ผึ้งพร้อมกับกล่าวคำสวด ขออนุญาตและขอความคุ้มครองในการเดินทางเข้าป่าไปทำไร่ แล้วเชิญผีให้มากินเครื่องเช่น ในขั้นตอนที่สองเป็นการเช่นไหว้ที่ศาลซาบีเพื่อบูชาผีทางทิศตะวันตก ผู้นำพิธีจุดเทียนบูชาในศาล พร้อมกับกล่าวคำสวดด้วยเสียงดัง ๆ มีหมอมผีร่วมสวดด้วย ผู้ร่วมพิธีอยู่ในความสงบ คำร้องขอคล้ายคลึงกัน คือ ขอให้ผีช่วยดูแลชาวบ้านและดูแลให้การเพาะปลูกดำเนินไปได้ด้วยดี ได้ผลผลิตอุดมสมบูรณ์สามารถเลี้ยงดูผู้คนได้พอเพียง ขอให้ได้รับสิ่งของเครื่องใช้ต่าง ๆ ตามที่ตนเองถวายให้กับผี ขอ

¹ สารภี ศิลลา, อ้างแล้ว, หน้า ๙๓-๙๖.

² ศุภชัย สุทธิศิลป์, "ความเชื่อเรื่องผีประจำทิศ", ปกิณกะชาวเขา, (เชียงใหม่: สถาบันวิจัยชาวเขา, ๒๕๓๙),

เชิญผู้มีเครื่องเซ่นแล้วผู้ร่วมพิธีก็รับประทานอาหารร่วมกันก่อนเดินทางกลับหมู่บ้าน หลังจากนั้นก็สามารถเริ่มการเพาะปลูกได้

ในเดือนเมษายนเช่นกัน ชาวลาหู่มีพิธีหยอดเมล็ดข้าวไร่ เป็นการทำให้ผีเจ้าที่เข้าปลุกข้าวแล้วขอให้ช่วยคุ้มครองดูแลให้ข้าวเจริญงอกงาม

๕.เดือนพฤษภาคม ทำพิธีทำขวัญข้าวเรียกว่า *จะฮาคูเลอ* เป็นพิธีเฉพาะในครัวเรือน แต่มักจะทำพร้อมกันทั้งชุมชน เพื่อขอให้เมล็ดพันธ์ข้าวที่ปลูกไปแล้วเจริญงอกงาม

๖.เดือนมิถุนายน มีพิธีทำบุญตันข้าว เรียกว่า *จ่ากู่เลอ* เป็นพิธีของชุมชน จะทำเมื่อต้นข้าวอายุได้ประมาณ ๓๐ วัน หรือหลังจากการกำจัดวัชพืชครั้งแรก เพื่อขอให้ผีไร่ผีดอยช่วยดูแลป้องกันไม่ให้สัตว์ต่าง ๆ มาทำลายต้นข้าว

๗.เดือนกรกฎาคม ไม่มีพิธีกรรมแต่มีกิจกรรมรวมของชุมชน ชาวบ้านจะมาช่วยกันทำงานให้ผู้นำชุมชนและทำกิจกรรมสาธารณะของหมู่บ้าน

๘.เดือนสิงหาคม ทำพิธีทำบุญดอกข้าว หรือ *จ่าวกู* เป็นพิธีของชุมชนทำเมื่อข้าวแตกรวง เพื่อขอให้ผีไร่ผีดอยช่วยดูแลให้ได้ข้าวดี ไม่ให้เมล็ดข้าวลีบและร่วงหล่น

๙.เดือนกันยายน ทำพิธีส่งข้าวโพด ข้าวไร่หรือพิธีกินข้าวใหม่ ก่อนวันประกอบพิธีนี้ชาวบ้านจะนำผลผลิตจากไร่ของตนพร้อมด้วยใบชาไปมอบให้เพื่อนบ้านเพื่อแสดงความรักใคร่มีน้ำใจต่อกัน พิธีนี้เป็นพิธีกรรมของชุมชนที่สำคัญมาก หากยังไม่ได้ประกอบพิธีจะเก็บเกี่ยวข้าวมากินไม่ได้เพราะถือว่ายังไม่ได้ขออนุญาตจากผีเจ้าที่ การประกอบพิธีของลาหู่เผ่าเลทำในห้องผีของแต่ละครัวเรือน โดยแปดปูเป็นผู้สวดให้ทุกครัวเรือน

๑๐.เดือนตุลาคม เป็นช่วงทำพิธีทำบุญตันผีหรือ *ย่าผี้กู่เลอ* ทำเฉพาะครัวเรือนที่ปลูกผืน

๑๑.เดือนพฤศจิกายน ทำพิธีทำบุญไร่ผืน หรือ *ย่าผี้หมี่บูตเลอ* ทำเฉพาะครัวเรือนที่ปลูกผืน

๑๒.เดือนธันวาคม ทำพิธีเรียกขวัญข้าว หรือ *จ่าฮาคูเลอ* แต่ละครัวเรือนทำพิธีนี้เมื่อชนข้าวเข้าไปเก็บในยุ้งและมีพิธีเลี้ยงผีหมู่บ้าน หรือ คะกู เป็นพิธีของชุมชนที่ทำได้ทั้งปี จะทำเมื่อใกล้เวลาทำพิธีสำคัญของหมู่บ้าน เช่น พิธีปีใหม่ พิธีกินข้าวใหม่ และพิธีส่วนตัวของแต่ละครัวเรือนเช่น พิธีแก้ปัญหาคความเจ็บป่วยหรือความขัดแย้ง

หลังจากพิธีใหญ่ของทั้งชุมชนแล้วยังมีพิธีเกี่ยวกับการเพาะปลูกของลาหู่อีกสามครั้ง ในแต่ละครั้งจะหยุดงานในไร่นาครั้งละสองวัน พิธีแรก คือ *เซ่กอ* ทำเมื่อเผาไร่เตรียมดินเพื่อเพาะปลูก พิธีที่สองเรียกว่า *ก่าว* ทำในระยะที่กำลังเก็บเกี่ยวข้าวโพด พิธีที่สาม คือ *ฮอ* ทำก่อนเก็บเกี่ยวข้าว เป็นพิธีที่รับมาจากพิธีของพุทธศาสนาของไทใหญ่²

ชาวเขาไม่ได้มีแหล่งน้ำที่จะทำการเพาะปลูกจึงต้องอาศัยน้ำฝ่าน้ำฝนเป็นสำคัญ เมื่อมีปัญหาฝนไม่เพียงพอชาวเขาจะต้องทำ *พิธีขอฝน* ชาวเมี่ยนจะทำพิธีขอฝนที่เรียกว่า *"ซิบเมี่ยนเห่วเตาเห่วสูง"* โดยผู้อาวุโสในชุมชนจะเรียกประชุมชาวบ้านเพื่อปรึกษาหารือในการประกอบพิธีกรรมนี้ โดยจะเลือกผู้ประกอบพิธีสถานที่ เวลา และเรียไรค่าใช้จ่ายตลอดจนจัดหาสิ่งของที่ใช้ในการประกอบพิธีกรรม เครื่องเซ่นไหว้ ได้แก่ หมู เป็ดไก่ ไก่ต้ม เมี่ยงเรียกว่า "ฮูงคยั้ง" เหล้าข้าวโพด กระบองไม้ไผ่สำหรับเผาเปลือกไม้หอม พวงเหล็ก ร้อยเหรียญจำนวนเป็นเลขคู่ และไม่ทำมาจากไม้เนื้อแข็งสีดำและฐานไม้รูปปรางค์ของไม้เท้า พิธีนี้ทำ

¹ ศุภชัย สติรศิลป์, อ้างแล้ว, หน้า ๓๓.

² พอล ลูวิสและอีเลน ลูวิส, อ้างแล้ว, หน้า ๑๙๔.

เพื่อร้องขอต่อหยุดค้ายั้งให้ฝนตกหรือให้ฝนหยุดตก แบ่งเป็นสองขั้นตอน คือ การบนบานและการเซ่นไหว้ การประกอบพิธีมักทำในตอนกลางวันบริเวณทางแยกเข้าหมู่บ้านหรือทุ่งหญ้าเลี้ยงสัตว์ของหมู่บ้าน โดยผู้ประกอบพิธีเผาศธาคาที่คัดลอกคาถาเป็นภาษาเมียน เป็นการให้โจ้วเมียนหรือเทพเจ้าแห่งเตาไฟเป็นผู้นำ กระดาษที่เผาไปยื่นต่อนาง"หยุดค้ายั้ง" หรือเทพธิดาผู้เป็นใหญ่บนท้องฟ้า ให้นำไปยื่นต่อ "หยุดค้ายั้ง" เทพผู้เป็นใหญ่บนท้องฟ้าอีกทีหนึ่งเพื่อขอให้ฝนตกหรือให้ฝนหยุด เมื่อได้สมปรารถนาแล้วจะทำพิธีเซ่นไหว้ตามที่บนบาน โดยชาวบ้านในชุมชนนั้นจะนำเงินมารวมกันเพื่อซื้อของใช้ในพิธีที่ได้กล่าวไปแล้ว ผู้ประกอบพิธีว่าคาถาแล้วขอบคุณ "หยุดค้ายั้ง" และเชิญให้มารับเครื่องเซ่น แล้วเผาจี้ยก่อง¹เป็นคำรทและค่าเสียเวลาให้"หยุดค้ายั้ง"มา

พิธีนี้เป็นพิธีของชุมชนทุกครอบครัวจึงต้องส่งตัวแทนชายมาร่วมพิธี หมูที่ใช้เซ่นไหว้จะถูกปรุงเป็นอาหารเพื่อรับประทานในบริเวณพิธี หากเหลือต้องเททิ้งให้หมดไม่ให้นำกลับบ้านและไม่ให้ผู้หญิงรับประทาน¹

พิธีเกี่ยวกับการเพาะปลูกที่สำคัญอีกพิธีหนึ่งที่ชาวเขาปฏิบัติเหมือนกับชาวพื้นราบ คือ พิธีเรียกขวัญข้าว หรือธัญพืช เมียนเรียกว่า พิธีจิวเบย้าว่วน ชาวเขาเชื่อว่าสิ่งมีชีวิตอื่น ๆ หรือสิ่งของมีค่าต่าง ๆ มีขวัญเช่นกัน เพื่อจะรักษาสิ่งเหล่านั้นให้อยู่ดีจะต้องมีการทำขวัญหรือพิธีเรียกขวัญเช่นเดียวกับคน ชาวเมียนจึงทำพิธีเรียกขวัญข้าว ข้าวโพด เมล็ดฝิ่น เมล็ดผักกาด พืชไร่พืชสวนต่าง ๆ ที่น่าสนใจคือ มีการเรียกขวัญเครื่องประดับและของมีค่าเช่น เงินแท่งด้วย จุดประสงค์ของการทำพิธีนี้คือ การคารวะและขอบคุณเทพแห่งพืชพันธุ์ทั้งปวง มีการวิงวอนขอให้เทพอำนวยความอุดมสมบูรณ์ในการเพาะปลูก ให้ขวัญของพืชพันธุ์และสิ่งมีค่าเหล่านั้นอยู่กับบ้านเรือนเพื่อความมั่งคั่งอุดมสมบูรณ์ตลอดไป ระยะเวลาที่ประกอบพิธีกรรมนี้มักเป็นเวลาก่อนนำเมล็ดพันธุ์พืชไปเพาะปลูก เพราะเชื่อกันว่าหากเมล็ดพันธุ์ผ่านพิธีเรียกขวัญแล้วจะให้ผลผลิตสูง หรือบางครั้งครอบครัวนิยมทำหลังการเก็บเกี่ยวเมื่อเลือกเมล็ดพันธุ์ที่จะเก็บไว้ปลูกแล้วก็จะทำพิธีเรียกขวัญก่อนนำไปเก็บรักษาไว้ โดยให้เด็ก ๆ ในครอบครัวคัดเลือกเมล็ดพันธุ์ที่มีสภาพสมบูรณ์ นำไปตากแดดให้แห้งแล้วห่อหรือใส่ในลูกน้ำเต้าแห้งปิดจุกด้วยขี้ข้าวโพด นำมาใส่ใน "จุก"²เพื่อเรียกขวัญก่อนที่จะเก็บไว้ในยุ้งฉาง วิธีการนี้เป็นการถ่ายทอดความรู้ทางการเกษตรให้กับคนรุ่นเยาว์เพื่อสืบทอดภูมิปัญญาของบรรพชน³

กระบวนการในการเพาะปลูกของชาวเขาไม่ใช่สักแต่ปลูกแล้วนำไปบริโภคหมดไปเป็นมือเป็นฤดูกาล แต่ชาวเขาจะถ่ายทอดชีวิตจิตใจและความรู้สึกลงไปในเทคโนโลยีที่ตนเองใช้ การที่ชาวเมียนให้ความสำคัญกับข้าวอย่างละเอียดอ่อนถึงขั้นที่เชื่อว่าข้าวมีขวัญและการกระทำบางอย่างนั้นจะทำร้ายขวัญข้าว เช่น การที่สามีภรรยาทะเลาะเบาะแว้งถึงขั้นขว้างปาภาชนะใส่ข้าว การล้างหม้อข้าวแล้วเทข้าวกันหม้อทิ้ง การกินข้าวหล่นเรียกรวดกับพื้นหรือบ่นว่าข้าวไม่อร่อยแสดงความไม่พอใจ ไม่มีความกตัญญูและไม่เห็นความสำคัญของข้าว การที่ฟ่อนข้าวมัดแล้วกองสุมไว้หล่นลงมาทั้งกองอาจจะเป็นเพราะไม่ได้กองไว้อย่างเรียบร้อย ราวที่แขวนรวงข้าวขาด หรือยุ้งข้าวถูกไฟไหม้หรือลมพัดเสียหาย เหล่านี้ล้วนเป็นเหตุการณ์ที่กระทบกระเทือน

¹ สีวิกา จรัสแสงเพชร, อ้างแล้ว, หน้า ๗๖-๗๗.

² ตระกร้าไม้ไผ่สานที่มีสายสำหรับแบกหลังของชาวเมียน มักใช้ในการเดินทางเหมือนกับชาวเขาทั่วไป

³ สีวิกา จรัสแสงเพชร, อ้างแล้ว, หน้า ๗๙-๘๐.

ขวัญข้าว เช่นเดียวกับขวัญคนที่หนีหายเนื่องจากความตกใจหรือเสียใจจนเจ็บป่วย จึงต้องมีทำพิธีเรียกขวัญข้าว

ข้อที่น่าสนใจของพิธีเรียกขวัญข้าวของชาวเมี่ยน คือ การสืบทอดความรู้และจารีตประเพณีจากผู้อาวุโสไปสู่คนรุ่นเยาว์และการเอื้อเฟื้อในชุมชน ขั้นตอนในการเก็บเมล็ดพันธุ์พืชนั้นดำเนินไปโดยเด็กและคนรุ่นเยาว์ภายใต้การแนะนำของผู้อาวุโสในครอบครัว มีการเล่าตำนานพืชพันธุ์ต่าง ๆ เพื่อให้คนรุ่นเยาว์เกิดความรู้สึกประทับใจและเห็นความสำคัญของการเพาะปลูกต่อการดำรงชีพของตน เมื่อจะทำพิธีจะต้องเชิญคนในตระกูลอื่นมาช่วยทำพิธี แสดงความเอื้อเฟื้อซึ่งกันและกัน เพราะผู้รับทำพิธีจะต้องมีเวลาเตรียมตัวประมาณหนึ่งสัปดาห์ ช่วงเวลานี้ต้องงดเว้นการมีเพศสัมพันธ์ ผู้ทำพิธีทั้งสองจะทำพิธีสั่นกู่และพิธีเหวี่ยง แต่ละพิธีจะมีของเซ่นและเครื่องใช้ต่างกัน จัดวางไว้บนโต๊ะสองตัวและเริ่มทำพิธีพร้อมกัน ผู้ทำพิธีทั้งสองจะว่าคาถาเพื่อเชิญภูเข่งและหยุดต่ายฮู่ให้มารับรู้แล้วจึงเผากระดาษเงินให้เป็นคำรถ คำม้าและคำเสียเวลาในการเดินทาง หลังจากนั้นภรรยาของเจ้าของบ้านจะนำไก่และหมูที่ใช้เซ่นไหว้มาปรุงอาหาร ก่อนรับประทานอาหารหัวหน้าครอบครัวต้องทำพิธีเหวี่ยงเมี่ยนเพื่อเชิญผีบรรพบุรุษมาร่วมรับประทานอาหารด้วย¹

ความเชื่อถือผีทำให้ชาวเขาไม่ทำลายหรือทำสิ่งใดที่กระทบกระเทือนธรรมชาติเพราะเชื่อว่าผีจะโกรธ พวกผีจะไม่ลากท่อนไม้ให้เกิดเสียงดังในป่า ไม่ทำก้อนหินหล่นออกจากหน้าผา ไม่ยิงปืนในบ้านเพราะจะทำให้ผีโกรธ ในอดีตจะไม่ทำอะไรที่ไม่เคยทำเช่นดูหนังหรือมาเที่ยวเตร่ในเมืองเป็นอันขาด ถือว่าเป็นการผิดจารีตประเพณีจะทำให้ผีโกรธ²

ตามความเชื่อของชาวเขาผีมีอยู่ทุกหนแห่งคอยดูแลควบคุมคนให้ประพฤติตนอย่างถูกต้องเหมาะสม ดูแลควบคุมการใช้ทรัพยากร เช่น ป่า แหล่งน้ำ สัตว์น้ำและสัตว์ป่า เพื่อให้ทุกคนสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้อย่างเสมอภาคกัน การใช้ทรัพยากรธรรมชาติดังกล่าวมีข้อจำกัดตามจารีตประเพณี จะต้องมีการตอบแทนชดเชยและเกื้อหนุนซึ่งกันและกัน หลักการจัดการและควบคุมทรัพยากรธรรมชาติตามคติความเชื่อถือผีเป็นการตอกย้ำอำนาจและกรรมสิทธิ์ของชุมชนเหนือทรัพยากรธรรมชาติในชุมชนนั้น

ความขัดแย้งระหว่างรัฐกับชุมชนชาวเขาในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

จากการวิจัยภาคสนามพบว่าชุมชนชาวเขาประสบปัญหาคล้ายคลึงกัน คือ ต่างมีความขัดแย้งกับทางราชการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งปัญหาการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ นโยบายของรัฐในการที่รักษาพื้นที่ป่า เขตต้นน้ำและการดูแลรักษาสัตว์ป่าตลอดจนทรัพยากรธรรมชาติในป่าสร้างปัญหาให้กับชุมชนบนที่สูงอย่างมาก การกระทำของเจ้าหน้าที่กรมป่าไม้ได้ละเมิดสิทธิชุมชนของชาวเขาที่ได้ตั้งถิ่นฐานอยู่บนภูเขาในเขตป่ามาโดยตลอด การประกาศเขตป่าสงวน เขตอุทยานหรือเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าในเขตที่สูงและป่า ทำให้ชุมชนชาวเขาเหล่านี้สูญเสียสิทธิและโอกาสในการใช้ประโยชน์จากที่ดิน แหล่งน้ำ และทรัพยากรจากป่า เนื่องจากกรมป่าไม้ได้ประกาศเขตอุทยาน หรือเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าครอบคลุมพื้นที่ที่ชาวเขาอาศัยอยู่แล้วโดยไม่ได้มีการสำรวจก่อน หรือไม่ได้ให้ความสนใจชุมชนที่มีอยู่แล้ว เมื่อมีการประกาศเขตป่าสงวน เขตอุทยาน หรือเขตรักษา

¹ ดูรายละเอียดในสิวิกา จรัสแสงเพชร, อ้างแล้ว, หน้า ๘๑-๘๒.

² สุรพงษ์ บุญนาค, อ้างแล้ว, หน้า ๑๐๔-๑๐๕.

พันธุ์สัตว์ป่าที่ชาวเขาแล้ว เจ้าหน้าที่ป่าไม้ก็ได้ดำเนินการจับกุมและปราบปรามชาวเขาซึ่งไม่ได้รับทราบถึงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับชุมชนของตนเอง ชาวเขาจำนวนมากถูกจับกุมเนื่องจากไปถางไร่เดิมที่ตนเองเคยทำมาแล้วหลายชั่วคน หลายครั้งที่การจับกุมชาวเขาแสดงถึงการละเมิดสิทธิมนุษยชนหรืออีกนัยหนึ่งเป็นการละเมิดอำนาจของเจ้าหน้าที่ที่ทำการจับกุมชาวเขาเหล่านั้นโดยไม่เป็นธรรม

ข้อกล่าวหาของกรมป่าไม้หรือหน่วยงานต่าง ๆ ที่ว่า ชาวเขาตัดไม้ทำลายป่า เป็นข้อกล่าวหาลอย ๆ และมักจะขัดแย้งกันเอง หรือเป็นข้อกล่าวหาที่ไม่ถูกต้องทั้งหมด เขตที่ชาวเขาทำไร่ในที่นั้นจำนวนหนึ่งเป็นเขตที่มีการถางป่าเพื่อเพาะปลูกอยู่แล้ว ชาวเขาที่มาตั้งถิ่นฐานใหม่ซื้อที่ดินเหล่านั้นจากคนพื้นราบหรือชาวเขาที่เคยอยู่มาก่อนแล้ว การที่คนเมืองหรือคนพื้นราบขึ้นไปถางป่าทำไร่อยู่บนที่สูงนั้นไม่ใช่เหตุการณ์ผิดปกติ เพราะคนที่มีที่นาไม่พอก็มักจะทำไร่มาตั้งแต่สมัยโบราณ นอกจากนี้ยังปรากฏว่าเขตที่ถูกประกาศเป็นเขตอนุรักษ์โดยกรมป่าไม้มักจะเป็นเขตที่เป็นป่าไม้อุดมสมบูรณ์ทั้งสิ้น และในเขตนั้นก็ยังมีชุมชนชาวเขาดั้งอยู่แล้วเป็นเวลาหลายสิบปี เมื่อกรมป่าไม้เข้าไปตั้งหน่วยการอนุรักษ์ก็จะเริ่มมีการตัดไม้ทำลายป่าอย่างรุนแรงและรวดเร็ว จนเหมือนกับกรมป่าไม้เป็นหัวหอกในการตัดไม้ทำลายป่าเสียเอง

ตัวอย่างของการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชาวเขาที่หน่วยงานของรัฐไม่ยอมรับและได้ล่วงละเมิดสิทธิในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติของชาวเขา คือ กรณีชาวเมี่ยน บ้านห้วยกอก บ้านห้วยเฟื่อง ตำบลผาช้างน้อย อำเภอปง จังหวัดพะเยา ชาวเมี่ยนที่ห้วยกอกต่างจากชาวเขากลุ่มอื่น ๆ ที่กำลังมีปัญหากับทางราชการ เนื่องจากชาวห้วยกอกเป็นฝ่ายลุกฮือขึ้นปฏิบัติการตอบโต้ทางราชการ ไม่ยอมถูกไล่ล่าเหมือนชาวเขากลุ่มอื่น ๆ ในวันที่ ๓๐ กันยายน ๒๕๔๑ ชาวบ้านกว่าร้อยคนได้บุกเผาสำนักงาน บ้านพัก ป้อมยาม เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าดอยผาช้าง หน่วยย่อยห้วยกอก สาเหตุของการเผาทำลายทรัพย์สินของทางราชการเกิดจากความคับแค้นใจที่ถูกข่มเหงรังแกโดยเจ้าหน้าที่ของกรมป่าไม้มาเป็นระยะเวลายาวนานโดยไม่ได้รับความสนใจจากทางราชการแม้จะได้พยายามร้องเรียนหลายครั้ง

กรณีของบ้านห้วยกอกแสดงให้เห็นปัญหาการทำงานของทางราชการที่ไม่ได้สนใจความเป็นอยู่ของประชาชน พระราชกฤษฎีกากำหนดบริเวณที่ดินป่าดอยผาช้าง ในท้องที่ตำบลผาช้างน้อย ตำบลลิม ตำบลควน อำเภอปง ตำบลสระ อำเภอเชียงม่วน จังหวัดพะเยาและตำบลถืมตอง อำเภอเมืองน่าน จังหวัดน่าน ตำบลป่าคาหลวง กิ่งอำเภอบ้านหลวง อำเภอเมืองน่าน จังหวัดน่านให้เป็นเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า พ.ศ. ๒๕๒๓ ละเมิดสิทธิชุมชนของประชาชนที่อาศัยอยู่ในบริเวณดังกล่าว

สิ่งที่น่าสนใจ คือ สาเหตุที่ได้ประกาศใช้พระราชกฤษฎีกาฉบับนี้ระบุว่า
...เนื่องจากป่าดอยผาช้าง ในท้องที่ตำบลผาช้างน้อย ตำบลลิม ตำบลควน
ตำบลควน อำเภอปง ตำบลสระ อำเภอเชียงม่วน จังหวัดพะเยา และตำบล
ถืมตอง อำเภอเมืองน่าน ตำบลป่าคาหลวง กิ่งอำเภอบ้านหลวง อำเภอเมือง
น่าน จังหวัดน่าน เนื้อที่ประมาณ ๕๗๖.๗๕ ตารางกิโลเมตร หรือ
๓๖๐,๔๖๘.๗๕ ไร่ มีสภาพภูมิประเทศเป็นเทือกเขาสูงสลับซับซ้อน
สภาพป่าโดยทั่วไปเป็นป่าเบญจพรรณ ป่าเต็งรัง ป่าดิบแล้งและป่าดิบเขา
มีแหล่งน้ำแหล่งอาหารของสัตว์ป่าอุดมสมบูรณ์ มีสัตว์ป่าสงวนและสัตว์ป่า
คุ้มครองหลายชนิดอาศัยอยู่อย่างชุกชุม เช่น เลียงผา กระต๊อ อีเก้ง กวาง
กระซัง เสือ หมี ชะมด อีเห็นขลุ่ย และนกชนิดต่างๆ เป็นจำนวนมาก ฉะนั้น
เพื่อรักษาไว้ซึ่งพันธุ์สัตว์ป่า และให้เป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์ป่าโดยปลอดภัย

รวมทั้งเป็นการช่วยป้องกันรักษาต้นน้ำลำธารและป่าไม้ที่มีอยู่ในพื้นที่แห่งนี้
ให้คงอยู่อย่างถาวรตลอดไป สมควรกำหนดบริเวณที่ดินดังกล่าวให้เป็นเขต
รักษาพันธุ์สัตว์ป่าตามพระราชบัญญัติสงวนและคุ้มครองสัตว์ป่า
พ.ศ. ๒๕๐๓...¹

การระบุเหตุผลดังกล่าวโดยนัยที่แท้จริงเป็นการยอมรับว่า ชุมชนชาวเมี่ยนบ้านห้วยกอกนั้นได้ดูแลจัดการทรัพยากรธรรมชาติด้วยดีมาเป็นเวลานาน จนกระทั่งรัฐได้ประกาศจึงเรียกร้องที่จะดูแลจัดการเสียเอง หากชาวเมี่ยนซึ่งอาศัยอยู่ในบริเวณนั้นตั้งแต่ห้าสิบปีก่อนได้ตัดไม้ทำลายป่าและล่าสัตว์จนบริเวณนั้นเป็นเขตป่าเสื่อมโทรมหรือไม่มีสัตว์ป่าเหลืออยู่เลย ก็คงไม่ต้องเดือดร้อนเพราะการจัดการของกรมป่าไม้ ชุมชนบ้านห้วยกอกเป็นชุมชนหนึ่งในจำนวนชุมชนเมี่ยนหลายชุมชนในเขตตำบลผาช้างน้อย บ้านหมู่ ๒ นั้นประกอบหมู่บ้านของชาวเมี่ยน ๕ หย่อมบ้านด้วยกัน คือ บ้านห้วยกอก บ้านสะนามเหนือ บ้านสะนามใต้ บ้านห้วยเอียน และบ้านน้ำปุก ชุมชนนี้เป็นชุมชนขนาดใหญ่ ตั้งถิ่นฐานในประเทศไทยตั้งแต่พ.ศ. ๒๔๓๓ ที่บ้านสวนยาหลวง จังหวัดน่าน ต่อมาอพยพเคลื่อนย้ายมาอยู่ที่ตำบลผาช้างน้อยเนื่องจากประสบภัยการสู้รบระหว่างรัฐบาลกับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย เดิมมาเพียง ๔-๕ ครอบครัว เมื่อเหตุการณ์สงบลงและเห็นว่าที่ตั้งของหมู่บ้านมีดินน้ำดีเหมาะสมกับการเพาะปลูกจึงมีผู้อพยพเข้ามาอยู่มากขึ้น บ้านห้วยกอกได้รับการจัดตั้งเป็นหมู่บ้านถาวรและมีผู้ใหญ่บ้านคนแรกเมื่อพ.ศ. ๒๕๑๖ สถานภาพชุมชนหมู่บ้านนั้นได้รับการยอมรับโดยทางราชการมาแล้วแต่ไม่ได้รับการพิจารณาประกาศแต่งตั้งเป็นทางการ ก่อนที่จะมีการประกาศเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า อีกทั้งชาวบ้านห้วยกอกมีสถานภาพทางกฎหมายเป็นคนไทยเกือบทั้งหมด มีเพียงจำนวนน้อยที่ไม่มีบัตรประชาชนเนื่องจากตกสำรวจและไม่ได้แจ้งแก่ทางราชการ

ผู้อาวุโสของบ้านห้วยกอกเล่าถึงการที่หน่วยรักษาพันธุ์สัตว์ป่าขอเข้ามาตั้งสำนักงานใกล้กับบ้านห้วยกอกว่า ชาวบ้านไม่ยินดีต้อนรับเพราะเกรงว่าจะมีปัญหา แต่ทางหน่วยก็รับรองว่า "...ปเป็นหยัง มาอยู่เป็นปี่เป็นน้องกัน..." แต่ปรากฏว่าเมื่อเข้ามาอยู่จริงแล้วก็ "...รบกวนจาวบ้าน..." การกระทำที่รุนแรงของชาวบ้านเกิดจากความคับข้องใจที่สะสมมานานนับสิบปี นับตั้งแต่การตั้งสำนักงานเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าคอยผาช้าง หน่วยย่อยห้วยกอก ชาวบ้านเกิดเหตุกระทบกระทั่งกับเจ้าหน้าที่ของหน่วยอยู่เสมอ ปัญหาที่สร้างความไม่พอใจแก่ชาวบ้านได้แก่³

๑. เจ้าหน้าที่ห้ามชาวบ้านตัดไม้เพื่อใช้สอยในหมู่บ้าน หากพบเห็นจะจับกุมทันที แต่เจ้าหน้าที่กลับร่วมมือกับนายทุนตัดไม้และแปรรูปไม้ขาย ชาวบ้านกล่าวด้วยความขมขื่นว่า "...ถ้าไม่ได้พัฒนาแล้วปายังอยู่ก็พอทนได้ แต่ไม่ได้พัฒนาแล้วปาก็ยังหมดไปเรื่อย ๆ ทนไม่ได้..."⁴

¹ ราชกิจจานุเบกษา, ฉบับพิเศษ เล่ม ๗๗ ตอนที่ ๒๐๘, ๓๑ ธันวาคม ๒๕๒๓, หน้า ๑๓. พระราชกฤษฎีกาฉบับนี้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าป่าที่อยู่ใกล้เคียงกับชุมชนของชาวเขานั้นถูกรักษาไว้ให้อยู่ในสภาพดีมาก ชาวเขาอยู่กับป่าโดยไม่ได้ทำลายป่า แต่หน่วยงานที่อ้างว่าเข้าไปอนุรักษ์ป่าไม้นั้นกลับเป็นผู้ริเริ่มทำลายเสียเอง

² สัมภาษณ์ผู้อาวุโสบ้านห้วยกอก ตำบลผาช้างน้อย อำเภอปอง จังหวัดพะเยา โดย นางรัตนพร เศรษฐกุล วันที่ ๕ ธันวาคม ๒๕๔๒.

³ ปัญหาการละเมิดสิทธิมนุษยชน กรณีชาวไทยภูเขาในภาคเหนือของประเทศไทย, เอกสารเผยแพร่, ของชาวบ้านห้วยกอก, ๒๕๔๑, หน้า ๔.

⁴ สัมภาษณ์ชาวบ้านห้วยกอก ตำบลผาช้างน้อย อำเภอปอง จังหวัดพะเยา โดยนางรัตนพร เศรษฐกุล วันที่ ๑๖ ธันวาคม ๒๕๔๒

๒.เจ้าหน้าที่ตั้งจุดตรวจในเส้นทางเข้าออกหมู่บ้าน มักกลั่นแกล้งและขูดรีดชาวบ้านที่ขนพืชผล อาทิ ข้าว ข้าวโพด และมะม่วงไปขายที่ตลาดในเมือง เรียกเก็บค่าผ่านด่านครั้งละ ๑๐๐-๒๐๐ บาทเสมอ หากกลับเกินเวลา ๑๗.๐๐ น.ซึ่งเป็นเวลาปิดด่าน ก็จะต้องพักค้างคืนที่จุดตรวจหรือจ่ายค่าผ่านทางพิเศษให้

๓.เจ้าหน้าที่ปิดกั้นโครงการพัฒนาหมู่บ้านในด้านต่าง ๆ เช่น การสร้างและปรับปรุงเส้นทางคมนาคม การสร้างโรงเรียน การขยายบริการไฟฟ้าและอนามัย เป็นต้น

ตั้งแต่มีการตั้งเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าดอยผาช้าง บ้านห้วยกอกถูกจำกัดการพัฒนาทุกรูปแบบ โครงการหลวงเพื่อส่งเสริมการปลูกพืชเมืองหนาวที่จะช่วยพัฒนาเศรษฐกิจและความกินดีอยู่ดีของชาวบ้านถูกต่อต้านโดยหน่วยรักษาพันธุ์สัตว์ป่าไม่ให้เข้ามาสู่บ้านห้วยกอก โครงการก่อสร้างสถานีอนามัยในหมู่บ้านห้วยกอกถูกคัดค้านทั้ง ๆ ที่หมู่บ้านห้วยกอกนั้นอยู่ห่างจากสถานีอนามัยบ้านปางค่ากว่า ๑๓ กิโลเมตร ทำให้เกิดความยากลำบากแก่ชาวบ้านที่เจ็บป่วยต้องเดินทางไกลเพื่อไปรับการรักษาพยาบาล ทางด้านการศึกษา แม้จะมีโครงการพัฒนาจากมหาวิทยาลัยในกรุงเทพฯที่จะมาช่วยสร้างอาคารเรียนถูกคัดค้าน นักเรียนในบ้านห้วยกอกต้องเดินทางระยะ ๑๓ กิโลเมตร เพื่อไปเรียนที่โรงเรียนบ้านใหม่ปางค่า เพราะโรงเรียนที่มีอยู่จัดสอนถึงชั้นประถมศึกษาปีที่ ๔ เท่านั้น ในฤดูฝนนักเรียนมีปัญหาเนื่องจากเส้นทางที่ใช้อยู่เป็นหลุมบ่อและโคลนตม เนื่องจากเส้นทางสาย ๑๑๘๘ นี้ถูกห้ามซ่อมแซมตั้งแต่พ.ศ.๒๕๒๕^๑ จะเห็นได้ว่างบประมาณและโครงการพัฒนาสาธารณูปโภคขั้นพื้นฐานตั้งแต่การอนามัย การศึกษา ไฟฟ้า น้ำประปา และการซ่อมบำรุงทางหลวงแผ่นดินสาย ๑๑๘๘ ถูกตัดด้วยเหตุผลว่าหมู่บ้านห้วยกอกอยู่ในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า

ปัญหาความขัดแย้งระหว่างหน่วยรักษาพันธุ์สัตว์ป่ากับชาวบ้านห้วยกอกถูกรื้อเรียนไปยังหน่วยงานต่าง ๆ แต่ไม่ได้รับความสนใจ เมื่อชาวบ้านเริ่มแก้ปัญหาด้วยตนเอง ด้วยการจ้างรถแทรกเตอร์มาซ่อมแซมและปรับผิวถนนเข้าหมู่บ้านสะนามใต้ ห้วยเอียน สะนามเหนือ และน้ำปุกเหนือก็ถูกหน่วยรักษาพันธุ์สัตว์ป่าขัดขวางและจับกุม ในขณะที่หน่วยรักษาพันธุ์สัตว์ป่าได้ใช้รถแทรกเตอร์ทำถนนเข้าห้วยเลา ชาวบ้านเห็นพฤติกรรมการตัดไม้ทำลายป่าของนายทุนจากภายนอกโดยความร่วมมือของเจ้าหน้าที่ ในขณะที่หน่วยรักษาพันธุ์สัตว์ป่าขัดขวางการสร้างถนนของชาวบ้าน แต่กลับยอมให้สร้างถนนดังกล่าวเพื่อจะขนไม้ออกจากบริเวณนั้น การตัดไม้ทำลายป่าอย่างมากมายที่เกิดขึ้นและการกดขี่ข่มเหงชาวบ้านที่ขนสินค้าเกษตรผ่านด่านทำให้ชาวบ้านรู้สึกคับข้องใจกับการทำงานของหน่วยรักษาพันธุ์สัตว์ป่าจนลุกฮือกันขึ้นมาเผาหน่วยงานรักษาพันธุ์สัตว์ป่าเพื่อเรียกร้องความสนใจจากทางราชการให้เข้ามาแก้ปัญหาที่สำคัญ คือ การกันพื้นที่ทำกินของชาวบ้านออกจากพื้นที่เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า^๒

ความขัดแย้งระหว่างหน่วยรักษาพันธุ์สัตว์ป่ากับชาวบ้านห้วยกอกไม่ได้รับการแก้ไขแต่อย่างใด แม้จะมีการเจรจาระหว่างชาวบ้านกับเจ้าหน้าที่ราชการ ระหว่างวันที่ ๒-๓ ตุลาคม ๒๕๔๑ องค์การบริหารส่วนตำบลผาช้างน้อยได้เข้ามาไกล่เกลี่ย ในวันที่ ๔ ตุลาคม ๒๕๔๑ เจ้าหน้าที่ตำรวจสถานีตำรวจภูธรอำเภอปางมาสอบสวนผู้กระทำผิด แต่ไม่มีผู้ใดประกาศความรับผิดชอบ วันที่ ๔ ตุลาคม ๒๕๔๑ นายอำเภอปางได้เข้ามาพูดคุยกับชาวบ้านแต่ก็ไม่ได้ข้อสรุปใด ๆ จนกระทั่งวันที่ ๑๗ ตุลาคม ๒๕๔๑ นายปลัดประสพ

^๑ หนังสือขอความเป็นธรรมถึงหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง, เอกสารเผยแพร่ของชาวบ้านห้วยกอก, ลงวันที่ ๓๐

กันยายน ๒๕๔๑.

^๒ เอกสารเดียวกัน, หน้า ๒.

สุรัสวดี อธิปไตยกรมป่าไม้ได้เดินทางมาตรวจความเสียหายและแจ้งให้นายแคะ แซ่จ้าว ผู้ใหญ่บ้านห้วยกอก ส่งตัวแทนชาวบ้านเข้ามามอบตัวห้อยมบ้านละ ๑ คน แต่ชาวบ้านไม่ตกลงทำให้จับกุมทั้งหมดบ้าน¹

จนถึงปัจจุบันความขัดแย้งระหว่างชาวห้วยกอกกับกรมป่าไม้ก็ยังคาราคาซังอยู่ในชั้นศาลเช่นเดียวกับคดีป่าไม้ไล่จับชาวเขาทำไร่อื่น ๆ ปัญหานี้จะสิ้นสุดลงได้เมื่อมีการศึกษาและยอมรับบทบาทหน้าที่และภูมิปัญญาของแต่ละฝ่ายในการดูแลจัดการทรัพยากรธรรมชาติให้ดีที่สุดโดยไม่มีอคติว่าชาวเขาเป็นผู้ทำลายป่าหรือทำลายทรัพยากรธรรมชาติของประเทศ แท้ที่จริง ชาวเขาในฐานะผู้ครอบครองและตั้งหลักแหล่งชุมชนในเขตพื้นที่ป่าเขา เป็นเจ้าของชุมชนท้องถิ่น มีสิทธิอย่างสมบูรณ์ ตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 ตามมาตรา ๔๖, ๕๖ และอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง ในการพิทักษ์สิทธิชุมชนท้องถิ่นและจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนโดยชุมชนเอง

การใช้สิทธิอัตตวินัจฉัย ดังกรณีศึกษาบ้านห้วยกอกจึงเป็นความชอบธรรม

บรรณานุกรม

Willian Robert Geddes

1976 *Migrants of the Mountains*. Oxford: Clarendon Press.

จันทบูรณ์ สุทธิ

2538 การเกษตรแบบตัดฟันโค่นเผ่าบนพื้นที่สูง วิทยาการพื้นบ้าน.
เชียงใหม่: สถาบันวิจัยชาวเขา.

ทวิช จตุรพฤษ

2541 เสียงจากคนชายขอบ.
เชียงใหม่: โรงพิมพ์มิ่งเมือง.

เดือนใจ ดีเทศน์

2542 แม่จันสายน้ำที่ผันเปลี่ยน.
กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ประพันธ์สาส์น.

บุญช่วย ศรีสวัสดิ์

2506 ชาวเขาในประเทศไทย.
พระนคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์.

ประเสริฐ ชัยพิภุสิต

2538 "ลี้ซอ"ชาวเขา ความเข้าใจชนเผ่าต่างวัฒนธรรม.
เชียงใหม่: สถาบันวิจัยชาวเขา.

พินิจ พิทยกุล

2539 "ประดู่ผีเข้าหมู่บ้านอีโก้", ปกิณกะชาวเขา.
เชียงใหม่: สถาบันวิจัยชาวเขา.

พอล ลูวิสและอีเลน ลูวิส

2528 หกเผ่าชาวดอย.

¹ ปัญหาการละเมิดสิทธิมนุษยชนกรณีชาวไทยภูเขาในภาคเหนือของประเทศไทย, หน้า ๔.

เชียงใหม่: หัตถกรรมชาวเขา.

มงคล จันทน์บำรุง

2538 "เย้า", ชาวเขา ความเข้าใจชนเผ่าต่างวัฒนธรรม.

เชียงใหม่: สถาบันวิจัยชาวเขา.

รัตนา มณีประเสริฐ

2538 "แม้ว", ชาวเขา ความเข้าใจกับชนเผ่าต่างวัฒนธรรม.

เชียงใหม่: สถาบันวิจัยชาวเขา.

ศุภชัย สกัรศิลป์

2539 "ความเชื่อเรื่องผีประจำทิศ", ปกิณกะชาวเขา.

เชียงใหม่: สถาบันวิจัยชาวเขา.

สนิท วงศ์ประเสริฐ

2538 "มูเซอแดง", ชาวเขา ความเข้าใจกับชนเผ่าต่างวัฒนธรรม.

เชียงใหม่: สถาบันวิจัยชาวเขา.

สารภี ศิลา

2538 "มูเซอแดง", ชาวเขา ความเข้าใจชนเผ่าต่างวัฒนธรรม.

เชียงใหม่: สถาบันวิจัยชาวเขา.

สิวิกา จรัสแสงเพชร

2535 "สาระทางการศึกษาในพิธีกรรมของชาวไทยภูเขาเผ่าเมี่ยน(เย้า) บ้านปากกลาง
อำเภอปัว จังหวัดน่าน", วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

สุพงษ์ บุญนาค

2506 ชาวเขา.

กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า.

โสฬส ศิริไสย์

2532 บทบาทของผู้นำศาสนากับการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมของชาวเขาเผ่า
มูเซอแดง.

รายงานวิจัยสถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาชนบท,
มหาวิทยาลัยมหิดล, หน้า ๔๔.

อุไรวรรณ แสงศรี

2538 "อีเก้อ", ชาวเขา ความเข้าใจชนเผ่าต่างวัฒนธรรม.

เชียงใหม่: สถาบันวิจัยชาวเขา.

สิทธิชุมชนอีสาน : ระบบความคิดและการดำรงอยู่*

จารีตประเพณีและวัฒนธรรมชุมชนที่ปรากฏในรูปนิทาน ตำนาน ความเชื่อ พิธีกรรม วรรณกรรม และประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ เป็นองค์ความรู้ที่สะท้อนนัยสำคัญแบบแผน “วิถีคิด” หรือ “ระบบความคิด” ของชุมชนในการจัดระเบียบความสัมพันธ์ของคน ชุมชนและนิเวศ ให้อยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข

มนุษย์ในฐานะปัจเจกบุคคลและสมาชิกของชุมชน ต่างเรียนรู้และรับรอง “ระบบความคิด” เป็นแนวทางพฤติกรรมทางสังคมและวิถีชีวิตเชื่อมโยงความสัมพันธ์ในชุมชนและสัมพันธ์ภาพ กับชุมชนอื่น ๆ เกิด “จิตสำนึกรวมหมู่” (Communal spirit) ที่ผูกพันผู้คนและชุมชนไว้ด้วยกัน พึ่งพาอาศัยกัน มีระเบียบในการจัดสรร แบ่งปันและเข้าถึงทรัพยากรร่วมกันอย่างเป็นธรรม

แบบแผนทางวัฒนธรรมที่ชุมชนสืบทอดปฏิบัติกลายเป็นสิ่งที่เรียกว่า ธรรมเนียมของชุมชน มีระบบศีลธรรม เคารพเกื้อกูลกันและกันตามสถานภาพและบทบาทในชุมชน เป็นระบบศีลธรรมแห่งสิทธิที่สัมพันธ์กับความคิด ความเชื่อ และการดำรงอยู่ของชุมชนอย่างยั่งยืน

ชุมชนอีสาน ประกอบด้วยกลุ่มชาติพันธุ์ที่เป็นกลุ่มดั้งเดิมและอพยพเคลื่อนย้ายมาหลายยุคสมัย จึงมีความหลากหลายทางชาติพันธุ์มีทั้งไทย ลาว ผู้ไท ไทดำ ไทเลย ผ้อ กูย (ส่วย) ไย้ แสก เยอ สั้ เวียดนาม มอญ และญัฮกุร (ชาวนน) ประชากรในเขต 19 จังหวัด ใช้ภาษาถิ่นอีสานหรือภาษาลาวถึง 71% (สุวิไล เปรมศรีรัตน์ 2541)

พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชุมชนอีสานที่ต่อเนื่องยาวนานมาตั้งแต่ต้นศตวรรษที่ 20 ได้สร้างจารีตประเพณีทั้งประเพณีพิธีกรรมที่สะท้อนความเชื่อดั้งเดิมของชุมชน และประเพณีที่สัมพันธ์กับพุทธศาสนา เช่น บุญบั้งไฟ การบายศรีสู่ขวัญ บุญเลี้ยงบ้าน ฯลฯ กลุ่มชาติพันธุ์ต่างมีอัตลักษณ์ (Identity) ของตนเอง และเคารพในสิทธิของกลุ่มอื่น มีการผสมผสานทางวัฒนธรรมระหว่างกลุ่มดั้งเดิมและกลุ่มที่อพยพโยกย้ายเข้ามาในสมัยหลัง เช่น ชาวเวียดนาม ชาวจีน

ระบบความคิดเรื่อง “สิทธิ” ในชุมชนอีสานจึงอยู่บนฐานของจารีตประเพณี ฮีตคอง คำสอน ผญา ทั้งที่ปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษร และสืบทอดปฏิบัติด้วยวาจา พิธีกรรม การสืบค้นระบบความคิด

* เอกสารรายงานความก้าวหน้า โครงการ “สิทธิชุมชนท้องถิ่นจากจารีตประเพณีสู่สถานการณ์ปัจจุบัน” โครงการที่ 5 “สิทธิชุมชนท้องถิ่น: กรณีศึกษาปัญหาสิทธิชุมชนท้องถิ่นภาคอีสาน” เสนอต่อ “เวทีวิชาการสาธารณะเปิดศักราชสิทธิชุมชน” ครั้งที่ 1 ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร กรุงเทพฯ วันที่ 1 มีนาคม 2544.

เรื่องสิทธิชุมชนอีสาน จึงศึกษาจากเอกสารโบราณซึ่งสืบทอดวัฒนธรรมไทย-ลาว จากล้านช้าง และวัฒนธรรมชุมชนในพื้นที่สนาม เพื่อให้เห็นภาพสิทธิได้ชัดเจนขึ้น

ชุมชนอีสาน

ความเป็นชุมชนมิได้มีความหมายตายตัว และมีได้มีความหมายในตัวเอง แต่เป็นการอธิบายความสัมพันธ์ทางสังคม และการจัดระบบความสัมพันธ์ทั้งภายในและภายนอกชุมชน “ชุมชนในสังคมไทยจึงต้องมองจากการรวมตัวทางสังคมและวัฒนธรรมจากภายใน” (ศรีศักร วัลลิโภดม : 2543) นอกเหนือจากการมีพื้นที่สร้างที่อยู่อาศัย ไร่นา และพื้นที่สาธารณะที่ใช้ประโยชน์ร่วมกัน ในขณะเดียวกันความเป็นชุมชนก็หมายถึง อุดมการณ์ อำนาจและความสัมพันธ์ที่มีทั้งกลมกลืนและขัดแย้ง เคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงและผลิตใหม่ได้ มีขอบเขตหลายระดับ ตั้งแต่ครอบครัว หมู่บ้าน ท้องถิ่นและเครือข่ายกว้างขวางที่ซ้อนทับกันอยู่ และมีใช่เป็นหน่วยอิสระโดดเดี่ยว หากแต่มีความสัมพันธ์กับรัฐและตลาด (อานันท์ กาญจนพันธ์ 2539 : 58-59)

ชุมชนอีสานมีหลายระดับ ระดับครอบครัว ผู้อยู่อาศัย เป็นเครือญาติที่อพยพมาตั้งบ้านเรือนอยู่ร่วมกัน กลุ่มบ้านหนึ่งเรียกว่า “คุ้มบ้าน” ผู้อาวุโสในตระกูลหลักเป็นผู้นำที่ชุมชนให้ความเคารพนับถือเรียกว่า *เจ้าโคตร* ซึ่งมักเป็นตระกูลแรก ๆ ที่ตั้งบ้านเรือนสืบลูกหลาน ความสัมพันธ์ระบบเครือญาติและเครือข่ายชุมชนตระกูล มีความเชื่อและพิธีกรรมร่วมกันเกี่ยวกับ “ผีปู่ตา” ซึ่งเป็นผีบรรพบุรุษ คุ้มครองดูแลชาวบ้าน มีการสร้างศาลปู่ตาขึ้นในหมู่บ้าน เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ การนับถือ “ผีปู่ตา” ร่วมกันแสดงว่า นับญาติกัน แม้จะมีเชื้อสายโลหิตสืบตระกูลเดียวกันก็ตาม

สิทธิที่ได้รับจากผีปู่ตาก็คือ การคุ้มครองจากผีบรรพบุรุษทั้งในเรื่องของการเดินทาง ความเจ็บป่วย และขจัดภัยอันตรายต่าง ๆ ไปจากชุมชนด้วยการร้องขอ (บ่า, บะบน) จากสมาชิกในชุมชน ถือเป็นหน้าที่ของทุกคนที่จะต้องช่วยกันดูแลรักษา “ป่าปู่ตา” ซึ่งเป็นที่ตั้งของศาลปู่ตา

สิ่งยึดโยงความเป็นคนคุ้มเดียวกันนอกจาก “ศาลปู่ตา” ก็คือ “วัด” ซึ่งเป็นศูนย์กลางการจัดกิจกรรมตามประเพณีในรอบปีที่เรียกว่า ฮีตสิบสอง เช่น บุญคูณลานหรือบุญกุ่มข้าวในเดียนี บุญบังไฟในเดือนหก กิจกรรมในลักษณะนี้ทำให้เกิดการเรียกขานว่า “คุ้มวัด, คุ้มบ้านเหนือ, คุ้มบ้านใต้ ฯลฯ” โดยคำนึงถึงสภาพพื้นที่ในทางภูมิศาสตร์เพิ่มเติมจากความสัมพันธ์แบบเดิม

ชุมชนเครือญาติที่เกิดจากประเพณีและพิธีกรรมอีกรูปแบบหนึ่งคือ การเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างคน 2 คน ที่มีได้เป็นเครือญาติ อาจอยู่หมู่บ้านเดียวกันหรือต่างหมู่บ้าน ให้กลายเป็นคนบ้านเดียวกัน นับถือเป็นลูกหลาน ญาติมิตร มีการช่วยเหลือ เกื้อกูลและพึ่งพากันคือ “การผูกเสี่ยว” ซึ่งผู้อาวุโสจะเป็นผู้ผูกเสี่ยวให้ โดยพิจารณาจากหน้าตา อุปนิสัย อายุและบุคลิกภาพที่คล้ายคลึงกัน พิธีผูกเสี่ยวอาจมีทั้งแบบเรียบง่ายและมีขั้นตอน มีเครื่องประกอบพิธี ขึ้นอยู่กับผู้ประกอบพิธีและชุมชนจะเลือกใช้

สิทธิของ “เสี่ยว” ก็คือ ได้รับการรับรองเข้าเป็นสมาชิกของชุมชนคุ้มบ้าน เป็นเสมือนคนในครอบครัวและเครือญาติ สามารถเข้าถึงและใช้ทรัพยากรร่วมกัน ทั้งในชุมชน และระหว่าง ชุมชนกับชุมชน “เสี่ยว” ต่างก็มีหน้าที่ในการดูแลทุกข์สุข ช่วยเหลือเกื้อกูลกันและกัน เป็นลักษณะพิเศษในการจัดความสัมพันธ์ด้านสังคมและเศรษฐกิจ ยึดโยงเกาะเกี่ยวชุมชนระดับเครือญาติและตระกูล ในชุมชนอีสานมาจนถึงปัจจุบัน

การรวมกลุ่มทางสังคมและวัฒนธรรม อีกลักษณะหนึ่งคือ “กลุ่มทำบุญ” หรือ “กลุ่มผู้อาวุโส” เป็นการรวมกลุ่มจากสมาชิกทุกครัวเรือน มีผู้อาวุโส เรียกว่า “พ่อออก แม่อก” เป็นหลัก มีการบริหารจัดการทั้งในเรื่องความเชื่อ พิธีกรรม จารัตประเพณีของชุมชน เป็นผู้ที่ชุมชนให้ความเคารพนับถือ มีหน้าที่หลักในการ

เป็นผู้นำทางวัฒนธรรมให้คำปรึกษา ให้แนวทางในการปฏิบัติ กิจกรรมต่าง ๆ โดยเฉพาะเรื่องความเชื่อและศาสนา

ชุมชนหมู่บ้านบางแห่งที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับวัฒนธรรมล้านนา เช่น หมู่บ้านแสงภา อำเภอนาหว้า จังหวัดเลย มีชุมชนใน *ระบบเหมืองฝาย* จึงมีสมาชิกคือ ผู้ใช้น้ำตลอดลำน้ำภาและลำน้ำแพร่ แยกเป็นกลุ่มผู้ใช้น้ำถึง 6 กลุ่ม ตามพื้นที่การใช้น้ำ แต่ละกลุ่มมีอำนาจในการบริหารจัดการน้ำอย่างเป็นอิสระ มีกฎระเบียบในการใช้น้ำ การดูแลรักษาซ่อมแซมร่วมกัน สิทธิที่ได้รับคือ ใช้น้ำในการทำนา ทำสวน สมาชิกมีหน้าที่ปฏิบัติตามกฎระเบียบ โดยมีผู้นำคือ “นายเหมือง” เป็นผู้ควบคุมร่วมกับสมาชิกทุกคน

ในสถานการณ์ปัจจุบันความหมายและขอบเขตของชุมชนอีสานในบริบทของการบริหารราชการแผ่นดิน เป็นหมู่บ้าน อำเภอ จังหวัด ภาคหรือการรวมกลุ่มเพื่อประโยชน์ทางเศรษฐกิจ และสังคม เช่น กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มป่าชุมชน กลุ่มสหกรณ์ เป็นการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างความสัมพันธ์ในชุมชนให้กว้างขวางขึ้น เป้าหมายหลักยังมีความคล้ายคลึงกันคือ เพื่อ *สิทธิร่วม* (Community Rights) ในชุมชน มากกว่าจะเป็นสิทธิปัจเจก และในขณะเดียวกันเครือข่ายชุมชน กลุ่มบ้าน กลุ่มวัด เสี้ยวหรือระบบเหมืองฝาย ก็ยังดำรงอยู่ โดยมีการปรับเปลี่ยนและผลิตใหม่ เช่น ใช้เครือข่ายหมู่บ้านเพื่อจัดกิจกรรมงานประจำปีของจังหวัด ส่งเสริมการท่องเที่ยว ระบบเหมืองฝายถูกนำไปใช้ตอบสนองวิถีการผลิตเพื่อการขาย ระบบศีลธรรมแห่งสิทธิยังปรากฏอยู่ แต่ชุมชนเริ่มเกิดความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ และป่าไม้ ซึ่งมีอยู่อย่างจำกัด การพัฒนาประเทศทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิต แบบแผนในการดำเนินชีวิต และระบบความสัมพันธ์ในชุมชน ซึ่งแตกต่างไปจากระบบความคิดและแบบแผนวัฒนธรรมดั้งเดิม การต่อสู้เรียกร้อง การปรับตัวของชุมชนในบริบทสังคมและธรรมชาติแวดล้อมที่เปลี่ยนไป จึงเป็นประเด็นที่ทุกฝ่ายสนใจศึกษา แสวงหาทางเลือกเพื่อดำรงไว้ซึ่ง *สิทธิชุมชน*

ระบบความคิดเรื่อง ผี และวิญญาณ

กลุ่มชนในสายวัฒนธรรมไทย-ลาว มีความผูกพันกับธรรมชาติสืบทอดความคิด ความเชื่อเรื่องผีและจิตวิญญาณ เชื่อมโยงกับการจัดระเบียบสังคม ชุมชน และการจัดการทรัพยากร ธรรมชาติ ผสมผสานกับความเชื่อเรื่อง บาป บุญ กลายเป็นวิถีคิด วิถีปฏิบัติที่อ่อนน้อมต่อธรรมชาติ ในฐานะผู้มีพระคุณและใช้ประโยชน์จากธรรมชาติอย่างเกื้อกูลซึ่งกันและกัน

ชาวอีสานเชื่อว่า ผี มีสองกลุ่ม คือ ผีประเภทคุ้มครองป้องกันภัย ดูแล รักษาชุมชน อาจบันดาลความเดือดร้อนได้ ถ้ามีผู้ล่วงละเมิด ไม่เคารพยำเกรงหรือมีพฤติกรรมไม่พึงประสงค์ใน ชุมชน ได้แก่ ผีเจ้านาย ผีบ้าน ผีป่า ผีฟ้า ผีแกน ผีมด ผีหม้อ ส่วนผีอีกประเภทหนึ่งเป็นผีร้ายมุ่งเบียดเบียน สร้างความวุ่นวาย เช่น ผีแม่แล้ง ผีปอบ ผีห่า เป็นต้น (บุญยงค์ เกษเทศ 2543 : 19) การก่อสร้างชุมชนของชาวอีสานจึงต้องสร้างโรงเรียน เป็นที่พำนักของผีที่ให้คุณ โดยเฉพาะ ผีปู่ตา ผีบ้าน

ผีปู่ตา เป็นผีบรรพชนที่ใกล้ชิดที่สุดกับชุมชน มีการกำหนดส่วนหนึ่งของผืนป่าวัฒนธรรมตามจารีตประเพณีให้เป็นป่าปู่ตา หรือดอนปู่ตา มักอยู่ทางทิศตะวันออกของชุมชน เป็นพื้นที่เนินสูง น้ำท่วมไม่ถึงสภาพป่าสมบูรณ์ มีเสาหลักต้นเดียวหรือสี่ต้น มีชานยื่นวางเครื่องบูชา สิ่งของเครื่องใช้และรูปปั้นคน สัตว์เป็นบริวาร

บุคคลผู้เป็นตัวแทน ติดต่อสื่อสารกับผีปู่ตา และประกอบพิธีกรรมที่เกี่ยวข้อง คือ จ้ำ หรือ เฒ่าจ้ำ ขะจ้ำ มีหน้าที่ดูแลผืนป่าบริเวณป่าปู่ตา ผู้ใดจะใช้สอยผลิตผลจากป่าปู่ตา เช่น เห็ด ไม้พิน ผัก สมุนไพร ต้องขออนุญาตผ่านจ้ำ มิเช่นนั้นจะได้รับโทษและภัยพิบัติต่าง ๆ

สิทธิชุมชนในการใช้ประโยชน์จากป่าปูดามี 2 ลักษณะคือ ใช้เป็นที่ประกอบพิธีกรรม ประจำปี ในเดือนสามและเดือนหก พิธีเลี้ยงทายดินฟ้าอากาศก่อนเริ่มไถหว่าน และพิธีบนบาน (ป่า, บะบน) เฉพาะบุคคล ลักษณะที่สอง ใช้เป็นที่เลี้ยงสัตว์ เช่น วัว ควาย เกือบพืช ผัก สมุนไพร ชาวบ้านยอมรับกฎเกณฑ์ต่าง ๆ อย่างเคร่งครัด เช่น ห้ามตัดไม้ ห้ามจับสัตว์น้ำ ห้ามยึดครองพื้นที่หรือทรัพยากรธรรมชาติเป็นกรรมสิทธิ์ส่วนตัว ใครฝ่าฝืนจะถูกลงโทษโดยมติชาวบ้าน เช่น ไม่ให้ใช้ประโยชน์จากป่าปูดหรือถูกลงโทษจากปูดให้เป็นไปทางใดทางหนึ่ง เช่น “วัวตายหมดทั้งฝูง” “เจ็บป่วย” ทุกคนในชุมชนจึงร่วมกันใช้ทรัพยากรอย่างประหยัดและเผื่อแผ่ผู้อื่น

ผิูปูดจึงมีส่วนในการกำหนดบทบาทพฤติกรรม การเคารพในสิทธิส่วนบุคคล ไม่ก้าวร้าวกันและกัน ให้เกียรติกัน เคารพจะสื่อสารอบรมจริยธรรมให้ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน การประกอบพิธีเลี้ยงผิูปูดสร้างความสามัคคี เพราะชาวบ้านเชื่อว่า “ทุกคนต้องมา โดยไม่ต้องเชิญ ถือเป็นหน้าที่”

ความคิด ความเชื่อเรื่องผิ ในชุมชนอีสานจึงเป็นเงื่อนไขของการใช้อำนาจจากสิ่งเหนือธรรมชาติ จัดความสัมพันธ์ของคนกับคน คนกับผิ และคนกับธรรมชาติ โดยเน้นยับยั้งบทบาทหน้าที่ต่อสมบัติสาธารณะ ผืนป่า ผืนน้ำ ให้ทุกคนมีสิทธิร่วมกันในการใช้ประโยชน์ บริหารจัดการและ ดูแลรักษา ความเชื่อเช่นนี้ทำให้เกิดความสัมพันธ์ “สายญาติ” ระหว่างหมู่บ้าน เช่น ชาวบ้านที่อพยพโยกย้ายไปตั้งถิ่นฐานใหม่ ยังคงกลับไปไหวผิูปูดที่หมู่บ้านเดิม

ระบบความคิดเชิงนิเวศ

ชุมชนอีสานมิได้ปรับตัวเข้ากับธรรมชาติแต่เพียงอย่างเดียว หากแต่มีส่วนสร้างบริบทธรรมชาติแวดล้อม น้ำ ป่า ให้เป็นภูมิทัศน์วัฒนธรรม (Cultural Landscape) อีกด้วย เพราะได้ สังสมความรู้และภูมิปัญญาในการปฏิสัมพันธ์กับธรรมชาติมายาวนาน เช่นเดียวกับคนในภูมิภาคอื่น ๆ (ยศ สันตสมบัติ 2542)

เหมืองฝาย เป็นการจัดการทรัพยากรน้ำเพื่อใช้ประโยชน์ในการผลิตระบบเกษตรกรรมบนที่สูงบริเวณเนินเขาสลับซับซ้อน เช่น จังหวัดเลย มีการจัดสรรน้ำให้เป็นธรรม โดยใช้ภูมิปัญญาและเทคนิคการก่อสร้างที่เหมาะสมกับสภาพภูมิประเทศ อาศัยวัสดุท้องถิ่น เช่น ไม้ไผ่ สร้างเป็นเหมืองฝายกั้นน้ำ สามารถระบายน้ำและรักษาสมดุลธรรมชาติได้อย่างเหมาะสม ไม่ว่า ปริมาณน้ำจะมากขึ้นหรือลดลง

ระบบการจัดการเหมืองฝาย ใช้สิทธิร่วมกันของสมาชิกกลุ่มในการคิดระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่สอดคล้องกับภูมิศาสตร์ป่า เขา ทำให้เกิดการจัดระเบียบความสัมพันธ์ของคนกับคนอย่างถาวร มีการแบ่งปันผลประโยชน์การใช้ น้ำ ช่วยกันดูแลขุดลอกเหมืองฝายและ ซ่อมแซมอย่างสม่ำเสมอ เป็นสิ่งที่สังสมสืบทอดมานานหลายร้อยปี ประเพณีการลงแขกร่วมแรง ดูแลรักษาเหมืองฝาย และ ป่าต้นน้ำ ยังสืบทอดมาถึงปัจจุบันสร้างความเสมอภาคภายใต้กฎระเบียบที่ชาวบ้านร่วมกันสร้างขึ้น แม้จะมีเหมืองฝายคอนกรีตเพิ่มขึ้นในปัจจุบัน แต่ชุมชนเห็นว่าประสิทธิภาพเหมืองฝายดั้งเดิมมีมากกว่า และมีความยั่งยืน รักษาสภาพความชุ่มชื้นของผืนดินได้ดีเท่าเทียมกับการรักษาสัมพันธภาพในชุมชน

ชำ ชำเป็นภาษาพื้นบ้านถิ่นอีสาน หมายถึง บริเวณที่มีน้ำซับหรือน้ำซึมตลอดปี เป็น พื้นที่ชุ่มน้ำอุดมสมบูรณ์ด้วยพืชพันธุ์และป่าไม้ เป็นแหล่งอาศัยของสัตว์น้ำ สัตว์ป่า ป่าและชำ จึงเอื้อประโยชน์แก่กันและกัน ทั้งยังเป็นพื้นที่ที่มีฐานทรัพยากรเหมาะสมกับการตั้งชุมชน

ป่าบุง ป่าทาม ทาม หมายถึง ที่ลุ่มที่น้ำท่วมถึงในฤดูฝนราว 4-5 เดือน ส่วนในฤดูแล้งยังมีสภาพชื้นแฉะ พืชพันธุ์ที่เจริญงอกงามในบริเวณทามจึงเป็นพืชที่งอกงามในน้ำได้ ชาวอีสานเรียกว่า “ป่าทาม” บางส่วนของทามอาจมีหนองน้ำ สลับกับที่ดอน “บุง” จึงเป็นพื้นที่ลุ่มต่ำระหว่างหนอง บึง หรือแม่น้ำ

(สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน 2542 :1595-1596) ป่าบุง ป่าทาม เป็นระบบนิเวศที่สลับซับซ้อน เอื้อประโยชน์ต่อชุมชนทั้งในด้านป่าไม้ พืชและสัตว์ป่า มีความหลากหลายทางชีวภาพสูง เป็นที่ป้องกันน้ำท่วม เก็บน้ำฝนสู่ชั้นน้ำใต้ดิน เป็นที่เก็บกักธาตุอาหารแก่พืชและสัตว์ ฯลฯ

ซ้ำ , ป่าบุง , ป่าทาม ล้วนเป็นสภาพภูมิประเทศที่ชุมชนอีสานใช้สิทธิร่วมในการดำรงชีวิตเกี่ยวเนื่องกับทรัพยากรน้ำ และผลิตผลจากน้ำและป่า ตลอดจนพืชพันธุ์ อาหาร ยารักษาโรค มีการอธิบายสิทธิชุมชนเกี่ยวกับป่าและน้ำผ่านความเชื่อเรื่องผี เช่น การทำพิธีเบิกป่า ขอความ ค้ำครองจากผีที่ดูแลป่า มีข้อห้ามหรือชะงักเกี่ยวกับการตัดไม้ เช่น ห้ามตัดไม้ใกล้เจ้าปู่ ไม้ตายยืนหรือไม้ล้มเองห้ามนำมาใช้ มีการทำพิธีเลี้ยงผีฝ่าย ผีต้นน้ำ มีกฎระเบียบห้ามตัดไม้ต้นน้ำ การเก็บเห็ด หน่อไม้หรือยาสมุนไพร ต้องเลือกเก็บเฉพาะที่จะใช้ประโยชน์ได้ และรักษาต้นพันธุ์ไว้ต่อไป ความเชื่อเรื่องการแยกครัวเรือน เช่น คู่บ่าว-สาวแต่งงานใหม่ต้องอยู่กับครอบครัวเดิม 2-3 ปีก่อน เพื่อสะสมไม้ไว้สร้างบ้าน ต้องเลือกตัดและสะสมไม้ตามความจำเป็น

ระบบความคิดเชิงศีลธรรม

ผู้นำทางวัฒนธรรมและผู้นำชุมชนอีสาน ได้แก่ พระ ผู้อาวุโส จำ กวน หมอพราหมณ์ ชุมชนมักมีส่วนร่วมในการกำหนดเกณฑ์ทางศีลธรรม เกี่ยวกับคุณสมบัติและบทบาทหน้าที่ เช่น มีความรอบรู้ มีภูมิปัญญาในเรื่องชีวิตและธรรมชาติแวดล้อม การประกอบพิธีกรรม ฯลฯ

พระและผู้อาวุโส มีสถานภาพเป็นหลักทางศาสนาและจารีตที่สืบทอดมา พระคือ ผู้สืบทอดอุดมการณ์ความเชื่อทางศาสนา เป็นผู้นำทางศีลธรรมที่ชุมชนศรัทธา ส่วนผู้อาวุโส คือ ผู้มีประสบการณ์ สังคมภูมิปัญญาและวัฒนธรรมของชุมชน บทบาทในการถ่ายทอดวัฒนธรรม เป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้พระและผู้อาวุโส เป็นสัญลักษณ์ของชุมชน ฮิต กอง ซึ่งเป็นวิถีปฏิบัติของ ชุมชนอีสาน ใช้ในการจัดระเบียบความสัมพันธ์ของคนกับคน เช่น ฮิตไพร่คองนาย ฮิตปู่คองย่า ฮิตวัดคองสงฆ์ ฮิตบ้านคองเมือง คนอีสานสืบทอดต่อกันมาด้วยวาจา และปรากฏในวรรณกรรมลายลักษณ์ ตลอดจนสื่อพื้นบ้าน เช่น หมอลำ ต่างก็กล่าวถึงพระและผู้อาวุโส

พระ เป็น แก่นเมือง

ปราชญ์หรือผู้มีประสบการณ์ เป็น ตา เมือง

นั่นคือ สารสำคัญของชุมชนที่ทุกคนควรสัมผัส รับรู้และสืบทอดกิจกรรมและสาระทางศาสนา จารีตประเพณี เพื่อประโยชน์ในการดำเนินชีวิต

พระและผู้อาวุโส จึงเป็นบุคคลสาธารณะที่ทุกคนในชุมชนมีหน้าที่เคารพ เชื่อฟัง มีสิทธิเข้าถึงเพื่อเรียนรู้ สืบทอดจารีต ประเพณี “ให้หนึ่งใกล้ผู้เฒ่า เขียนฮู้ฮิตคอง” (อินทนิพนธ์สอนลูก : 7) เพื่อประโยชน์ต่อตนเองและส่งผลต่อความสงบสุขในชุมชนด้วยเช่นกัน

ความเลื่อมใสในพุทธศาสนา ซึ่งพระสงฆ์เป็นผู้ถ่ายทอดอบรมหลักธรรมในการเทศน์สั่งสอน และแนวการปฏิบัติตนของกลุ่มผู้อาวุโสที่ใกล้ชิดวัดและพระสงฆ์ ได้กลายเป็นแบบแผนในการประพฤติ ปฏิบัติปรากฏอยู่ในข้อกำหนดจารีตประเพณี ฮิต สิบสองคองสิบสี่ เน้นการปฏิบัติตนอ่อนน้อม ทำบุญ ทำทาน

จำ กวน หมอพราหมณ์ ต่างก็เป็นผู้มีบทบาทเป็นตัวแทนชุมชนติดต่อสื่อสารกับสิ่งเหนือธรรมชาติ เช่น จำ ติดต่อผีปู่ตาและทำพิธีกรรมเกี่ยวกับผีปู่ตา กวนติดต่อกับสิ่งเหนือ ธรรมชาติในการบวงสรวง เสดาะเคราะห์ หมอพราหมณ์ เป็นสื่อกลางในการทำพิธีบายศรีสู่ขวัญในโอกาสต่าง ๆ เช่น สู่วัยเฒ่า ข้าว สู่วัยบ่าว-สาว ทั้งจำ กวน หมอพราหมณ์จึงเป็นเสมือนสัญลักษณ์แทนสถาบันอันศักดิ์สิทธิ์ บุคคลที่จะ

ทำหน้าที่ดังกล่าวต้องมีความประพฤติดี เป็นที่ยอมรับของชุมชน การเลือกและสืบทอดอาจมีวิธีการที่แตกต่างกันไป เช่น สืบทอดตามตระกูลหรือผู้อาวุโสเป็นผู้เลือก

หน้าที่ของเจ้า กวน และพราหมณ์ ต่างก็เป็นหน้าที่ที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมอันส่งผลถึงสภาพจิตใจ และการปฏิบัติตามแนวจารีตที่กำหนดไว้เป็นพันธะร่วมกัน นับเป็นบุคคลสาธารณะที่เป็นศูนย์รวมของชุมชน ทุกคนมีสิทธิเข้าถึงในการร่วมพิธีกรรม รับฟังคำแนะนำ และมีหน้าที่ปฏิบัติตามแนวทางของชุมชน แม้ในปัจจุบันก็ยังมียศกษภาพเป็นที่ยอมรับร่วมกัน

ระบบความคิดเชิงศีลธรรม เป็นการยอมรับความคิดจากพุทธศาสนาและความคิดเรื่องผีมาอยู่ร่วมในชุมชนเดียวกัน ผู้นำที่ปรากฏในวรรณกรรม นิทาน ตำนาน ต่างก็ต้องมีคุณธรรม เป็น “บาบุญกว้าง” “หน่อธรรม” และผู้นำในชุมชนอีสานปัจจุบันก็ต้องมีคุณสมบัติทางศีลธรรม และเป็นผู้นำในการปฏิบัติ ประสานความคิดบนพื้นฐานของภูมิปัญญาท้องถิ่น และภูมิปัญญาสากลได้ ชุมชนจึงจะมีพลังและศักยภาพในการแก้ปัญหา

การดำรงอยู่ของสิทธิชุมชนอีสาน

สิทธิชุมชน และการยอมรับสิทธิชุมชนอีสาน ไม่ได้อยู่ในสภาพหยุดนิ่ง แต่แปรเปลี่ยนและปรับตัวไปตามสภาวะการเปลี่ยนแปลงและบริบททางสังคม ระบบความคิดที่สะท้อนผ่านความเชื่อเรื่องผี ความเชื่อทางศาสนา จิตสำนึกเชิงศีลธรรมของชุมชนซึ่งมองผ่านกลุ่มผู้นำทาง ศีลธรรม และแง่มุมของการจัดการระบบนิเวศ ยังดำรงสาระสำคัญของความคิดมาถึงปัจจุบันคือ มองธรรมชาติอย่างอ่อนน้อม ในฐานะผู้มีพระคุณ เป็นแหล่งกำเนิดและหล่อเลี้ยงชีวิตมนุษย์ เป็นวิถีคิดที่เป็นระบบผ่านการตรวจสอบในชีวิตจริงมายาวนาน มีหลักเหตุผลด้านภูมิปัญญา สืบทอดและผลิตซ้ำผ่านนิทาน ตำนานและพิธีกรรม ตลอดจนจารีตประเพณีของชุมชน

ความเชื่อเรื่องผี เป็นวิถีคิดที่สะท้อนอุดมการณ์อำนาจซึ่งเป็นพื้นฐานระบบความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ และคนกับคน ส่งผลต่อการใช้ทรัพยากรดิน น้ำ ป่าอย่างยั่งยืน

ประเพณี พิธีกรรม ในชุมชนอีสานที่ยังมีความสำคัญ และปฏิบัติสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน คือ *พิธีเลี้ยงผีปู่ตา บุญบั้งไฟ และพิธีบายศรีสู่ขวัญ* ในชุมชนอีสานดั้งเดิมที่มีอายุร่วม 400 ปี หรือชุมชนอพยพโยกย้าย ตั้งถิ่นฐานใหม่ ต่างก็สืบทอดประเพณีดังกล่าวไว้ด้วยจิตสำนึก ขวัญและกำลังใจร่วมของชุมชนว่า ตนยังมีบรรพชนคอยปกป้องคุ้มครอง

สถานการณ์ของชุมชนอีสานในช่วงสามทศวรรษที่ผ่านมา ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมืองและวัฒนธรรมเช่นเดียวกับภาคอื่น ๆ การพัฒนาประเทศตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่มุ่งเน้นการผลิตเพื่อการสื่อสารพาณิชย์และการส่งออก ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิต แบบแผนในการดำเนินชีวิต ตลอดจนระบบความสัมพันธ์ของชุมชน การเพิ่มพื้นที่ของจำนวนประชากร การขยายพื้นที่เพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจ และขยายการก่อสร้างโครงสร้างพื้นฐานในการเร่งรัดพัฒนาชนบท ท่ามกลางความจำกัดของทรัพยากรดิน น้ำและป่าไม้ ทำให้เกิดกรณีขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ แม้รัฐจะจัดโครงการจัดสรรที่ดินทำกินในรูปแบบต่าง ๆ เพื่อแก้ปัญหา แต่การเรียกร้องสิทธิในการตั้งถิ่นฐานในเขตป่า และการควบคุมจัดการทรัพยากรธรรมชาติดิน น้ำ ป่า ยังคงเกิดขึ้น และเป็นปัญหาซับซ้อนมากยิ่งขึ้น

การดำรงอยู่ของจารีตประเพณี และจิตสำนึกในระบบศีลธรรมแห่งสิทธิในรูปแบบประเพณีและพิธีกรรม เช่น พิธีเลี้ยงผีปู่ตา ยังคงอยู่ แต่ป่าปู่ตาในบางชุมชน เริ่มถูกรวบงำเป็นสถานที่ราชการ ถูกเอาก

ชนบทกรุกโดยไม่เข้าใจในระบบความคิดดั้งเดิมที่ชาวบ้านได้พึ่งพิงป่าปฐาทั้งทางจิตใจ และทางกาย ในการใช้ผลผลิตจากป่าอันอุดมสมบูรณ์

การเปลี่ยนแปลงแนวคิดจากการจัดการทรัพยากรป่าไม้ ที่เน้นการรวมศูนย์อำนาจ ใช้กฎหมาย และหน่วยราชการเป็นกลไกในการจัดการ มาสู่การใช้ชุมชนเป็นตัวตั้งและมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการป่าชุมชน (เสนอห์ จามริก และยศ สันตสมบัติ 2536) น่าจะเป็นแนวทางหลักที่ช่วยให้ความสัมพันธ์ของคนกับป่าได้ดำเนินการต่อไปอย่างสอดคล้องกับความคิดของชุมชน

พิธีบายศรีสู่ขวัญ เป็นความเชื่อเรื่องขวัญว่าเป็นสาระสำคัญของชีวิตและวิญญาณ เชื่อว่าสภาพจิตจะสมบูรณ์เมื่อขวัญอยู่กับตัว สิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตต่างก็มีขวัญ จึงต้องมีการสู่ขวัญคน ในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อของชีวิต เช่น เด็กเกิดใหม่ นาค บ่าว – สาว คนเจ็บป่วย และสู่ขวัญ

พืชพันธุ์ สัตว์ และสถานที่ที่เกี่ยวข้องกับคน เช่น สู่ขวัญข้าว เล้าข้าว ควาย ม้อน (ตัวไหม) เป็นระบบคุณค่าที่ผู้คนมีให้ต่อกันและกัน ตลอดทั้งสรรพสิ่งที่ผูกพัน

เมื่อขวัญเป็นสิ่งศูนย์รวมชีวิต แต่ไม่อาจสัมผัสได้ จึงเรียกขวัญเพื่อสร้างกำลังใจในการดำเนินชีวิต การใช้มือแตะตัวผู้ถูกเรียกขวัญต่อ ๆ กันไป เป็นสัญลักษณ์แห่งพลังใจของผู้คนในชุมชน แสดงความรับรู้ทุกข์สุขร่วมกัน โดยนัยนี้ความมั่นคงของชุมชนก็คือความเข้มแข็งมั่นคงของปัจเจกที่ส่งผลถึงครอบครัว และชุมชนในที่สุด

พิธีบายศรีสู่ขวัญที่ยังคงอยู่ในชุมชนอีสานในปัจจุบันได้ปรับเปลี่ยนรูปแบบ และขั้นตอนให้สะดวกเหมาะสมกับสภาพสังคม เช่นนำมาใช้ประโยชน์เพื่อการต้อนรับแขก การรับตำแหน่งใหม่ ฯลฯ แต่ระบบความคิดในสาระของการสู่ขวัญอาจเปลี่ยนไปตามบริบท

บุญบั้งไฟ เป็นอีกพิธีกรรมหนึ่งที่สะท้อนความคิด ความเชื่อเรื่องผีแถน เป็นพิธีขอฝน โดยใช้บั้งไฟจุดขึ้นไปขอฝนจากแถนซึ่งเป็นผู้สร้างสรรพสิ่ง ในขณะเดียวกันก็ใช้วัดเป็นสถานที่จัดแข่งขัน เป็นการนำพุทธศาสนาเข้ามาเชื่อมโยงสัมพันธ์กับความเชื่อเรื่องแถน นิยมทำในเดือนหก นับเป็นจารีตประเพณีเพียงเดือนเดียวที่ทุกคนร่วมสนุกสนานง่วนระบบอาวุโส อาจจับผู้อาวุโสโยนลงปอโคนตมได้ แม้ปัจจุบันก็ยังพบเห็นได้ทั่วไป เพราะเป็นประเพณีและพิธีกรรมที่สอดคล้องกับวิถีการผลิตของชุมชนเกษตรกรรม ที่ยังต้องอาศัยน้ำเป็นปัจจัยสำคัญ

การดำรงอยู่ของประเพณีและพิธีกรรมทั้งพิธีเลี้ยงผีปู่ตา บุญบั้งไฟ และพิธีบายศรีสู่ขวัญ หากมองบริบทเชิงสังคมและวัฒนธรรมอย่างเป็นองค์รวม มาจากเหตุผลสำคัญคือ

1. ประเพณีและพิธีกรรมเป็นสิ่งที่ถูกกำหนดโดยแบบแผนทางวัฒนธรรม พิธีกรรมเป็นรหัสทางวัฒนธรรมและความหมายทางสังคม (Cultural Code and Social Message) สื่อสารความคิดของชุมชนในด้านอุดมคติและความรู้สึกประเพณีและพิธีกรรมทั้งสามลักษณะ สื่อความคิดความเชื่อในอำนาจของผีบรรพชน (ผีปู่ตา) ที่คุ้มครอง จัดระเบียบสังคม ให้ทุกคนเคารพยำเกรง ไม่ละเมิดกฎต่าง ๆ ทำให้การรวมกลุ่ม “ชุมชนเดียวกัน” ดำเนินต่อไปได้อย่างต่อเนื่อง ส่วนพิธีบายศรีสู่ขวัญ เป็นความเชื่อเรื่อง “ขวัญ” ที่ทำหน้าที่เพิ่มขวัญและกำลังใจแก่ทุกคนในช่วงต่าง ๆ ของชีวิต บุญบั้งไฟ สะท้อนความเชื่อทั้งเรื่องผี - พุทธศาสนาและลัทธิพราหมณ์ผสมผสานกันเป็นการเตรียมการก่อนฤดูทำนา สร้างความสามัคคีสนุกสนานร่วมกันก่อนการทำงานหนัก ความคิด ความเชื่อและความรู้สึกร่วมกัน ในแบบแผนชีวิตที่สืบทอดมา ได้แสดงความมีตัวตนของชุมชนอย่างชัดเจน

2. ประเพณีและพิธีกรรม *ในกระบวนการเกิดขึ้น พัฒนาการและดำรงอยู่* ย่อมตอบสนองต่อความเชื่อ อุดมการณ์และค่านิยมของสังคมนั้น ๆ และขณะเดียวกันก็ต้องมีพลังทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองรองรับ

ในฐานะปรากฏการณ์ทางสังคม ประเพณีพิธีกรรมเลี้ยงผีปู่ตา บุญบั้งไฟและบายศรีสู่ขวัญ เป็น ประเพณีพิธีกรรมที่เกิดขึ้นในวงกว้างและตรงกับช่วงเวลาเดียวกัน ชุมชนอีสานทั่วไปจะเลี้ยงผีปู่ตา ในช่วง เดือนหก บุญบั้งไฟในช่วงเดือนหกและบายศรีสู่ขวัญในช่วงสำคัญ ๆ ของชีวิตเช่นกันคือ แต่งงาน บวช ฯลฯ จึงเป็นปรากฏการณ์สำคัญของชุมชนอีสานที่ได้รับการรับรองจากชุมชนอีสานทั่วไปด้วยการปฏิบัติสืบ ต่อกันมา

ในแง่มุมทางประวัติศาสตร์และตำนาน บุญบั้งไฟมีเรื่องราวความเป็นมาที่ยาวนานอยู่ในตำนาน หนองหาน ผาแดง – นางไอ่ – พญาคันคาก กล่าวถึงการทำบุญบั้งไฟ โดยการจุดบั้งไฟสื่อสารขอฝน จากแดน มีการแห้ว้วยะเทศชาย – หญิง (ลิงเต้าไม้ ปลัดขิก ฯลฯ) สนุกสนานกับการแต่งกายที่ผิดไป จากปกติ ร้องกาพย์เห่บั้งไฟเพื่อขอฝน เชื่อว่าความอุดมสมบูรณ์จะเกิดขึ้น พิธีเลี้ยงผีปู่ตาและบายศรีสู่ ขวัญ ก็ปรากฏอยู่ในวรรณกรรมท้องถิ่นเกือบทุกเรื่อง เช่น ท้าวซุง – ท้าวเจือง, ขุนบรม, ท้าวทักดา ฯลฯ ความแพร่หลายจึงมีใช่เพียงปรากฏการณ์ทางสังคมเท่านั้น หากแต่มีความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ และตั้งอยู่บนฐานความเชื่อร่วมกัน

ในแง่มุมกระบวนการเปลี่ยนแปลง ในปัจจุบันพิธีเลี้ยงผีปู่ตา พิธีบายศรีสู่ขวัญและบุญบั้งไฟยัง เป็นปรากฏการณ์ทางสังคมในชุมชนอีสานทั่วไป ชาวอีสานยังเลี้ยงผีปู่ตา และอาศัยพึ่งพิงเป็นที่ยึดเหนี่ยว ทางใจ ใครจะเดินทางไปไหนก็จะขอความคุ้มครองจาก “ปู่ตา” การสู่ขวัญ ยังนิยมปฏิบัติกันอย่างแพร่หลาย เช่นเดียวกับบุญบั้งไฟที่ปฏิบัติกันอยู่ทั่วไปและยังคงรูปแบบการเล่นสนุกสนาน การละเล่นที่เกี่ยวกับเรื่องเพศ การกระทำผิดไปจากปกติ เช่น จับคนแกโยนลงโคลนตม ชายใส่เสื้อผ้าหญิง เป็นพิธีที่กลุ่มชนได้คลาย ความเครียดจากภาระเบียดเบียนสังคม ผู้ที่เกี่ยวข้องกับบุญบั้งไฟทั้งหมดเป็นชาย สะท้อนบทบาทชายเป็นผู้มีหน้าที่หลักเกี่ยวกับการขอฝนเพื่อทำนา หญิงเป็นผู้มีบทบาทอยู่เบื้องหลัง (สุริยา สมุทคุปต์ 2541)

บุญบั้งไฟในจังหวัดยโสธรได้ปรับเปลี่ยนเพิ่มเติมบทบาทหน้าที่จากบูชาผญาแดนเพื่อขอฝนภายใน ชุมชน มาเป็นการส่งเสริมการท่องเที่ยวระดับชาติ มีการแข่งขันประกวดประชันมากขึ้น

การดำรงอยู่ของประเพณี พิธีกรรมในชุมชนอีสานแสดงให้เห็นถึงศักยภาพของชุมชน ในด้านการ มีส่วนร่วมประกอบประเพณีพิธีกรรม โดยองค์กรชุมชนบนพื้นฐานความคิด ความเชื่อร่วมกัน จึงเป็นพลัง ภายในชุมชน (สังคม) ที่มีผลต่อการดำรงอยู่ของสิทธิชุมชน

ปัจจัยภายนอกชุมชนได้แก่ระบบของการศึกษา ระบบเศรษฐกิจ นโยบายของรัฐเพื่อพัฒนา องค์ กรและหน่วยงานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับชุมชน ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงทัศนคติ ค่านิยมของบุคคลในชุม ชน มีส่วนสำคัญต่อการดำรงสิทธิชุมชนดั้งเดิมให้ปรับเปลี่ยนไปในสภาวะปัจจุบัน ปัญหาการเข้าถึงและ มีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรของชุมชนอีสานได้เกิดขึ้นมากมาย ชุมชนเรียนรู้และแก้ปัญหาโดยการ ประสานความร่วมมือ สร้างเครือข่ายและบริหารจัดการเพื่อเรียกร้อง ปกป้องสิทธิชุมชนให้ดำรงอยู่

การแสวงหาความเข้าใจในวิถีชีวิต และสังคมวัฒนธรรมของชุมชนซึ่งเป็นองค์ความรู้ท้องถิ่น พัฒนาขึ้นตามบริบททางกายภาพและวัฒนธรรมต่อเนื่องมาหลายชั่วอายุคน และการยอมรับ “ระบบความ คิด” ที่มีความผูกพันกับธรรมชาติแวดล้อม เป็นพื้นฐานในการพัฒนาชุมชนโดยไม่ล่วงละเมิด “สิทธิชุมชน” จะดำเนินไปเพียงใด ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องจะต้องแสวงหาแนวทาง และประสานความร่วมมือกันต่อไป

บรรณานุกรม

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพีไล เลิศวิชา.

2541 วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย. กรุงเทพฯ ฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์. พิมพ์ครั้งที่ 2.

บุญยงค์ เกศเทศ

2543 “ตอนปู่ตา : ป่าวัฒนธรรมอีสาน” ใน ข่าวสารป่ากับชุมชน. หน้า 18-29.

ยศ สันตสมบัติ

2542 ความหลากหลายทางชีวภาพและ ภูมิปัญญาท้องถิ่น
เพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน. เชียงใหม่ : สำนักพิมพ์นพบุรีการพิมพ์.

ศรีศักร วัลลิโภดม

2543 ทักษะนอกจารีต : สังคม – วัฒนธรรม ปัจจุบันผันแปร.
กรุงเทพฯ ฯ : เมืองโบราณ.

เสน่ห์ จามริก และยศ สันตสมบัติ (บรรณาธิการ)

2543 ป่าชุมชนในประเทศไทย : แนวทางการพัฒนาสถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.
พิมพ์ครั้งที่ 2.

2536 สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน.

กรุงเทพฯ ฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์.

สุริยา สมุทคุปต์

2541 สัญลักษณ์สำคัญในบุญบั้งไฟ การวิเคราะห์
และตีความหมายทางมานุษยวิทยา. มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี.

อานันท์ กาญจนพันธุ์

2539 “สังคมไทยตามความคิดและความใฝ่ฝันในงานของ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา”
บทความในการสัมมนาในโครงการเมืองไทยในความใฝ่ฝันของนักคิดอาวุโส
สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).

สิทธิชุมชนท้องถิ่น : ศึกษากรณีชุมชนท้องถิ่นภาคใต้

ตอนที่ 1 ความหมายสิทธิชุมชน

พื้นที่ภาคใต้ของประเทศไทยมีลักษณะเป็นแหลมยื่นไปในทะเล มีเทือกเขาหลวงเป็นเทือกเขาสำคัญทอดตัวเป็นแนวยาวไปตามผืนดิน ภาคใต้จึงมีระบบนิเวศที่อุดมสมบูรณ์ทั้งที่เนื่องมาจากแนวเขา คือป่า จากทะเล และจากแม่น้ำหลายสายที่ไหลคดเคี้ยวจากภูเขาสู่ทะเล ก่อให้เกิดที่ราบลุ่มเหมาะแก่การเพาะปลูก

ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรดังกล่าวเป็นฐานสำคัญให้เกิดชุมชนหมู่บ้านขึ้นทั่วไป เพราะชุมชนหมู่บ้านจะต้องอาศัยฐานทรัพยากรธรรมชาติในการก่อเกิด ดำรงอยู่ และสืบทอดตัวเอง เช่น

ชุมชนบ้านเล อ.สิงหนคร จ.สงขลา ตั้งชุมชนอยู่ริมทะเลมากกว่า 150 ปี

ชุมชนกรุงชิง กิ่ง อ.นบพิตำ จ.นครศรีธรรมราช ตั้งชุมชนอยู่ในเขตป่ามาประมาณ 200 ปี

ชุมชนบ้านหาดเจ้าไหม อ.กันตัง จ.ตรัง ตั้งชุมชนอยู่ริมทะเลมานานับร้อยปีเช่นกัน

ชาวเล ที่หาดราไวย์ อ.เมือง จ.ภูเก็ต ก็ตั้งชุมชนอยู่ ณ ที่ปัจจุบัน มาไม่น้อยกว่า 150 ปี ชาวบ้านโคกสัก อ.จะนะ จ.สงขลา แม้จะตั้งชุมชนอยู่ในที่ปัจจุบันได้เพียง 26 ปี แต่ก็ เป็นเพียงการขยับขึ้นมาจากหมู่บ้านเดิมที่อยู่มาแต่เก่าแก่ เพราะปัญหาน้ำท่วม แต่การตั้งชุมชนอยู่ในที่แห่งใหม่ก็ยังยึดทำเลที่จะสามารถอาศัยฐานทรัพยากรธรรมชาติเป็นเครื่องยังชีพได้เช่นเดิม คือ ทะเล และที่ดินสำหรับการเพาะปลูกอีกบางส่วน

1. ภูมิรู้ในการเข้าถึงทรัพยากร

ถ้าไม่มีฐานทรัพยากรธรรมชาติชุมชนหมู่บ้านในอดีตก็ไม่เกิดขึ้น และเมื่อตั้งชุมชนแล้ว ฐานทรัพยากรดังกล่าวก็คือหลักประกันให้ชุมชนเลี้ยงและสร้างตัวเองมาได้อย่างต่อเนื่อง

จึงพบความเป็นจริงว่าชุมชนมีภูมิปัญญาที่สามารถจะนำทรัพยากรมาใช้ได้อย่างเหมาะสม สามารถเลี้ยงชีวิตได้พอเพียงและทั่วถึง ในขณะที่เดียวกันการใช้ภูมิปัญญาดังกล่าวก็ไม่เป็นเหตุให้เกิดการทำลายความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ และไม่เกิดความขัดแย้งของคนในชุมชนหรือต่างชุมชน

¹ บทความนี้เป็นเพียงฉบับร่าง ยังไม่สมบูรณ์ทั้งข้อมูลและการวิเคราะห์ กรุณาอย่าอย่าเพิ่งนำไปใช้อ้างอิง

² เอกสารรายงานความก้าวหน้า โครงการ “สิทธิชุมชนท้องถิ่นจากจารีตประเพณีสู่สถานการณ์ปัจจุบัน” โครงการที่ 6 “สิทธิชุมชนท้องถิ่น: กรณีศึกษาปัญหาสิทธิชุมชนท้องถิ่นภาคใต้” เสนอต่อ “เวทีวิชาการสาธารณะ เปิดศักราชสิทธิชุมชน” ครั้งที่ 1 ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร กรุงเทพฯ วันที่ 1 มีนาคม 2544.

เมื่อพิจารณาจากกรณีการใช้ทรัพยากรประมงพื้นบ้านไม่ว่าจะที่บ้านเล โกลัก บ้านหาดเจ้าไหม บ้านหาดราไวย์ จะพบเหมือนกันว่าชาวบ้านจะจับเฉพาะสัตว์ทะเลตัวใหญ่ที่บริโภคได้ และจับมาในจำนวนที่ไม่มากนัก พอเหมาะแก่การดำรงชีวิต จึงเห็นได้จากอดีตถึงปัจจุบันว่าประมงพื้นบ้านจะคิดเครื่องมือประมงขึ้นมาเฉพาะใช้จับสัตว์น้ำที่โตแล้ว และจับเฉพาะชนิดที่ต้องการ (ปลาตัวใหญ่ที่ตนไม่ได้ใช้ประโยชน์ก็ไม่จับ เช่น ปลาโลมา ปลาวาฬ ปลาดุกหนูงหรือพะยูน) ในอดีตที่ยังไม่ใช้เครื่องมือประเภทถักเย็บ (ด้าย ในล่อน เอ็น) ก็จะใช้เครื่องมือประเภทที่ทำจากไม้ไผ่ และไม้อื่น ๆ แต่ทั้งหมดจะสร้างขึ้นมาจากไม้เพื่อจับสัตว์ที่ตัวโตและเฉพาะเจาะจงทั้งนั้น ดังนั้นจึงมีชื่อเครื่องมือที่บอกชัดเจนว่าสร้างขึ้นมาจากอะไร เช่น ไชกั้ง ไชหมึก อวนปลาทุ อวนปลาจระเม็ด อวนปลาหลังเขียว ฯลฯ ประมงพื้นบ้านจะไม่มีเครื่องมือที่กวาดจับสัตว์ทะเลมาโดยไม่จำแนกว่าลูกปลาหรือปลาที่โตแล้ว หรือเครื่องมือที่จับสัตว์ทะเลอะไรก็ได้เพียงขอให้จับได้ หรือเครื่องมือที่จับสัตว์ทะเลได้คราวละมาก ๆ จนเหลือกินเหลือใช้

นอกจากนี้ การสร้างสรรค์ภูมิปัญญาดังกล่าวเป็นการสร้างสรรค์ภายใต้การยอมรับเงื่อนไขของทะเล ไม่เคยคิดจะเอาชนะทะเล ดังนั้นเมื่อถึงฤดูมรสุมออกทะเลไม่ได้ ประมงพื้นบ้านก็หยุด หรือไม่ก็หากินในระยะใกล้ฝั่ง ฤดูนี้หาปลาไม่ได้ก็พยายามหากุ้งหรือปูแทน เวลากลางวันปลายังไม่ขึ้นก็ต้องรอให้เย็น หรือเข้ามืดหรือกระแสน้ำยังหยุดนิ่งก็ต้องทนรอเวลาที่กระแสน้ำไหล เป็นต้น

ภูมิปัญญาของประมงพื้นบ้านดังที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่าเป็นการใช้ทะเลในลักษณะที่วงจรธรรมชาติของทะเลได้ทำงานของตัวเองได้ตามปกติ ทำให้ สัตว์ทะเลมีโอกาสวางไข่ ทะเลมีโอกาสฟื้นตัว ระบบนิเวศน์ของทะเลไม่ถูกทำลาย เช่น สัตว์ทะเลตัวเล็ก และสัตว์ทะเลตัวใหญ่มัคงอยู่ร่วมกันในลักษณะที่เป็นวงจรชีวิตซึ่งกันและกัน สัตว์ทะเลและพืชทะเลที่ถูกสร้างขึ้นมาก็เป็นอาหารของกุ้งหอยปูปลา ก็ยังคงมีชีวิตอยู่ตามปกติเพื่อทำหน้าที่ของตัวเอง

การแสดงออกทางภูมิปัญญาของประมงพื้นบ้านเช่นนี้ ไม่อาจอธิบายเพียงว่าเพราะพวกเขามีเทคโนโลยีต่ำ ความรู้ต่ำ จึงเข้าใจและเข้าถึงทะเลได้เพียงเท่านั้น แต่ในความเป็นจริงด้วยภูมิปัญญาดังกล่าวพวกเขามีอาหารทะเลบริโภคอย่างพอเพียง พวกเขามีความเข้าใจทะเลเกินกว่าใครจะนึกถึง เป็นความเข้าใจที่พวกเขาจะอยู่ร่วมกับทะเลแบบเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ไม่ใช่รู้เพื่อจะเอาชนะทะเล เช่น พวกเขารู้ดีว่าตอนไหนควรจะออกทะเล ตอนไหนไม่ควรออก โดย “อ่านน้ำจืดม อ่านฟ้าจืดดาว” รู้ว่าตรงไหนมีปลานิดใดขึ้นหรือไม่ขึ้น บางคนรู้แม้กระทั่งเสียงชนิดใดคือเสียงของปลาอะไร กำลังอยู่ตรงไหนมาก โดยดำนําลงไปฟัง

ที่สำคัญคือคือประมงพื้นบ้านรู้ว่าการทำประมงอย่างไรเป็นการทำประมงแบบทำลายทะเล และรู้วชีวิตของพวกเขาจะอยู่ได้ก็ต่อเมื่อทะเลมีความอุดมสมบูรณ์ ด้วยการสร้างสรรค์ภูมิปัญญาเช่นนี้ชุมชนประมงพื้นบ้านจึงอยู่ได้มากกว่า 100 ปี โดยอาศัยทะเลเป็น “อาหารหม้อใหญ่”

ยิ่งกว่านั้นฐานของภูมิปัญญาดังกล่าวยังทำให้ทุกคนในชุมชนมีโอกาสเข้าถึงทรัพยากรในทะเลโดยเท่าเทียมกัน ไม่มีใครได้มากโดยที่คนอื่นได้น้อยหรือไม่ได้ ไม่มีใครร่ำรวยแต่คนอื่นยากจนโดยการอาศัยโอกาสเข้าถึงทรัพยากรได้มากกว่า ด้วยเหตุผลที่ว่าทะเลกว้างขวางไม่ต้องแย่งกันและที่สำคัญคือการเข้าถึงทรัพยากรในทะเลนั้นทุกคนต้องช่วยกัน ต้องร่วมมือกัน การหากินในทะเลถึงจะเป็นจริงได้ เริ่มตั้งแต่เรือลำหนึ่งต้องใช้ลูกเรือหลายคน การใช้แรงงานเพียงในครัวเรือนอย่างเดียวไม่พอเพียง เรือเมื่อออกไปในทะเลอาจจะมีปัญหาเมื่อไรก็ได้ ซึ่งต้องการความช่วยเหลือจากเพื่อนบ้าน เมื่อเข้าฝั่งก็ต้องลากเรือขึ้นฝั่งก็ต้องอาศัยแรงงานจากเพื่อนบ้าน นอกจากนี้การก่อสร้างบ้านเรือน การต่อสู้กับพายุ และอื่น ๆ อีกมาก ล้วนต้องร่วมมือกันทำ ดังนั้นทุกคนจึงอยู่ภายใต้การประคองภูมิปัญญาขึ้นมาใช้ในลักษณะที่ทุกคนร่วมมือกันหากินในทะเล มีความเท่าเทียมกันในการเข้าถึงทรัพยากรในทะเล

ถ้าพิจารณากรณีของการใช้ประโยชน์จากป่าทั้งที่กรุงชิง บ้านหาดเจ้าไหม และบ้านโคกสัก ก็จะพบลักษณะคล้ายกัน คือชุมชนรู้จักใช้ประโยชน์จากป่าสำหรับการดำรงชีวิตได้อย่างอุดมสมบูรณ์ ทุกคนมีโอกาสใช้ได้อย่างทั่วถึง ในขณะที่ยังคงอนุรักษ์ความสมบูรณ์ของป่าไว้ได้

ชุมชนกรุงชิง ตั้งอยู่ในป่าที่อุดมสมบูรณ์ ชาวบ้านสามารถเก็บผัก ผลไม้ ต่าง ๆ มาเป็นเครื่องยังชีพได้อย่างพอเพียง แม้แต่ในระยะหลังที่ชาวบ้านถูกกดดันให้ต้องหาสินค้าไปขายในท้องตลาดมากขึ้น ป่าดังกล่าวก็ยังเป็นแหล่งให้ชาวบ้านหาเงินได้ โดยเฉพาะสะดวกเป็นสินค้าที่เลี้ยงชีพชาวกรุงชิงจำนวนมาก สัตว์ป่าและปลาในแหล่งน้ำบริเวณน้ำตกที่เรียกว่านาคก็เป็นสิ่งที่ ชาวบ้านพออาศัยเป็นอาหารได้ นอกจากนี้ชาวบ้านยังอาศัยไม้จากป่าปลูกบ้านขนาดที่พออยู่อาศัยได้ บริเวณที่โล่งและที่ลาดตามไหล่เขาชาวบ้านก็จะอาศัยปลูกข้าว เป็นต้น

ที่**บ้านหาดเจ้าไหม** แม้ชาวบ้านจะทำอาชีพประมงเป็นหลัก แต่นับจากหาดขึ้นไปมีป่าต่าง ๆ รายเรียงขึ้นไปทั้ง “ป่าชายเลน ป่าชายหาด ป่าแก้งเขา” แต่เดิมป่าต่าง ๆ เหล่านี้ชาวบ้าน อาศัยไม้เพียงเล็กน้อยมาเป็นส่วนประกอบของบ้านที่สร้างขึ้นง่าย ๆ ลักษณะที่ว่า “เสาเรือนอยู่ในเรือ” คือบ้านเรือนที่สามารถรื้อไล่เรือย้ายไปได้เรื่อย ๆ ตามแหล่งที่เหมาะสมแก่การ**“จับปลา หากุ้งหอย”**

นอกจากนี้ในป่าดังกล่าวก็มีความอุดมสมบูรณ์ของพืชผลที่นำมาใช้เป็นอาหารได้อย่างดี เช่น กล้วย มูฮัง นมควาย ขอบนาง อัน อีคุด มะม่วง มะนาวหวาน มะไฟป่า มะปราง มังคุดป่า มะพร้าว สะตอ ลูกเนียง ลูกเหรียง ผลไม้บางชนิดยังสามารถนำไปใช้ประโยชน์อื่นด้วย เช่น ไข่ยางของอีคุดไปเป็นยางตักนกได้ นอกจากนี้ในป่าดังกล่าวยังมีสัตว์ต่าง ๆ ชุกชุม ชาวบ้านจับสัตว์บางชนิดไปเป็นอาหารได้

จึงไม่แปลกอะไรที่บ้านหาดเจ้าไหมจะมีคำสั่งสอนที่สืบต่อ ๆ กันมาแต่โบราณว่า **“หมู่เฮาชาวเล ต้องสร้างสวนในป่าห่านาในเล”**

ที่**ชุมชนบ้านโคกสัก** มีป่าพรุขนาดใหญ่อยู่รายรอบ แต่เดิมชาวบ้านอาศัยตัดไม้จากป่ามาสร้างบ้าน และทำคอกสัตว์ อาศัยเก็บ “เห็ดเหมีด” มาบริโภค และอาศัยแหล่งน้ำในป่าพรุจับปลามาเป็นอาหาร ในปัจจุบันชาวบ้านย้ายจากหมู่บ้านเดิมซึ่งน้ำท่วมอยู่เสมอมาตั้งชุมชนอยู่ในส่วนหนึ่งของบริเวณป่าพรุ และอาศัยที่ที่แบ่งปันกันผืนเดียวกับที่ปลูกบ้านเป็นที่สวน

จากที่กล่าวมาจะเห็นว่าชาวบ้านอยู่กับธรรมชาติโดยอาศัยภูมิปัญญาของตนเองที่จะนำทรัพยากรธรรมชาติจากป่ามาใช้ประโยชน์เพื่อการยังชีพ

เช่นเดียวกับการใช้ทรัพยากรทะเล ชาวบ้านจะใช้ป่าในลักษณะที่ไม่ทำลายความอุดมสมบูรณ์ของป่า โดยวิธีสำคัญคือใช้ประโยชน์จากป่าตามที่ว่าจะอนุญาตให้ เช่น เก็บพืชผลที่ต้นไม้ออกมาให้ จับปลาที่มีอยู่ในแอ่งน้ำ จับสัตว์ป่ามาเป็นอาหารเท่าที่จำเป็นด้วยเครื่องมือง่าย ๆ ตัดไม้มาใช้บ้าง เช่น ปลูกบ้าน ก็จะตัดแต่ต้นเล็กหรือไม่ใหญ่นัก เพียงพอใช้ประโยชน์ แต่จะไม่มีใครคิดโค่นป่าเพื่อกอบโกยประโยชน์จนผิดธรรมชาติของป่า เช่น จะไม่มีการโค่นไม้ที่เป็นแหล่งให้พืชผลอาหาร ไม่โค่นไม้ต้นใหญ่ที่เป็นแหล่งอุดมสมบูรณ์ของป่า ไม่นำไม้แม้แต่ขนาดเล็ก ๆ ออกมาจากป่าโดยไม่ใช้ประโยชน์ เป็นต้น

นอกจากนี้ชาวบ้านยังอยู่ร่วมกันในลักษณะที่สมาชิกทุกคนในชุมชนมีสิทธิใช้ประโยชน์จากป่าได้เท่าเทียมกัน ไม่มีใครอ้างสิทธิเหนือคนอื่นได้ ใครพบก่อนได้ก่อน แต่ไม่ใช่ได้อย่างถาวร ได้เฉพาะคราวที่พบเห็นนั้น เมื่อได้แล้วก็หมดสิทธิ์ ดังตัวอย่างเช่น ในป่าทุกที่เมื่อใครไปเจอรังผึ้งก่อนแต่ยังไม่เต็ม ที่คนพบก่อนก็จะทำเครื่องหมายจองไว้คนที่มาพบเห็นก็จะยอมรับ ที่ชุมชนหาดเจ้าไหมจะใช้หนามเสียบต้นไม้ที่ผึ้งเกาะอยู่นั้น ที่กรุงชิงใช้มัดตากโคนต้นนั้นไว้ เป็นต้น พืชผลไม้อื่น ๆ ใครพบก่อนก็เก็บก่อน สัตว์ต่าง ๆ ใครพบก่อนและจับได้ก็เป็นของคนนั้น ไม่มีการแก่งแย่งกัน ส่วนไม้นั้นทุกคนก็สามารถตัดมาใช้ประโยชน์ได้ตามความจำเป็น

ที่ทุกคนมีสิทธิใช้ป่าได้เท่าเทียมกันก็เพราะของในป่ามีมากในขณะที่ความต้องการของคนมีจำกัด คือเพียงบริโภคและใช้ประโยชน์ที่เฉพาะเจาะจงจริง ๆ เท่านั้น ประกอบกับวิถีชีวิตการทำมาหากินของคนต้องทำแบบพึ่งพาอาศัยกัน จะทำอะไรทำร่วมกัน เช่นออกป่าไปกันเป็นกลุ่ม ยิ่งจะตัดไม้ปลูกบ้านก็ต้องช่วยกันหลายคน ดังนั้นทุกคนจึงอยู่กันแบบร่วมกันใช้ประโยชน์จากป่าอย่างเท่าเทียมกัน ไม่มีการแก่งแย่ง

ถ้าพิจารณาในเรื่องที่อยู่อาศัยก็จะเห็นวิธีการเช่นเดียวกับที่กล่าวมาข้างต้น กล่าวคือชาวบ้านจะสร้างบ้านเรือนแบบพอยู่ได้ ไม่ได้สร้างอย่างใหญ่โตมโหฬาร แม้ชุมชนที่อยู่ในป่าที่หาไม้ได้ง่าย พวกเขาก็สร้างบ้านพอยู่ได้ ดังคำบอกเล่าที่ว่า “โค่นไม้สัก 2 ต้น ก็พอแล้ว ปลูกบ้านได้หลังหนึ่ง” ยิ่งหมู่บ้านชาวประมงพื้นบ้านยิ่งเห็นชัดเจน เพราะความสนใจของชาวประมงจะอยู่ในทะเลเป็นสำคัญ เวลาอยู่บนบกก็จะเป็นเวลาของการซ่อมแซม ปะ ชุน เครื่องมือ เป็นส่วนใหญ่ ซึ่งทำบนลานกว้าง หรือชายหาด ดังนั้นบ้านของพวกเขาก็ปลูกหลังเล็ก ๆ ด้วยวัสดุง่าย ๆ ไว้เพียงพอลับนอนเท่านั้น

นอกจากปลูกบ้านพอยู่อาศัยแล้ว ที่ดินก็ใช้เพียงเล็กน้อยสำหรับปลูกบ้านเท่านั้น บ้านในป่าอาจมีบริเวณบ้านอยู่บ้าง แต่ก็เพียงพอวางเครื่องมือหรืออุปกรณ์ทำมาหากิน และพอเป็นที่เลี้ยงสัตว์บ้าง ส่วนหมู่บ้านประมงที่ดินบริเวณบ้านเกือบไม่มีใครสนใจ ได้แต่ปลูกบ้านต่อ ๆ กันไป ที่ดินว่างก็ปล่อยทิ้งไว้อย่างนั้น ใครต้องการใช้ประโยชน์ก็ใช้ได้ ดังนั้นทุกคนจึงมีที่ดินปลูกที่อยู่อาศัยได้เท่าเทียมกัน ไม่มีใครกักตุนที่ดินไว้เป็นของตน

แม้บ้านโคกสักซึ่งตั้งชุมชนใหม่ในเขตป่าสงวน (ป่าพรุ) เมื่อ 26 ปีที่แล้ว ก็ยังไม่ทิ้งหลักการเดียวกันนี้ คือ ทุกคนใช้หลักแบ่งปันที่ดินโดยการตกลงยินยอมพร้อมใจกันทั้งหมด ว่าทุกคนจะได้ที่ดินเฉพาะใช้ประโยชน์ คือ ตั้งบ้านเรือนและที่สวนอีกเล็กน้อย โดยทุกคนมีสิทธิได้เท่า ๆ กัน ไม่มีใครใช้อำนาจอิทธิพลหรือความได้เปรียบอื่น ๆ เพื่อจับจองหรือแผ้วถางที่ป่าไว้เป็นของตัวเองให้มากกว่าคนอื่น แม้ปัจจุบันชาวบ้านโคกสักก็ยังคงพอใจกับที่ดินที่ตนมีแต่ต้น ไม่มีใครบุกรุกที่เพิ่มอีก ยกเว้นคนแยกครอบครัวออกมาใหม่ แต่ก็ต้องปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ของสังคม

2. ระบบอำนาจของชุมชน

การที่ชุมชนสามารถรักษามิปัญญาในการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติได้อย่างเท่าเทียมกัน ทุกคนได้ใช้ทรัพยากรดังกล่าวมาเป็นเครื่องดำรงชีวิตได้อย่างพอเพียง ในขณะที่ยังสามารถรักษาความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติหรือระบบนิเวศไว้ได้ นอกจากเป็นความจำเป็นทางภววิสัยดังที่กล่าวมาแล้ว ชุมชนยังได้สร้างสรรค์ระบบอำนาจขึ้นมาเพื่อจัดการให้ทุกสิ่งทุกอย่างดำรงอยู่และสืบทอดคล้อยมาบนพื้นฐานดังกล่าว

ระบบอำนาจของชุมชนได้ก่อรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างคนกับทรัพยากรธรรมชาติ และคนกับคนทั้งภายในแต่ละชุมชนและระหว่างชุมชนได้อย่างเหมาะสม

ระหว่างคนกับทรัพยากรธรรมชาติก็คือ คนจะมีสิทธิครอบครองทรัพยากรก็เพียงเพื่อใช้ประโยชน์ และขณะใช้ประโยชน์เท่านั้น จะจับจองและยึดทรัพยากรไว้เกินใช้ประโยชน์ไม่ได้ เลิกใช้ประโยชน์เมื่อไรสิทธิก็จะกลับไปเป็นของส่วนรวม คนอื่นในชุมชนสามารถใช้ประโยชน์ได้ต่อ ถ้าเลิกใช้เมื่อไร ก็หมดสิทธิสิทธิทรัพยากรนั้นก็กลับไปเป็นสิทธิของส่วนรวมอีก

ชาวประมงเมื่อวางเครื่องมือลงในทะเล ไม่ว่าจะเป็นเครื่องมืออยู่กับที่ หรือเครื่องมือที่ลอยไปตามน้ำ ทุกคนจะรับรู้วาทะเลตรงนั้นคือสิทธิของผู้นั้น ใครจะไปวางทับหรือแย่งที่ไม่ได้ เจ้าของสิทธิเองก็จะแสดงให้เห็นชัดเจนว่าตนเองกำลังใช้สิทธิตรงไหนอยู่ เช่น ถ้าไม่สามารถเห็นเครื่องมือได้ เวลากลางวันก็จะติดธงเป็นสัญญาณ เวลากลางคืนก็จะใช้ตะเกียงวางไว้บนทุ่นเป็นสัญญาณ

การใช้ที่ดินเพาะปลูก หรือปลูกบ้าน ซึ่งดูเหมือนจะมีความถาวร สามารถจะกักตุนไว้เป็นของตนเอง ได้มาก แต่ที่ปรากฏก็คือไม่มีใครจับจองที่ดินไว้เกินกว่ากำลังผลิตของครอบครัว และถ้าใครเลิกใช้ที่เพาะปลูก หรือเลิกใช้ที่ปลูกบ้าน คนอื่นก็สามารถมาใช้ที่ตรงนั้นได้ และผู้ครอบครองสิทธิ์คนใหม่ยังคงมีสิทธิ์อยู่ตราบที่ ยังใช้ที่ตรงนั้นอยู่

ที่บ้านหาดเจ้าไหม ชาวประมงจะรื้อบ้านไปเรื่อย ๆ เพื่อไปหาแหล่งทำกินในทะเลที่เหมาะสม เมื่อ รื้อบ้านไปแล้วที่เดิมตนเองก็หมดสิทธิ์ ส่วนที่ใหม่ตรงไหนว่างก็สามารถตั้งเสาสร้างบ้านได้

ที่บ้านโคกสัก แม้จะตั้งชุมชนใหม่ แต่สมาชิกชุมชนก็ยอมรับกฎเกณฑ์ว่าถ้าครอบครัวใดย้ายออกไป จากชุมชน ที่ตรงนั้นจะต้องกลายเป็นของส่วนรวม เจ้าของเดิมจะถือเอาไว้เป็นกรรมสิทธิ์มิได้

การใช้ประโยชน์จากป่าก็เป็นไปในทำนองเดียวกัน ใครพบสิ่งที่ต้องการก่อน เช่น พืชผัก ผลไม้ ก็ถือว่าที่พบนั้นเป็นของคนนั้น แต่เมื่อเลิกเก็บเมื่อไรสิทธิ์ก็หมดไป การทำสัญลักษณ์จองรังผึ้ง จองฝักสะตอบนต้น สะตอไว้ ในฐานะผู้พบก่อน ก็จะได้เฉพาะฝักรังนั้น และฝักสะตอในช่วงที่ออกฝักนั้นนั้น จะจองยาวถาวรไป เลยไม่ได้

ทรัพยากรที่ใครยังไม่ใช้ประโยชน์ถือว่าเป็นสิทธิ์ของส่วนรวม หรือเมื่อบุคคลเลิกใช้ประโยชน์แล้ว ต้องคืนสิทธิ์ให้แก่ส่วนรวม ส่วนรวมที่ว่านี้ก็คือชุมชนนั่นเอง เพื่อว่าคนอื่น ๆ จะได้ใช้ประโยชน์ต่อไปภายใต้ หลักเกณฑ์ของชุมชน คือ ครอบครองทรัพยากรเฉพาะที่ใช้ประโยชน์ ชุมชนดังกล่าวก็คือหมู่บ้านหรือกลุ่ม บ้านที่รวมตัวอยู่ด้วยกันมีกิจกรรมทางด้านการทำกิน และทางสังคมร่วมกัน

แต่ว่าหมู่บ้านหรือกลุ่มบ้านแต่เดิมไม่ได้อยู่โดดเดี่ยว มีการติดต่อกับหมู่บ้านหรือกลุ่มบ้านอื่นด้วย มีหลายกรณีหมู่บ้านหรือกลุ่มบ้านต่าง ๆ ใช้ทรัพยากรแหล่งเดียวกัน บางลักษณะแหล่งทรัพยากรธรรมชาติ นั้นเป็นแหล่งรวมไม่ได้เป็นของชุมชนหมู่บ้านใดหมู่บ้านหนึ่ง เช่น ป่ากรุงชิง มีคนหลายหมู่บ้านใช้ประโยชน์ ร่วมกัน ป่าพรุที่ชาวบ้านโคกสักใช้ประโยชน์อยู่ ก็ปรากฏว่ามีคนในหลายหมู่บ้านมาร่วมใช้ประโยชน์เช่นกัน แต่ปรากฏว่าทุกคนที่เข้ามาใช้ทรัพยากรธรรมชาติดังกล่าวแม้มาคนละหมู่บ้าน แต่ต่างยึดถือกฎเกณฑ์เดียวกันคือ นำทรัพยากรมาเฉพาะที่ใช้ประโยชน์ ใครพบก่อนได้สิทธิ์ก่อน ถ้าเลิกใช้เมื่อไรก็หมดสิทธิ์ต้องคืนสิทธิ์ ให้ส่วนรวม ลักษณะเช่นนี้ก็ถือว่าเป็นส่วนรวมที่กว้างขวางหลายหมู่บ้านซึ่งเข้ามาสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันในเรื่อง การเข้าถึงทรัพยากรร่วมกัน ภายใต้กฎเกณฑ์เดียวกัน เป็นชุมชนหนึ่งเช่นกัน แต่เป็นชุมชนที่ใหญ่กว่าหมู่บ้านหรือกลุ่มบ้านเดียว อาจเรียกว่า *ชุมชนท้องถิ่น*

นอกจากนี้ชุมชนหมู่บ้านยังสร้างเครือข่ายความเป็น *ชุมชนท้องถิ่น* ในลักษณะของการเข้าไปหากิน ในเขตทรัพยากรที่อยู่ในเขตของอีกชุมชนหนึ่ง โดยการเข้าไปด้วยความเคารพในสิทธิของชุมชนนั้น และด้วยความเต็มใจของเจ้าของชุมชน ทั้งต่างฝ่ายต่างต้องพึ่งพาอาศัยกันในลักษณะนี้ ซึ่งเห็นได้ชัดเจนในกรณีของ ทรัพยากรทะเล เพราะสัตว์ทะเลไม่ได้อยู่ในเขตแน่นอน แต่เคลื่อนที่ไปมาตลอดเวลา ดังนั้นบางช่วงจะมีสัตว์ ทะเลไปขึ้นมากหรือชุกชุมอยู่ที่ทะเลหน้าชุมชนหนึ่ง แต่บางชุมชนมีสัตว์ทะเลขึ้นน้อย การข้ามเขตชุมชนจึง เกิดขึ้นได้เสมอ แต่เป็นการข้ามไปด้วยการรับรู้ว่าตนกำลังเข้าไปที่ทะเลหน้าชุมชนใด ซึ่งในวันข้างหน้าหน้า หน้า บ้านของตนมีสัตว์ทะเลชุกชุม ตนก็ยินดีต้อนรับประมงจากชุมชนอื่น

การเคารพสิทธิหน้าชุมชน และการเชื่อมโยงข้ามชุมชนเช่นนี้เป็นที่ยอมรับและรับรู้ร่วมกัน หากจะเป็นเข้าไปหลายวัน เจ้าของชุมชนก็ยินดีต้อนรับให้ไปจอดเรืออยู่หน้าบ้าน รวมทั้งให้ขึ้นไปอาบน้ำ กิน ข้าวปลาที่บนบ้านของตนด้วย ซึ่งก็เท่ากับเป็นการเข้าไปบอกกล่าวถึงการเข้ามาของสมาชิกต่างชุมชน (ไม่ได้ แอบเข้ามา หรือไม่ได้คิดว่าเป็นสาธารณสมบัติที่ใครจะใช้ประโยชน์ก็ได้) ในขณะเดียวกันก็แสดงถึงความยินดี และการต้อนรับของเจ้าของชุมชน ลักษณะเช่นนี้ทำให้ชุมชนต่าง ๆ ได้ร้อยรัดเข้าเป็นชุมชนท้องถิ่นเช่นกัน ภายใต้การใช้ทรัพยากรทะเลเดียวกัน

ทั้งนี้แม้ทะเลจะไม่มิเซตให้ระบุได้ชัดเจนเหมือนบนบก แต่ประมงพื้นบ้านจะรู้จักกันโดยใช้แนวเกาะแก่ง แนวประการัง และแนวทิวไผ่บนบกเป็นหลัก จากประสบการณ์ที่สืบทอดมาประมงพื้นบ้านจะรู้ว่าทะเลหน้าชุมชนของตนอยู่ตรงไหน และตรงไหนเป็นทะเลของหน้าชุมชนใด

ฐานที่มาของอำนาจชุมชนที่สามารถกำกับดูแลความสัมพันธ์ดังกล่าวมานี้มี 2 ฐานสำคัญ คือฐานจากอำนาจเหนือธรรมชาติ และฐานของชีวิตจริง

ฐานของอำนาจเหนือธรรมชาติเป็นฐานสำคัญของชุมชนหมู่บ้านมาตลอด เพราะเป็นฐานที่ก่อให้เกิดทั้งวิถีคิด และโลกทัศน์ในการทำความเข้าใจปรากฏการณ์รอบตัวทั้งปรากฏการณ์ทางสังคมและทางธรรมชาติ ชุมชนหมู่บ้านซึ่งมีความสัมพันธ์กับธรรมชาติอย่างใกล้ชิดเห็นความสำคัญและพลังอันยิ่งใหญ่ของธรรมชาติ และจัดวางตำแหน่งของมนุษย์เองว่าเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ (ความจริงในเรื่องเกิด แก่ เจ็บตาย เป็นสัจจะสำคัญที่มนุษย์ยอมรับถึงความ เป็นหนึ่ง ของธรรมชาติมาแต่ต้น) ชุมชนหมู่บ้านจึงสร้างวิถีคิดและโลกทัศน์ขึ้นมาในลักษณะที่ให้ความสำคัญกับธรรมชาติว่ามีอำนาจเหนือธรรมชาติคอยกำกับดูแลความเป็นไปของธรรมชาติทั้งมวลแม้แต่ชีวิตของมนุษย์เอง มนุษย์จะอยู่ร่มเย็นเป็นสุขก็ต้องเคารพในอำนาจนี้

เช่นตัวอย่างของอำนาจเหนือธรรมชาติที่มีอิทธิพลต่อการจัดระเบียบความสัมพันธ์ระหว่างคนกับทรัพยากรธรรมชาติ ต่อไปนี้

ชุมชนประมงพื้นบ้านภาคใต้เกือบร้อยละ 90 เป็นชุมชนมุสลิม ศาสนาอิสลามมีบทบาทอย่างสำคัญในการทำให้คนยึดมั่นในหลักการสิทธิชุมชน ที่ว่า ครอบครองทรัพยากรเฉพาะที่เป็นประโยชน์หรือใช้ประโยชน์ โดยไม่ทำลายความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากร แบ่งปันให้คนอื่น ๆ ได้เข้าถึงทรัพยากรโดยเท่าเทียมกัน โดยถือว่าทรัพยากรเป็นสมบัติของส่วนรวมที่ทุกคนต้องช่วยกันรักษา

คำตอบของประมงพื้นบ้านเกี่ยวกับการใช้ทะเลตามหลักการดังกล่าวนั้น นอกจากเพราะพวกเขาเห็นถึงความสำคัญทะเลที่มีต่อชีวิตของเขาแล้ว จะได้คำตอบควบคู่มาเสมอว่าเกี่ยวกับสมบัติของพระเจ้า และบางครั้งคำตอบเกี่ยวกับสมบัติของพระเจ้าจะกลายเป็นคำตอบหลักเสียด้วยซ้ำ เช่น "โลกทั้งโลก อัลเลาะห์สร้างขึ้นมาเพื่อให้คนเอาไปใช้ประโยชน์ สิ่งที่เราเอาไปใช้ประโยชน์ไม่ได้ ห้ามทำลายเด็ดขาด" และ "ต้องเป็นเครื่องมือที่ไม่ส่งผลกระทบให้ผู้อื่นเดือดร้อน ถ้าทำให้ผู้อื่นเดือดร้อนเราทำไม่ได้ ศาสนาอิสลามสอนอยู่ ทะเลพระเจ้าเป็นเจ้าของ ภูเขา ทุกสิ่งทุกอย่าง สร้างมาให้มนุษย์ทุก ๆ คน ไม่ใช่เฉพาะคนเดียว" ชาวมุสลิมที่บ้านหาดเจ้าไหมพูดชัดเจนถึง "อาลาล-หะรอม" จากคำสอนของศาสนา ซึ่งมีความหมายรวมกันหมายถึงการอนุรักษ์ให้มีความยั่งยืน

แต่เดิมชุมชนมุสลิมเองก็ยังมีเชื่อเรื่องผีปะปนอยู่มาก เช่นที่ บ้านหาดเจ้าไหม พบความเชื่อว่ามีผีเป็นเจ้าของป่า เจ้าของต้นไม้ ในทะเลก็มีผีเป็นเจ้าทะเล ทุกเดือน 6 ชาวบ้านหาดเจ้าไหมที่นับถือบูชาผีทะเลจะทำพิธีบูชาผี เพื่ออธิษฐานให้อยู่รอดปลอดภัยและหาปลาได้คล่อง เพียงแต่ว่าในปัจจุบันความเชื่อเรื่องผีแบบเดิมได้หายไปมากแล้ว เพราะการขยายตัวของอิทธิพลการจัดองค์กรแบบใหม่ของศาสนาอิสลาม ที่มีอิทธิพลลงไปถึงท้องถิ่น ทำให้เกิดการเน้นย้ำในความเป็นอิสลามชัดเจนขึ้น โดยโรงเรียนสอนศาสนาที่เกิดขึ้นโดยทั่วไปจะทำหน้าที่อย่างเข้มแข็ง นอกจากนี้คณะกรรมการมุสลิมระดับต่าง ๆ จะทำหน้าที่อย่างจริงจังด้วยที่จะทำให้ผู้นำศาสนาในชุมชนได้เน้นย้ำถึงหลักการของอิสลาม ซึ่งมีหลักสำคัญว่า โลกนี้พระเจ้าสร้าง พระเจ้าควบคุมความเป็นไปของโลก ศาสนาอิสลามไม่มีเรื่องอิทธิพลของภูติผีอย่างที่บ้านเชื่อถือมาแต่เดิม ใครยังเชื่อถืออยู่จะไม่ใช่มุสลิมแท้ แต่ความเชื่ออันเป็นแก่นสารว่ามีสิ่งเหนือธรรมชาติดลบันดาลให้มนุษย์ประสบความสำเร็จหรือได้รับโทษทัณฑ์ก็ยังคงมีอยู่เช่นเดิม เพียงแต่ลักษณะของการผลิตซ้ำได้ถ่ายทอดอำนาจจากผีมาเป็นอำนาจของพระเจ้า เช่นการเลิกเซ่นไหว้แม่ย่านางเรือก่อนออกทะเลแล้วเปลี่ยนมาเป็นการขอดูอาแทน ส่วนสาระในการขอพรนั้นเหมือนกันคือขอให้ปลอดภัย และได้สัตว์ทะเลกลับมาอย่างเพียงพอ

ชาวเล บ้านหาดราไวย์ เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่เชื่อผีมาแต่เดิม ผีสำคัญคือ ผีบรรพชน ชาวเลเชื่อว่า ผีบรรพชนจะอำนวยโชคลหรือลงโทษพวกเขาจากพฤติกรรมที่พวกเขากระทำ การรักษาความอุดมสมบูรณ์ของ ทะเลเป็นสิ่งที่พวกเขาคิดว่าต้องทำเพื่อความอยู่รอดของทุกคนในชุมชน ถ้าใครฝ่าฝืนจะถูกผีบรรพชนลงโทษ ในขณะที่เดียวกันถ้าเขายังใช้วิธีทำมาหากินที่ไม่ฝ่าฝืนหลักการดังกล่าว เขาก็จะไม่อึดคัดในเรื่องการจับปลา เพราะผีบรรพชนจะคอยช่วยอยู่ ในทะเลก็มีผีคอยดูแลอยู่ ผู้ใช้ทะเลจะต้องบนบานอยู่เสมอ

ผู้ที่อยู่กับป่าเขาเช่นที่กรุงชิง จะตัดไม้ใช้อย่างระมัดระวัง ไม้บางอย่างซึ่งเป็นไม้ที่สำคัญต่อชีวิตของ ป่า เช่นไม้ใหญ่ ๆ พวกเขาจะไม่ตัด เหตุผลก็คือมีผีอยู่ ถ้าเข้าป่าแล้วห่อข้าวไปกินด้วยต้องตั้งสังเวยเจ้าที่ ก่อนจึงจะกินได้ การจับผึ้งหลวงก่อนจับต้องเสียไก่ 1 ตัว บูชาผีที่ดูแลรังกับผึ้ง หากไม่ทำผึ้งจะต่อยหรือเกิดเหตุร้ายอย่างใดอย่างหนึ่ง นอกจากนี้ตามแม่น้ำลำคลองพวกเขาก็ไม่กล้าทำให้สกปรก เช่น "อุจจาระ บัสสาวะ เอาหมูที่ฆ่าชำแหละลงไปล้าง ชักมุ้ง" เพราะกลัว "ทวดกลาย" ลงโทษ เป็นต้น (ทวดคือผีประจำถิ่นซึ่งมีอยู่ หลายตน ทวดกลายเป็นผีประจำถิ่นที่คนหลายชุมชนเคารพนับถือ) ที่บ้านโคกสักแม้จะเป็นชุมชนมุสลิม แต่ ปรากฏว่ามีความเชื่อเรื่องผีที่ฝังสถิตอยู่ในต้นไม้ โดยพวกเขาจะไม่กล้าตัดไม้เสม็ดต้นใหญ่ ๆ ในป่าพรุถ้าไม่ จำเป็นจริง ๆ ซึ่งก็ไม่แตกต่างจากชาวมุสลิมที่บ้านหาดเจ้าไหม ที่เมื่อเข้าป่าจะหุงข้าวต้มแกงหรือหรือกินข้าว ห่อจะต้องตั้งอาหารควาหวานเช่นผีก่อน

ในชุมชนพุทธซึ่งมีความเชื่อในอำนาจของผีอยู่อย่างหนาแน่นนั้น ยังนำหลักศาสนาพุทธบางประการ มาตีความเพื่อผลิตซ้ำความสัมพันธ์ข้างต้นด้วย เช่น มีการนำศีลห้าข้อที่ 1 มาอธิบายว่าถ้าจับปลาหรือจับสัตว์ มาเพียงใช้เท่าที่จำเป็น จะไม่บาป อาทิ จับสัตว์ตัวโตมาเป็นอาหาร แต่ถ้าจับแบบไม่เลือกตัวเล็กตัวใหญ่ หรือ จับมาเกินความจำเป็นก็ถือว่าบาป เป็นต้น บางคนเชื่อว่าการที่ชุมชนประมงพื้นบ้านส่วนใหญ่เป็นชุมชนมุสลิม ก็เพราะการตีความในเรื่องปาณาติบาตดังกล่าว ทำให้คนพุทธไม่นิยมประกอบอาชีพประมง

อำนาจที่มีฐานจากความเชื่อดังกล่าวมีผลในการจัดระเบียบความสัมพันธ์ในชุมชนหมู่บ้านมาโดยตลอด และเป็นอำนาจที่สำคัญเสมอมา เพราะไม่เพียงคนจะถูกลงโทษในชาตินี้เท่านั้น แต่รวมถึงชาติหน้า ด้วย และเป็นโทษที่ไม่อาจรู้ขอบเขต ได้ อาจจะมีชีวิต และไม่อาจรู้กาละ แลเทศะว่าจะเกิดเมื่อไร และที่ไหน

อำนาจอีกลักษณะหนึ่งที่ชุมชนสร้างขึ้นมาเพื่อดูแลความสัมพันธ์ต่าง ๆ ของคนในสังคมคืออำนาจ ของความเป็นจริงในชีวิตประจำวันที่จะต้องสัมผัสได้ หากมีการฝ่าฝืน ก็จะมีการลงโทษโดยวิธีของสังคมใน ชุมชนนั้น ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นการลงโทษที่ไม่รุนแรง เช่น การว่ากล่าวตักเตือนโดยผู้อาวุโส การตักเตือนในทาง การไม่พูดคุยด้วย การแทรกแซงผ่านพ่อแม่ แต่ว่าอำนาจดังกล่าวก็มีผลมาตลอด เพราะเป็นการลงโทษทาง สังคม ซึ่งเป็นเรื่องที่คนยากจะหลีกเลี่ยงหรือทนทานได้ เนื่องจากคนต้องอยู่ร่วมกับผู้อื่นในชุมชน ไม่สามารถ จะแยกตัวไปอยู่คนเดียวได้ เช่นจะพบว่า ชาวประมงพื้นบ้านในแต่ละชุมชนจะใช้เครื่องมือทำการประมงคล้าย ๆ กันหมด ไม่มีใครใช้เครื่องมือที่มีประสิทธิภาพมากกว่าคนอื่น แม้คนที่มียุทธเหนือคนอื่นก็ยังคงปฏิบัติเช่นนี้ เหตุผลสำคัญก็คือ

"เราอยู่ด้วยกัน ถ้าทำอย่างนั้นมันเอาเปรียบคนอื่น จะอยู่กันได้อย่างไร คนอื่นเขาก็ต้องว่า" ซึ่งในชุมชนอื่น ๆ ก็มีปรากฏการณ์เหล่านี้ชัดเจน เช่น ผู้ที่ตั้งอยู่ในเขตป่าไม่มีใครโค่นป่าตามอำเภอใจเพื่อมาใช้ในสิ่งที่ไม่จำเป็น เช่น การสร้างบ้านอย่างใหญ่โต ไม่เพียงเพราะไม่กล้าฝ่าฝืนอำนาจเหนือธรรมชาติที่ดูแลปกป้องป่าเท่านั้น แต่ยังรวมถึง ไม่มีใครทำหอก ไม่รู้จะปลูกทำไม อีกอย่างการโค่นไม้ไม่ใช่ใครจะทำได้ ชาวบ้านเขาช่วย กันดูแล คอยเตือนกัน"

ประสิทธิภาพของอำนาจชุมชนไม่ว่าจะลักษณะใดพบว่ามีข้ออยู่ที่ยังค้างคาอยู่บ้าง เช่น ไม่ใช่เพราะมีอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ลงโทษคนให้เห็นชัดเจน คนจึงเกรงกลัวไม่ทำความผิด หรือเพราะมาตรการแทรกแซงของชุมชนได้ปฏิบัติงานอย่างต่อเนื่องจนคนจึงเกรงกลัวไม่ทำความผิด แต่เป็นเพราะคนเต็มใจที่จะปฏิบัติ เพราะเป็นการปฏิบัติที่เกิดประโยชน์แก่ทุกคน

อำนาจของชุมชนไม่มีรูปร่างที่เห็นได้ชัดเจน ไม่มีข้อบัญญัติเป็นลายลักษณ์ ไม่มีองค์กรที่ถูกสร้างขึ้น มาดูแลเรื่องนี้โดยตรง ไม่มีบุคคลที่ถูกกำหนดขึ้นมาเพื่อดำเนินการเรื่องนี้โดยเฉพาะ แต่ทุกสิ่งทุกอย่างรวมอยู่ในวิถีชีวิตที่เป็นองค์รวมของคนในชุมชนอย่างแยกกันไม่ออกจากชีวิต ด้านอื่น ๆ สมาชิกของชุมชนปฏิบัติกันอย่างนั้นเป็นอัตโนมัติ ไม่ได้รู้สึกว่าคุณบังคับให้ปฏิบัติอย่างที่คนรู้สึกต่อกฎหมายในปัจจุบัน เพราะพวกเขาได้ถูกขัดเกลา (socialization) ตลอดเวลาตั้งแต่เด็กพร้อมกับการขัดเกลาเรื่องอื่น ๆ จนกลายเป็นวิถีชีวิตโดยรวมของคนในชุมชนนั้น ๆ สถาบันที่ทำหน้าที่ขัดเกลาก็เป็นสถาบันหลักของสังคมที่ทำหน้าที่ทั่ว ๆ ไปในสังคมนั้นเอง ที่สำคัญเช่น สถาบันความเชื่อ สถาบันครอบครัว สถาบันเครือญาติ สถาบันผู้อาวุโส

กล่าวได้ว่าอำนาจของชุมชนที่ได้รับการผลิตสร้างและผลิตซ้ำทั้งในรูปอำนาจเหนือธรรมชาติ และอำนาจที่เป็นรูปธรรมในชุมชนดังกล่าว สามารถดูแลจัดการในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติและคนกับคนได้ราบรื่นตลอดมา จนเกือบจะไม่ต้องพึ่งพิงอำนาจกฎหมายของบ้านเมืองเลย จึงไม่แปลกที่จะพบว่าชาวบ้านจะรู้สึกแปลกหน้ากับข้าราชการ กฎระเบียบ และกฎหมายของบ้านเมืองอย่างมาก ถ้าเลือกได้ชาวบ้านเลือกที่จะไม่ยุ่งกับทางการบ้านเมือง

3. สรุปความหมายสิทธิชุมชน

จากที่กล่าวมาสรุปได้ว่ารากฐานของชุมชนคือทรัพยากรธรรมชาติ และชุมชนได้สร้างวัฒนธรรมของตนเองเพื่อเข้าถึง ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรดังกล่าว ทำให้ในด้านหนึ่งชุมชนสามารถจัดการให้สมาชิกใช้ประโยชน์จากทรัพยากรได้อย่างทั่วถึงและเท่าเทียม ในอีกด้านหนึ่งชุมชนสามารถกำกับดูแลให้สมาชิกช่วยกันรักษาความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรไว้ได้

และนี่คือสิทธิชุมชนท้องถิ่นโดยรากฐานที่สุด เพราะถ้าไม่มีฐานทรัพยากร ชุมชนเหล่านี้ก็เกิดไม่ได้ เลี้ยงและสืบทอดตัวเองไม่ได้ กระทั่งไม่สามารถสร้างสรรค์วัฒนธรรมใด ๆ ของชุมชนขึ้นมาได้

สิทธิของชุมชนตามนัยนี้จึงมีองค์ประกอบของความหมายที่สำคัญ 2 ประการ องค์ประกอบแรก คือ ภูมิปัญญาในการเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ องค์ประกอบที่สอง คืออำนาจของชุมชนในการจัดการเรื่องการเข้าถึงและใช้ทรัพยากรดังกล่าวให้สมาชิกของชุมชนสามารถใช้ประโยชน์ได้ทั่วถึงและพอเพียง บนพื้นฐานของการรักษาความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติหรือระบบนิเวศไว้ได้ โดยใช้หลักว่าทรัพยากรธรรมชาติเป็นสมบัติหรือเป็นสิทธิของส่วนรวม บุคคลมีสิทธิชั่วคราวขณะทำกินหรือใช้ประโยชน์เท่าที่จำเป็น

อุดมการณ์สิทธิชุมชน

แม้ว่าชุมชนจะมีอำนาจในการควบคุมสมาชิกให้ปฏิบัติตามแนวทางดังที่กล่าวมา แต่ว่าอำนาจดังกล่าวก็ไม่ใช่อำนาจที่บังคับกะเกณฑ์จนคนไร้ความหมาย แต่เป็นอำนาจที่ประชาชนมีพื้นที่เคลื่อนไหวของตนเองค่อนข้างมาก ดังจะเห็นได้ว่าอำนาจดังกล่าวไม่ได้แสดงบทบาทในการบังคับ แต่แสดงบทบาทในการให้การเรียนรู้ในสิ่งที่ทุกคนโดยส่วนรวมได้ประโยชน์ สิ่งที่จะสะท้อนให้เห็นกระบวนการนี้ชัดเจนก็คือคนมีความเต็มใจที่จะปฏิบัติตามแนวทางที่อำนาจชุมชนวางไว้ที่เรียกว่า "สิทธิชุมชน" มากกว่าที่จะถูกอำนาจบังคับ ดังจะเห็นได้จาก "อุดมการณ์สิทธิชุมชน"

อุดมการณ์เป็นคุณลักษณะภายในของคนหรือลักษณะอัตวิสัยที่เกิดจากคนได้มีประสบการณ์ในโลกความเป็นจริง เป็นคุณลักษณะของการให้คุณค่าและความสำนึก โดยที่อุดมการณ์จะเป็นทั้งผลผลิตของโลกความเป็นจริง(ตามที่สังคมให้ความหมาย) ในขณะเดียวกันก็ทำหน้าที่ในการผลิตซ้ำหรือสืบทอดความเป็นจริงนั้นด้วย

จากการศึกษาชุมชนหมู่บ้านภาคใต้ 5 แห่งพบว่าระบบสิทธิชุมชนนั้นสะท้อนให้เห็นอุดมการณ์ของคนในชุมชนที่สำคัญ 2 ประการ

1. อุดมการณ์การรักษาทรัพยากรธรรมชาติ

"อย่างนี้ใช้ทะเลอย่างกอบโกย ถ้าประมงทำแบบนี้หมด ไม่เกินหนึ่งเดือนทุกสิ่งทุกอย่างหมดทะเลแน่นอน พวกเราไม่ทำอย่างนี้แน่นอน เราทำมาหากินมาตั้งแต่รุ่นปู่รุ่นพ่อ เราหากินกันแต่วัน ๆ ไม่คิดจะร่ำรวย กอบโกย เราต้องรักษาทะเลไว้ชั่วลูกชั่วหลาน"

"ความเป็นชุมชนบ้านเจ้าไหมจึงมีใช้จำเพาะแต่คน บ้านเรือน สภาพทางกายภาพของหมู่บ้าน เท่านั้น แต่หมายรวมถึงทรัพยากรธรรมชาติ กุ้ง หอย ปู ปลาต่าง ๆ ปลาดุกหยง และหญ้าทะเล ตลอดจนกระต่าย ศาสนา คติความเชื่อ การละเล่น ศิลปะการแสดงพื้นบ้าน ทั้งหมดทั้งสิ้น"

"ในการเก็บผลไม้และพืชผักในเขตป่า...ให้เก็บเอาได้แต่ผลหรือผัก ห้ามตัดโค่นหรือรบกวนกิ่งเขาสอนต่อ ๆ กันมาว่า 'โค่นตัดรานกิ่งก็เหมือนโค่นตัดรานชีวิต' เพราะไม่เช่นนั้นให้ผลเก็บเกี่ยวได้ตลอดไป ต้องรู้ค่าเห็นคุณ"

คำบอกเล่าและข้อความข้างต้นนี้สะท้อนให้เห็นอย่างชัดเจนว่าชาวบ้านมีความสำนึกในการอยู่กับทรัพยากรธรรมชาติในลักษณะที่ธรรมชาติไม่ใช่เป็นเพียงสิ่งหนึ่งที่มีอยู่ภายนอกเพื่อการใช้ประโยชน์เท่านั้น แต่เป็นส่วนหนึ่งของชีวิต มีความหมายต่อชีวิต เป็นส่วนหนึ่งในองค์รวมของชีวิต จึงไม่แปลกแต่ประการใดที่จะพบเรื่องเล่าที่บ้านหาดเจ้าไหมว่าปลาดุกหยงหรือพะยูน คือหญิงสาวตั้งท้องจนน้ำเสียชีวิตแล้วกลับชาติมาเกิด

อุดมการณ์การรักษาทรัพยากรธรรมชาติยังสะท้อนให้เห็นได้จากประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ ของชุมชน เช่น ชุมชนประมงมุสลิม เมื่อใครสร้างเรือใหม่หรือซื้อเรือมาใหม่ก่อนจะออกทะเล จะต้องประกอบพิธีสวดละหมาดอายัต โดยจะเชิญเพื่อนบ้านมาร่วมพิธีด้วย พิธีดังกล่าวนี้เท่ากับเป็นการย้ำเตือนถึงอุดมการณ์รักษาทะเล โดยมีพระเจ้า และเพื่อนบ้านรับรู้ถึงเจตนาดังกล่าว

ที่บ้านหาดราไวย์ ชาวเลซึ่งแม้ส่วนใหญ่จะหันมานับถือศาสนาพุทธ บางส่วนนับถือศาสนาคริสต์ แต่ความเชื่อที่เป็นรากฐานของกลุ่มจริง ๆ คือความเชื่อเรื่องผี ก่อนจะนำเรือใหม่ออกทะเลพวกเขาจะให้โต๊ะหม้อ (หม้อมี) ทำพิธีประพรมน้ำมนต์เรือ ซึ่งก็คือการเตือนย้ำให้เจ้าของเรือระลึกถึงอุดมการณ์ที่บรรพชนยึดถือมาแต่เดิมคือการไม่ทำลายทะเล ถ้าฝ่าฝืนมีจะลงโทษ

ในการอยู่กับป่าชุมชนจะมีพิธีกรรมมากมายที่ชาวบ้านถือเป็นแนวปฏิบัติ เช่น การไม่ตัดต้นไม้ใหญ่ ด้วยเชื่อว่ามีผีสิงสถิตอยู่ เมื่อนำอาหารห่อเข้าไปกินในป่าต้องตั้งสังเวยข้าวแกกเจ้าที่ก่อน ชาวสวนชาวไร่เมื่อเก็บเกี่ยวผลผลิตเรียบร้อยแล้ว ก็จะเอาไก่ไปเซ่นไหว้เจ้าที่ ความเชื่อว่าทรัพยากรธรรมชาติล้วนมีเจ้าของดูแลอยู่ จะโค่นจับหรือใช้ประโยชน์ตามใจชอบไม่ได้ สะท้อนให้เห็นอย่างชัดเจนถึงอุดมการณ์รักษาธรรมชาติเช่นกัน

2. อุดมการณ์ชีวิตชุมชน-ท้องถิ่น

"เราต้องนึกว่าคนอื่นจะเดือดร้อนไหม คนบ้านอื่นจะเดือดร้อนไหม จะเอาแต่ตัวเราไม่ได้"

"คนกรุงชิงจะเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กันและกัน หากมีเรื่องขัดใจกันก็จะมีผู้ใหญ่ไกลเกลี่ยให้ปอง

ตอกลง ผู้ใหญ่จะตักเตือนสั่งสอนให้บุตรหลานรักใคร่กัน...คำที่เตือนกันจะสั้น ๆ ง่าย ๆ ว่า
อย่าทำลูกเหว' เราพี่น้องกัน"

"สิทธิความเป็นชุมชน มีความห่วงหาอาทรต่อกันและกันของคนในชุมชน เป็นสายใยร้อย
รัดทั้งในระดับชุมชน คือ เมตตากฎา จากจิตสำนึกเคารพยำเกรงต่อพระผู้เป็นเจ้าผู้ทรง
กรุณาปรานียิ่งเสมอ แล้วแผ่ขยายไปสู่พี่น้องมุสลิมในชุมชน เริ่มจากคนครอบครัว
เครือญาติ ผู้คนอื่นๆ ในชุมชนและสาธารณะ ตลอดถึงสรรพสิ่งทั้งปวง และทั้งในระดับ
สามัญ อาศัยพลังสามัคคีเพื่อการดำรงชีวิตด้วยกัน"

คำบอกเล่าและข้อความที่ยกตัวอย่างมาข้างต้นนี้ คือความสำคัญของคนในชุมชนหมู่บ้าน ที่สะท้อน
ให้เห็นอุดมการณ์ชีวิตชุมชน คือเห็นการอยู่ร่วมกัน แบ่งปันเอื้อเฟื้อกัน เป็นธรรมชาติชีวิตหรือวิถีชีวิตที่ต้อง
เป็นเช่นนั้น ไม่ว่าความสำนึกนั้นจะมาจากข้อเท็จจริงในชีวิต "เราทั้งหลายล้วนพี่น้องกัน" (คืออยู่แบบพึ่งพาซึ่ง
กันและกัน) หรือมาจาก "เราทั้งหลายล้วนเป็นลูกหลานของพระเจ้าด้วยกัน" ก็มาจากความเชื่อที่ได้รับการ
ปลูกฝังมา ล้วนสะท้อนให้เห็นว่าการรวมกันอยู่เป็นชุมชนที่เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กันไม่ใช่ข้อสรุปที่เกินเลย หรือเป็น
ภาพฝันที่คนรุ่นหลังวาดขึ้นเอง หรือเป็นเพียงปรากฏการณ์ที่ชาวบ้านไม่มีทางเลือก แต่เป็นเรื่องจริงที่เกิดขึ้น
มาอย่างยาวนานในประวัติศาสตร์ของหมู่บ้าน เป็นความจริงที่เกิดโดยชาวบ้านมีแรงอุดมการณ์ขับเคลื่อนใน
การสืบทอดอย่างจริงจังด้วย

อุดมการณ์ชีวิตชุมชนนี้สะท้อนให้เห็นอย่างชัดเจนในเรื่องของการ "เอาธุระ"² คือสมาชิกในชุมชนจะ
เอาใจใส่ในความทุกข์ยากหรือปัญหาของคนอื่นหรือของส่วนรวม แล้วพยายามหาทางช่วยเหลือ ไม่เพิกเฉย
การเอาธุระพบได้ในชีวิตทุก ๆ ด้าน เช่น สมัยก่อนถ้าจะปลูกบ้านไม่ต้องจ้างใคร เพราะคนในหมู่บ้านจะช่วย
กัน "ช่วยกันปลูกสร้างบ้านเรือน ทำคนเดียวไม่ได้ " ลูกหลานแม้จะปล่อยให้เล่นกันเองอยู่ในหมู่บ้านก็ไม่
ต้องกลัวอันตราย เพราะทุกคนที่พบเห็นจะช่วยกันดูแล ถ้าบ้านไหนจัดงาน เช่น งานบวช งานแต่งงาน งาน
ศพ คนในชุมชนจะถือเป็นธุระที่ต้องไปช่วยงานอย่างเต็มที่ เป็นต้น

ปัญหาสำคัญของชุมชนเบาบางลงไปมากจากการเอาธุระของคนในชุมชน เช่น ที่กรุงชิง ลำคลอง
ต่างในฤดูน้ำจะมีน้ำเซียวกราก เพราะเป็นเขตคันน้ำ ทำให้ตลิ่งพังทลายอยู่เนือง ๆ ชาวบ้านถือเอาปัญหานี้
เป็นธุระของตัวเอง จึงต่างก็ช่วยกันปลูกกอไผ่ตามบริเวณชายคลอง ใครเข้าไปบริเวณกรุงชิงจึงเห็นกอไผ่ขึ้น
อยู่ทั่วไปบริเวณริมคลองดังกล่าว

ในชุมชนประมงนอกจากชาวประมงจะอยู่แบบช่วยเหลือซึ่งกันและกันดังที่กล่าวมาแล้ว ก็ยังมีกิจ
กรรมอีกมากที่แสดงถึงการเอาธุระในปัญหาของคนอื่นหรือปัญหาของส่วนรวม เช่น สำหรับผู้ออกทะเลไม่ได้
อาจเพราะอายุมาก ป่วย หรือพิการ คนในชุมชนจะถือเป็นธุระที่จะนำกุ้ง หอย ปู ปลา ที่ตนจับได้มาแบ่งปันให้
เป็นต้น

ด้วยการให้ความสำคัญในปัญหาของคนอื่นหรือของส่วนรวมเช่นนี้ ทำให้เกิดประเพณีบางอย่าง
ปฏิบัติต่อเนื่องมาแต่อดีตแพร่หลายอยู่ทั่วไป เรียกว่า "การกินน้ำชา" ซึ่งก็คือการที่คนในชุมชนจะมาประชุม
พร้อมกันในสมัยก่อนก็มีการจัดเลี้ยงน้ำชากันจริง ๆ ปัจจุบันก็แปรรูปเป็นอย่างอื่นบ้างตามความสะดวก เช่น
การเลี้ยงข้าว แต่ก็เรียกว่าการเลี้ยงน้ำชาเหมือนเดิม จุดประสงค์จริงไม่ได้อยู่ที่การเลี้ยง แต่อยู่ที่การมาร่วมกัน
ปรึกษาหารือช่วยเหลือผู้ที่ได้รับความเดือดร้อน เช่น เรือที่ใช้ออกจับปลาเสียหาย เจ็บป่วยขาดหนักและไม่มี
เงินรักษา รวมทั้งการปรึกษาหารือเพื่อกิจการสาธารณะเช่น การสร้างบารายสำหรับการทำละหมาดรวมกัน
การต่อเติมมัสยิด

² เป็นคำพูดที่ใช้โดย ดร.อุทัย ดุลยเกษม

ในชุมชนมุสลิมจะมีประเพณีอันเนื่องมาจากศาสนา ที่สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของการเอาธุระในความเดือดร้อนของคนอื่น คือความเชื่อที่ว่าสมาชิกของชุมชนถ้าเก็บเงินไว้ในธนาคารโดยไม่ทำประโยชน์อะไร จะต้องนำส่วนหนึ่งมาแจกจ่ายช่วยเหลือผู้ยากไร้ เช่น ที่บ้านเลถ้าใครมีเงินเก็บไว้ในธนาคารตั้งแต่ 20,000 บาทขึ้นไป จะต้องนำร้อยละ 2 ของเงินที่มีอยู่ทั้งหมดออกมาแจกจ่ายดังกล่าว

ในชุมชนมุสลิมยังมีประเพณีอีกหลายอย่าง ที่สะท้อนให้เห็นถึงการเอาธุระของคนอื่นหรือส่วนรวม เช่น ประเพณีรายอ เมาลิด ซึ่งจะเน้นเรื่องการบริจาคทาน เป็นต้น

ที่บ้านหาดราไวย์ เมื่อบ้านใดมีคนตายและจัดพิธีศพที่บ้าน ชาวบ้านทุกครัวเรือนจะไปร่วมงานศพ โดยต้องนำฟืนไปคนละดุ้น จะขาดไม่ได้ และฟืนนี้จะถูกใช้สุมไฟในเวลากลางคืนเพื่อให้เกิดแสงสว่างสำหรับงานศพนั้น แม้ปัจจุบันจะมีไฟฟ้าใช้แล้ว ประเพณีก็ยังดำรงอยู่

ที่บ้านกรูชิง ก็มีขนบธรรมเนียมหลายอย่าง ที่สะท้อนให้เห็นถึงการเอาธุระ เช่น เมื่อบ้านใครมีงาน เช่น บวชนาค แต่งงาน ชาวบ้านจะถือว่าเป็นธุระต้องมาช่วยงาน โดยจะเน้นการบอกด้วยปาก ซึ่งผู้ที่ได้รับการบอกให้ว่าน จะถือว่า *"บอกปากสำคัญกว่าบอกบัตร บอกปากต้องไปช่วยงานตลอดงาน"*

การเอาธุระในปัญหาของคนอื่นหรือปัญหาของสาธารณะนี้ไม่จำกัดอยู่ในเฉพาะชุมชนใดชุมชนหนึ่งเท่านั้น แต่ได้ขยายข้ามชุมชนด้วย เพราะความสำนึกนี้ไม่ได้ถูกจำกัดด้วยขอบเขตของชุมชนของตนเอง ดังจะเห็นตัวอย่างจากประเพณีกินน้ำชาที่กล่าวมาข้างต้น ที่ไม่ใช่มีเฉพาะแขกในชุมชนเท่านั้นที่มาร่วมงาน แต่แขกจากชุมชนอื่นก็มาร่วมด้วย ด้วยความรู้สึกร่วมกันว่าอะไรต้องช่วยกัน รวมทั้งข้อแตกต่างทางวัฒนธรรมบางอย่างไม่ได้เป็นข้อจำกัดของการเอาธุระนี้ เนื่องจากข้อแตกต่างดังกล่าวไม่ได้มีสาระเหนือไปกว่าประสบการณ์ของชีวิตที่ต้องใช้ทรัพยากรร่วมกันบนพื้นฐานของการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ดังจะเห็นได้ว่าการเอาธุระข้ามชุมชนนั้นไม่มีพรมแดนใด ๆ เลยสำหรับชุมชนพุทธกับมุสลิม

การกล่าวถึงอุดมการณ์โดยสังเขปนี้ เพื่อที่จะทำความเข้าใจว่าระบบสิทธิชุมชนที่ดำรงอยู่นั้น มีทั้งความเป็นจริงที่แต่ละต้องสัมผัสได้ ซึ่งสมาชิกของชุมชนได้ประโยชน์โดยตรงจากความเป็นจริงนี้ และมีอุดมการณ์เป็นแรงผลักดันอยู่เบื้องหลัง ไม่มีระบบความสัมพันธ์ของมนุษย์ระบบใดที่ไม่มีอุดมการณ์เป็นแรงขับเคลื่อนสำคัญอยู่ด้วย หรือถ้ากล่าวอีกอย่างหนึ่งก็หมายความว่าสิทธิชุมชนนั้นเป็นทั้งความเป็นจริงและเป็นทั้งอุดมการณ์ โดยที่อุดมการณ์นั้นเป็นรูปการจิตสำนึกของคน ซึ่งเมื่อเกิดแล้วสามารถคงอยู่ได้ แม้ว่าความเป็นจริงภายนอกจะเปลี่ยนไปแล้ว เช่น ที่บ้านเล ทะเลเสื่อมโทรมลงมากแล้ว ชาวบ้านส่วนหนึ่งต้องหันไปร่วมมือกับประมงพาณิชย์ แต่ชาวบ้านส่วนใหญ่ก็ยังยึดมั่นกับการประมงแบบเดิม ทั้งที่การดำรงชีวิตเดือดร้อนลงอย่างมาก ที่ชาวประมงพื้นบ้านส่วนใหญ่ยังทำเช่นนั้นก็เพราะแรงผลักดันของอุดมการณ์เป็นสำคัญ ที่กล่าวเช่นนั้นก็เพื่อจะไปสู่อธิปไตยว่า แม้ปัจจุบันระบบสิทธิชุมชนจะอ่อนล้าไปมาก บางแห่งสมาชิกของชุมชนจำเป็นต้องละเมิดหลักการสิทธิชุมชนเสียเอง เพื่อความอยู่รอด เช่น ประมงพื้นบ้านบางส่วนหันมาใช้เครื่องมือประมงแบบทำลายทะเล ในขณะที่คนอื่นยังใช้แบบเดิมอยู่ ชาวบ้านบางคนต้องร่วมขบวนการลักลอบตัดไม้ แต่เอาเข้าจริงแล้วในส่วนที่เป็นอุดมการณ์ยังพอมียุติในกลุ่มคนเหล่านี้ (หมายความว่า การรื้อฟื้นหลักการสิทธิชุมชนยังมีทางเป็นไปได้) ดังจะเห็นตัวอย่างที่บ้านหาดเจ้าไหม ที่การรุกเข้ามาของอวนรุน และธุรกิจแปปลา ทำให้ชาวบ้านจำนวนไม่น้อยหันมาทำอวนรุนบ้าง ทะเลจึงถูกซ้ำเติมหนักหน่วงลงไปอีก ต่อเมื่อชาวบ้านบางกลุ่มร่วมมือกับองค์กรพัฒนาเอกชนและนักวิชาการจากมหาวิทยาลัย พยายามรื้อฟื้นหลักการสิทธิชุมชนโดยให้ชาวบ้านเล็กทำอวนรุน ในขณะที่พยายามดำเนินการให้ทางราชการปราบปรามไม่ให้เรืออวนรุนจากภายนอกรุกเข้ามาในเขตชุมชนบ้านหาดเจ้าไหมได้ ซึ่งชาวบ้านที่ทำอวนรุนก็ให้ความร่วมมือเป็นอย่างดี แม้ว่ารายได้เขาจะลดลง และต้องหันกลับมาใช้เครื่องมือแบบเดิม รวมทั้งยอมรับกฎเกณฑ์ของชุมชนในการทำมาหากินเช่นเดิม หรือที่บ้านโคกสักก็เห็นชัดเจนว่าชาวบ้านที่รุกเขาไปตั้งชุมชนในเขตป่าสงวน (ป่าพรุ) สามารถรื้อฟื้นหลักการสิทธิชุมชนขึ้นมาใช้ได้ใหม่ ซึ่งสมาชิกของชุมชนก็เต็มใจปฏิบัติ จนปัจจุบันนี้ชุมชนนี้ก็สามารถใช้หลัก

เกณฑ์สิทธิชุมชนในการดูแลเรื่องที่อยู่อาศัยได้อย่างเรียบร้อย การรุกรานอยู่ในเขตจำกัด ตามที่ใช้ประโยชน์เท่าที่จำเป็นจริง ๆ และเท่า ๆ กัน การใช้ประโยชน์จากป่าก็เป็นไปตามหลักการสิทธิชุมชน คือ ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในการใช้ประโยชน์จากป่าโดยการไม่ทำลายป่า เป็นต้น

เงื่อนไขของสิทธิชุมชน

สิทธิชุมชนไม่ได้เกิดขึ้นลอย ๆ แต่มีเงื่อนไขการเกิด ดำรงอยู่ และคลี่คลายเปลี่ยนแปลงที่แน่นอน

1. ฐานทรัพยากรคือปัจจัยพื้นฐาน

นับแต่อดีตถึงปัจจุบัน ชุมชนที่สามารถดูแลสมาชิกภายใต้หลักการที่เรียกว่าสิทธิชุมชนอยู่ได้ ชุมชนจะต้องสามารถเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติได้ พร้อม ๆ กับทรัพยากรมีความอุดมสมบูรณ์สิทธิชุมชนจะหมดความหมาย และชุมชนไม่สามารถสร้างความเป็นปึกแผ่นให้กับชุมชนได้เลยเมื่อชุมชนไม่สามารถจัดการให้สมาชิกเข้าถึงทรัพยากร และใช้ทรัพยากรสร้างปัจจัยในการดำรงชีวิตได้

ชุมชนประมงพื้นบ้านบ้านปวน สืบสานทันที ชุมชนไม่สามารถให้ความมั่นคงกับสมาชิกได้ เมื่อทะเลถูกรัฐนำไปควบคุมแล้วเปิดโอกาสให้กองเรือประมงพาณิชย์เข้าทำลายความอุดมสมบูรณ์ ของทะเลโดยทั่วไป ระบบการดูแลทะเลด้วยหลักการ "สิทธิชุมชน" ก็ชวนเซ เพราะไม่สามารถทำให้คนในชุมชนมีหลักประกันในเรื่องความอยู่รอดได้ การเลือกทำประมงแบบประมงพาณิชย์ในลักษณะส่วนตัวจึงเริ่มเกิดขึ้น ซึ่งเป็นไปตามผู้อาวุโสซึ่งเคยทำหน้าที่สำคัญในการสืบทอดหลักการสิทธิชุมชนบอกว่า *"เดี๋ยวนี้ว่ามันไม่ได้แล้ว มันบอกว่าลูกมันไม่มีจะกิน เมียมันไม่มีจะกิน มันต้องทำบ้าง"* พวกที่ยังไม่ได้ใช้เครื่องมือแบบประมงพาณิชย์ก็อยู่แบบไร้ความหวัง โดยที่ชุมชนไม่สามารถให้หลักประกันใด ๆ ได้เลย

ชุมชนที่อาศัยที่ดินทำกิน เมื่อรัฐใช้กฎหมายบังคับให้ที่ดินเป็นของรัฐ ส่วนหนึ่งจัดสรรให้เป็นกรรมสิทธิ์ของเอกชน อีกส่วนหนึ่งรัฐดูแลเอง เช่นการประกาศให้เป็นเขตป่าสงวนบ้าง เขตวนอุทยานบ้าง ความชวนเซของสิทธิชุมชนก็เกิดขึ้น โดยในด้านหนึ่งชาวบ้านก็มีที่ดินจำกัดแบบของใครของมัน สิทธิของชุมชนในที่ดินก็หมดไป ชุมชนไม่สามารถจะทำให้สมาชิกมีสิทธิในการใช้ประโยชน์จากธรรมชาติโดยเท่าเทียมกัน เช่นเดิม ไม่มีสิทธิที่จะห้ามคนครอบครองที่ดินโดยไม่ใช้ประโยชน์ ในขณะที่เดียวกันเมื่อป่ากลายเป็นสมบัติของชาติ คนจะเข้าไปใช้ประโยชน์เช่นเดิมไม่ได้

ชุมชนทั้งหมดสิทธิที่จะจัดระบบให้สมาชิกของชุมชนได้รับประโยชน์จากผลผลิตของป่าพร้อม ๆ กับการอนุรักษ์ป่า ดังจะเห็นได้ทั้งจากป่าในเขตกรุงชิง และเจ้าไหม ซึ่งถึงแม้ทางการจะอนุญาตให้เก็บของป่าได้แต่ก็ห้ามจับสัตว์แม้แต่ปลา หรือเก็บซึ่งเป็นอาหารหลักของชาวบ้าน ห้ามตัดไม้แม้แต่จะเอามาใช้เพียงเล็กน้อย (ในขณะที่เจ้าหน้าที่กลับไม่สามารถห้ามการลักลอบตัดไม้และล่าสัตว์จากคนภายนอก รวมทั้งชาวบ้านเห็นเจ้าหน้าที่กลับเป็นผู้ทำลายเองด้วย ซึ่งแต่ก่อนไม่มีเพราะชาวบ้านช่วยกันดูแล) ลักษณะเช่นนี้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนในชุมชนคือคนเริ่มดิ้นรนด้วยตัวเอง ทำมาหากินเฉพาะตัวเองมากขึ้น ในขณะที่ชุมชนมีสิทธิแทรกแซงเรื่องของสมาชิกลดน้อยลง

เรื่องถิ่นที่อยู่ก็ยิ่งชัดเจน เมื่อไม่มีที่ให้ปักเสาเรือนได้ วัฒนธรรมการย้ายที่ตั้งบ้านไปเรื่อยเพื่อความสะดวกในการเข้าถึงทรัพยากรตามหลักสิทธิชุมชนของชาวบ้านหาเจ้าไหมก็หมดลง ที่บ้านเล็ยยังน่าสนใจ เพราะนับแต่รัฐกำหนดให้บุคคลถือกรรมสิทธิ์ที่ดินได้โดยไม่ได้สนใจว่าจะใช้ประโยชน์ในที่ดินหรือไม่ และใครจะจับจองที่ดินตรงไหนปลูกบ้านไม่ได้อีกแล้ว เพราะถ้าไม่ใช่ที่ดินส่วนตัวของใครก็ต้องเป็นที่ดินของรัฐ ซึ่งตามนัยนี้คนในบ้านเล็ยจะยึดมั่นในที่ดินที่ได้กรรมสิทธิ์จากรัฐ ห้ามคนอื่นมาเกี่ยวข้อง เพราะจะหาใหม่ไม่ได้แล้ว แต่ปรากฏว่าชาวบ้านเล็ยไม่ได้สนใจนัก ยังคงใช้หลักการชุมชนเดิมอยู่คือถ้าใครไม่มีที่ดินปลูกบ้าน (อาจอพยพมาใหม่ หรือลูกหลานครัวเรือนเดิมแยกออกมาแต่พ่อแม่ไม่มีที่ปลูกบ้านให้) คนที่ยังพอมิที่ดินว่างอยู่ก็จะแบ่งที่ให้ปลูกบ้าน โดยปฏิบัติเช่นนี้กันทุกคน ถึงแม้จะไม่สะดวกเท่ากับการที่ที่ดินยังไม่เป็นทรัพย์สินสิทธิชุมชนท้องถิ่นภาคได้

ส่วนบุคคลและของรัฐ แต่ชุมชนบ้านเลยังคงพอประทับใจในเรื่องสิทธิชุมชนเกี่ยวกับที่อยู่อาศัยมาได้ แต่สิทธิเริ่มพังทลายลง และชุมชนเข้บ้านเลอย่างมากเมื่อรัฐออกพระราชบัญญัติเวนคืนที่ดินทั้งหมดของชุมชนเพื่อสร้างท่าเรือพาณิชย์

ที่ชุมชนหาดราไวย์ก็พบปัญหาเช่นเดียวกับชาวบ้านเล คือชุมชนไม่สามารถเข้าถึงทะเลได้เช่นเดิมอีกแล้ว เพราะประการแรกทะเลถูกยึดครองโดยทัพเรือประมงพาณิชย์ จนทะเลเสื่อมความอุดมสมบูรณ์ ทำให้ชาวเลซึ่งยังคงใช้เครื่องมือแบบเดิมอยู่ประสบความเดือดร้อนอย่างมาก ไม่แตกต่างจากชาวบ้านเล ประการที่สองรัฐประกาศเขตอนุรักษ์พันธุ์พืช ด้วยข้ออ้างว่าต้องการอนุรักษ์กัลปังหา หญ้าทะเล สาหร่ายทะเล และปะการัง แต่แรงจูงใจที่แท้จริงที่ทำให้เกิดนโยบายนี้น่าจะอยู่ที่การสนับสนุนการท่องเที่ยว เพื่อให้ให้นักท่องเที่ยวได้มีโอกาสมาดูปลาตามแหล่งพืชทะเลและปะการังดังกล่าว โดยเฉพาะเพื่อเป็นแหล่งให้นักท่องเที่ยวดำน้ำไปชมความงามของกุ้ง ปู ปลาได้น้ำ ซึ่งผลกระทบเกิดขึ้นกับชาวเลโดยตรง ก็คือแหล่งที่พวกเขาเคยดำไปจับปลา เคยวางโซมาแต่บรรพชน ได้ร่วมกันรักษาความอุดมสมบูรณ์ของทะเลมาตลอด ได้กลายเป็นอื่นสำหรับพวกเขาไปแล้ว คุณสมบัติที่ดีเยี่ยมของลูกทะเลอย่างพวกเขา คือ การดำน้ำอึด ไม่มีความหมายเช่นเดิมอีก ชุมชนชาวเลจึงอ่อนแอลงมากเพราะชุมชนไม่สามารถปกป้องในเรื่องที่อยู่มีกินของสมาชิกในชุมชนได้อีกแล้ว

ที่ร้ายยิ่งกว่านี้ก็คือที่ดินที่ชาวเลตั้งชุมชนอยู่ในปัจจุบัน ซึ่งได้สืบทอดมาจากบรรพชนมากกว่า 150 ปี แต่อยู่ ๆ เมื่อไม่นานสักเท่าไรมานี้ ที่ดินทั้งหมดประมาณ 50 ไร่ได้กลายเป็นของคนอื่นที่ไม่ใช่ชาวเล เป็นคนอื่นเพียง 4 รายใหญ่ ซึ่งล้วนเป็นเครือญาติกัน เป็นเครือญาติของตระกูลผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่น กลุ่มนี้ได้กลายเป็นเจ้าของที่ดินอย่างถูกต้องทั้งที่ไม่ได้เคยใช้ประโยชน์จากที่ดิน ไม่เคยเกี่ยวข้องกับที่ดิน และทั้งที่ที่ดินดังกล่าวมีชุมชนชาวเลตั้งบ้านเรือนมาเกือบ 200 ปีแล้ว แต่กลุ่มตระกูลก้านกลายเป็นเจ้าของที่ดินโดยถูกต้อง โดยการรับรองของรัฐด้วยวิธีการประกาศกฎหมายบังคับใช้ ในขณะที่เดียวกันชาวเลกลายเป็นคนผิดเพราะไปตั้งบ้านเรือนอยู่ในที่ของคนอื่น เป็นความผิดโดยการติตราของรัฐเช่นกัน จากกฎหมายที่รัฐประกาศบังคับ ดังนั้นด้วยความผิดดังกล่าวรัฐจึงมีหน้าที่ที่จะกวาดต้อนให้ชาวเลพ้นไปจากที่ดินเพื่อเอาที่ดินไปคืนให้เจ้าของตัวจริง ซึ่งใครจะได้แย้งไม่ได้เพราะกฎหมายระบุไว้นั่น

ปัจจุบันชุมชนชาวเลที่หาดราไวย์ จึงอยู่ในฐานะขวัญเสีย ไร้สาระสาย ไม่มั่นใจในอนาคตของตนเอง เพราะชุมชนของเขากำหนดอะไรเองไม่ได้อีกแล้ว

ดังนั้นจึงเห็นได้ว่าโดยรากฐานสิทธิชุมชนของชุมชนหมู่บ้านจะเกิดขึ้นโดยที่ชุมชนนั้นจะต้องมีฐานทรัพยากรธรรมชาติที่จำเป็นสำหรับการดำรงชีวิต ถ้าไม่มีสิทธิชุมชนของชุมชนหมู่บ้านจะไม่มีคามหมายอะไร

2. อำนาจในการจัดการของชุมชน

แม้ว่าการมีทรัพยากรธรรมชาติสำหรับการดำรงชีวิตจะเป็นเงื่อนไขสำคัญในการเกิดสิ่งที่เรียกว่าสิทธิชุมชน แต่เมื่อมีคนเข้าไปเกี่ยวข้อง สิ่งที่ต้องตามมาก็คือคนจะเข้าไปเกี่ยวข้องอย่างไร ซึ่งก็หมายถึงว่าจะต้องมีการจัดระเบียบเกี่ยวกับว่าคนจะเข้าไปใช้หรือเกี่ยวข้องกับทรัพยากรอย่างไร คนด้วยกันเองจะจัดระบบความสัมพันธ์อย่างไร สังคมมนุษย์กับทรัพยากรธรรมชาติอยู่ด้วยกันมาในลักษณะที่มีการจัดระเบียบดังกล่าว ไม่มีสังคมใดที่คนอยู่กับทรัพยากรธรรมชาติโดยไม่มีการจัดระเบียบที่ว่านี้

จากการกรณีศึกษาทั้ง 5 ชุมชน พบว่าการที่ "สิทธิชุมชน" เกิดขึ้น ดำรงอยู่ และคลี่คลายเปลี่ยนแปลงโดยที่ยังรักษาสาระไว้ได้ ก็เพราะว่าชุมชนมีอำนาจของตัวเองที่จะจัดระเบียบความสัมพันธ์ดังกล่าว คือมีการจัดระเบียบว่าคนจะใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติได้แค่ไหนอย่างไร เพื่อที่จะให้ทรัพยากรธรรมชาติยังคงความอุดมสมบูรณ์ได้ตลอดไป ในขณะที่คนทั้งในชุมชนของตนเองและชุมชนอื่นที่ใช้ทรัพยากรธรรมชาติร่วมกันสามารถเข้าถึงทรัพยากรดังกล่าวได้เท่าเทียมกัน เป็นต้น

แต่ข้อสังเกตที่น่าสนใจคือการจัดระเบียบของชุมชนดังกล่าวไม่ใช่สิ่งที่ใครเป็นนักคิดแล้วประดิษฐ์ขึ้นหรือไปเลียนแบบที่ไหนมา อย่างกรณีการประกาศใช้ประมวลกฎหมายของไทยซึ่งเลียนแบบมาจากประเทศตะวันตก แต่เป็นสิ่งที่ค่อย ๆ ก่อรูปขึ้นเองในสังคมอย่างสอดคล้องกับความเป็นจริงในสังคมนั้น การก่อรูปดังกล่าวมีทั้งที่เป็นผลิตผลโดยตรงของชุมชนนั้น เช่น ที่แถบกรุงชิง จะมีอำนาจของผีประจำถิ่นที่เรียกว่า "ทวด" หรือ "พ่อท่าน" เช่น *ทวดกลาย* หรือ *พ่อท่านกลาย* ช่วยอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ และมีทั้งการรับอิทธิพลความเชื่อใหญ่ ๆ มาจากภายนอก แต่ เป็นการค่อยรับเข้ามาและปรับเปลี่ยนอย่างสอดคล้องกับความเป็นจริงของชุมชน ไม่ใช่การเลียนแบบ เช่น ชุมชนที่รับศาสนาพุทธเข้ามา ก็รับบางส่วนเข้ามาปนกับความเชื่อดั้งเดิมในสังคมคือความเชื่อเรื่องผี รวมเป็นความเชื่อที่มีอำนาจควบคุมจัดระเบียบสังคมที่สอดคล้องกับความเป็นจริงในขณะนั้น หรือชุมชนประมงพื้นบ้านซึ่งส่วนใหญ่รับอิทธิพลของศาสนาอิสลาม เพราะหลักศาสนาอิสลามสอดคล้องกับวิถีชีวิตแบบดั้งเดิมของชุมชน และชุมชนได้เลือกเน้นในส่วนที่เกี่ยวข้องกับชีวิตของชุมชนโดยตรง เช่น ชุมชนประมงพื้นบ้านจะเน้นในเรื่องพระเจ้าเป็นผู้สร้างทะเล ทุกคนต้องไม่ทำลาย เป็นต้น

ระบบอำนาจของชุมชนในการจัดระเบียบสังคมไม่ได้ใช้ระบบกฎหมายอย่างที่คนยุคปัจจุบันคุ้นเคย แต่เป็นการจัดผ่านระบบคุณค่า และระบบความเชื่อ ซึ่งผ่านออกมาเป็นข้อห้าม ข้อควรปฏิบัติ พิธีกรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณี โดยมีสถาบันสังคมทำหน้าที่สำคัญในการผลิตซ้ำอำนาจดังกล่าวให้มีพลังอย่างต่อเนื่อง

อย่างไรก็ตามระบบอำนาจของชุมชนนั้นพบว่ามีความยืดหยุ่นสามารถอยู่ร่วมกับอำนาจอื่นได้ โดยที่ยังสามารถรักษาสาระของสิทธิชุมชนเพื่อประโยชน์ของสมาชิกโดยรวมได้ ดังจะเห็นได้จากกรณีของบ้านเล ที่ถึงแม้รัฐจะออกเอกสารสิทธิ์ที่ดินให้เป็นของบุคคลแล้ว และทุกคนรับรู้ว่าเป็นที่ดินตรงไหนเป็นของใคร เจ้าของที่ดินจะย้ายไปที่ไหน ที่ดินตรงนั้นก็ยังเป็นของเจ้าของบ้านอยู่ หรือเจ้าของที่ดินจะนำที่ดินไปขายให้ใครก็ได้ แต่ชุมชนก็ยังสามารถดูแลให้ทุกคนยอมรับหลักการว่าถ้าใครมีที่ดินเหลือจากการใช้ประโยชน์ (ก็คือใช้สำหรับการปลูกบ้าน) จะต้องยอมให้คนอื่นไม่มีที่ดินซึ่งก็คือคนรุ่นใหม่ที่ย้ายมาปลูกบ้านอาศัยอยู่ได้อย่างเป็นการถาวร ซึ่งทุกคนในบ้านก็ยอมรับหลักการนี้ ปัญหาที่อยู่อาศัยจึงไม่เคยเป็นปัญหาสำหรับชาวบ้านเล แม้เนื้อที่จะคับแคบเพราะขยายไปทางไหนไม่ได้อีกแล้ว เพราะทุกคนในชุมชนมีสิทธิ์โดยเท่าเทียมกันในการมีที่ดินสร้างที่อยู่อาศัย ถ้าใครเข้าไปในบ้านเลก็จะเห็นบ้านที่ปลูกต่อ ๆ กันแน่นไปตลอด เพราะไม่มีใครจะเก็บที่ว่าง ๆ ของตนไว้ได้โดยไม่ยอมให้คนอื่นใช้ประโยชน์ แม้ว่าจะเป็นที่ดินของตนที่ถูกต้องตามกฎหมายก็ตาม ซึ่งจะเห็นได้ชัดเจนว่าสิทธิชุมชนกับสิทธิตามอำนาจของรัฐสามารถอยู่ร่วมกันได้ หรือกรณีที่หาดเจ้าไหมก็เห็นได้ชัดเจนว่าเมื่อทางราชการกับชาวบ้านตกลงกันได้การอยู่ร่วมกันระหว่างหลักการสิทธิชุมชนกับอำนาจจากกฎหมายสามารถทั้งทำให้ชุมชนอยู่ได้และทรัพยากรทั้งในทะเลและในป่าก็ได้รับการดูแลรักษาเป็นอย่างดีโดยชุมชนเอง เป็นต้น

3. การร้อยเครือข่ายของชุมชนท้องถิ่น

สิ่งที่น่าสนใจและน่าจะเป็นอีกเงื่อนไขหนึ่งของการคงอยู่เกี่ยวกับสิทธิชุมชน คือการร้อยเครือข่ายชุมชนต่าง ๆ เป็นเครือข่ายที่ใหญ่ขึ้น ซึ่งชุมชนอดีตจะเป็นเช่นนี้ เพื่อชุมชนต่าง ๆ จะได้ช่วยเหลือพึ่งพิงซึ่งกันและกัน ทั้งในแง่ของการช่วยเหลือกันทางปัจจัยเกี่ยวกับการดำรงชีวิต เช่นชุมชนบางแห่งขาดแคลนปัจจัยบางอย่างแต่มีปัจจัยบางอย่างมาก ซึ่งสามารถแลกเปลี่ยนกันได้ และในแง่ของการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรม เช่น ภูมิปัญญา ความเชื่อ ขนบธรรมเนียม ประเพณี ซึ่งเป็นฐานสำคัญของการจัดระบบอำนาจของชุมชนโดยทั้งหมดนี้เป็นการแลกเปลี่ยนในแนวราบคือการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ในบริบททางสังคมที่คล้ายกัน ไม่ใช่ในลักษณะที่สังคมที่มีอำนาจมากกว่าครอบงำสังคมที่มีอำนาจน้อยกว่า

ในเรื่องการช่วยเหลือกันในแง่ของปัจจัยการดำรงชีวิตนั้น ลักษณะแรกพบว่าแม้ชุมชนที่อาศัยทรัพยากรเดียวกัน ก็ต้องพึ่งพาอาศัยกัน เช่น กรณีของชุมชนประมงพื้นบ้าน เพราะสัตว์ทะเลเคลื่อนย้ายไป

ได้ตลอด บางช่วงเวลาอาจไปขึ้นที่ชุมชนหนึ่ง โดยที่อีกชุมชนหนึ่งอาจจะไม่มีน้อย ดังนั้นชุมชนที่มีสัตว์ทะเลขึ้นน้อยก็จะเคลื่อนตัวไปจับสัตว์ทะเลในอีกชุมชนหนึ่ง ซึ่งเป็นที่รับรู้และยอมรับกันเป็นอย่างดี เพราะประมงพื้นบ้านต้องพึ่งพากันในลักษณะนี้ และพบว่าชุมชนที่ทะเลในเขตของตนมีปลาขึ้นมากยิ่งกลุ่กก็จะส่งข่าวไปยังชุมชนอื่น โดยในสมัยก่อนจะใช้วิธีฝากข่าวไปบอก ในสมัยที่มีวิทยุขนาดเล็กประจำเรือก็จะบอกข่าวผ่านเครือข่ายวิทยุ ลักษณะที่สองพบว่าบางชุมชนจะขาดปัจจัยที่จำเป็นสำหรับการดำรงชีวิตบางอย่าง เช่น ชุมชนในที่สูงขาดอาหารทะเล ชุมชนประมงก็ขาดพืชผักผลไม้ เป็นต้น ในสมัยก่อนจึงต้องมีการแลกเปลี่ยนของที่ขาดซึ่งกันและกัน ประเพณีการผูกเกลือกก็เกิดขึ้นเพื่อเป็นหลักประกันว่าแต่ละฝ่ายจะไม่ขาดแคลนในปัจจัยการดำรงชีวิตที่ชุมชนของตนไม่มี ดังนั้นจึงไม่แปลกที่จะมีคำบอกเล่าว่า *"ปลาอยู่ในน้ำ เกลืออยู่ในทะเล ผักอยู่บนเขา แต่ในที่สุดก็ลงทะเลเดียวกัน"*

การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ด้านภูมิปัญญาก็สำคัญ เพราะพบได้ว่าในชุมชนบางแห่งจะมีคนเชี่ยวชาญในบางเรื่อง เช่นการรักษาโรค ก็จะมีทั้งคนต่างชุมชนมาขอศึกษาวิชา และขอเชิญผู้เชี่ยวชาญไปรักษาโรคให้

แต่สิ่งที่สำคัญและเป็นอำนาจที่ร้อยรัดคนต่างชุมชนไว้ได้อย่างเหนียวแน่น ก็คือเรื่องความเชื่อ ที่ชุมชนแลกเปลี่ยน ถ่ายทอด และสร้างเครือข่าย ๘ ฐานวิญญานของท้องถิ่นร่วมกัน เช่นความเชื่อเรื่องผีบรรพชนที่ก่อให้เกิดประเพณีที่ญาติพี่น้องทุกคนในวงศ์ตระกูลจะต้องมาร่วมทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้แก่บรรพชนในวันสารทเดือนสิบ ที่พบในเขตชุมชนกรุงชิงนั้น แท้จริงเป็นความเชื่อที่พบในพื้นที่ที่กว้างขวางมากในท้องถิ่นภาคใต้ หรือความเชื่อเรื่องผีประจำถิ่นที่เรียกว่า

"ทวด" หรือ "พ่อท่าน" นั้น พบว่าในชุมชนละแวกกรุงชิงและใกล้เคียงล้วนมีความเชื่อนี้ โดยจะมีทวดอยู่หลายองค์ ทวดบางองค์ก็มีคนนับถือในขอบเขตที่ไม่มากนัก แต่ทวดบางองค์ชุมชนต่าง ๆ นับถือร่วมกันอย่างกว้างขวาง เช่น ทวดกลาย จะมีผู้คนในชุมชนต่าง ๆ นับถือมาก ความเชื่อทางศาสนาก็เช่นเดียวกัน การที่ชุมชนติดต่อเชื่อมโยงกันก็ทำให้ศาสนานั้น ๆ สามารถเผยแพร่ออกไปหรือไม่ก็แลกเปลี่ยนประสบการณ์และความศรัทธาร่วมกัน เป็นต้น

ชุมชนที่มีความเชื่อร่วมกันสามารถรวมเป็นพลังของท้องถิ่นที่ใหญ่ได้ ดังกรณีของประมงพื้นบ้านในปัจจุบัน ที่มีการร่วมต่อสู้กันที่ค่อนข้างเข้มแข็ง ทั้งที่หากไปดูองค์กรจัดตั้งที่เป็นทางการ เช่น สมาพันธ์ประมงพื้นบ้านภาคใต้ จะเห็นว่ายังอ่อนแออยู่ แต่ที่ประมงพื้นบ้านสามารถแสดงพลังได้บ่อย ๆ ทั้งที่เศรษฐกิจของพวกเขาก็เป็นแบบวันต่อวัน (คือออกทะเลจับปลาขายวันต่อวัน) ไม่เอื้อให้เขาออกมาชุมนุมได้มากนัก ก็เพราะชุมชนประมงพื้นบ้านมีพื้นฐานความเชื่อร่วมกันเป็นหลัก กล่าวคือชุมชนประมงพื้นบ้านส่วนใหญ่เป็นชุมชนมุสลิม ซึ่งไม่เพียงเขาจะเชื่อว่าทะเลเป็นของพระเจ้าเท่านั้น แต่เขายังเชื่อว่ามุสลิมทั้งปวงล้วนพี่น้องกัน มีอะไรเขาจึงต้องช่วยเหลือกัน

ดังนั้นการร้อยเครือข่ายชุมชนต่างเข้าด้วยกัน เพื่อเป็นเครือข่ายของการพึ่งพาอาศัย ของการแลกเปลี่ยนเรียนรู้จึงเป็นเงื่อนไขอีกอย่างหนึ่งที่จะทำให้ระบบสิทธิชุมชนของชุมชนหมู่บ้าน ซึ่งปัจจุบันก็เห็นได้ชัดเจนว่าการที่ชุมชนถูกทำลายระบบสิทธิชุมชน ทำให้ชุมชนต่าง ๆ แยกกันอยู่ เกี่ยวข้องกันน้อยนั้น สนใจกันน้อย ชุมชนจะพึ่งพิงตลาดมากขึ้น และขาดพลังที่จะสร้างความเข้มแข็งให้แก่ตนเอง ในขณะเดียวกันชุมชนที่สามารถรื้อฟื้นระบบสิทธิชุมชนขึ้นมาได้พอสมควร อย่างชุมชนประมงพื้นบ้านฝั่งอันดามันแถบ จ.ตรังนั้น เงื่อนไขประการหนึ่งที่พบคือพวกเขาสามารถร้อยเครือข่ายชุมชนประมงเข้ามาเป็นกลุ่มก้อนเดียวกัน ทำกิจกรรมเชิงอนุรักษ์ร่วมกันได้อย่างกว้างขวาง ไม่มีชุมชนไหนทำกิจกรรมเช่นนี้ได้เพียงชุมชนเดียว

จากที่กล่าวถึงประเด็นเงื่อนไขของสิทธิชุมชนนั้น เพื่อต้องการชี้ให้เห็นว่าสิทธิชุมชนของ ชุมชนหมู่บ้านจะดำรงอยู่และพัฒนาต่อไปได้นั้นจะต้องมีเงื่อนไขอย่างน้อย 3 ประการคือ *หนึ่ง* ชุมชนนั้นจะต้องมีฐานทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ *สอง* ชุมชนนั้นจะต้องมีอำนาจในการควบคุมจัดการทรัพยากร ซึ่งอาจจะเป็นระบบอำนาจเชิงซ้อนกับอำนาจของรัฐก็ได้ *สาม* ชุมชนจะต้องสร้างสัมพันธ์ร้อยรัดเข้ากับชุมชนอื่น ๆ อย่าง

กว้างขวางเพื่อเป็นเครือข่ายในการช่วยเหลือและแลกเปลี่ยนเรียนรู้ซึ่งกันและกัน ถ้าในปัจจุบันต้องการฟื้นฟูระบบสิทธิชุมชนให้เข้มแข็งขึ้นอีกก็ต้องพัฒนาเงื่อนไขทั้ง 3 ประการนี้ให้เข้มแข็งด้วย

ตอนที่ 2 รัฐกับสิทธิชุมชน

การเบียดขับชุมชนหมู่บ้าน

เมื่อเกิดรัฐชาตินับแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา ความพยายามของรัฐที่จะเข้าไปจัดการทรัพยากรธรรมชาติเองก็เกิดขึ้นเป็นระยะ เช่น การเข้าไปควบคุมป่า ที่ดิน แต่ในความเป็นจริงรัฐก็ยังเข้าไปควบคุมชุมชนได้น้อย เพราะความสามารถและกำลังของรัฐมีจำกัด ชุมชนส่วนใหญ่ก็จะมีอะไรจะอยู่เช่นเดิม ในขณะที่ชุมชนก็ยังมีน้อย คนในแต่ละชุมชนก็ยังไม่มีมาก และรัฐเองก็ไม่ได้มีแผนอะไรมากนักในการใช้ทรัพยากร การเบียดขับชุมชนนอกจากการเข้าถึงทรัพยากรจึงยังไม่เด่นชัด จนกระทั่งมีการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1 พร้อม ๆ กับนโยบายการต่อต้านคอมมิวนิสต์ ชุมชนต่าง ๆ ในชนบทถูกเชื่อมโยงเข้าสู่ระบบใหญ่มากขึ้น เริ่มด้วยการที่รัฐตัดถนนเข้าสู่ส่วนต่าง ๆ ของประเทศจำนวนมาก ด้วยความต้องการที่จะให้เป็นโครงสร้างพื้นฐานในการพัฒนาเศรษฐกิจ และในระยะต่อมาเพื่อเป็นเส้นทางลำเลียงกำลังเข้าปราบปรามคอมมิวนิสต์

การพัฒนาแบบใหม่ที่เน้นความเติบโตทางเศรษฐกิจมีผลสำคัญที่ทำให้รัฐพยายามเบียดขับชุมชนออกมาจากการควบคุมดูแลทรัพยากรตามหลักการสิทธิชุมชน เพราะ *ประการแรก* รัฐสนับสนุนอย่างเต็มที่ในการขุด จับ โคน ทรัพยากรธรรมชาติขึ้นมาแปรเป็นมูลค่าทางเศรษฐกิจ รวมทั้งการยอมสูญเสียทรัพยากรธรรมชาติเพื่อสร้างโครงสร้างพื้นฐานให้แก่ภาคอุตสาหกรรม เช่น การสร้างเขื่อน การวางท่อแก๊ส และสร้างโรงแยกแก๊ส การสร้างโรงงานไฟฟ้า ดังนั้นจึงเห็นภาพที่นายทุนทั้งในและต่างประเทศได้รับสิทธิในการขุดแร่ จับสัตว์ทะเล โคนป่าไม้ ฯลฯ เพื่อสร้างความเติบโตทางเศรษฐกิจ *ประการที่สอง* ในอีกด้านหนึ่งรัฐดำเนินนโยบายการพัฒนาด้วยการกระตุ้นให้ภาคเอกชนเพิ่มพลังการผลิต ด้วยการสนับสนุนในเรื่องทรัพย์สิน เอกชน การที่รัฐยึดที่ดินทั้งหมดเป็นของรัฐและจัดสรรส่วนหนึ่งให้กับเอกชนจึงเกิดขึ้น จึงได้เห็นภาพที่ชุมชนที่อยู่กับที่ดินมาอย่างยาวนานถูกขับออกไปจากที่ดิน โดยที่รัฐนำที่ดินไปให้คนอื่น *ประการที่สาม* รัฐต้องการเข้าไปดูแลทรัพยากรธรรมชาติด้วยหลักวิชาที่ได้รับอิทธิพลมาจากตะวันตกในลักษณะที่ว่าสามารถใช้ทรัพยากรให้มีประโยชน์มากที่สุดในขณะที่ยังสามารถอนุรักษ์ในส่วนที่สำคัญหรือที่จำเป็นไว้ได้ รัฐจึงเข้าไปดูแลทรัพยากรธรรมชาติทุกชนิด ในขณะที่ผลักดันให้ชุมชนออกมาจากการดูแลและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรที่พวกเขาดูแลและใช้ประโยชน์มาอย่างยาวนานแล้ว

การพัฒนาประเทศที่เน้นลักษณะดังกล่าวปรากฏอาการที่น่าสนใจและส่งผลต่อสถานการณ์ในปัจจุบันอย่างมากคือ ในขณะที่รัฐเร่งอัตราการเติบโตทางเศรษฐกิจในอัตราสูงนั้น รัฐกลับไม่ประสบผลสำเร็จในการเพิ่มสมรรถนะทางการผลิตของประเทศ ความเติบโตทางเศรษฐกิจยังคงเกิดจากการทำลายทรัพยากรธรรมชาติต่าง ๆ จำนวนมหาศาลมาอย่างต่อเนื่อง ส่งผลให้นานเข้าทรัพยากรยิ่งร่อยหรออย่างไม่มีวันจะฟื้นฟูได้ทัน ปรากฏการณ์ที่เรียกว่าการแย่งชิงทรัพยากรเกิดเด่นชัดขึ้นเป็นลำดับ ซึ่งก็คือการรุกคืบเข้าไปเบียดขับชุมชนในชนบทที่อยู่รอดด้วยการพึ่งพิงฐานทรัพยากรธรรมชาติให้พ้นไปจากฐานทรัพยากรดังกล่าว เพื่อนำทรัพยากรไปตอบสนองความเติบโตทางเศรษฐกิจต่อไป ความขัดแย้งระหว่างผู้ถูกเบียดขับกับรัฐ และภาคธุรกิจซึ่งร่วมมือกันจึงชัดเจนมากขึ้น และเป็นความขัดแย้งสำคัญของประเทศในขณะนี้

ในอีกด้านหนึ่งปรากฏว่ารัฐที่ยึดเอาทรัพยากรธรรมชาติไปดูแลเองโดยตั้งหน่วยงานเฉพาะขึ้นมามากมาย กลับไม่สามารถดูแลทรัพยากรนั้นให้อยู่ในสภาพที่ไม่ถูกทำลายได้เลย ทรัพยากร ธรรมชาติทุกชนิด

เสื่อมโทรมลงอย่างรวดเร็ว แต่รัฐเองกลับไม่ยอมรับรากเหง้าของปัญหา กลับไปโทษปัญหาเล็ก ๆ น้อย ๆ เช่น โทษว่าเพราะชาวบ้านบุกรุก และยืนยันว่าวิธีการดูแลของทางราชการถูกต้องแล้ว ทั้งนี้เพราะรัฐยังคงให้ความสำคัญกับการนำทรัพยากรมาใช้เพื่อความเติบโตทางเศรษฐกิจอยู่เช่นเดิม

ในกรณีของทะเลเห็นได้ชัดเจนว่าได้รับผลกระทบจากการพัฒนาของรัฐรุนแรงขึ้นตามลำดับเวลา ซึ่งเมื่อรัฐประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่ 1 การปรากฏตัวของประมงพาณิชย์ โดยการใช้เครื่องมือแบบใหม่ที่จับปลาได้คราวละจำนวนมาก ๆ โดยไม่จำแนกชนิดและขนาดก็ชัดเจนขึ้น โดยรัฐสนับสนุนให้ทางราชการสาธิตให้ประมงใช้เครื่องมือแบบใหม่ ให้ต่างประเทศเข้าดำเนินการโฆษณา เป็นที่ปรึกษาบริษัทต่าง ๆ เช่น การเข้ามาของอวนลากจากเยอรมัน สนับสนุนให้มีการลงทุนในทำการประมงพาณิชย์ การทำอุตสาหกรรมต่อเนื่อง เช่น การตั้งโรงงานแปรรูปสัตว์น้ำ เป็นต้น

รัฐประสบผลสำเร็จในการสนับสนุนประมงพาณิชย์ให้จับสัตว์ทะเลขึ้นมาสร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจอย่างมาก ดังจะเห็นว่านับแต่ปี 2515 เป็นต้นมา ผลผลิตทางด้านการประมงของไทยติดอันดับหนึ่งในสิบของประเทศที่มีผลผลิตทางการประมงสูงสุดในโลกมาโดยตลอด

การเติบโตของประมงพาณิชย์ดังกล่าวเกิดขึ้นพร้อม ๆ กับการทำลายระบบสิทธิชุมชนเกี่ยวกับทะเลของชุมชนประมงพื้นบ้านทั้งหมด เพราะเป็นเป็นการใช้ทะเลที่เปิดโอกาสให้กองทัพประมงพาณิชย์ไม่ว่าเจ้าของจะอยู่จังหวัดใด สามารถเคลื่อนตัวไปกวาดจับสัตว์ทะเลได้ทุกน่านน้ำ แม้แต่หน้าบ้านของชุมชนประมงพื้นบ้าน ทะเลจึงกลายเป็นสาธารณสมบัติที่ใคร "ใครจับ จับ" โดยรัฐได้มอบหมายให้กรมประมงดูแลทะเลทั้งหมดในนามของรัฐ ภายใต้ระเบียบกติกากำหนดที่รัฐกำหนด ซึ่งชัดเจนว่าเป็นการที่รัฐยึดทะเลไปจากสิทธิชุมชนประมงพื้นบ้าน แล้วประกาศให้เป็น สาธารณสมบัติ เพื่อสนับสนุนให้เกิดการใช้ทรัพยากรในทะเลมาสร้างความเติบโตทางเศรษฐกิจดังที่กล่าวมาแล้ว

การเข้ามาควบคุมทะเลของรัฐถูกวิพากษ์วิจารณ์ว่าทำพอเป็นพิธี ไม่ว่าจะเป็นการประกาศเขต 3000 เมตรจากฝั่งเป็นเขตวางไข่และเลี้ยงตัวของสัตว์น้ำในวัยอ่อน การประกาศเขตวางไข่เป็นกรณีพิเศษ (ซึ่งทั้งภาคใต้มีอยู่แห่งเดียว) การประกาศเขตอนุรักษ์ (ซึ่งก็มีเพียงเล็กน้อย) เพราะการกระทำเพียงเล็กน้อยเช่นนี้จะช่วยรักษาและฟื้นฟูทะเลได้อย่างไร มีหน้าข้าราชการเบียดเบียนกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ของรัฐก็มีความหมายในทางปฏิบัติ น้อยมาก เพราะเจ้าหน้าที่มีน้อย ดูแลไม่ทั่วถึง รวมทั้งการจงใจไม่ปฏิบัติตามกฎหมายของเจ้าหน้าที่เพื่อแลกเปลี่ยนกับผลประโยชน์ตอบแทนก็เป็นปรากฏการณ์เกิดขึ้นทั่วไป การเพิกเฉยต่อมาตรการของรัฐของประมงพาณิชย์ถือว่าเป็นเรื่องปกติ

ผลที่เกิดขึ้นจากการที่รัฐยึดทะเลจากชุมชนไปจัดการเองก็คือทะเลเสื่อมโทรมลงอย่างรวดเร็ว แม้ตลอดเวลาที่รัฐยึดทะเลไปดูแลดังกล่าว ชุมชนประมงพื้นบ้านจะพยายามสะท้อนปัญหาอย่างต่อเนื่องว่าทะเลกำลังเสื่อมโทรมจากการทำประมงพาณิชย์ แต่ก็ได้รับการเพิกเฉยรวมทั้งการตอบโต้จากเจ้าหน้าที่รัฐในลักษณะว่าประมงพื้นบ้านไม่รู้จริงเพราะไม่ได้เรียนมาอย่างเจ้าหน้าที่ประมง ข้อมูลของประมงพื้นบ้านเลื่อนลอย ไม่เป็นวิทยาศาสตร์ เป็นต้น

ในกรณีของป่าและที่ดินก็เช่นกัน รัฐยึดป่าไปดูแล และจัดสรรที่ดินให้ผู้ถือครองเฉพาะรายเพียงเล็กน้อยในลักษณะของใครของมัน เป็นการถือครองโดยเอกสารสิทธิ์ประเภทต่าง ๆ ที่รัฐออกให้ ใครมีที่ดินแม้จะไม่ใช้ประโยชน์ก็ถือว่าเป็นเจ้าของใครจะมาเกี่ยวข้องไม่ได้ ในทางตรงกันข้ามใครที่ใช้ที่ดินทำประโยชน์มานานแต่ถ้าไม่มีเอกสารสิทธิ์ที่รัฐออกให้ผู้นั้นก็จะหมดสิทธิ์ทำกินในที่ดินเหล่านั้น ความสัมพันธ์กับที่ดินและป่าของชาวบ้านที่มุ่งใช้ประโยชน์เฉพาะที่จำเป็น เช่นที่ว่า "ขอเพียงที่ปักเสาเรือนในป่าเสม็ดพอได้ซุกหัวนอน และทำเทียบเรือไปหาปลาเท่านั้น" กลายเป็นสิ่งที่ไม่มีความหมายอะไรในวิถีคิดของรัฐ

ระบบการจัดการที่ดินและป่าเช่นนี้ชาวบ้านไม่คุ้นเคย และผิดวิถีชีวิตของพวกเขา ดังจะเห็นว่าถึงแม้รัฐจะประกาศให้เขตป่ากรุงชิงเป็นป่าสงวนมาตั้งนานแล้ว แต่เนื่องจากรัฐไม่มีเจ้าหน้าที่มาดูแล ชาวบ้านจึงยัง

คงเข้าไปสัมพันธ์กับป่าด้วยหลักการสิทธิชุมชนเหมือนเดิม โดยไม่ได้เข้าใจหรือหวั่นวิตกกับคำว่าป่าสงวน จนกระทั่งมีการประกาศให้เป็นเขตนอุทยาน และเจ้าหน้าที่มาควบคุมดูแล ปัญหาต่าง ๆ จึงได้เกิดขึ้น เช่น ที่กรุงชิงมีการประกาศเขตนอุทยานแห่งชาติกรุงชิงในปี 2527 ที่บ้านหาดเจ้าไหมมีการประกาศอุทยานแห่งชาติเจ้าไหม ในปี 2524 ผลที่เกิดขึ้นก็คือคนจำนวนมากถูกไล่ออกจากป่าแม้บรรพชนของพวกเขาจะอยู่ตรงนั้นมาก่อนการประกาศเขตป่าสงวนนานแล้ว บางพวกได้รับการแบ่งปันที่ดินให้อย่างจำกัด

ที่บ้านหาดเจ้าไหม แต่เดิมชาวบ้านย้ายเสาเรือนลงเรือไปปักสร้างบ้านตรงไหนก็ได้ที่เหมาะสมแก่การทำมาหากินในทะเล แล้วก็ย้ายไปได้เรื่อย ๆ อย่างที่ชาวบ้านพูดกันติดปากว่า “เสาเรือนอยู่ในพาย” แต่เมื่อรัฐประกาศเขตนอุทยานหาดเจ้าไหม ชาวบ้านก็ไม่มีที่ปักเสาเรือนอีก และใครจะมีสิทธิ์ตั้งบ้านเรือนอยู่ในเขตที่ประกาศเป็นเขตอุทยานได้ก็ต้องพิสูจน์ให้ได้ว่าได้ตั้งบ้านเรือนมานานแล้วก่อนการประกาศเขตอุทยาน ซึ่งชาวบ้านส่วนใหญ่จะมีปัญหา เพราะเขาจะย้ายบ้านเรือนบ่อย จึงไม่มีหลักฐานยืนยันถึงความนานในการตั้งบ้านเรือนได้ “ทุกหนทุกแห่งไม่ว่านาเกลือ พระม่วง บ้านพร้าว บาดูปุเต๊ะ หลังกะมดตะนอย หาดยาว หงษ์หลิง เกาะมุก และอื่น ๆ ไม่เว้นแม้แต่เจ้าไหมเอง ไม่มีสิทธิรับรองเสาเรือนประมงชายฝั่ง วงโคจรที่เคยมีอยู่ถูกตัดสะบัดโดยอุทยานแห่งชาติหาดเจ้าไหม ทุกครัวเรือนต้องแสดงเอกสารสิทธิ์ถือครองที่ดินปักเสาเรือนถาวร มิฉะนั้นต้องถอนเสาเรือนโดยไม่มีคำตอบถึงแผ่นดินปักเสาเรือน”

นอกจากนี้ป่าที่ชาวบ้านเคยได้ใช้สอยทั้งในแง่ของอาศัยไม้เล็ก ๆ น้อย ๆ ในการตั้งบ้านเรือนก็ถูกห้ามโดยเด็ดขาด “แต่พอเป็นอุทยานแห่งชาติตามกฎหมาย แม้จะตัดลดไม้สักต้นก็มีปัญหาเสี่ยงคุกตะรางเสี่ยงการถูกปรับ” แต่ในขณะที่ชาวบ้านหาดเจ้าไหมถูกห้ามใช้ประโยชน์ในทรัพยากรที่พวกเขาเคยใช้ และถูกละทิ้ง รัฐกลับนำป่าบางส่วนไปให้สัมปทานแก่นายทุน เช่น ให้สัมปทานตัดไม้โกงกางสำหรับเผาถ่าน เมื่อเป็นเช่นนี้การลักลอบตัดไม้ก็มากขึ้น เพราะเมื่อนายทุนตัดได้ชาวบ้านก็ตัดได้ ในขณะที่เจ้าหน้าที่ก็ดูแลไม่ทั่วถึง ป่าจึงไม่มีใครดูแลสนใจเช่นที่ชุมชนเคยดูแลรักษามาแต่เดิม

ที่หาดเจ้าไหมยังมีกรณีที่น่าสนใจอีกกรณีหนึ่งทางราชการประกาศให้ทุ่งหยดหิน หาดยาว ดาเปะ ซึ่งเป็นเขตบุกกเบิกที่ทำนาของชาวบ้านหาดเจ้าไหมบางส่วนและชุมชนใกล้เคียง เป็นทุ่งสาธารณะเลี้ยงสัตว์ ซึ่งแต่เดิมทุ่งเหล่านี้เมื่อเสร็จหน้าหนาวไถแล้วก็ปล่อยสัตว์ไว้ในทุ่งให้หากินเอง เมื่อถึงฤดูที่ต้องการใช้ประโยชน์ก็จะมาด่อนควายกลับไปใช้ในการทำนาเช่นเดิม เมื่อรัฐประกาศให้ทุ่งดังกล่าวเป็นทุ่งเลี้ยงสัตว์ ก็ส่งผลให้ชุมชนที่ห่างไกลต่างตำบลออกไปนำควายมาปล่อยไว้ในทุ่งดังกล่าวบ้าง (ซึ่งแต่เดิมไม่เคยทำเพราะเคารพในสิทธิชุมชนที่ควบคุมไม่ให้จำนวนควายที่ปล่อยในทุ่งมีมากเกินไป มิเช่นนั้นจะกลับมาทำความเสียหายให้กลับไล่ล่า) มีผลทำให้จำนวนควายที่ถูกนำมาปล่อยในทุ่งมีมากเกินไป และมาทำความเสียหายให้กับข้าวในนา เจ้าของควายก็ควบคุมควายไม่ได้เหมือนเดิม “บางฝูงมันร้าย พาพวกเข้าป่าลงทะเล เมื่อเจ้าของไปตอนไปเหยียบก็ไมยอมฟัง พาพวกหนีไปเป็นควายเถื่อน ไม่มีใครกำกับควบคุมมันได้”

ที่กรุงชิงชาวบ้านบุกกเบิกตั้งถิ่นฐานมานานก่อนที่รัฐจะประกาศเป็นเขตนอุทยานแห่งชาติ เมื่อประกาศเขตแล้วชาวบ้านก็ถูกชี้แจงว่าในเขตนอุทยาน ต้องย้ายออกไป ที่ยังอยู่ได้ก็เหลือที่ทำกินหรือที่อยู่เพียงเล็กน้อย “เชื้อใหม่ นายลัดเสียชีวิตเพราะแกรักับบ้าน เขามาปักหลักตรงชายคา แกเสียใจเป็นลม”, “มาถึงปักกลดลงไป มันไม่เป็นธรรมเลย”

นอกจากนี้การอาศัยของป่าเพื่อเลี้ยงชีวิต และการใช้ไม้จากป่าเพื่อใช้ประโยชน์บางอย่างในขอบเขตที่ชุมชนควบคุมมาแต่ต้นก็ต้องกระทบกระเทือนไปด้วย เพราะชาวบ้านจะเอาไม้ออกมาใช้ไม่ได้เลย ส่วนของป่านั้น “แม้อุทยานจะอนุญาตให้ชาวบ้านไปหาของป่าได้ แต่เมื่อถูกกำหนดมิให้จับสัตว์ชาวบ้านส่วนหนึ่งก็รู้สึกว่ายเสียประโยชน์ไปมากเหมือนกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับและปลา”

แต่ข้ออ้างของรัฐในการประกาศเขตอุทยานแห่งชาติว่าเพื่ออนุรักษ์ป่า จะปล่อยให้ชาวบ้านอยู่ในป่าไม่ได้ เพราะจะเกิดการทำลายป่านั้น ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นกลับเป็นตรงกันข้าม เพราะชาวบ้านอยู่กับปามา

นานแต่ป่าก็ยังอุดมสมบูรณ์อยู่ แต่เมื่อรัฐประกาศยึดป่าไปดูแลเองปรากฏว่าป่าเสื่อมโทรมลงมาก เพราะมีการ
ลอบตัดไม้ออกไปขาย ในเขตใกล้เคียงกรุงชิงมีโรงเลื่อยเถื่อนหลายโรง ผู้ลักลอบตัดไม้เถื่อนดังกล่าวคือผู้มี
อิทธิพลจากภายนอกร่วมกับคนในชุมชนบางคน ทั้งนี้เมื่อชุมชนถูกแยกออกมาจากป่า ความผูกพันก็ลดน้อย
ลง ประกอบกับเห็นว่าเจ้าหน้าที่ป่าไม้ได้ร่วมมือกับผู้มีอิทธิพลนำไม้ออกจากป่าไปเลื่อยขาย ชาวบ้านบางคน
จึงเข้าไปร่วมมือกับผู้ที่มีอิทธิพลดังกล่าว

นอกจากนี้ยังเกิดปรากฏการณ์สำคัญอันเนื่องมาจากการมุ่งพัฒนาประเทศให้เป็น
อุตสาหกรรม และก้าวไปสู่ความทันสมัย คือรัฐออกกฎหมายหลายอย่างที่ทำลายสิทธิชุมชนของชุมชนชาว
บ้านลงอย่างราบคาบเพื่อสนับสนุนให้ฝ่ายภาคการพัฒนาแบบใหม่แย่งชิงทรัพยากรไปจากชาวบ้านเพื่อการ
พัฒนา

ที่บ้านเต รัฐได้ออกพระราชกฤษฎีกาเวนคืนที่ดินบริเวณบ้านเลทั้งหมดตั้งแต่ปี 2529 เพื่อสร้างท่า
เรือพาณิชย์ โดยชุมชนไม่เคยรู้เรื่อง และไม่มีส่วนร่วมในการตัดสินใจใด ๆ แม้พวกเขาจะต้องถูกให้ออกไป
จากชุมชนทั้งหมด บ้านเรือนของพวกเขาจะถูกรื้อทิ้งไปทั้งหมด มัสยิด บาราย จะถูกทิ้งไปทั้งหมด พวกเขาจะ
ถูกไล่หนีไกลไปจากกูโบร์ (ป่าช้า) ทั้งนี้โดยที่พวกเขายังไม่รู้ว่าจะไปอยู่ที่ไหน จะตั้งชุมชนใหม่ของตนเองได้
อย่างไร

ที่บ้านโคกสัก (รวมทั้งหมู่บ้านอื่นๆอีกหลายแห่งใน 4 อำเภอของ จ.สงขลา) ถูกรัฐบาลกำหนดเป็น
เขตผ่านของท่อแก๊ส และการตั้งโรงแยกก๊าซ ในโครงการท่อส่งก๊าซและโรงแยกก๊าซไทย-มาเลเซีย รวมทั้งจะ
เกิดเขตอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ในบริเวณที่ท่อก๊าซผ่าน เพื่อรองรับการใช้ประโยชน์จากก๊าซดังกล่าว (ดังที่รัฐ
บาลให้จัดทำ "แผนแม่บทและแผนปฏิบัติการการพัฒนาเขตเศรษฐกิจปิโตร-สงขลา โดยใช้ประโยชน์จากก๊าซ
ธรรมชาติ") ซึ่งหมายถึงชาวบ้านอยู่ในข่ายที่จะได้รับอันตรายจากท่อก๊าซระเบิดหรือรั่วได้ตลอดเวลา จะถูก
เบียดขับออกไปจากเขตที่อยู่ในรูปต่าง ๆ เพื่อใช้ที่ดินเป็นเขตตั้งโรงงานหรือนิคมอุตสาหกรรม รวมทั้งการจะ
ได้รับพิษภัยจากสิ่งแวดล้อมเป็นพิษอันจะเกิดมาจากการพัฒนาอุตสาหกรรมไม่ต่างจากนิคมอุตสาหกรรมอื่น
ๆ แต่ชาวบ้านก็ไม่เคยรับรู้หรือมีส่วนร่วมใด ๆ เลย แม้ว่ารัฐจะดำเนินการเรื่องนี้มาตั้งแต่ปี 2522 โดยรัฐบาล
ไทยลงนามในบันทึกความเข้าใจ (MOU - Memorandum of Understanding) กับรัฐบาลมาเลเซียว่าด้วยการ
ตกลงจัดตั้งองค์กรร่วมดูแลการสำรวจและการแสวงหาประโยชน์ในพื้นที่พัฒนาร่วมกัน (JDA - Joint
Development Area) และมีการตกลงหรือทำสัญญาทั้งในระดับรัฐและระดับบริษัทร่วมลงทุนอีกมากกว่า 10
ครั้ง จนกระทั่งวันที่ 30 ตุลาคม 2542 นายกรัฐมนตรีทั้ง 2 ประเทศร่วมเป็นประธานในพิธีลงนามสัญญาร่วม
ทุนและสัญญาที่เกี่ยวข้องรวม 3 ฉบับ รวมทั้งในประเทศก็มีการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อมเบื้องต้น (IEE -
Initial Environmental Examination) การศึกษาวิเคราะห์ผลกระทบสิ่งแวดล้อม (EIA - Environmental
Impact Assessment) ซึ่งทั้งหมดนี้ดำเนินการโดยผ่านรัฐโดยที่ชุมชนที่จะได้รับผลกระทบโดยตรงไม่รู้เรื่อง
และไม่มีส่วนร่วมใด ๆ รัฐสามารถดำเนินการได้อย่างเบ็ดเสร็จโดยไม่สนใจสิทธิของชุมชนที่ดูแลปกป้องชุมชน
และทรัพยากรรอบ ๆ โดยการใช้อำนาจรัฐของตน ด้วยการอาศัยกฎหมายที่รัฐมีอยู่ ถ้ากฎหมายที่มีอยู่ยังไม่
ครอบคลุมก็ออกกฎหมายใหม่ เช่น การออก พ.ร.บ.การปิโตรเลียมแห่งประเทศไทยปี 2537 เป็นต้น

ที่บ้านหาดราไวย์ ชาวเลทำมาหากินด้วยการออกทะเลแบบเดิมตลอดต่อเนื่องมา โดยเข้าไปเกี่ยว
ข้องกับทางราชการน้อยมาก แม้แต่การแจ้งเกิดก็ไม่ค่อยได้ทำ จึงมีประชากรในชุมชนจำนวนมากที่ไม่มีบัตร
ประชาชน ไม่มีชื่ออยู่ในทะเบียนบ้านใด และไม่ได้รับการศึกษาแม้แต่ภาคบังคับ และถึงแม้ความเจริญแบบ
ใหม่ที่ขยายเข้าไปใกล้ชุมชนของพวกเขามากขึ้นทุกทีพวกเขาก็ยังไม่ได้เอะใจอะไร โดยทางราชการเองก็ไม่ได้
สนใจอะไรกับชาวเลมากนัก และยังมองว่าเป็นพวกที่ไม่น่าจะมีสิทธิ์เท่ากับคนไทยทั่วไป ดังจะเห็นว่าทางราช
การออกเอกสารสิทธิ์ที่ดินในชุมชนชาวเลทั้งหมดให้กับผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่น ทั้งที่เห็นอยู่อย่างชัดเจน และ
รู้กันทั่วไป ว่าชาวเลอยู่ตรงนั้นมาตั้งนานแล้ว นานกว่าวันที่ปรากฏเอกสารสิทธิ์มากมายนัก ทางราชการเป็น

ฝ่ายถูกต้องในการออกเอกสารสิทธิ์ ผู้มีสิทธิพลท้องถิ่นเป็นฝ่ายถูกต้องในการได้เอกสารสิทธิ์ ก็ด้วยอาศัยกฎหมายที่รัฐเป็นผู้ออก โดยไม่เคยสนใจสิทธิชุมชนที่มีอยู่แต่เดิม

ที่บ้านหาดเจ้าไหม พบอย่างชัดเจนว่าการที่รัฐประกาศเขตอุทยานแห่งชาติหาดเจ้าไหม และการสนับสนุนอุตสาหกรรมการท่องเที่ยว ทำให้ทุนทะลักเข้าไปในบริเวณบ้านหาดเจ้าไหม

ชาวบ้านบางส่วนถูกเบียดขับออกจากที่ดินด้วยการถูกกว้านซื้อ แม้แต่ที่ดินที่ชาวบ้านตั้งบ้านเรือนอยู่เป็นเขตอุทยาน นายทุนก็ยักกว้านซื้อ โดยหวังจะไปวิ่งเต้นขอเอกสารสิทธิ์หรือขออนุญาตจากทางราชการภายหลัง

จากที่กล่าวมาโดยสรุป จะเห็นได้ว่ารัฐคือตัวการสำคัญที่บุกเข้ามาทำลายสิทธิชุมชนของชุมชนหมู่บ้านต่าง ๆ และมีผลให้เกิดการเบียดขับชุมชนหมู่บ้านให้หลุดพ้นจากการเข้าถึงฐานทรัพยากรธรรมชาติอันเป็นปัจจัยสำคัญในการหล่อเลี้ยงชีวิตคนในชุมชน หลุดพ้นจากที่ดินที่อยู่ในลักษณะต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

1. รัฐเปิดเขตที่เป็นสิทธิชุมชนแต่เดิมให้เป็นสาธารณะสมบัติ เพื่อว่าขบวนการธุรกิจพาณิชย์จะสามารถเข้าไปกอบโกยประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติได้อย่างเต็มที่ จนในที่สุดชาวบ้านที่ใช้เครื่องมือหากินอย่างง่าย ๆ ไม่ทำลายทรัพยากรธรรมชาติ เพื่อหวังจะรักษาแหล่งทำกินของตนให้ยั่งยืนต่อไป ก็อยู่ไม่ได้ เพราะทรัพยากรเสื่อมโทรม แหล่งอาหารสำคัญของชีวิตถูกทำลายลง กรณีนี้เห็นได้ชัดเจนจากชุมชนประมงพื้นบ้านที่ต้องประสบปัญหาทะเลถูกทำลายจากประมงพาณิชย์

2. รัฐประกาศเขตอุทยานทับที่อยู่และที่ทำกินของชาวบ้าน และให้ชาวบ้านออกไปจากเขตอุทยาน หรือห้ามชาวบ้านเข้ามาใช้ประโยชน์ในเขตป่าอย่างที่เคยเป็นมา โดยอ้างว่าเป็นการอนุรักษ์ป่า ทั้งที่แต่เดิมชุมชนก็ช่วยกันดูแลป่าอย่างมีประสิทธิภาพด้วยหลักการสิทธิชุมชน ในขณะที่การเอาป่าไปดูแลของรัฐบาลจะสร้างความเดือดร้อนให้กับชาวบ้าน เพราะเท่ากับเป็นการขูดรากถอนโคนหรือตัดวงจรชีวิตของชุมชนแล้ว รัฐยังไม่สามารถดูแลป่าได้ เพราะมีการลักลอบตัดไม้ชิงพาณิชย์ และการลักลอบล่าสัตว์อย่างต่อเนื่อง

ลักษณะคล้ายกันนี้ยังพบได้ในกรณีของชุมชนประมงพื้นบ้านบางแห่ง ที่รัฐประกาศให้เขตทำมาหากินของชุมชนมาแต่ดั้งเดิมเป็นเขตห้ามทำการประมง เพื่อตอบสนองธุรกิจการท่องเที่ยว โดยใช้ทะเลบริเวณนั้นเป็นแหล่งท่องเที่ยว

3. รัฐออกกฎหมายเวนคืนที่ดินของชุมชนไปทั้งหมดหมู่บ้านเพื่อนำไปใช้ก่อสร้างโครงสร้างพื้นฐานสนับสนุนการพัฒนาอุตสาหกรรมหรือภาคธุรกิจ

4. รัฐมุ่งสนับสนุนการพัฒนาอุตสาหกรรม โดยดำเนินโครงการขนาดใหญ่ หวังผลระดับมหภาคโดยไม่สนใจความเดือดร้อนที่เกิดขึ้นระดับชุมชน ที่เห็นได้ชัดเจน คือโครงการวางท่อก๊าซผ่านชุมชน การสร้างโรงงานแยกก๊าซ การพัฒนานิคมอุตสาหกรรมเพื่อใช้ประโยชน์จากแหล่งก๊าซ โดยที่ชุมชนจะได้รับอันตรายโดยตรงทั้งจากก๊าซระเบิด มลพิษที่จะเกิดขึ้นจากนิคมอุตสาหกรรม และการเบียดขับชุมชนให้ออกไปจากที่อยู่เพื่อใช้สถานที่สร้างโรงงานอุตสาหกรรมที่จะเกิดขึ้นในอนาคต

5. ชุมชนถูกเบียดขับออกจากที่ดินที่อยู่โดยกระบวนการรับรองของกฎหมาย แม้ชุมชนนั้นจะตั้งมาเกือบสองร้อยปี เนื่องจากชาวบ้านไม่รู้เรื่องกฎหมาย ไม่รู้ถึงความเกี่ยวข้องของอำนาจรัฐที่แผ่มาครอบคลุมวิถีชีวิตของตนเอง ผู้มีสิทธิพลท้องถิ่นซึ่งใกล้ชิดกับระบบราชการจึงได้เอกสารสิทธิ์ครอบครองที่ดินของชุมชนทั้งหมด ชาวบ้านที่อยู่สืบต่อมาจากบรรพชนหลายชั่วคนกลับกลายเป็นผู้ผิดกฎหมายเพราะอยู่ในที่ของคนอื่น

6. การยกเลิกสิทธิชุมชน และให้สิทธิครอบครองที่ดินแก่บุคคล กลับเป็นการเปิดโอกาสให้ชาวบ้านถูกเบียดขับออกจากที่ดินโดยสิ้นเชิง โดยอิทธิพลของพลังธุรกิจที่สามารถใช้เงินกว้านซื้อที่ดินเพื่อตอบสนองผลประโยชน์ทางธุรกิจ

ผลกระทบต่อทรัพยากรและชุมชน

เมื่อรัฐไม่รับรองสิทธิชุมชน และเข้าไปจัดการทรัพยากรธรรมชาติเองโดยวิธีของรัฐ โดยในแง่หนึ่งได้เปิดโอกาสให้เอกชนได้ใช้ประโยชน์จากการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างเต็มที่ เพื่อสร้างความเติบโตทางเศรษฐกิจให้แก่ประเทศโดยรวม ในอีกด้านหนึ่งรัฐได้สร้างกลไกรัฐขึ้นมากมายเพื่อเข้ามาควบคุมดูแลทรัพยากร โดยเชื่อว่าจะสามารถดูแลฟื้นฟูให้ทรัพยากรธรรมชาติอยู่ในสภาพเดิมได้ ซึ่งพบว่าการสนับสนุนให้ขุด โคน จับ ทรัพยากรธรรมชาติ เพื่อแปรเป็นมูลค่าทางเศรษฐกิจนั้นรัฐประสบผลสำเร็จอย่างมาก เพราะทรัพยากรต่าง ๆ ถูกทำลายลงอย่างรวดเร็วและมหาศาล ในขณะที่การดูแลฟื้นฟูของรัฐนั้นล้มเหลวโดยสิ้นเชิง เพราะไม่สามารถจะดูแลฟื้นฟูทรัพยากรใด ๆ ได้เลย

ทะเลเสื่อมโทรมลงอย่างรวดเร็วจากการเพิ่มขึ้นของประมงพาณิชย์ นับจากอวนลาก อวนรุน เรือปั่นไฟ ปลากะตัก และอื่น ๆ ปรากฏการณ์ที่เห็นได้ชัดเจน คือ ประมงพื้นบ้านในชุมชนต่าง ๆ ในปัจจุบันเกือบไม่มีกุ้ง ปู ปลา ให้จับ สัตว์ทะเลหลายชนิดสูญพันธุ์

ป่าต่าง ๆ ที่ไล่คนออกมาและไม่ให้เกี่ยวข้องกับปรากฏว่าป่าถูกทำลายลงไปอย่างมาก แม้ที่เลิกให้สัมปทานแก่นายทุนแล้ว การโค่นทำลายก็มิอย่างต่อเนื่อง จากการลักลอบตัดของผู้มีอิทธิพล

ทรัพยากรของรัฐถูกทำลายลงดังกล่าวดังกล่าวโดยที่เจ้าหน้าที่ของรัฐทำอะไรไม่ได้ เพราะประการแรก วิธีจัดการทรัพยากรธรรมชาติผิดมาแต่ต้น เนื่องจากยอมให้มีการทำลายอย่างมโหฬาร เพียงเพื่อหวังความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ โดยเป็นการทำลายเกินกว่าธรรมชาติจะฟื้นตัวเองได้ ประการที่สอง แม้ในเขตที่ห้ามการทำลายทรัพยากรก็ปรากฏว่าเจ้าหน้าที่ก็ไม่สามารถดูแลให้เป็นไปตามกฎหมายได้ เพราะไม่อาจดูแลได้ทั่วถึงเนื่องจากพื้นที่ของทรัพยากรนั้นกว้างขวางใหญ่โตมาก รัฐไม่มีทางจะดูแลได้ทั่วถึงได้เลย รวมทั้งเจ้าหน้าที่รัฐมักจะฉกฉวยโอกาสใช้อำนาจที่มีอยู่แสวงหาประโยชน์ การละเว้นการใช้กฎหมายจัดการต่อผู้ทำลายทรัพยากรจึงปรากฏอยู่ทั่วไป ประการที่สาม การแยกชาวบ้านออกจากทรัพยากร ในขณะที่ปล่อยให้ทุนสามารถแสวงหาผลประโยชน์จากทรัพยากรได้อย่างเต็มที่ ทำให้ชาวบ้านบางส่วนได้หันไปร่วมกับขบวนการทำลายทรัพยากร เพื่อความอยู่รอดของครอบครัว ในขณะที่หลักการดูแลแบบสิทธิชุมชนก็ก็อ่อนกำลังแล้ว

เมื่อชุมชนถูกแยกออกจากการควบคุมดูแลทรัพยากรที่เป็นฐานของการดำรงชีวิตอย่างที่เคยเป็นมาในอดีต ผลประการแรกสุดที่เกิดขึ้นก็คือความยากแค้นในการดำรงชีวิต เช่น เมื่อทะเลขาดความอุดมสมบูรณ์ ประมงพื้นบ้านก็อยู่ไม่ได้ เมื่อชุมชนถูกห้ามเข้าไปใช้ประโยชน์จากป่า ป่าจึงในการยังชีพก็ถูกตัดขาด เมื่อชุมชนถูกไล่ที่อยู่พวกเขาก็ต้องยากลำบาก และเมื่ออันตรายจากท่อท่อก๊าซ และพิษภัยจากนิคมอุตสาหกรรมจะเข้าสู่หมู่บ้าน ชาวบ้านย่อมอยู่อย่างไม่สงบสุข

แต่ที่ร้ายกว่านี้ก็คือในการเบียดขับชุมชนให้หลุดออกจากทรัพยากรที่เป็นฐานของการทำหากินหรือถิ่นที่อยู่ดังกล่าว รัฐไม่เคยสนใจสิ่งที่เรียกว่า "วิญญาณของชุมชน" ซึ่งผืนชุมชนให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ปรากฏให้เห็นชัดเป็นอัตลักษณ์ของชุมชน เพราะเมื่อชุมชนไม่สามารถใช้อำนาจของตนเองจัดการดูแลเรื่องทรัพยากรให้เป็นฐานในการเลี้ยงชีวิตของคนในชุมชนได้อย่างเพียงพอ ชุมชนก็คลอนแคลน ระบบความคิดความเชื่อ วัฒนธรรมประเพณีที่สืบทอดต่อกันมา เริ่มถูกฝ่าฝืนหรือทำลาย เพื่อการดำรงให้มีชีวิตรอดกรณีของการไล่ที่หรือยึดที่ของชุมชนก็ยิ่งชัดเจนมาก เพราะเป็นการไล่คนออกจากวิญญาณของชุมชนแตกกระจัดพลัดพายเป็นอยู่ในที่ไหนก็ยังไม่รู้ ไปอยู่ในที่ที่คนไม่ได้ผูกพันกับวิญญาณของบรรพชน และประวัติศาสตร์ของชุมชน

เมื่อความอุดมสมบูรณ์ของทะเลสูญหายไป ชีวิตของประมงพื้นบ้านก็เหมือนถูกแขวนอยู่บนเส้นด้าย เพราะชีวิตของพวกเขาอยู่รอดได้ก็เพราะทะเล ความเป็นตัวตนก็ถูกหลอมมาจากความสัมพันธ์ชีวิตกับทะเล ทางเลือกอื่นเขาไม่ถนัดและไม่เข้าใจ แม้ในระยะแรก ๆ พวกเขาพยายามสู้ทน โดยใช้ความขยัน

มากขึ้น ออกไปในทะเลไกลขึ้น ใช้ปริมาณเครื่องมือมากขึ้น แต่ก็ไม่อาจตามทันความเสื่อมโทรมของทะเลได้
อุดมการณ์ที่เหนียวรั้งเขาไว้เริ่มคลายตัว เหตุผลที่ว่า "ลูกมันไม่มีจะกิน เมียมันไม่มีจะกิน" กลายเป็นความ
เป็นจริงอย่างใหม่ ในขณะที่เดียวกันชุมชนก็ไม่สามารถใช้หลักการสิทธิชุมชนแบบเดิมช่วยเหลือเขาได้ ประม
พื้นที่บ้านบางส่วนจึงไม่อาจทนอยู่ได้กับวิถีการทำประมงแบบเดิม และหันไปใช้เครื่องมือประมงแบบประมง
พาณิชย์บ้าง ซึ่งการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวไม่ได้เป็นเหมือนกันทุกคน ขึ้นอยู่ว่าใครเดือดร้อนมากน้อยและระดับ
ความเข้มข้นของอุดมการณ์ที่มีอยู่ในตัว จึงยังคงมีสมาชิกชุมชนอีกส่วนหนึ่ง (ซึ่งมักจะยังเป็นส่วนใหญ่อยู่)
พยายามทำการประมงแบบเดิมต่อไป พร้อมกับยังรักษาอุดมการณ์แบบเดิมไว้ จึงเกิดความขัดแย้งกับกลุ่มที่
เปลี่ยนไปใช้เครื่องมือแบบใหม่ และสะท้อนให้เห็นชัดเจนขึ้นเป็นลำดับว่าระบบอำนาจเดิมของชุมชนเริ่มถูก
ท้าทายและไม่สามารถจัดการกับความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในชุมชนได้เหมือนเดิม เช่น ผู้อาวุโสที่ไม่สามารถ
ดักเตือนใครได้เช่นเดิม ผู้นำศาสนาต้องทำเป็นไม่รู้ไม่ซีกับการเปลี่ยนแปลงบางอย่าง คนเริ่มแยกตัวเป็นกลุ่ม
ไม่สนิทใจกันเหมือนเดิมทั้งที่ส่วนใหญ่ล้วนเป็นญาติพี่น้องกัน และเมื่อมีการชุมนุมประท้วงรัฐบาลให้เลิก
เครื่องมือประมงพาณิชย์ที่ทำลายทะเล ความเป็นฝักฝ่ายในชุมชนก็ยิ่งชัดเจนขึ้น แม้แต่เด็กก็ยังทะเลาะกันว่า
ใครเป็นฝ่ายใคร ผู้นำศาสนาก็แยกอยู่คนละฝ่าย นับเป็นปรากฏการณ์ครั้งแรกที่ผู้นำศาสนาถูกวิพากษ์วิจารณ์
และกล่าวหาจากคนในชุมชนว่าปฏิบัติตนไม่ถูกต้อง

ยิ่งเป็นกรณีของการไล่ที่ ยิ่งแสดงให้เห็นถึงความไม่สนใจว่าชุมชนนั้นไม่ใช่มีเพียงบ้านกับคนเท่า
นั้นถึงจะเป็นชุมชนได้ แต่มีสิ่งที่ร้อยรัดชุมชนเข้าไว้ ซึ่งรวมเรียกว่าวัฒนธรรม ความไม่สนใจนี้จะสะท้อนให้เห็น
อย่างชัดเจนจากวิถีคิดของรัฐที่มุ่งจะไล่ที่อยู่ด้วยการให้ค่าตอบแทนเป็นตัวเงิน ทั้งที่ชุมชนไม่ต้องการและไม่
ยอมรับ และรัฐเองพยายามสร้างกระแสความคิดให้สังคมได้ตระหนักเพียงว่าการที่รัฐให้ค่าชดเชยนั้นเป็นศีล
ธรรมที่พอเหมาะพอควรที่ชาวบ้านควรยอมรับแล้ว

ที่บ้านเล รัฐออกพระราชกฤษฎีกาเวนคืนที่ดินทั้งหมดหมู่บ้านในปี 2529 เพื่อใช้ที่ดินสร้างท่าเรือพาณิชย์
ในตอนแรกรัฐให้ค่าตอบแทนเพียงเล็กน้อย โดยไม่สนใจว่าชาวบ้านจะไปอยู่ที่ไหน ชาวบ้านจึงต้องพึ่งไม่ยอม
ไป ทางราชการก็ใช้วิธีกดดันทุก ๆ ด้านตั้งแต่การไม่ยอมออกทะเบียนบ้านให้ใหม่ ไม่ต่อไฟฟ้าและน้ำประปา
ให้ ไม่มีโครงการพัฒนาใด ๆ ลงหมู่บ้าน รวมทั้งพยายามสร้างภาพให้บ้านเลเป็นชุมชนที่น่ากลัว คนเห็นแก่
ตัว เป็นดินแดนแห่งยาเสพติด เป็นต้น จนถึงกับพยายามที่จะใช้กำลังทหารเข้ามารื้อย้าย แต่ชาวบ้านก็ยังคือ
แพ่ง ในที่สุดทางราชการก็พยายามใช้วิธีหาที่อยู่ให้ใหม่ โดยย้ายให้ไปอยู่ในสถานที่ต่างตำบล และต้องแยก
ออกเป็นสองส่วนไปอยู่คนละที่คนละตำบล เพราะสถานที่แต่ละแห่งมีเนื้อที่ไม่พอรองรับจำนวนประชากรทั้ง
หมดได้ ซึ่งก็แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าทางราชการไม่เข้าใจในเรื่องวิญญาณของชุมชน ดังนั้นจึงไม่แปลกที่
จะพบว่าชาวบ้านไม่สนใจที่จะย้าย เหตุผลที่ให้นอกจากจะเป็นปัญหาด้านทำกินแล้ว พวกเขายังเห็นว่าถ้าไปก็
ต้องไปอยู่ที่เดียวกันทั้งหมด (ซึ่งที่จริงก็คือข้อโต้แย้งเพื่อจะไม่ไปนั่นเอง เพราะรู้ว่าทางราชการไม่สามารถ
หาสถานที่ให้ได้) หรือไม่ไปเพราะจะทำให้พวกเขาออกไปอยู่ไกลจากป่าช้าของหมู่บ้านอย่างมาก และป่าช้านี้
เองที่เป็นตัวตนสำคัญของชาวบ้านเล (ความจริงป่าช้ามีความสำคัญยิ่งในความรู้สึกของชุมชนมุสลิม แต่ที่บ้าน
เลมีลักษณะเด่นเป็นพิเศษเพิ่มขึ้น) เพราะป่าช้าของพวกเขาเป็นที่เดียวกับที่ฝังศพของสุลต่านสุไลมาน อดีต
เจ้าเมืองผู้ยิ่งใหญ่ที่ครองสงขลาและสถาปนาสงขลาให้เป็นรัฐอิสลาม และเป็นอิสระจากอยุธยา และเป็นที่ฝัง
ศพพระยาราชบังสัน โอรสของสุลต่านสุไลมานด้วย ชาวบ้านเลถือว่าตนสืบเชื้อสายมาจากสุลต่านสุไลมาน และ
นี่คือความภาคภูมิใจที่สุดของพวกเขา กุโบร์หรือป่าช้าดังกล่าวคือสัญลักษณ์ของความภาคภูมิใจดังกล่าว แต่
รัฐไม่เคยเข้าใจสิ่งเหล่านี้เลย

ที่บ้านโคกสัก ก็คล้ายที่บ้านเล เพราะที่นั่นเป็นชุมชนมุสลิม เช่นเดียวกับชุมชนส่วนใหญ่ที่อยู่ในแนว
ทางท่อก๊าซของโครงการท่อก๊าซและท่อก๊าซไทย-มาเลเซีย เพราะการปิโตรเลียมแห่งประเทศไทย เจ้า
ของโครงการ (ซึ่งรัฐสนับสนุน) ก็มองความเดือดร้อนของคนในแง่ของการ ถูกรบกวนด้านสถานที่ จึง

พยายามดำเนินการในเรื่องผลประโยชน์ที่จะได้รับในรูปของคำตอบแทน แต่ไม่เคยสนใจถึงวิญญาณชุมชน เช่นกัน ดังนั้นจะเห็นได้ในพื้นที่ว่าสิ่งที่ชาวบ้านยกขึ้นมาเป็นข้อเดือดร้อนนั้นไม่ใช่ความเดือดร้อนทางกายภาพ เท่านั้น เช่น มีการกล่าวถึงการถูกรุกรานไล่ที่นั้นไม่ใช่เพียงคนรุ่นนี้ถูกไล่เท่านั้น แต่วิญญาณของบรรพชนก็จะถูกไล่ไม่ให้มีที่อยู่ด้วย เพราะป่าช้าจะถูกรถแทรกเตอร์ไถทั้งหมด เป็นต้น

ที่บ้านหาดทรายไวย ที่ดินของชุมชนที่ชาวบ้านอยู่มาเกือบ 200 ปี โดยไม่มีใครเป็นเจ้าของในความหมายของรัฐ (คือปัจเจกบุคคลเป็นเจ้าของกรรมสิทธิ์) แต่ชุมชนได้ดูแลมาในลักษณะที่เป็นสิทธิชุมชน สมาชิกชุมชนทุกคนมีที่อยู่อาศัย และดำเนินชีวิตด้วยความมั่นคงตลอดมา ทางราชการได้ออกเอกสารสิทธิ์ที่ดินให้แก่ผู้มีสิทธิพลในท้องถิ่นครอบครองที่ดินของชุมชนชาวเลที่หาดทรายไวยทั้งหมด ซึ่งในความเป็นจริงแล้วทางราชการหรือใคร ๆ ก็รู้ว่าที่บริเวณดังกล่าวชาวเลอยู่กันมานานนักหนาแล้ว แต่ทางราชการพร้อมจะไล่ชาวเลออกจากถิ่นที่อยู่โดยไม่ได้สนใจว่าเขาจะไปอยู่ที่ไหนและเขาจะตั้งชุมชนอย่างไร (ซ้ำร้ายก็ถือเป็นการถูกไล่ออกจากที่โดยไม่ได้ค่าเวนคืนใด ๆ ด้วย) ความเชื่อ ขนบธรรมเนียม ประเพณี ที่เกิดขึ้นและสัมพันธ์กับสถานที่ และเป็นสิ่งร้อยรัดชุมชนเอาไว้อย่างหนาแน่น ทางราชการไม่เคยพูดถึง ลานศักดิ์สิทธิ์ในประเพณีทำน้มนวดที่เรียกว่าลานน้ำมนต์ ซึ่งในความตระหนักของชาวเลประเพณีดังกล่าวมีความหมายต่อชีวิตของเขามากเพราะช่วยทั้งสร้างขวัญและกำลังใจในการสู้ชีวิต ช่วยขัดเกลาควบคุมดูแลให้สมาชิกของชุมชนประพฤติปฏิบัติตนอยู่ในกฎเกณฑ์ของชุมชน (ซึ่งมีหลักเกณฑ์ใหญ่อยู่ที่สิทธิชุมชน) ช่วยให้ความผูกพันใกล้ชิดช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ลานน้ำมนต์ก็กลายเป็นสถานที่ที่มีความหมายเป็นพิเศษของเขาไปด้วย ดังจะเห็นได้ว่าสถานที่ดังกล่าวทุกคนจะเคารพให้เป็นที่ยึดเหนี่ยวอย่างถาวรมั่นคง ใครจะเข้าไปใช้ประโยชน์ส่วนตัวใด ๆ ไม่ได้เลย แต่สิ่งเหล่านี้ทางราชการไม่เคยนึกถึง

ที่กรุงชิง ความเชื่อที่ร้อยรัดคนส่วนใหญ่ให้เป็นชุมชนคือความเชื่อเกี่ยวกับผี ซึ่งเกิดจากการที่คนต้องเข้าไปสัมพันธ์กับป่าเป็นสำคัญ มีผีต่าง ๆ เกิดขึ้นมากมายจากคนเข้าไปเกี่ยวข้องกับป่าดังกล่าว โดยผีดังกล่าวมีบทบาทในการควบคุมวัตรปฏิบัติของคนในด้านต่าง ๆ เมื่อคนถูกห้ามเข้าไปเกี่ยวข้องกับป่าอย่างที่เคยเป็นมา บทบาทของผีหลายประเภทก็หายไป ซึ่งก็ส่งผลถึงความคลอนแคลนของบรรทัดฐานทางสังคม เช่น จะเห็นได้ว่าคนในยุคปัจจุบันกล้าที่จะเป็นลูกมือของผู้มีอิทธิพลเข้าไปลักลอบตัดไม้ขนาดใหญ่ในป่า ทั้งที่แต่เดิมไม่เคยมีใครกล้าทำ แต่สิ่งเหล่านี้รัฐไม่เคยนึกถึง

ที่บ้านหาดเจ้าไหม สมาชิกของชุมชนสามารถย้ายบ้านไปมาตลอดเพื่อความสะดวกในการทำมาหากินในทะเล แต่ชุมชนก็สามารถดูแลสมาชิกให้ยึดมั่นในหลักการสิทธิชุมชนมาได้ตลอด ส่วนสำคัญที่ทำหน้าที่ร้อยรัดสมาชิกของชุมชนไว้ได้ก็คือความเชื่อที่มีรากฐานมาจากความเชื่อเรื่องผีและหลักศาสนาอิสลาม แม้ในระยะหลังจะเหลือความเชื่อจากศาสนาอิสลามเป็นหลัก แต่หลักในการอธิบายถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนคนกับทรัพยากรธรรมชาติก็ไม่ได้เปลี่ยนไปนัก เมื่อรัฐเข้าไปเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตทั้งการย้ายบ้านเรือน การเข้าไปใช้ประโยชน์จากป่า รวมทั้งทะเลก็เสื่อมโทรมลง อำนาจของชุมชนซึ่งควบคุมสมาชิกผ่านความเชื่อเป็นหลักนั้น ก็มีปัญหาให้เห็น เช่น การทำลายทรัพยากรธรรมชาติเริ่มเกิดขึ้น เช่น มีชาวบ้านบางส่วนทำอวนรุนบ้าง และลักลอบตัดไม้บ้าง เป็นต้น แต่รัฐไม่เคยตระหนักถึงความสำคัญในการทำลายวิญญาณของชุมชน

กล่าวโดยสรุปการที่รัฐได้ทำลายสิทธิชุมชนในการจัดการดูแลทรัพยากรที่เป็นฐานสำคัญสำหรับการดำรงชีวิตของคนในชุมชนท้องถิ่นต่าง ๆ นั้น หนึ่ง ได้ส่งผลต่อความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติอย่างรวดเร็วทุกประเภท เพราะการใช้ฐานทรัพยากรธรรมชาติเพื่อสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจทำให้เกิดการจับกุมหอยปูปลาในทะเลอย่างมหาศาล จนเกินที่ทะเลจะฟื้นตัว การโค่นไม้ในป่าอย่างรวดเร็วและจำนวนมากก็เกินกว่าที่ป่าจะฟื้นตัว ในขณะที่การควบคุมดูแลของทางราชการนั้นไม่ได้ผล เพราะมาตรการที่ใช้ดูแลนั้นเล็กน้อยเกินกว่าจะฟื้นฟูทรัพยากร ธรรมชาติทันการทำลายได้ประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งคือปัญหาเจ้าหน้าที่ที่ยากจะมีจำนวนพอสำหรับการดูแลการทำลายทรัพยากรธรรมชาติซึ่งมีพื้นที่กว้างขวางได้ รวมทั้งเจ้า

หน้าที่กลายเป็นผู้แสวงหาผลประโยชน์ในหน้าที่โดยยอมให้มีการทำลายทรัพยากรธรรมชาติด้วย สอง
นโยบายดังกล่าวของรัฐได้สร้างความเดือดร้อนและความอ่อนแอให้แก่ชุมชนหมู่บ้านอย่างมาก เพราะไม่
เพียงแต่ชุมชนจะขาดทรัพยากรธรรมชาติสำหรับเป็นฐานในการดำรงชีวิตเท่านั้น แต่ความเชื่อ ขนบธรรมเนียม
ประเพณี ที่เป็นตัวตนของชุมชน เป็นฐานอำนาจของชุมชน ก็สั่นคลอนลงมาก ทำให้ชุมชนขาดความ
เป็นปึกแผ่นเช่นแต่เดิม ขาดทุนทางสังคมที่จะช่วยร้อยรัดและพยุงสังคมไว้ให้มั่นคงเมื่อเจอกับวิกฤติต่าง ๆ

ตอนที่ 3 การตอบโต้ของชุมชน

แม้การเข้าไปรุกรานของรัฐและทุนต่อชุมชนจะเป็นมาอย่างต่อเนื่องและรุนแรงขึ้นเป็นลำดับ แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าชุมชนจะยอมจำนนหรือแตกกระจัดกระจายอย่างง่ายดาย แต่ชุมชนพยายามตอบโต้เพื่อคง
ความอยู่รอดและรักษาความเป็นตัวตนหรืออัตลักษณ์ของชุมชนไว้

อย่างไรก็ตามการตอบโต้ของชุมชนก็มีลักษณะที่หลากหลาย ขึ้นอยู่กับผลกระทบ หรือลักษณะ
ปัญหา เช่น เช่นการตอบโต้ของชุมชนประมงพื้นบ้านกับชุมชนในป่าจะไม่เหมือนกันจากกรณีที่สิทธิชุมชนถูก
ทำลาย ชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากความเสื่อมโทรมจากทรัพยากรกับชุมชนที่ถูกไล่ที่จะตอบโต้ปัญหาไม่
เหมือนกัน เป็นต้น นอกจากนี้ยังขึ้นกับวัฒนธรรมหรือตัวตนของชุมชนนั้นด้วยว่าจะผลักดันหรือเก็บงำการ
ตอบโต้อย่างไร เช่น พบว่าชุมชนที่ประสบปัญหาเดียวกัน แต่วัฒนธรรมคนละแบบกัน จะตอบโต้ปัญหาไม่
เหมือนกัน เป็นต้น

จากการศึกษาชุมชนทั้ง 5 แห่ง พบลักษณะการตอบโต้ของชุมชนดังนี้

1. การขยายพื้นที่และความสามารถในการทำมาหากิน

วิธีการตอบสนองเช่นนี้เป็นวิธีพื้นฐานที่พบในชุมชนประมงพื้นบ้านมาแต่เดิม คือถ้าเขตใกล้ฝั่งไม่มี
สัตว์น้ำให้จับได้เพียงพอพวกเขาก็พยายามออกไปไกลฝั่งมากขึ้น เช่นแรกสุดชาวประมงพื้นบ้านจะทำประมง
ชายหาด ต่อมาก็ต่อเรือพาย เรือแจว หรือเรือใบ เพื่อให้ออกไปหากินห่างจากฝั่งได้ ซึ่งการเกิดขึ้นของเรือใน
สมัยแรก ๆ ก็เกิดจากการเพิ่มขึ้นของประชากรในชุมชน ทำให้พื้นที่ชายหาดอย่างเดียวไม่สะดวกต่อการทำ
มาหากิน ความต้องการเรือเพื่อออกไปหากินนอกฝั่งจึงเกิดขึ้น แต่ก็ไม่ต้องออกไปไกลมากนัก เพราะว่าสัตว์
ทะเลอุดมสมบูรณ์ และเมื่อประมาณ 20 -30 ปีที่แล้ว การใช้เรือติดเครื่องยนต์ (เรือหางยาว) ของประมงพื้น
บ้านก็แพร่หลาย โดยในประการแรกก็ตอบจำนวนประชากรประมงที่เพิ่มขึ้น แต่สาเหตุที่ปรากฏขึ้นใหม่ก็คือ
สัตว์ทะเลเริ่มหายากกว่าเดิม(แต่ก็ยังไม่ยุ่งยากนักเพราะเพิ่งเป็นช่วงต้น ๆ ที่ทะเลถูกทำลายโดยประมง
พาณิชย์) รวมทั้งแรงจูงใจจากความสะดวกของการใช้เรือติดเครื่องยนต์จะมีอิทธิพลมากพอสมควร (ในขณะ
ที่เครื่องยนต์ก็ไม่แพงนัก) เพราะพบว่าในระยะแรก ๆ ที่มีการใช้เรือเครื่องยนต์ ประมงพื้นบ้านก็ยังออกไปใน
ทะเลในระยะที่ไม่ต่างกับการใช้เรือแบบที่ต้องใช้กำลังคนนัก

ต่อเมื่อผลกระทบจากทะเลเสื่อมโทรมอันเนื่องมาจากการทำประมงพาณิชย์ แม้แต่บริเวณเขต 3,000
เมตรจากฝั่งที่เป็นเขตห้ามใช้เครื่องมือที่ทำลายทะเล ก็ถูกรุกล้ำจากประมงพาณิชย์เป็นปกติ ทำให้เขตจับปลา
ของประมงพื้นบ้านซึ่งตามปกติจะอยู่ระหว่าง 3,000-5,000 เมตร ไม่มีสัตว์ทะเลให้จับ ประมงพื้นบ้านต้องออก
ไปจากฝั่งมากขึ้นเรื่อย ๆ อย่างน้อยต้อง 10 กิโลเมตรขึ้นไป พร้อมกันนี้ก็ต้องเพิ่มปริมาณเครื่องมือขึ้นด้วย
เช่นต้องเพิ่มปริมาณความยาวของอวนขึ้นอีก 2-3 เท่า ซึ่งทั้งหมดนี้ประมงพื้นบ้านต้องใช้เวลาทำงานเพิ่มขึ้น
อีกมากทั้งการขับเรือและการสาวอวน

แต่พบว่าการตอบสนองด้วยการออกไปในทะเลที่ไกลขึ้น และเพิ่มปริมาณของเครื่องมือมากขึ้นดัง
กล่าว ได้ผลน้อยมาก ดังจะเห็นว่าประมงพื้นบ้านส่วนใหญ่จะเป็นหนี้จากการลงทุนซื้อเครื่องมือเพิ่มขึ้น บาง

คนขาดทุนค่าน้ำมันจนไม่มีน้ำมันจะเติมเรือในวันต่อไป แต่ที่ต้องตอบสนองเช่นนั้นก็เพราะไม่มีวิธีอื่น ถ้าเขายังต้องทำประมงอยู่ ปัจจุบันประมงพื้นบ้านก็ต้องอาศัยวิธีตอบสนองเช่นนั้นอยู่

ชาวเลที่หาดราไวย์ที่ยังทำมาหากินด้วยวิธีแบบดั้งเดิม คือ การวางเบ็ด วางไซ การใช้ฉมวก โดยอาศัยความตายน้ำอืดลงไปกับเบ็ดและไซ และใช้ฉมวกแทงปลา เมื่อทางราชการประกาศให้เขตที่ชาวเลเคยทำกินเป็นเขตอนุรักษ์ เพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยว ชาวเลถ้าไม่เสี่ยงกับการถูกจับด้วยการลอบวางเบ็ดวางไซในเขตห้ามดังกล่าว (รวมทั้งเครื่องมือถูกทำลายโดยนักท่องเที่ยว เช่นถูกเรือท่องเที่ยวชนเสียหาย หรือไซมักจะถูกนักท่องเที่ยวที่สวมชุดประดาน้ำดำชมทะเลได้นำพังเสียหาย เพื่อปล่อยปลาไป โดยที่ชาวเลถึงแม้จะรู้ก็ไม่ได้ตอบโต้ เพราะพวกเขาไม่รู้กฎหมาย และจะเกรงกลัวคนข้างนอก) ก็ต้องออกไปหากินไกลๆถึงเกาะสิเหร่ หรือแถบเกาะแก่งในจังหวัดสตูล เช่น เกาะตะรุเตา ซึ่งในเขตดังกล่าวน่าลึกกว่าและเย็นกว่า ทำให้ชาวเลซึ่งต้องทำประมงแบบใช้ความอืดในการดำน้ำ เป็นโรคที่เรียกว่า "น้ำหีบ" โดยจะมีอาการเช่นเดียวกับอัมพาต ทำให้ชาวเลไม่สามารถจะตอบสนองด้วยวิธีนี้ได้มากนัก

การขยายพื้นที่และความสามารถในการทำมาหากินที่กล่าวมาข้างต้นนั้น ยังคงเป็นวิธีการที่ตั้งมั่นอยู่ ที่การไม่ทำลายทะเล ซึ่งประมงพื้นบ้านส่วนใหญ่ยังพยายามตอบสนองในลักษณะนี้อยู่ แต่ก็มีประมงพื้นบ้านบางส่วน (มีแนวโน้มมากขึ้น หากสถานการณ์ยังเป็นอย่างเช่นทุกวันนี้) ที่ขยายพื้นที่และความสามารถด้วยการเข้าไปสู่ขบวนการทำประมงพาณิชย์ เช่น ที่หาดราไวย์ เมื่อเมื่อประมาณ 10 ปีที่แล้ว ความผิดเคืองในการทำมาหากินเริ่มประจักษ์แล้วในหมู่บ้าน พอติมีนายทุนจากข้างนอกเอาเครื่องมือที่เรียกว่าอวนญี่ปุ่นซึ่งเป็นเครื่องมือที่ทำลายทะเลเข้ามาใช้ในเขตทำกินของชาวเล และต้องการชาวเลไปเป็นลูกเรือ ซึ่งก็มีชาวเลจำนวนหนึ่งออกไปทำประมงกับนายทุนดังกล่าว (เครื่องมือดังกล่าวนี้ใช้ล่อกลุ่มปะการังเพื่อไล่ปลาออกมาให้ติดอวน โดยที่เป็นอวนตาติดหรือตาถี่จึงติดปลาเล็ก ๆ ที่ไม่ได้ใช้ประโยชน์มาด้วย และเมื่ออวนไปพันเกาะเกี่ยวปะการังเมื่อใดก็จะทำให้ปะการังตาย)

ที่บ้านเล เมื่อประมาณ 20 กว่าปีที่แล้ว เริ่มมีคนทำอวนลาก และยังมีมาถึงปัจจุบัน แต่เป็นเรืออวนลากขนาดเล็กและมีจำนวนประมาณ 20 ลำ และเมื่อชุมชนถูกรุกรานโดยเรือปั่นไฟปลากะตัก ตั้งแต่ปี 2538 เป็นต้นมา ความอุดมสมบูรณ์ของทะเลลดลงมาก ชาวบ้านเลประสบปัญหาในการทำกิน ประกอบกับเรือปั่นไฟปลากะตักพยายามแทรกแซงเข้ามาเสนอประโยชน์ให้กับชาวบ้านด้วยการให้รับปลามาต้มตาก ตอนต้นก็ไม่มีใครรับ แต่นานเข้าความยากลำบากในการออกทะเลให้ได้สัตว์ทะเลพอเลี้ยงชีวิตมีปัญหามากขึ้น จึงมีชาวบ้านเลทยอยเข้าไปสู่ขบวนการรับปลากะตักมาต้มตาก ปัจจุบันมีชาวบ้านอยู่ในขบวนการนี้ประมาณ 1 ใน 3 ของครัวเรือนทั้งหมด และเมื่อปลายปีที่แล้วหลังจากรัฐบาลประกาศให้เรือปั่นไฟปลากะตักทำการประมงต่อไปได้ ชาวบ้านเลได้หาทุนสร้างเรือปั่นไฟขึ้นมาก จนต้นปี 2543 เฉพาะในบ้านเลมีเรือปั่นไฟปลากะตัก 10 กว่าลำ

ที่บ้านหาดเจ้าไหม เมื่ออวนรุนบุกเข้าไปในเขตทำมาหากินของประมงพื้นบ้านมากขึ้น จนประมงพื้นบ้านเดือดร้อนอย่างมาก ทั้งจากจำนวนสัตว์ทะเลที่ลดลงอย่างรวดเร็ว และเครื่องมือประมงที่ถูกรุนเสียหาย ในที่สุดชาวบ้านส่วนหนึ่งก็ทำอวนรุนบ้าง

อย่างไรก็ตามการตอบสนองของชาวบ้านในลักษณะของการรับวิธีการแบบประมงพาณิชย์มาใช้นั้น ไม่ใช่เกิดขึ้นในชุมชนได้ง่าย ๆ เพราะต้องพบกับแรงตอบโต้ของระบบอุดมการณ์และสถาบันสังคมในชุมชน ชาวประมงพื้นบ้านน่าจะจะเริ่มใช้อวนลากก็เพิ่งเมื่อ 10 กว่าปีที่แล้ว และก็เป็นเพียงอวนลากเล็ก ที่มีประสิทธิภาพการทำลายไม่มากนัก จำนวนผู้ที่ทำตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบันก็มีเพียง 20 กว่าลำเท่านั้น ไม่เคยเพิ่มไปกว่านี้ (แม้จะมีบางรายทำเพิ่มขึ้น แต่ก็มีบางรายที่เลิกไป) นอกจากนี้เขตในการทำอวนลากก็ไม่ใช่ว่าจะทำได้สะดวก เพราะต้องอยู่นอกเขตที่ชาวบ้านทำมาหากิน และถ้าเกิดพลัดพลั้งเข้ามาทำให้เครื่องมือประมงพื้นบ้านเสียหาย เจ้าของอวนลากจะต้องชดเชยค่าเสียหาย

ที่บ้านหาดทรายขาวก็เช่นกัน แม้ปัญหาในการทำกินจะมีมากทั้งทะเลเสื่อมโทรมลงโดยรวม และการประกาศเขตห้ามจับสัตว์ทะเลดังที่กล่าวแล้ว แต่ก็มีชาวเลจำนวนน้อยโดยปัจจุบันมีประมาณเท่า 20 รายนั้นที่ไปร่วมมือกับนายทุนทำอวนญี่ปุ่น และผู้ที่ไปทำนั้นก็สบายใจนักที่ตนเองไม่ได้ทำประมงอย่างที่คนอื่นทำ ส่วนคนส่วนใหญ่ที่ไม่ทำก็จะให้เหตุผลคล้ายกัน คือ เป็นการทำลายทะเล และสร้างความเดือดร้อนให้คนอื่น

ที่บ้านเจ้าไหมก็เช่นกัน กว่าชาวบ้านจะหันมาทำอวนรุนบ้างก็ต่อเมื่อสถานการณ์รุนแรง(เพราะมีเรือข้างนอกเข้ามามาก) จนชาวบ้านเห็นว่าไม่มีทางเลือกจึงทำบ้าง แต่ก็ยังเป็นชาวบ้านส่วนน้อย ส่วนใหญ่ก็ยังทำประมงแบบเดิมและพยายามเคลื่อนไหวให้เลิกเรืออวนรุน

การที่ชาวบ้านเลเพิ่งทำประมงแบบอวนลากเมื่อไม่นานนัก เป็นเพียงอวนลากเล็ก มีจำนวนไม่มากนัก และทำในเขตที่จะไม่กระทบกระทั่งกับการทำมาหากินแบบพื้นบ้าน ชาวเลที่หาดทรายขาวไปทำอวนญี่ปุ่นกับนายทุนเพียงเล็กน้อย ชาวบ้านที่บ้านหาดเจ้าไหมเพิ่งทำอวนรุนเมื่อไม่นานมานี้ และทำในจำนวนไม่มากนัก ก็เพราะว่าชาวบ้านตระหนักว่าการทำประมงแบบพาณิชย์นั้นทำลายทะเล รวมทั้งถ้าตนผืนทำอะไรไปมาก ก็จะถูกคนในชุมชนตำหนิ ซึ่งก็หมายความว่าแม้รัฐจะให้ทะเลเป็นสาธารณสมบัติ ประมงพาณิชย์สามารถถูกรานทะเลได้ทุกที่ทั่วไป แต่ชุมชนก็พยายามยืนยันหลักการสิทธิชุมชนในการควบคุมดูแลความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับทะเลและระหว่างคนในชุมชนและต่างชุมชน ซึ่งก็ต้องทำประมงที่ไม่ทำลายทะเล ต้องทำประมงแบบนึกถึงความอยู่รอดของคนอื่นด้วย ดังนั้นการแยกตัวเองไปจากบรรทัดฐานของชุมชนจึงไม่ใช่เรื่องที่จะเกิดขึ้นได้ง่าย การที่ประมงพื้นบ้านมุสลิมที่หันไปทำประมงแบบประมงพาณิชย์พยายามอธิบายว่าที่ตนทำนั้นไม่ได้ขัดกับหลักคำสอนของศาสนา ก็แสดงให้เห็นชัดเจนว่าพวกเขาไม่สบายใจนักที่ทำเช่นนั้น (เพราะถ้าสบายใจดีก็ไม่ต้องอธิบายอะไร) เช่น พยายามอธิบายว่าพระเจ้าสอนว่าอะไรไม่ใช่ประโยชน์ห้ามจับ ห้ามทำลาย พวกตนก็ปฏิบัติตามนี้ เพราะไม่ว่าจะปลาตัวเล็กตัวใหญ่ที่จับมาตนก็ใช้ประโยชน์ทั้งหมด โดยเอาไปขายได้ทั้งหมด ไม่ได้ทิ้งเลย เป็นต้น

แม้กระทั่งเมื่อเรือปั่นไฟปลากะตักเกิดขึ้น บ้านเลซึ่งอยู่ในเขตปฏิบัติงานของการทำประมงดังกล่าว ก็ได้รับความเดือดร้อนอย่างหนัก เพราะเกือบไม่มีปลาเหลือให้จับเลย การเข้าไปร่วมกับขบวนการเรือปั่นไฟปลากะตักจึงเกิดขึ้น และมากขึ้นตามลำดับ แต่ก็ไม่ใช่เกิดขึ้นแบบรวดเร็ว แต่ได้ผ่านกระบวนการตัดสินใจนานพอสมควร จนเมื่อการเรียกร้องต่อทางการให้เลิกเรือปั่นไฟส่อแววไม่ได้ผล และมีพลังภายนอกมายื่นข้อเสนอให้ ผู้ที่ไปจับปลากะตักมาตมตาก็รู้ว่าตนกำลังสนับสนุนการทำประมงแบบทำลายทะเล แต่ตนไม่มีทางเลือก เนื่องจากครอบครัวยุติธรรมมาก และถึงแม้ตนจะไม่ร่วม เรือปั่นไฟปลากะตักก็ยังคงมีอยู่เหมือนเดิม และยอมรับว่าถ้าทางการห้ามเรือปั่นไฟปลากะตักเมื่อใดตนก็ยอมรับและจะกลับมาทำประมงแบบเดิมอีก และจะเห็นได้ว่าเรือปั่นไฟปลากะตักที่เป็นของชาวบ้านเลเอง (เรือขนาดเล็ก) ในปี 2542 ยังมีเพียง 2 ลำเท่านั้น แต่ในปี 2543 เพิ่มขึ้นเป็น 10 กว่าลำ เพราะการต่อสู้ของประมงพื้นบ้านมาถึงจุดสูงสุด และรัฐบาลประกาศให้เรือปั่นไฟปลากะตักมีต่อไปได้ ผู้ที่ทำเพิ่มจำนวนมากขึ้นให้เหตุผลว่าเขารอการต่อสู้ของประมงพื้นบ้านมานานแล้ว เมื่อไม่ประสบผลสำเร็จเขาจึงขอทำบ้าง ดิกว่าปล่อยให้คนจังหวัดอื่นมาขนปลาที่บ้านเราไปหมด แต่ถ้ารัฐบาลสั่งห้ามไม่ให้มีเรือปั่นไฟปลากะตักเมื่อไร เขาก็พร้อมที่จะเลิก ซึ่งก็หมายความว่าในความเป็นจริงผู้ที่ทำประมงแบบประมงพาณิชย์ก็สำนึกว่าตนเองกำลังทำประมงแบบทำลายทะเล ทำประมงแบบไม่เหมือนคนอื่นในชุมชน มีส่วนสร้างความเดือดร้อนให้เพื่อนประมงพื้นบ้าน แต่ในบริบทเช่นนี้เขาจำเป็นต้องเลือกเช่นนั้น

ที่กล่าวมานี้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าถึงแม้ว่าหลักการสิทธิชุมชนจะไม่สามารถเป็นหลักประกันความมั่นคงในการเข้าถึงทรัพยากรให้กับสมาชิกชุมชนได้ แต่ชุมชนก็ยังพยายามใช้หลักการสิทธิชุมชนเข้าไปควบคุมดูแลสมาชิกของชุมชนอยู่ ถึงแม้จะควบคุมได้ไม่เหมือนเดิม แต่ก็ยังควบคุมได้มาก มิเช่นนั้นถ้าประมงพื้นบ้านต่างฝ่ายต่างแสวงหาผลประโยชน์จากทะเลโดยไม่คำนึงถึงส่วนรวม ป่านนี้ทะเลคงยับเยินกว่าที่เป็นอยู่เป็นอย่างแน่นอน

2. การตีแผ่

การตอบสนองด้วยการตีแผ่ นี้ เกิดขึ้นจากกรณีชุมชนถูกไล่ที่ คือทางราชการใช้กฎหมายเวนคืน ที่หรือยึดที่จากชาวบ้านดิน ด้วยข้ออ้างเพื่อนำไปใช้ประโยชน์ในการพัฒนาประเทศ หรือประโยชน์ในเชิง อนุรักษ์ รวมทั้งนายทุนใช้ประโยชน์จากกฎหมายในฐานะที่ดินเข้าใจกฎหมายและใกล้ชิดกับข้าราชการที่ ปฏิบัติกฎหมายมากกว่า ขับไล่ชาวบ้านให้ออกไปจากถิ่นที่อยู่

ที่บ้านเล รัฐบาลออกพระราชกฤษฎีกาเวนคืนที่ดินทั้งหมดตั้งแต่ปี 2529 เพื่อนำไปสร้างท่าเรือ พาณิชยกรรม โดยทางราชการจะจ่ายค่าชดเชยให้ทั้งที่ดิน และบ้านเรือน โดยที่ชุมชนไม่เคยมีส่วนร่วมรับรู้ทั้งการ เวนคืนและการกำหนดค่าตอบแทน ทั้ง ๆ ที่เป็นการรื้อชุมชนทั้งทั้งชุมชน และโดยที่พวกเขาไม่รู้ว่าไปอยู่ที่ ไหน สิ่งที่ชุมชนใช้ได้ตอบก็คือการเพิกเฉยไม่ยอมออกไปไหน เมื่อทางราชการเร่งรัดโดยการเร่งชาวบ้านให้ ไปรับเงินค่าเวนคืนพร้อมกับขู่ว่าถ้าใครไม่ไปรับอาจจะต้องถูกบังคับให้ออกไปโดยไม่ได้รับเงิน ชาวบ้าน ส่วนใหญ่ก็ไปรับ แต่รับแล้วก็ไม่ยอมออกไปเหมือนเดิม พร้อมกับช้อนกลทางราชการที่เร่งรีบไล่ชาวบ้านและ ไม่เข้าใจวัฒนธรรมของชาวมุสลิม คือที่บ้านเลมีกลุ่มนามสกุลใหญ่ ๆ ไม่กี่นามสกุล คนในชุมชนจึงมีนามสกุล เดียวกันมาก ในขณะที่ชาวมุสลิมจะนิยมตั้งชื่อเป็นภาษาอาหรับ และตั้งชื่อซ้ำ ๆ กัน คนในชุมชนจึงมีทั้งชื่อ ซ้ำกันและนามสกุลซ้ำกันมาก ในขณะที่ระบบสำเนาทะเบียนบ้านก็ไม่ค่อยเรียบร้อย เพราะชุมชนแห่งนี้ทาง ราชการปล่อยปละละเลยไม่ได้เข้ามาสนใจนัก ชาวบ้านที่มีชื่อนามสกุลเดียวกันจึงแอบไปแสดงตัวรับเงินแทน อีกคนหนึ่ง โดยที่เจ้าตัวไม่รู้เรื่องและทางราชการก็รู้ไม่เท่าทัน ในที่สุดจึงสืบสนว่าใครรับเงินแล้ว ใครยังไม่รับ เมื่อเข้าสู่ช่วงเศรษฐกิจตกต่ำ ทางราชการก็เพิกเฉยการขับไล่ลง จนถึงปัจจุบันรัฐบาลต้องการเร่งสร้างท่าเรือ พาณิชยกรรมให้เสร็จตามโครงการ จึงพยายามผลักดันให้ชาวบ้านออกไปจากที่ดิน โดยพยายามเสนอหลักการจัดที่ อยู่ใหม่ให้แก่ชาวบ้าน โดยจะจัดที่ดินให้และสร้างบ้านเป็นล็อก ๆ ให้แก่ครอบครัวที่มีสำเนาทะเบียนบ้าน ๆ ละล็อก แต่ชาวบ้านก็ไม่ยอมเพราะพวกเขาต้องถูกแยกออกไปอยู่ในสถานที่ต่างตำบลกัน เนื่องจากพื้นที่ไม่ เพียงพอ ต้องถูกย้ายออกไปไกลกว่าป่าช้าของหมู่บ้านมาก รวมทั้งทางราชการจะให้ที่อยู่เฉพาะครอบครัวที่มี ทะเบียนบ้านเท่านั้น แต่ที่บ้านเลมีครัวเรือนที่ไม่มีสำเนาทะเบียนบ้านมากกว่าครึ่ง (มีทั้งหมดประมาณ 800 ครัวเรือน มีทะเบียนบ้านเพียงประมาณ 360 ครัวเรือน เนื่องจากนับแต่รัฐบาลออก พ.ร.บ. เวนคืนที่ดินในปี 2529 ทางราชการก็ไม่ออกทะเบียนบ้านให้อีก ครัวเรือนที่แยกออกมาใหม่ในช่วง 16 ปีที่ผ่านมาจึงเป็นครัว เรือนที่ไม่มีทะเบียนบ้าน) ประกอบกับการย้ายไปอยู่ในที่ใหม่จะไม่สะดวกแก่การทำประมงเหมือนกับที่อยู่ ที่บ้านเลชาวบ้านจึงไม่ยอมออกไป โดยใช้วิธีตีแผ่ เพิกเฉย ทางราชการจะมีหนังสือมาเตือนอย่างไร หรือ พยายามมาดำเนินการให้ย้ายออกเมื่อไร ชาวบ้านก็จะเพิกเฉย หรือตีแผ่ คือไม่ยอมออกไปสถานที่เดียว

ที่บ้านหาดทรายขาว ทางราชการออกเอกสารสิทธิ์ที่ดินของชุมชนทั้งหมดให้แก่ผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่น และทางราชการพยายามให้ความร่วมมือแก่ผู้มีอิทธิพลดังกล่าวในการผลักดันชาวเลทั้งหมดให้ออกไปจากที่ ดิน เป็นการออกไปโดยไม่มีการค่าตอบแทนใด ๆ เพราะไม่ใช่เป็นการเวนคืนอย่างที่บ้านเล แต่เป็นการไปตั้งบ้าน เรือนอยู่ในที่ของคนอื่นที่กฎหมายรับรอง ชาวเลไม่มีโอกาสต่อสู้หรือโต้แย้งใด ๆ ได้เลย ทั้งที่บรรพชนของ พวกเขาอยู่ตรงนั้นมาหลายชั่วคนแล้ว เนื่องจากทางราชการจะยึดถือเอกสารสิทธิ์ที่ทางราชการออกให้เป็น หลัก และชาวเลเป็นกลุ่มคนชายขอบอย่างสมบูรณ์คือไม่มีอำนาจใด ๆ ในสาธารณะเลย ทางราชการก็แทบจะ ไม่ได้ไปยุ่งเกี่ยว อะไรเกิดขึ้นในบ้านเมืองพวกเขาก็แทบจะไม่รู้เรื่อง ที่ชุมชนชาวเลมีคนอยู่ถึงประมาณ 1,000 คน แต่เคยมีเพียงตัวแทน 1 คนได้เป็นคณะกรรมการประจำหมู่บ้านระยะสั้น ๆ แล้วก็ถูกกีดกันออกมา จากนั้นก็ไม่เคยมีใครได้รับโอกาสให้เข้าไปมีส่วนร่วมในท้องถิ่นอีกเลย ดังนั้นสิ่งที่ชาวเลใช้ตอบโต้มีเพียง ประการเดียวคือเพิกเฉยหรือตีแผ่ คือไม่แสดงการคัดค้านหรือต่อต้านใด ๆ แต่ก็ยังไม่ยอมออกไป

ทางราชการพยายามตอบโต้การดื้อแพ่งของชาวบ้านด้วยการตัดสินทริหลาย ๆ อย่างที่คนไทยควรได้ เช่น ไม่ออกทะเบียนบ้านใหม่ให้ ไม่ต่อไฟและน้ำประปาให้ (สำหรับบ้านที่เกิดขึ้นใหม่) ไม่ดำเนินการพัฒนาใด ๆ ในชุมชนอย่างที่ปรากฏในชุมชนอื่น ที่บ้านหาดราไวย์ชาวบ้านถึงกับไม่สามารถสร้างบ้านหรือต่อเติมบ้านได้เลย เพราะเจ้าของที่ดิน (ตามกฎหมาย) จะแจ้งความจับกุม ซึ่งเจ้าหน้าที่ตำรวจก็พยายามตอบสนองเจ้าของที่ดินอย่างเต็มที่ แต่ทางชาวบ้านก็ยังดื้อแพ่งต่อไปได้ เพราะไม่ต่อไฟให้ พวกเขาใช้วิธีต่อฟางจากบ้านอื่นที่มีอยู่ก่อนแล้ว ไม่ให้ทะเบียนบ้าน พวกเขาใส่ชื่ออยู่ในบ้านที่มีทะเบียนบ้านอยู่แล้ว ชาวเลบางคนก็ไม่มีชื่ออยู่ในทะเบียนบ้านใด ๆ เลย ลูกที่เกิดมาก็ไม่มีชื่ออยู่ในบ้านใดเช่นกัน เข้าโรงเรียนก็ไม่ได้ แต่พวกเขาก็ยังสามารถดื้อแพ่งอยู่ได้ เพราะโลกของเขาอยู่ในทะเล ถึงใครไม่ให้เกี่ยวข้องด้วย พวกเขาก็ยังคงอยู่ได้

ถ้าพิจารณาการดื้อแพ่งของชาวบ้านเลและชาวเลที่หาดราไวย์ จะพบว่ามีข้อแตกต่างกันกล่าวคือชาวบ้านเลจะใช้วิธีดื้อแพ่งควบคู่ไปกับการขยายพื้นที่ทางสังคม โดยการออกไปพูดในที่ต่าง ๆ เมื่อมีโอกาส เพื่อฟ้องถึงความไม่ชอบธรรมที่เกิดขึ้น เช่น ในการประชุมร่วมกับทางราชการ กับกลุ่มองค์กรต่าง ๆ โดยตัวแทนของชุมชนสามารถแสดงเหตุผลโต้ตอบได้ทุกประเด็นในที่ประชุม จนทางราชการเองก็ไม่กล้าจะรวบรัดจัดการกับชาวบ้านได้ ส่วนชาวเลที่หาดราไวย์ จะใช้วิธีขอความเห็นใจจากสังคมตามวิถีการดั้งเดิม คือนับแต่อดีตเป็นต้นมาชาวเลจะไม่ค่อยได้ยุ่งเกี่ยวกับคนกลุ่มอื่นโดยเฉพาะคนเมือง (คือคนที่ได้รับการให้ค่าว่าเป็นคนไทยมากกว่าชาวเล) ชาวเลจะแสดงต่อคนกลุ่มต่าง ๆ ในลักษณะพินอบพิเทา หรือขอความสงสาร โดยยอมรับว่าตนเองต่ำต้อยกว่าคนกลุ่มอื่น ลักษณะความสัมพันธ์เช่นนี้ชาวเลจะแสดงออกชัดเจนที่สุดในเทศกาลสารทเดือน 10 ของทุกปี ที่ชาวเลทั้งเด็กและผู้ใหญ่เกือบทั้งหมดจะกระจ่ายไปตามวัดต่าง ๆ เพื่อไปขออาหารหรือเงินทอง จากผู้ที่มาทำบุญ เป็นการขอในลักษณะที่นุ่งเป็นแถว ๆ หรือกลุ่ม ๆ และยกมือขอต่อผู้ที่มาทำบุญ แม้ในปัจจุบันการกระทำเช่นนี้ก็ยังมียู่ และกล่าวได้ว่ากลายเป็นประเพณีไปแล้ว เพราะแม้แต่คนที่พอมีสถานะก็ต้องไปตามวัดและไปขออาหารหรือเงินด้วยวิธีดังกล่าว ซึ่งก็นับว่าวิถีการอ่อนน้อมถ่อมตนของชาวเลได้รับความเห็นใจจากคนทั่วไปพอสมควร ดังจะเห็นว่าสังคมทั่วไปไม่มีกระแสสนับสนุนให้ขับไล่ชุมชนชาวเลเลย

การที่ชุมชนที่ถูกเวนคืนและถูกไล่ที่ดังกล่าวสามารถดื้อแพ่งอยู่ได้ โดยทางราชการก็ไม่กล้าจะใช้ความรุนแรงเข้าจัดการ เว้นแต่ที่สำคัญที่สุดก็คือ ความเข้มแข็งอันเนื่องมาจากอุดมการณ์สิทธิชุมชน เพราะจะพบได้ว่าทั้งสองชุมชนมีความเป็นปึกแผ่นมากในการดื้อแพ่ง คือไม่มีใครย้ายออกไปเลย แม้จะมีความพยายามลักพาตัว พร้อมทั้งยืนยันว่าถ้าไปต้องไปพร้อมกัน ที่บ้านเลยืนยันชัดเจนว่าถ้าจะได้ที่ดินและที่อยู่แห่งใหม่จะต้องอยู่ในหมู่บ้านเดียวกัน ได้บ้านเหมือนกันทุกคน ไม่ใช่ได้เฉพาะครัวเรือนที่มีทะเบียนบ้านเท่านั้น

ที่กล่าวว่าความเป็นปึกแผ่นดังกล่าวนี้เนื่องมาจากอุดมการณ์สิทธิชุมชน ก็เพราะชุมชนทั้ง 2 แห่งดังกล่าวพยายามใช้หลักการสิทธิชุมชนแสดงตัวตนและตอบโต้แรงเบียดขับของรัฐมาโดยตลอด กล่าวคือที่ชุมชนบ้านหาดราไวย์ ชาวบ้านไม่เคยมีการสิทธิในที่ดิน ทุกคนอาศัยที่พอปลูกบ้านเท่านั้น ไม่มีใครครอบครองที่เกินนี้ ถ้ามีที่ว่างตรงไหนครัวเรือนใหม่ก็สามารถลงหลักปักฐานได้ ถ้าใครย้ายที่ที่เดิมก็เป็นของส่วนรวมใครใครจะใช้ปลูกบ้านก็ได้ ความสัมพันธ์เช่นนี้เป็นความสัมพันธ์ที่ชาวเลพึงพอใจ เพราะทุกคนมีหลักประกันมั่นคงในเรื่องถิ่นที่อยู่ และมีสิทธิ์เท่าเทียมกันในการใช้ที่ดิน ไม่มีใครมีอำนาจกักตุนที่ดินไว้โดยไม่ใช้ประโยชน์

ที่บ้านเล แม้ทางราชการจะออกเอกสารสิทธิ์ที่ดินให้เป็นของส่วนบุคคลแล้ว แต่ชุมชนบ้านเลก็ยังคงใช้หลักสิทธิชุมชนในการจัดระเบียบความสัมพันธ์ระหว่างคนกับที่ดิน คือทุกคนใช้ที่ดินสร้างบ้านเรือนแต่พออยู่อาศัย ที่ดินที่เหลืออยู่หากคนในชุมชนต้องแยกครัวเรือนใหม่ และไม่มีที่ของตัวเองหรือของพ่อแม่สำหรับปลูกบ้าน ผู้นั้นจะขอปลูกบ้านตรงที่ว่างของใครก็ได้ โดยไม่มีการห้ามหวงกัน และเมื่อปลูกบ้านแล้วเจ้าของที่ก็จะไม่มีการไล่ที่ด้วย ไม่มีใครครอบครองที่ว่างเปล่าไว้โดยไม่ยอมให้คนอื่นใช้ที่ปลูกที่อยู่อาศัย และด้วยความ

สัมพันธ์เช่นนี้เองแม้ชาวบ้านจะขัดแย้งกันในเรื่องการทำประมงระหว่างผู้ที่ทำประมงโดยใช้เครื่องมือแบบเดิมกับผู้ที่ใช้เครื่องมือแบบประมงพาณิชย์ ความขัดแย้งดังกล่าวก็ยังอยู่ในขอบเขตจำกัด เนื่องจากความสัมพันธ์ในเชิงสิทธิชุมชนเกี่ยวกับที่อยู่อาศัยยังปรากฏอยู่ค่อนข้างเข้มแข็งในชุมชน และยังถูกทางราชการเบียดขับออกจากที่ดินเช่นนี้ การยืนยันในหลักสิทธิชุมชนยิ่งเข้มแข็งขึ้น และเป็นอัตลักษณ์สำคัญของชุมชนบ้านเลในการพื้นที่ทางสังคม

ความเข้มแข็งพร้อมเพรียงของชุมชนดังกล่าว จึงเป็นเรื่องยากที่ทางราชการจะใช้กำลังจัดการ โดยเฉพาะในยุคปัจจุบันที่รัฐธรรมนูญให้สิทธิต่อชุมชนในการต่อสู้เพื่อรักษาสหิทธิของชุมชน และคนทั่วไปสนใจปัญหาความไม่ถูกต้องชอบธรรมในสังคม ถ้าชุมชนไม่ยินยอมพร้อมใจ ก็ยังไม่เห็นทางเลยว่าทางราชการจะจัดการย้ายชุมชนได้อย่างไร

3. การใช้กำลังตอบโต้

การใช้กำลังตอบโต้หมายถึงการใช้กำลังออกจากชุมชนไปเจรจาเรียกร้อง หรือชุมนุมประท้วงเรียกร้องให้ปฏิบัติตามที่ชุมชนต้องการ โดยจะเกิดขึ้นในกรณีที่ชุมชนประสบความเดือดร้อนอันเนื่องมาจากทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นฐานสำหรับการอยู่รอดของชุมชนถูกทำลายโดยทุนธุรกิจ หรือถูกจำกัดไม่ให้ชุมชนใช้ประโยชน์โดยรัฐ หรือเดือดร้อนโดยโครงการพัฒนาของรัฐ ทั้งนี้โดยชุมชนไม่มีทางเลือกอื่น ๆ อีกแล้ว

ความเดือดร้อนอันเนื่องมาจากทะเลถูกทำลาย คือปัญหาแรกที่ทำให้ประมงพื้นบ้านเคลื่อนตัวออกจากชุมชน โดยในระยะแรกจะเข้าไปเจรจากับประมงพาณิชย์ที่บุกรุกเข้ามาทำมาหากินในเขตทะเลที่เคยเป็นสิทธิของชุมชนอยู่ แต่การเจรจาดังกล่าวได้ผลน้อย โดยเฉพาะเรือที่มาจากต่างถิ่นจะไม่ฟังเลย เหตุผลที่ให้ก็เป็นไปตามหลักการของรัฐคือ "ทะเลใต้และน้ำสร้างไว้หรือ ทะเลไม่มีเจ้าของ ใครหาได้ก็หาเอา" ประมงพื้นบ้านจึงเริ่มเรียนรู้ว่าการเรียกร้องนั้นต้องกระทำต่อรัฐ เพราะรัฐเป็นคนบอกว่าทะเลเป็นสาธารณะสมบัติ ประมงพื้นบ้านจึงไปเรียกร้องกับทางราชการให้จัดการกับเรือประมงพาณิชย์ที่ฝ่าฝืนกฎหมายเข้าไปหากินในเขต 3000 เมตรจากฝั่ง ซึ่งชุมชนประมงพื้นบ้านได้เรียนรู้ว่าถ้าไปชุมชนเดียวทางราชการจะไม่ค่อยสนใจ และยังใช้ทำที่ข่มขู่อีกด้วย ประมงพื้นบ้านจึงชวนกันไปเรียกร้องคราวละหลาย ๆ หมู่บ้าน ซึ่งทางราชการจำต้องเปิดเจรจากับชาวบ้านและรับปากพอเป็นพิธี แต่ในที่สุดก็ไม่ทำอะไร หลายครั้งเข้า ชาวประมงพื้นบ้านก็รู้ว่าไม่มีประโยชน์อะไรที่จะไปร้องเรียนกับทางราชการ วิธีการใหม่ที่ประมงพื้นบ้านใช้คือการชุมนุมเรียกร้อง ซึ่งพวกเขาได้บทเรียนว่าการชุมนุมอย่างเดียวทางราชการจะไม่สนใจ จะต้องมีการปิดทางสัญจรบางอย่างเพื่อกดดันให้ราชการเจรจา ซึ่งถ้าเป็นที่จังหวัดสงขลา ก็จะใช้วิธีชุมนุมปิดอ่าวสงขลา ซึ่งก็ได้ผล ทางราชการยอมเจรจาด้วย แต่ประมงพื้นบ้านก็พบว่าทางราชการมักจะรับปากแต่ไม่ปฏิบัติตาม การชุมนุมจึงเกิดขึ้นบ่อย และประมงพื้นบ้านพบว่าในการชุมนุมนั้นต้องหาคนช่วยมิฉะนั้นการเจรจาจะไม่ค่อยราบรื่น การไปขอให้องค์กรพัฒนาเอกชนมาช่วยจึงเกิดขึ้น โดยเฉพาะชาวบ้านเคยชุมนุมปิดอ่าวสงขลาไม่ต่ำกว่า 4 ครั้ง และเคยขึ้นไปประท้วงถึงกรุงเทพฯ ด้วย เป็นที่น่าสังเกตว่าชุมชนประมงพื้นบ้านที่ต่อสู้อย่างเข้มแข็งนั้นจะได้แก่ชุมชนที่เป็นมุสลิมทั้งนี้เพราะยังเป็นชุมชนที่ยังมีอุดมการณ์เรื่องสิทธิชุมชนค่อนข้างมาก เพราะความเป็นมุสลิมทำให้พวกเขาอยากที่จะออกไปทำมาหากินอย่างอื่นนอกชุมชนประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งหลักศาสนาอิสลามเน้นสอนในเรื่องในการรักษาทรัพยากรธรรมชาติและการอยู่ร่วมกันแบบแบ่งปันฉันญาติพี่น้อง ส่วนชุมชนชาวเลบ้านหาดราไวย์ปรากฏว่าไม่เคยเคลื่อนไหวเรียกร้องอะไรเลย ทั้งนี้เพราะวัฒนธรรมของชาวเลนั้นยอมรับความเป็นคนชายขอบมาตั้งแต่ต้น และมีความเชื่อในเรื่องอำนาจของผีมาก พวกเขาจึงใช้วิธีขอให้ผีช่วยมากกว่าการคิดใช้กำลังของตัวเอง ดังนั้นแม้ในระยะหลังที่ชาวเลส่วนใหญ่หันมานับถือศาสนาพุทธ แต่พวกเขาก็ยังนับถือแบบขนานนาตาลกล่าวพระพุทธรูปให้ช่วยเหลือ จึงปรากฏว่าชาวเลไม่มีการไปทำบุญที่วัด ไม่มีการใส่

บาตร และเกือบไม่มีใครในหมู่บ้านบวชเป็นพระภิกษุหรือสามเณรเลย ชาวเลจึงทำเพียงการสวดอ้อนวอนขอให้ผีหรือพระคุ้มครองให้พวกเขา ยังคงอยู่ในที่ติดต่อไปได้

กรณีที่น่าสนใจอีกกรณีหนึ่งก็คือความเดือดร้อนของชุมชนที่เกิดจากโครงการพัฒนาของรัฐโดยตรง เช่น โครงการก่อสร้างและโรงแยกก๊าซไทย-มาเลเซีย ซึ่งเป็นโครงการที่เกิดขึ้นโดยรัฐบาลไทยได้ไปทำสัญญาตกลงกับทางมาเลเซียโดยประชาชนไม่มีส่วนรวมใด ๆ เลย รัฐวางบทบาทของประชาชนว่าเป็นผู้ที่ติดตามรัฐคิด เข้าใจอย่างที่รัฐให้เข้าใจ จึงมอบให้การปิโตรเลียมแห่งประเทศไทยเข้าไปทำประชาสัมพันธ์ในพื้นที่ที่ท่อก๊าซจะผ่านและมีการตั้งโรงแยกก๊าซ ยุทธวิธีที่การปิโตรเลียมแห่งประเทศไทยใช้ก็คือ หนึ่ง พูดยุติแต่แง่ดีของโครงการ และเป็นแง่ดีเกินความจริง เช่น พุดเรื่องชาวบ้านจะได้ประโยชน์จากการมีงานทำ ไม่พุดเรื่องผลกระทบ หรือความไม่ปลอดภัย โดยพยายามปิดบังปัญหาเกี่ยวกับการวางท่อก๊าซและโรงแยกก๊าซที่มีต่อความปลอดภัยของประชาชนที่เกิดขึ้นจริงในต่าง ๆ ทั่วโลก รวมทั้งเมื่อพาไปดูงานก็จะมีการจัดฉากเตรียมพร้อมไว้ให้เห็นแต่แง่ดี สอง บอกรายละเอียดเพียงส่วนเดียว ปิดบังส่วนอื่น ๆ ไว้ เช่น จะบอกแต่โครงการวางท่อก๊าซและโรงแยกก๊าซ จะไม่ยอมบอกถึงนิคมอุตสาหกรรมที่เกิดขึ้น ใครถามก็บอกไม่มี โดยความหมายว่าไม่มีของการปิโตรเลียมที่ซ่อนไว้คือไม่มีอยู่ในความรับผิดชอบของการปิโตรเลียมฯ (ทั้งที่ในความเป็นจริงจะต้องเกิดนิคมอุตสาหกรรมขึ้นเพื่อใช้ประโยชน์จากก๊าซดังกล่าว เพียงแต่ผู้รับผิดชอบไม่ใช้การปิโตรเลียมฯ) ทั้งนี้เพื่อไม่ให้ประชาชนต่อต้านการวางท่อก๊าซและการสร้างโรงแยกก๊าซ โดยการปิโตรเลียมฯคิดว่าน้ำหนักการต่อต้านของชาวบ้านจะมุ่งไปที่นิคมอุตสาหกรรมมากกว่า เพราะจะทำให้ชาวบ้านถูกเบียดขับออกจากถิ่นที่อยู่เกิดมลพิษที่ร้ายแรง เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมตามมาอีกมากมาย ถ้าประชาชนเข้าใจว่าไม่มีนิคมอุตสาหกรรมตามมาตรการต่อต้านอาจจะน้อยลงมาก สาม แสดงตัวเป็นผู้อุปถัมภ์ที่ใจกว้างพร้อมจะให้ความช่วยเหลือ และสร้างความเจริญให้แก่ท้องถิ่น โดยระหว่างการทำประชาสัมพันธ์ในพื้นที่ก็พยายามแสดงให้เห็นด้วยการสร้างโครงสร้างพื้นฐานให้ชุมชนบ้าง เช่น ถังน้ำประปา ให้เงินทองแก่ชาวบ้าน เช่น ให้เบี้ยเลี้ยงเมื่อพาไปดูงาน แจกเงินในงานบุญต่าง ๆ เป็นต้น

ยุทธวิธีของรัฐ โดยการปิโตรเลียมเป็นผู้ดำเนินการดังกล่าว ในช่วงเริ่มต้นชาวบ้านทั้งหมดเห็นด้วย แกนนำผู้คัดค้านในปัจจุบันบางคนถึงกับไปช่วยชี้แนววางท่อตามแผนที่ให้ด้วย แต่ข้อมูลที่ปรากฏมาในคอนหลัง โดยการเผยแพร่ขององค์กรอื่นโดยเฉพาะจากกลุ่มอาจารย์มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ที่ไม่เห็นด้วยกับโครงการนี้ และองค์กรพัฒนาเอกชนในพื้นที่ ทำให้ชาวบ้านโดยเฉพาะผู้นำชุมชนเริ่มเอะใจ เช่น มีเอกสารแนชั้ตระบุถึงแผนพัฒนาอุตสาหกรรมในพื้นที่ เอกสารเกี่ยวกับข้อตกลงต่าง ๆ ที่ฝ่ายไทยทำกับมาเลเซีย โดยเป็นข้อตกลงที่ไทยเสียเปรียบ เอกสารเกี่ยวกับอันตรายจากท่อก๊าซระเบิดในขอบเขตทั่วโลก รวมถึงเอกสารศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อม (EIA) ซึ่งออกมาไม่ตรงกับข้อเท็จจริงในชุมชน เป็นต้น ผู้นำชุมชนจึงเริ่มจับกลุ่มพูดคุยกันในชุมชน มีการจัดเวทีพูดคุยในชุมชนต่าง ๆ หลายครั้ง รวมทั้งการไปดูงานที่นิคมอุตสาหกรรมมาบตาพุด จ.ระยอง ได้ไปศึกษาข้อมูลจากชุมชนรอบ ๆ นิคมอุตสาหกรรมดังกล่าว ในที่สุดชาวบ้านก็เห็นผลกระทบต่างๆ ที่ตนจะได้รับ และความไม่ชอบมาพากลด้านอื่น ๆ เช่น เป็นโครงการที่ไทยเสียเปรียบ ผลประโยชน์ที่ฝ่ายนักการเมืองและคนใกล้ชิดจะได้รับ การต่อต้านไม่เอาท่อก๊าซจึงเกิดขึ้น

ยุทธวิธีในการต่อต้านของชาวบ้านคือ หนึ่ง เรียกร้องในเรื่องสิทธิชุมชน โดยชุมชนควรจะต้องมีส่วนร่วมรับรู้และตัดสินใจในโครงการที่มีผลกระทบต่อชุมชนโดยตรง สอง ร่วมกับองค์กรพันธมิตรต่าง ๆ เช่น นักวิชาการ องค์กรพัฒนาเอกชน สื่อสารมวลชน เพื่อสร้างเวทีเสนอข้อมูลข่าวสารให้แก่สังคม ซึ่งจะเห็นได้ว่าในระยะหลังข้อมูลของฝ่ายต่อต้านจะออกมามาก และฝ่ายการปิโตรเลียมฯ ก็เพิ่มกลยุทธ์เชิงข้อมูลข่าวสารโต้ตอบอย่างเข้มข้นเช่นกัน เช่น การซื้อเวลาโฆษณาในโทรทัศน์ สาม ใช้กำลังขัดขวางการก่อสร้าง ตราบใดรัฐบาลยังไม่สามารถทำให้ชุมชนยอมรับโครงการนี้ได้

การรุกขึ้นมาต่อต้านของชุมชนดังกล่าว ทำให้รัฐบาลต้องปรับยุทธวิธีอีกครั้ง (แต่ยุทธศาสตร์ยังเหมือนเดิมก็ต้องสร้างต่อไป เพราะมีการตกลงทำสัญญาไว้หมดแล้ว) โดยเปิดให้มีการทำประชาพิจารณ์เพื่อสร้างวาทกรรมชุดสำคัญว่าชุมชนมีส่วนร่วมในการตัดสินใจแล้ว แต่ผลลัพธ์ของการทำประชาพิจารณ์ล้วนถูกล็อกสเปคไว้หมดแล้ว คือต้องออกมาว่าให้สร้างต่อไปได้ สิ่งที่รัฐมอบหมายให้การปิโตรเลียมเป็นผู้ดำเนินการก็คือ *หนึ่ง* แต่งตั้งกรรมการประชาพิจารณ์ที่เห็นด้วยกับการก่อสร้างโครงการดังกล่าวเป็นเบื้องต้นอยู่แล้ว *สอง* พยายามเข้าไปแยกสลายกำลังในชุมชน โดยเข้าไปทางผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่นให้แยกชาวบ้านกลุ่มหนึ่งออกมาสนับสนุน ซึ่งการปิโตรเลียมฯ สามารถทำสำเร็จได้ระดับหนึ่ง คือมีชาวบ้านออกมาสนับสนุน แต่ก็ยังเป็นคนส่วนน้อย และมีหลักฐานให้เห็นได้ว่าการให้สินบนกับฝ่ายสนับสนุน เช่น ให้เบี้ยเลี้ยงสำหรับการเข้าประชุมทำประชาพิจารณ์สนับสนุนโครงการ *สาม* พยายามขัดขวางฝ่ายต่อต้านไม่ให้เข้าร่วมในเวทีประชาพิจารณ์โดยใช้วิธีกีดกันฝ่ายต่อต้านในการลงชื่อเข้าร่วม และเกณฑ์ฝ่ายสนับสนุนให้มาลงชื่อเข้าร่วม

แต่ฝ่ายต่อต้านซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ในชุมชนรู้เท่าทัน จึงออกมาคัดค้านการทำประชาพิจารณ์ และเปิดโปงให้สาธารณชนได้ทราบถึงความไม่ชอบมาพากลของการทำประชาพิจารณ์ แต่ทางฝ่ายรัฐก็พยายามเดินหน้าในการทำประชาพิจารณ์ต่อไป การยกกำลังไปเผชิญหน้ากันจึงเกิดขึ้น และเกิดความรุนแรงจนการทำประชาพิจารณ์ต้องล้มเลิกไป โดยฝ่ายรัฐจะพยายามจัดขึ้นใหม่อีกครั้งเร็ว ๆ นี้

การใช้กำลังของชุมชนออกนอกไปต่อสู้กับรัฐไม่ว่าจะกรณีของทรัพยากรเสื่อมโทรม การถูกห้ามใช้ทรัพยากรที่เคยใช้ หรือโครงการพัฒนาของรัฐที่สร้างความเดือดร้อนให้ชุมชนนั้น มีประเด็นที่น่าสนใจ คือ *ประการแรก* ชุมชนจะใช้หลักการอธิบายในเรื่องสิทธิชุมชนเป็นแกนกลางในการเรียกร้อง และใช้เป็นกลวิธีในการต่อสู้ เช่นให้เหตุผลในการต่อสู้เรียกร้องว่า เพราะคนในชุมชนทั้งหมดเดือดร้อน หรือเพราะคนในชุมชนไม่มีส่วนร่วมในการคิดและตัดสินใจใด ๆ เลย ทั้ง ๆ ที่การใช้ทรัพยากรดังกล่าวชุมชนได้รับผลกระทบโดยตรง (รัฐอ้างแต่มาตรการทางกฎหมายเช่น จะจ่ายค่าตอบแทนให้ หรือไม่ก็อ้างประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นแก่ระบบเศรษฐกิจในระดับมหภาค ชุมชนจึงสรุปประเด็นว่าชุมชนจะต้องมีส่วนร่วมในการตัดสินใจเรื่องดังกล่าวอย่างเต็มที่) และจะไม่มีการเรียกร้องในลักษณะสิทธิส่วนบุคคลเลย เช่น การขอค่าตอบแทนให้สูงขึ้น หรือขอให้รัฐช่วยเหลือบางอย่าง แต่จะเรียกร้องในลักษณะ ห้ามประมงพาณิชย์เข้ามาทำกินในทะเลของชุมชน ห้ามใช้เครื่องมือที่ทำลายทะเล จุดประสงค์ก็คือให้ทะเลสามารถฟื้นตัวได้ตามวงจรของทะเล และชุมชนสามารถดูแลการใช้ทะเลในลักษณะสิทธิชุมชนได้เหมือนเดิม *ประการที่สอง* วิธีการต่อสู้นั้นจะใช้หลักการปรึกษาหารือกันภายใต้โครงสร้างสังคมของชุมชน ไม่มีการตั้งองค์กรอะไรขึ้นมาใหม่ แต่อาศัยผู้นำธรรมชาติที่เกิดขึ้นเองในชุมชน เช่น ผู้นำอาวุโส ผู้ที่มีแววในการพูดจา อาศัยการส่งข่าวสารกันปากต่อปากหรือการพูดคุยกันเป็นหลัก โดยพูดคุยในวิถีชีวิตปกติ เช่น ที่ชายหาดขณะออกทำการประมง เวลาร่างขณะปะชุนเครื่องมือ หรือเวลาค้าคืนที่คนไปมาหาสู่กันได้สะดวกเพราะเป็นช่วงที่ไม่ได้ทำงานเป็นต้น เวลาเคลื่อนไหวก็ไม่มีแผนการอะไรมาก เพียงแต่นัดให้คนมารวมกัน แล้วผู้นำโดยธรรมชาติก็ถูกขึ้นพูดหรือโต้ตอบโดยไม่มีการนัดหมายว่าใครจะพูดอะไรอย่างไร แต่ทุกคนก็พูดไปในแนวเดียวกัน โดยอาศัยหลักการสิทธิชุมชนที่ตนเองคุ้นเคยอยู่เป็นแนวทาง *ประการที่สาม* ชุมชนยังคงประสานระหว่างชุมชนต่าง ๆ ที่มีปัญหาเดียวกัน เป็นชุมชนท้องถิ่นที่กว้างขวางขึ้น ไม่ว่าจะเป็นกรณีของทะเล ป่า หรือทอผ้า โดยชุมชนตระหนักว่าวิธีเช่นนี้เท่านั้นจึงจะผนึกกำลังของขบวนการสิทธิชุมชนให้เข้มแข็งขึ้น กว้างขวาง และสามารถต่อกรกับรัฐและนายทุนได้ *ประการที่สี่* การต่อสู้ของชุมชนได้ข้ามพ้นเหตุผลเรื่องสิ่งแวดล้อมแต่เพียงอย่างเดียวไปแล้ว ในการสื่อสารกับรัฐและสาธารณะ แต่ได้เน้นย้ำถึงผลกระทบด้านวัฒนธรรม ซึ่งถือเป็นวิญญานของชุมชนที่ทำให้ชุมชนมีอัตลักษณ์ของตนเองสามารถเกาะเกี่ยวกันเป็นชุมชนที่มั่นคงได้ ดังจะเห็นถึงการอ้างเรื่องวิญญานของบรรพชนถูกไล่ที่เพราะป่าช้าจะถูกรื้อทิ้ง หรือการอ้างถึงความอ่อนแอของระบบเครือญาติอันเนื่องมาจากการแทรกแซงของประมงพาณิชย์ เป็นต้น

อย่างไรก็ตามแม้ไม่อาจกล่าวได้ว่าขบวนการสิทธิชุมชนเป็นฝ่ายชนะ เพราะขณะนี้ยังอยู่ในเวทีของการแสดงตัวตนของแต่ละฝ่ายอยู่ และฝ่ายรัฐเองก็พยายามพลิกแพลงยุทธวิธีเพื่อยังสามารถรักษาваทกรรมการพัฒนาของตนเองได้ต่อไป แต่ก็นับว่าชุมชนได้ขยายพื้นที่ทางสังคมของตนเองได้อย่างมาก จากที่เคยอยู่เงียบ ๆ ในชุมชน แต่สามารถออกมาสู่เวทีสาธารณะไม่ว่าจะเป็นในสถานที่ราชการ สถานศึกษา รายการวิทยุ-โทรทัศน์ หน้าหนังสือพิมพ์ ด้วยวาทกรรมของตนเอง ซึ่งเป็นวาทกรรมสิทธิชุมชน ที่ตรงข้ามกับวาทกรรมของรัฐที่เน้นในเรื่องสิทธิของเอกชน และของรัฐ ทำให้สังคมได้รับรู้และเข้าใจตัวตนของชุมชนต่าง ๆ มากขึ้น ซึ่งมีแนวโน้มที่เห็นได้ชัดเจนว่าคงเป็นเรื่องยากเสียแล้วที่รัฐจะยังคงดินหน้าด้วยวาทกรรมการพัฒนาของตนได้อย่างราบรื่นต่อไป

3. การชูธงขบวนการอนุรักษ์ธรรมชาติ

การตอบโต้ลักษณะนี้อาจกล่าวได้ว่า เป็นขบวนการเกลือกจิมเกลือก คือทางราชการจะอ้างและพูดเรื่องการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติในการเบียดขับชุมชนให้พ้นจากการดูแลจัดทรัพยากรดังกล่าว ชุมชนจึงใช้ความคิดนี้ไปชวนทางราชการมาร่วมกันอนุรักษ์ทรัพยากร โดยชุมชนพยายามแสดงให้เห็นว่าถ้าให้ชุมชนอยู่กับทรัพยากร ชุมชนจะสามารถรักษาทรัพยากรไว้ได้ ในขณะที่เดียวกันรัฐต้องจัดการกับการรุกรานของผู้ทำลายทรัพยากรจากภายนอกอย่างเด็ดขาด

กรณีดังกล่าวนี้เกิดขึ้นชัดเจนที่บ้านหาดเจ้าไหม โดยปฐมเหตุของปัญหาอยู่ที่ทางราชการประกาศเขตอุทยานครอบคลุมที่ทำกินและที่ตั้งบ้านเรือนของชาวบ้านทั้งหมด ทั้งบนบกและในทะเล ซึ่งถ้าเป็นไปตามนี้ชาวบ้านจะต้องรื้อบ้านออกไปทั้งหมด และจะทำมาหากินในทะเลที่เคยทำกินไม่ได้ ชาวบ้านจึงใช้วิธีคือแบ่งไม่ยอมออกไป (แต่ก็ย้ายเสาเรือนอย่างที่เคยทำไม่ได้อีกแล้ว) และยังคงออกหากินในทะเลตามปกติ แต่ใช้ประโยชน์จากป่าเช่นเดิมไม่ได้อีกแล้ว เช่นตัดไม้มาใช้ปลูกหรือซ่อมแซมบ้านเรือนไม่ได้ ในขณะที่รัฐให้สัมปทานแก่นายทุนตัดไม้โกงกางจำนวนมากได้ ชาวบ้านจึงลักลอบตัดไม้บ้าง และเมื่อขบวนเรือวนรุกรณาเข้ามาในเขต 3,000 เมตร ซึ่งเป็นเขตหากินของประมงพื้นบ้าน เป็นเหตุให้ชาวบ้านจำนวนหนึ่งหันไปทำวนรณบ้าง ซึ่งทะเลก็ยิ่งเสื่อมโทรมไปอีก ผู้นำประมงพื้นบ้านบางคนเข้าใจปัญหานี้ และวิตกต่อปัญหาที่เกิดขึ้นจึงร่วมมือกับองค์กรพัฒนาเอกชน และนักวิชาการจากมหาวิทยาลัย หาทางฟื้นฟูทะเลและป่า (โดยเฉพาะป่าชายเลนหรือป่าโกงกาง) โดยยุทธวิธีที่ใช้คือแสวงหาความร่วมมือจากทางราชการ โดยประการแรกยื่นข้อเสนอว่าทางราชการจะต้องจัดการกับวนรณอย่างเด็ดขาด ประการที่สองทางราชการต้องยอมให้ชุมชนอยู่กับป่าในลักษณะของใช้ระบบสิทธิชุมชนสำหรับการใช้ประโยชน์และดูแลป่า เหตุผลที่นำไปเรียกร้องต่อทางราชการ ก็คือเหตุผลที่ทางราชการนำมาอ้างกับประชาชนในการยึดป่าและทะเลคืนไปจากชุมชน คือการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ โดยขบวนการของประชาชนมีการทำงานเป็นขั้นตอน เช่น มีการอบรมความรู้เชิงอนุรักษ์ให้แก่สมาชิกของชุมชนทุกกลุ่ม มีการปลูกป่าชายเลนซ่อมแซมที่ถูกทำลายไป ฯลฯ ในที่สุดทางราชการจำนนต่อเหตุผล จึงยอมให้ชาวบ้านดำเนินการตามข้อขอได้ ดังนั้นในปัจจุบันชุมชนบ้านเจ้าไหมจึงมีป่าของตนเองสำหรับดูแลและใช้ประโยชน์ และร่วมกันดูแลทะเลไม่ให้ใครเข้ามาทำลาย

การที่ชุมชนสามารถใช้วิธีการของการชูธงอนุรักษ์ธรรมชาติได้ผลนั้น น่าจะมาจากเหตุผล 2-3 ประการ คือ *ประการแรก* ได้รับการสนับสนุนอย่างดีจากพันธมิตร โดยเฉพาะจากองค์กรพัฒนาเอกชน ซึ่งมีความชัดเจนทั้งในแง่ความคิดและวิธีทำงาน ทำให้สามารถแสวงหาความร่วมมือกับทางราชการได้ *ประการที่สอง* บ้านเจ้าไหมอยู่ในเขตอุทยาน ซึ่งทางราชการจะต้องแสดงผลให้เห็นว่าสามารถจะอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติไว้ได้ ดังนั้นเมื่อทางราชการเคยทำฝ่ายเดียวมาแล้วแต่ไม่ได้ผล เมื่อฝ่ายประชาชนเสนอทางเลือกให้และสามารถพิสูจน์ผลได้ ทางราชการจึงไม่มีทางเลือกเสีย *ประการที่สาม* ทะเลในเขตบ้านเจ้าไหมและชุมชนใกล้เคียงเป็นทะเลที่มีระบบนิเวศน์สมบูรณ์มาก โดยมีทั้งหญ้าทะเล ปะการัง ป่าชายเลน ซึ่งทางราชการเองก็เห็นคุณค่าที่

จะรักษาไว้ ในขณะที่ขบวนการอนุรักษ์ก็พยายามเอาจุดนี้มาเรียกร้องต่อทางการ ซึ่งถ้าเปรียบเทียบกับฝั่งอ่าวไทย ระบบนิเวศเช่นนี้จะไม่ค่อยมีเลย มีแต่ทะเลโคลน ๆ ทางราชการจึงไม่เห็นความสำคัญในแง่ของการอนุรักษ์ แม้ประชาชนจะเคลื่อนไหวกดดันสักเพียงใดก็ตาม

การตอบโต้ของชุมชนทั้งหมดดังที่กล่าวมานั้น จะเห็นได้ว่ารูปแบบการตอบโต้นั้นมีหลากหลาย ขึ้นอยู่กับลักษณะปัญหา ตัวตนของชุมชน และการประสานเครือข่ายกับชุมชนอื่นและพันธมิตรต่าง ๆ โดยภาพรวมแล้วอาจกล่าวได้ว่า *ขณะนี้ขบวนการสิทธิชุมชนกำลังลุกขึ้นทวงสิทธิของตนเองกลับคืน* เพราะการที่รัฐเอาทรัพยากรไปดูแลเองนั้นนอกจากจะไม่สามารถดูแลให้อยู่ในสภาพที่อุดมสมบูรณ์แล้ว ยังสร้างความเดือดร้อนให้แก่ชุมชนหมู่บ้านอย่างมาก และไม่เพียงความอึดอัดในแง่การดำรงชีวิตเท่านั้น แต่ความเป็นปึกแผ่น ความเป็นตัวตนของชุมชนก็ถูกทำลายไปด้วย การลุกขึ้นมาทวงสิทธิดังกล่าวจึงไม่เพียงแต่สิทธิในการดูแลจัดการเรื่องทรัพยากรของชุมชนเท่านั้น แต่ยังหมายถึงสิทธิที่ชุมชนจะสร้างตัวตนหรืออัตลักษณ์ของตนเองด้วย ปัจจุบันไม่อาจบอกได้ว่าขบวนการสิทธิชุมชนได้รับชัยชนะ แต่สามารถเห็นได้ว่าชุมชนมีความกล้าแข็งขึ้นมากสามารถขยายพื้นที่แสดงตัวตนได้มากขึ้นเป็นลำดับ ซึ่งน่าจะส่งผลให้รัฐเข้าใจชุมชน เข้าใจสถานการณ์ของยุคสมัยมากขึ้น และเห็นถึงความสำคัญในการคืนอำนาจในการดูแลทรัพยากรให้แก่ชุมชนในที่สุด

ตอนที่ 4 สิทธิชุมชน สิทธิในการกำหนดตนเอง ทางออกของปัญหา

ปัญหาเกี่ยวกับกลุ่มคนที่มีอำนาจเหยียบย่ำผู้อ่อนแอกว่า ประหนึ่งคนเหล่านี้มีสถานะและศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ต่ำต่อยกว่ากลุ่มตน ได้ถูกหยิบยกมาพูดอย่างจริงจังในองค์การ สหประชาชาติ ในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ด้วยมโนทัศน์เรื่อง “สิทธิในการกำหนดตนเอง self-determination” โดยในระยะนั้นได้ให้ความสำคัญต่อประเทศอาณานิคมที่ควรจะได้รับอิสระในการปกครองตนเอง ต่อมาในระยะหลัง ๆ ปรากฏการณ์การเหยียบย่ำความเป็นมนุษย์ การกีดกันคนที่อ่อนแอกว่าออกไปจากการมีส่วนร่วมในการแบ่งปันทรัพยากรของประเทศอย่างเท่าเทียมกัน ได้กลายเป็นปรากฏการณ์ภายในแต่ละประเทศชัดเจนมากขึ้น และรุนแรงขึ้นเป็นลำดับ ดังจะเห็นจากปรากฏการณ์การเข่นฆ่า การถูกผลักดันออกไปเป็นคนชายขอบสังคมของกลุ่มชาติพันธุ์ ศาสนา คนพื้นเมือง คนยากจน เป็นต้น มโนทัศน์เรื่องสิทธิในการกำหนดตนเองจึงได้รับการขยายขอบเขตมาถึงสิทธิที่คนกลุ่มต่าง ๆ ในแต่ละประเทศจะสามารถกำหนดชะตากรรมของตนเองได้ ดังสาระในคำประกาศเรื่องสิทธิของประชาชนท้องถิ่นว่า

คนในท้องถิ่นมีสิทธิที่จะกำหนดตนเอง โดยมีสิทธิอย่างอิสระในการกำหนดสถานะทางการเมือง และการพัฒนาทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมของพวกเขา ประชาชนในท้องถิ่นมีสิทธิที่จะดำเนินการอย่างเต็มที่จากความแตกต่างกันทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ และลักษณะทางสังคมวัฒนธรรม และเขาสามารถจะใช้ระบบระเบียบกฎหมายเกณฑ์ของพวกเขาในการรักษาสิทธิการมีส่วนร่วมอย่างเต็มที่ในชีวิตทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมของรัฐ ประชาชนในท้องถิ่นมีสิทธิอย่างอิสระในการปกครองตนเองในเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับกิจการทั้งของท้องถิ่นและของภายในประเทศ ซึ่งรวมถึงวัฒนธรรม ศาสนา การศึกษา ข่าวสารข้อมูล สื่อ สุขภาพ ที่อยู่อาศัย การจ้างงาน สวัสดิการสังคม กิจกรรมทางเศรษฐกิจ การจัดการที่ดิน และทรัพยากรอื่น ๆ สิ่งแวดล้อม ³

³ Andre Frankovits. Toward a Mechanism for the realization of the right to self-determination. p. 6.

ในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2540 ก็ได้บัญญัติหลักการเดียวกันไว้ในหลายมาตรา โดยเฉพาะในมาตราที่ 46 ที่บัญญัติให้ชุมชนท้องถิ่นมีสิทธิที่จะรักษาทรัพยากร ธรรมชาติ และวัฒนธรรมของท้องถิ่นไว้เพื่อประโยชน์ของท้องถิ่นเอง

ข้อถกเถียงถึงปัญหาสิทธิในการกำหนดตนเองในองค์การสหประชาชาติเท่ากับเป็นการยอมรับว่าการพัฒนาในโลกนี้มีอิทธิพลเชื่อมโยงติดต่อกันเป็นพืดเดียวกันนั้นก่อให้เกิดการเหยียดหยามความเป็นมนุษย์ขึ้นโดยทั่วไป การกำหนดหลักการมาตรา 46 ไว้ในรัฐธรรมนูญของไทย ก็เท่ากับเป็นการยอมรับอย่างชัดเจนว่าประเทศไทยก็มีปัญหาดังกล่าวข้างต้นด้วย

ข้อถกเถียงทั้งคู่นี้ เห็นความสำคัญที่จะต้องแก้ปัญหาอย่างจริงจังด้วยหลักการ *"สิทธิในการกำหนดตนเอง (self-determination)"*

จากรายงานวิจัยฉบับนี้จะเห็นได้ชัดเจนว่าแต่เดิมชุมชนหมู่บ้านในท้องถิ่นมีสิทธิในการกำหนดตัวเองอย่างมาก โดยมีสิทธิในเรื่องการจัดการทรัพยากรธรรมชาติเป็นรากฐานสำคัญ ที่จะเชื่อมโยงไปสู่สิทธิอื่น ๆ โดยเฉพาะสิทธิในเรื่องการรักษาวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณี ของท้องถิ่น ตามที่กำหนดไว้ในรัฐธรรมนูญ ชุมชนหมู่บ้านแต่เดิมจึงมีอิสระมาก และไม่อ่อนแอเช่นทุกวันนี้

และจะเห็นได้ชัดเจนเช่นกันว่าการทำลายสิทธิในการกำหนดตนเองของชุมชนซึ่งนำมาสู่ปัญหาต่าง ๆ มากมายในปัจจุบันนั้นเกิดจากการกระทำของรัฐด้วยสิ่งที่เรียกว่าการพัฒนา สิทธิที่เคยเป็นของชุมชนถูกดึงไปเป็นสิทธิของรัฐและสิทธิของเอกชน ซึ่งปรากฏชัดแล้วว่าผู้ได้เปรียบในสังคมเท่านั้นที่จะมีสิทธิในส่วนนี้ อย่างจริงจัง

ปัญหาความขัดแย้งที่สำคัญของประเทศไทยที่เป็นมาและเป็นอยู่ขณะนี้ คือปัญหาช่องว่างระหว่างเมืองกับชนบท ระหว่างคนจนกับคนรวย รากฐานสำคัญของปัญหาก็คือ ชุมชนไม่มีสิทธิที่จะกำหนดชะตากรรมของตนเอง

ดังนั้นถ้ารัฐต้องการแก้ปัญหาอย่างจริงจัง วิธีการเดียวที่จะสามารถแก้ปัญหาได้โดยรากฐานคือการคืนสิทธิในการกำหนดตัวเองให้แก่ชุมชนท้องถิ่น ภาคประชาชนที่เคลื่อนไหวแก้ปัญหาในท้องถิ่นก็ต้องมุ่งไปสู่การผลักดันให้เกิดสิทธิในการกำหนดตนเองของท้องถิ่น

จากผลการศึกษาก็เห็นได้ชัดเจนว่าสิทธิในการกำหนดตัวเองโดยพื้นฐานของชุมชนคือ*สิทธิในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ* ซึ่งก็จะสอดคล้องกับความขัดแย้งที่รุนแรงและกว้างขวางระหว่างรัฐ (ซึ่งมีนายทุนทั้งต่างชาติและในชาติสนับสนุน) กับประชาชนในท้องถิ่นในเรื่องการแย่งชิงทรัพยากร ไม่ว่าจะเป็นที่ดิน ป่า น้ำ ทรัพยากรประมง และทรัพยากรอื่น ๆ โดยที่ความขัดแย้งนี้ไม่มีที่ท่าว่าจะยุติได้ และจะขยายตัวไปเรื่อย ๆ เพราะรัฐมองปัญหานี้ผิดมาแต่ต้น คือยังเชื่อมั่นใน*สิทธิกำหนดการพัฒนาของรัฐ*แต่เพียงฝ่ายเดียว โดยเชื่อว่า จะชี้แจงให้ประชาชนเข้าใจได้ หรือนำวิธีการบางอย่างมาใช้เพื่อปิดเบี่ยงประเด็นปัญหา เช่น การทำประชาพิจารณ์ ทั้งที่แท้จริงแล้วปัญหาอยู่ที่การไม่ยอมรับสิทธิในการจัดการทรัพยากรของชุมชน

ปัญหาต่อไปนี้ก็คือหากรัฐยังไม่ยอมรับสิทธิในการกำหนดตัวเองของชุมชนท้องถิ่น ในด้านหนึ่งรัฐจะแก้ปัญหาอะไรไม่ได้ นโยบายยาหอมประเภทให้กองทุนหมู่บ้าน ๆ ละล้าน พักชำระหนี้เกษตรกร จะไม่มีประโยชน์อะไร เพราะไม่ใช่ต้นตอปัญหา ในอีกด้านหนึ่งการรุกขึ้นมาประท้วง กัดคำณ ต่อสู้ ของประชาชน จะรุนแรงขึ้น เพราะรากฐานปัญหายังคงอยู่ และการถูกรุกรานจากภาครัฐก็จู่โจมโดยมีรัฐเป็นฝ่ายสนับสนุน ยังมีอย่างต่อเนื่อง ดังตัวอย่างที่แสดงให้เห็นในบทความนี้แล้ว

ทางเลือกของรัฐบาลของประชาชน จึงไม่มีทางอื่นนอกจากคืนสิทธิในการกำหนดตัวเองให้แก่ชุมชนท้องถิ่น โดยเริ่มจากสิทธิในการจัดการเรื่องทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นฐานชีวิตของพวกเขา

ข้อเสนอเช่นนี้ไม่ใช่หมายความว่าชุมชนท้องถิ่นจะแยกตนเป็นอิสระ และไม่ใช้เป็นการดึงชุมชนกลับไปสู่อดีต ซึ่งเป็นอุดมคติที่เป็นไปไม่ได้ แต่เป็นเพียงการยอมรับอำนาจว่ามีมากกว่าหนึ่งแบบ คือไม่ใช่มี

เฉพาะอำนาจที่ไปจากรัฐเท่านั้น แต่มีอำนาจที่ขึ้นมาจากชุมชนด้วย อำนาจทั้งสองอย่างนี้สามารถอยู่ร่วมกันได้ โดยเฉพาะชุมชนเองไม่เคยปฏิเสธอำนาจรัฐที่ชอบธรรมอยู่แล้ว ดังตัวอย่างในผลการศึกษาที่กล่าวถึงไปแล้ว ดังนั้นรัฐต้องไม่ปฏิเสธที่จะให้สิทธิในการจัดการทรัพยากรแก่ชุมชน ในขณะที่ตัวชุมชนเองก็คงไม่ปฏิเสธอำนาจรัฐที่ซ้อนอยู่อีกชั้นหนึ่งเพื่อป้องกันไม่ให้ชุมชนกลายเป็นผู้ทำลายทรัพยากรเสียเอง เป็นต้น ต่อไปในอนาคตเรื่อง "สิทธิในการกำหนดตัวเอง (self-determination)" จะต้องเป็นแนวทางหลักสำหรับการผลักดันให้เกิดการแก้ปัญหาของชุมชนในท้องถิ่น ไม่ว่าจะเป็นกรณีใด ๆ หรือจากฝ่ายใดก็ตาม